ГЕРОДОТ

ІСТОРІЇ
В ДЕВ'ЯТИ КНИГАХ

ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΘΟΥΡΙΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΒΙΒΛΙΑ ΕΝΝΕΑ ΑΙ ΛΕΓΟΜΕΝΑΙ ΜΟΥΣΑΙ

НАУКОВА ДУМКА

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

ГЕРОДОТ

ГЕРОДОТА ТУРІЙЦЯ З ГАЛІКАРНАССА «ІСТОРІЙ» КНИГ ДЕВ'ЯТЬ ЩО ЇХ НАЗИВАЮТЬ МУЗАМИ

ПЕРЕКЛАД, ПЕРЕДМОВА ТА ПРИМІТКИ
А. О. БІЛЕЦЬКОГО

КИЇВ 1993

Вперше подається переклад українською мовою з давньогрецької славетного твору батька історії Геродота, в якому відображено унікальні факти давньої минувшини України. Подаються передмова, примітки та покажчики.

Для істориків, археологів, краєзнавців та всіх зацікавлених історичним минулим нашої Вітчизни.

Затверджено до друку вченою радою Інституту археології АН України

Редакція видань історично-культурної спадщини України

Редактор *В. С. Трубенко*

Г $\frac{0503020902\text{-}255}{221\text{-}93}$ 47-93

ISBN 5-12-004040-3

ПЕРЕДМОВА

Про Геродота та його епохальний твір «Історії» в дев'яти книгах уже стільки написано і надруковано різними мовами від давнини і до нашого часу, що було б майже неможливим додати до всього цього щось зовсім нове та оригінальне. Тут можна було б послатися на наукові та науково-популярні твори про Геродота як автора «Історій», але це не відповідало б загальній настанові цього видання. Основна мета видання — подати українським читачам повний переклад «Історій», додавши до нього короткі примітки. Зважаючи на те, що для більшості неспеціалістів недоступна суто наукова чи навіть популярна література про Геродота і його твір, тут перед перекладом давньогрецького тексту подаються короткі відомості, потрібні для кращого розуміння «Історій», написаних майже за 2500 років до наших днів.

Колись майже всі узбережжя Малої Азії були колонізовані греками, а в середині країни існували держави місійців, фрігійців, лідійців, лікійців, карійців та багатьох інших, яких за часів Геродота підкорили перси — владарі Азії.

Отже, на півдні західного узбережжя Малої Азії, в Карії, на заломах досить стримчастої скелі над Керамською затокою стояло місто Галікарнасс, засноване виходцями з міст континентальної Греції Тройзени та Аргоса. Це місто в IV ст. до н. е. стало знаменитим через надмогильний пам'ятник карійського царя Мавсола, побудований за наказом його вдови Артемісії. Це був так званий мавзолей, одне з семи чудес світу.

Александр Македонський здобув і зруйнував Галікарнасс, який після того вже втратив своє значення одного з форпостів еллінської цивілізації в Малій Азії.

Галікарнасс був рідним містом двох визначних істориків давнього світу — Геродота і Діонісія (кінець I ст. до н. е. і початок I ст. н. е.). Перший створив твір про греко-перські війни V ст. до н. е., а другий написав про «Римську Давнину». Обидва вони за місцем народження стали називатися галікарнасцями. Крім відомостей, почерпнутих з «Історій», про подорожі Геродота, ми дуже мало знаємо про його життя. Можна гадати, що він народився між 490 та 480 роками до н. е. Отже, про

події перших десятиріч греко-перських воєн він міг чути з розповідей своїх старших сучасників і учасників цих подій. Від його біографів довідуємося, що його батька звали Ліксом, а родина належала до видатних громадян Галікарнасса. Очевидно, вона ворогувала з тираном цього міста Лігдамом і через це Геродот змушений був, покинувши рідне місто, знайти притулок на о-ві Самосі, де перебував досить довго і з яким був добре обізнаний. За деякий час він з іншими вигнанцями повернувся до рідного міста і вигнав звідти тирана, але через неприязнь громадян знову його покинув і вже назавжди. Десь між 447 і 444 роками до н. е. Геродот побував в Афінах, що на той час були впливовим культурним центром грецького світу. Згідно з переказом, він прочитав там якусь частину свого твору на прилюдних зборах, за що його нагородили значною грошовою сумою (10 талантів).

Приблизно між 455 і 445 роками до н. е. Геродот подорожував морськими та суходільними шляхами. У зв'язку з його мандрами виникають різні запитання. Відомо, що легендарний філософ і математик Піфагор із Самосу (VI ст. до н. е.) відвідав Єгипет і Месопотамію. Афінський державний діяч Солон (прибл. 640—560 до н. е.) подорожував у Греції, Малій Азії та Єгипті. Славнозвісний філософ Платон (429—347 до н. е.) побував у Лівії, Єгипті, Сіцілії та Італії. Нарешті, молодший сучасник Геродота атоміст Демокріт із Абдерів у Фракії (прибл. 465—361 до н. е.), успадкувавши велике багатство свого батька, витратив його на подорожі до Єгипту, Вавилонії, Персії і, мабуть, також до Індії. Тут і виникають питання, на які кошти міг подорожувати Геродот ще до того, як одержав грошову нагороду в Афінах? Яка була мета цих подорожей? Невже лише властива давнім грекам допитливість штовхала Геродота на далекі та небезпечні подорожі?

Немає відомостей і про те, як могли відбуватися Геродотові подорожі, коли ще не закінчилася війна грецької коаліції на чолі з Афінами та Спартою з могутньою перською державою, хоча під час цих подорожей після поразок, що їх зазнали перси та їхні союзники в морській битві при Саламіні, в битві при Платеях, у битвах при Мікалі та при кіпрському Саламіні (449 р. до н. е.) вже йшлося про складання миру. За мирною угодою, якщо таку справді було складено, грецькі міста держави на західних узбережжях Малої Азії визволилися від перського панування, але більшість країв, що їх відвідав Геродот, були складовими частинами великої перської держави. Очевидно, така ситуація могла полегшити та уможливити його подорожі.

Чи не пояснюється горезвісна «об'єктивність» Геродота в розповідях про війну, яку йому закидали грецькі патріоти, його стосунками з перською адміністрацією? Можна припустити, що мандрівник під час своїх мандрівок мав якісь рекомендаційні листи від перських урядових осіб, від перських сатрапів. Проте фінансова сторона його мандрівок залишається для нас нез'ясованою.

Як і інші мандрівники його часу, Геродот міг подорожувати морем, улітку, поблизу берегів (звичайним було каботажне плавання), ідучи маршрутами грецьких моряків або іноді на суходолі добре протоптаними шляхами перської держави. Так, за порівняно короткий час він

відвідав міста Малої Азії, але не мав змоги відхилитися від царського шляху, щоб побачити внутрішні краї цього великого півострова. Від Міріандінської затоки (нині Іскендерунська) він дійшов до Євфрата, можливо, побував у відбудованому персами Вавилоні і навіть у тодішній столиці перської держави місті Сусах. Залишається невідомим, чи Геродот міг відвідати Північне Причорномор'я та місто Ольвію, чи він просто переказував повідомлення своїх грекомовних інформаторів. Прямих указівок на знайомство з тими далекими краями ми не знаходимо в його творі, а розповідь про карну експедицію перського царя Дарія проти скіфів свідчить радніше про досить поверхову обізнаність, ніж про справжнє знайомство.

Навпаки, не можна сумніватися, що він побував у Єгипті (тоді під владою персів) і від Дельти доплив Нілом до Елефантіни. В Лівії він відвідав Кірену; на Сіцилії — міста Сіракузи, Гелу, Егест. В Італії йому були відомі грецькі міста навколо Тарентінської затоки — Тарент (Тарант), Метапонт, Сібаріс, Кротон і, звичайно, Турії. В континентальній Греції Геродот завітав до бойовищ, до пророчого святилища Дельфів, до Фів, Спарти (Лакедемона), Аргоса, святилища в Додоні, на острів Керкіру, до Афін, де перебував (можливо, з перервами) від 447 до 444 до н. е. У своєму творі він виявляє добру обізнаність з Афінами, про які він завжди висловлюється з симпатією та явним ентузіазмом.

В Афінах він заприятелював із оточенням Перікла (495—429 рр. до н. е.), до якого належав і видатний філософ Анаксагор (прибл. 500—428 рр. до н. е.), скульптор Фідій (490—431 рр. до н. е.) і знаменитий драматург Софокл (496—406 рр. до н. е.).

За ініціативою Перікла близько 443 р. до н. е. в Італії на березі Тарентинської затоки, на місці зруйнованого Сібаріса утворилась колонія, яка мала бути центром афінської торгівлі з країнами західного Середземномор'я. В цьому заході взяв участь і Геродот, який став громадянином цього міста. Воно одержало назву Турії (так називалося колись місто Сібаріс, а його мешканці — турійцями). На початку свого твору Геродот сам себе назвав турійцем, але після його смерті мешканці його рідного Галікарнасса, пишаючись своїм славнозвісним громадянином, поставили в себе його статую і до Геродота повернулася назва галікарнасця, яка в рукописах пізнішого часу заступила його зажиттєвий епітет турієць, чи турійський. У Туріях Геродот провів останні роки свого життя, можливо, виїжджаючи звідти до Афін, а помер він у перші роки Пелопоннеської війни між 430 та 420 рр., не закінчивши свого історичного твору. Його продовжувачами стали Фукідід (прибл. 460—399 рр. до н. е.) та Ксенофонт (прибл. 430—354 рр. до н. е.), але на відміну від Геродота їхня увага була зосереджена лише на політичній стороні подій.

Не випадково тепер, починаючи вивчати давньогрецьку мову, беруть читати «Іліаду» і «Одіссею» як поетичні твори і Геродотові «Історії» як прозаїчний твір. Це початок давньогрецької літератури. Звичайно під літературою ми розуміємо письмову творчість, а під словесністю усну, яка історично передує письмовій. Якщо не брати до уваги фрагменти творів Геродотових попередників та сучасників, то його твір можна вважати першим зразком грецької прози V ст. до н. е. Ми

переконані, що його «Історії» за науковим значенням перевершували праці інших авторів, від яких збереглися уривки, а іноді лише власні імена. Цих авторів не зовсім правильно називають логографами, правильніше було б їх називати першими істориками, хоч вони і не були істориками в теперішньому розумінні цього терміна. Вони переказували давні міфи, розповідали про «ктистів», чи «ойкістів», тобто засновників міст, записували родоводи (генеалогії) знатних родів, не відмежовуючи міфів від реальних подій.

На основі фрагментарних текстів важко зробити правильний висновок щодо достоїнств і недоліків цих матеріалів, якщо їх порівнювати з Геродотовим твором, але можна твердити, що ці логографи не могли критично поставитися до їхніх джерел. Не можна сказати, що в їхніх творах не було цікавих географічних та етнографічних відомостей. Як і Геродот, вони багато подорожували. Більшість з них були малоазійськими іонійцями і також писали іонійським діалектом.

Тут слід згадати хоча б двох з них: Гелланіка з Мітілени на о. Лесбосі та Гекатея з Мілета. Геродот мав можливість використовувати їхні твори, а з Гекатеєм він подекуди полемізує. Гекатей жив на початку V ст. до н. е., багато подорожував у Європі, Азії, Єгипті. Він написав два великих твори: «Родоводи» та «Подорож навколо світу». Очевидно Геродот, де в чому не погоджуючись із Гекатеєм, пішов за його прикладом у своїх подорожах, а також запозичив у нього прийоми оповідання, як, наприклад, так звану просопопею, тобто виклад промов дійових осіб, що значно пожвавлювало досить сухий літописний стиль. Звичайно, це лише припущення, бо для порівняння Геродота з Гекатеєм нам не вистачає матеріалу.

Можливо Геродотові були доступні якісь літературні джерела, що не збереглися до нашого часу.

Твір Геродота протягом сторіч неодноразово переписувався. Існує близько 50 середньовічних пергаментних рукописів і кілька папірусних уривків. Лише п'ять з рукописів філологи вважають найближчими до оригіналу. Вперше його твір було видано друком у Венеції 1502 р. (видання Альда Мануція).

«Історії» було поділено на дев'ять книг, кожну з яких названо іменем однієї з дев'яти муз. Цей поділ не був справою самого Геродота, але напевне його зробили александрійські філологи колись у III чи II ст. до н. е. Сам Геродот поділяв свої «Історії» на «логоси», тобто оповідання, напр., «Лідійський логос» — оповідання про лідійські справи, «Єгипетський логос», «Скіфський логос», тощо, але кожен його логос не відповідає якійсь книзі, бо, наприклад, перша книга містить у собі «Лідійський логос», «Перський логос» і «Вавілонський логос».

На початку твору автор «Історій» чітко визначив його мету: «Тут викладено дослідження турійця (або галікарнасця.— *А. Б.*) Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі і дивовижні справи, довершені як еллінами, так і варварами, не залишилися незнаними і, крім того, щоб з'ясувати причини, чому вони воювали між собою».

Отже, йдеться про ворожнечу Сходу і Заходу, Азії та Європи, яка

нібито почалася від викрадення жінок — Іо, дочки Інаха, Європи, сестри Кадма, Єлени, жінки Менелая... Тут згадується про славні подвиги не лише еллінів, а й варварів, у даному разі персів, або, як Геродот їх часто називає за «суміжністю», мідійців.

Власне кажучи, ці греко-перські війни не були війнами всіх численних грецьких міст-держав («полісів») проти великої держави Ахеменідів, а лише війнами афінсько-спартанської коаліції проти перської навали, оскільки більшість грецьких міст, як і Малої Азії, островів Егейського моря, континентальної Греції, були або нейтральними, або активними союзниками персів.

У першій книзі («Кліо») після з'ясування причин ворожнечі Європи (грецьких країв) із Азією (перською державою) Геродот розповідає про малоазійську державу Лідію, владар якої Крез (Кройсос) підкорив грецькі (переважно іонійські) міста на західному узбережжі Малої Азії. Далі йдеться про війну перського царя Кіра (Кюрос, перське Куруша) з останнім лідійським царем Крезом і розповідається про те, як Кір повстав проти свого діда мідійського царя Астіага й підкорив мідійців, а пізніше всі племена Малої Азії і створив велику державу від берегів Середземного моря аж до Індії.

Йдеться про історію самого Кіра, про його врятування після народження, його дитинство, про звичаї персів. У зв'язку з його завоюваннями згадується про міста іонійців та еолійців у Малій Азії, а також розповідається про Месопотамію, Ассірію з її столицею Ніневією (у Геродота — Ніном) та Вавилонію з її столицею містом Вавилон («Брамою бога» — Баб-Ілу). Звертається увага на особливості цієї країни і, нарешті, йдеться про здобуття Вавилона персами. Завоювання Кіра закінчуються його походом проти спорідненого із скіфами народу массагетів, у якому загинув Кір. Розповідається про звичаї массагетів.

У другій книзі (під назвою «Евтерпа») розповідається про похід Кірового спадкоємця Камбіса в Єгипет. У зв'язку з цим походом досить детально йдеться про цю африканську країну, про її природу, про ріку Ніл. Говориться про звичаї, обряди та вірування єгиптян. Щоб не повторювати «ідеться, розповідається», далі коротко викладатимемо зміст кожної книги. Отже, тут знаменитий експеримент фараона Псамметіха для з'ясування, який народ «найдавніший на світі». Геродот наполягає на залежності еллінів від єгиптян у досягненнях культури: про священних тварин у Єгипті; про бальзамування (муміфікацію); про історію фараонів до Амасія (Амасіса); про їхні споруди (піраміди, храми тощо); про поділ населення на стани.

У третій книзі («Талія») продовжується розповідь про похід Камбіса та про його союз з арабами, про їхні звичаї та про поразку єгиптян; невдалі походи проти карфагенян, аммонійців та ефіопів; божевілля Камбіса; про долю самоського тирана Полікрата; про війну спартанців із самосцями; про долю корінфського тирана Періандра; про повстання магів проти Камбіса та його смерть; вбивство проводарів магів і початок царювання Дарія, сина Гістаспа; про адміністративний поділ перської держави; окраїни землі; загибель Полікрата і сатрапа Сардів Оройта;

хворобу Дарія та про лікаря Демокеда; про війну персів з самосцями, подвиг Зопіра і повторне завоювання Вавилона.

Четверта книга («Мельпомена»), перша половина якої важлива для історії Східної Європи дослов'янської епохи,— про скіфів та їхню країну, різні версії походження скіфів, сусідні з скіфами племена. Подається географічний опис Азії та Європи. Розповідається про карну експедицію Дарія проти скіфів і звичаї таврів, агатирсів, неврів, андрофагів, меланхленів (меланхлайнів), будинів, савроматів, про просування персів у Скіфії. Далі про острів Теру і колонізацію Лівії; про похід персів у Лівію; про племена Лівії, про облогу та здобуття міста Барки.

П'ята книга («Терпсіхора») оповідає про завоювання персами фракійських земель, повстання проти персів малоазійських іонійців, здобуття і зруйнування Сардів. Про допомогу афінян та спартанців іонійцям. Відступ від оповідання, в якому йдеться про історію Афін і Спарти. Знову про повстання іонійців і про смерть мілетського тирана Арістагора.

У шостій книзі («Ерато») йдеться про приборкання повстання іонійців і завоювання Іонії; про похід персів на Елладу; про битву при Марафоні і перший успіх еллінів у війні з персами.

Сьома книга («Полімнія») про продовження Ксерксового походу на Елладу. Детальний опис битви при Фермопілах, поразка еллінів, перси руйнують Афіни.

У восьмій книзі («Уранія») про морські бої при Артемісії, про рішучу перемогу еллінів над персами в морській битві при острові Саламіні. Кінець першого року греко-перської війни.

Книга дев'ята («Калліопа») про повернення Ксеркса в Азію; про ганебні справи в царській родині, про вбивство Ксерксового брата Масіста; про поразку персів у битві при Платеях і в морській битві при Мікалі. Ця книга закінчується розповіддю про облогу та здобуття еллінами міста Сеста (в 479 р. до н. е.).

Відомо, що цією подією не закінчилася війна спартансько-афінської коаліції проти перської держави і, очевидно, Геродот мав намір розповісти і про подальші події цієї війни, але щось стало йому на перешкоді. Цікаві міркування щодо композиції Геродотових «Історій» висловив у своїй статті акад. М. Л. Гаспаров: «Неполнота и симметрия в Истории Геродота» (ВДИ.— Вип. 2, 1989.— С. 117—122). Слідом за іншими дослідниками М. Л. Гаспаров визнає Геродотів твір за незакінчений і доводом цього вважає його композицію, в якій можна бачити першу частину оповідання, його центральну частину і відсутність останньої, де мала бути розповідь про перемогу Кімона при Еврімедонті в Малій Азії в 469 р. до н. е. і про катастрофічну експедицію афінян у Єгипет на підтримку повстання єгиптян проти персів. Певна річ, що Геродот дожив до закінчення військових дій між Елладою і Персією (в 449 р. до н. е.) і міг би написати про це в своєму творі.

Тут немає місця для детальної критики відомостей Геродота, якому, незважаючи на всі неточності та недоладності, ми багато чим завдячуємо і це переважує його недоліки. Про деякі хиби та непорозуміння йдеться в примітках до тексту.

Ще слід сказати про специфічні труднощі, оскільки йдеться про

переклад давньогрецького твору на сучасну українську мову і це є перший, наскільки ми знаємо, повний переклад. У ньому звичайно, довелося розв'язувати складне завдання передачі засобами нашої мови давньогрецьких власних імен та назв.

Насамперед про фонетику. Зрозуміло, що між звуковим складом давньогрецької та сучасної української мови є досить значна різниця. Щодо голосних залишаємо осторонь існування в грецькій мові довгих та коротких голосних, але не можемо не зупинитися на передачі дифтонгів. Традиційно в нас усі дифтонги перетворювали на монофтонги і цим «обезбарвлювали» давньогрецький вокалізм. Отже, замість дифтонга **ай** було **е**: Айгіна>Егіна, замість **ей>і**: Пейсістратос>Пісістрат, замість **ой>е**: Ойдіпус>Едіп; замість **ау>ав**: Аутоноос>Автоной, замість **еу>ев**: Еуріпос>Евріп. І тут слід зважити на йотацію цього дифтонгу в початковій позиції: Європа, а не Европа), дифтонг **оу** згідно з грецькою вимовою передається як **у**: Оураніа>Уранія.

Грецькі голосні ε (епсілон) і η (ета) доводиться передавати однаково через наше **е**: Еетіон (ета+епсілон). Не можна засобами нашого письма передати різницю між грецькими ι (іота) та υ (іпсілон) і вони передаються через наше **і**: Індос (ріка)>Інд, Кірос (умовно Кюрос)>Кір. Так само нема в нас різниці між **о** (омікрон) і ω (омега): Ольбіа>Ольвія і Океанос (на початку омега)>Океан.

Складна справа з передачею давньогрецького консонантизму (приголосних). Найпростіше з такими літерами як *дельта, каппа, ламбда, мю, ню, ксі, пі, ро, сігма, тау, псі,* котрі передаються через наші: *д, к, л, м, н, кс, п, р, с, т, пс.* Літеру *бета* послідовно було б передавати нашим б: Будіной>Будіни, але за традицією в деяких іменах та назвах закріплено в: **Ольвія** замість **Ольбія.** Найгірше з літерою *гамма,* що відповідає латинському **g** (змичному, а не щілинному γ). Ми передаємо його скрізь через наше **г** (щілинне), але в такий спосіб доводиться не розрізнювати початковий сильний («густий») придих і ті випадки, коли йдеться про літеру гамма, напр., Гера, Гермес, Гефайстос (-Гефест) — імена з початковим сильним придихом (г-h): Гелонос (-Гелон), Геррос (-Герр), Гнурос (-Гнур), тобто імена з початковою літерою гамма(-g). Літеру зета (z) традиційно передаємо через наше **з**: Зевс, Зефірос (-зефір), Зопірос (-Зопір). Літери **фі** та **хі,** незважаючи на те, що це були придихові глухі змичні (ph, kh), передаються за їхньою сучасною вимовою, як ф і х: Фойнікес (-фінікійці). Херсонесос (-Херсонес). Труднощі були і з передачею літери тэта (ϑ). Вона в нас передається або як **ф**: *Атенай>Афіни, Тебай>Фіви, Темістоклес>Фемістокл,* або як **т**: Тесевс>Тесей, Тера>Тера, Трасібулос>Трасібул. Послідовну передачу тут порушує міцна традиція. Коли назви грецьких міст у підручниках історії та географії читаються як Афіни, Фіви, Корінф, то мусимо так їх писати.

Є труднощі і з морфологією або, власне кажучи, з пристосуванням (адаптацією) грецьких власних імен та назв до сучасних норм нашої мови. За традицією треба було відтинати закінчення називного відмінку імен та назв (переважно чоловічого роду), напр., Арістодемос>Арістодем, Періандрос>Періандр, Кіпселос>Кіпсел, Гераклес>Геракл, Мільтіадес>Мільтіад, Ксерксес>Ксеркс. Закінчення **-ос** у називному відмін-

ку залишається в назвах островів (Самос, Лесбос, Хіос тощо), звичайно, за винятком назви Кіпр (а не Кіпрос). В іменах та назвах із закінченням у називному відмінку — **іс** (іота — сігма та іпсілон — сігма) тут використовується замість нього закінчення **-ій** і відповідно відмінюються ці імена та назви. Отже, Амасій, а не Амасіс, Галій, а не Галіс (хоч було використано в гекзаметричному оракулі і таку форму). Традиційно передано тут такі назви, як Еллада, замість Геллада, елліни, замість геллени, Єлена замість Гелена, ілоти замість гейлоти, Лакедемон замість Лакедаймон, Ахеменіди замість Ахайменіди, Фемістокл замість Темістокл. Щодо імені міфічного героя (Ахіллевс), то вважалося за краще передавати його як Ахіллес, ніж дуже спотворене Азілл (із латинської форми Achilles). Імена з грецьким закінченням — **евс** мають у нас закінчення **-ей**: Одіссей, Персей, Тесей.

Труднощі є і в передачі так званих історичних реалій.

Там, де в Геродота є назва «тюранос», у нас уживається тиран, хоч, звичайно, у давніх греків вона не мала сучасного змісту: тиран у них просто єдинодержавний владар. Давньогрецьку назву «басілевс» прийнято перекладати нашим словом цар, хоч слід було б порушити цю традицію і вживати натомість басілей. Геродот називає однаково грецьких і перських воєначальників стратегами і це скрізь запроваджено і в переклад. Грецькі «теменос» перекладається як «священна округа», «гіерон» (у Геродота — гірон), як «святилище», наос — як «храм», адютон — як — «священний покій» (тобто покій у храмі, доступний лише для жреців), грецьке «мантейон» — як «пророче святилище». Без перекладу залишаються такі терміни, як пританейон, тріера, наварх, проксен, ойкіст (пояснення в примітках до відповідних місць у тексті). Звичайно, переважно залишаються без перекладу міри простору і ваги (пояснення також у примітках).

Слід звернути увагу читачів і на особливість цього перекладу. Геродотова проза, очевидно, дуже близька до усної мови його часу: хоча сам Геродот походив із дорійсько-карійського Галікарнасса, більшу частину свого життя він провів в іонійському оточенні та серед споріднених з іонійцями афінян. Його проза відбиває всі особливості невимушеної розмовної мови. Для неї характерні часті повторення, певні неохайності з погляду літературних норм, незважання на «сказане вище» тощо. В пропонованому перекладі не було прагнення усунути названі характерні риси Геродотової мови. Основною настановою перекладача було якнайточніше передати цей «колоквіальний» стиль оригіналу, навіть як би це намагання могло викликати незадоволення наших пуристів. Перекладач намагався уникати будь-яких архаїзмів і «ксенізмів» (їх називали ще варваризмами) і водночас не дуже модернізувати Геродотову мову. Наскільки це йому вдалося зробити, скажуть наші читачі та критики. За словами римського консула, який залишав свою посаду: «feci quod potui (я зробив те, що міг). Добре буде, якщо серед багатьох перекладів Геродота різними мовами виявиться ще й переклад українською мовою.

В основу цього перекладу було покладено видання Геродотового

тексту Herodoti Historiarum libri IX, edidit Henr. Rudolph Dietsch, editio altera, curavit H. Kallenberg, vol. I et II, Lipsiae, 1898, 1898.

Найкращим виданням Геродотових «Історій» щодо вірогідності тексту є тепер Herodotus. Historiae, vol. I, Libri I—IV, ed H. B. Rosén (Jerusalem). Teubner, Lipsiae, 1987.

Найкращий переклад на російську мову і найдетальніші коментарі до «Скіфського логосу» є в книзі: *Доватур А. И., Каллистов А. П., Шишова И. А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота». Тексты, перевод, комментарии.— М., 1982.

З інших повних перекладів слід згадати: *Міщенко Ф. Г.* Геродот. История в девяти книгах.— Т. 1.— М., 1885; Т. 2.— М., 1888; *Геродот.* История в девяти книгах, перевод и примечания Г. А. Стратановского под общей редакцией С. Л. Утченко, редактор перевода Н. А. Мещерской.— Л., 1972 із вступною статтею В. Г. Боруховича «Научное и литературное значение труда Геродота».

Про твір Геродота рекомендуємо прочитати ще таку літературу російською мовою: *Доватур А. И.* Повествовательный и научный стиль Геродота.— Л., 1957; *Лурье С. Я.* Геродот.— М.; Л., 1947. З наукової літератури про скіфів і Скіфію можна згадати: *Граков Б. Н.* Скіфи.— К., 1947; *його ж:* Скифы. Научно-популярный очерк.— М., 1971; *Дискуссионные* проблемы отечественной скифологии. // Народы Азии и Африки.— М., 1980; *Жебелев С. А.* Скифский рассказ Геродота: // Северное Причерноморье. Сб. статей.— М.; Л., 1953; *Нейхардт А. А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— «Наука».— Л., 1982; *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ.— М., 1979.

А. Білецький

Книга I

КЛІО

Тут виклад дослідження Турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою.

1. Отже, перські вчені кажуть, що фінікійці подали привід до цієї ворожнечі, бо вони, прибувши на це море [1] і оселившися в цій країні, де і нині мешкають, почали одразу вдаватися до далеких морських подорожей, перевозячи товари з Єгипту, Ассірії та з інших країн. Вони допливли також до Аргосу, який на той час був найзначнішою країною серед тих, що нині називаються Елладою. Отже, коли фінікійці прибули туди, вивантажили і продали майже всі свої товари, на п'ятий чи на шостий день на берег прибігла юрма різних жінок і серед них царева дочка, ім'я якої за переказом еллінів було Іо [2], Інахова дочка. Вони зійшли на корабель і почали скуповувати все, що кожній припало до вподоби з тих товарів. Спочатку фінікійці заохочували їх, а потім накинулися на них. Більшість жінок повтікали, а Іо разом з іншими було захоплено. Розмістивши їх на кораблі, фінікійці відпливли до Єгипту.

2. Так, розповідають перси, Іо опинилася в Єгипті, але елліни пропонують інакшу версію. Це стало першою причиною ворожнечі. Пізніше хтось з еллінів (імен їхніх не називають), прибувши до Фінікії в місто Тір, викрав цареву дочку Європу [1]. Можливо, це були крітяни. Відтоді й ті й інші виявилися однаково винними у викраденнях. Після цього вже елліни вчинили ще одну несправедливість. Вони на довгому кораблі припливли до Аї [2]. в Колхіді і на річку Фасіс, і там, полагодивши все, для чого вони туди прибули, викрали цареву дочку Медею. Цар колхів послав до Еллади вісника, щоб той зажадав відшкодування за викрадення і повернув би дочку. На це елліни відповіли йому, що ті не повернули їм аргійку Іо і не відшкодували їх за викрадення, отже й вони не дадуть їм нічого.

3. В другому поколінні після цього [1] Александр Пріамів син, прочувши про таке, захотів здобути собі жінку в Елладі через викрадення, знаючи, що тих, які до нього викрадали жінок, не було покарано. Отже,

коли він викрав Єлену, елліни вирішили спершу послати вісників із вимогою повернути Єлену і відшкодувати викрадення. Проте, коли вони звернулися з цими вимогами, то троянці послалися на викрадення Медеї, що елліни не відшкодували за це і не повернули Медею, як від них вимогали, і тепер нехай вони вимагають відшкодування не від них.

4. Так до цього йшлося лише про викрадення жінок від тих і від інших, але після цього завинили далеко більше саме елліни, бо вони почали воювати проти Азії, ніж ті, що воювали проти Європи. Отже, викрадати жінок вважається тепер за справу злочинних чоловіків, але звертати увагу на викрадення жінок і бажати помститися — це так поводяться дурні чоловіки, а розумні ставляться до цього байдуже, бо якби жінки не хотіли, то їх і не викрадали б. Кажуть, що на викрадення жінок із Азії [1] перси не звертають уваги, а елліни з Лакедемонії [2] через жінку вирядили великий флот до Азії і знищили Пріамову державу. Після цього перси стали вважати все еллінське для себе ворожим. Отже, Азію і всі племена, що її залюднюють, перси вважають своїм володінням, а Європу і Елладу відокремлюють від себе.

5. Так воно сталося, як розповідають перси, через що в них виникло після здобуття Іліона вороже ставлення до еллінів. Що ж до Іо, то з персами не погоджуються фінікійці. Вони кажуть, що не йшлося про викрадення Іо і перевезення її до Єгипту, але що вона в Аргосі зблизилася з власником корабля і коли вона зрозуміла, що завагітніла, соромлячись батьків, добровільно відпливла з фінікійцями, щоб її вагітність не стала відомою.

Ось таке розповідають перси та фінікійці. Як на мене, то я не можу сказати, чи так воно було, чи інакше. Я знаю лише про того, хто перший завдав лиха еллінам і про нього я далі розповім, однаково описуючи малі та великі міста людей. Отже, ті з них, що колись були великі [1], багато таких стали малими, а ті, що за моїх часів були великими, перед тим були малими. Я знаю, що добробут людей ніколи не буває тривалим [2], згадаю і про тих і про інших.

6. Крез був лідієць, син Аліатта, тиран [1] народів на заході від річки Галіс [2], що тече з півдня в країнах сірійців [3] і пафлагонів і вливається на півночі в море, яке називається Евксіном. Цей Крез, перший із варварів, яких ми знаємо, примусив частину еллінів виплачувати йому данину, а з іншими заприятелював. Підкорив він іонійців, еолійців та дорійців, що живуть в Азії, а приятелював із лакедемонянами. До панування Креза, всі елліни були вільні. Кіммерійське військо, що напало на Іонію, а це було ще до Креза, спричинило не руйнацію міст, а лише наслідок нападу пограбування.

7. Отже, влада від Гераклідів [1], до роду яких належав Крез, перейшла до тих, яких називають Мермнадами. Кандавл [2], що його елліни називають Мірсілом, був тираном у Сардах, нащадок Алкея сина Геракла [2]. Агрон син Ніна, сина Бела, сина Алкея, був першим з Гераклідів, який став царем у Сардах, а Кандавл, син Мірса, був там останнім. Перед Агроном в цій країні царювали нащадки Ліда, сина Атія, від якого одержала назву Лідія, а до того вона називалася Меонія. Від цих нащадків Геракліди одержали владу як божественний вирок і царювали там

впродовж двадцяти двох поколінь[1], п'ятсот п'ять років так, що сини успадковували владу від батьків аж до Кандавла, сина Мірса.

8. Отже, цей Кандавл дуже кохав свою жінку і вважав її найвродливішою від усіх інших. Сповнений такого почуття, він звернувся до свого улюбленого охоронця Гіга[1], сина Даскіла, а цьому Гігові він розповідав про свої найважливіші справи, і почав вихваляти йому красу своєї жінки. Не минуло багато часу, як із Кандавлом сталася біда. Він сказав Гігові таке: «Гіге, мені здається, що ти мені не дуже віриш, коли я кажу про красу моєї жінки (бо вуха не викликають у людей такої довіри, як очі), отож спробуй побачити її голу». Той, розгублений, відповів йому: — «Владарю мій, що це ти мені таке непристойне кажеш, наказуючи мені побачити мою повелительку голою? — Коли жінка знимає сорочку, то разом з нею вона знимає і свою соромливість. Вже давно люди відкрили для себе мудрі настанови, що ними треба керуватися. Одна з цих настанов така, що треба дивитися на те, що тобі належить. Звичайно, я вірю, що вона прекрасніша від усіх жінок. Прошу тебе не вимагай від мене чогось негідного».

9. Так кажучи, він побоювався, щоб із ним не сталося якогось лиха. Але Кандавл наполягав на своєму: «Сміліше Гіге, не бійся мене, ніби я так кажу, випробуючи тебе, ні моєї жінки, адже їй від цього не буде ніякої шкоди. Насамперед я вигадаю таке, що вона не знатиме, що ти її побачиш. Я поставлю тебе за відчиненими дверима тієї кімнати, де ми спимо. Після того, як я туди зайду, одразу слідом за мною зайде і вона туди. Там біля входу стоїть крісло. На нього вона кладе одне по одному всі свої вбрання, роздягаючись, і ти спокійно зможеш її розглядіти. Коли ж вона з крісла перейде до ліжка і повернеться до тебе спиною, постарайся тоді якось відійти від дверей так, щоб вона тебе не побачила».

10. Нарешті Гіг, не маючи змоги відмовитися, погодився. Кандавл, коли настав час іти до ліжка, провів Гіга до кімнати і після того одразу прийшла і його жінка. Як вона ввійшла і поклала свій одяг, Гіг її побачив. Коли вона обернулася до нього спиною, лягаючи в ліжко, він поквапився віддалитися, але жінка побачила, як він виходив. Вона зрозуміла, що це влаштував її чоловік, але не скрикнула від сорому і ніби не помітила цього, задумавши покарати Кандавла. Треба сказати, що в лідійців, як майже і в усіх інших варварів, навіть і чоловіка побачити голим — це великий сором.

11. Тоді вона, нічого не сказавши, зберігала спокій. Щойно розвиднилося, вона покликала[1] до себе найбільш відданих їй слуг і запросила Гіга. Він не підозрівав навіть, що вона знає, що сталося, і прийшов на запрошення, бо і перед тим часто так бувало, коли вона його запрошувала, він приходив. Щойно він зайшов, жінка звернулася до нього так: «Тепер перед тобою, Гіге, два шляхи, я даю тобі можливість вибирати, яким ти підеш: — або ти вб'єш Кандавла і матимеш мене за дружину, а також владу над всіма лідійцями, або тобі одразу доведеться померти, щоб ти надалі не в усьому слухався Кандавла і не бачив того, що тобі не треба бачити. Отже, або той, хто це влаштував повинен загинути, або той, хто побачив мене голою і вчинив недозволене». Гіг деякий час

дивувався тому, що вона йому сказала, а згодом почав просити увільнити його від такого вибору. Проте, він не спромігся вмовити царицю... і змушений був стати перед необхідністю або вбити свого владаря, або самому бути вбитим від інших. Він волів краще самому залишитися живим. Нарешті він спитав її, кажучи так: «Оскільки ти змушуєш мене вбити мого владаря, хоч я цього і не хочу, скажи мені, в який спосіб ми можемо це зробити».— Вона так відповіла на його запитання: — «З того самого місця ти нападеш на нього, з якого він показав тобі мене голою, а напад на нього буде тоді, коли він засне».

12. Коли вони підготували все для своєї змови і настала ніч (бо Гіг уже не вагався, не було в нього іншого виходу або самому загинути, або загубити Кандавла) Гіг пішов за жінкою до покою. Вона дала йому кинджал і сховала його за дверима. Коли Кандавл заснув, Гіг вийшов із схованки і вбив його і внаслідок цього отримав і жінку і царство [1]. Про нього згадав і Архілох [2] із Паросу в своїх ямбічних триметрах, який жив саме в той час.

13. Гіг обняв царську владу і його право на неї підтвердив дельфійський оракул. Оскільки лідійці були обурені загибеллю Кандавла і вже взялися за зброю, прибічники Гіга та решта лідійців погодилися, коли вже оракул призначив його бути царем лідійців, нехай він царює, а якщо ні, то вони повернуть владу Гераклідам. Отже, такий був оракул і Гіг став царем лідійців. Так сказала Піфія, що ще буде помста за Гераклідів на п'ятому нащадку Гіга. На ці слова лідійці та їхні царі не звернули уваги, поки це пророкування не виправдалося.

14. В такий спосіб Мермнади здобули собі владу, усунувши Гераклідів, а Гіг, ставши тираном, послав у Дельфи чимало пожертвувань [1]. Крім срібних речей, більшість яких знаходиться в Дельфах, крім срібла багато золотих речей пожертвував він туди, серед яких варто згадати шість золотих кратерів. Вони зберігаються в скарбниці корінфян і мають вагу в тридцять талантів. Точніше кажучи — це власне не скарб самих корінфян, а Кіпсела, сина Еетіона. Цей Гіг перший серед варварів зробив пожертвування після Мідаса, сина Гордія, царя Фрігії. Мідас також пожертвував царський трон, що на ньому він сидів, коли чинив суд, річ гідна уваги. Цей трон стоїть там-таки, де й Гігові кратери. Ці самі золоті та срібні речі, що їх пожертвував Гіг у Дельфах, називаються Гігадами, від імені того, хто їх пожертвував.

Гіг, коли він почав владарювати, напав із військом на Мілет і на Смірну і захопив нижнє місто Колофона. Але взагалі він не зробив нічого значного, процарювавши тридцять вісім років. Отже, ми, згадавши про це, більше не приділятимемо йому уваги, а згадаємо про Ардія, що царював після Гіга.

15. Ардій здобув Пріену і напав на Мілет. Під час його владарювання в Сардах кіммерійці [1], вигнані кочовиками скіфами [2] з їхньої країни, прийшли до Азії і захопили місто Сарди за винятком його акрополя.

16. Після Ардія, який царював сорок дев'ять років, почав владарювати Садіатт, син Ардія, і був царем впродовж дванадцяти років. Він воював проти Кіаксара, нащадка Деіока, і проти мідійців, вигнав із Азії кіммерійців, здобув Смірну [1], засновану мешканцями Колофона, напав

на Клазомени. Але тут він діяв не так успішно, як хотів, і зазнав жорстокої поразки.

17. Інші його найбільш гідні уваги діяння, коли він владарював, такі: він воював проти мілетян, продовжуючи війну, що її розпочав його батько. А провадив він облогу Мілета в такий спосіб. Коли на полях достигали врожаї всіляких плодів, він вів на приступ свої війська. Їхній похід супроводжувався звуками сиринг та чоловічих і жіночих флейт [1]. Коли він приходив до країни мілетян, то будови, що були за межами міста, він не руйнував і не підпалював і двері не зламував, але залишав усе в цій країні, як воно було там, а після того він зривав із дерев усі плоди, знимав у полях урожаї і повертався до себе. На морі мілетяни були настільки сильними, що лідійське військо не могло звідти напасти на них. Сільські хатини не руйнував Лідієць, оскільки мілетяни з них виходили, щоб сіяти і працювати в полях, і таким чином внаслідок їхньої праці він міг під час нападів збирати їхні врожаї.

18. Так учиняючи, він воював із ними одинадцять років, упродовж яких мілетяни зазнали два великих лиха, одне на їхній власній землі в Ліменейоні, а друге, під час битви на рівнині Меандра. Отже, впродовж шести років із дванадцяти років правління в Лідії Садіатта, сина Ардія, він уторгався з військом у країну мілетян. Щоразу він був призвідником війни, а протягом п'яти років після цих шести Аліатт, син Садіатта, не припиняв воювати, як я вже сказав, продовжуючи розпочату батьком війну ще з більшим завзяттям. А мілетянам ніхто з іонійців не подавав допомоги, крім хіосців [1], які таку ж допомогу мали свого часу від мілетян, бо вони допомагали хіосцям у їхній війні з ерітрейцями.

19. На дванадцятий рік війни, коли засіви в полях було підпалено військом, сталося те, про що тут ітиметься. Скоро полум'я охопило засіви, сильний вітер переніс його на храм Афіни, який називався Ассесійським. Так охоплений пожежою храм згорів до останку. На той час на це не звернули уваги. Після походу, прибувши до Сард, Аліатт занедужав. Оскільки його хвороба затягнулася, він послав у Дельфи посланців, чи це йому хтось порадив, чи він сам це вирішив, довідатися від бога про причину хвороби. Коли вони прибули в Дельфи, Піфія відмовилася дати їм оракул, поки вони не відбудують храм Афіни, знищений пожежою в країні мілетян у місті Ассес.

20. Я чув про це в Дельфах, що так воно і було. Мілетяни додають до цього ще і таке: в Періандра [1], сина Кіпсела, найближчим приятелем був Трасібул, на той час мілетський тиран. Скоро він довідався про оракул, що його Піфія дала Аліаттові, він послав вісника до Мілета, щоб Трасібул міг відповідно діяти.

21. Тим часом Аліатт, повідомлений про оракул, негайно послав вісника до Мілета, бажаючи скласти перемир'я з Трасібулом і з мілетянами на той час, що буде потрібний для відбудови храму. Вісник прибув до Мілета, а Трасібул заздалегідь добре повідомлений, і знаючи, що Аліатт буде робити, вигадав таке: він наказав принести на агору ввесь хліб [1], що був у місті, а також його власний, і попередив мілетян, щоб вони за даним їм сигналом почали всі пити та ходити в місті співаючи і розважаючись.

22. Це зробив Трасібул і дав наказ, коли прийде вісник із Сард, щоб він побачив велику кучугуру хліба і людей веселих і задоволених і сповістив про це Аліаттові. Так воно і сталося. Побачивши таке, вісник переказав доручення лідійського царя Трасібулові і повернувся в Сарди, як я довідався, перемир'я було складено саме з цієї причини. Аліатт сподівався, що в Мілеті була велика нестача хліба і народ був украй виснажений, але вісник, повернувшись із Мілета, розповів йому зовсім протилежне тому, що він собі уявляв. Коли перемир'я було складено і вони стали друзями і союзниками, Аліатт остаточно одужав і наказав побудувати в Ассесі два нових храми. Так воно було під час війни Аліатта проти мілетян і Трасібула.

23. Періандр був сином Кіпсела, це він повідомив Трасібула про оракул. Він владарював у Корінфі. Корінфяни розповідають (і лесбійці з ними погоджуються), що під час його життя сталося велике чудо: метімнійця Аріона [1] дельфіни винесли з моря на мис Тенар. Він був незрівняним на той час кіфаредом і він перший серед людей, яких ми знаємо, склав дифірамб [2] і так назвав його і прославився в Корінфі.

24. Про цього Аріона розповідають, що він довгий час перебував у Періандра, але захотів пливти в Італію і на Сіцілію, бажаючи заробити там багато грошей, а потім повернутися до Корінфа. Отже, він відплив із Тарента і, не маючи довіри ні до кого, крім самих корінфян, він найняв корінфський корабель, але у відкритому морі моряки задумали викинути його з корабля і захопити гроші. Аріон, зрозумівши їхній намір, почав просити їх забрати його гроші і залишити його живим. Але йому не пощастило вмовити їх і моряки наказали йому або покінчити життя самогубством, щоб вони поховали його на суходолі, або якнайшвидше стрибнути в море. Оскільки вони поставили Аріона перед таким вибором і таке було їхнє остаточне рішення, він попросив їх дозволити йому в парадному вбранні встати на верхній палубі і проспівати, а проспівавши він сам стрибне в море. Тоді їм забажалося, коли вже була така нагода, послухати найкращого серед людей співака і вони всі перейшли з корми на середину корабля. Він одягся в своє парадне вбрання і, взявши кіфару, встав на верхній палубі, проспівав прямий ном [1], а коли його закінчив, як він був у своєму вбранні, кинувся в море. Тим часом вони відпливли до Корінфа, а його, як переказують, підхопив дельфін [2] і переніс на Тенар. Зійшовши на землю, він попрямував до Корінфа в своєму парадному вбранні і розповів про все, що з ним сталося. Періандр поставився з недовірою до його слів, віддав його під сторожу і наказав стежити за ним, чекаючи на повернення моряків. Коли ж вони прибули, він покликав їх і наказав розповісти про Аріона. Вони сказали, що він живий і здоровий був в Італії і вони залишили його в доброму стані у Тarенті. Тоді перед ними з'явився Аріон таким, яким він був, стрибнувши в море. Розгублені, вони мусили визнати свій злочин, неспроможні більше заперечувати його. Ось що розповідають корінфяни і лесбосці. Аріон же поставив на Тенарі на подяку богові бронзове зображення невеликих розмірів — дельфін і на ньому людина.

25. Аліатт, лідійський владар, який воював проти мілетян, сконав, провладарювавши п'ятдесят сім років. Коли він одужав, другий із своєї

династії пожертвував у Дельфи великий срібний кратер [1] на залізній підпорі, майстерно спаяний. Це найбільш гідне уваги серед інших пожертвувань у Дельфах твір хіосця Главка, який перший серед людей винайшов мистецтво паяти залізо.

26. Коли Аліатт помер, владу успадкував Крез, Аліаттів син, якому тоді було тридцять п'ять років. Він напав на ефесців, перших серед еллінів. Тоді обложені ним ефесці присвятили своє місто Артеміді, зв'язавши храм кодолою з муром міста [1], а між старим містом, що його тоді було обложено, і храмом відстань була в сім стадій завдовжки. Спершу проти них виступив Крез, а згодом виступав по черзі проти іонійців та еолійців, щоразу вигадуючи для всіх якийсь привід, для одних посилаючись на щось важливіше, а для інших навіть на щось зовсім нікчемне.

27. Коли він так підкорив усіх еллінів, що мешкали в Азії, він змусив їх виплачувати йому данину. Після того він вирішив будувати кораблі з наміром напасти на острів'ян. Коли вже все було підготовано для кораблебудування, то за переказом одних Біант із Пріени, а за переказом інших Піттак із Мітілени [1], відповідаючи Крезові на запитання, що там нового в Элладі, почувши відповідь, припинив будування кораблів: «Владарю, острів'яни готують численну кінноту, бо задумали виступити з війною проти Сард і проти тебе». Таке почувши, Крез подумав, що той каже йому правду, і сказав: «Якби боги навіяли таку думку острів'янам, напасти на синів лідійців із своєю кіннотою!». А той у відповідь йому: «О царю! Здається, що ти дуже хотів би зустріти кінних острів'ян на суходолі і ти маєш рацію, а хіба ти не гадаєш, що вони, довідавшись про твоє кораблебудування, охоче зустрінуть лідійців на морі, бажаючи помститися на тобі за всіх еллінів на суходолі, яких ти приневолив».—Така відповідь дуже сподобалася цареві, він знайшов її дуже дотепною і припинив кораблебудування. Після цього він заприятелював із усіма іонійцями, що живуть на островах.

28. З бігом часу він підкорив майже всі народи, що мешкали по цей бік ріки Галія, за винятком кілікійців і лікійців, а саме лідійців, фрігійців, місійців, маріандінів, халібів, пафлагонів, фракійців, тінів та бітінів, карів, іонійців, дорійців, еолійців, памфілійців [1].

29. Отже, коли Крез усіх їх підкорив і приєднав до лідійського царства [1] і Сарди прославилися своїм багатством, стали прибувати туди з Еллади всякі мудреці [2], що були там на той час, кожний із яких із того чи іншого приводу. Серед них був і афінянин Солон, який установив для афінян закони, а потім поїхав і був відсутнім протягом десятьох років, під приводом огляду чужих країв, щоб жоден із законів, що він їх установив, не був порушений. Афіняни не могли їх порушити, бо урочисто заприсягалися жити на основі законів, установлених для них Солоном упродовж десятьох років. Ось з якої причини Солон [3] виїхав із Афін, але він також бажав оглянути чужі краї. Він прибув у Єгипет до царя Амасія і в Сарди до Креза. Прибувши туди, його прийняв Крез у царському палаці. На третій або четвертий день за наказом Креза слуги повели Солона до царської скарбниці й показали йому все, що там було — великі й багатющі скарби. Коли він там оглянув усе і роздивився, маючи для цього досить часу, Крез сказав йому таке; «Дорогий мій

афінянине, до нас дійшли певні чутки про твою мудрість і про твої мандри, твоє прагнення до набуття знань і твоя цікавість змусили тебе відвідати багато країв, отже, в мене виникло бажання спитати тебе, чи не бачив ти там десь когось ще щасливішого від мене?» — Так він спитав, гадаючи, що він є найщасливіший своїм багатством серед усіх людей. Проте Солон, не здогадуючись про це, з усією щирістю відповів йому: «Так, владарю, таким я вважаю афінянина Телла».—Крез здивований такою відповіддю, поквапливо запитав його: «А чому саме Телла ти вважаєш найщасливішим?» — Солон відповів так: Теллове місто було цілком щасливе і його сини були добрі й гарні і він побачив, що в них усіх також були діти і всі вони вижили, а для життя були в нього достатки, і закінчив він його, як ми вважаємо, найблискучіше: коли афіняни вступили в битву з своїми сусідами в Елевсіні, він допоміг їм і примусив тікати ворогів та помер якнайкраще. Афіняни поховали його за державні кошти на тому місці, де він загинув у битві і віддали йому належну шану.

31. Вихваляючи щасливу долю Телла, Солон так зацікавив Креза, що той знов запитав його, чи він бачив ще когось, крім Телла, настільки щасливого, гадаючи, що Солон назове тепер його. Але той сказав: — «Це Клеобій і Бітон. Вони були аргосцями і мали достатки для життя, а крім того, вони були дуже сильними й обидва одержали нагороду за перемогу в змаганнях. Про них розповідають таке. В Аргосі відбувалося свято на честь богині Гери [1], і їхній матері треба було їхати на возі до святилища, а воли не прибули своєчасно з пасовиська. Треба було поспішати і юнаки запряглися і повезли віз, а на возу поїхала їхня мати. А відстань там була сорок п'ять стадій. Так вони доїхали до святилища. Оце вони зробили на очах усіх, що там справляли свято і досягли найкращого в своєму житті. На їхньому прикладі божество довело, що для людини краще померти, ніж жити. Аргосці, які там були, вихваляли силу юнаків, а їхні жінки звеличували їх мати за те, що вона виховала таких дітей, а їхня родителька в нестямі від радощів і похвал, стоячи перед статуєю богині, благала її, щоб та дала її дітям Клеобію і Бітонові, які так доблесно вшанували її, найкраще, що богиня може дати людині. Після цієї молитви, жертвопринесення і бенкетування, юнаки лягли спати в святилищі і не прокинулися, але знайшли там свою кончину. Аргосці зробили їх зображення в Дельфах, як найдостойніших із людей.

32. Отже, Солон відвів їм друге місце щодо щастя серед людей, а Крез сказав у гніві: — «Що ж, друже афінянине, ти мої багатства вважаєш за настільки нікчемні, що ставиш їх поряд із щастям пересічних людей?» — А той відповів: «Ой, Крезе, я знаю, що божество буває заздрісним і схильним робити прикрості, а ти мене питаєш про всякі людські справи. Впродовж людського життя трапляється бачити таке, чого зовсім собі не бажаєш, багато доводиться і страждати. Я вважаю за край людського життя сімдесят років. Ці сімдесят років становлять двадцять п'ять тисяч двісті днів, без вставного місяця. Якщо кожний другий рік збільшити на один місяць, щоб пори року збігалися з належною датою, то на сімдесят років [1] вставних місяців виявиться тридцять п'ять, тобто це буде тисяча п'ятдесят днів. Із усіх цих днів у семидесяти роках, а їх усього двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят, жоден з них не

схожий на інший і ніколи не приносить того, що інший. Отже, Крезе, кожна людина — це справа випадку. Ти здаєшся мені дуже багатим і царем над багатьма людьми, але назвати тебе також щасливим, я зможу лише тоді, коли довідаюся, що ти щасливо закінчив своє життя. Адже дуже багатий не є щасливішим від того, хто перебивається з дня на день, якщо багатому не судитиметься, маючи всі достатки, щасливо закінчити своє життя. Буває так, що незвичайно багаті люди зовсім нещасливі, а люди обмежені в достатках — щасливі. Дуже багатий, але нещасливий переважає щасливого, але бідного лише в двох стосунках, а щасливий має перевагу перед нещасливим багатим у багатьох стосунках. Якщо перший може здійснити своє бажання і перенести якесь велике лихо, що може з ним статися, то другий має таку перевагу перед першим, бо не може здійснювати свої бажання і переносити лихо, як перший, але він захищений від нього своїм щастям, не має слабості, не має хвороб, не страждає від лиха, в нього гарні діти, в нього добрий вигляд. Коли ж він і життя своє добре закінчує, це саме такий, якого ти шукаєш, він гідний називатися щасливим, але перш ніж помре, утримайся називати його щасливим, назви краще таланистим. Просто неможливо, будучи людиною, мати все те, про що я сказав, жодна країна не може все це забезпечити. Якщо вона має якусь одну річ, у ній нема іншої, а та, що має якнайбільше потрібних речей, є найкращою. Отак і людське тіло не може існувати, все маючи в собі: щось є в ньому, а щось йому бракує. Хто має для себе якнайбільше, а потім приємно закінчує своє життя, той, на мою думку, царю мій, справедливо може називатися щасливим. Слід насамперед зважати на те, як людина закінчує життя, бо багатьом дає бог щастя, а потім кидає їх сторчголов у лихо».

33. Така Солонова промова не припала до вподоби Крезові. Не вважаючи її гідною уваги, Крез розпрощався з ним, певний того, що нерозсудливо нехтувати тим, що ти маєш, і лише зважати на те, чим усе це закінчиться.

34. Після того, як Солон віддалився, божество жорстоко покарало Креза, як я гадаю, за те, що він уважав себе за найщасливішу людину на світі. Незабаром він побачив сон, у якому йому було показано нещастя, що спіткає його сина. У Креза було двоє синів. Один із них був не в повному здоров'ї, бо був зовсім глухий, а другий далеко перевершував у всьому своїх перевесників. Ім'я йому було Атій [1]. Саме про цього Атія провістив Крезові сон, що Атій загине, простромлений залізним вістрям. Коли він прокинувся, то дав собі слово, боячись, як би сон не виправдався, і поквапився знайти для сина жінку. Оскільки його син звичайно ставав під час війни за чолі лідійського війська, він заборонив йому виступати, дротики та списи і все, що люди використовують на війні, наказав винести з андрону; перенести їх до комор, щоб ніщо з підвішеного на стінах не впало на його сина.

35. Коли вже наближалося синове весілля, прийшов у Сарди переслідуваний своїм нещастям чоловік із заплямованими вбивством руками, з походження фрігієць і царського роду. Прибувши до Крезового палацу, згідно з місцевими законами, він попросив очистити його від убивства і Крез його очистив. Очищення в лідійців відбувається так

само, як і в еллінів. Після того, як Крез зробив усе належне, він запитав захожого, хто він такий, сказавши: «Чужинцю, хто ти і з якого краю Фрігії ти прийшов до мого вогнища? Кого це ти з чоловіків чи жінок убив?» — Той так відповів йому: «Владарю, я син Гордія, сина Мідаса, звуть мене Адраст, а вбив я ненавмисне свого брата і ось тепер я вигнаний батьком і позбавлений усього, що в мене було».— На це Крез так відповів йому: «Виявляється, що ти нащадок моїх друзів і прийшов до друзів, тут у тебе не буде труднощів з усім, що тобі потрібне, якщо ти в нас залишишся і тобі буде далеко легше переносити твоє нещастя і від цього буде тобі краще».— Так він залишився жити в Креза.

36. Саме на той час на Місійському Олімпі з'явився величезний вепр [1]. Збігаючи з цієї гори, він спустошував лани місійців і часто вони вирушали проти нього, але замість того, щоб якось йому пошкодити, самі зазнавали лиха. Нарешті, прийшовши до Креза, посланці місійців так звернулися до нього: «О владарю! Величезний вепр з'явився в нашій країні, який спустошує наші рілля. Незважаючи на наші зусилля, ми не спроможні подолати його. Тепер ми просимо тебе послати до нас твого сина з відбірними юнаками та собаками, щоб ми змогли вигнати цього вепра з нашої країни».— Таке було їхнє прохання, але Крез, пам'ятаючи те, що йому було провіщано уві сні, так відповів їм: — «Про мого сина навіть не згадуйте. Я його не пошлю до вас. Він щойно одружений і тепер у нього такий клопіт. Що ж до відбірних лідійців і мисливських собак, я їх вам пришлю і накажу моїм людям прикласти всі старання, щоб позбавити вашу країну від цього звіра.

37. Так він їм відповів. Місійці були цим задоволені. Тоді прийшов Крезів син, який чув, що просили місійці і те, що Крез відмовив їм послати свого сина. Тут юнак сказав батькові: — «Батьку, адже я завжди до того був найкращим і найвідважнішим і на війні і на полюванні і цим прославився. А тепер ти не дозволяєш мені ні того, ні іншого, хоч ти і не бачиш у мене ні боягузтва, ні небажання бути діяльним. Тепер із якими очима піду я на агору [1] чи піду з агори? Що про мене подумають громадяни, або моя молода жінка? З яким це чоловіком доведеться їй жити? Або ти дозволиш мені піти на полювання, або доведи мені, що так буде краще для мене».— Крез на це так відповів.

38. «Сину мій, не маючи на увазі боягузтва, ні чогось іншого негідного тебе я так роблю, але зважаючи на те, що мені було сказано уві сн і, ніби тобі не суджено довго жити, ніби ти загинеш від залізного вістря. Саме через те, що я почув уві сні. Тому я і поквапився тебе одружити і не хочу послати тебе на полювання, через це й моя осторога, бо я намагаюся, поки я живу, щоб тебе не спіткала така доля. Адже ти моя єдина дитина, бо на іншого, позбавленого слуху, я не зважаю».

39. А юнак так йому відповів: «Пробач мене, батьку мій, я гадаю, що ти хочеш оберегти мене, але ти хибно зрозумів сновидіння. Тобі було сказано уві сні, що я загину від залізного вістря, хіба в кабана є руки, чи в нього є залізне вістря, якого ти побоюєшся. А хіба тобі було провіщано, ніби я закінчу життя від ікла чи чогось подібного. Отже, ти можеш робити, що зробив, але ж сказано було — від списа. Хіба ми маємо битися з людьми? Пусти мене!».

40. Крез сказав: «Дитино моя, ти мене переконав щодо мого сновидіння. Тепер я переконаний тобою, змінюю своє рішення і відпускаю тебе, йди на полювання».

41. Сказавши це, Крез послав за фрігійцем Адрастом, а коли той прийшов, так звернувся до нього: «Адрасте, я тебе пригніченого прикрим нещастям, за яке я тебе не ганю, очистив і взяв до себе і забезпечив тебе всім потрібним. Тепер за добро, що я перший його тобі зробив, віддяч мені також добром. Я призначаю тебе охоронцем мого сина, який вирядився на полювання, дивись, щоб там у дорозі злочинні злодії не напали на вас. Крім того, тобі варто вирушити на це полювання, щоб прославитися. Адже ти прагнеш здобути собі славу, заповідану тобі від предків, а до того ж тобі не бракує юнацької снаги».

42. Адраст відповів: — «В іншому випадку я не взяв би участі в такому заповзятті. Адже мені, якого спіткало таке нещастя, не слід спілкуватися з моїми щасливими ровесниками, навіть я цього і не бажаю і утримуюся від такого спілкування. Але тепер, коли ти наполягаєш на цьому, я мушу погодитися (адже я зобов'язаний віддячити тобі) і я готовий зробити, як ти хочеш. Твій син, якого ти мені доручив охороняти, повернеться до тебе живий і здоровий, під моїм захистом».

43. Після такої відповіді Крезові, він разом із відбірним загоном мисливців, юнаками та собаками вирушив у подорож. Зійшовши на гору Олімп, вони відшукали там звіра і, оточивши його, кинули в нього дротики.— Там цей чужинець, очищений від убивства, званий Адрастом, кинувши дротик і промахнувшись, улучив у Крезового сина. Так здійснилося провіщане уві сні, коли залізне вістря вразило юнака. Негайно хтось із там присутніх побіг сповістити Креза про те, що сталося. Прибувши в Сарди, той розповів про полювання і нещасну долю царського сина.

44. Крез, глибоко схвильований смертю сина, ще більш уболював тому, що сина вбив той, кого він очистив. Несамовитий від горя, він звертався до Зевса — покровителя очищень, кличучи його бути свідком того, що той зазнав від чужинця, звертався до Зевса — наглядача хатнього вогнища і покровителя друзів. Цими йменами він називав одного і того ж бога, бо звертаючись до наглядача хатнього вогнища, Крез посилався на те, що він пригостив у себе вбивцю свого сина, не знаючи, що так станеться, а звертаючись до покровителя друзів, він не знав, що, посилаючи Адраста як охоронця Атія, той стане його найлютішим ворогом.

45. Нарешті, прийшли лідійці, несучи тіло вбитого, а за ними йшов і сам убивця. Стоячи перед убитим, він, простягаючи руки, благав Креза, віддаючи себе на його волю, зарізати його біля трупа. Він згадував своє перше лихо і як після цього він став убивцею людини, яка його очистила, і казав, що надалі жити йому неможливо. Крез, слухаючи його, зглянувся на Адраста, хоч той спричинився до такого нещастя в його родині, і сказав йому: «Тепер, ти справедливо задовольнив мене, бо сам себе засудив на смерть. Власне не ти винуватий у моєму нещасті, бо ти не з своєї волі вчинив таке, але це хтось із богів, який провіщав мені про майбутнє нещастя». Отже, Крез поховав, як належало, свого сина,

а Адраст, син Гордія, сина Мідаса, що став убивцею свого брата і вбивцею того, хто його очистив, коли люди, що були біля могили, заспокоїлися, попросив людей пробачити йому за те, що він став причиною стількох нещасть, і убив себе на могильному горбі.

46. Крез упродовж двох років перебував у великій жалобі, утративши свого сина. Проте, після того, як Кір, Камбісів син, позбавив влади Астіага, Кіаксарового сина, і перси почали набувати сили, Крез припинив жалобу і почав міркувати, як би йому можна було перед тим, коли перси стануть могутніми, захопити їхню державу, яка набирала сили. Зайнятий тепер такою думкою, він вирішив послати своїх людей до пророчих святилищ [1], одних до Дельфів, інших до фокейських Аб, третіх іще до Додони, ще інших послав до пророчого святилища Амфіарая і до Трофонія, ще до Бранхідів у країні мілетян. Такі ось еллінські пророчі святилища, до яких за оракулами звернувся Крез. А ще інших він послав у Лівію до пророчого святилища Аммона з такою самою метою. Крез послав своїх людей, щоб перевірити правдивість оракулів. Він мав на думці таке, що якщо вони знають істину, запитати їх через других посланців, чи він матиме успіх, коли почне війну проти персів.

47. Доручивши це своїм лідійцям, він послав їх, щоб перевірити правдивість оракулів. Починаючи з того дня, коли вони мали відійти з Сард, він наказав їм рахувати дні і на сотий день запитати жерців, що переказують божественну волю: «Що збирається зробити владар лідійців Крез Аліаттів син».— Потім наказав їм записати все, що провіщає божество, і передати записане йому. Що саме провіщали всі інші оракули, цього ніхто не може сказати, а в Дельфах, щойно увійшли до святилища [1] лідійці з запитанням до бога, Піфія гекзаметрами сказала їм таке:

«Знаю піщинок число і міру морської води,
Чую того, хто мовчить, глухого слова розумію,
Запах до мене дійшов у дужій броні черепахи,
Варять яку в казані сукупно з баранячим м'ясом.
Мідна підстілка під нею і покришка мідна над нею».

48. Такий лідійські посланці одержали оракул від Піфії, записали його і повернулися до Сард. Інші посланці так само прийшли і принесли пророкування. Тоді Крез, розгорнувши записане, подивився, що там було. Жоден із оракулів його не задовольнив за винятком того, що був із Дельфів. Одразу він почав молитися і признав правдивим лише цей, бо саме в пророкуванні з Дельфійського святилища було сказано, що він збирався зробити. Справді, пославши до різних пророчих святилищ своїх людей, Крез, відрахувавши належний день, вигадав таке, про що, на його думку, не можна було здогадатися, чи заздалегідь не можна було собі уявити. Він розрізав на дрібні шматки черепаху і ягнятко, наказав зварити їх укупі в мідяному казані і закрити його мідяною покришкою.

49. Отака була відповідь, що її він одержав із Дельфів. Щодо відповіді з святилища Амфіарая, я не знаю, що там було сказано лідійцям після того, як вони в священній огорожі зробили всі належні обряди (бо про це не було мови), але і цей оракул він визнав за правдивий.

50. Після цього великими пожертвами він хотів привернути до себе милість дельфійського бога. Він приніс там у жертву три тисячі биків, ще різної худоби, ліжка, оправлені золотом і сріблом, золоті келихи і пурпурові гіматії та хітони і, розклавши велике вогнище, спалив усе це, сподіваючись, що так він зможе привернути до себе прихильність бога. Своїм лідійцям він наказав принести в жертву богові все, що кожний має під рукою з свого майна. Коли Крез закінчив своє пожертвування, він наказав розтопити силу золота і відлити з нього кілька половинчатих цокольних плит, із довших зробити плити шести п'ядей завдовжки, а з коротших — трьох п'ядей і заввишки в одну п'ядь, а всього їх числом сто сімнадцять, чотири з них із щирого золота, кожна третя з них вагою в півталанта, а інші половинчаті плити з ясного золота, вагою в два таланти. Ще наказав він зробити фігуру лева з щирого золота вагою в десять талантів. Цей лев після пожежі дельфійського храму, впав із цокольних плит (на яких його було поставлено) і тепер він лежить у скарбниці корінфян і важить лише шість із половиною талантів, бо три з половиною таланти розтопилися.

51. Коли всі ці речі було зроблено, Крез відіслав їх до Дельфів. До них додав ще інші пожертви — два великих кратери, один золотий, а другий срібний. Золотий кратер було встановлено праворуч від входу до храму, а срібний — ліворуч від входу. Їх також було перенесено після пожежі в храмі. Золотий стоїть тепер у скарбниці клазоменців і важить вісім із половиною талантів і ще дванадцять мін. Срібний кратер поставлено в куті храмового передпокою. Він може вмістити шістсот амфореїв. Це відомо тому, що дельфійці змішують у ньому вино з водою на святі теофаній [1]. Дельфійці кажуть, що це твір самосця Теодора [2], і так воно і мені здається, бо він не може бути твором якоїсь невідомої особи. Послав він туди чотири срібних піфоси, що стоять у скарбниці корінфян, і, крім того, дві посудини для святої води, одну золоту і ще одну срібну. На золотій посудині напис з указівкою на те, ніби вона є приношенням лакедемонців, але це неправильно, бо вона від Креза, а напис зробив хтось із дельфійців, бажаючи догодити лакедемонцям [3]. Я знаю його ім'я, але не назву його. Проте статуя в образі хлопчика, з руки якого ллється вода, є від лакедемонців, але жодна посудина для святої води — не від них. Ще інші приношення у великій кількості, але без клеймів разом із згаданими вище прислав Крез і серед них округлі срібні зливки і золота статуя жінки заввишки в три лікті, про яку дельфійці кажуть, що це зображення Крезової хлібопекарки [4]. Від своєї дружини Крез пожертвував намиста та пояси.

52. Оце все він відіслав до Дельфів. До святилища Амфіарая [1], про доблесть якого і страждання він довідався, Крез послав щит, увесь зроблений із золота, а також спис із суцільного золота [2], як його вістря, так і його ратище. Обидві ці речі були в Фівах, у фіванському храмі, присвяченому Аполлонові Ісменію.

53. Лідійцям, які повинні були передати всі ці дари святилищам, Крез наказав спитати божества, чи треба йому виступити з війною проти персів і чи треба залучити до свого війська союзницькі війська. Коли посланці Креза прибули до святилищ і віддали всі пожертви, лідійці

просили божества дати їм відповідь на таке запитання: «Крез, цар лідійців та інших народів, уважаючи, що тут він одержить єдині правдиві оракули з тих, що є на світі, посилає вам достойні вас дари і запитує вас тепер, чи варто йому виступити з війною проти персів і залучити до цієї війни союзників?» — Таке вони запитали і обидва божества подали однакову пораду: вони провіщали Крезові, що коли він піде з війною проти персів, то зруйнує велику державу [1]. Що ж до союзників, то вони порадили йому серед еллінів обрати тих, яких він уважатиме за найсильніших.

54. Коли ці оракули було переказано Крезові, він дуже зрадів, почувши таку відповідь, гадаючи, що це саме він має зруйнувати Кірову державу. Він знову послав до піфійських Дельфів дари, спочатку довідавшись про число дельфійців, кожному з них по два золотих статери. На віддяку за це дельфійці дарували Крезові і лідійцям промантію, ателію і проедрію [1] і, якщо хтось із них захотів бути дельфійським громадянином, то йому довічно давалося це право.

55. Після всіх пожертв дельфійцям, Крез у третій раз звернувся по оракул до їхнього божества, бо, діставши від нього правильну відповідь, він без кінця почав звертатися до нього. Тепер він хотів дізнатися, чи тривалою буде його влада. Піфія на це так йому відповіла [1]:

> «Скоро той мул ослорідний стане мідійським тираном.
> Саме тоді, о Лідійцю [2], вздовж берега Герму [3]
> Бігти тобі, не стояти, без огляду на боягузтво».

56. Коли про ці слова почув Крез, він зрадів ще більше, ніж перед тим, бо був певний, що ніколи мул замість людини не буде царювати в мідійців, отже, ні він, ні його нащадки не позбавляться влади.

Після того він почав дізнаватися, хто серед еллінів є наймогутнішими, щоб скласти з ними союз. Так він довідався, що найвидатніші серед них — це лакедемонці і афіняни, перші дорійського племені, а другі іонійського. Отже, саме вони були найславнішими. Перші за походженням елліни, а другі — пеласги [1]. Другі нікуди не віддалялися з своєї країни, а перші багато кочували. За часів царя Девкаліона вони перебували у Фтіотіді, під час Дора, Елліноворо сина, були вони в країні під горами Осса і Олімп, що називається Гістіеотідою [2], а з цієї Гістіеотиди їх вигнали кадмеї [3], і вони оселилися на Пінді, в краю, що називається Македнон. Звідти вони переселилися в Дріопіду, а з Дріопіди, нарешті, прибули до Пелопоннесу і там одержали назву дорійців.

57. Якою саме мовою розмовляли пеласги, я точно не можу сказати. Якщо можна про це судити з того, що ще тепер існує з пеласгійського племені, які мешкають у місті Крестоні над тірсенами [2] і колись були сусідами тих, що називаються тепер дорійцями (а жили вони тоді на землі, що нині називається Фессаліотідою) [3], крім того, з тих пеласгів, що живуть у Плакії [4] та Скілаці на Геллеспонті, з тих, що були поблизу від афінян, а також із інших пеласгійських міст, а потім змінилися їхні назви, коли можна це навести як свідчення, то пеласги розмовляли

варварською мовою [5]. Якщо це виправдано для всіх пеласгійських племен, то аттічне плем'я, будучи пеласгійським, а згодом ставши еллінським, разом із тим змінило і свою мову. Отже, ні крестонці, ні плакійці не розмовляють такою мовою, якою розмовляють їхні сусіди, але вони мають спільну для обох з них мову. Це означає, що їхній говір, який вони зберігають, це той самий, що ним розмовляли ще до приходу в ці краї.

58. Еллінський народ, відтоді як став таким, завжди користувався своєю мовою, так воно мені здається. Після того, як він, будучи ще незначним, відокремився від пеласгійських племен, він поступово збільшувався в числі, хоч спочатку був малим, прийняв до свого складу багато різних племен, серед них також пеласгів та інших варварів. Як мені здається, пеласгійський народ, будучи варварським, ніколи значно не збільшувався.

59. З цих двох народів, що про них ішлося вище, як довідався Крез, народ Аттіки був роз'єднаний і пригнічений, коли Пейсістрат, син Гіппократа, був тираном в Афінах. Отже, Гіппократові, коли він, як простий громадянин, був присутній на святах в Олімпії, було показано велике чудо. Під час жертвоприношення, в казанах, що стояли там з водою і м'ясом, вода сама собою раптом без вогню закипіла і почала виливатися. Лакедемонець Хілон [1], що на той час був там і бачив це чудо, порадив Гіппократові насамперед не брати собі жінку, що здатна народжувати дітей, а коли вже він одружений, відіслати жінку, а якщо в нього вже є син, то відмовитися від нього. Проте Гіппократ не схотів послухати поради Хілона. Після того в нього народився син Пейсістрат, про якого вже згадувалося. Сталося так за цього Пейсістрата, що повстали один проти одного афіняни [2], які жили на узбережжі і ті, які жили на рівнині. Перших очолював Мегакл, син Алкмеона, а тих, що на рівнині — Лікург, син Арістолаїда. Прагнучи захопити владу, Пейсістрат організував собі третю партію, зібравши заколотників, став на чолі гіперакріїв і вигадав таке: поранивши себе і своїх мулів, він заїхав із ними на агору, нібито тікаючи від ворогів, які переслідували його, коли він їхав у полі, і хотіли вбити. Через це він звернувся до народу, з проханням дати йому для захисту якихсь охоронців, бо він перед тим уславився як проводир [3] у війні проти мегарців, захопив Пісаю та вчинив й інші подвиги. Афіняни, обдурені ним, дозволили йому обрати серед громадян триста людей, які стали не списоносцями [4] Пейсістрата, а його ломаконосцями, бо так їх озброєних ломаками потім назвали. Ці люди підняли повстання разом із Пейсістратом і захопили Акрополь. Після цього Пейсістрат почав владарювати в Афінах, не знявши нікого з посад і не змінивши законів, але за його владарювання він добре прикрасив місто і дбав про його добробут.

60. За деякий час, порозумівшися між собою, прибічники Мегакла і прибічники Лікурга вигнали його з Афін. Так сталося, що Пейсістрат спершу заволодів Афінами і втратив свою владу, яка не дуже міцно вкорінилася, а ті, котрі вигнали Пейсістрата, знову посварилися між собою. Посварившися з своїми колишніми прибічниками, Мегакл послав вісника до Пейсістрата з запитанням, чи хоче той його дочку взяти собі

за дружину й одержати владу. Коли Пейсістрат прийняв пропозицію і погодився з такою умовою, вони задумали для його повернення з вигнання, як я гадаю, найдурнішу річ на світі. Як я вважаю (бо, звичайно, еллінський народ із давніх давен відрізнявся від варварів тим, що був розсудливим і не мав їхньої дурної безпосередності), якщо справді на той час, ті, які були в Афінах, мешканці котрих славилися тим, що були першими серед еллінів за своїм розумом, як я кажу, наважилися вигадати таке. В Паяніейському домі жила жінка на ім'я Фія, на зріст у чотири лікті без трьох пальців і гарна на вигляд. Так ось цю жінку, при повній зброї, вони поставили на колесницю і всіляко прикрасивши її, щоб вона була найчепурнішою, повезли в місто, а перед нею бігли вісники, які вигукували, прибуваючи до міста те, що їм було наказано: «О, афіняни, прийміть у себе з відкритою душею Пейсістрата, якого сама Афіна, шануючи його найбільше серед людей, везе на свій Акрополь!». Таке вони там викрикували і одразу по всіх демах [4] пішли чутки, ніби сама Афіна везе Пейсістрата, і громадяни, повіривши, що та жінка справді богиня, молилися їй і прийняли в себе Пейсістрата.

61. Обійнявши в такий спосіб владу тирана, Пейсістрат згідно з тим, як у нього було умовлено з Мегаклом, одружився з Мегакловою дочкою. Але оскільки в нього вже були дорослі сини і тому, що Алкмеоніди вважалися за проклятих, він не хотів, щоб нова дружина народила йому дітей і спілкувався з нею лише в незаконний спосіб. Це спершу вона утаювала, але після, як її запитала мати, вона їй розповіла, а та переказала свому чоловікові. Той прийняв це, як велику образу, що йому зробив Пейсістрат. У гніві він поквапився замиритися з своїми колишніми прибічниками. Довідавшися про його вчинок, Пейсістрат покинув країну і, прибувши до Еретрії, порадився з синами. Думка Гіппія переконала всіх, що треба відвоювати собі владу. Тоді вони почали збирати пожертвування від міст, що колись чимось були їм зобов'язані. Фіванці перевершили всіх своїми великими грошовими внесками. Не пройшло, сказати б, і багато часу, як у них все було вже готове для повернення. Прибули до них із Пелопоннесу аргоські найманці. Велику готовність прийти на допомогу виявив наксієць на ім'я Лігдамій [1], який прибув із власного почину з грошима і людьми.

62. Вирядившися з Еретрії, на одинадцятий рік вони повернулися. І найперше місто, що вони захопили в Аттіці, був Марафон. Коли вони отаборилися в цьому місті, до них почали прибувати з Афін заколотники, а також стікалися люди з інших демів, які воліли краще мати для себе тиранію, ніж демократію. Всі вони склали військову силу. Тим часом афіняни в своєму місті, коли Пейсістрат [1] збирав гроші, а потім захопив Марафон, не звертали на це жодної уваги. Нарешті, коли вони довідалися, що він із Марафона вирушає до їхнього міста, вони виступили проти нього. Тоді, як із усіма своїми силами вони вийшли проти тих, що поверталися з вигнання, Пейсістратове військо, виступивши їм назустріч, дійшло до храму Афіни Палленіди і зайняло там позицію. Тут прийшов до Пейсістрата якийсь віщун, акарнанець Амфіліт [2], і під впливом божественного натхнення провіщав йому

в гекзаметричних віршах таке:

«Кинуто невід у море, розтягнено сіті для ловлі,
В невід стрибають тунці при ярому місячнім світлі».

63. Так богонатхненний провіщав це, а Пейсістрат зрозумів оракул і, зваживши на нього, виступив із військом. Афіняни в своєму місті на той час снідали, а потім одні з них почали грати в кості, а інші полягали спати. А Пейсістратові воїни, напавши на афінян, змусили їх тікати. Коли вони тікали, Пейсістрат вигадав хитрий спосіб перешкодити їм об'єднатися і щоб вони залишалися розпорошеними. Він послав своїх синів на конях, щоб вони догнали втікачів і дали їм наказ Пейсістрата не лякатися і кожному повернутися додому.

64. Афіняни послухалися його. Так Пейсістрат утретє оволодів Афінами і зміцнив там тиранію з допомогою багатьох найманців і грошових внесків, як із Афін, так і з тих, що прибули з берегів Стрімону [1]. Він узяв заручниками синів тих афінян, які чинили опір і не повтікали. Він переселив їх на Наксос (бо Пейсістрат завоював його і передав його Лігдамію). Крім того, він очистив Делос за наказом божества. Його він очистив у такий спосіб. Наскільки можна було побачити, дивлячись із святилища, він наказав вирити всі трупи і перенести їх до іншої сторони Делосу. І Пейсістрат владарював як тиран в Афінах, а з Афінян одні загинули в битві, а інші покинули батьківщину разом із Алкмеонідами [2].

65. Такі були справи на той час в афінян, як про них дізнався Крез, а про лакедемонців він довідався, що вони вже уникли великих прикростей і закінчили війну з тегейцями. Коли в Спарті царювали Леонт і Гегесікл [1], лакедемонці перемагали в усіх війнах і лише від тегейців зазнавали поразок. Перед тим у лакедемонців були найгірші закони порівняно з усіма іншими еллінами і вони не спілкувалися між собою і з жодними іноземцями. Але згодом вони одержали кращі закони, і це було так. Коли Лікург [2], видатна особа серед спартанців, прибув у Дельфи, щоб одержати оракул, і зайшов до святилища, Піфія одразу сказала йому таке:

«Ось ти прийшов, о Лікурге, до храму мого золотого,
Зевсові милий, а також усім божествам олімпійським.
Ким назову я прибульця, чи мужем, чи богом славетним?
Краще безсмертним назвати тебе, о мій мудрий Лікурге!»

Як дехто каже, Піфія сама розповіла йому про той державний устрій, що нині існує в спартанців. Як самі спартанці твердять, Лікург, коли його небіж Леобот був царем у спартанців, а він був його опікун, той приніс свої закони з Кріту. Скоро він став опікуном, він змінив усі закони і не дозволяв їх порушувати [3]. Коли була війна, він установив еномотії [4] і тріакади [5] і сиситії, а крім того, він призначив ефорів і заснував раду старійшин. Так вони перейшли до правильного законодавства, а після смерті Лікурга збудували йому святилище і дуже шанували його [6].

66. Їхня земля була родючою і в них було багато чоловіків; вони швидко досягли добробуту. Нарешті, їм набридло жити спокійним

життям. До аркадян вони ставилися із зневагою, вважаючи себе кращими. Вони звернулися до дельфійського святилища з запитанням, чи не варто було б їм підкорити собі всю Аркадію. Піфія на це так їм відповіла:

«Просиш Аркадію дати, занадто ти просиш, не дам я,
Є там багато людей, що жолуді їсти спроможні [1],
Ті не допустять тебе, хоч я і не виступлю проти,
Дам я Тегею тобі, де приємно всякчас танцювати,
Гарна рівнина, котру там мотузкою міряти можна».

Коли таку відповідь було дано лакедемонцям і вони її почули, то вирішили не нападати на всіх інших аркадян, але взявши з собою кайдани [2], виступили проти тегейців, повіривши облудному пророкуванню. Вони гадали, що поневолять тегейців. Але зазнали поразки і всім тим, що їх було взято в полон і закуто в кайдани, котрі вони принесли з собою, довелося вимірювати мотузкою тегейське поле, на якому вони працювали. А ті кайдани, що в них їх було закуто, ще за мого часу зберігалися в Тегеї, підвішані навколо храму Афіни Алеї.

67. Починаючи від першої війни, спартанці постійно воювали з тегейцями і неодмінно зазнавали поразок. Проте під час Креза, коли в Лакедемоні царювали Анаксандрід і Арістон, спартанці, нарешті, стали переможцями у війні [1], і ось у який спосіб. Оскільки їм завжди не щастило у війні з тегейцями, вони послали своїх посланців до Дельфів із запитанням, кого з богів їм слід уласкавити, щоб перемогти у війні тегейців. На це Піфія їм відповіла, що їм треба перенести кістки Агамемнонового сина, Ореста [2]. Коли ж вони виявилися неспроможними знайти Орестову домовину, вони знову послали до бога, щоб дізнатися про місце, де лежить Орест. Тоді Піфія сказала посланцям таке:

«Є у Аркадії місто на рівному місті — Тегея,
Дмуть вітрові у ній, неминучій покірні потребі,
Йде за ударом удар і лихо за лихом приходить,
Там Агамемнона сина земля покрива життєдайно,
Якщо його перемістиш, Тегеї володарем станеш».

Лакедемонці, почувши цей новий оракул, далі почали шукати, але не наблизились до того, що шукали, аж поки Ліх, один із спартанців, що їх називать агатоергами, нарешті, знайшов. Агатоерги [3] — це громадяни, найстаріші, числом п'ятеро і в кожному році вони виходять із стану вершників. Протягом того року, коли вони виходять із стану вершників, то мають бути завжди напоготові виконувати обов'язки послів спартанської держави в різних краях.

68. Саме з таких людей був Ліх, який знайшов у Тегеї почасти випадково, почасти завдяки своєму розумові те, що треба. Оскільки того року з тегейцями були мирні стосунки, він, зайшовши до кузні, побачив, як коваль кував там залізо [1]. Бачачи це, він був дуже здивований. Помітивши, як він дивується, коваль, припинивши роботу, сказав йому: «Ось,

гостю з Лаконіки, якби ти побачив те, що я бачив, ти ще більше здивувався б, ніж оце тепер тобі довелося дивитися на опрацювання заліза. Отже, я, хотівши тут у дворі викопати колодязь, копаючи, наштовхнувся на труну завдовжки в сім ліктів. Не вірячи, що колись існували люди, вищі на зріст, ніж теперішні, я відкрив труну і побачив, що покійник такого самого розміру, як і труна. Вимірявши, я знову поховав його».

Так коваль розповів йому те, що бачив, а Ліх, зваживши на його слова, здогадався, що цей покійник відповідно до віщування був саме Орестом. Ось як він, зіставивши сказане ковалем із оракулом, зробив свій висновок: у двох подувах ковальських міхів він розпізнав вітри, в ковадлі і молоті — удар за ударом, у залізі, яке кував коваль, лихо за лихом, беручи до уваги таке порівняння, що залізо було винайдено на лихо людям. Зробивши таке порівняння, він прийшов у Спарту і розповів лакедемонцям про все це. Проте вони, вигадавши якесь неправдиве обвинувачення, вигнали його [2]. Він повернувся до Тегеї, розповів ковалеві про свою біду і спробував був найняти в коваля його двір, але той не погодився. Перегодом він все ж таки умовив коваля [3], оселився в нього, відкопав труну, зібрав кістки і вирядився з ними до Спарти. І відтоді щоразу, коли лакедемонці мали зіткнення з тегейцями, лакедемонці остаточно їх перемагали. Так вони завоювали більшу частину Пелопоннесу.

69. Коли Крез довідався про все це, він послав вісників до Спарти з дарами і пропозицією укласти союз і напутив вісників, що їм треба було сказати. Прибувши, вони переказали таке: «Нас послав Крез, владар лідійців та інших народів, щоб ми сказали вам: — шановні лакедемонці, бог наказав мені своїм оракулом узяти собі в союзники когось із еллінів і я довідався, що ви найсильніші в Елладі [1]. Отже, я, згідно з оракулом, закликаю вас бути мені друзями і союзниками без усяких викрутів і облуди». Таке через своїх вісників оголосив їм Крез. Лакедемонці, які також знали про оракул, даний Крезові, зраділи приходу лідійців і заприсягалися в приязні до них і в союзі. До того ж декому з них Крез і перед тим робив якісь добродійності. Тепер лакедемонці відрядили до Сардів посланців, щоб придбати там золото, яке вони хотіли використати для статуї Аполлона, що і тепер стоїть у лаконському Торнаці [2], але Крез тим, що прибули для купівлі, просто подарував золото.

70. Цього ради лакедемонці прийняли пропозицію про союз і ще через те, що він саме їх обрав собі в союзники серед усіх еллінів. Вони, з свого боку, охочі були прийняти його пропозицію. Виготували бронзовий кратер [1], закраїни якого було оздоблено зображеннями різних тварин, і таких розмірів, що він міг умістити в собі триста амфореїв, бажаючи цим віддячити Крезові. Цей кратер не був доставлений до Сардів із двох причин, про які розповідають по-різному. Отже, лакедемонці кажуть, що на шляху до Сардів його довезли до Самосу, самосці, довідавшися про вантаж, напали на своїх військових кораблях і забрали його собі. Але самосці, з свого боку, кажуть інакше, а саме, що лакедемонці, які везли з собою кратер, запізнилися і довідавшися про здобуття Сардів і Крезову долю, продали кратер на Самосі, де приватні особи

купили його і пожертвували в храм Гери. Можливо і те, що посланці, повернувшися до Спарти, сказали, що кратер у них забрали самосці.

71. Така була доля цього кратера, а Крез, ошуканий оракулом, вирядився в похід до Каппадокії, сподіваючись у такий спосіб розбити Кіра і зруйнувати перську державу. Тоді, як він ще готувався до цього походу проти персів, один із лідійців, що його і перед тим вважали за мудреця і який внаслідок висловленого ним тоді користувався великою повагою серед лідійців, подав Крезові таку пораду (а звали його Санданій): — «Великий владарю! Ти готуєшся до війни з цими людьми, які мають шкіряні штани [1], і ввесь їхній одяг шкіряний, і годуються вони не тим, що хочуть, а тим, що мають, а їхня країна гориста, вино вони не п'ють, а лише воду, навіть і інжиру в них нема, і взагалі нічого путящого. Отже, коли ти їх переможеш, що ти від них візьмеш, від цих людей, що в них власне нема нічого? Проте, якщо вони тебе переможуть, згадай-но, чого ти позбудешся. Коли ж вони засвоять досягнення нашої культури, то їх не можна буде прогнати. Щодо мене, то я дякую богам за те, що вони не надоумили персів воювати проти лідійців». Ця промова не переконала Креза. В персів, справді, перш ніж вони завоювали лідійців, не було нічого з властивих лідійцям розкошів.

72. Каппадокійців елліни називають сірійцями і ці сірійці, до того, як вони підпали під владу персів, були залежні від мідійців. Кордоном між лідійською державою і мідійською була ріка Галіс, яка тече з вірменського нагір'я країною кілікійців, згодом вона тече праворуч від країни матіенів, а з лівого боку — країною фрігійців. Оминувши Фрігію, вона завертає на північ і там відмежовує сірійців-каппадокійців із лівого боку від пафлагонців. У такий спосіб ріка Галіс перетинає майже всю долішню частину Азії від моря насупроти Кіпру аж до Понту Евксіну. Це найвужча частина всієї цієї країни, і здібна людина може пройти цим шляхом за п'ять днів [1].

73. Отже, Крез виступив із війною проти Каппадокії, по-перше тому, що мав бажання приєднати цю землю до своєї держави, а ще тому, що повірив оракулові, а також хотів помститися за Астіага на Кірові. Цього Астіага Кіаксарового сина, який був шурином [1] Креза і царем мідійців, Кір, Камбісів син, переміг, а Астіаг ось як став Крезовим шурином. Якось загін заколотних скіфів-кочовиків удерся в мідійську землю. На той час владарем мідійців був Кіаксар, син Фраорта сина Деіока, який спершу доброзичливо прийняв скіфів як благальників. Він навіть, довіряючи їм, віддав їм своїх синів для навчання їх скіфської мови і стрільби з луків. Коли минув деякий час, сталося так, що скіфи, які постійно ходили на полювання і приносили здобич, одного разу не принесли нічого. Коли вони повернулися з порожніми руками, Кіаксар (а він був, очевидно, людиною дуже запальною), повівся з ними досить грубо. Тоді вони, зазнавши образи від Кіаксара і вважаючи, що він повівся з ними несправедливо, вирішили зарізати і пошматувати одного з його синів [2], що був у них для навчання. Оббілувавши його так, як вони мали звичай оббіловувати тварин, вони принесли його м'ясо Кіаксарові, так ніби це була їхня здобич на полюванні. Після цього вони вирішили якнайшвидше тікати до Аліатта, Садіаттового сина, в Сарди. Так воно

і сталося. Кіаксар і присутні в нього співтрапезники покоштували цього м'яса, а скіфи, що це вчинили, запросили притулку в Аліатта.

74. Після цього, коли Аліатт відмовився видати скіфів на вимогу Кіаксара, між лідійцями і мідійцями почалася війна, що тривала п'ять років, на якій часто мідійці перемагали лідійців або лідійці мідійців (одного разу навіть у нічній битві). В такий спосіб із перемінним успіхом тривала ця війна, а на шостий рік під час однієї битви день раптом перетворився на ніч [1]. Про таке перетворення дня на ніч провіщав іонійцям пілетянин Фалес, визначивши рік, коли станеться це перетворення. А лідійці і мідійці, щойно побачили, як настала ніч замість дня, припинили битву і поспішили укласти між собою мир. Ті, що їх замирили, були кілікієць Сіеннесій [2] і вавилонянин Лабінет [3]. Це вони змусили їх обмінятися присягами і закріпити їх шлюбами. Вони видали Аліаттову дочку Аріенію за Кіаксарового сина, бо без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості. Присяги ці народи роблять так, як і елліни, але, крім того, вони злегка надрізують рамена і висмоктують із надрізів кров.

75. Отже, Кір подолав і забрав у полон Астіага, який був його дідом із боку матері, про що я розповім далі [1]. Оце й було причиною того гніву, що його Крез мав проти Кіра, коли він послав по оракули запитати, чи варто йому виступити з війною проти персів і, одержавши облудну відповідь, яку він витлумачив собі на користь, вирушив у похід для завоювання перських володінь. Наблизившися до ріки Галія, Крез, як я сам гадаю, провів своє військо через мости, що там були, але, як твердить більшість еллінів, перейти ріку їм допоміг Фалес Мілетський [1]. Крез розгубився, не знаючи, як йому переправити військо через ріку (бо на той час іще не було теперішніх мостів), як кажуть, тоді в таборі перебував Фалес і він зробив так, що ріка, яка протікала ліворуч [2] від війська, стала текти праворуч від нього, а зробив він це так. Він наказав прорити вище табору глибокий канал у формі півмісяця, так щоб ріка обтікала табір із півдня, відступаючи вздовж каналу від колишнього річища, ріка протікала повз табір і знову поверталася до свого колишнього річища. В такий спосіб після поділу на дві течії ріку в обох річищах можна було перейти. Дехто навіть твердив, ніби тоді старе річище остаточно пересохло, але я цьому не йму віри: як саме, повертаючись, вони змогли б перейти через ріку?

76. Отже, Крез, переправившись із військом, прибув до так званої Птерії в Каппадонії [1] (а Птерія — це найбільш укріплена місцевість у цій країні, вона розташована близько міста Сінопи, що на березі Понту Евксіну). Там він отаборився і почав плюндрувати ділянки сірійців. Захопивши місто птерійців, він продав їх у неволю. Крім того, захопив і навколишні міста, а сірійців, які перед ним ні в чому не завинили, прогнав звідти. Тим часом Кір, зібравши своє військо і поповнивши його всіма тими, що мешкали поблизу, виступив назустріч Крезові. А перед тим, як вирушити в похід із військом, він послав вісників до іонійців, пропонуючи їм розірвати союз із Крезом. Але іонійці його не послухали. Кір скоро прибув із військом, отаборився навпроти Креза і там у Птерії вони помірилися силами. Битва була дуже жорстокою і в ній

загинуло з обох сторін багато воїнів, нарешті, коли ніхто з них не переміг, вони розійшлися, як настала ніч.

77. Отже, так змагалися обидва табори. Крез був незадоволений малим числом свого війська (бо і справді його військо було далеко меншим від Кірова війська), так він уважав, і коли наступного дня Кір не відновив наступу [1], Крез відступив до Сард. Він думав покликати собі на допомогу єгиптян (бо він перед тим, як скласти союз із лакедемонцями, склав союз із Амасієм, царем Єгипту), відрядив він посланців і до вавилонян (бо з ними він також склав союз, а на той час у вавилонян був царем Лабінет) [2], оповістив він і лакедемонців, щоб вони прибули до Сардів на обумовлений час. Зібравши всі ці допоміжні війська і об'єднавши їх із своїм військом, Крез після закінчення зими, напочатку весни, мав намір виступити проти персів. Отакий власне був його намір. Прибувши в Сарди, він послав вісників до своїх спільників, щоб вони зібралися на п'ятий місяць у Сардах. А своє військо, що складалося з найманців [3], які билися з персами, він уже розпустив, бо не сподівався, що Кір після таких непевних боїв одразу вирушить проти Сардів.

78. Тим часом, як Крез обмірковував свої наміри, у передмісті з'явилося безліч змій. Щойно вони там з'явилися, коні покинули пасовиська і почали поїдати змій. Це явище Крез витлумачив собі, як знамення і таким воно і було. Тоді він послав людей із запитанням до тельмессійців, щоб ті розтлумачили це знамення. Коли ті люди, послані по оракул, довідалися від тельмессійців [1], що має означати це чудо, вони вже не змогли переказати відповідь Крезові. Ще перед тим, як вони відпливли до Сардів, Креза вже було взято в полон. А тельмессійці так розтлумачили знамення, що чужоземне військо нападе на Креза в його країні і винищить тамтешніх, посилаючись на те, що змія — це дитина землі, а кінь — це ворожа тварина і чужорідна [2]. Так тельмессійці відповіли Крезові, вже ув'язненому, ще нічого не знаючи ні про Сарди, ні про самого Креза.

79. Ледве Кір, коли Крез відступив після битви, що відбулася в Птерії, довідався, що Крез має розпустити військо, вирішив, що саме тепер настав час якнайшвидше йти на Сарди, поки ще лідійці не встигли знову зібрати своє військо. Коли він це вирішив, то поквапився якнайскоріше здійснити свій намір і повів військо в Лідію, сам прийшовши вісником до Креза. Крез розгубився, бо події почали розвиватися зовсім інакше, ніж він гадав. Незважаючи на це, він повів у бій своїх лідійців. На той час в Азії не було народу сильнішого і відважнішого за лідійців. Вони билися верхи на конях, озброєні довгими списами і були дуже вправними вершниками.

80. Отже, обидва війська зустрілися на великій, позбавленій рослинності рівнині перед містом Сарди (цією рівниною течуть різні ріки [1] і серед них Гілл, яка вливається в найбільшу ріку Герм, що витікає з гори, присвяченої Діндімійській Матері [2], і вливається в море неподалік від міста Фокеї). Коли Кір побачив, як лідійці шикуються до бою на рівнині, він злякався їх кінноти і за порадою мідійця Гарпага [3] зробив таке розпорядження. Він об'єднав усіх верблюдів, що в нього були для перевезення поживи та матеріалів, зняв із них вантажі, посаджав на них

воїнів, одягнених як вершники, і наказав цим людям, так обрядженим, вирушити попереду від іншого війська проти Крезової кінноти, а за верблюдами він наказав іти піхоті, а за піхотою наказав прямувати своїй кінноті. Так він вирішив розташувати верблюдів супроти кінноти, ось із якої причини: кінь боїться верблюда, навіть його вигляду і не витерплює його запаху. Таке він вигадав, щоб Крез не міг використати свою кінноту, якою так пишалися лідійці. І справді, коли дійшло до битви, коні одразу почули запах верблюдів і побачили їх, завернули назад і позбавили Креза його сподівань. Проте лідійці тоді не злякалися і, спішившися вступили в бій із персами. Коли згодом із обох сторін загинуло багато воїнів, лідійці відступили, зайнявши позицію за мурами міста, де їх обложили перси.

81. Коли так почалася облога, Крез, уважаючи, що вона триватиме досить довго, послав із міста інших вісників до своїх союзників. Перших вісників він послав із дорученням, щоб усі вони зібралися в Сардах на п'ятий місяць, а ті, яких він послав тоді, повинні були сказати союзникам, щоб вони поспішили якнайшвидше прийти на допомогу, оскільки Крез був в облозі. Він послав і до інших союзних країн і зокрема до Лакедемона.

82. Саме на той час спартанці посварилися з аргосцями через місцевість під назвою Тірея [1]. А ця Тірея була частиною Арголіди, яку захопили лакедемонці. Отже, все, що було на заході аж до мису Малеї [2], також належало аргосцям, як на суходолі, так і на морі, острів Кітери та всі інші острови [3]. Аргосці поспішили оборонити свої володіння, що в них було відібрано. Тоді після наради було вирішено, що три сотні людей із кожної сторони битимуться, і та з двох сторін, яка подолає іншу, володітиме цим краєм [4]. Основна маса військ із однієї сторони та з іншої повернулася додому і не залишилася там під час боротьби. Це для того, щоб уникнути втручання, якби війська були там присутні, тієї з двох сторін, яка, бачачи, що її товариші зазнають поразки, могла б прийти їм на допомогу. Склавши таку угоду вони віддалилися і відбірні воїни обох таборів, що залишилися на передовій, вступили в бій. Вони билися з однаковим успіхом аж поки з шестисот воїнів залишилося троє. Із сторони аргосців — Алькенор і Хромій, із сторони лакедемонців — Отріад. Коли вони так залишилися сами, настала ніч. Обидва аргосці, що залишилися в живих, визнали себе за переможців і повернулися до Аргоса. Спартанець Отріад, що також залишився живим, зняв із мертвих аргосців обладунки та зброю і відніс їх у спартанський табір, а сам залишився на полі бою. Наступного дня обидва війська прийшли туди для того, щоб довідатися, як стоїть справа. Нарешті, кожна сторона стала твердити, що саме вона перемогла. Одні твердили, що на їхній стороні залишилося більше людей, а інші доводили, що ці люди повтікали, а їхній воїн зостався і зняв обладунки та зброю з померлих ворогів. Кінець кінцем, остаточно посварившися, вони почали битися між собою. Після того, як із обох сторін загинуло багато воїнів, перемогли лакедемонці. Аргосці з того часу почали стригти собі волосся на голові [5], яке до того вони носили довгим і видали закон з пересторогою, щоб ніхто з аргосців не відпускав волосся і щоб жінки не носили золотих

оздоб до того, коли не буде звільнено Тіреї. А лакедемонці і собі видали протилежний закон: ті, хто до того не носив довгого волосся, відтепер мусили його носити. Що ж до єдиного, хто уцілів із трьохсот лакедемонців, Отріада, розповідають, що він соромився повернутися до Спарти, коли його товариші по зброї загинули, і що саме на тому місці в Тіреї він покінчив життя самогубством.

83. Ось такі справи, які непокоїли спартанців, коли до них прибув вісник із Сардів із проханням, щоб вони прийшли на допомогу Крезові, який був в облозі. Проте незважаючи на ці обставини, як вони почули те, що сказав вісник, вони поспішили допомогти Крезові. Вже тоді, коли вони готувалися до походу і їхні кораблі готові були до відплиття, прибула інша звістка про те, що лідійську фортецю здобуто і Креза взято живцем у полон. За таких умов спартанці були дуже засмучені цим нещастям і припинили готування.

84. Ось як Сарди було здобуто. На чотирнадцятий день облоги, яку витримував Крез, Кір оголосив своїм військам через посланих їм вершників, що перший із воїнів, хто зійде на мур фортеці, одержить від нього дари. Після цього оголошення воїни зробили кілька спроб, але даремно. Саме тоді, коли всі інші відмовилися від цих спроб, один мард [1] на ім'я Гірояд, спробував залізти на мур з боку акрополя, де не було поставлено жодного вартового. В місті не мали побоювань, що колись акрополь можна було б здобути з цього боку, бо він був тут стрімчастий і неприступний. Саме там було місце, навколо якого давній цар Сардів Мелес не обніс лева, що йому народила наложниця. Тельмеосійці провіщали йому, що Сарди будуть неприступними, коли він навколо їхніх мурів обнесе лева [2]. Отже, Мелес обніс цього лева навколо всіх мурів, де можна було на них залізти, за винятком того місця на акрополі, яке він уважав неприступним і стрімким. Ця частина міста обернена до Тмолу. Цей мард Гірояд побачив напередодні, як один із лідійців у тому місці акрополя опустився за шоломом, що там упав у нього. Це замітив Гірояд. Тоді він сам зійшов на мур, а слідом за ним і інші перси. Коли це сталося, Сарди було здобуто і все місто сплюндровано [3].

85. А з самим Крезом сталося таке. Був у нього син, що про нього я вже згадував, узагалі дуже здібний, але німий. За часів свого минулого добробуту, Крез зробив для нього все, що міг. Крім усього іншого він послав у Дельфи спитати, що йому слід зробити в даному разі, і Піфія дала йому таку відповідь:

«Царю численних народів у Лідії, Крезе безглуздий,
Ти не бажай, безрозсудний, щоб син твій говорив.
Краще не чути його і німим йому бути назавжди.
Адже почуєш його ти уперше у день нещасливий».

Коли було вже здобуто мури, один із персів, не пізнавши Креза, хотів його вбити, а Крез, хоч і бачив того, що напав на нього, через велике горе виявився байдужим і готовим померти від його меча. А цей його німий син від страху перед цим нещастям, закричав: «Гей, чоловіче,

не вбивай Креза!» — Так він закричав і після того розмовляв протягом усього свого життя.

86. Отже, перси заволоділи Сардами [1] і взяли Креза в полон. Він царював сорок років і перебував в облозі сорок днів і згідно з оракулом він знищив велику державу, тобто свою державу. Взявши його в полон, перси привели його до Кіра. Кір наказав спорудити велике вогнище і на це вогнище поставити закутого в кайдани Креза і разом із ним іще чотирнадцять молодих лідійців. Він, імовірно, мав намір принести жертву першої здобичі комусь із богів, або виконати якусь обітницю, або, знаючи про Крезову побожність, він для того поставив його на вогнище, щоб довідатися, чи не дасть якесь божество Крезові згоріти живцем. Отже так він зробив. І коли Крез уже стояв на вогнищі, він згадав, незважаючи на свій жалюгідний стан, у якому він перебував, богонатхненні слова Солона: — «Ніхто за своє життя не буває щасливою людиною». Коли це спало йому на думку, він зітхнув і простогнав після тривалого мовчання і тричі вимовив ім'я Солона. Кір, який це почув, наказав своїм товмачам [2] запитати Креза, кого це він називає. Вони наблизилися до нього і запитали його. Крез, після того, як його запитали, деякий час не казав нічого. Нарешті, коли вони його примусили, відповів: — «Я віддав би всі мої скарби, аби всі владарі могли порозмовляти з тим, кого я називаю».— Оскільки сказане ним виявилося для них незрозумілим, вони знову запитали його. Нарешті, відповідаючи на їхнє наполегливе прохання, Крез розповів про те, як одного разу афінянин Солон прийшов до нього і, побачивши всі його скарби, поставився до них із зневагою. Потім Крез розповів Кірові, як усе, що сказав Солон, здійснилося. Адже Солон сказав усе це не лише про самого Креза, а взагалі про всіх людей і зокрема про тих, що гадають про себе, ніби вони щасливі. Крез розповідав про все це тоді, коли вогнище вже почало палати і закраїни його горіли. Коли Кір почув цю розповідь Креза від товмачів, він розкаявся і подумав, що і він так само людина, він, який іншу людину, за своїм багатством не гіршу від нього, живу поставив на вогонь. Крім того, побоюючися покарання і згадавши, що все у людському житті нестале, Кір наказав якнайшвидше загасити вогонь і зняти з вогнища Креза та всіх, хто був із ним. Проте всі спроби загасити вогонь виявилися даремними.

87. Тоді, як переказують лідійці, коли Крез зрозумів, що Кір розкаявся і побачив, що всі даремно намагалися загасити вогонь, він гучно покликав Аполлона, благаючи його прийти йому на допомогу і врятувати його від лиха, якщо всі його пожертви були до вподоби богові. Так він плачучи благав бога. І раптом посеред ясного неба і повного безвітря набігли хмари і знялася буря з заливним дощем, який загасив вогнище. Тоді Кір зрозумів, що Крез — людина мила богам і побожна. Він наказав звести Креза з вогнища і так звернувся до нього: — «Крезе, хто з людей порадив тобі виступити з війною проти моєї землі і бути мені ворогом, а не другом?» — А той відповів: — «О царю, я зробив так через те, що ти такий щасливий, а я такий нещасний! Винуватий в усьому цьому був бог еллінів, який підбурив мене воювати. Адже нема такого дурного, хто віддавав би перевагу війні перед миром. Під час війни діти

ховають батьків, а батьки — дітей. Але це було приємне якомусь божеству».

88. Так він казав, а Кір наказав зняти з нього кайдани, посадив його поряд себе, поставився до нього з великою шаною, і сам він і всі, що були навколо нього, здивовані, розглядали Креза. Занурений у роздуми той сидів мовчки. Згодом він озирнувся і, побачивши, як перси грабують лідійське місто, сказав: — «О царю, чи сказати тобі, що мені спадає на думку, чи краще мені тепер мовчати?» — Тоді Кір, заохочуючи його, наказав йому говорити, що він хотів. А той запитав його, кажучи: — «Оця велика юрба, що вона там із таким запалом робить?» — Кір відповів йому: — «Вона плюндрує там твоє місто і розкрадає твоє майно».—На це Крез відповів: — «Ні, вона не моє місто плюндрує і не моє майно розкрадає, бо тепер усе це — не моє. Вони розкрадають і забирають собі твоє».

89. Кір замислився над тим, що сказав Крез і віддаливши тих, що там були, спитав Креза, що той вбачає небезпечного для нього, в тому, що там відбувається.— На це той сказав: — «Оскільки боги зробили мене твоїм рабом, я вважаю за обов'язок указати тобі на те, що я ще вбачаю. Перси за своєю вдачею нестримні [1], до того ж і незаможні. Якщо ти їм дозволиш грабувати і забирати собі великі скарби, то ось що з цього може бути. Той із них, хто захопить для себе найбільше, може повстати проти тебе. Тепер зроби ось що, коли тобі подобаються мої слова. Постав при всіх брамах вартовими твоїх охоронців і хай вони скажуть тим, які виносять майно, відбираючи його, що десята частина неодмінно повинна належати Зевсові. Тоді вони не зненавидять тебе за те, що ти силоміць відбираєш у них майно, але, визнавши, що ти дієш справедливо, навіть охоче віддадуть свою здобич».

90. Кір був дуже радий тому, що він почув, уважаючи, що Крез дав йому дуже розумну пораду. Він вельми хвалив його і наказав своїм охоронцям виконати те, що Крез йому порадив. Потім він сказав йому: «Крезе, оскільки ти, як личить людині царського роду робиш добрі діла і говориш гарні слова, проси в мене все, що бажаєш, і так воно одразу і буде».—А той відповів: — «О владарю! ти мені зробиш велику милість, якщо дозволиш спитати в еллінського бога, якого я з усіх богів найбільше шанував, чи має він звичай ошукувати тих, які робили йому лише добро, і послати йому оці кайдани».— Кір спитав його тоді, чому він хоче зробити такий закид. Тоді Крез знову розповів про всі свої наміри і про оракул, згадавши також і про свої пожертви і як він, послухавши віщування, вирушив на війну проти персів. Кажучи це, він знов попросив дозволу докорити богові за його оракул.— Кір засміявся і сказав: — «Звичайно, Крезе, я виконую і це твоє прохання і взагалі все, що ти мене попросиш».— Коли Крез це почув, він послав до Дельфів, наказавши посланцям, поклавши кайдани на порозі храму, спитати, чи не сором божеству за його оракул, за яким Крезові слід було виступити з війною проти персів, щоб знищити Кірову державу, через що і надсилається ця перша здобич, і показати при цьому на кайдани. Про це повинні були вони спитати і сказати, чи еллінські боги завжди мають звичай бути невдячними.

91. Отже, прийшли лідійці і переказали те, що їм було доручено, а Піфія, як кажуть, дала їм таку відповідь: «Того, що визначено долею не можна нікому уникнути, навіть богові. Крез відпокутував на собі гріхи свого п'ятого предка, який бувши зброєносцем Гераклідів, послухав поради підступної жінки, вбив свого владаря і обняв його посаду, на котру він не мав жодного права. Локсій зробив усе, на що був спроможний, щоб падіння Сардів відбулося в правління нащадків Креза, лише не за його царювання, але виявилося неможливим вмовити долю. Все, чого міг добитися для Креза бог і що так і сталося — це відкласти здобуття Сардів на три роки і, хай це добре зрозуміє Крез, що він потрапив у полон на три роки пізніше, ніж це визначила доля. Крім того, бог прийшов йому на допомогу, коли той стояв на вогнищі. Що ж до оракула, що йому було дано, то Крезові нема на що скаржитися, бо Локсій [1] провіщував йому, якщо той почне воювати проти персів, то знищить велику державу. Проте, він, щойно одержав цей оракул, мусив послати людей із запитанням, про яку державу йдеться, про його власну, чи про Кірову. Якщо він не зрозумів змісту оракула і не послав удруге спитати, то хай уважає, що сам він у тому винуватий. Також і те, що йому сказав Локсій про мула, коли він одержав останній оракул, то і цього він так само не зрозумів. Отже, під мулом треба було розуміти Кіра, бо він був сином двох батьків, але не однакового походження, з боку матері великоможного роду, а з боку батька — біднішого роду. І це тому, що його мати була мідійка і дочка Астіага, мідійського царя, а батько був перс, підданець мідійців, і він був нижчий за походженням, він зашлюбився з своєю владаркою».— Таку відповідь Піфія дала лідійцям, а вони принесли її до Сардів і переказали її Крезові. А він, скоро почув це, зрозумів, що помилився він, а не бог.

92. Так стояла справа з Крезовою державою і першим поневоленням Іонії. Що ж до Крезових пожертвувань, то в Елладі [1] їх досить багато, крім тих, про які я вже згадував. В Беотійських Фівах, наприклад, є золотий триніжник, що він його присвятив Аполлонові Ісменію, в Ефесі є золоті корови і більшість колон храму, в храмі Афіни Пронаї [2] є великий золотий щит. Всі вони ще існували за мого часу, втім інші приношення остаточно зникли. Інші Крезові пожертви в храмі Бранхідів в околицях Мілета [3], як мені довелося почути, були такої ж ваги, як і ті, що були в Дельфах, і подібні до них. Всі пожертви, які він послав у Дельфи та в святилище Амфіарая, були з його власних скарбів і з того майна, що він його успадкував. Проте інші пожертви було взято з майна одного з його ворогів, який ще до того, як Крез став царем, бувши його суперником, змовився з Панталеонтом, щоб тому дісталося царство. Панталеонт був сином Аліатта [4] і братом Креза, але не від однієї матері, бо Крез народився від Аліаттової жінки, що походила з Карії, тоді як Панталеонт — від іншої жінки з Іонії. Коли Крез став царем, бо владу передав йому його батько, то цього свого супротивника, піддавши його жорстоким тортурам [5], він умертвив, а його майно, що його він присвятив богам, розподілив, як я уже сказав, між храмами, про які я згадав. Отже, про Крезові пожертви вже досить того, що я розповів.

93. Вартих уваги речей, щоб їх описати, в Лідії не дуже багато, як

у якійсь іншій країні, мабуть, за винятком золотих піщинок, що їх річка приносить із Тмолу. Проте відвідувач може побачити там споруду, що її розміри далеко перевищують усі інші, крім споруд єгиптян і вавилонян. Є там гробниця Аліатта, Крезового батька, що її фандамент побудовано з великих каменів, а верхня частина з насипаної на них землі. Цю споруду побудували на свої кошти базарні торговці, ремісники і молоді жінки, що торгують своїм тілом. П'ять із межових стовпів існували ще за моїх років на вершині цього пам'ятника і на них було вирізьблено написи, що в них повідомлялося, яку частину споруди зробила кожна громада. І вимірюючи оцю споруду молодих жінок, довідуєшся, що вона більша за всі інші. Отже, слід мені сказати, що всі молоді жінки лідійського народу торгують своїм тілом і в такий спосіб заробляють собі на посаг, і так вони поводяться поки не одружуються. Окружність цього пам'ятника становить шість стадій і два плетри, а його ширина — тринадцять плетрів. Поблизу цього пам'ятника є велике озеро, яке ніколи не пересихає, як твердять лідійці, і називається воно озером Гіга. Ось такий цей пам'ятник.

94. Лідійці мають звичаї майже такі самі, як і елліни, за винятком того, що своїх дочок вони віддають для торгівлі тілом. Лідійці, наскільки я знаю, були першими людьми, які почали карбувати золоті і срібні монети та пустили їх в обіг і першими, які зайнялися роздрібною торгівлею. Ці ж лідійці твердять, що вони вигадали ігри, якими бавляться тепер як у їхній країні, так і в Елладі. Того самого часу, кажуть вони, коли було вигадано ці ігри, було від них відряджено колонію до Тірсенії. І ось, як вони розповідають про це. За царюванням Атія, сина Манія [1], стався в усій Лідії страшенний голод, але лідійці деякий час якось терпіли його. Проте згодом, коли голод продовжував тривати, вони почали шукати вихід із цього становища і хтось там вигадував одне, а хтось іще інше. Саме тоді, як кажуть, було вигадано ігри такі, як гральні кості, як паці і м'ячі та всілякі інші ігри, за винятком дамок, бо вони не приписують собі їхнього винаходу. І ось що, як кажуть, вони зробили під час голоду з цими винаходами: впродовж кожних двох днів один цілий день вони грали, щоб якось забутися і не вимагати їжі, а на другий день вони припиняли ігри і їли. В такий спосіб вони жили протягом вісімнадцяти років. Проте, оскільки це лихо не відступало, але дедалі, то ставало гіршим, їхній цар поділив усіх лідійців на дві громади і наказав кинути жереб, щоб одна з них залишилися, а друга покинула країну. І на чолі тієї громади, якій випав жереб зостатися в країні, став сам цар, а на чолі другої, що мала покинути країну, він поставив свого сина, якого звали Тірсен. Отже, ті, яким за жеребом довелося покинути країну, прибули до Смірни і там побудували кораблі і на них навантажили всі свої речі, що були потрібні для подорожі. Так вони відпливли, шукаючи собі пристановища для життя, і, подорожуючи, побували в багатьох краях, поки, нарешті, не прибули до країни омбріків, де вони побудували міста і мешкають там аж дотепер. І замість назви лідійці вони її змінили і стали називатися за ім'ям свого царя, який привів їх туди, тірсенами. А лідійці відтоді живуть під владою персів.

95. Тепер продовження нашого оповідання вимагає, щоб ми сказали,

хто такий був цей Кір, який розтрощив Крезову державу і в який спосіб перси стали владарями Азії. Про це я напишу згідно з тим, як кажуть декотрі перси, які не хочуть звеличувати Кірові діяння, але розповідають те, що було насправді, хоч я і можу навести ще три інші різні розповіді. Ассірійці володіли всією горішнею Азією [1] протягом п'ятисот двадцяти років, коли мідійці вперше почали відокремлюватися від них [2] і, здається, що вони під час визвольної війни проти ассірійців виявили себе як відважні люди і, скинувши поневолення, стали свободними. Це саме, як і мідійці, зробили інші народи [3].

96. Ледве всі, що жили на суходолі, стали самостійними, як знову були поневолені. Була там серед мідійців одна розумна людина по імені Деіок [1] і був він сином Фраорта. Цей Деіок вирішив стати царем, і ось що він для цього зробив. Спершу мідійці мешкали розпорошені по селах. Деіок, що і перед тим мав добру славу в своєму селі, став із великим завзяттям домагатися визнання себе за справедливу людину і він добивався цього тоді, коли в усій Мідії люди зовсім занедбали закони, він звичайно знав, як несправедлива людина вороже ставиться до справедливої. Тоді мідійці його села, бачачи його поводження, обрали його своїм судею. А він, звичайно, прагнучи влади, був чесною і справедливою людиною. Таким своїм поводженням він здобув багато похвали від своїх земляків так, що і мешканці інших сіл, почувши, що є один такий Деіок і він єдиний, який може справедливо судити, а перед тим їм доводилося підкорятися несправедливим рішенням, почали охоче звертатися до Деіока, щоб він судив їх за справедливістю, і дійшло того, що, нарешті, вони не схотіли, аби хтось інший розв'язував їхні суперечки.

97. Число тих, що приходили до нього, зростало з дня на день і поширилися чутки, що саме його вироки завжди бувають справедливими. Коли, нарешті, Деіок здав собі справу, що все залежить від нього, він не схотів більше судити там, де він сидів до того і судив, не схотів довше бути судею, бо, сказав він, це не було йому на користь залишати всі свої справи і судити всіх інших з ранку і до вечора. Тим часом збільшилися по селах грабунки та беззаконня, ніж це було перед тим, і мідійці зібралися в одному місці, щоб обговорити питання про становище, що склалося, і обмінятися думками. І як я собі уявляю, тоді найбільш виступали з промовами Деіокові друзі. «Бачите, в такому стані, як ми сьогодні перебуваємо, нам неможливо довше жити в нашій країні, а щоб оце припинити, нумо, оберемо одного з нас на царя. Так і в нашій країні буде добре врядування і ми зможемо займатися своїми справами, і ми не загинемо від безправ'я». Ось такими промовами, здається, вони вмовили всіх обрати царя.

98. Коли невдовзі вони почали пропонувати, кого оберуть на царя, всі одностайно висловилися на користь Деіока і погодилися, щоб він був їхнім царем. Тоді той попросив їх, щоб вони побудували йому дім, відповідний до його царської достойності і зміцнили його стан, давши йому озброєних охоронців. Звичайно, мідійці все це дали йому. Вони збудували йому просторий і укріплений дім на тому місці, яке він сам для цього визначив, і, крім того, дали йому право вибрати собі серед усіх мідійців охоронців. Коли він отримав владу, він змусив мідійців побуду-

вати місто, про яке вони мали найбільш дбати, ніж про всі інші. Все це виконали мідійці, і тоді він наказав їм побудувати велику і міцну фортецю, яка тепер називається Агбатани [1]. Мури її розташовано кільцеподібно так, що одне коло входить до іншого. Цю фортецю побудовано за таким планом, що одне коло мурів вище від іншого лише на висоту зубчастих бійниць. Розташуванню фортеці сприяла деякою мірою і сама місцевість, що являє собою відособлений сугорб, що значною мірою став таким штучно. Всіх цих кіл сім [2] і в останньому побудовано палац і скарбниці. Найбільший із цих мурів має в окружності приблизно такий розмір, як і мур Афін. Зубчасті бійниці першого кола білого кольору, другого — чорного, третього кола — темно-червоного, четвертого — блакитного, а п'ятого — золотисто-червоного. Отже, всі бійниці всіх кіл пофарбовано, але два останніх кола — одне з посрібленими бійницями, а друге з позолоченими.

99. Отже, ці мури Деіок побудував для безпеки свого житла, а решті народу він наказав жити поза мурами фортеці, навколо неї. Коли було закінчено всю будову, Деіок перший завів такий порядок: щоб ніхто не заходив до його палацу, не оголосивши про себе через вісника; щоб ніхто не бачив обличчя царя і ще, крім того, нікому не личить сміятися і плювати в присутності будь-якої людини. А встановив він для себе такий порядок, ось із якої причини, щоб відмежуватися від тих, які виросли разом із ним, були його однолітками, які не були нижче від нього за своїм родом, чи не були гірші від нього за своєю хоробрістю, щоб вони не заздрили йому і не складали змов проти нього, але, не бачачи його, вважали б його за істоту, відмінну від себе.

100. І після того, як він установив оце все і зміцнив своє становище здійсненням царської влади, він ретельно стежив за тим, щоб усе в його державі було справедливим. Йому постійно приносили в його палац (особисто йому) письмові заяви про їхні суперечки, і він виносив рішення і відсилав їх. Це він робив як суддя. А ось ще які заходи він робив для встановлення порядку: коли він довідувався, що хтось учинив злочин, він викликав його і карав його щоразу, відповідно до його злочину. По всій країні, на яку поширювалася його влада, в нього були люди, що спостерігали і слухали.

101. Отже, Деіок об'єднав [1] увесь мідійський народ і царював над ним. Цей народ складався з багатьох племен, а саме: з бусів, із паретакенів, струхатів, арізантів, будіїв і магів [2]. Отакі були племена мідійців.

102. У Деіока народився син — Фраорт — і він успадкував від батька владу. Царював п'ятдесят три роки. І скоро він успадкував владу, йому було вже не досить владарювати лише над мідійцями і він вирушив у похід проти персів і першими серед інших зробив їх підданцями мідійців. Згодом, маючи в своїй владі два цих народи, що були серед інших досить могутніми, він по черзі одного за одним почав завойовувати Азію, аж поки не виступив у похід проти ассірійців, саме тих ассірійців, що мешкали в Ніні [1]. Вони колись владарювали над усіма тамтешніми народами, але на той час у них не було союзників, бо союзники тоді від них відпали, але щодо іншого, то в їхній державі все було гаразд. Отже, проти них пішов війною Фраорт, але зазнав поразки і загинув сам

після двадцяти двох років царювання. Загинула більша частина його війська.

103. Коли помер Фраорт, його спадкоємцем став Кіаксар, син Фраорта і внук Деіока. Про нього кажуть, що він був ще войовничішим за своїх попередників. Він перший поділив азіатське військо на бойові загони і перший упорядкував їх залежно від виду зброї — на списоносців, лучників і вершників, тоді як перед тим усі вони були без усякого ладу перемішані і об'єднані. Це він вступив у битву з лідійцями, коли під час бою день перетворився на ніч. Саме він об'єднав навколо себе всю Горішню Азію по той бік ріки Галія. Зібравши всі сили підвладних йому народів, він виступив проти Ніна, воліючи помститися на ньому за свого батька і бажаючи зруйнувати це місто. І коли він переміг ассірійців у одній сутичці і вже обложив Нін, проти нього виступило численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм [1], сином Прототія. Ці скіфи, вигнавши кіммерійців із Європи, вдерлися до Азії, і коли ті повтікали, вони, переслідуючи їх, прибули таким шляхом до Мідії.

104. Від озера Маєтіди [1] до берегів річки Фасія і до Колхіди тридцять днів шляху для вправного пішохода, а від Колхіди вже не так далеко до Мідії, і на шляху туди лише один народ — саспейри, і коли ми пройдемо повз них, то опинимося в Мідії. Проте скіфи, принаймні, не пройшли цим шляхом, але відхилилися від нього і обрали верхній шлях, значно довший, що тягнеться праворуч від Кавказької гори. Тоді зустрілися мідійці із скіфами і були розбиті в битві, втратили своє панування, а скіфи поширили свою владу в усій Азії.

105. Звідти вони попрямували до Єгипту. А коли вони прибули до Сірійської Палестини [1], їм назустріч вийшов Псамметіх, цар Єгипту, і дарами і умовленнями йому пощастило переконати їх не йти далі. І коли вони відступали, вони опинилися в сірійському місті Аскалоні, більшість скіфів пройшли містом, не завдавши жодної шкоди, але деякі з них затрималися і пограбували храм Афродіти Уранії [2]. А храм цей, наскільки я можу судити за відомостями, що маю, є найдавнішим з усіх храмів цієї богині, які існують, бо і храм на Кіпрі [3] звідси бере свій початок, як кажуть самі кіпріоти, і храм на Кітерах, його побудували фінікійці, також бере свій початок з цієї частини Сірії. На цих скіфів, які пограбували храм в Аскалоні, та на їхніх нащадків розгнівана богиня наслала жіночу хворобу [1]. Справа в тому, що і самі скіфи так пояснюють походження цієї хвороби і мандрівники, що відвідують їхню країну Скіфію, можуть підтвердити становище цих хворих. Скіфи називають їх енареями.

106. Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там до гори ногами. З одного боку вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначили для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їжджали на конях і грабували все, що тільки було в кого. Більшість із них запросив до себе на бенкет Кіаксар і мідійців, понапоювали їх як слід і перерізали. Так мідійці знову повернули собі свою владу в країні, яку мали, і перед тим заволоділи Ніном (як вони здобули, я розповів в іншій частині мого оповідання) [1] і підкорили також і ассірій-

ців, за винятком області Вавілона. А після того Кіаксар, який був царем сорок років, рахуючи разом із владарюванням скіфів, помер.

107. Царська влада після нього перейшла до Астіага, сина Кіаксара. В нього народилася дочка, яку він назвав Мандана. Вона, як це побачив Астіаг уві сні, випустила стільки сечі, що затопила не лише його місто, а і всю Азію. Він повідомив про це магів, тих, що тлумачать сновидіння, і коли вони розповіли йому докладно, що може статися, він дуже злякався. І пізніше, коли ця Мандана вже дійшла шлюбного віку, побоюючись того сновидіння, він не одружив її ні з ким із мідійців, із тих, що були за станом йому рівні, але віддав її заміж за перса на ім'я Камбіс [1], вважаючи, що той походив із доброї родини, був людиною гарної вдачі і стояв далеко нижче від якогось мідійця середнього стану.

108. На перший рік одруження Мандани з Камбісом Астіаг побачив ще один сон: йому здалося ніби з лона цієї його дочки виросла виноградна лоза і ця лоза своїм листям покрила всю Азію. Такий сон він побачив і розповів про нього товмачам сновидінь і послав у Персію за своєю дочкою, що незабаром мала народити дитину. Коли вона прибула, він тримав її під пильним доглядом, бо намірювався вбити дитину, що її вона мала народити. Це тому, що маги-товмачі сновидінь пояснили йому значення сновидіння, сказавши, що народжений його дочкою згодом стане царем замість нього. Саме цього побоювався Астіаг, і щойно народився Кір, він запросив до себе Гарпага, свого родича і людину, якій він найбільш довіряв серед усіх мідійців і головного управителя його власності, і сказав йому таке: «Гарпаге, справу, яку я тобі доручаю, не розглядай її, як щось неважливе, не обдури мене і не бери до уваги того, як інші на це дивляться, щоб тобі потім не постраждати. Візьми дитину, яку народила Мандана, віднеси її додому і вбий її там, а потім поховай її, як ти вважатимеш за потрібне».— Той відповів: «Царю мій! Ще ніколи до цього дня ти не помічав за мною нічого, що було б тобі не до вподоби, і я і в майбутньому намагатимусь не завинити перед тобою. Але, якщо справді тобі завгодно, щоб так воно сталося, як ти сказав, як на мене, то це, звичайно, мій обов'язок прислужитися тобі якнайліпше».

109. Такими словами відповів йому Гарпаг і, щойно йому передали дитину, одягнену, як одягають покійників, він, плачачи, пішов додому, і коли ввійшов туди, переказав своїй жінці все, що наказав зробити Астіаг. Тоді вона так сказала йому: — «Ну, а тепер, що ти гадаєш робити?» — Він відповів: — «Не те, що мені наказав зробити Астіаг, навіть, якщо він зовсім загубить свій розум і остаточно збожеволіє. Тепер, принаймні, я не виконаю його наказу і не стану його знаряддям, щоб учинити таке душогубство. Я маю досить підстав, щоб не вбивати дитину. Насамперед тому, що ця дитина належить і до мого роду, а крім того, тому що Астіаг старий і в нього нема дитини чоловічої статі. А якщо після його смерті царська влада перейде до його дочки, вбивцею її дитини, яким я міг би стати, на що я тоді можу наразитися, як не на неминучу небезпеку? Але, щоб я був у безпеці, треба цю дитину вбити, але треба також, щоб її вбивцею став хтось інший із Астіагових людей, але не з моїх».

110. Так він сказав і негайно послав людину до когось із Астіагових

чередників, що був йому знайомий і чередникував на пасовиськах придатних для Гарпагової мети, які були в горах із беліччю диких звірів. Чередника цього звали Мітрадат. Він жив разом із своїм товаришем, а ім'я жінки, яка з ним була, Спако. Так мідійською мовою, а в еллінській мові цьому імені відповідає Кіно, бо собаку мідійці называють спака. Передгір'я тих гір, де були пасовища цього чередника, якого я назвав, розташовано на північ від Агбатанів і в напрямі до Понту Евксіну. В цій частині Мідія ближче до країни саспейрів, дуже гориста, висока і поросла лісами, але інша частина Мідії рівнинна. Отже, коли прийшов чередник, якого Гарпаг запросив прийти якнайшвидше, він сказав йому таке: «Астіаг наказує тобі взяти це малятко і віднести його до найпустельнішого місця в горах і щоб воно там загинуло якнайскоріше. Він наказав також, щоб я сказав тобі, коли ти його не вб'єш і якось залишиш його живим, тебе спіткає найлютіша кара. Доглянути за тим, щоб малятко було туди підкинуто, він доручив мені».

111. Скоро почув це чередник, він узяв малятко і повернувся тим самим шляхом і прийшов до обори. І сталося так, що його жінка з дня на день мала народити і тоді, не знаю, чому так зробив бог, вона народила дитину, коли чередник був у місті. Обидва вони були дуже занепокоєні. Він хвилювався через пологи своєї жінки, а його жінка через те, що Гарпаг покликав її чоловіка, чого перед тим не бувало. А коли той повернувся і прийшов до неї, жінка, яка вже мала сумнів, чи побачить його, перша спитала його, заради чого Гарпаг його покликав із таким поспіхом. Він їй відповів: «Дружинонько моя! У місті, куди я пішов, я бачив і чув такі речі, що краще було б, якби я їх не бачив і не хотів був, щоб нічого такого не сталося в наших господарів, бо вся Гарпагова родина здригається від плачу, аж я розгубився, коли зайшов до них. І ось ледве я ввійшов, бачу якесь хлоп'ятко, що лежить там, труситься і кричить, а на ньому золоті прикраси і різноманітна білизна. А Гарпаг, ледве мене побачив, наказав мені негайно взяти хлоп'ятко і якнайшвидше піти і покласти його на горі там, де найбільше диких звірів [1]. Астіаг, каже він, дає мені таке доручення і загрожує мені жорстокими карами, якщо я не виконаю того, що він наказав. Отже, я його взяв і оце приніс, гадаючи, що це дитина якогось слуги. Адже, як мені зрозуміти, чиє воно є насправді. Проте я не міг пояснити, що означають оці золоті прикраси і розкішне вбрання, що на ньому було, і крім того, що мають означати оті зойки, які чули мої вуха в Гарпаговому домі. Та ось раптом, що ти скажеш, на шляху я довідуюся про всі подробиці від одного слуги, що випровадив мене за місто і передав мені немовлятко, а саме що це син Мандани, Астіагової дочки і Камбіса, Кірового сина, і що Астіаг наказує мені його вмертвити. А тепер ось воно!»

112. Так сказав чередник і тут-таки розповив дитину і показав їй. А вона, щойно побачила хлоп'ятко, таке високе на зріст, таке гарненьке, почала плакати і впала навколішки перед своїм чоловіком і благала його, що б там не сталося, щоб він його не викидав. Проте, він казав їй, що не може інакше зробити, що незабаром прийдуть наглядачі від Гарпага перевірити, що він зробив і що він загине тоді найгіршою смертю, коли не виконає наказу. Проте, переконавшись, що їй не сила

вмовити свого чоловіка і що він правий, вона знову сказала йому так: «Оскільки я неспроможна вмовити тебе, щоб ти його не викидав, ось що слід тобі зробити, бо, як ти кажеш, треба, аби вони неодмінно побачили, що ти його викинув. Адже і я народила дитину, але вона мертва. Візьми її і викинь, а сина Астіагової дочки ми виховаємо, ніби він є нашим. В такий спосіб і тебе не викриють і ти не завдаш лиха нашим господарям і я буду спокійна, що не погано вигадала, бо і для мертвої дитини буде царський похорон, а та, що в нас залишиться, врятує своє життя».

113. Чередник вирішив, що дуже правильно каже його жінка, і, зважаючи тепер на те, що справа змінилася, негайно взявся за виконання. Дитину, яку він приніс, щоб її загубити, він передав своїй жінці, а свою, що була мертвою, він узяв і поклав у кошик разом із іншими речами, і прикрасив її всіма коштовностями іншої дитини. Отже, він узяв її і пішов із нею, і залишив її на найпустельнішому місці, на горі. Коли наступив третій день після того, як він поклав там дитину, він залишив біля неї для догляду одного пастуха, свого помічника і вирушив до міста. Прийшовши до Гарпага, він доповів йому, що готовий показати труп тієї дитини. Гарпаг послав туди найбільш надійних людей із своїх списоносців, з'ясував із їх допомогою, як стоїть справа, і поховав сина чередника. Отак відбувся похорон однієї дитини, а іншу, яка згодом одержала ім'я Кіра [1], взяла до себе чередникова жінка, почала виховувати її і дала їй якесь інше ім'я, не знаю яке, тільки не Кір.

114. Коли дитина досягла вже десятьох років, сталося так, що вона була викрита. Вона гралася в тому селі, де були також інші діти пастухів, і вона гралася там із своїми однолітками на вулиці. І діти, граючись, обрали собі на царя того, кого, як я сказав, називали чередниковим сином. І він почав наказувати одним будувати будинки, іншим бути його списоносцями, ще одному бути царевим оком [1], а іншому дав почесну посаду приносити йому відомості. Так він розподілив між ними обов'язки. А одного з дітей, що з ним гралися, сина Артембара, видатної особи серед мідійців, через те, що той не виконав призначеного Кіром, він наказав іншим хлопцям тримати того за руки і за ноги. Хлопці послухалися, а Кір помотлошив його як слід дрючком. Той, щойно його відпустили, обурений і найбільше, мабуть, тим, що, принаймні, не заслужив цих побоїв, побіг до міста і поскаржився своєму батькові на те, що з ним зробив Кір. Звичайно, він не називав Кіра, бо цього імені тоді ще не існувало, але був лише син Астіагового чередника. І Артембар, розгніваний, прийшов до Астіага разом із своїм сином і розповів йому про те, чого той зазнав. «Царю мій,— він сказав йому,— ось яку образу вчинив нам твій раб, син чередника!» — І при цьому показав цареві хлопчикові плечі.

115. Астіаг, щойно почув про це і побачив синці на хлопчикових плечах, бажаючи через повагу до Артембара задовольнити його сина, послав, щоб покликали до нього чередника разом із його сином. Коли вони прийшли до нього, Астіаг пильно подивився на Кіра і сказав йому: «Що ж це, ти син отакого батька наважився поводитися з сином цієї людини, яка з найперших у моєму палаці, в такий негідний спосіб?». А ось що відповів йому на це Кір: «Царю мій! Я мав право так поводитися з ним. Адже діти мого села, а серед них був і оцей, граючись, обрали

мене своїм царем, бо вважали мене за найбільш підхожим для цієї посади. Отже, всі інші хлопці виконували мої накази, але цей зовсім мене не слухав і не рахувався зі мною, отож він і заслужив такого покарання. Отже, після цього, якщо я за це маю бути покараний, так ось я тут у твоєму розпорядженні».

116. Коли це так промовляв хлопчик, в Астіага виникла підозра, що він пізнає його. Здавалося, що і риси його обличчя якось схожі на його власні риси, і ця його відповідь, що личить більше вільній людині, а не рабові, і, нарешті, час, коли дитину було кинуто на горі, збігався із теперішнім віком хлопчика. Так спершу він розгубився і деякий час не міг говорити. Перегодом він якось опритомнів і, бажаючи віддалити Артембара, щоб докладно допитати чередника, він сказав Артембарові: «Артембаре! Я все це влаштую так, щоб ні ти, ні твій син не мали на що скаржитися». Отже, він відпустив Артембара. Тоді слуги Астіага за його наказом відвели Кіра, а коли чередник залишився сам у його присутності, Астіаг запитав його, звідки він узяв цього хлопця і хто був той, який його йому передав. А чередник сказав йому, що це його власний син і та, що його народила, ще жива й перебуває в його домі. Проте Астіаг сказав йому, щоб той добре розміркував, якщо не хоче, аби його було поставлено на жорстокі тортури і, кажучи так, він подав знак своїм списоносцям, щоб вони схопили чередника. А той, коли його тягли на тортури, наважився нарешті і розкрив, як було насправді. З самого початку він докладно розповів всю правду і закінчив благанням, щоб Астіаг його помилував.

117. Астіаг, коли чередник розкрив йому всю правду, більше не приділяв йому жодної уваги, але розгніваний на Гарпага, наказав своїм списоносцям покликати його. І коли Гарпаг з'явився перед Астіагом, Астіаг спитав його: «Гарпаге! Чи ти мені не скажеш, якій смерті ти піддав дитину, що я її тобі передав, ту, яку народила моя дочка?» І Гарпаг, оскільки він побачив, що там стояв чередник, не пішов далі шляхом неправди, щоб його не катували на допитах, відповів: «Царю мій, коли я одержав дитину, я почав сушити свій мозок, міркуючи, як мені виконати твій наказ і щоб мені не бути винуватим перед тобою, і знову-таки не стати вбивцею і в очах твоєї дочки і в твоїх очах. Отже, ось що я зробив: я покликав оцього чередника і передав йому дитину, сказавши йому, що це ти наказав йому вбити її. І, бачиш, сказавши так, я не збрехав, бо ти дав мені такий наказ. Отже, я передав йому її з такою умовою: я наказав йому піти і покинути її десь на пустельній горі, і потім залишатися там поблизу і доглядати, як вона помре, і я загрожував йому всіляко, якщо він не виконає цього з усією докладністю. А коли він виконав усе, що я йому наказав, і дитина померла, я послав туди найбільш відданих мені євнухів і переконався в цьому завдяки їм, і я поховав її. Так воно сталося, царю мій, і такою смертю сконала дитина».

118. Гарпаг усе це правильно виклав, проте Астіаг, приховуючи гнів, який він мав проти нього за те, що сталося, спершу сам розповів Гарпагові, як він почув про цю справу від чередника, а згодом, коли він усе це переказав, наприкінці додав, що хлопець живий і добре вийшло так, як воно сталося [1]: «Оскільки,— він продовжував,— мене страшенно морду-

вало те, що я зробив із цією дитиною, і було не менш тяжким, що я став ненависним моїй дочці. Отже, повір мені, що так як доля все це обернула, воно добре закінчилося, а тепер пришли мені твого сина, щоб він затоваришував із цим новознайденим хлопцем, а потім (бо я маю намір принести жертву на подяку за врятування цього хлопця тим богам, яким це личить), зроби мені честь прийти, щоб ми разом побенкетували.

119. Коли це почув Гарпаг, він упав до ніг свого владаря і, повертаючись додому, вирішив, що це велике щастя, бо його помилка обернулася на добре і що це йому дуже пощастило бути запрошеним на бенкет. Ледве він повернувся додому, він із усією поквапливістю відіслав свого єдиного сина віком приблизно тринадцятьох років і наказав йому піти до Астіага і робити все, що Астіаг йому скаже. А сам він, не тямлячи себе з радощів, розповів своїй жінці, що з ним сталося. Астіаг, скоро до нього прийшов Гарпагів син, зарізав його, пошматував, частину м'яса посмажив, частину зварив, і підготував усе як слід для споживання. І коли наблизився час бенкетування і прибули всі запрошені гості, а також і Гарпаг, перед ними та перед Астіагом було поставлено столи з багатим частуванням із баранини, а Гарпагові подано м'ясо його сина, де були всі частини його тіла, крім голови, кінцівок ніг та рук [1]. А кінцівки було покладено в кошик і добре прикрито. І щойно стало видно, що Гарпаг наситився, Астіаг запитав його, чи здалося Гарпагові смачним це м'ясо. І коли Астіаг відповів, що воно здалося йому дуже смачним, призначені для цього слуги принесли йому кошик, де були голова, руки та ноги його сина, поставили його біля Гарпага і запропонували йому відкрити кошик і взяти з нього, що він схоче. Гарпаг послухався, відкрив кошик і побачив те, що залишилося від його сина. Втім незважаючи на те, що він побачив, він зовсім не розхвилювався, але якось стримався. А Астіаг спитав його тоді, чи він зрозумів тепер, якої дичини м'ясо він з'їв. І той відповів, що він це розуміє, але йому все приємне, що робить його цар. Так він йому відповів і забрав усе, що там із тіла залишилося і пішов додому. Я гадаю, що він все це зібравши, мав намір поховати тлін.

120. Так Астіаг покарав Гарпага, а сам почав міркувати, що йому робити з Кіром. Він покликав до себе магів, які розтлумачили йому сновидіння в той спосіб, що я про нього згадав. Коли вони прийшли, Астіаг знову запитав їх, як вони йому розтлумачили сон [1]. Вони дали йому таку саму відповідь, як і перед тим, кажучи, що коли дитина вижила і не померла, то долею визначено, щоб вона стала царем. На це він відповів їм такими словами: «Цей хлопець існує, він живий, а коли він перебував на селі, то сільські хлопці обрали його на царя. І він поводився, як справжній цар: призначав собі і списоносців, і воротарів, і вісників, усе він упорядкував. Отже, а тепер, як ви гадаєте, що все це має означати?» На це маги сказали: «Якщо дитина жива і стала царем, хоч ніхто і не мав такого наміру, тоді тобі нема чого непокоїтися, все буде гаразд, бо вдруге вона вже не царюватиме. Іноді буває так, що і оракули, це ми знаємо, пророкують про незначні події і щодо сновидінь, дуже часто вони мають не варті уваги наслідки». Астіаг відповів їм: «І сам я, магове, остаточно згоден із вашою думкою, бо якщо хлопець

уже одного разу мав титул царя і в цей спосіб сон здійснився, то мені вже не треба побоюватися, що він мені завдасть шкоди. Проте саме тепер добре розміркуйте і дайте мені пораду, що мені треба зробити для забезпечення влади моєї родини і щоб вам було добре». На це йому сказали маги: «О царю, і для самих нас дуже корисно, щоб зберіглася твоя царська влада, бо інакше, якщо влада перейде до цього хлопця, а він є персом, ми, будучи мідійцями, станемо чужинцями і, як такі, підданцями персів і вони не рахуватимуться з нами. А якщо ти і надалі будеш царем, оскільки ти наш земляк, і ми будемо причетні до влади і матимемо від тебе всяку шанобу. Отже ми за всяку ціну маємо дбати і за тебе, і за твою царську владу. А тепер, коли б ми вбачали якусь небезпеку, ми неодмінно сказали б тобі про це. Отож тепер, коли твій сон правильно розтлумачено і він виявився незначним, і ми спокійні, і тобі радимо бути таким. Що ж до цього хлопця, то відішли його подалі, щоб ти його не бачив, до Персії, до його батьків».

121. Астіаг дуже зрадів, почувши ці слова, і, покликавши Кіра, сказав йому: «Дитино моя! Я поставився до тебе дуже погано через той облудний сон, що я його бачив, але твоя добра доля схотіла, щоб ти залишився живий. Тепер-таки виряджайся з богом у путь до Персії, а я пошлю за тобою людей, аби вони тебе супроводили. І скоро ти туди прибудеш, ти знайдеш там своїх батька і матір, але не таких, як той чередник Мітрадат та його жінка».

122. Так сказав Астіаг і відіслав від себе Кіра. Коли той повернувся до Камбісового дому, його прийняли батьки, а коли довідалися, що він є їхнім сином, то радощам не було кінця, адже вони знали, ніби він помер, щойно народившися. Вони почали його розпитувати, якже він урятувався. Кір їм розповів про це і сказав, що й сам був у цілковитій омані до тих пір, доки подорожуючи, довідався, як воно було насправді. Отже, перед тим він вважав, що є сином якогось Астіагового чередника, але, вирушивши в дорогу, довідався від своїх супутників про всю істину. До цього додав, що його виховала чередникова жінка і, розповідаючи, вихваляв її. Ім'я Кіно [1] не сходило з його вуст. Батьки засвоїли це ім'я, а перси повірили, що ця дитина врятувалася через втручання божества. Вони поширили чутку, ніби тоді, коли Кіра було покинуто, його вигодувала одна сука. Від цього і поширився такий переказ.

123. Коли Кір став дорослим чоловіком, він перевершував однолітків своєю мужністю і був найулюбленішим серед народу. Тоді Гарпаг почав надсилати йому дари і прагнув досягти його прихильності, бо хотів помститися Астіагові. Він бачив, що він сам, приватна особа, не спромігся б помститися Астіагові, проте бачачи, що Кір виріс і прославився, постарався зробити його своїм спільником, зважаючи на те, що обидва вони постраждали від Астіага. Ще перед тим йому пощастило досягти такого: оскільки Астіаг поводився з мідійцями суворо, Гарпаг потай почав спілкуватися з найзнатнішими мідійцями й умовляти їх, що їм треба обрати на владаря Кіра і позбавити влади Астіага. Це йому пощастило, і все вже було підготовлено, коли Гарпаг захотів переказати про свої наміри Кірові, який все ще перебував у Персії, і в Гарпага не було жодного способу зробити це, бо всі шляхи охоронялися, і тоді він

удався до таких хитрощів: роздобув зайця, розпоров йому черево, не висмикнувши жодної волосинки з його шкури, але залишив його, яким той був живим, а потім поклав йому в черево листа, в якому, написав те, що замислив. Зашивши зайцеві черево, він дав тенета одному з найбільш надійних своїх слуг, ніби той був мисливцем, і послав його до персів, давши йому усний наказ передати зайця Кірові й сказати йому, щоб він власноручно розпоров зайця і щоб при цьому не було нікого стороннього.

124. Так усе воно і було зроблено, і Кір узяв зайця і розпоров його черево, знайшов там лист і прочитав його. А в листі було ось що: «Сине Камбіса, напевне тебе обороняють боги, бо інакше тобі так не щастило б, отже, помстися на Астіагові, твоєму вбивці, бо як би залежало від його волі, ти був би мертвий, але ти живеш, дякуючи втручанню богів, а також і моєму. Все це, я гадаю, ти вже давно знаєш і про себе самого, як воно було, і про те, що мені вчинив Астіаг за те, що я тебе не вмертвив, але передав чередникові. Отже, ти, якщо мене послухаєш, можеш стати царем усієї цієї країни, якою володіє Астіаг. Отже, постарайся тепер підняти персів на повстання, збери військо і вирушай проти мідійців. І чи мене призначить стратегом Астіаг, чи когось іншого із знатних мідійців виступити проти тебе, все одно, це буде те, що ти хочеш. Бо вони будуть першими, які втечуть від нього і перейдуть на твій бік і намагатимуться скинути Астіага. Отже, май на увазі, що тут уже все підготовано, роби, що я тобі кажу і роби це швидше».

125. Коли Кір одержав таке повідомлення, почав міркувати, як він зможе підняти персів на повстання і, обмірковуючи це, вирішив, що найкращий спосіб буде той, про який я розповім, і це саме і зробив. Він написав листа, в якому виклав усе, що замислив, потім покликав персів на збори і, розкривши листа, прочитав, що там було написано, ніби Астіаг призначив його стратегом персів [1]. «А тепер,— додав він,— шановні перси, я оголошую вам, щоб ви з'явилися до мене і хай кожний із вас має при собі серп». Таке зробив він їм оголошення. Всі перси поділяються на багато племен, і деякі з них зібрав Кір, і підняв їх на повстання проти мідійців. Від цих залежать усі інші перси, і ось які вони були: пасаргади [2], марафії та маспії. З цих найзнатніше плем'я пасаргадів. До них серед інших родів належав і рід ахеменідів, із якого походять царі Персіди [3]. Інші племена персів такі: пантіалаї, дерусіаї, германії. Всі вони землероби, а ще інші — кочовики, тобто даї, марди, дропіки та сагартії.

126. Коли всі вони прибули із знаряддям, як він їм звелів, тоді Кір (був там один край Персії, ввесь зарослий колючими рослинами розміром від вісімнадцятьох до двадцятьох стадій в усіх напрямах) і наказав їм очистити цей край від колючок за один день. Коли перси це закінчили, як Кір їм наказав, він подруге звелів їм прибути назавтра, помившися в лазні. Тим часом він зібрав усі стада кіз, овець і биків свого батька, зарізав їх і приготував, щоб почастувати перське військо, додавши до цього вина та все найкраще із страв, що ще існує. Коли на другий день прийшли перси, він запросив їх сісти на луці і влаштував для них бенкет. Щойно вони закінчили бенкетувати, Кір їх спитав, що вони воліють

краще: те, що в них було вчора, чи те, що в них є сьогодні. Вони відповіли на це, що різниця між цими двома можливостями надто велика, бо вчора все для них було поганим, а сьогодні все є чудовим. Одержавши таку відповідь, Кір почав пояснювати їм, як стоїть справа й сказав: «Шановні перси! Ось яке ваше становище: якщо хочете мене послухатись, у вас буде все це і ще десять тисяч різних приємних для вас речей, і вас ніхто не буде примушувати виконувати якусь рабську роботу. Проте, якщо ви не схочете, то ви будете змушені виконувати без кінця роботи, подібні до вчорашньої. Отже, тепер то добро, що я вам його бажаю, завоюйте собі свободу. Я сам вірю, що я народився для того, щоб із божею допомогою виконати цю справу. Я вважаю, що ви люди не гірші від мідійців у всіх інших стосунках, і зокрема, щодо військової справи. Отже, якщо так тепер насправді стоять справи, виступайте якнайшвидше проти Астіага.

127. Перси, які вже давно потерпали від панування над ними мідійців, тепер, коли в них був свій проводар, із радістю виступили на війну за свободу. Астіаг із свого боку, довідавшися про те, що Кір послав до нього вісника, запросив його до себе. Проте Кір наказав вісникові повернутися і сказати, що він прийде до Астіага швидше, ніж той хотів би. Скоро Астіаг, почувши таку відповідь, озброїв усіх мідійців і призначив їхнім стратегом Гарпага, нібито бог позбавив його розуму і він забув про те, що зробив йому. Коли вирядилися в похід мідійці і зав'язалася битва з персами, одні, яких було не багато і які ще не знали про змову, почали битися, але інші перейшли на бік персів, і більшість з них удали з себе боягузів і повтікали [1].

128. Мідійське військо ганебно розбіглося. Астіаг ледве довідався про це, сказав, загрожуючи Кірові: «Ну, і незважаючи на все це, для Кіра, принаймні, воно не обернеться на добре». Сказавши це, він схопив і посадив на кіл усіх магів-тлумачів сновидінь, які вмовили його залишити на волі Кіра, а потім озброїв мідійців, що залишилися в місті, молодих і старих. Із ними він виступив, почав битву проти персів, зазнав поразки, сам Астіаг потрапив у полон і втратив мідійців, з якими пішов у битву.

129. Коли Астіага було взято в полон, прийшов до нього Гарпаг, устав перед ним, зрадів і почав знущатися з нього. Він звернувся до нього з промовами, що ранили Астіагове серце і, між іншим спитав, згадуючи про те частування, коли Астіаг підніс йому синове м'ясо, як той себе почуває тепер у рабстві після царювання. Той обернувся до нього, подивився і спитав, чи успіх Кіра він вважає своєю справою. Гарпаг відповів йому, оскільки він написав Кірові, то своїм успіхом той зобов'язаний йому. Тоді Астіаг своєю відповіддю хотів йому довести, що той є найнетямущіша і найнесправедливіша людина на світі. Найнетямущіша, бо в нього була можливість самому стати царем, якщо справді теперішнє становище є наслідком його діяльності, а він передав владу іншому, а найнесправедливіша, бо через ту учту він поневолив мідійців, але вже, якщо, справді, не могло бути інакше, тоді варто було б передати царську владу комусь іншому замість нього, Астіага, то справедливіше було б передати цю високу посаду, якомусь мідійцю, а не персові. Отже, тепер мідійці, що були зовсім не повідомлені під час бенкету, замість

господарів стали поневоленими, а перси, що перед тим були поневоленими мідійцями, тепер стали господарями.

130. Астіаг був царем тридцять п'ять років і в такий спосіб позбувся влади, а мідійці підкорилися персам через його жорстокість. Вони володіли Азією по цей бік ріки Галія впродовж ста двадцяти восьми років, якщо відняти той час, коли в ній владарювали скіфи. Проте, пізніше, з бігом часу вони пошкодували, що так із ними сталося і повстали проти персів [1] за часів Дарія, але наслідком їхнього повстання була поразка в битві і вони знову були поневолені. За царювання Астіага, перси під проводом Кіра повстали проти мідійців і відтоді стали владарями Азії. Що ж до Астіага, то Кір зовсім його не непокоїв, але тримав його при собі, поки той не помер. Оце все про народження і виховання Кіра. Так він став царем і згодом поневолив Креза, який перший виступив із війною проти нього, як я вже розповів перед тим. Кір, підкоривши його, став владарем усієї Азії.

131. Перси, як я знаю, мають такі звичаї. Вони, звичайно, не роблять статуй богів і не будують храмів і жертовників. Навіть більше того: вони вважають дурними тих, які все це роблять, бо, як я уявляю собі, вони не вірять, як елліни, що боги мають образи людей. Вони мають звичай підійматися на найбільш високі гори і там приносити жертви Зевсові, а Зевсом вони називають увесь небозвід [1]. Вони приносять жертви сонцеві, місяцеві, землі, вогню, воді та вітрам. Лише цим із усіх богів вони приносять жертви з давніх давен. Згодом від ассірійців і від арабів вони навчилися приносити жертви також Афродіті Уранії [2]. Ассірійці цю Афродіту називають Мілітта [3], араби — Аллат, а перси — Мітра [4].

132. Жертви, що їх приносять перси богам, про яких я згадав, відбуваються в такий спосіб. Вони не роблять жертовників, не запалюють вогню, коли йдеться про приношення жертв. Не влаштовують вони узливань, не грають на флейтах, не прикрашають жертовних тварин вінками, не сиплять ячмінь. Той, хто хоче принести жертву тому чи іншому богові, веде жертовну тварину на якесь чисте місце і звертається до бога, маючи на своїй тіарі вінок, переважно з мирти. А тому, хто приносить жертву, не дозволяється просити божого благословенства лише для себе, але йому слід молитися за щастя для всіх персів і їхнього царя, бо і його мають на увазі серед усіх інших. Згодом жертводавець розрізує на дрібні шматки тіло жертви і варить м'ясо, розстелює під ним зеленощі, найбільш ніжні, переважно конюшину, а на неї кладе все м'ясо. А коли він усе це влаштує, якийсь маг [1], що при цьому присутній, співає священний гімн, в якому йдеться про походження світу та богів. Цей гімн вони називають приспівом, без мага їм не дозволяється приносити жертви. Після цього жертводавець очікує деякий час, а потім забирає м'ясо, відходить і робить із ним усе, що хоче.

133. З усіх днів року вони за звичаєм найбільш святкують дні народження кожного з них. У цей день вони вважають доречним ставити на стіл усяких страв більше, ніж в будь який інший день. Тоді ті, що багатіші, подають до столу цілого бика, коня, верблюда, осла і всякі печива, а ті, що бідніші — м'ясо всілякої дрібної худоби. Основних страв вони їдять мало, але закусок — дуже багато і не подають їх усі ра-

зом. Саме через це перси кажуть, що коли елліни їдять, то зупиняються, ще будучи голодними, а це тому, що після обіду їм не подають нічого смачного, а як би їм подавали, то вони не зупинялися б. Перси мають велику прихильність до вина. Їм не дозволяється в присутності будь-кого ні блювати, ні випускати сечу. Таких звичаїв вони додержуються. Крім того, вони ще мають звичай обговорювати найважливіші справи напідпитку, і те, що вони ухвалили за найкраще під час обговорення, наступного дня, коли вони протверезяться, їм про це нагадує господар того дому, де вони пиячили і сперечалися. І коли вони, будучи тверезими ухвалюють це, то і виконують рішення, а коли не ухвалюють, то відмовляються від нього. А по всіх питаннях, які вони обговорюють у тверезому стані, вони згодом приймають рішення в п'яному стані.

134. Коли вони зустрічаються на вулиці, можна зрозуміти, чи ті, що зустрілися, належать до однакового суспільного стану, з огляду на те, як вони вітають один одного. Якщо вони рівні, то вони цілують один одного в уста на знак вітання. Але якщо один із них нижчий за станом від іншого, то вони цілуються в щоки. А якщо один із них за своїм походженням далеко нижчий від іншого, то він падає на коліна і цілує ноги іншого. Серед усіх людей, крім самих себе, вони шанують народи, які мешкають найближче до їхньої країни, а після них тих, що мешкають трохи далі, а взагалі їхнє ставлення до народів залежить від того, як далеко вони живуть від їхньої країни. Тих, що живуть дуже далеко від їхньої країни, вони найменш за всіх шанують, бо самих себе вони вважають за найкращих із людей і що достойності людей залежать від відстані, про що я згадував. Отже, ті, що мешкають найдальше від них, мають бути найгіршими. За мідійського панування народи їхньої держави владарювали один над одним. Мідійцям належала найвища влада взагалі над усіма і над найближчими сусідами, а ті владарювали над своїми сусідами, і так до останніх, що йшли за ними [1]. За таким розподілом перси віддають свою шану іншим народам, бо їхній народ поступово розвивався і помалу поширив свою владу і правління [2].

135. Найчастіше за всіх інших перси переймають іноземні звичаї. Так, наприклад, вони одягаються, як мідійці, бо вони вирішили, що мідійські вбрання гарніші за їхній одяг, а на війні вони надягають єгипетські обладунки. Вони охоче засвоюють усякі приємні розваги, про які вони довідуються. Так від еллінів вони навчилися кохання до хлопчаків. Кожний із них одружується з кількома законними жінками, але, крім того, вони купують собі ще багато наложниць.

136. Достойність чоловіка [1] для них залежить, крім того, як він поводиться на війні, від того, скільки в нього народилося синів. І тому, в кого їх найбільше, цар щороку посилає подарунки, бо вони гадають, що чим більше дітей, тим вони сильніші. Своїх синів від п'яти і до двадцяти років вони навчають трьох речей, аби вони вміли їздити верхи, стріляти з луків і казати правду. Проте, перш ніж дитина досягне п'ятирічного віку, її не показують батькові, але вона живе серед жінок. І так вони роблять ось чому: якщо дитина вмирає в ранньому віці, щоб її смерть не заподіяла батькові горя.

137. Цей звичай я вважаю правильним, як ще інший, а саме: цар не

має права за єдину провину засуджувати когось на смерть, а також ніхто інший із персів не може за єдину провину накласти на когось із своїх домашніх непоправну кару, перш ніж не здасть собі справи в тому, чи вчинок обвинуваченого перевищує його заслуги, і лише тоді може обрушити на нього свій гнів. Перси запевняють, що в них ніхто ще ніколи не вбивав своїх батька чи мати, а якщо такі злочини траплялися до цього часу, то, як показує ретельне дослідження, в такому разі йшлося про усиновлених або підкидьків, або про байстрюків, бо вони твердять, і в цьому вони праві, що неймовірно, аби справжній син міг убити свого власного батька.

138. Все, що їм забороняється робити, про це їм не дозволяється навіть говорити. А найганебнішою справою в них уважається казати неправду, а після цього позичати гроші і це з різних причин, але переважно через те, що той, хто заборгував, найчастіше може брехати. Хто з громадян хворіє на проказу або має білу хворобу, тому забороняється заходити до міста і спілкуватися з іншими персами. Вони кажуть, що якийсь прогріх перед сонцем викликає ці хвороби. І кожного іноземця, якого вразила така хвороба, вони виганяють із країни, а багато хто з персів переслідують із цього ж приводу білих голубів [1]. У біжучу воду [2] вони не плюють і не випускають сечі, не миють у ній своїх рук і нікому не дозволяють цього робити, бо вони дуже шанують біжучі води.

139. І ще інше існує в них, на що самі вони не звертають уваги, але мені це помітне. Їхні власні імена за своїм значенням пов'язані з тілесними прикметами і величчю їх носія, всі вони закінчуються однією і тією ж літерою, що її дорійці називають сан, а іонійці — сигма [1]. Цією літерою закінчуються, якщо добре дослідити, всі імена персів — не так, що одні закінчуються, а інші — ні, але всі імена без винятку *.

140. Це я маю сказати про їхні звичаї і це я виклав докладно. Проте щодо наступного, то тут буде мова про таємні справи і я не маю тут цілковитої певності. Тут ітиметься про покійника. Отже, коли якийсь перс умирає, то його не ховають, поки його тіло не розшарпує хижий птах або собака. Щодо магів, я, справді, знаю це, що вони так роблять, бо це відбувається привселюдно. В усякому разі, перси покривають тіло померлого шаром воску, а потім ховають його в землі [1]. Маги значно відрізняються від усіх інших людей, зокрема від єгипетських жерців, адже ці жерці, крім тих тварин, яких вони приносять у жертву, не вбивають жодну живу істоту, вони вважають це за свій релігійний обов'язок. Навпаки, маги власноручно вбивають усілякі живі істоти, крім собаки та людини [2]. Вони навіть змагаються між собою, вбиваючи мурашок та змій та інших істот, що на землі і в повітрі. Ну, щодо цього їхнього звичаю, хай він у них залишається, як його було встановлено спочатку, а я знову повернуся до того, про що в мене йшлося попереду.

141. Іонійці та еолійці щойно лідійців було підкорено персами, послали своїх посланців у Сарди до Кіра з проханням, щоб вони залишалися його підданцями за таких самих умов, як це було під час Креза. А Кір, вислухавши їхні пропозиції, розповів їм таку, байку [1]: «Один флейтист,— сказав він,— побачивши риб у морі, почав грати на флейті, гадаючи, ніби вони вийдуть на берег, але скоро його сподівання не

здійснилися, він узяв сіті, спіймав багато риби і витяг на берег. Побачивши, як вони там борсаються, він сказав рибам: «Зараз ви не перестаєте, як я кажу, танцювати, а тоді, коли я грав на флейті, ви не схотіли вийти на берег, танцюючи». Кір розповів цю байку іонійцям і еолійцям через те, як я сказав, що перед тим, коли він послав вісників до іонійців, запрошуючи їх повстати проти Креза, вони не послухалися його, а тоді, коли все вже закінчилося, вони готові підкоритися Кірові. А він, звичайно, розгніваний на них, дав їм таку відповідь. А щодо іонійців, скоро їм принесли цю відповідь у їхні міста і вони її зрозуміли, кожне місто в них почало зміцнювати себе мурами [2]. Всі вони зібралися в Панціонії за винятком мілетян [3], бо лише з ними Кір склав угоду за тих самих умов, що з ними склав Лідієць. Всі інші домовилися між собою послати вісників до Спарти, щоб запросити спартанців подати їм допомогу.

142. Отже, ці іонійці [1], до яких належить і Паніоній, побудували свої міста під найпрекраснішим небом і в найкращих кліматичних умовах світу з тих, що нам відомі. Бо ні на півночі від Іонії місцевостей не можна порівняти з нею, ні на півдні від неї, ні на сході, ні на заході, оскільки перші згадані страждають від холоду та вільгості, другі — від спеки та засухи. Іонійці не мають єдиної спільної мови, але розмовляють чотирьма перекрученими говірками [2]. Мілет — це перше серед їхніх міст на півдні, після нього Міунт і Пріена. Це ті міста, що розташовані в Карії, і там розмовляють однією і тією ж говіркою, а наступні розташовані в Лідії: Ефес, Колофон, Лебед, Теос, Клазомени, Фокайя. Ці міста щодо їхньої говірки зовсім відрізняються від названих вище, але між собою можуть порозумітися. Залишається ще назвати три іонійських міста, з яких два містяться на островах — Самос і Хіос, а третє побудовано на суходолі — це Ерітри [3]. Хіосьці та ерітрейці розмовляють однаковою говіркою, але в самосьців своя особлива говірка. Отакі існують чотири різновиди мови.

143. Із цих іонійців, як я сказав, мілетяни не наражалися на небезпеку, бо склали договір, а тим, що були острів'янами не було чого лякатися, оскільки ні фінікійці не були ще підданцями персів, ні самі перси не були ще мореплавцями. Іонійці Азії відокремилися від усіх інших іонійців, і для цього була не якась інша причина, але ось така: на той час, коли ввесь еллінський народ був ще слабим, іонійське плем'я [1] було напевне найслабішим і навіть згадувати про нього було не варто, бо, крім Афін, не було в них іншого вартого уваги міста. Отже, інші іонійці, і в їхньому числі афіняни, уникали цієї назви, не хотіли називатися іонійцями, так навіть і тепер. Якщо я не помиляюся, більшість із них соромляться цієї назви. Навпаки, дванадцять іонійських міст пишаються цією назвою і спорудили собі святилище окремо від інших, яке вони назвали Паніоній, і прийняли рішення, щоб ніхто інший із іонійців у цій справі не брав участі (але ніхто інший і не просив про це, за винятком мешканців Смірни).

144. Так само і дорійці з країни, яка тепер називається Пентаполіс, а перед тим називалася Гексаполіс, послідовно не приймають нікого з сусідніх дорійців до Тріопійського [1] святилища, і навіть не лише це: вони заборонили брати участь тим із своїх громадян, які порушили

закони святилища. В змаганнях на честь Тріопійського Аполлона переможці одержували в нагороду бронзовий триніжник і ці переможці мали обов'язок не виносити його з святилища, але присвячувати його там-таки богові. Якось один із Галікарнасса, на ім'я Агасікл [2], перемігши в змаганні, зневажив закон і взяв із собою додому триніжник і повісив його на стіну. З цього приводу п'ять інших міст Лінд, Іаліс, Камейр, Кос і Кнід відмовили в участі шостому місту — Галікарнассові. На його мешканців вони наклали таку кару.

145. Я маю думку, що іонійці склали союз дванадцятьох міст і не захотіли прийняти до нього більш нікого з такого приводу. На той час, коли вони ще мешкали на Пелопоннесі, їхнє плем'я складалося з дванадцятьох частин, так, як тепер в ахейців, котрі вигнали іонійців [1], і країна яких поділена на дванадцять частин: Пеллена, перша після Сікіона, потім Айгейра і Айги, де є Кратій [2], річка, що ніколи не пересихає і від якої одержала ім'я річка в Італії, Бура та Геліка, куди втікли іонійці, переможені ахейцями, Айгій, Ріпи, Патри, Фари і Олен, де є велика ріка Пейр, Діма і Трітайя, а ці є єдиними містами серед них, яких побудовано всередині країни.

146. Такі тепер дванадцять частин ахейських земель, а колись вони певне належали іонійцям. Із цього самого приводу іонійці обмежилися дванадцятьма містами. Певне, сказати, ніби вони більше іонійці, ніж інші іонійці, або ніби вони благороднішого походження за інших іонійців, це була б велика дурниця, бо значна їхня частина — абанти [1] з Евбеї, що не мають нічого спільного з іонійцями, навіть і саму назву. Крім того, вони змішалися з мініями [2] з Орхомена, з кадмеями та дріопами, також фокейцями, що покинули своє рідне місто, також із молоссами та пеласгами з Аркадії, з дорійцями з Епідавра та з багатьма іншими племенами змішалися вони. Крім того, ті з них, що пішли з афінського пританея [3] і вважають себе за найблагородніших серед іонійців, не взяли з собою жінок, виїжджаючи для заснування колоній, і одружилися з карійськими жінками, повбивавши їхніх батьків. Із приводу того вбивства ці жінки ухвалили між собою і заприсягалися, що дотримуватимуть цієї присяги і перекажуть це своїм дочкам, що вони не їстимуть разом із своїми чоловіками і не називатимуть своїх чоловіків їхніми іменами [4] і все це через те, що ті повбивали їхніх батьків, чоловіків та дітей і після цих убивств одружилися з ними. Таке було в Мілеті.

147. На своїх царів іонійці Азії обрали одні лікійців, що походять від Главка, сина Гіпполоха, інші кавконів із Пілоса, нащадків Кодра, сина Меланта, а ще інші — з обох цих племен [1]. Але, якщо вони найбільш за всіх інших іонійців мають прихильність до своєї назви, нехай вони будуть такими, коли так цього хочуть, чистокровними іонійцями. Отже, справді, іонійці — це всі ті, які походять із Афін і святкують свято Апатурій [2]. А його святкують усі, крім ефесців і колофонців. Оці є єдиними з іонійців, що не святкують Апатурій, нібито з приводу якогось убивства.

148. Паніоній — це святе місце на горі Мікале, на її північному схилі, яке іонійці спільно вибрали для Геліконського Посейдона. Гора Мікале — це мис суходолу в тому місці, де віє зефір від Самосу. Там

збираються іонійці з своїх міст і святкують свято, що вони назвали його Паніоніями [1]. Це властиве не лише іонійським святам, але без винятків усім еллінським святам, назви яких закінчуються однією і тією літерою, як і імена персів.

149. Це все іонійські міста, а тепер я назву еолійські: Кіма, яку називають Фріконійською, Леріси, Неон Тейхос, Темнос, Кілла, Нотій, Айгейрусса, Пітана, Айгаї, Міріна і Грінейя. Всі вони давні міста еолійців, числом одинадцять, бо одне з них — Смірну, відібрали в них іонійці. Отже, і їх було дванадцять, тих, що розташовані на материку. Ці еолійці заснували свої колонії в країні більш родючій, ніж Іонія, але щодо клімату, то вона поступається перед Іонією.

150. Ось як еолійці втратили Смірну [1]. В Колофоні відбулося заворушення, його було приборкано і повстанцям, яких було вигнано, смірнейці дали притулок. Перегодом колофонські втікачі використали такий випадок, коли смірнейці святкували свято на честь Діоніса поза мурами міста, вони позамикали брами фортеці і так захопили місто. На допомогу смірнейцям поспішили всі еолійці, і це закінчилося порозумінням, щоб іонійці видали їм усі їхні рухомі речі, а еолійці за це відмовляться від Смірни. Так зробили смірнейці, а потім інші одинадцять міст розподілили їх між собою і зробили смірнейців своїми громадянами.

151. Отже, такі є на материку міста еолійців, не беручи до уваги ті, що на Іді [1], бо вони окремі. Що ж до їхніх островів, то п'ять міст є на Лесбосі (бо шосте — Арісбу, побудовану на Лесбосі, спустошили метімнейці, незважаючи на те що її мешканці були з того ж племені). На Тенеді є ще одне місто і на так званих Ста Островах [2] — також одне. Отже, лесбосцям і тенедійцям, як іонійцям, що мешкали на островах, нема чого було боятися. Проте інші міста спільно вирішили зв'язати свою долю з іонійцями, яким би шляхом ті не пішли.

152. Скоро прибули до Спарти посланці іонійців і еолійців (бо, звичайно, вони мали поспішати), вони обрали на промовця, як представника всіх їх, посланця Фокеї на ім'я Пітерм. На ньому був пурпурний одяг, щоб привернути увагу і щоб на збори прийшло якнайбільше спартанців. Він виступив перед ними і виголосив довгу промову, в якій просив їх допомогти іонійцям. Але лакедемонці не схотіли уважно його слухати і вирішили не подавати допомоги іонійцям. Ті, звичайно, пішли, а лакедемонці, хоч їх відіслали, незважаючи на це, послали своїх людей на п'ятдесятивесельному кораблі [1], як я роблю висновок, щоб ті зблизька розвідали, в якому становищі перебувають там Кір і іонійці. Щойно прибули ці люди до Фокеї, вони послали одного з них, найздатнішого на ім'я Лакрін, переказати Кірові доручення лакедемонців, щоб він не завдавав шкоди жодному еллінському містові, бо вони не поставляться до цього байдуже.

153. Оце переказав вісник, а Кір, як кажуть, запитав еллінів, що були там із ним, хто такі ці лакедемонці, скільки їх і чому вони скеровують йому це звернення. Коли його повідомили, кажуть, то він дав таку відповідь вісникові спартанців: «Я досі ніколи не боявся людей, які мають у своєму місті певне місце, де вони збираються і своїми клятвами обдурюють один одного. Вони одного дня, якщо я буду здоровий, не

матимуть приводу базікати про страждання іонійців, але про свої власні». Такою промовою Кір кинув виклик усім еллінам, бо вони влаштували в себе майдани і займаються там купівлею та продажем. У персів нема таких майданів і вони не знають, що це таке еллінська агора [1]. Після цього правителем Сардів він призначив перса Табала, а Крезові скарби і скарби інших лідійців він доручив лідійцеві Пактію перевезти до Агбатанів, і той вирушив із ними туди, а на іонійців він спершу не звернув уваги. І це тому, що тоді були заворушення у Вавілоні, у бактрійців, у саків і в єгиптян. Саме проти них він мав намір вирушити в похід, а проти іонійців послати одного з своїх стратегів.

154. Коли Кір виїхав із Сардів, Пактій підбурив лідійців до повстання проти Табала і Кіра. Він вирушив до узбережжя і, маючи в своєму розпорядженні всі скарби, вивезені з Сардів, почав наймати найманців і постарався вмовити мешканців узбережжя взяти участь разом із ним у поході. Потім він вирядився проти Сардів і обложив Табала, який зайняв оборону на акрополі.

155. Під час свого походу Кір довідався про ці події і сказав Крезові: «Крезе, коли все це закінчиться, що відбувається зі мною: здається, що лідійці не перестануть завдавати мені прикрості і самі не заспокоються. Я гадаю, чи не краще було б мені зробити їх рабами? Я думаю, принаймні, чи не зробив я таке, як той, що вбиває батька, а дітей його залишає жити? [1] Отак і я, того, що був більший від батька для лідійців, тебе я взяв у полон і тримаю при собі, а місто передав самим лідійцям, а тепер дивуюся, чому вони повстали проти мене». Отже, так він казав те, що думав, а Крез злякався, чи не знищить Кір остаточно Сарди, і відповів йому: «О царю! Те, що ти сказав є правильним, але ти не допускай, щоб тобою остаточно опанував гнів і щоб ти в гніві не зруйнував стародавнє місто, яке не має провини перед тобою ні за те, що сталося перед цим, ні за те, що відбувається тепер, бо за те, що сталося тоді, завинив я і ось тепер я розплачуюся за все це. Що ж до того, що відбувається тепер, то в цьому винуватий Пактій, якому ти доручив правління в Сардах, його ти і покарай. Проте, лідійцям ти пробач, а щоб вони не повставали і щоб ти нічого не побоювався з їхнього боку, ти накажи їм ось що, і в наказі заборони їм мати при собі військову зброю, накажи їм також носити під гіматіями хітони, а на ноги взувати котурни. Примусь їх за наказом навчати їхніх дітей грати на кіфарі та на інших струнних інструментах і хай вони займаються дрібною торгівлею. І незабаром ти побачиш, о царю, що вони замість чоловіків стануть жінками. В такий спосіб тобі нема чого буде боятися, що вони піднімуть повстання».

156. Отже, Крез запропонував йому ці заходи, бо вважав, що краще це буде для лідійців, ніж їм стати рабами і бути проданими. По-перше, він знав, якщо він не запропонує йому важливого заходу, то йому не пощастить переконати його скасувати своє рішення. По-друге, він боявся, що лідійці колись там у майбутньому, коли тепер уникнуть небезпеки, повстануть проти персів і нарешті загинуть. Кір зрадів, почувши таку пропозицію, стримав свій гнів і відповів Крезові, що послухається його. Потім він покликав до себе одного мідійця, Мазара,

і наказав йому оголосити лідійцям те, що запропонував Крез, а крім того, що всіх інших, які з лідійцями вирушили в похід проти Сардів, Кір продасть у неволю, і, нарешті, що самого Пактія він хоч як би там було, приведе живим до себе.

157. Отже, такі накази дав Кір, перебуваючи на шляху і подорожуючи до країни персів. А Пактій, ледве довідався, що наближується військо, що його послано проти нього, злякався і якнайшвидше втік до Кіми. А мідієць Мазар підійшов до Сардів із частиною Кірового війська, незважаючи на всі події, і, знайшовши, що Пактія і його спільників нема в Сардах, змусив лідійців виконати накази Кіра і через ці накази лідійці зовсім змінили спосіб свого життя. Потім Мазар послав вісників до Кіми і наказав їм видати Пактія. Але кімейці вирішили звернутися в цій справі до бога в Бранхіди * і попросити в нього поради, бо в тому місці існувало з давніх часів святилище і звідти мали звичай іонійці та еолійці одержувати оракули. Це місце розташовано в області Мілета за його портом Панормом.

158. Отже, кімейці послали своїх людей до Бранхідів спитати, що вони мають робити з Пактієм, щоб це було приємне богові. Коли вони це спитали, їм було дано оракул видати Пактія персам. Щойно їм було принесено таку відповідь, кімейці зібралися видати його. Проте, якщо більшість із них були готові це зробити, один із них, знатний громадянин Арістодік, син Геракліда, який не йняв віри цьому оракулові і підозрював, що посланці не сказали правди [1], переконав кімейців не робити так, поки не повернуться інші посланці, одним із яких був сам Арістодік, щоб вони вдруге запитали щодо Пактія.

159. Арістодік, прибувши до Бранхідів, від імені всіх кімейців так спитав бога: «О владарю! Прийшов до нас із проханням захистити його лідієць Пактій, щоб уникнути жорстокої смерті, якою йому загрожують перси. Вони тепер наполягають на тому, щоб кімейці видали його їм. Хоч ми і дуже боїмося персів, ми ще досі не наважилися видати їм благальника, поки ми не довідуємося остаточно від тебе, що саме нам слід робити з огляду на ці дві можливості». Таке запитання він поставив богові, але той знову дав йому такий оракул і запропонував їм видати Пактія персам. Після цієї відповіді Арістодік склав такий план, і ось що він зробив: він обійшов навколо храм і повиколупував гнізда горобців та всяких інших птахів, що повлаштовували свої гнізда в храмі. Але коли він так робив, як то кажуть, із глибини храму почувся голос, що казав Арістодікові: «Гей ти! Безсоромний чоловіче! Як ти насмілюєшся робити таке: ти виганяєш із мого храму моїх благальників!» [1] Але Арістодік, кажуть, зовсім не здивувавшися, відповів голосові: «О Владарю! Ти сам так захищаєш твоїх благальників, а кімейцям наказуєш видати благальника!» Але, кажуть, що бог знову відповів йому: «Так! Я наказую, щоб ви всі швидше загинули і не приходили ще раз до святилища з запитанням, чи треба вам видавати благальників!»

160. Коли принесли їм таку відповідь і почули її кімейці, їм, звичайно, не хотілося ні видати благальника, ні загинути, ні тримати його в себе і бути обложеними, вони вислали його з свого міста до Мітілени. Мітіленці, оскільки Мазар послав їм попередження видати Пак-

тія, готові були це зробити, як би їм було за це дана якась грошова винагорода, байдуже яка саме, бо тут я не можу точно визначити кількість, а це тому, що переговорам кінця не було. Кімейці, ледве довідалися, що мітіленці ведуть такі переговори, послали свій корабель на Лесбос, забрали звідти Пактія і перевезли його на Хіос. Там хіосці силоміць витягли його з храму покровительки міста Афіни і видали його. За те, що вони його видали, вони одержали у винагороду область Атарнея [1], а ця Атарнейська область розташована в Місії супроти Лесбоса. Отже, перси одержали, кінець кінцем, Пактія і добре охороняли його, бажаючи передати його Кірові. І ось настав час, і тривав він досить довго, коли ніхто з мешканців Хіоса, приносячи жертву комусь із богів, не використовував при цьому ячменю з області цього Атарнея, не випікав священних пирогів із зерна цієї області і взагалі всі плоди цієї області не використовувалися під час священнодійств.

161. Отже, хіосці видали персам Пактія, а Мазар виступив проти тих, які разом із Пактієм обложили Табала, і насамперед продав у неволю мешканців Пріени, потім зробив наїзди на всю рівнину Меандра і спустошив її, таке саме зробив він і в Магнесії [1]. Безпосередньо після цього він захворів і помер.

162. Щойно він помер, прибув із Горішньої Азії на його місце як стратег Гарпаг із мідійського племені. Це був той самий, якого цар Астіаг почастував тією жахливою стравою, той, що допоміг Кірові досягти царської влади. Цей Гарпаг, призначений тоді на стратега Кіром, скоро прибув до Іонії, почав здобувати міста з допомогою насипів. Спершу він змушував мешканців замикатися в фортецях, а потім насипав перед мурами насипи і йшов на приступ [1]. Першим містом Іонії, на яке він напав, була Фокея.

163. Фокейці [1] були першими серед еллінів, які розпочали далекі морські подорожі, і це вони проторували шлях до Адріатичного моря, до Тірсенії, Іберії і Тартесса [2]. А подорожували вони не на округлих кораблях [3], а на п'ятдесятивесельних. Коли вони прибули до Тартесса, то вони прихилили до себе царя тартессійців, ім'я якого було Аргантоній, а царював він у Тартессі протягом восьмидесяти років, а всього він прожив сто двадцять років. Ось цієї людини вони привернули до себе любов, уже не знаю, як це було, настільки, що спочатку він їм запропонував покинути Іонію і оселитися в якій завгодно частині його країни, де б їм хотілося. Проте, згодом, коли йому не пощастило вмовити фокейців і він довідався від них, як страшенно збільшилася сила Мідійця, він дав їм грошей, щоб вони оточили своє місто мурами. І дав він їм, не шкодуючи, бо, по-перше, окружність мурів мала довжину багатьох стадій, а, по-друге, всі мури складалися з добре припасованих великих каменів.

164. Отже, в такий спосіб було завершено будування мурів Фокеї. Тим часом Гарпаг прийшов туди з військом і почав облогу. Посилаючись на якісь оракули, він запропонував фокейцям, щоб вони зруйнували лише одну оборонну башту в мурах [1] і присвятили б богові лише один будинок і цього буде для нього досить. Але фокейці, які неволю вважали за щось нестерпне, відповіли йому, що спершу хочуть обміркувати протягом одного дня, а потім дадуть йому відповідь. А тим

часом, коли вони обговорюватимуть своє становище, вони попросили його, щоб він віддалив з-під мурів свої війська. Гарпаг сказав їм, що добре знає, що вони збираються робити і, незважаючи на це, дозволив їм обміркувати справу. Отже, коли Гарпаг віддалив свої війська з-попід мурів, фокейці спустили на море свої п'ятдесятивесельні кораблі, посадили на них своїх дітей, своїх жінок і поклали на них усе своє рухоме майно, також і статуї богів із храмів і всі пожертви, за винятком речей із бронзи і каменю і творів живопису, але все інше вони поклали туди, зійшли і самі на кораблі і попливли до Хіоса. Фокея збезлюділа і її зайняли перси.

165. Фокейці попросили хіосців, щоб ті продали їм так звані Ойнуські [1] острови, але хіосці не схотіли продати їх, побоюючись, як би вони не стали торговельною базою і через це буде обмежено торгівлю їхнього острова. З цієї причини фокейці вирушили на Кірн [2].

166. Коли вони прибули на Кірн, то протягом п'яти років вони жили там разом із тубільцями і побудували храми. І оскільки вони робили набіги і грабували селища всіх сусідніх народів [1], тірсени і карфагенці, домовившися між собою, як це було природньо, пішли війною проти них, маючи кожні шістдесят військових кораблів. Фокейці, з свого боку, оснастили також шістдесят кораблів і попливли назустріч їм в так званому Сардінському морі. Відбулася морська битва, в якій фокейці перемогли, але їх перемога була схожа на кадмейську [2], бо сорок із їхніх кораблів загинуло, а двадцять, що врятувалися, були в жалюгідному стані, оскільки їхні носові тарани було відбито. Вони відпливли до Алалії. Там вони посадили своїх жінок і дітей на корабель і навантажили на нього все своє майно, скільки могло туди вміститися, покинули Кірн і попливли до Регія [3].

167. Щодо моряків із затонулих кораблів, то карфагеняни і тірсени [1] розподілили їх між собою. Агіллейці [2] забрали собі найбільшу їхню частину, вивели їх із міста і покаменували. Проте перегодом усякі живі істоти, все одно, чи худоба, чи вьючаки, чи люди, які проходили тим місцем, де було покаменовано і поховано фокейців, ставали спотвореними, покаліченими та паралізованими. І агіллейці послали до Дельфів, бажаючи спокутувати свої гріхи. А Піфія наказала їм робити те, що агіллейці і досі роблять: вони приносять рясні жертви душам убитих і на їхню честь улаштовують гімнастичні та кінні змагання. Отже, ці фокейці так закінчили своє життя, а ті з них, що вирушили до Регія, маючи його за свою базу, здобули одне місто Ойнотрії [3], яке тепер називається Гіела [4]. Вони залюднили його, бо якась людина з Посейдонії [5] сказала їм, ніби Піфія, коли в своєму оракулі говорила про Кірна, мала на увазі, що їм треба побудувати храм Кірнові, який був героєм і мав оселю на острові. Така була доля іонійської Фокеї.

168. Щось подібне до фокейців звідали і теосці. Отже, коли заволодів їхньою фортецею Гарпаг з допомогою насипу, всі вони посідали на кораблі і негайно відпливли до Фракії, і там заснували місто Абдери, але це місто до них побудував Тімесій із Клазоменів, проте він недовго там перебував, бо його вигнали звідти фракійці, а тепер, як героя, його шанують теосці, що мешкають в Абдерах.

169. Оці єдині з іонійців не захотіли перебувати в неволі і переселилися з своїх рідних міст, а інші іонійці, крім мілетян, уперто воювали проти Гарпага, як ті, що переселилися, і, обороняючи свої рідні міста, виявилися хоробрими людьми. Проте їх було переможено, їхні міста здобуто і всі вони залишилися там і виконували накази своїх владарів. А щодо мілетян, як я вже згадував вище, вони склали угоду із самим Кіром і їх ніхто не турбував. Так воно сталося, що вже вдруге Іонію було поневолено. Скоро Гарпаг підкорив іонійців на материку, іонійці, що мешкали на островах, перелякалися і через це підкорилися Кірові.

170. Незважаючи на всі нещастя, що їх спіткали, іонійці не переставали збиратися в Паніонії і, як я чув, що кажуть, Біант із Пріени дав їм свою раду, дуже корисну для них, бо, коли б вони її прийняли, то могли б жити щасливі і краще від інших еллінів. Отже, він запропонував їм, щоб іонійці створили спільний флот, підняли якір і відпливли на Сардо [1], побудували там місто, спільне для всіх іонійців. І так вони уникнули б неволі, а згодом, якщо вони житимуть на найбільшому з островів і пануватимуть над тамтешніми людьми, то досягнуть щасливого життя. А якщо вони залишаться в Іонії, додав він, він не вірить, що вони побачать колись свободу. Така була рада Біанта з Пріени, і він запропонував її після поневолення Іонії. Чудовою була і інша рада, запропонована одним мілетцем Фалесом [2], ще до поневолення Іонії. Родом він був із Фінікії. Він порадив іонійцям мати спільну раду, і щоб вона була в Теосі (бо Теос, казав він, є центром Іонії), а інші міста хай продовжують існувати, як і до того, але щодо правління, то вони вважатимуться демами.

171. Отакі були запропоновані іонійцям поради. А Гарпаг, тим часом, поневоливши Іонію, вирядився в похід на Карію, Кавнію та Лікію, маючи в своєму війську іонійців і еолійців. Серед згаданих народів карійці прийшли на материк із островів, бо за давніх часів вони були підданцями Міноса і називалися лелегами і мешкали на островах, не виплачуючи ніяких податків, як я міг установити з давніх переказів, а лише щоразу, коли Мінос вимагав від них податків, вони зобов'язані були давати веслярів для його кораблів. І оскільки Мінос мав під своєю владою багато земель, а також мав успіхи на війні, через це і карійський народ порівняно з усіма іншими народами був на той час найславніший далеко більше, ніж будь-який інший. Вони зробили три винаходи, які в них запозичили і використали елліни. Отже карійці винайшли, в який спосіб прикріплювати до шоломів прикрашальний гребінь і оздоблювати щити розпізнавальними знаками, також вони перші зробили на внутрішній стороні щитів поперечні металеві держаки [1], тоді як перед тим, усі, хто мав щити без держаків, користувалися шкіряними ремінцями, що їх обкручували навколо шиї та лівого плеча. Згодом, коли минуло багато років, дорійці та іонійці вигнали карійців із островів і так вони опинилися на материку. Отже, щодо карійців, то так про них кажуть крітяни. Проте, самі вони, принаймні, не погоджуються з ними, але вважають себе автохтонами на материку і наполягають на тому, що завжди вони так називалися, як називаються і тепер. На доказ цього вони посилаються на існування давнього святилища Карійського Зевса в Міласах, що

до нього мають доступ місійці та лідійці, бо оці, кажуть вони, є родичі карійців і до цього додають, що Лід і Міс були братами Кара. Отже, вони, звичайно, мають доступ, але ті, які належать до іншого племені, навіть коли вони запозичили мову і розмовляють такою самою мовою, як і карійці, не мають доступу до храму.

172. Кавнійці, на мою думку, є також автохтони, хоч самі вони твердять, ніби походять із Кріту. Що ж до мови, то вони засвоїли карійську мову, або карійці засвоїли їхню мову (тут я не можу сказати з певністю), але звичаї вони мають зовсім відмінні від інших людей і від карійців. Ось, наприклад, вони вважають для себе цілком пристойним збиратися всім разом і випивати, чоловікам і жінкам, і дітям, по групах однакового віку людей, пов'язаних між собою дружбою. Спершу вони будували храми чужоземних богів, згодом, змінивши думку, вирішили шанувати лише богів своїх батьків. Усі вони озброєні, від юнаків до стариків. Колись вони дійшли до кордонів Калінда [1], вдаряючи повітря своїми списами і кажучи при цьому, нібито вони проганяють чужих богів.

173. Отакі в них звичаї. Що ж до лікійців, то вони ведуть свій початок із Кріту (бо на Кріті за давніх часів мешкали самі варвари). Але на Кріті засперечалися за владу сини Європи Сарпедон і Мінос, і коли в суперечці переміг Мінос, він прогнав і Сарпедона і його прибічників, а вони, скоро їх вигнали, переселилися в Азію, в Міліаду, бо країна, де тепер мешкають лікійці, за давнини називалася Міліадою, а її мешканці — мілії, називалися тоді солімами. Адже доки їхнім царем був Сарпедон, вони називалися іменем, що вони його принесли з своєї батьківщини, і так і тепер ще називають лікійців їхні сусіди, а саме — термілами. Проте, коли з Афін прибув до терміліів і до Сарпедона Лік, син Пандіона, якого так само вигнав його брат Егей, тоді вже від імені Лік вони з бігом часу почали називатися лікійцями. Звичаї вони мають почасти крітські, а почасти карійські. Є в них, проте, один своєрідний звичай, несхожий із звичаями жодного іншого народу, а саме: своє ім'я вони пов'язують не з іменем батька, а з іменем матері. І якщо хтось запитає когось із них, хто він, той пошлеться на матірчин родовід і перелічить свій рід за висхідною лінією, ідучи від матері до бабки. І коли повноправна жінка житиме з невільником, то їхніх дітей уважають за нащадків порядної родини, проте, коли якийсь громадянин, хоча б він був знатним, матиме за жінку іноземну наложницю, то їхні діти не матимуть до себе жодної поваги.

174. Отже, карійців поневолив Гарпаг і вони не виявили ніякої мужності, ні самі карійці, ні елліни, що мешкають в їхній країні. А мешкають там також інші елліни, лакедемонські переселці, кнідійці. Їхня країна простягається в морі, і це та частина суходолу, що називається Тріопій [1]. Вона починається від півострова Бібасса [2] і вся ця країна кнідійців, крім незначної частини, омивається морем (бо її північну частину обмежує Керамейська затока, а південну частину омиває море островів Сіми і Родосу). Отже, саму цю найвужчу частину, що має завдовжки п'ять стадій, почали були перекопувати кнідійці, коли Гарпаг займався підкоренням Іонії, маючи на увазі зробити свою країну островом. І, справді, вся їхня країна розташована по цей бік півострова, бо

там, де закінчується область кнідійців біля материка, там є перешийок, що його вони почали перекопувати. Цю справу кнідійці робили з великим завзяттям, але через те, що каміння понаносило багато ран в різних частинах тіла тим, які копали, і зокрема шкодило очам, вони вирішили, що це від бога, і послали людей до Дельфів спитати, з чим пов'язане це лихо. А Піфія, як кажуть самі кнідійці, дала їм такий оракул у формі ямбічного триметру:

«Навіщо ви копаєте цю вузину,
Як Зевс схотів, зробив би край ваш островом» [3].

Після цього оракула кнідійці припинили перекопування і, коли проти них виступив Гарпаг, піддалися йому без бою.

175. За Галікарнассом усередині материка мешкають педасійці. Щоразу, коли їм самим чи їхнім сусідам загрожувало якесь лихо, у жриці Афіни виростала довга борода. Тричі в них траплялося таке. Лише вони з усіх мешканців Карії протягом деякого часу чинили опір Гарпагові і завдали йому труднощів, закріпившися на одній горі під назвою Ліда.

176. Нарешті, педасійців було вигнано з фортеці, а лікійці, коли Гарпаг із військом напав на них на рівнині Ксанту [1], вийшли проти нього і в битві, нечисленні проти численних, виявилися хоробрими людьми, але все ж таки були переможені і обложені в місті. Тоді вони зібрали на акрополі своїх жінок і дітей і все своє майно і своїх слуг, а потім підпалили, щоб усе згоріло на акрополі, що там було. Щойно вони це зробили, вони заприсягалися один перед одним битися до кінця і зробили вилазку і так у битві загинули всі ксантії. Але сучасні лікійці, які твердять, ніби вони є ксантії, більшість, за винятком восьмидесяти родин, це новоприбулі з інших країв. А ті вісімдесят родин на той час, коли згоріло місто, не були в ньому і так урятувалися. Ось у такий спосіб Гарпаг здобув Ксант і майже так здобув він і Кавн, бо кавнійці повелися так, як лікійці.

177. Поки Гарпаг завойовував Долішню Азію, , це саме робив Кір у Верхній Азії, підкорюючи всі тамтешні народи без усяких винятків. Більшість із його завоювань я залишаю осторонь, а розповім лише про ті, де він наштовхнувся на найбільші труднощі, і тому вони найбільш заслуговують, щоб про них розповісти.

178. Коли Кір підкорив своїй владі всі материкові краї [1], він напав на ассірійців. В Ассірії [2], звичайно, існують також інші великі міста, але найславнозвісніше і найбільш укріплене серед них після руйнації Ніна [3], де перебуває царева влада, це був Вавилон. Тут у загальних рисах подається його опис. Він розташований на великій рівнині і за своєю формою чотирикутний, і кожна сторона чотирикутника завдовшки в сто двадцять і сто стадій. Отже, загальна довжина його мурів чотириста вісімдесят стадій [4]. Така величина міста Вавилон, і, наскільки нам відомо, жодне місто на світі не має такого прекрасного розпланування. Насамперед навколо його оточує рівчак, глибокий і широкий, наповнений водою, далі його оточують мури, завширшки в п'ятдесят царських ліктів [5], а заввишки в двісті ліктів. Царський лікоть більше від звичайного ліктя на три пальці.

179. Тепер треба, щоб я, крім того, пояснив, для чого було використано землю, вириту з рівчака, і в який спосіб було побудовано мури. Викопували рівчак і водночас з землі, яку викидали з нього, робили цеглу, а коли в них була достатня кількість цегли, вони обпалювали її в печах [1]. Потім замість глини вони використовували гарячий асфальт і так будували. Через кожні тридцять рядів цегли вони закладали очеретяне плетиво і перед усім будували закраїни рівчака, а згодом у такий самий спосіб будували мури. По краях мурів вони будували одноповерхові будиночки [2], один навпроти іншого, залишаючи між ними простір так, щоб там могла проїхати чотириконна колесниця. В мурах по всій їхній довжині було сто брам, всі вони мідяні і верхні та нижні їхні одвірки також мідяні. Є ще там одне інше місто на відстані восьми днів шляху від Вавилона. Воно називається Іс. Там є не дуже велика річка і вона назвається так само Іс *. Вона вливає свої води до ріки Євфрату. Отже, ця річка Іс разом із водою з своїх джерел приносить багато грудок асфальту, і з них добували асфальт для мурів Вавилона.

180. Ось у такий спосіб будувалися мури Вавилона [1]. Місто поділяється на дві частини, бо посередині його перетинає ріка Євфрат, так вона називається. Вона витікає з країни вірменів. Вона велика і глибока і навальна, вливається вона в Червоне море. Отже, обидві половини навколишнього муру, згинаючись, доходять до ріки. Звідси вздовж обох берегів тягнуться мури з обпаленої цегли. Саме місто, в якому багато триповерхових и чотириповерхових будинків, а вулиці, які перетинають його, прямі, а інші поперечні скеровані до ріки [2]. На кінці кожної вулиці, що тягнеться вздовж берегів ріки, в цегельних мурах є стільки маленьких ворітець, скільки і вулиць. Вони також мідяні і виходять на береги ріки.

181. Отже, цей мур є панцирем міста, а в ньому є ще інший мур, але вужчий за попередній. В кожній із двох частин міста існувала якась центральна укріплена споруда. В одній, де був великий і оточений муром сад, стояв царський палац. В іншій був храм вавилонського Зевса — Бела [1] з мідяними брамами. Він існував ще за моїх років і був чотирикутним, а кожна з його сторін мала дві стадії. Всередині храмової округи було побудовано вежу завдовжки в одну стадію і завширшки так само. Над цією вежею височить ще одна, над нею — інша, а всіх їх вісім веж. Сходження на них побудовано із східної сторони і йде гвинтоподібно навколо всіх веж. Десь на середині сходження існує площадка з сидіннями для відпочинку, де сидять і відпочивають ті, що сходять. На останній вежі існує великий храм. Усередині храму стоїть велике ліжко з витонченими ніжками, а біля нього золотий стіл. Проте в тому місці нема жодної статуї. Ніколи там не ночує ніхто з людей, крім однієї єдиної місцевої жінки, яку з усіх інших обирає собі бог, як кажуть халдеї, які є його жерцями.

182. Ці самі халдеї кажуть, але я не вірю тому, що вони говорять, ніби сам бог часто сходить у храм і відпочиває на ліжку. Таке саме відбувається і в єгипетських Фівах, за словами єгиптян (бо і там у храмі Фіванського Зевса спить якась жінка, що, як вони кажуть, ніколи не спілкується з чоловіками). Таке саме і в лікійських Патарах [1], де проро-

чиця бога, коли вона буває черговою, бо, ви знаєте, в тому місці не існує постійного святилища, але коли пророчиця чергує, тоді вона, звичайно, проводить ніч із богом усередині храму.

183. У вавилонському святилищі існує ще інший нижній храм, а в ньому є велика золота статуя Зевса, що сидить [1], а біля неї поставлено великий золотий стіл, а і п'єдестал і трон статуї також золоті. Як казали халдеї, її зроблено з восьмидесяти талантів золота. Поза храмом існує ще золотий жертовник. Є ще інший великий жертовник, на якому приносять у жертву лише тварин дійшлого віку, бо на золотому жертовнику дозволяється приносити в жертву лише тварин молочного віку. На більшому жертовнику халдеї щороку, коли справляють свято на честь цього бога, спалюють іще тисячу талантів духмяної смоли. В цій храмовій окрузі за часів Кіра існувала ще одна статуя з щирого золота [2] заввишки в дванадцять ліктів [3]. Я не бачив цієї статуї, але пишу на основі того, що розповідають халдеї. Цю статую запримітив Дарій, Гістаспів син, але не наважився забрати її, але Ксеркс, Даріїв син, забрав її, а жерця, який не дозволяв пересунути статую, він наказав убити. Отже, цей храм має такі скарби, але, крім того, в ньому існує іще багато пожертв приватних осіб.

184. Звичайно, в цьому Вавілоні багато було різних царів, і про них я розповім в історії ассірійців, і вони прикрасили і мури і храми, але серед цих царів були також дві жінки. Та, що царювала першою, жила за п'ять поколінь перед другою, а ім'я її було Семіраміда [1]. Вона спорудила на рівнині насипи, такі, що на них варто було подивитися. Проте ріка розлилася по рівнині і вкрила її як море.

185. Інша, що стала царицею після цієї, мала ім'я Нітокріда [1]. Вона була ще мудрішою за першу і, по-перше, залишила після себе пам'ятники, які я ще опишу, а по-друге, оскільки вона бачила, що мідійці, ставши сильними, не думають заспокоїтися і вже оволоділи іншими містами, і серед них навіть Ніном, вона застосувала проти них свої заходи [2], по змозі якнайліпше. Насамперед, вона змінила течію Євфрату, який перед тим протікав по прямій лінії і перетинав місто по середині, вище від нього. Прокопавши канали, вона зробила його таким покрученим, що, уявіть собі, в своїй течії він тричі проходить одним і тим самим селом Ассірії. Це село, яким протікає Євфрат, називається Ардерікка. І тепер ті, хто прибувають із нашого моря [3] до Вавілона, пропливають тричі тим самим селом за три дні. Отже, таке діло вона наказала зробити і з обох боків ріки рівнобіжно звеліла зробити насипи, дивовижні як своєю шириною, так і своєю висотою. На значній відстані [4], вище від Вавилона, вона наказала викопати поблизу від ріки котлован для озера, такої глибини, щоб він наповнився водою і такої ширини, щоб його окружність складала чотириста двадцять стадій. Землю, викопану з цього котлована, було використано, щоб насипати її рівнобіжно на берегах ріки. А коли було закінчено з цією справою, вона наказала привезти каміння і побудувати навколо водоймища обличкування. Обидві ці справи, а саме те, що ріка в своїй течії стала покрученою і навколишня місцевість перетворилася на болото, вона викопала з метою уповільнити течію ріки, яка мала оминати стільки закрутів, і щоб корабель, що

прямував до Вавилона, не просто прибував до нього, а змушений був тричі опливати навколо озера. Ці роботи виконувалися в тій частині її країни, де були найближчі доступи до неї з Мідії. Це все було зроблено, щоб ускладнити мідійцям [6], які часто відвідували країну в торговельних справах, довідуватися, що в ній відбувається.

186. Внаслідок цих копальних робіт вона створила лінію оборони, а крім того, вони приносили ще іншу користь. Оскільки місто було поділено на дві частини, бо ріка протікала по середині його, за царювання попередніх царів, коли хтось із них хотів перейти з однієї половини на іншу, йому треба було перепливати на човні, а це, на мою думку, було незручно. Проте вона і це взяла до уваги. На той час, коли було викопано котлован, щоб він став озером, поряд із виконанням цієї справи, вона зробила ще одну споруду, а саме таку: вона наказала виламати великі кам'яні брила і, коли вони вже були готові і було зроблено водоймище, всю воду з ріки вона відвела до нього і тоді, коли водоймище наповнилося водою, старе річище пересохло. Тоді вона наказала ще побудувати з обпаленої цегли в той спосіб, у який було побудовано мури, також і закраїни ріки, що протікала всередині міста, і крім того, спуски від малих воріт до ріки. По-друге, приблизно по середині міста, із тих виламаних кам'яних брил, вона почала будувати міст, скріпивши каміння залізом і свинцем. На ньому вдень вона наказала покласти чотирикутні деревини, що по них вавілоняни проходили через ріку, а вночі ці деревини забирали [1] з такого приводу: щоб уночі не ходили туди і сюди і нічого не викрадали один в одного. Коли котлован до країв наповнився водою з ріки і утворилося озеро, і спорудження моста було закінчено, тоді вона відвела воду ріки Євфрату з озера і повернула її до старого річища. В такий спосіб і водоймище стало болотом, для чого його і було створено, і міст був готовий для мешканців міста.

187. 1. Ця цариця вигадала також і такий жарт [1], а саме: на верху однієї з центральних міських брам вона наказала спорудити гробницю, нібито для неї самої, дуже високо понад брамою, і наказала вирізьбити напис такого змісту на гробниці: «Якщо хтось із царів Вавилона, що царюватимуть після мене, потребуватиме гроші, хай відкриє мою гробницю і візьме, скільки схоче грошей. Проте, якщо в нього не буде кінцевої потреби, з іншої причини, хай не відкриває, бо це не обернеться йому на добро». Ця гробниця залишалася недоторканою до того часу, коли царська влада не перейшла до Дарія. Дарія дратувала думка, чому не використовувати цю браму, де поставлено було гробницю і в ній були скарби, і сам напис запрошував узяти їх, і чому б не забрати їх. Він не проїжджав через цю браму, бо там над його головою лежав мрець. Він наказав, щоб відкрили гробницю, але в ній не знайшли жодних скарбів, але лише мерця і напис: «Як би ти не був жадливим до грошей, і не був таким користолюбним, ти не відкривав би гробниць мерців». Отже, була така цариця.

188. Нарешті, Кір вирядився в похід із військом проти сина цієї жінки, якого звали, як і його батька, Лабінет [1], і проти держави ассірійців [2]. Коли вирушає в похід великий цар... він буває добре забезпечений

продовольством і забійною худобою з своєї країни. Насамперед він везе з собою воду з річки Хоасп [3], що тече поблизу від Сусів. Лише з неї цар п'є воду і не з якої іншої річки. Цю воду з Хоаспу кип'ятять і перевозять її в численних срібних посудинах на чотириколесних возах, запряжених мулами, і вони їдуть за царем, куди б він не поїхав.

189. Кір, вирушивши до Вавилона, прибув на береги річки Гінд [1], що її джерела є в Матієнських горах, і вона перетинає країну дарданців і вливається в іншу ріку, в Тігр, а він протікає біля міста Опія і вливається в Червоне море. Отже, коли Кір хотів був переправитися через цю річку Гінд, яка має броди, один із його священних білих коней [2] не вагаючись зайшов у річку і спробував її перейти, річка його поглинула в своїх водах і він загинув. Тоді Кір дуже розгнівався на цю річку, яка так його образила, і пригрозив їй, що зробить її такою кволою, що в подальшому її легко переходитимуть навіть жінки, не замовчивши колін. І після такої погрози він припинив похід на Вавилон і поділив своє військо на дві частини і так поділене він порозставляв його шерегами і, розтягнувши кодоли на обох берегах, намітив річища ста восьмидесяти каналів [3] у різних напрямах. Потім, вишикувавши військо, наказав копати. І оскільки цією роботою була зайнята сила людей, її було закінчено. Проте ціле літо вони займалися цим копанням, як він їм наказав.

190. І коли Кір так покарав річку Гінд, розділивши її на триста шістдесят каналів, і вже настала друга весна, лише тоді він вирядився проти Вавилона. Вавилоняни озброєні чекали на нього. А коли він підійшов до міста, вавилоняни вступили з ним у бій і, будучи переможеними, замкнулися в своєму місті. І оскільки вони добре знали вже заздалегідь, що Кір не заспокоїться, але, навпаки, вони бачили, як він нападав поспіль на всі народи, вони спершу завезли до міста продовольство на багато років. Тоді їх зовсім не непокоїла облога [1], між тим Кір опинився в скрутному становищі, бо вже минуло чимало часу, а облога не посувалася наперед.

191. Нарешті, чи це йому хтось інший дав пораду, чи він сам зрозумів, що треба було зробити, і ось що він зробив. Він поставив більшу частину свого війська на тому боці, де ріка входить до міста, а з іншого боку, де ріка виходить із міста, поставив іншу частину і дав наказ війську, коли вони побачать, що ріка стає прохідною, заходити з того боку до міста. Отже, порозставивши своє військо і давши такий наказ, він сам із нестройовою частиною війська відступив. А коли Кір підійшов до озера, він зробив саме те, що колись зробила цариця з рікою і озером. Так через один канал він упустив ріку в озеро, яке до того було болотом, і тоді річкові води поступово знизилися і через це старе річище стало прохідним. І коли це сталося, як я сказав, перси, що були для цього поставлені, ідучи річищем ріки Євфрату, вода якого поступово знизилася так, що доходила приблизно людині до колін, цим шляхом почали входити до Вавилона [1]. Якби вавилоняни заздалегідь довідалися про те, що сталося за наказом Кіра, або своєчасно вгледіли його дії, то, звичайно, не лише не дозволили б персам пройти до міста, але б остаточно винищили їх. Вони замкнули б усі ворітця, які виходили на ріку, самі

зійшли б на цегляний мур, що простягався вздовж берегів ріки, і знищили б персів, які опинилися б тоді немов у пастці. Проте тепер перси з'явилися так, що на них не чекали. А оскільки місто мало великі розміри, як розповідають місцеві люди, поки було здобуто квартали, що були на самому краю міста, вавілоняни, які мешкали в центральних кварталах, ще не довідались про те, що їх місто вже здобуто (бо сталося так, що в них був святковий день), на той час, кажуть, вони танцювали і бенкетували, поки, нарешті, не довідалися про своє нещастя. І так Вавилон тоді вперше було здобуто.

192. Багатство вавілонян, яким воно є, може виявитися із різних інших речей. Вся країна, підлегла владі великого царя, поділена для обслуговування самого царя і його війська на певні ділянки, крім того, збираються і звичайні податки. З дванадцятьох місяців року чотири місяці утримує царя сама Вавилонія, а інші вісім місяців — інші країни Азії. Отже, в такий спосіб Ассірія за кількістю своїх багатств складає третину всієї Азії. Правління цією країною, яку перси називають сатрапією [1], є більш прибутковим, ніж всі інші намісництва. Так, Трітантайхм, Артабазів син, якому цар віддав цю країну, щороку одержував повну артабу срібла. Артаба [2] — це перська міра, більша аттічного медимну на три аттічних хойніки. Що ж до коней, то крім бойових, у нього було для власного вжитку вісімсот огирів і шістнадцять тисяч кобилиць. Кожен огир запліднював двадцять кобилиць. Індійських собак [3] він утримував таку безліч, що чотири великі села на рівнині, вільні від інших податків, повинні були приставляти харчі для цих собак. Отакі були прибутки сатрапа Вавилонії.

193. В країні ассірійців буває мало дощів, і ці невеликі дощі достатні для живлення коріння пшениці. Проте з допомогою зрошення річковою водою достигають посіви і так доспіває колосся. Але це не так відбувається, як у Єгипті, де сама ріка виходить із берегів на ниви, але вавилоняни поливають посіви ручним способом і водочерпалками. Це тому, що вся Вавилонія, як і Єгипет, перерізана каналами, а найбільший канал можна переїхати на поромі, він орієнтований на ту частину неба, де сонце сходить узимку [1] і, починаючись від Євфрату, закінчується в іншій ріці, в Тігрі, на березі якої побудовано місто Нін. Ця країна порівняно з усіма іншими, що їх ми знаємо, далеко перевищує їх щодо вирощування злаків. Бо усякі інші дерева не ростуть там і не вирощуються — ні смоківниці, ні виноград, ні маслини. Проте щодо вирощування злакових рослин ця країна настільки родюча, що звичайний урожай буває там двохсоткратний, але коли вирощування буває особливо успішним, то навіть і трьохсоткратний. В цій країні листя пшениці і ячменю часто розростаються до ширини чотирьох пальців. Щодо бадилля проса і кунжута, то воно досягає такої висоти, що ці рослини стають майже деревами, хоч і я добре це знаю, але більше не згадуватиму про це, бо я певний того, що ті, хто не відвідав Вавилонію, зовсім не повірять і тому, що я розповів про плоди. Оливкової олії вони зовсім не вживають, але роблять олію з кунжута. По всій країні в них понасаджено фінікові пальми і більшість з них плодючі, з них добувають поживу: вино і мед. Вони старанно доглядають за цими деревами, як за

смоківницями, і зокрема за плодами цих пальм, що їх елліни називають чоловічими [2]. Вони підвішують їх до пальм, на яких є фініки, щоб горіхотвірка запровадилася у фінік і він своєчасно достиг і не впав на землю, бо плід чоловічої пальми має в собі горіхотвірок, як плід дикої смоківниці.

194. Тепер я хочу розповісти про те, що вважаю за найцікавіше за все, що є у Вавилонії, розуміється, крім самого міста. Судна тубільців, які спускаються по ріці, щоб прибути до Вавилона, всі є округлі та шкіряні [1]. Вони споруджують їх у Вірменії, що розташована в горішній Ассірії, там вони ріжуть гілля верболозу і роблять кістяк суден, а потім натягають на нього ззовні шкури, ніби перекриття на кшталт палуби. Вони не розширюють цю споруду, щоб утворилася корма, і не звужують її, щоб утворилася носова частина, але все це роблять округлим, як щит. Усе судно вони наповнюють очеретом, навантажують його різним крамом і пускають його за течією. Найважливіший товар, який вони перевозять униз рікою, це піфоси * з фінікійським вином [2]. Керують таким судном двоє чоловіків, які стоять із веслами, і коли один із них штовхає судно в свій бік, інший, навпаки — в свій. Такі судна роблять або великого розміру, або малого. Більші з них можуть перевозити до п'яти тисяч талантів вантажу [3]. В кожному з таких суден буває живий осел, а в більших навіть кілька. Отже, коли ті, що пливуть на судні, прибувають до Вавилона і вивантажують товар, то кістяк судна і очерет продають на базарі, а шкури навантажують на ослів і повертаються до Вірменії. Звичайно, ніяк не можливо пливти наверх рікою через навальність її течії, і саме тому вони не будують судна з дерева, але з шкіри. Коли ж вони, поганяючи ослів, повертаються до Вірменії, то знову в такий самий спосіб споруджують судна.

195. Отже, такі в них судна. Одягаються вони в льняні хітони, що доходять їм до ніг, а на нього вавилонянин надягає ще один вовняний хітон, який покривається ще невеличким білим плащем. Як взуття вони мають місцеві схожі на беотійські чоботи. На голові вони мають довге волосся і високо перев'язують його пов'язками. Все тіло вони умащають пахощами. В кожного з них є печатка і витончена тростина. На верхівці тростини вирізьблено або яблуко, або троянду, або лілею, або орла, або щось інше, бо вони мають звичай, щоб на кожній тростині був якийсь розпізнавальний знак [1]. Отакий у них одяг, а традиційні звичаї в них такі.

196. Один із цих звичаїв, дуже розумний на мою думку, такий, що існує, як мені казали венети [1], також в іллірійських племен, а саме: один раз на рік у кожному селі відбувалося свого роду свято. Вони збирали всіх дівчат, що досягли шлюбного віку, і ставили всіх їх разом в одному місці, а навколо ставало багато чоловіків. Тоді вісник виводив їх одну по одній і виставляв на продаж, насамперед, найуродливішу з усіх, а згодом, коли на неї знаходився покупець, який давав найбільше грошей і купував її, він виводив на продаж іншу, яка була найуродливішою після неї. Так їх продавали, щоб із ними одружувалися покупці. Всі ті з вавилонян, які на час одруження були грошовитими, змагаючись між собою, купували собі жінок і вибирали найуродливіших. Проте люди з простого народу, які були там під час одружень, що їм було байдуже до зовнішньої краси, брали собі і негарних дівчат і разом з ними одержу-

вали гроші. Отже, коли вісник закінчував продаж найгарніших дівчат і таких більше не залишалося, тоді він виводив якусь бридку, яка там була серед них, покалічена, і ставив її перед покупцями, щоб хтось узяв її собі разом із невеличкою кількістю грошей, і так доходило до того, хто одержував менше за всіх. Ці гроші видавалися за рахунок продажу найвродливіших дівчат. І в такий спосіб красуні видавали заміж бридких і калік. Ніхто не має права одружити свою дочку з ким захоче і купити дівчину і взяти її собі додому без поручника, але він зобов'язаний обрати поручника, який підтвердить, що покупець неодмінно одружиться з нею, взявши її собі додому. Якщо виявиться, що вони не підходять один до одного, то в них існує закон, що тоді можуть повернути виплачені гроші. Існує право, що хто схоче, може прийти на купівлю з будь-якого іншого села. Отже, найліпший звичай [2] вавилонян — це такий, але тепер, принаймні, його вже занедбали. Тепер недавно було заведено інше. З дівчатами вони вже не поводяться так безжалісно і не дозволяють забирати їх до іншого міста. Проте, після того, як вавилонян було поневолено, вони стали нещасними і їхнє господарство занепало, кожна людина з простого народу, якій нема за віщо жити, змушує своїх дочок торгувати тілом.

197. А ось ще інший давній звичай, але він уже не такий розумний, як попередній. Вони переносять хворих людей із їхніх домівок на міський майдан, бо вони не мають лікарів [1]. Отже, перехожі підходять до хворого і дають йому поради щодо його хвороби, якщо хтось і сам страждав від такої хвороби, як той хворий на майдані, або якщо він бачив когось, хто хворів. Отак підходячи вони дають хворому поради і радять йому робити те, що вони самі робили, щоб звільнитися від схожої хвороби, або бачили іншого, який звільнився. Проте в них забороняється, щоб хтось пройшов повз хворого і не спитав його про хворобу.

198. Померлих вони кладуть у мед і потім ховають їх, а їхні голосіння схожі на голосіння єгиптян. Щоразу, коли вавилонянин спілкується як чоловік із своєю жінкою, він запалює фіміам і сидить там поблизу, а навпроти його сидить жінка і також робить те саме. А коли розвидниться, вони миються і той і та, а перед умиванням вони не доторкнуться до жодної посудини. Такий самий звичай мають і араби.

199. Однак найганебніший звичай у вавилонян — це такий. Кожна тамтешня жінка один раз у своєму житті зобов'язана піти й сісти біля святилища Афродіти і з'єднатися з якимсь іноземцем [1]. Проте багато з жінок, не бажаючи змішуватися з юрбою інших, бо вони пишаються своїм багатством, приїжджають у закритих візках і зупиняються там, і їх супроводить численний почет служниць. Але більшість із них роблять так: вони залишаються сидіти в окрузі святилища Афродіти, маючи на голові пов'язку з мотузок [2]. Там їх ціла юрба, бо одні приходять, а інші відходять. Між лавами жінок існують вільні проходи в усіх напрямах, відгороджені натягнутими кодолами і цими проходами між жінок проходять іноземці і вибирають. Коли якась жінка сіла на тому місці, то вона повертається додому лише тоді, коли іноземець кине їй на коліна гроші і з'єднається з нею за межами святилища. Коли він кине гроші, то треба ще сказати такі слова: «Я запрошую тебе в ім'я богині Мілітти».

Міліттою [3] ассірійці називають Афродіту. Кількість грошей може бути зовсім незначною. Вони не бояться, що жінка забере ці гроші, бо вона не має такого права, оскільки ці гроші стають священними. Жінка мусить іти за першим, хто їй щось кине і не сміє нікого прогнати. І коли вона з'єднається з іноземцем, виконавши священний обов'язок перед богинею, вона повертається додому і тоді вже, хоч яку велику кількість грошей ти їй даси, ти її не вмовиш. Отже, ті, що мають вродливі обличчя і гарну постать, швидко звільняються, але всі бридкі чекають дуже довго, не маючи змоги виконати обов'язок. Деякі з них залишаються там три або чотири роки. І в деяких місцевостях Кіпру, існує схожий на цей звичай [4].

200. Такі є давні звичаї у вавилонян. Є в них три громади, що харчуються лише рибою. Спійману рибу вони в'ялять на сонці, а потім роблять у такий спосіб: кидають рибу в ступку і товчуть товкачиком, а згодом просівають через рідку тканину, далі, хто як хоче, замішує це як густе тісто і їсть його, або хтось інший пече його як хліб.

201. Скоро Кір підкорив і цей народ, він забажав поневолити і массагетів [1]. Кажуть, що цей народ є і великий, і войовничий, і мешкає там, де небо розвиднюється і де сходить сонце, за рікою Араксом і супроти ісседонів. А є і такі, які кажуть, що массагети належать до племені скіфів.

202. Між іншим Аракс уважають більшим за Істр [1], а іноді меншим за нього. Кажуть, що на цій ріці існує кілька островів, що за своїми розмірами майже дорівнюють острову Лесбосу. На них, як кажуть, живуть люди, які влітку живляться різним корінням, що вони його там викопують, а також плодами, що ростуть на деревах. Коли плоди достигають, вони їх збирають, відкладають і харчуються ними взимку. Ще кажуть, що вони знайшли якісь інші дерева, що на них є своєрідні плоди з цікавою якістю. Коли їх зберуть і розкладуть купою в одному місці і запалять вогонь, кидають плоди у вогонь і поки вони горять, ті люди, сидячи навколо, вдихають їхній запах і п'янішають, як елліни від вина. Чим більше плодів вони кидають у вогонь, тим більше вони п'янішають. Нарешті вони встають і починають танцювати та співати. Отакий, кажуть, є спосіб життя цих людей. Ріка Аракс витікає з країни матієнців, звідкіля витікає і Гінд, той, що його Кір поділив на триста шістдесят каналів, як ми про це розповіли. Аракс звивається, маючи сорок гирлів, з яких всі, крім одного, вливаються в болота та нетечі, де, як кажуть, живуть люди, що їдять сиру рибу і одягаються в тюленячі шкури. Проте одне з гирлів Аракса вільно тече до Каспійського моря [2]. Каспійське море є окремим морем і не з'єднується з іншим морем [3]. Бо всі моря, на яких плавають елліни, навіть і те, що є за Геракловими стовпами, так звана Атлантіда, як і Червоне море, з'єднуються між собою [4].

203. Отже, Каспійське море відокремлене від інших і довжина його, якщо пливти на весельному судні, п'ятнадцять днів, а ширина його там, де воно є найширшим, вісім днів шляху. На західній частині цього моря простягається рівнобіжно йому Кавказ [1], який є найдовшим і найвищим із гірських пасмів. На Кавказі проживає багато різних народів [2], які живляться виключно плодами диких дерев. Серед цих дерев, кажуть, є і такі,

що їхні листя, коли їх розтерти і додати води, можна використовувати як фарбу для оздоблення одягів. Ці кольорові оздоби не линяють під час прання, а стираються лише разом з вовняною тканиною, на якій вони були, начебто їх було перед тим увіткано в тканину. Злягаються ці люди, як кажуть, зовсім не прикрито, наче тварини.

204. Отже, західну частину цього моря, що називається Каспійським, обмежує Кавказ, але з боку, де небо розвиднюється і де сходить сонце, простягається безкінечна рівнина, куди не кинеш оком. Саме на обширній частині цієї великої рівнини живуть массагети, проти яких забагнулося Кірові вирушити в похід. Приводів, які підштовхнули його на це, в нього було багато і важливих. Насамперед його походження, його ідея, ніби він був вищий за всіх інших людей, по-друге, його успіхи у війнах, бо куди тільки не вирушав Кір у похід, не можна було тому народові від нього врятуватися.

205. На той час царицею массагетів була жінка [1], бо помер її чоловік. Ім'я її було Томіріда. До неї послав Кір сватів, кажуть, що він хотів, аби вона стала його жінкою. Але Томіріда розуміла, що він хотів не її взяти собі за жінку, а массагетську державу, і не дозволила йому прибути до неї. А Кір після цього, бачачи, що хитрощами йому не досягти успіху, подався до Араксу і відкрито пішов війною проти массагетів. Він почав будувати мости на ріці, щоб її перейшло його військо, а на суднах, що використовувалися для переправи через ріку, споруджувати башти.

206. Поки він був зайнятий цією роботою, Томіріда послала до нього вісника сказати таке: «Царю мідійців, перестань чинити те, що чиниш, бо ти не можеш знати, чи те, що ти робиш, буде тобі на добро. Перестань, залишайся царем твоїх підданців і хай тебе не турбує те, що ти бачиш, як ми керуємо тими, якими ми керуємо. Але, як би це там було, коли ти не схочеш піти за цими моїми порадами, а волієш краще робити, що тобі заманеться, тільки не заспокоїться. Нехай так, але якщо тобі дуже кортить помірятися силами з массагетами, тоді ми можемо зробити тобі таку пропозицію: не утрудняй себе будуванням мостів через ріку [1], але вступай в нашу землю, а ми тоді відступимо від ріки на відстань трьох днів шляху. Якщо ти все ж таки волієш краще прийняти нас у твоїй країні, тоді роби сам те, що я сказала». Щойно це почув Кір, він скликав знатних персів і, коли зібрав їх усіх, поставив перед ними таке питання і попросив поради, яку з цих двох пропозицій йому прийняти. Думки всіх їх зводилися до одного, і вони пропонували йому прийняти Томіріду з її військом у своїй країні.

207. Проте лідієць Крез, який там був із ними, не ухвалив такої думки і висловив думку, протилежну до запропонованої, і сказав: «О царю! Я вже і перед тим сказав тобі, оскільки Зевс віддав мене тобі, я зроблю все, що зможу, щоб відвернути нещастя, яке, я бачу, загрожує твоїй родині. Мої страждання, хоч і зовсім не були приємними, мене багато чого навчили. Якщо ти вважаєш себе безсмертним і військо, яким ти керуєш, також безсмертне, то безцільно тобі викладати мою думку. Проте, коли ти гадаєш, що і ти людина і ті, якими ти керуєш, також люди, згадай перш за все, що людські справи, як колесо, що обертається, і воно не залишає людей завжди щасливими. Отже тепер,

щодо поставленого запитання, я маю думку просто протилежну, ніж висловлену присутніми тут. Якщо ми схочемо прийняти в нашій країні ворогів, то в цьому є така небезпека для тебе: коли ти будеш переможений, то, програвши битву, ти одразу втратиш і всю свою державу, бо цілком очевидно, що, коли переможуть массагети, вони не відступлять, але підуть далі на завоювання твоїх сатрапій. А якщо ти переможеш, то твоя перемога не стане вирішальною, бо коли ти пройдеш у їхню країну як переможець массагетів, ти переслідуватимеш їх. Тоді, крім того, про що я недавно сказав, я ще хочу порівняти такі можливості. Коли ти переможеш військо, що чинитиме тобі опір, ти підеш просто до столиці держави Томіріди. І незалежно від того, що я вже сказав, було б ганебним і нестерпним, щоб Кір, Камбісів син, відступив перед жінкою і впустив би її на свою землю. Отже, тепер я такої думки, що нам треба перейти ріку і йти далі, поки вони відступатимуть, а потім ми постараємося їх розбити, зробивши таке. Оскільки я чув, массагети ще не звідали принад перського життя і не знали справжньої насолоди, ми заріжемо багато тварин, не шкодуючи ніяких витрат, приготуємо м'ясо, накриємо столи для цих людей у нашому таборі. До цього додамо ще багато кратерів із нерозбавленим вином і всілякі смачні страви. А скоро ми це зробимо, ми залишимо там найгірші загони нашого війська, а інші нехай відійдуть до ріки. Бо якщо я не помиляюся, вони щойно побачать стільки чудових речей, накинуться на них і тоді ми матимемо можливість учинити великі подвиги» [1].

208. Такі були протилежні думки, запропоновані там. Кір відмовився від першої пропозиції і прийняв Крезову думку. Він оголосив Томіріді, щоб вона відійшла від ріки, бо сам він збирається перейти ріку і виступити проти неї. Так вона і відійшла, як і обіцяла спершу. А Кір передав Креза своєму синові Камбісу, якого він мав намір зробити спадкоємцем своєї держави, і дав йому багато настанов, щоб той шанував Креза і піклувався ним, якщо похід проти массагетів не буде успішним. Такі настанови він дав синові і відіслав їх до Персії, а сам із своїм військом перейшов через Аракс.

209. Коли він перейшов на той бік Араксу, він заночував там і поки він спав у країні массагетів, він побачив сон, а саме: уві сні здалося Кірові, що він бачить старшого сина Гістаспа, ніби в того є крила на плечах і одним крилом той покриває Азію, а іншим Європу. Гістасп, Арсамів син, був одним з Ахеменідів, а один його син, старший, Дарій, тоді мав близько двадцяти років і Гістасп залишив його в Персії, бо той ще не досяг віку, потрібного для військової служби. Отже, коли, як кажуть, прокинувся Кір, він почав розумувати над цим сновидінням. І оскільки сновидіння здалося йому важливим, він покликав до себе Гістаспа, прийняв його без свідків і сказав: «Гістаспе, я підозріваю, що твій син замишляє лихе проти мене і проти моєї влади. І оскільки я певний щодо цього, я тобі це з'ясую. Мене люблять боги і попереджають про все те, що мені загрожує. Отже, минулої ночі, коли я спав, уві сні бачив старшого з твоїх синів, ніби він мав крила на плечах і одним із них покривав Азію, а іншим Європу. Отже згідно з цим сном є зовсім неможливим, щоб той не замишляв лихе проти мене. Тепер якнайшвидше

повертайся до Персії і влаштуй так, щоб, коли я завоюю ту країну і прибуду туди, ти привів би до мене свого сина і я його допитаю.

210. Кір сказав про це, гадаючи, що Дарій має злочинний намір проти нього. Проте божество насправді попереджало його, що він помре в країні, куди він прийшов, а його царська влада перейде до Дарія. Гістасп відповів йому на це так: «Царю мій! Краще не народитися тому серед персів, хто мав би злочинний намір проти тебе, а якщо є такий, то хай він загине якнайшвидше, бо ти персів, які були рабами, зробив вільними і замість того, щоб над ними панували інші, їх самих ти зробив владарями. Проте, якщо сон тобі звістив, ніби мій син замислив лихе проти тебе, я передам його тобі і ти зроби з ним, що схочеш». Таку відповідь дав Гістасп, і перейшов на цей бік Араксу, прибув до Персії, аби стерегти свого сина Дарія, а згодом передати його Кірові.

211. Кір відійшов на один день шляху від Араксу, а потім зробив те, що йому порадив Крез. Після цього Кір із добірною частиною перського війська відступив до Араксу, а попереду залишив найгіршу частину війська. Массагети з третиною свого війська прийшли туди і, незважаючи на опір, який там зустріли, повбивали Кірових воїнів, що він їх там залишив, а ледве побачили накриті столи, повсаджалися, перемігши супротивників, і почали бенкетувати, а коли наситилися стравами і вином, полягали спати [1]. А перси, повернувшись туди, багатьох із них зарізали, а ще більше взяли живцем і серед них також і сина цариці Томіріди, який був стратегом массагетів, а ім'я йому було Спаргапіс.

212. Томіріда, щойно довідавшись, що сталося з її військом та її сином, послала вісника до Кіра і ось що йому переказала:

«Кіре! Ти, що не можеш насититися кров'ю, не пишайся тим, що сталося. Бо плодами винограду сп'янілі ви втрачаєте глузд, коли вино наповнює ваше тіло і ви починаєте лихословити, ти цією отрутою підступно подолав мого сина, але не переміг на полі бою. Отже, тепер я даю тобі добру пораду і візьми до уваги мої слова. Поверни мені мого сина і йди геть із моєї країни, не зазнавши кари, хоч ти і загубив третину мого війська. Якщо ти цього не зробиш, я присягаюся сонцем, владикою массагетів, що я тебе, хоча ти і не міг насититися кров'ю, я тебе досхочу насищу».

213. Кір цьому повідомленню, що йому переказали, не надав жодного значення. Що ж до сина цариці Томіріди Спаргапіса, щойно він прийшов до себе від сп'яніння і зрозумів своє жалюгідне становище, в якому опинився, і попросив Кіра, щоб той наказав розв'язати його, а скоро йому розв'язали руки і він покінчив життя самогубством.

214. Такий був його кінець, а Томіріда, оскільки Кір не прийняв її пропозиції, зібрала всі свої сили і вступила в бій із Кіром. Цей бій серед усіх боїв, що відбувалися у варварів, був, на мою думку, найзапеклішим. Спершу, як кажуть, супротивники стояли на деякій відстані один від одного і стріляли з луків, а згодом, коли в них не стало стріл, напали один на одного із списами та кинджалами. Протягом довгого часу, кажуть, вони вперто билися і ніхто з них не думав тікати. Нарешті, все ж таки перемогли массагети. Більшу частину перського війська було знищено там-таки на полі бою і серед інших було вбито і самого Кі-

ра. Він процарював усього двадцять дев'ять років. Тоді Томіріда наповнила міх людською кров'ю і наказала знайти серед убитих персів Кірове тіло. А коли його знайшли, вона занурила його голову в міх і ніби і цього їй було замало, знущаючись із мертвого, сказала: «Ти мене, яка ще жива і тебе перемогла в битві, ти мене вбив, бо хитрістю захопив мого сина, так ось я тепер згідно з моєю клятвою, насичую тебе кров'ю». Існує багато переказів щодо того, як саме помер Кір, але оцей, що я його навів, мені здається найвірогіднішим [1].

215. Массагети одягаються так, як скіфи, і спосіб життя в них є такий самий. Воюють вони, як кінні, так і піші (бо вміють воювати обома способами). Вони — лучники і метальники дротиків і мають при собі сокири. Для всякої зброї вони використовують золото і мідь. Для вироблення наконечників дротиків і стріл, як і для сокир, вони користувалися міддю. Золотом вони прикрашають шоломи та паси, а також нагрудники. Своїм коням вони також захищають груді мідяними панцирами, а гнуздечки, вудила і налобники прикрашають золотом. Вони зовсім не користуються залізом і сріблом, бо цих металів нема в їхній країні, а золота і міді там скільки завгодно.

216. Тепер щодо їхніх звичаїв. У кожного з них одна жінка, але жінки в них спільні. Елліни кажуть, що такий звичай є в скіфів, але це не в скіфів, а саме в массагетів. Отже, яку тільки побажає мати жінку массагет, він підходить до її кибитки і вішає на неї свій сагайдак, а потім спокійно злягається з нею. В них нема заздалегідь визначеної межі життя, але, коли хтось із них досягає глибокої старості, збираються всі без винятку його родичі і приносять його в жертву і разом із ним його худобу, а потім варять м'ясо і поїдають його. Для старого це вважається найщасливішим кінцем. Проте, того, хто вмирає від хвороби, вони не пожирають, але закопують у землю, і це вони вважають за нещастя для померлого, що він не дожив до того віку, коли його можна було б принести в жертву. Що таке збіжжя, вони не знають, але годуються тваринами та рибою. А риби в них багато в ріці Араксі. П'ють вони молоко. Шанують вони лише одного бога — сонце і приносять йому в жертву коней. Значення цієї жертви таке: найшвидшому серед богів приносять у жертву найшвидшу серед усіх тварин.

Книга II

ЕВТЕРПА

(Єгипетський логос)

1. Коли помер Кір [1], його царську владу одержав Камбіс [2], син Кіра і Кассандани, дочки Фарнаспа [3]. Вона померла до смерті Кіра і тоді сам Кір поринув у глибокий сум і наказав усім своїм підданцям сумувати разом із ним. Отже, цієї жінки і Кіра сином був Камбіс, який уважав іонійців та еолійців своїми рабами, котрих він успадкував від свого батька, і він почав готувати похід проти Єгипту. Він мав на меті взяти з собою в похід іще військо, набране з його підданців, і разом із ними й еллінів, що були йому підвладні [4].

2. Єгиптяни на той час, коли їхнім царем був Псамметіх, були певні того, що вони є найдавнішими мешканцями землі. Але відтоді, коли їхнім царем став Псамметіх і він захотів довідатися, які справді були найдавніші люди, єгиптяни вважають, ніби давніші від них фрігійці, але вже після них вони. Псамметіх шукав відомостей, але йому не пощастило знайти їх і встановити, хто ж таки були найдавніші люди. І ось що він нарешті вигадав [1]. Він передав одному чабанові двох новонароджених дітей від спільних батьків, щоб той узяв їх до своєї кошари і виховував там, але так, щоб ніхто не вимовив жодного слова в їхній присутності. Хай вони живуть самотні у віддаленій халупі і хай чабан приведе до них кіз, щоб вони насищувалися молоком, а він доглядав їх. Таких заходів ужив Псамметіх і такі дав накази, бо хотів довідатися від цих хлоп'ят, коли мине в них час дитячого белькотіння, яке перше слово вони вимовлять. І так воно і сталося. Отже, коли минув час, два роки, а чабан продовжував робити все те, про що сказав цар, одного дня, відчинивши двері і зайшовши до халупи, він почув, як обидва хлопчики, підповзаючи до його ніг, простягали до нього рученята і вигукували слово «бекос». Звичайно, першого разу, коли почув це чабан, він ще нічого нікому не сказав, але оскільки щоразу, як він до них заходив, щоб їх доглядіти, і вони постійно повторювали це слово, він, нарешті, повідомив про це свого господаря, і той наказав привести цих хлоп'ят до нього. Почув це слово і сам Псамметіх і почав розпитувати, які люди називають якусь річ «бекос». І, розпитуючи, дізнався, що фрігійці так називають хліб. Ось у такий спосіб і на підставі цього єгиптянина визнали, що фрігійці давніший від них народ. Так мені

сказали, як воно було, жерці Гефеста в Мемфісі [2]. Проте елліни серед інших дурниць розповідають і таке, ніби Псамметіх наказав відрізати язики в кількох жінок, а потім наказав, щоб біля них виховувалися хлоп'ята.

3. Оце мені розповіли про спосіб виховання цих дітей. Проте в розмовах, які в мене були в Мемфісі з жерцями Гефеста [1], я дізнався і про всякі інші речі, але я не тільки там побував, а і у Фівах [2] і в Геліополі, щоб зібрати відомості про цю справу. Я хотів довідатися, чи збігаються всі ці повідомлення з тим, що мені розповідали в Мемфісі. І це зокрема тому, що геліопольські жерці вважаються єгиптянами за наймудріших. А щодо розповідей, що я їх чув із їхніх вуст про всякі божественні речі, я не маю бажання переказувати їх [3], за винятком імен божественних осіб, бо, я гадаю, про них усі люди мають однакове уявлення. Але якщо трапиться, що я про це щось розповім, то мені доведеться так зробити, бо до цього мене спонукає послідовність оповідання.

4. Що ж до того, що розповідають про людей, то мені сказали, і в цьому всі згодні, що єгиптяни перші серед усіх людей відкрили тривалість року, поділивши його на дванадцять частин за добами року. Це відкриття зробили жерці, спостерігаючи сузір'я. Вони встановили також свій календар [1] так розумно, на мою думку, порівнюючи з тим, як це зробили собі елліни, бо елліни на кожні три роки додають один вставний місяць, щоб зберегти відповідність до діб року, тоді як єгиптяни, які мають дванадцять місяців із тридцяти днів кожний, щороку додають ще п'ять днів і в такий спосіб обертання діб року завжди припадає на той самий час. Ще розповідали жерці, що єгиптяни перші присвоїли відповідні до їхньої природи імена дванадцятьом богам [2] і що від них ці імена запозичили елліни [3], і що вони перші спорудили жертовники для богів і поставили статуї, а також вирізьбили на каменях різні зображення [4]. Більшість того, про що вони казали, вони доводили, показуючи речі. Вони сказали мені також, що першим царем Єгипту був Мін [5]. Вони ще сказали мені, що за його часів увесь Єгипет, за винятком Фіванського ному, був суцільне болото і з усіх країв, що тепер розташовані нижче від озера Мойріди [6], жоден не піднімався над поверхнею води. Відстань від моря до цього озера є сім днів, коли пливти вверх за течією ріки [7].

5. Я вважаю, що вони мали рацію, розповідаючи мені про свою країну. Бо, принаймні, кожна розумна людина, навіть нічого не знаючи перед тим і лише глянувши на цю країну, в якій подорожують елліни, ясно бачить, що вся ця земля є результатом праці єгиптян і даром їхньої ріки [1]. Навіть і ті її частини, що розташовані вище від названого озера на відстані трьох днів шляху, коли пливти рікою, хоч про цю країну до цього часу жерці не розповідали нічого подібного, але всі ці частини такі самі. Отже природа єгипетської землі ось така: передусім, коли подорожувати на судні до Єгипту і перебувати іще далеко від суходолу на відстані одноденного шляху, і кинути у воду лот, ти витягнеш із глибини одинадцяти оргій намул. Це означає, що на цій відстані дно складається з намиву.

6. Довжина Єгипту вздовж морського узбережжя шістдесят схой-

нів [1]. Якщо до Єгипту, як це ми робимо, віднести Плінтінійську затоку [2] і озеро Сербоніду [3], на берегах якого височить гора Касій, від цього озера, як я сказав, є шістдесят схойнів. Ті люди, що мають небагато оброблюваних полів, вимірюють свою землю оргіями, ті, що в кращому становищі, вимірюють стадіями, ті, що в них є багато полів, вимірюють парасангами, а ті, що в них є великі простори, схойнами. Парасанг дорівнює тридцяти стадіям, а кожний схойн, єгипетська міра, шістдесяти стадіям. Отже, довжина узбережжя Єгипту є три тисячі шістсот стадій.

7. Від моря і до Геліополя в глибину суходолу Єгипет відносно широкий, увесь він є рівниною, багатою на води і болотистою. Для того, хто пливе від моря вверх течією ріки до Геліополя, відстань є приблизно за довжиною така, як шлях від Афін, від жертовника дванадцятьох богів, до Піси і до храму Олімпійського Зевса. Якщо хтось підрахує, то знайде, що різниця, яка не дозволяє, аби були однакові за довжиною ці обидві відстані, не перевищує п'ятнадцяти стадій. Отже, шлях від Афін до Піси потребує ще п'ятнадцяти стадій, щоб бути однаковим із тим, що в Єгипті. Адже шлях від Афін до Піси тисяча п'ятсот стадій без п'ятнадцятьох, а шлях від моря до Геліополя має всі тисячу п'ятсот стадій.

8. Отже, від Геліополя вверх за течією Єгипет стає вузьким. Бо з одного боку тягнеться вздовж ріки Аравійське гірське пасмо, що йде від півночі на південь і так без перерви по суходолу аж до моря [1], яке називається Червоним. На цьому гірському пасмі розташовані каменярні, в яких вирубали каміння для будівництва пірамід у Мемфісі. Там закінчується пасмо і робить вигин у згаданому мною місці, а там, де воно має найбільшу довжину, як я чув, його розмір — це двомісячна подорож від східної до західної частини, а на східному його краї добувають ладан. Ось така ця гора. З другого боку там, де Єгипет прилягає до Лівії, тягнеться інше гірське пасмо — кам'янисте, де розташовано піраміди, засипане піском [2]. Воно тягнеться в тому ж напрямі, як і Аравійські гори, що сягають до півдня. Від Геліополя і вище, оскільки та долина належить до Єгипту, він уже не має великої ширини. На відстані приблизно чотирнадцяти днів [3], якщо пливти рікою, Єгипет стає вузьким. Простір між двома гірськими пасмами, про які я щойно згадував, є рівнинним, і в тому місці, де він є найвужчим, мені здалося, він не перевищує приблизно двохсот стадій [4] від Аравійського гірського пасма до іншого пасма, що називається Лівійським.

Далі Єгипет знову розширюється.

9. Отже, така природа цієї країни. Від Геліополя до Фів, якщо пливти Нілом [1], це триває дев'ять днів. Цей шлях становить чотири тисячі вісімсот шістдесят стадій, що дорівнює вісімдесят одному схойну. Тепер складемо всі ці стадії Єгипту щодо довжини узбережжя, як я вже наводив це вище, це буде три тисячі шістсот стадій. А тепер я ще зазначу, яка ж відстань від моря до материкової країни, до Фів: вона становить шість тисяч сто двадцять стадій. А від Фів до міста, що називається Елафантіна [2], відстань становить тисячу вісімсот стадій.

10. Більша частина цієї країни, яку я описав, мені сказали жерці, і мені самому воно так і здалося, є нанесеною єгиптянами землею. Отже,

простір, що обмежується двома гірськими пасмами, про які в мене вже йшлося, вище від Мемфіса, як мені здається, колись був морською затокою, так само, як місцевість навколо Іліона [1] в Тевтранії [2], навколо Ефеса [3] і рівнина Меандру, якщо дозволено порівнювати мале з великим. А це тому, що жодна з цих річок, які своїми намивами створили ці краї, жодна з них не може за своїм значенням зрівнятися з якимось із гирлів Нілу, а їх є п'ять [4]. Є там ще й інші річки, але не такі великі, як Ніл, проте вони здійснили велике діло. Серед таких я можу, власне кажучи, згадати про Ахелой, який перетинає Акарнанію і вливається в море і половину Ехінадських островів він перетворив на суходіл.

11. В Аравії недалеко від Єгипту є морська затока [1], що заходить у суходіл від того моря, що його називають Червоним [2], і її довжина та ширина такі [3], як я скажу: її довжина, коли вирушити на судні від початку затоки і, перетявши її, вийти у відкрите море, треба пливти сорок днів, якщо йти на веслах. Її ширина, там, де затока є найширша, становить півдня, коли перепливати судном. В цій затоці щодня відбуваються припливи та відливи. Схожим на цю затоку, я гадаю, був колись і ввесь Єгипет, і ця затока від північного моря [4] доходила аж до Ефіопії, а інша — Аравійська затока від південного моря доходила аж до Сірії, і обидві вони, заходячи до суходолу, ледве не прорізали суходіл так, що між ними залишалася тільки вузенька смужка землі. Отже, якби Ніл одного дня завернув свою течію в бік Аравійської затоки, що могло стати на перешкоді, аби він засипав своєю течією за якісь двадцять тисяч років цю затоку? [5] Я, сказати правду, гадаю, що навіть за десять тисяч років він міг би її засипати. Отже, за роки, що минули до мого народження, чи не могла б засипатися затока ще далеко більша, ніж оця, від такої великої і могутньої ріки? [6]

12. Отже, щодо Єгипту, я охоче вірю тим, які мені розповіли про те, що я написав вище, і я сам цілком певний, що воно так і є, бо міг засвідчити [1], що Єгипет від лінії сусідніх із ним берегів висувається в море. Крім того, на його горах можна знайти черепашки і на його поверхні відкладається стільки солі, що вона шкодить пірамідам. Єдина місцевість цієї країни, де є пісок, це згадана мною гора, розташована вище за течією від Мемфіса. І нарешті, крім усього цього, земля Єгипту не схожа на землю Аравії, що є сусідньою з ним, ні на землю Лівії, і також на землю Сірії (бо на узбережжі Аравії мешкають сірійці). Навпаки, земля там чорна [2], її можна розтерти пальцями, як глей, бо її приносить ріка з Ефіопії. Протилежно до неї, я знаю, земля Лівії є червонаста і певною мірою — піщана, а в Аравії і в Сірії земля глиняста і кам'яниста.

13. Тепер ще один важливий доказ, що його мені наводили жерці, про те, чим була ця країна за часів царювання Мойріда. Щоразу, коли висота поводі рік досягала принаймні восьми ліктів, вона зрошувала ту частину Єгипту, яка лежить нижче від Мемфіса. А тоді, коли мені про це розповідали жерці [2], ще не минуло дев'ятсот років, як помер Мойрід [3]. Проте тепер, якщо річкова вода не підіймається на шістнадцять чи хоча б на п'ятнадцять ліктів [4], то вона не затоплює полів. І я гадаю, коли в такій мірі буде підвищуватися рівень землі [5] і відповідно збільшувати-

муться її розміри, тоді єгиптяни, що мешкають нижче озера Мойріди і, зокрема в тій області, що називається Дельтою, оскільки Ніл не буде затоплювати їхньої землі, зазнають відтоді того лиха, про яке вони сказали колись, ніби його зазнають елліни. Адже коли вони довідалися, що країна еллінів не зрошується водами річок, як їхня власна, але лише дощовою водою, вони сказали, що одного дня елліни, якщо не виправдається їхнє сподівання, страшенно голодуватимуть. Це означає, що коли бог не схоче послати їм дощу і триватиме посуха, елліни помруть від голоду, бо їм, як відомо, не можна сподіватися дістати звідкись воду, якщо не з неба.

14. Те, що єгиптяни сказали про еллінів — це правильно. Ну, а тепер я скажу, яке ж становище самих єгиптян. Коли, як я вже сказав вище, їхня країна нижче Мемфіса (бо саме там вона підвищується) продовжуватиме підійматися такою мірою, як і в минулому, всі єгиптяни, що мешкають у тій країні, не інакше як голодуватимуть, бо ні дощів там не буває, ні річкова вода не зможе вилитися на поля. Адже тепер вони, без сумніву, серед усіх інших людей збирають урожай землі з найменшим трудом, бо їм не треба скопувати землю плугом [1] і прокладати борозни, ні копати лопатами, ні робити щось інше з того, що роблять інші люди для своїх посівів, оскільки сама ріка зрошує їхні поля. Спершу зрошує їх, а потім відходить, і тоді кожний засіває своє поле і приганяє туди свині [2], а коли вони позатопчують зерно в землю, відтоді треба тільки чекати на час жнив, далі молотити свинями і в такий спосіб одержувати плоди.

15. Якщо тепер ми побажаємо дізнатися про те, що іонійці гадають про Єгипет [1], твердячи ніби лише Дельта є Єгиптом, а узбережжям Єгипту вони називають лише простір сорока схойнів, що починається від вежі Персея [2] до Пелусійських рибозаводів [3] і йдучи від моря тягнеться всередину країни, як вони твердять, до міста Керкасора, де Ніл розгалужується і з одного боку тече до Пелусія [4], а з іншого до Каноба [5], а інші частини Єгипту, за їхніми словами, одна належить до Лівії, а друга — до Аравії. Якщо ми підемо за таким поділом, тоді нам неодмінно доведеться визнати, що в єгиптян спершу не було країни. Адже відомо, що їхня Дельта, принаймні, як кажуть і самі єгиптяни і як і мені здається, це земля, що утворилася з намивів, можна навіть сказати, що вона вигринула з моря. Отже, якщо в них не було країни, навіщо вони намагалися довести, ніби вони були першими людьми на землі? [6] Не треба було їм удаватися до того досвіду з дітьми, щоб довідатися, яке перше слово вони скажуть. Як на мене, то я не гадаю, ніби єгиптяни виникли разом із країною, що її іонійці називають Дельтою. Я навіть певен того, що вони існували тоді, коли взагалі з'явилися люди на світі. І мірою того, як збільшувалася їхня земля, багато їх залишалися там, де вони були, також багато їх почали поступово посуватися вниз за течією ріки [7]. Крім того, за давніх часів Єгиптом називали країну навколо Фів, площа якої є шість тисяч сто двадцять стадій.

16. Отже, якщо наша думка про це питання правильна, то іонійці не мають підстав так говорити щодо Єгипту. Коли б, навпаки, виявилася б правильною думка іонійців, тоді я можу довести, що елліни взагалі

і зокрема іонійці не вміють правильно міркувати, твердячи, ніби вся земля складається, з трьох частин — Європи, Азії та Лівії. Бо в цьому разі їм треба взяти до уваги ще й четверту частину [1] — Дельту Єгипту, якщо вона не належить ні до Азії, ні до Лівії, бо згідно з цією думкою Ніл не є межею між Азією і Лівією. На вершині трикутника Дельти Ніл розгалужується і Дельта розмежовує Азію і Лівію.

17. Залишимо осторонь думку іонійців, а ми особисто ось що маємо сказати про це питання [1]. Ми гадаємо, що Єгипет — це вся країна, де живуть єгиптяни, як Кілікія, що її залюднюють кілікійці і Ассірія залюднена ассірійцями. І між Азією і Лівією, скажімо правду, ми не знаємо, чи існує якась межа, крім тієї, що її утворює країна єгиптян. Якщо ми пристанемо до звичайної думки еллінів, ніби ввесь Єгипет, починаючи від порогів і міста Елефантіни *, поділяється на дві частини і має також і дві назви, то одна з частин Єгипту має належати до Лівії, а друга — до Азії. Бо і справді, Ніл починається від порогів і тече до моря, поділяючи Єгипет на дві частини. Аж до міста Керкасора Ніл тече в одному річищі, але, починаючи від цього міста, він має два відгалуження. Одне з них скеровується на схід і називається Пелусійським гирлом, а друге відгалуження скероване на захід і воно називається Канобським гирлом. Третє відгалуження, яке йде навпростець, воно ось яке. Воно йде вниз за течією від Верхнього Єгипту до вершини Дельти і в цьому місці перетинає посередині Дельту і вливається до моря. Це відгалуження не менше за інші відгалуження води і воно не менш за інші славнозвісне. Називається воно Себеннітським гирлом. Існують ще і два інші відгалуження, які відходять від Себеннітського і йдуть до моря, а їхні назви — одного Саітське гирло, а другого Мендесійське. Що ж до Болбітінського гирла і Буколічного, то це не природні гирла, бо їх прокопали люди [2].

18. Оцю мою думку про те, що Єгипет має такі розміри, як я описав, підтверджує одне свідчення, що базується на оракулі, який дав Аммон, а я довідався про нього, коли вже виникла моя думка про Єгипет. Отже, люди, що мешкають у тій частині Єгипту, яка межує з Лівією поблизу міст Марея [1] і Апіс [2] і далі, гадали, ніби вони є лівійцями, а не єгиптянами і через те, що вони не могли терпіти обмежень при жертвоприношеннях і хотіли, аби їм було дозволено їсти яловичину, послали до пророчого святилища Аммона і сказали, що вони не мають нічого спільного з єгиптянами, бо, сказали, по-перше, вони живуть за межами Дельти, а по-друге, все в них інше, ніж у єгиптян, і вони хочуть, аби їм було дозволено їсти, що завгодно. Проте бог не дав їм дозволу так робити. Єгипет, він їм сказав,— це країна, де розливається Ніл і зрошує її, а єгиптяни — це ті, що мешкають нижче від Елефантіни і п'ють воду з своєї ріки. Отакий оракул було їм дано.

19. Коли розливається Ніл, то він затоплює не лише Дельту, але і ті землі, що, як кажуть, належать до Лівії, та інші, що належать до Аравії на відстані до двох днів шляху [1] від кожного берега, іноді трохи більше, а іноді трохи менше. Про природу цієї ріки я не спромігся дістати якусь відомість ні від жерців, ні від когось іншого. А мені було цікаво довідатися від них про таке явище: з якої причини Ніл, починаючи від

літнього сонцестояння [3], впродовж ста днів постійно підіймається і затоплює землі, а згодом, як тільки минає число цих днів, спускається і знижується його поверхня так, що протягом усієї зими і до наступного літнього сонцестояння в ньому буває мало води. Ось на це запитання я не спромігся одержати якусь відомість від жодного єгиптянина, коли я їх запитував, яку-таку силу має Ніл і чому він поводиться інакше, ніж усі інші ріки. Про це власне, про що я сказав, я хотів довідатися, розпитуючи їх, бо лише серед усіх рік від Нілу не віють холодні вітерці.

20. Але деякі елліни, бажаючи набути слави, ніби вони такі мудрі, дали три різних пояснення цьому явищу підвищення і зниження води. На двох із цих пояснень, я гадаю, не варто зупинятися [1]. Я просто наведу їх. Згідно з одним із них причина поводей ріки — це прохолодні літні північні вітри [2], оскільки вони заважають Нілові вливатися в море. Проте часто трапляється так, що ці північні вітри не віють улітку і, незважаючи на це, на Нілі спостерігається таке саме явище. Крім того, якби причиною його були ці літні вітри, тоді це спостерігалося б і на інших річках, течія яких за тих самих умов протилежна напряму літніх вітрів, як це буває на Нілі, та ще тим більше, бо вони менші за нього і відповідно їхня течія не така навальна, як у нього. Проте існує чимало річок у Сірії, також і в Лівії, на яких не відбувається нічого подібного до того, що відбувається на Нілі.

21. Друге пояснення [1] не таке наукове, як щойно наведене мною, проте, якщо можна так сказати, має в собі щось подібне до чуда, бо тлумачить поводі тим, що Ніл тече з Океану, а Океан обтікає всю землю.

22. Третє пояснення, навіть якщо здається вірогіднішим, все ж таки менш відповідає дійсності. Бо і воно по суті нічого не може розтлумачити, стверджуючи, ніби води Нілу утворюються від таяння снігів *, а ріка витікає з Лівії, перетинає Ефіопію і вливається в Єгипет. Отже, я не можу цього зрозуміти, як це можливе, щоб вона брала воду з снігів, адже вона витікає з спечних країв і тече до прохолодніших? Для людини, яка здатна, принаймні, міркувати логічно щодо таких питань, цілком очевидно, що зовсім неймовірно, що Ніл витікає із снігів. Першим і найважливішим доводом є теплі вітри: ті, що віють від країв, звідки витікає ріка. Другим доводом є те, що в згаданих краях не випадають дощі і не буває морозів. Навіть, коли там може випасти сніг, то за п'ять днів неодмінно їтимуть дощі. Отже, коли б там випав сніг, то були б і дощі в тій країні. І, нарешті, третій довід — це колір шкіри людей, які від спеки чорні. Якщо додати до цього, що шуліки і ластівки впродовж усього року перебувають у тій країні і не відлітають звідти і що журавлі, уникаючи суворої зими в Скіфії, прилітають зимувати в ці краї. Навіть, коли б і випадав там сніг, хоча б і трохи, в тій країні, де протікає Ніл і звідки бере початок його течія, то нічого такого не відбувалося б, як це неодмінно доводить логіка.

23. Навпаки, той, що говорив про Океан, оскільки його доказ базувався на невідомому [1], то його думку не можна ні підтвердити, ні спростувати. Я, принаймні, якщо сказати правду, не знаю, чи існує така ріка — Океан. Я припускаю, що Гомер, або якийсь інший із давніх поетів, вигадав таку назву і завів її до своїх творів.

24. Тепер, коли я розкритикував наведені вище думки інших людей, якщо треба, аби і я висловив свою думку про це темне питання, я поясню, з якої причини, як я гадаю, Ніл улітку затоплює землю. Взимку негоди проганяють сонце [1] з його звичайного шляху і воно ухиляється в бік Верхньої Лівії [2]. Якщо тепер треба коротко пояснити, що власне відбувається, то тут можна обмежитися кількома словами. Отже, цілком природно, що, до якої країни наближується цей бог і якою він проходить, ця країна буває найбідніша на воду, а річки, що течуть у цій країні, пересихають.

25. Тепер я докладніше поясню цю справу, що власне відбувається [1]. Ось що робить сонце, проходячи через Верхню Лівію. Оскільки в тих краях протягом усього року небо ясне і буває жарко, оскільки там нема вологих вітрів, сонце, проходячи там, робить те, що звичайно робить улітку, коли воно буває в зеніті, тобто воно притягає до себе воду, а притягнувши її, воно переносить її до розташованих далі на південь країв. Там її підхоплюють вітри і розкидують її та випаровують. Отже, природно, вітри, що дують із цієї країни, Нот і Ліпс [2], серед усіх вітрів саме такі, що приносять із собою найбільше дощів. Проте, на мою думку, сонце не проливає всієї води, яку забирає цього року з Нілу, але, гадаю, залишає якусь частину її для себе. Коли воно стає лагіднішим, сонце повертається на середину неба і тоді вже витягує воду поспіль із усіх річок. До тих пір річки одержують багато дощової води, бо там випадають дощі і країну перетинають потоки і через це річки стають повноводними. Проте влітку, коли нема дощів і їхні води висмоктує сонце, вони стають слабкими. Але Ніл, який узимку не отримує дощів і води якого висмоктує сонце [3], є єдиною рікою, що в цю добу року природно має далеко менше води, ніж улітку, бо влітку його воду притягує до себе сонце, як і з інших річок, а взимку лише йому бракує води. Так я гадаю, що причиною цього явища є сонце [4].

26. Сонце, на мою думку, спричиняється також до того, що повітря там на півдні сухе [1], бо сонце, проходячи там, розжарює землю. Так, у Верхній Лівії постійно панує літо. Проте, коли б вони помінялися місцями і в тій частині неба, де тепер перебувають північний вітер і зима, туди перемістилася б південний вітер і літо, і коли б там, де тепер Нот, став би Борей, якби сталося таке, тоді як проганяли сонце з середини неба зима і північний вітер, воно перейшло б до північних країв Європи, як тепер воно проходить у південних краях Лівії, і на своєму шляху, треба гадати, перетинало б усю Європу, воно зробило б із Істром те саме, що тепер робить із Нілом.

27. Що ж до прохолодного вітерця [1], який не утворюється над Нілом, то я маю таку думку: що не може бути природним, щоб виникав якийсь вітерець у дуже спечних краях: вітерці звичайно віють у прохолодних краях.

28. Отже, нехай усе це залишається таким, як воно було спочатку. Проте, про джерела Нілу ніхто з єгиптян, ніхто з лівійців і ніхто з еллінів, із якими я розмовляв, ніхто нічого не знав, крім одного скарбничого священної скарбниці Афіни [1] в Саісі в Єгипті. А і він, коли наполягав на тому, ніби точно знає це, я гадаю, що казав про це жарто-

ма. Ось що він казав [2]: що між Сіеною [3], містом у Фіваіді, та Елефантіною є дві гори, вершини яких гострі, і що ці гори називаються одна Крофі, а інша Мофі [4]. А джерела Нілу, за його словами, є між цими горами в неприступних ущелинах, і звідти витікає ріка. Половина цієї води тече до Єгипту в бік північного вітру, а друга половина — до Ефіопії в бік південного вітру. На доказ того, що джерела Нілу знаходяться в неприступній ущелині, він посилався на спробу, що її зробив Псамметіх, цар Єгипту. Той наказав сплести грубезну кодолу завдовжки в багато тисяч оргій, її кинули туди, але вона не досягла до дна. Отже, цей скарбничий, якщо він казав правду, як я це розумію, хотів сказати, що, оскільки там вода б'ється об скелі, утворюються бурхливі водоверті і стромовини і через це лот, що його туди кидали, не міг досягти до дна.

29. Від жодного іншого я не міг одержати відомостей. А тут іще деякі відомості, які я зібрав про більш далекі краї. До Елефантіни я сам доплив і бачив усе там на власні очі, але про те, що там далі, я розповідаю лише за чутками, я запитував і мені відповідали. Від міста Елефантіни, коли йти далі за течією, береги підвищуються. Щоб пливти далі, треба тягнути линвами судно з обох боків, наче вола. Якщо линви розірвуться, то судно підхопить навальна течія і воно загине. Щоб перепливти цю місцевість, треба витратити чотири дні шляху на судні, а Ніл там дуже звивчастий, як Меандр [1]. Відстань, яку там треба подолати в такий спосіб, має дванадцять схойнів, а потім ти прибудеш до рівнинної місцевості, де Ніл обпливає навколо острова, що називається Тахомпсо [2]. Вище за течією від Елефантіни живуть уже самі ефіопи на одній половині цього острова, а на другій половині живуть єгиптяни. Поблизу цього острова є велике озеро [3] і навколо нього кочують ефіопи. Коли пропливеш на судні повз нього, знов підеш річищем Нілу, який упливає в це озеро. А після цього зійдеш із судна і підеш уздовж ріки протягом сорока днів і це тому, що там є стрімчасті скелі, а у воді кам'янисті рифи, серед яких не може пропливти судно. А коли ти пройдеш за ті сорок днів цю смугу, ти зійдеш на інше судно і подорожуватимеш ще дванадцять днів і перегодом прибудеш до великого міста, яке називається Мерое [4]. Кажуть, що це місто є столиця інших ефіопів. Його мешканці шанують лише таких богів, як Зевс та Діоніс [5], їм віддають вони найбільшу шану і є в їхній країні святилище Зевса. Вони вирушають у походи, коли їм накаже бог своїми оракулами, і проти того народу, проти якого він їм накаже.

30. Від цього міста, пливучи далі, ти прибудеш до країни перебіжчиків, і для цього потрібно стільки ж часу, скільки тобі треба, щоб від Елефантіни прибути до столиці ефіопів. Ці перебіжчики називаються Асхам [1]. Це слово еллінською мовою означає «ті, що стоять ліворуч від царя». Їх було двісті сорок тисяч єгиптян із єгипетського війська і вони перейшли на бік ефіопів [2] ось із якого приводу. За царювання Псамметіха було розміщено прикордонні сторожі в місті Елефантіні, на кордоні проти ефіопів, ще одна сторожа в Пелусійських Дафнах на кордоні з арабами та ассірійцями і ще одна в Мареї і на кордоні з Лівією. Ще й за моїх років і за панування персів військові загони було розміщено в тих самих місцях, де вони були під час Псамметіха. Отже, є перські сторожі

і в Елефантіні і в Дафнах. Сталося так, що ці єгиптяни сторожували там три роки і ніхто не прийшов заступити їх на тому місці. Тоді вони порадилися між собою і порозумілися, покинули військову службу в Псамметіха і перейшли до ефіопів. Про це довідався Псамметіх і кинувся переслідувати їх. Скоро він їх догнав, як почав умовляти їх і заклинати не залишати богів їхньої батьківщини, їхніх дітей та жінок. Тоді один із них показав йому свій статевий орган і сказав, поки існує це, вони там матимуть і дітей і жінок. Щойно прибули вони до Ефіопії, як перейшли на службу до царя ефіопів. А той дав їм за це таку винагороду: деякі ефіопи повстали проти нього і він запропонував єгиптянам вигнати їх із Ефіопії і забрати їхні землі. Відтоді як вони оселилися в Ефіопії [3], ефіопи засвоїли єгипетські звичаї і стали культурнішими.

31. Отже, Ніл відомий на відстані чотирьох місяців шляху, якщо пливти чи йти суходолом, не враховуючи ту його частину, що належить власне до Єгипту. Справді, якщо скласти всі дні, які треба витратити, щоб від Елефантіни дійти до перебіжчиків, можна зрозуміти, що так воно і є. А Ніл там тече від заходу [1] і тієї частини неба, де заходить сонце. Проте звідти і далі ніхто не може сказати про нього нічого певного, бо тамтешня країна зовсім пустельна через надмірну спеку.

32. Проте ось що я почув від деяких кіренців [1]. Вони мені сказали, що ходили до пророчого святилища Аммона і розмовляли з Етеархом [2], царем аммонійців. Коли вони там розмовляли про всякі різні речі, їхня розмова зайшла також про Ніл, про те, що ніхто не знає де є його джерела, а Етеарх сказав їм, що колись його відвідали деякі насамони [3] (це такий народ у Лівії і вони мешкають біля Сірти [4] та на невеликому просторі країни, що розташований на схід від Сірти). Він їх спитав, оцих насамонських відвідувачів, чи вони могли б сказати йому щось ще, крім того, що він знав про лівійські пустелі. Вони йому відповіли, що були в їхній країні відважні юнаки, діти великих проводирів, і вони, коли змужніли, серед інших своїх витівок вигадали ще й таке: кинувши жереб, обрали п'ятьох із них, щоб ті пішли дослідити пустелі Лівії і постаралися відкрити щось більше, ніж ті, які дійшли до найвіддаленіших країв. Щодо Лівії, то на узбережжях, які обмежують її на півночі [5], від Єгипту до мису Солоента [6], де закінчується Лівія, залюднена від краю і до краю лівійцями та багатьма лівійськими племенами, за винятком тих країв, де живуть елліни і фінікійці [7]. Проте поза морським узбережжям і селищами людей, що їх розташовано біля моря, Лівія є житлом диких звірів, а за оселею диких звірів — там лише пісок і жахлива безводна кінцева пустеля. Далі розповів Етеарх, що ті юнаки, яких послали їхні однолітки, добре забезпечені водою і харчами, спершу перейшли залюднений край, потім, коли його перетяли, прибули до оселі звірів і, коли вийшли з неї, заглибилися до пустельних просторів, ідучи обличчям до вітру зефіра [8]. Коли вони пройшли через велику піщану країну, після багатьох днів подорожі, нарешті, сказав він, вони побачили серед поля дерева, наблизилися до них і почали збирати плоди, що були там на деревах. Проте коли вони їх збирали, раптом перед ними з'явилися якісь людці [9], нижчі від середнього зросту. Ці людці взяли їх із собою і пішли з ними. Що ж до мови, то ні насамони,

сказав він, зовсім не розуміли їхньої мови, ні ті, що їх супроводили, не розуміли мови насамонів. Людці провели їх через обширні болота [10] і, пройшовши далі, вони прибули до якогось міста, де всі люди були такого ж зросту, як їхні провідники, і мали чорну шкіру. Поблизу від міста, за його словами, протікала велика ріка із заходу в той бік, де сходить сонце, а в ній можна було побачити крокодилів [11].

33. Тепер я перерву тут оповідання аммонійця Етеарха і лише додам, що він ще розповів, нібито ті насамони, за словами кіренців, повернулися до своєї країни, а люди, в яких вони були, всі справжні чаклуни. А та ріка, що там протікала біля міста, як зробив висновок Етеарх, це був Ніл [1], і, сказати правду, цей висновок підказує здоровий розум. Адже Ніл витікає з Лівії і поділяє її посередині на дві частини. І як я можу скласти собі думку, судячи за відомим про невідоме, він починається саме звідти, як Істр [2]. Адже ріка Істр бере свій початок у країні кельтів біля міста Пірени [3] і перетинає посередині Європу. Кельти живуть за Стовпами Геракла [4] і сусідують із кінесійцями, які є крайніми мешканцями Європи на заході. Істр тече через усю Європу і вливається в море — Понт Евксін, у тій частині, де розташована Істрія, залюднена переселенцями з Мілета.

34. Насправді, Істр, який протікає населеними краями, відомий багатьом людям, але про джерела Ніла ніхто не може нічого сказати, бо Лівія, посередині якої він тече, є незалюднена і пустельна. Про його течію я навів усе, що знаю, наскільки далеко я міг дослідити. Вливається в море він у Єгипті, а Єгипет є майже навпроти гірської Кілікії [1]. Звідти до міста Сінопи, розташованого на березі Понту Евксіну, перехід навпростець для пішохода становить п'ять днів. А Сінопа розташована навпроти того місця, де Істр уливається в море. Так, мені здається, що Ніл тече через усю Лівію і він рівний Істрові [2]. Отже, щодо Нілу, того, що я розповів, уже вистачить.

35. Тепер я почну розповідь про Єгипет [1] і напишу про нього докладніше, бо якщо порівняти Єгипет із будь-якою іншою країною, можна побачити, що в ньому більше чудесних речей і він показує відвідувачеві більше гідних уваги творів, що скільки б не казати про них, всього цього мало. Через це я розповім про нього докладніше.

Єгиптяни крім клімату їхньої країни, що відрізняється від клімату інших країн, крім їхньої ріки, що її природа відмінна від природи всіх інших річок, майже в усьому встановили звичаї, протилежні до звичаїв інших людей [2]. Адже в їхній країні жінки ходять на базар і займаються дрібною торгівлею, а чоловіки залишаються вдома і тчуть. Причому інші люди тчуть, штовхаючи піткання наверх, а єгиптяни штовхають його наниз. Вагу в них чоловіки носять на голові, а жінки — на плечах. Жінки випускають сечу стоячи, а чоловіки сидячи. Природні відправлення вони здійснюють удома, а їдять надворі [3], виправдовуючи це тим, що погане, але необхідне треба робити потай, а те, що непогане, привселюдно. Ніколи в них жінка не стає жрицею ні бога, ні богині, але чоловіки можуть бути жерцями богів незалежно від статі богів. Для хлопців не є обов'язковим годувати їхніх батьків, якщо самі вони не хочуть цього робити,

але для дочок це неодмінно ставиться за обов'язок, хоча б вони не хотіли цього робити.

36. В інших країнах жерці богів відпускають волосся, але в Єгипті вони голять голову [1]. В інших народів поширений звичай під час жалоби, щоб родичі та свояки остригали волосся на голові, але єгиптяни, коли в них помирає людина, залишають рости волосся на голові і на підборідді, хоча до того воно в них було зголене. Інші народи живуть окремо від тварин, але єгиптяни живуть разом із своїми тваринами [2]. Інші живляться пшеницею та ячменем, але для єгиптянина живитися цими злаками вважається за великий сором. Для їжі вони використовують полбу [3], яку дехто називає зеєю. Тісто вони замішують ногами, а глину розминають руками. Збирають також гній. Всі інші, крім тих, що цього навчилися від них, залишають свої статеві органи так, як їх зробила природа [4], але єгиптяни роблять обрізання. Кожен чоловік у них має дві одежі, але жінка — лише одну [5]. Вітрильні кільця і линви, з допомогою яких підіймають і спускають вітрила, інші люди закріплюють назовні, а єгиптяни всередині. Літери [6] вони пишуть і рахують камінцями, елліни, пересуваючи руку зліва направо, а єгиптяни навпаки — справа наліво. І коли вони так роблять, вони кажуть все ж таки, ніби вони пишуть направо, а елліни — наліво. Вони використовують два види письма, і одне з них називається священним, а друге — народним [7].

37. Вони найпобожніші, більш за всіх інших людей, і вони мають такі звичаї. Вони п'ють із бронзових келехів [1] і щодня вони добре миють їх і це робить не хтось один, а інший не робить, але це роблять усі. Вони носять льняний одяг чисто випраний, і цього вони дотримують дуже пильно. Вони роблять обрізання на статевих органах заради чистоти, воліючи краще бути чистими, ніж добропристойними. Їхні жерці кожні три дні голять собі все тіло, щоб на ньому не було, коли вони служать богам, ні вошей, ні якихсь інших огидних паразитів. Жерці носять льняний одяг і взуття з папірусу: їм заборонено носити якийсь інший одяг чи якесь інше взуття. Вони миються двічі щодня холодною водою і також двічі щоночі. Вони дотримують ще й інших релігійних ритуалів, яких, можна сказати, в них безліч. З іншого боку, вони мають і багато переваг, бо вони не витрачають нічого із свого власного майна. Для них готують священний хліб і кожному щодня приставляють достатню порцію воловини і гусятини, дають їм і виноградне вино [3]. Але їм заборонено їсти рибу [4]. Єгиптяни зовсім не вирощують бобових рослин [5] у своїй країні, а ті, що там ростуть, вони не їдять їх ні сирими, ні вареними. Зокрема, жерці навіть і бачити їх не хочуть, бо цю рослину вони вважають за нечисту. Кожному їхньому богові служить не один жрець, але багато їх і один із них є головним жерцем [6]. Коли він помирає, його посаду заступає інший, його син [7].

38. Вони вважають, що бики належать Епафові [1] і з цього приводу досліджують їх у такий спосіб. Якщо хоча б одну чорну волосинку хтось побачить на них, то вже не вважає їх чистими для жертвоприношення. Це дослідження провадиться одним жерцем, який призначається саме для цієї роботи. Він обстежує тварину, коли вона стоїть і коли вона лежить, і витягає їй язик [2], щоб побачити, чи він чистий і нема на ньому

певних знаків, а про це я ще скажу в іншому оповіданні [3]. Він також оглядає сам і волосся на її хвості, чи вони ростуть там правильно. І коли виявляється, що вона не має недоліків, тоді він позначує її, обкручує папірусовою стрічкою її роги, потім приліплює на неї сургуч і ставить свою печатку. Після цього тварину беруть і відводять. На того, хто приносить у жертву бика без цього знаку, накладається смертельна кара. Отже в такий спосіб обстежується тварина. А тепер ітиметься про встановлений порядок жертвоприношення.

39. Тварину з цим знаком ведуть до жертовника, де має відбутися жертва, і запалюють вогонь. Потім біля жертовника на жертовну тварину ллють вино, звертаючись із молитвою до бога і, нарешті, зарізують і відтинають голову. З тіла тварини здирають шкіру, а її голову, обтяживши багатьма прокляттями, беруть і несуть туди, де є базар і еллінські купці на ньому, і продають. А якщо там нема еллінів, то кидають її в річку. Коли вони обсипають прокляттями голову, то кажуть таке: якщо станеться якесь лихо або з тими, які приносять жертву, або з усім Єгиптом, то нехай це лихо впаде на цю голову [1]. Отже щодо цього звичая з головами жертовних тварин і узливанням вина, всі єгиптяни дотримуються таких правил і жоден єгиптянин ніколи не захоче з'їсти голову якоїсь тварини, хоч яка б вона була.

40. Щодо вивозу тельбухів і спалення жертв у них є різниця в звичаях. Тепер я опишу, що відбувається під час шанування богині [1], яку вони вважають за найзначнішу і на честь якої вони справляють велике свято. Скоро закінчується білування бика, вони моляться і старанно патрають його черево, залишаючи в його тілі інші нутрощі і сало, відтинають йому ноги та кінчик хвоста, плечі та шию. Після цього те, що залишається від тіла бика, вони наповнюють хлібом і чистим борошном, медом, родзинками, інжиром, ладаном, смирною та іншими прянощами і пахощами. Так сповнену всім цим тушу, вони спалюють, рясно поливаючи олією [2]. Перед жертвоприношенням вони постують, а коли спалюються жертви, б'ють один одного, ніби на знак жалоби. А коли закінчується жалоба, вони сідають за стіл і поїдають усе, що залишилося від принесених у жертву тварин.

41. Всі єгиптяни приносять у жертву лише биків і бичків, які є чисті, проте корів їм забороняється різати, вони є священними тваринами Ісіди [1]. Справді, статуя Ісіди, що зображує жінку, має роги корови, саме так, як елліни зображають Іо. І з усіх свійських тварин єгиптяни найбільше шанують корову. Через це ні єгиптянин, ні єгиптянка ніколи не поцілує еллін у вуста і навіть не використає ножа якогось еллін, ні його рожна, ні його казана, і не їстиме м'яса чистого бика, якщо його пошматували еллінським ножем. Тих биків, що здохли, вони ховають у такий спосіб [2]. Тварин жіночої статі вони кидають у ріку, а чоловічої статі закопують у передмістях своїх міст, але залишають у них стирчати один ріг чи обидва роги, щоб видно було знак. А коли згниє падло і настане визначений час, припливає до кожного міста човен із острова, що називається Просопітіда. Цей острів [3] розташований у Дельті, а його окружність дев'ять схойнів. На цьому острові є ще багато інших міст і одне, з якого припливають човни, щоб забрати кістки

биків. Назва цього міста Атарбесій. На ньому є храм-святилище Афродіти [4]. З цього міста приїжджають люди, одні до одного міста, інші до іншого, і викопують кістки, забирають їх і закопують у якомусь одному місці. Так само, як і биків, вони ховають і всяких інших здохлих тварин, бо і для всіх їх так установлено, адже треба знати, що вони їх не вбивають.

42. Отже, всі, які заснували святилище Фіванського Зевса [1], або всі, які з Фіванського ному, всі вони не приносять у жертву овець, але приносять у жертву кіз (бо, треба знати, не всі єгиптяни без винятку шанують тих самих богів)[2], крім Ісіди та Осіріса, який, як вони кажуть, є Діонісом. Оцих двох всі вони шанують без винятку. Навпаки, ті, в яких є святилище у Мендесі [3] або які походять із Мендесійського ному, не приносять у жертву кіз, але фіванці і ті, що додержуються їхнього звичая, не приносять у жертву овець і кажуть, що цей звичай було встановлено ось із якого приводу. Геракл [4] захотів за всяку ціну побачити Зевса, але той не хотів, щоб він його побачив. Нарешті, оскільки Геракл дуже наполягав, кажуть, що Зевс удався до таких хитрощів. Він здерав шкуру з барана, відтяв йому голову, ніс її перед собою і одягся в овчину [5] і так з'явився перед Гераклом. Із цієї причини єгиптяни ставлять статуї Зевса з обличчям барана. Від єгиптян це перейняли і аммонійці, які є переселенцями з Єгипту і з Ефіопії, і мова, якою вони розмовляють,— це суміш обох цих мов. На мою думку, і їхня назва — аммонійці — засвоєна ними з того приводу, що єгиптяни називають Зевса Амун. Із цієї ж причини фіванці не приносять у жертву баранів, але вважають їх священними. І в один день на рік, на свято Зевса, вони заколюють барана [6], здирають із нього шкуру і надягають її на статую Зевса, як колись одягся бог, а потім приносять і ставлять перед ним іншу статую, що зображує Геракла. Зробивши так, усі, які мають стосунок до святилища, б'ють себе, оплакуючи барана, а потім погребають його в храмовій гробниці.

43. Про Геракла я чув від них, що він один із дванадцяти богів. Проте, щодо іншого Геракла [1], якого знають елліни, ніде в Єгипті я не міг нічого почути. Справді, не від еллінів запозичили єгиптяни образ Геракла, а певніше елліни запозичили його від єгиптян [2], а вже від еллінів ті, що ототожнили Геракла з сином Амфітріона. Щодо цього я маю ще й багато інших доказів, що саме так воно є, і серед інших ось такий: по-перше, що обидва батьки Геракла — Амфітріон і Алкмена — походили від предків єгипетського роду, і, по-друге, що єгиптяни наполягають на тому, що їм не відомі образи ні Посейдона, ні Діоскурів і що ні перший, ні другі не належать до їхніх богів. І, звичайно, якби вони запозичили від еллінів образ якогось божества, то пам'ять про цих двох богів вони зберегли б довше, ніж про якесь інше божество. Якщо справді за давніх часів вони займалися мореплавством і елліни були мореходами, як я гадаю і як слід визнати, після цього саме образи цих богів могли знати єгиптяни, а не Геракла. Але воно не так, бо для єгиптян Геракл — це давній бог. За їхніми словами, до царювання Амасія [3] минуло тисяча сімсот років від того часу, коли з восьми первісних богів їхнє число збільшилося до дванадцятьох [4], серед яких вони лічать і Геракла.

44. І оскільки я хотів мати певні відомості про ці речі [1], звідки я міг би їх одержати? Я вирушив також до Тіра у Фінікії, де я чув, що існує святилище Геракла [2]. Я побачив це святилище, прикрашене багатьма різними пожертвами, і серед них там були два стовпи, один із щирого золота, а другий із дорогоцінного смарагду [3], такий великий і вночі він блискотів. Я зав'язав розмову із жерцями бога і спитав їх, скільки років тому було побудовано це святилище, і переконався в тому, що і вони не згодні з еллінами. Бо вони мені сказали, що святилище побудовано тоді, коли було засновано місто Тір, а Тір заселено дві тисячі триста років тому. В Тірі я побачив ще інше святилище, присвячене Гераклові на ймення Геракл Тасоський [4]. Побував я також на Тасосі, де знайшов святилище Геракла, засноване фінікійцями, які припливли туди в пошуках Європи і заснували на Тасосі поселення. Ці події, можна сказати, передували народженню Геракла, сина Амфітріона, в Елладі, що відбулося на п'ять поколінь людей після того. Отже, результат мого дослідження ясно доводить, що Геракл — це давній бог. І мені здається, що ті елліни, які заснували святилища двох Гераклів, зробили цілком правильно: одного, який називався Олімпійським Гераклом [5], і йому, як безсмертному вони приносять жертви, а іншому, як героєві, приносять жертовні дари.

45. Елліни розповідають ще багато інших нісенітних речей [1] і серед інших безглуздих оповідань про Геракла [2], нібито він колись прибув до Єгипту і єгиптяни надягли на нього вінок, як надягають на жертовних тварин і повели його з урочистою процесією, щоб принести його в жертву Зевсові, а він при цьому поводився спокійно, але коли вони підійшли до жертовника і почали підготовляти жертвоприношення, він виявив свою силу і повбивав їх усіх. Коли вони розповідають таке, я, принаймні, роблю висновок, що вони зовсім не знають нічого ні про характер, ні про звичаї єгиптян. Отже, ці люди, яким священний закон забороняє приносити в жертву навіть тварин, за винятком свиней і биків та телят і цих лише, коли вони чисті, також і гусок, хіба було б можливо, щоб вони приносили в жертву людей? [3] А крім цього, хіба це було б правдоподібно, щоб Геракл, про якого сказано, що він все ж таки людина, щоб він убив таку велику силу людей? Отже, про ці речі вже досить того, що я сказав, і благаю богів та героїв, щоб вони були прихильні до мене.

46. А тепер продовжу розповідь про те, з якого власне приводу єгиптяни не приносять у жертву, як я сказав, ні кіз, ні козлів. Мендесійці вважають Пана за одного з восьми богів [1] і твердять, що ці вісім богів існували ще до дванадцяти богів. І ось як живописці і різьбярі зображують Пана — так само, як і елліни, тобто зображують його з козиним обличчям і ногами цапа [2], але не тому, що таким вони його собі уявляють, навпаки, вони уявляють його подібним до інших богів. Проте, з якої причини вони зображують його в такому вигляді, мені не було б навіть приємним про це сказати. Мендесійці шанують кіз усіх видів і найбільше козлів, аніж кіз, і ті з них, які є пастухами, мають найбільшу шану за інших. Одного козла вони шанують ще більше, ніж інших, і коли він умирає, тоді його оплакує ввесь Мендесійський ном. Єгипетською мовою і Пан і козел називаються однаково — Мендес. За моїх часів

сталося там таке неймовірне [3]: один козел прилюдно з'єднався з жінкою. І таке було в них загальновідомим видовищем.

47. Свиню єгиптяни вважають нечистою твариною [1]. Якщо хтось із них доторкнеться до свині, він одразу йде і занурюється, як був одягнений, у річку. Свинопаси в них, хоч вони з народження єгиптяни, єдині з усіх єгиптян не можуть заходити до жодного єгипетського святилища, ніхто з єгиптян не захоче видати за них заміж свою дочку, і не візьме собі жінку з їхнього стану. Свинопаси видають заміж дівчат із свого стану і одружуються з жінками цього стану. Єгиптяни не вважають за дозволене приносити в жертву свиней якимсь своїм богам, але лише Селені і Діонісові [2] вони приносять у жертву свиню в один і той самий час року і під час повного місяця, і тоді вони їдять свинину. Чому на інших святах вони не приносять у жертву свиней, але на цьому святі їх приносять у жертву, для цього є пояснення, яке наводять єгиптяни, і я його знаю, але воно мені здається непристойним [3], щоб я про нього написав. А ось як відбувається жертвоприношення свиней Селені. Коли заріжуть тварину, відрізають їй кінчик хвоста, вирізують селезінку і чепець і загортають усе це разом із салом тварини, що є в ній у череві, а потім спалюють на вогні жертовника. Всі інше м'ясо вони їдять у день повного місяця, коли принесуть жертву, а в інші дні їм уже не можна взяти його в рот. Ті, які серед них бідні, в яких нема коштів, виліплюють свиней із тіста [4], смажать і приносять у жертву.

48. На честь Діоніса напередодні [1] його свята кожен заколює свиню перед дверима свого будинку і віддає її тому свинопасові, в якого він її купив, щоб той узяв її і пішов. Щодо всього іншого, то єгиптяни справляють свято Діоніса майже так само, як і елліни, за винятком хорових співів. Проте замість фаллосів [2] вони вигадали щось інше: статуетки з мотузками заввишки приблизно один лікоть, які носять із собою жінки, обходячи села. Статевий орган у цих статуеток майже не менший, ніж усе тіло і він ворушиться, коли смикають мотузку. Попереду процесії йде один, що грає на флейті, а за ним ідуть жінки, співаючи гімни Діонісові. Чому саме статуетка має статевий орган такого неправдоподібного розміру і лише ця частина тіла ворушиться, щодо цього існує в них священний переказ [3].

49. Отже це змушує мене гадати, що Меламинод, Амітеонів син, знав про це жертвоприношення, що я про нього розповів, і навіть добре знав про нього. Бо справді саме Меламнод ознайомив еллінів із образом Діоніса і з жертвами йому, і з фаллосом. Щоб бути точним, я скажу, що він не одразу навчив їх усього цього, але мудреці [1], які прийшли до еллінів після нього, виклали докладніше його вчення. Але, принаймні, щодо фаллічної процесії на честь Діоніса, то її він перший завів, а від нього елліни навчилися робити те, що тепер роблять. Отже, я можу сказати, що Меламнод [2] як мудра людина зібрав відомості і впорядкував їх щодо ворожильного мистецтва [3] і запозичив із Єгипту, і з незначними змінами завів у еллінів ще багато інших звичаїв і серед них ті, що стосуються до Діоніса. Бо, справді, я не скажу, що між шануванням цього бога в Єгипті та його шануванням в Елладі схожість є простим збігом, оскільки тоді це шанування більш відповідало б звичаям еллінів

і не було б заведене порівняно недано. З другого боку, я не можу припустити, нібито єгиптяни запозичили його в еллінів, ні цей, ні якийсь інший звичай. Те, що мені здається найімовірнішим, це що Меламрод навчився шанувати Діоніса від тірійця Кадма [4] та інших, що прийшли разом із ним із Фінікії до країни, яка тепер називається Беотія [5].

50. І взагалі образи майже всіх богів перейшли до Еллади з Єгипту [1]. Те, що вони прийшли від варварів, я встановив завдяки своїм дослідженням, що так воно і є. І навіть я мав думку, що вони прийшли власне з Єгипту. Бо, якщо виключити Посейдона і Діоскурів [2], як я вже сказав про це вище, а також Геру, Гестію, Феміду, харіт і нереїд, інші образи богів існують у Єгипті від давнини. Про це я кажу те, що кажуть і самі єгиптяни. Що ж до тих божественних образів, про які вони кажуть, що вони їх не знають, то, я гадаю, що вони ці образи одержали від пеласгів, за винятком Посейдона. Про цього бога елліни довідалися від лівійців. Справді, жоден народ не мав від початку образу Посейдона, крім лівійців, які з давніх давен шанують цього бога. Не знають єгиптяни і шанування героїв.

51. Отже, ці звичаї та ще й інші крім цих, про які я розповім, елліни запозичили від єгиптян. Проте, якщо вони виготовлюють статуї Гермеса [1] з випрямленим чоловічим членом, то цього вони навчилися не від єгиптян, а від пеласгів. Афіняни перші навчилися цього, а від них уже й інші елліни. Адже на той час, коли афіняни вже вважалися за еллінів, прийшли пеласги і оселилися разом із ними на їхній землі, і це дало привід, щоб їх також уважали за еллінів. Той, хто втаємничений у містерії Кабірів [2], які відбуваються в самофракійців, котрі запозичили їх від пеласгів, той зрозуміє, що я хочу сказати, бо спершу Самофракію населяли пеласги, ті, що згодом оселилися з афінянами і від них узяли і тепер справляють містерії. Отже, перші серед еллінів афіняни навчилися від пеласгів виготовляти статую Гермеса з випрямленим членом. Пеласги розповідають про священну історію, вистава якої відбувається на святах самофракійських містерій.

52. За давніх часів пеласги, як я чув про це в Додоні, при всіх жертвоприношеннях моляться богам, не називаючи нікого з них ні власним іменем [1], ні прикладкою, бо про такі назви вони ще не чули. і вони дали їм цю загальну назву «боги» [2], через те, що боги встановили порядок у всесвіті і дали людям усе, що є в них. Минуло багато років і, прийшовши в Єгипет, пеласги довідалися там про особисті ймена всіх богів, крім Діоніса (а про ім'я Діоніса вони дізналися значно пізніше). Минуло ще небагато часу і вони запитали про ймена в пророчому святилищі Додони [3] (бо це святилище вважається за найдавніше в Елладі, а на той час воно було єдиним). Отже, коли пеласги спитали там у Додоні, чи слід їм прийняти назви від варварів, і з святилища їм було дано відповідь, щоб вони їх прийняли. І, звичайно, відтоді, приносячи жертви, вони називали ймена богів. А від пеласгів згодом їх перейняли елліни.

53. Від яких батьків народився кожен бог, або всі вони існували споконвіку, який був зовнішній вигляд кожного з них, цього не знали до недавнього часу, можна сказати до вчорашнього дня. Справді, я маю думку, що Гесіод і Гомер жили за чотириста років до мене, не біль-

ше. І це саме вони в своїх творах розповіли еллінам про походження богів, вони дали кожному з богів відоме тепер ім'я [1], визначили, кому яка належить шана і чим відає кожний, а також який вигляд має кожний із них. Що ж до поетів, які нібито існували до них, на мою думку, вони були після них. Про перше, наведене вище, я написав на підставі того, що мені сказали жерці в Додоні, а про інше, що є в Гесіода і в Гомера, я виклав свої думки.

54. Щодо пророчих святилищ [1], про те, що є в Елладі, та про те, що є в Лівії, ось що розповідають єгиптяни. Мені розповіли жерці Зевса у Фівах, що фінікійці викрали двох жінок із Фів, жриць, і що одну з них, як вони довідалися, продали в Лівію, а другу — в Елладу. І що ці жінки [2] перші заснували пророчі святилища, які існують в обох згаданих мною країнах. А коли я їх спитав, звідки вони дізналися про все те, що так докладно мені переказали, вони відповіли на моє запитання, що старалися, скільки могли, знайти цих жінок, але їм не пощастило відшукати їх, але пізніше вони добули про них відомості, які мені переказали.

55. Оце мені розповіли жерці у Фівах, а ось-що кажуть пророчиці в Додоні [1]. Вони кажуть, що дві чорні голубки вилетіли з єгипетських Фів: одна з них прилетіла в Лівію, а друга — в Додону. Ця сіла на бук і заговорила людським голосом, що треба на цьому місці побудувати пророче святилище Зевса. Додонці зрозуміли, що її слова — це наказ бога і так вони там і зробили. А голубка, що прилетіла в Лівію, за їхніми словами наказала лівійцям побудувати пророче святилище Аммона: а воно також є святилищем Зевса. Це все мені сказали жриці в Додоні, старша серед яких називалася Променея, молодша — Тімарета, а наймолодша за всіх — Нікандра. А інші додонці, що служили в святилищі, погоджувалися з ними. Як на мене, то я маю про це іншу думку, а саме ось яку.

56. Якщо справді фінікійці викрали святих жінок і одну з них продали в Лівії, а другу в Елладі, то мені здається, що цю жінку було продано в Теспротії сучасної Еллади, а ця країна за давніх часів називалася Пеласгія [1]. Згодом невільниця в тому місці заснувала під буком, що там ріс, святилище Зевса. Це цілком природно, що вона, бувши служницею святилища Зевса у Фівах, не забула цього в тому краю, куди вона прибула. А потім, коли вона навчилася еллінської мови, вона заснувала там пророче святилище. І вона, я гадаю, сказала, що ті самі фінікійці, які її продали, продали також і її сестру в Лівію.

57. Мені також здається, що цих жінок назвали голубками додонці, бо ці жінки були варварами і додонцям здавалося, що їхня мова була схожа на спів птахів [1]. За деякий час, кажуть, що голубка почала розмовляти людським голосом, тобто, коли жінка почала висловлюватися так, що вони її розуміли, а коли вона розмовляла варварською мовою, їм здавалося, ніби вона вимовляла звуки, які вимовляють птахи. Бо, як це може бути, щоб голубка говорила людським голосом? А коли вони кажуть, що голубка була чорною, це означає, що жінка була єгиптянкою. Отже, спосіб пророкування, що є звичайним у єгипетських Фівах, і той, що є звичайним у Додоні, подібні один до одного. Так само з Єгип-

ту була перенесена мантика і ворожіння при розгляді нутрощів жертовних тварин [2].

58. Хоч як воно там було, але єгиптяни перші в історії почали влаштовувати всенародні святкування та урочисті процесії і ношення зображень бога, а вже від них навчилися це робити елліни. А доказом цього є, я гадаю, таке, що їхні святкування справляються вже споконвіку, а святкування еллінів заведено зовсім недавно [1].

59. Єгиптяни справляють не одне святкування [1], а багато. На головне і найбільш прилюдне святкування на честь Артеміди вони йдуть до Бубастія [2], на друге святкування вони йдуть до Бусірія на честь Ісіди, бо в цьому місті, як відомо, є найзначніший храм Ісіди, а це місто розташовано посередині Дельти Єгипту. Ісіда — це та богиня, яка еллінською мовою називається Деметра. На третє святкування вони виряджаються до міста Саіс на честь Афіни, на четверте — до Геліополя на честь Геліоса, на п'яте — до міста Буто на честь Лето, а на шосте — до міста Пампремія на честь Арея.

60. Коли вони йдуть до міста Бубастія [1], то ось що вони роблять: вони пливуть на човнах чоловіки разом із жінками і в кожному човні дуже багато людей обох статей, серед жінок деякі мають кастаньєти і клацають [2], а серед чоловіків деякі грають на флейті під час усієї подорожі, а всі інші жінки та чоловіки плескають у долоні. І щоразу, коли вони пропливають до якогось міста, вони пристають на своєму човні до берега і поводяться так. Поки деякі з жінок роблять те, про що я сказав, інші з криками глузують із жінок того міста, інші танцюють, а ще інші стоять і високо підіймають свої сукні. Оце вони роблять, пропливаючи повз усі міста, розташовані на ріці. А коли вони прибувають туди, приносячи великі жертви, під час цього свята витрачається більше виноградного вина, ніж за цілий рік. Загальне число людей, що там збираються за винятком дітей, досягає до семисот тисяч [3], як кажуть місцеві люди.

61. Отаке відбувається в тому місті. А тепер про те, як справляють свято на честь Ісіди в Бусірії [1], про що я вже згадав [2]. Отже, після жертвоприношення, як було сказано, вони б'ють один одного на знак жалоби і серед них і чоловіки і жінки, тисячі тисяч людей. Але кого власне вони оплакують, мені не дозволено сказати [3]. Всі карійці, що живуть у Єгипті, роблять при цьому щось більше, вони навіть заподіюють один одному рани ножами на чолах і це є ознакою того, що вони чужоземці, а не єгиптяни.

62. Коли вони збираються в місті Саісі [1] для жертвоприношення, то вони запалюють уночі багато світильників [2] просто неба навколо своїх будинків. Ці світильники становлять собою неглибокі посудини, наповнені сіллю [3] та олією, а гніт на поверхні, і світильник горить цілу ніч. Це свято називається святом засвічування світильників. Ті єгиптяни, які не йдуть на це святкування в Саіс [4], чекають, коли настане ніч жертвоприношення і всі вони також запалюють світильники. Отже, світильники горять не лише в Саісі, а по всьому Єгипту. З якої причини ця ніч має таку честь і відбувається засвічення світильників, про це існує священний переказ, який вони наводять.

63. Під час святкування, що відбувається в Геліополі [1] і в Буто [2], там приносять лише жертви. В Пампремії [3] приносять жертви і виконують священнодійства, як і в інших містах, але коли сонце схиляється на західному обрії, деякі з жерців приходять із статуєю бога [4], а більшість із них тримають дубинки і стоять біля входу до святилища. А інші люди, яких буває більш ніж тисяча, виконуючи обітницю, також кожен із них, стоять там неподалік, тримаючи ломаки. Статую, що міститься в невеличкій дерев'яній позолоченій скрині, переносять напередодні свята до іншого священного приміщення [5]. Ті нечисленні жерці, що про них я сказав, які зосталися при статуї, везуть чотириколесний віз, на котрому стоїть скриня, а в ній статуя. Але інші жерці, що стоять при вході в святилище, не пускають увійти, а ті, які виконують обітницю, приходять на допомогу богові, б'ють тих, що стоять, а ті обороняються. Тоді вчиняється запекла бійка на дубинках і розбиваються голови і навіть, як я роблю висновок, багато хто з них умирає від побоїв. Проте єгиптяни запевняють, що ніхто там не зазнає жодної шкоди [6]. Це свято ось від чого веде свій початок, як розповідають тамтешні люди. В цьому святилищі, кажуть вони, жила Ареєва мати, а коли Арей, який перебував далеко від неї, змужнів, він прийшов і захотів злягтися з своєю матір'ю, але слуги його матері, які перед тим його не бачили, не пустили його зайти туди і прогнали його. Проте він привів людей із іншого міста і, відлупцювавши слуг, зайшов до своєї матері. Ось від цього, як вони кажуть, веде початок бійка дубинками на святі Арея.

64. Єгиптяни перші визнали також за релігійний обов'язок не злягатися з жінками в святилищах і не заходити до святилища немитими після злягання [1]. Адже інші люди, майже всі, крім єгиптян і еллінів, злягаються в святилищах і, приходячи від жінки, заходять немитими до святилища, бо вони мають думку, ніби люди, все одно як інші тварини. Отже, вони бачать, за їхніми словами, як інші тварини [2] та різні птахи спаровуються в святилищах і священних округах богів. Якби, кажуть вони, це не подобалося богам, то цього не робили би і тварини. Отакі слова кажуть ці люди, щоб виправдати свою поведінку, але, як на мене, то мені це зовсім не до вподоби.

65. Єгиптяни в усіх своїх справах надзвичайно побожні, і це виявляється в усіх їхніх справах, і зокрема в тих святилищах, про які в мене йшлося. Незважаючи на те що Єгипет межує з Лівією [1], в ньому нема диких звірів. Проте всі тварини [2], що існують у їхній країні, і ті, що живуть із людьми, і ті, що далеко від них, уважаються за священних. Якби тепер я хотів пояснити, з якої причини їх уважають за священних, то моє оповідання змусило б мене розмовляти про священні речі, але я цього найбільше уникаю. А якщо я все ж таки трохи зупинявся на цьому, то це було з необхідності. Щодо тварин там існує такий звичай. Є в них призначені доглядачі обох статей у Єгипті, що дбають про годування кожного роду тварин, і цей обов'язок є почесним, і він переходить від батька до сина [3]. Кожний мешканець міста виконує обітницю [4], яку дав богові, котрому належить тварина, і це робиться в такий спосіб: вони голять голови своїм дітям, чи всю голову, чи половину голови, чи третину, а потім зважують волосся на терезах, а замість гирей

кладуть на вагівницю монети. Скільки ваги там виявиться, вони передають гроші доглядачці тварин, а вона відповідно до цього готує рибу і годує тварин. Так у них установлено для годування тварин. Коли якась людина вб'є якусь із цих тварин і якщо це зробить навмисне, то карається на смерть [5], якщо зробить це ненавмисне, то сплачує пеню за призначенням жерців. Проте той, хто вб'є ібіса або сокола, чи ненавмисне, чи навмисне, все одно зазнає смертної кари.

66. Свійських тварин там дуже багато, а було б ще більше, якби не траплялось з кішками такого: коли кішки народжують кошенят, вони більше не допускають до себе котів, але ті хочуть паруватися з кішками, а це їм не вдається. Тоді коти вживають таких хитрощів. Вони потай приходять до кішок, викрадають у них кошенят і вбивають їх, але не пожирають їх. Тоді кішки, втративши своїх малят, бажають мати інших, ідуть і знаходять котів, бо ця порода тварин є дуже дітолюбною. Коли трапляється пожежа, з кішками відбувається щось непоясненне: єгиптяни стоять на деякій відстані і не думають гасити вогонь, але хочуть рятувати кішок, а ті прохоплюються між людей або перестрибують через них і кидаються у вогонь. Коли відбувається таке, єгиптян охоплює велика журба. Коли в якомусь домі здихає кішка своєю природною смертю, всі, хто там живе, зголюють лише брови, а в якому домі здохне собака, так оголюють усе тіло і голову [1].

67. Здохлих кішок [1] вони беруть і відносять до священних приміщень, де спершу їх бальзамують, а потім ховають у місті Бубастії. Собак кожен ховає в своєму місті в священних гробницях [2]. Так само як і собак, вони ховають і іхневмонів. Землерийок і соколів [3] вони відвозять до міста Буто, а ібісів — до Гермополя [4]. Навпаки, ведмедів, які там рідкісні, як і вовків, що за розміром не більші від лисиць, вони ховають там, де знаходять їхні трупи.

68. Природа крокодила ось яка [1]: чотири прохідні місяці взимку він зовсім нічого не їсть і, будучи чотириногою твариною, він живе і на суходолі, і в спокійних водах, бо він несе яйця і вони вилуплюються на суходолі. Більшу частину дня вони проводять на землі, але цілу ніч вони знаходяться у ріці, бо тоді вода тепліша за прохолоду на суходолі. З усіх смертних істот, що ми їх знаємо на землі, ця з найменшої стає найбільшою. І, справді, яйця, які вона несе, за розміром не більші від гусячих, а крокодильча, що вилуплюється з них, за розміром таке саме, як яйце, але коли воно виростає, досягає сімнадцятьох і більше ліктів завдовжки. В нього свинячі очі і великі зуби, ікла відповідні до розмірів його тіла. Це єдина тварина, що не має язика. Його нижня щелепа нерухома, і ця тварина єдина з усіх, що має верхню щелепу рухому і вона наближається і віддаляється від нижньої. Вона має міцні кігті й лускату шкіру, невразливу на спині. У воді вона сліпа, але поза водою дуже зірка. І, як я сказав, вона здебільшого живе у воді, через те в її роті повно п'явок. Інші тварини та птахи уникають її, а трохіл [2] живе з ним у мирі, бо має користь від нього. Коли крокодил виходить із води на суходіл, він розкриває пащу і так і тримає її розкритою (і він за своїм звичаєм це робить, звертаючись майже завжди в напрямі до зефіра), тоді

трохіл залазить у його пащу і поїдає п'явок, а крокодил, оскільки це дає йому полегшення, задоволений, ніколи не завдає шкоди трохілові.

69. Для деяких єгиптян крокодили є священними тваринами, проте для інших, навпаки, вони ворожі. Отже, мешканці фіванської округи і ті, що живуть біля озера Мойріди, вважають їх за дуже священних. У кожній із цих двох областей вибирають якогось одного з усіх крокодилів і годують його і тренують, щоб він став ручним. Вони всовують йому в вуха [1] сережки з штучних камінців [2] або з золота і надягають йому на передні лапи обручки, дають йому їсти добірні страви і м'ясо жертовних тварин, і поки він живе, старанно піклуються ним. Коли крокодили здихають, їх бальзамують, кладуть у священні гробниці і ховають. А мешканці області Елефантіни, навпаки, навіть їдять їхнє м'ясо. Вони зовсім не вважають їх за священних і називають їх не крокодилами, а хампса [3]. Крокодилами їх називають іонійці, бо за їхньою зовнішністю порівнюють їх із зовнішністю своїх крокодилів, що живуть у них у кам'яних огорожах [4].

70. Існує багато різних способів спіймати крокодила, і я опишу той, про який, мені здається, варто розповісти. Мисливець наживлює гачок м'ясом із свинячої спинки і закидає його всередину річки, а сам мисливець залишається на березі річки, тримає живе порося і б'є його. Крокодил чує скавчання і кидається в той бік, звідки його чутно, хапає шматочок м'яса і ковтає його. Тоді ті, що на березі, витягають його. Коли так витягнуть його на берег, передусім мисливець замазує йому очі глиною і після цього він дуже легко робить з ним усе, що хоче. Якщо ж він так не зробить, то йому дуже важко впоратися з крокодилом [1].

71. Гіпопотами є священними в Пампремітському номі, але не для інших єгиптян. На вигляд це чотириного парнокопитна тварина, її копита такі самі, як у корови, вона кирпата, має конячу гриву [1], хвіст і рже так, як кінь, величиною з найбільшого бика. Шкіра її така товстенна, що коли вона засохне, то з неї роблять держална метальних списів.

72. Є ще там у ріці видри [1], що їх також уважають за священних. Із риб вони вважають за священних ту, що називають лускотою, і вугра. Вони кажуть, що ці риби є священними рибами Нілу. А з птахів священною вважається качка-лисиця.

73. Є ще один священний птах, який називається фенікс [1]. Я його не бачив живим, а лише намальованим, бо він рідко відвідує їхню країну, тобто лише одного разу на п'ятсот років [2], як кажуть геліополіти. І він прилітає, кажуть, коли вмирає його батько. Якщо він такий, як його малюють, тоді ось який він на вигляд і який завбільшки: пір'я його золотаві і червоні [3]. За своїм розміром і зовнішністю він дуже схожий на орла. Про нього розповідають, хоч я і не вірю цим словам, ніби він, вирушаючи з Аравії [4], переносить до святилища Геліоса тіло свого батька, обкладене смирною, і ховає його в святилищі Геліоса. А ось як він його переносить: спершу зліплює з смирни таке велике яйце, яке може перенести. Потім він робить спроби, чи зможе літати з такою вагою, а коли він закінчує спроби, то видовбує усередині яйце і створює в ньому порожняву, і кладе туди свого батька. Потім затуляє смирною отвір, який зробив, щоб покласти туди свого батька, а коли він його

затулить, то переносить його до Єгипту, в святилище Геліоса. Коли він кладе в яйце свого батька, то воно стає таким важким, як і перед тим. Отаке кажуть про цього птаха.

74. В околицях Фів є священні змії [1], які зовсім не шкідливі для людей. Вони маленькі і мають два роги, що виростають у них на темені. Коли вони здихають, їх ховають у святилищі Зевса, бо вони, кажуть, присвячені цьому богові.

75. Є в Аравії місцевість, що розташована приблизно навпроти міста Буто [1], і туди я вирядився, щоб довідатися про крилатих [2] змій. Коли я прибув, я побачив кістки та хребти змій, і було їх там так багато, що не можна описати. Були там купи хребтів і більші, і менші, і зовсім малі, і було їх там дуже багато. Місце, де розкидано ці хребти, таке: ущелини, що спускаються з гір на велику рівнину, яка сполучається з єгипетською рівниною. Розповідають, що скоро починається весна, крилаті змії вилітають із Аравії і прямують до Єгипту. Але птахи — ібіси [3] — прилітають і чекають на них при входах до ущелин і не дають їм змоги летіти далі, вбиваючи їх. А ібіс, як кажуть араби, за свої заслуги має від єгиптян таку велику шану, і єгиптяни погоджуються з арабами, що саме за його заслуги вони шанують цих птахів.

76. Ось яку зовнішність має ібіс: він увесь зовсім чорний [1], ноги в нього як у журавля, а дзьоб дуже скривлений, завбільшки як деркач. Такий вигляд має цей чорний ібіс, що винищує змій. Іншого ібіса, що на кожному кроці ставить ногу за ногу (бо існує два їх види), зовнішність така: його голова і шия голі, пір'я в нього біле, за винятком голови та шиї, кінців крил і хвоста (все, що я тут назвав, у нього чорне). Щодо ніг і дзьоба, то він схожий на першого ібіса. Змія за своєю формою зовсім подібна до вужа. Її крила не мають пір'я, але схожі на крила кажана. Тут уже досить того, що я сказав про священних тварин.

77. Ті єгиптяни, які мешкають в оброблюваній частині Єгипту, з усіх людей найбільш дбають про те, щоб зберегти пам'ять про минуле. Ті, з якими я спілкувався і опитував їх, це наймудріші люди на світі. Ось який у них спосіб життя. Щомісяця впродовж трьох днів поспіль вони очищуються, дбаючи про своє здоров'я, вони приймають блювотне і роблять собі промивання шлунку. А це тому, що вони гадають, що всі хвороби людей залежать від їжі, яку вони споживають. Звичайно, й в усіх інших стосунках єгиптяни після лівійців [1] є найздоровішими людьми на світі. Цим вони завдячують, як я гадаю, клімату своєї країни, який від часу і до часу не зазнає змін температури, бо власне від цих змін залежать хвороби людей, і зокрема від змін діб року. Хліб вони готують із полби і цей хліб, який вони їдять, і називають кіллестіс [2].

Вино, яке вони п'ють, виготовляється з ячменю [3], бо в їхній країні нема винограду.

Рибу вони почасти просушують на сонці і їдять її сирою, а почасти засолюють у морській воді. Щодо птахів, то перепелиць, качок і малих пташок вони спершу засолюють, а потім їдять.

Всіх інших тварин чи птахів, чи риб, за винятком тих, яких вони вважають священними, вони смажать чи варять.

78. У заможних єгиптян під час їхніх зустрічей, коли вони закін-

чують обідати, хтось приносить дерев'яне зображення померлого у вирізьбленій та розмальованій труні, таке, що воно зовсім схоже на покійника, завбільшки приблизно в один чи два лікті, і він показує це зображення кожному з співтрапезників і каже: «Дивись на нього, а потім пий і розважайся, бо таким ти будеш, коли помреш» [1]. Отак вони роблять на своїх учтах.

79. Єгиптяни додержують успадкованих від предків звичаїв і не заводять нових. Серед усяких інших звичаїв, що про них варто згадати, є такий звичай, вони знають лише одну пісню: пісню на честь Ліна [1], яку вони співають і у Фінікії і на Кіпрі та в інших краях. Хоч його ім'я змінюється в тій чи іншій країні, але всі згідні з тим, що особа, про яку йдеться в еллінській пісні, та сама, що має ім'я Лін. Серед багатьох інших речей, які мене здивували в Єгипті, була і ця: звідки вони взяли цього Ліна. Здається, що вони споконвіку співають цю пісню. Єгипетською мовою Лін називається Манерос. Єгиптяни кажуть, що він був єдиним сином першого царя Єгипту і передчасно помер і єгиптяни вшанували його таким сумним співом, і що це в них перша і єдина пісня в своєму роді.

80. І ще в одному єгиптяни схожі на еллінів, але лише не на всіх, а на лакедемонян: молоді люди в їхній країні, коли зустрічають старших, відступають, відходять із шляху, і коли такий старший приходить, встають із місця, де вони сиділи. Але ні в чому іншому вони не схожі на еллінів. Замість того, щоб вітати один одного, ідучи шляхом, вони роблять низький уклін, торкаючись рукою коліна.

81. Одягаються вони в льняні хітони з торочками на подолі, які вони називають каласірами. А поверх хітонів надягають вовняний білий плащ. Але в святилищах вони не носять вовняних плащів і покійників не ховають у плащах, бо цього не дозволяє релігійний закон. В цьому вони виявляють схожість із так званими орфічним [1], вакхічним і піфагорійським ритуалами, які, справді, походять із Єгипту [2]. Адже той, хто присвячений у ці містерії, не може бути похованим у вовняному одязі. Щодо цього в них є священний переказ, про який вони розповідають.

82. Ось ще деякі винаходи єгиптян. Кожний місяць і кожний день належить якомусь богові [1]. Що станеться в житті людини, залежить від дня її народження, якою смертю вона помре і якою вона сама буде. Ці винаходи використали ті елліни, що займаються поезією [2]. Вони відкрили також знамення для пророкування майбутнього і більше, ніж усі інші люди. Отже, коли з'являється якесь знамення, вони спостерігають [3], що потім відбувається, і зважають на це, а коли пізніше з'явиться щось подібне, то гадають, що після того станеться таке саме.

83. Ворожба відбувається в Єгипті ось так. Ніхто з людей не володіє мистецтвом ворожіння [1], їм володіють лише деякі боги. Справді, там існує пророче святилище Геракла і Аполлона, і Афіни, і Артеміди, і Арея, і Зевса, а найбільш за всі святилища вони шанують пророче святилище Лето в місті Буто. Проте спосіб ворожіння не скрізь той самий, але різний.

84. Щодо лікування хворих [1], то в них такий розподіл: кожен лікар лікує лише від однієї хвороби, але не від багатьох. У їхній країні дуже

багато лікарів, бо одні лікують очі, інші — голову, ще інші — зуби, інші — черево і деякі — від усяких непевних хвороб.

85. А тепер про їхні оплакування та похорони. Коли в домі помирає якась значна особа, тоді всі жінки цього дому змазують голову або все обличчя глиною, потім залишають померлого в домі, а самі походжають у місті в сукнях, спущених до талії і з голими персями, і б'ють себе, а разом із ними всі їхні родичі. В іншому місці так само б'ють себе чоловіки в одязі, спущеному до пояса. Коли вони закінчать оце, вони відносять покійника для бальзамування [1].

86. Є там люди, що займаються саме цією справою і володіють цим ремеслом. Вони, коли їм приносять померлого, показують тим, що його принесли, дерев'яні образи покійників, відповідно розфарбовані. Пояснюють їм, що найретельніше бальзамування призначається для того, назвати ім'я якого, мені здається, було б блюзнірством у даному разі [1]. Потім показують другий зразок бальзамування, трохи гірший від попереднього і дешевший, а згодом і третій, найдешевший. Щойно вони їм це розтлумачать, питають їх, в який спосіб бальзамування ті хочуть, щоб був набальзамований їхній покійник. Замовники домовляються щодо ціни і відходять, а бальзамувальники в своїх майстернях приступають у такий спосіб до своєї справи. Спершу загнутим залізним гачком через ніздрі вони витягають мозок, але так вони виймають лише одну частину його, а другу його частину вони розчиняють зіллям, яке вливають у голову. Потім вони розтинають черево гострим каменем [2] із Ефіопії і виймають усі нутрощі [3], потім ретельно очищують його і вимивають пальмовим вином, і знову очищують ароматичним порошком. Потім наповнюють черево чистою розтертою смирною, касією та інщими ароматичними речовинами, за винятком ладана, і знову зашивають. Після всього цього кладуть тіло на сімдесят днів у содовий розчин [4] і так його бальзамують. Більше як на сімдесят днів його не можна залишати в содовому розчині. Коли минуть сімдесят днів, миють померлого і обгортають тіло стрічками, нарізаними з льняного простирадла, змазуючи їх тонким шаром глею [5], який єгиптяни звичайно використовують замість клею. Потім родичі померлого забирають його тіло і замовляють для нього дерев'яну труну у формі людини, а коли вона буває готова, кладуть туди покійника і так його в труні сторчма ставлять до стіни в усипальні і там зберігають його [6].

87. Так готують бальзамувальники покійників до похорону, коли йдеться про найдорожче бальзамування. А для тих, які воліють краще наступний вид бальзамування і хочуть уникнути великих витрат, бальзамувальники так готують до похорону померлих. Вони наповнюють клістири густим глеєм, що витікає з кедрини [1], і потім наповнюють їм черево покійника, не розтинаючи його і не виймаючи з нього кишки, і не дають рідині витікти звідти, а потім кладуть тіло в содовий розчин на кілька днів. В останній день вони виливають із черева кедровий глей, що перед тим улили туди. І таку сильну дію має ця кедрова рідина, що вона розчинює і кишки, і всі нутрощі, і вони виходять назовні, а м'ясо розчинює сода і, нарешті, від покійника залишаються тільки шкіра та

кістки. Коли з цим закінчують, вони віддають покійника родичам і більше бальзамувальникам нема чого робити.

88. А ось тепер і третій вид бальзамування, що призначається для тих, у яких мало грошей. Черево очищують сірмеєю [1], а після того тіло кладуть на сімдесят днів у содовий розчин і віддають його родичам, які забирають його.

89. Проте, жінок знатних осіб, коли жінки вмирають, їх не віддають одразу для бальзамування, а також і тих, які дуже вродливі та користувалися великою повагою. Лише, коли минуть два-три дні після їхньої смерті, їх віддають бальзамувальникам. А роблять так, щоб бальзамувальники не злягалися з мертвими жінками. Бо кажуть, що одного з них спіймали, коли він злягався з жінкою, що недавно померла, а його товариш із ремесла видав його.

90. Якщо людину, байдуже єгиптянина чи іноземця, поцупить крокодил, або він сам утоне в річці і буде знайдено його труп, у якому б місті його не викинула ріка, мешканці неодмінно зобов'язані забальзамувати його, якнайкраще подбати про нього і поховати його в священній труні. Ніхто не має права торкатися його, ні родич, ні приятель, лише жерці Нілу. Вони беруть його в свої руки і ховають його, бо його тіло вважається чимсь важливішим, ніж тіло померлої людини.

91. Єгиптяни уникають запозичати еллінські звичаї, так само, скажу я коротко, як і звичаї будь-якого іншого народу. Таке в них правило, якого вони взагалі дотримуються. Але у Фіванському номі біля Неаполя є велике місто Хеммій [1]. У цьому місті є святилище Персея [2], сина Данаї. Це святилище має чотирикутну форму, а навколо нього ростуть пальми. Передбрамні споруди святилища кам'яні і дуже великі, а біля них височіють дві великі кам'яні статуї. Всередині цієї храмової округи є храм, а в ньому стоїть статуя Персея. Самі мешканці Хеммія кажуть, що Персей багато разів з'являвся в їхній країні і часто бував у храмі і що вони знаходять його сандалію завбільшки в два лікті [3]. Коли знаходять таку сандалію, то в Єгипті настає добробут. Це вони стверджують і на честь Персея, як і елліни, роблять отаке: влаштовують гімнічний агон [4], до якого входять усі види змагань і у винагороду переможцям дають тварин, плащі, шкури. І коли я їх спитав, чому Персей з'являється лише в них і чому вони відрізняються від інших єгиптян тим, що влаштовують гімнічний агон, вони мені відповіли, що Персей походить із їхнього міста, бо Данай і Лінкей були хеммітами, які переселилися до Еллади [5]. І починаючи від них, вони навели мені ввесь родовід аж до Персея. Він прибув до Єгипту, сказали єгиптяни, з тієї причини, яку наводять і елліни, щоб принести з Лівії голову Горгони. Прийшов він, кажуть, і до їхнього краю і впізнав всіх своїх родичів. Коли він прибув до Єгипту, як кажуть, він знав назву Хеммія, бо про неї йому сказала його мати, і що за його наказом і на його честь улаштовується гімнічний агон.

92. Усі ці звичаї, що про них я розповів, властиві єгиптянам, які живуть поза межами боліт. Проте і ті, що живуть у болотах, мають узагалі такі самі звичаї, як інші єгиптяни. Серед цих звичаїв є і такий, що кожний живе лише з однією жінкою [1], як і елліни. Щоб добути собі дешеву їжу, вони вигадали різні засоби і серед них такий. Коли ріка

виходить із берегів і затоплює заплавини, у воді рясно виростає один вид лілеї, який єгиптяни називають лотосом [2]. Вони зрізують його квіти, потім висушують їх на сонці і товчуть те, що є там у лотосі і що схоже на макову голівку, і роблять із нього хліб, який печуть на вогні. А коріння цього лотосу округле і завбільшки з яблуко, досить солодке на смак і його їдять. Є там іще й інші види лілей, схожі на троянди, що так само виростають у воді. Їхній плід утворюється в другій чашечці, що виростає з кореня поряд із основною чашечкою. Цей плід за своєю формою дуже схожий на осине гніздо. В ньому є багато зернят, кожне з яких завбільшки з кісточку маслини. Їх їдять і свіжими і висушеними. Щодо папіруса, який є однорічною рослиною, його спершу зрізують у болотах і зрізану верхню частину стебла різноманітно використовують, а те, що залишається насподі, заввишки приблизно з один лікоть, їдять або продають. Проте, ті, що хочуть зробити з папіруса справді смачну страву, розжарюють піч до червоного і печуть його там, змазавши олією, а потім уже їдять його. Деякі з них живляться лише рибою. Її ловлять, патрають, висушують на сонці, а потім їдять висушеною.

93. Риби [1], що живуть зграями, майже не народжуються в пливучих водах. Вони годуються в озерах, і ось що вони роблять. Коли настає в них пора розмноження, вони юрмою випливають у море. Попереду пливуть самці і розкидають сперму, а самки, що пливуть позаду, ковтають її і в такий спосіб запліднюються. Оскільки під час вагітності вони перебувають у морі, після кожна з них повертається до свого водоймища. Але на цей раз попереду пливуть уже не самці, а самки. І оскільки попереду пливуть саме вони, то вони роблять те, що перед тим робили самці, тобто вони розкидають ікру, щоразу кілька крупинок таких, як просяні зернятка, а самці, що пливуть за ними ковтають ці ікринки. Кожна з цих ікринок має стати рабою. Отже, з тих ікринок, що врятовуються і їх не заковтують самці, виплоджуються риби і згодом виростають. У всіх тих риб, що виловлюються, коли вони випливають у море, можна побачити на лівому боці голови садна, а в тих, що виловлюються під час їхнього повернення з моря, садна спостерігаються на правому боці голови. І це буває з такої причини. Вони пливуть униз за течією до моря і тримаються якомога ближче до лівого берега, а коли пливуть, повертаючись, також наближуються до цього берега, торкаючись його і так само тримаючись якнайближче до нього, напевне для того, щоб їх не затягла течія і вони не загубили б зворотного шляху. А коли починає підійматися вода в Нілі, насамперед починають наповнюватися річковою водою, що просочується, западини та баюри, що найближчі до ріки, і щойно переповнюються вони водою, в них рясно роїться мільга. Звідки, вірогідно, беруться ці рибки, мені здається, я можу це пояснити. В попередньому році [2], коли Ніл повертається до свого річища, риби викидають ікру в річковий мул, а потім разом із останньою водою відпливають. А згодом із зміною діб року, коли знову напливає вода, з цієї ікри народжується мільга, як я сказав. Отаке відбувається з рибою.

94. Єгиптяни, які живуть поблизу боліт, використовують певну олію, що її одержують із плодів сіллікіпрії [1], яку єгиптяни називають кікі і готують її в такий спосіб. По берегах річок і озер сіють цю сіллікіп-

рію, яка в еллінських краях виростає самосівом у дикому стані. Її в Єгипті сіють і вона дає багато плодів, але вони неприємно пахнуть. Спершу збирають ці плоди, потім їх товчуть і вичавлюють під пресом, або висушивши виварюють і використовують те, що з цього виходить. Це густа олія, така як і звичайна, придатна для світильника, але вона смердить.

95. Проти комарів, яких там безліч, ось що вигадали єгиптяни. Ті, що живуть у країні вище боліт, рятуються від комарів на вежах, на які вони підіймаються і там сплять, бо комарям вітри заважають високо літати. А ті, що мешкають біля боліт, замість веж вигадали для себе інші засоби захисту, а саме: кожен із них має свої сіті і вдень ловить рибу, а вночі використовує їх ось як: на ліжку, де він відпочиває, він розтягує сіті і обгортає ними ліжко, а потім залізає туди і спить. Комарі, якщо загорнутися в якийсь плащ або простирадло, засовують у них свій ніс і кусають, але через сіті вони навіть не намагаються укусити [1].

96. Судна [1], що призначаються в них для перевезення товарів, вони будують із деревини акації [2]. Це дерево за своїм виглядом дуже схоже на кіренський лотос, а смола, що з нього витікає — це камедь. Із цієї акації вони вирубають дошки завдовшки в два лікті і розкладають їх, як цеглу [3] і будують кістяк судна в такий спосіб: ці дошки в два лікті вони оббивають довгими дерев'яними міцними цвяхами, і коли побудують таким чином кістяк, потім поверх них кладуть поперечки [4], гнутих кріплень вони при цьому не використовують. Пази зсередини вони законопачують папірусом. Роблять вони кермо [5] і для нього є отвір у кілі. Щоглу виготовлюють із акації [6], а вітрила — з папірусу. Ці судна не можуть пливти проти течії, якщо нема сильного ходового вітру, але їх тягнуть кодолами вздовж берегів. Коли вони мають пливти за течією, то це буває так. Є там плетениця у формі дверцят, зроблена з міріки, скріплена очеретом [7], і ще камінь [8] із діркою всередині, вагою приблизно в два таланти. З цих двох речей плетеницю моряк прив'язує кодолою до судна і кидає попереду судна і вона пливе у воді, а камінь він кидає позаду судна, так само прив'язаний іншою кодолою. Плетениця, звичайно, коли падає в річкову течію, швидко пливе і тягне за собою баріс [9] (бо, як я вже сказав, так називається цей вид суден), а камінь, коли судно тягне його за собою по дну, забезпечує прямий напрям. Такого виду суден багато є в Єгипті і деякі з них несуть на собі вагу багатьох тисяч талантів *.

97. Коли Ніл затоплює країну, то над водою видно лише міста, які дуже нагадують острови Егейського моря. Бо всі інші частини Єгипту стають морем і над ним підіймаються лише міста. Коли відбувається таке, то судна вже не пливуть за течією ріки, але плавають над рівниною. Отже, щоб пливти, наприклад, із Навкратіди [1] в Мемфіс, можна на судні проїхати повз піраміди. Проте, це не є звичайний шлях, але найчастіше пливуть від вершини Дельти і від міста Керкасор. А коли пливти від моря і від Каноба до Навкратіди рівниною, можна пройти поблизу від міста Антілли і міста, що називається Архандр.

98. Із цих міст Антілла найбільш гідна згадки, постачає кожній жінці єгипетського царя різні речі, та зокрема взуття. Це так установлено, коли Єгипет став під владою персів. А інше місто, я гадаю, одержало

свою назву від зятя Даная Архандра [1]. Проте, міг існувати і ще якийсь інший Архандр, але як би там не було, це ім'я не є єгипетським.

99. Досі те, що я розповів, було почерпнуто з того, що я бачив, і з моїх міркувань і з відомостей, про які я тут розпитував, а далі я посилатимусь на розповіді єгиптян [1], котрі я чув. До них я додам також дещо, що я бачив на власні очі. Жерці мені сказали, що Мін [2], перший цар Єгипту, огородив валами Мемфіс. Перед тим ріка протікала вздовж піщаного краю гірського пасма з боку Лівії, а Мін, почавши з узвишшя, що розташоване за сто стадій на південь від Мемфіса, змусив насипами зробити ріку закрут на півдні [3] і цим він, по-перше, осушив старе річище і, по-друге, відвів ріку так, що вона потекла серед рівнини. І тепер ще про цей закрут Нілу, що його перегороджено греблями, перси старанно дбають і щороку лагодять на ньому греблю, бо якби ріка прорвала в цьому місці греблю і розлилася б, тоді ввесь Мемфіс наразився б на небезпеку опинитися під водою. І коли Мін, перший із царів, зробив сухим місце, яке він захистив греблею, так мені сказали жерці, він побудував на тому місці місто, що тепер називається Мемфіс (бо і Мемфіс розташовано в долині Єгипту), і поза містом викопав і наповнив річковою водою озеро [4] з північного і з західного боків (бо із сходу його захищає сам Ніл), а після того він там побудував святилище Гефеста [5], велике і варте того, щоб його ретельно оглянути.

100. Після цього жерці з книги [1] перелічили мені ймена інших трьохсот тридцяти царів. Серед стількох поколінь людей вісімнадцять царів були ефіопами, була також серед них одна тубільна жінка, а всі інші були чоловіками. Ім'я жінки, яка стала царицею було саме таке, як і вавілонської цариці Нітокріди [2]. Кажуть, що вона хотіла помститися на своєму братові, якого єгиптяни, хоч він і був їхнім царем, убили, а після його вбивства передали їй царську владу, а вона помстилася на ньому за те, що він підступно вбив багатьох єгиптян. Отже, вона наказала побудувати підземне приміщення, досить просторе, і сказала, ніби хоче влаштувати його вхідчини, а між тим інше вона задумала. Кажуть, вона запросила туди єгиптян, про яких вона знала, що вони були головними призвідниками вбивства, і ще багатьох разом із ними і почастувала їх, а коли вони почали їсти, вона випустила на них річкову воду через великий прихований водогін. Про цю жінку лише оце мені розповіли, а також і те, що скоро вона це зробила, вона кинулася в якусь споруду, наповнену приском, щоб уникнути покарання.

101. Інші царі нічим не відзначалися, бо не можна послатися на те, що вони створили, за винятком одного з них, останнього Мойріда [1]. Він, як мені сказали, побудував як пам'ятник свого царювання північні пропілеї [1] святилища Гефеста, а також викопав котлован для озера, а скільки стадій воно має в окружності, я про це скажу далі, а посередині озера він побудував піраміди, про розмір яких я розповім, коли в мене йтиметься про це саме озеро. Отже, стільки він зробив, а з інших царів ніхто не зробив нічого.

102. Проминувши їх, я розповім про того, хто став царем після них, ім'я якого Сесостріс [1]. Він, сказали жерці, спершу вирушив на довгих кораблях із Аравійської затоки і підкорив тих, що живуть біля Червоно-

го моря, а пливучи далі, він дійшов до такого моря, де не можна було пливти через мілизни, що там були [2]. Згодом, коли він повернувся до Єгипту [3], за словами жерців, він зібрав численне військо і пішов через материк і підкорив собі всі народи, що були там на його шляху. Коли якийсь народ відважно чинив йому опір і вперто бився за свою свободу, він у країні цих людей ставив стовпи [4] з написом, у якому зазначалася його назва і назва його країни і що він підкорив його силою своєї зброї. А коли він здобував міста якогось народу без бою і без труднощів, на стовпах, які він ставив у їхній країні, він писав те саме, що і для народів, котрі виявили відвагу, а крім того вирізьбляв на них жіночий статевий орган, показуючи цим, що вони не були відважними.

103. Чинивши таке, він обійшов материк у всіх напрямах, поки з Азії він не прийшов до Європи і підкорив скіфів і фракійців. Там, я гадаю, було найвіддаленіше місце, до якого дійшло єгипетське військо. Бо в їхній країні, як можна впевнитися, було поставлено стовпи, а далі їх уже нема. Звідти він у своєму поході змінив напрям і, повертаючись, прибув до річки Фасія [1], а там я вже не можу твердити, чи то сам Сесостріс відокремив від свого війська якусь частину, байдуже яку саме, і залишив її там, щоб вони оселилися, чи деякі його воїни, втомившися від безперервних пересувань, залишилися там і оселилися при річці Фасії.

104. Отже, очевидно, що колхи єгипетського походження. Це моя особиста думка, яка з'явилася ще перед тим, як я почув це від інших. І оскільки мене переслідувала ця думка, я запитав і тих й інших і виявив, що радше колхи зберегли спогад про єгиптян, ніж єгиптяни про колхів. Але єгиптяни сказали мені, що, на їхню думку, колхи походять із Сесострісового війська. Я і сам дійшов такого висновку, бо колхи темношкірі [1] та кучеряві, але це ще нічого не означає, бо існують ще й інші такі. Але я спираюся певніше на такий доказ, а саме, що єдині серед усіх людей колхи, єгиптяни та ефіопи з давніх-давен мають звичай обрізання статевих органів. Адже фінікійці та сірійці з Палестини самі визнають, що навчилися цьому від єгиптян, а сірійці [2], що живуть біля річки Термодонт і біля Партенія, а також макрони, що є їхніми сусідами, кажуть, що це вони недавно запозичили від колхів. Бо вони єдині серед людей роблять обрізання і вони, в цьому можна переконатися, роблять його так само, як і єгиптяни. Щодо самих єгиптян і ефіопів, я не можу твердити, хто з них навчився цього в іншого. Ясно, що це в них із давніх-давен. Що вони всі навчилися цього, спілкуючись із Єгиптом, крім усього іншого, є в мене важливий доказ: ті фінікійці, що спілкуються з еллінами, вже не наслідують єгиптян щодо статевих органів, але, навпаки, не роблять своїм нащадкам обрізання.

105. Тепер я наведу і дещо інше про колхів, у чому вони схожі на єгиптян. Саме вони єдині та єгиптяни обробляють льон в однаковий спосіб і спосіб життя в них однаковий і мова обох цих народів схожа. Колхійський льон елліни називають сардонським [1], але той, що вони його одержують із Єгипту, називають єгипетським.

106. Із тих стовпів, які в різних країнах поставив єгипетський цар Сесостріс, більшість уже не збереглася дотепер. Отже, їх не можна

побачити в Сірії [1], але в Палестині я бачив їх на власні очі та переконався, що вони існують, бачив я і написи, про які я вже сказав, що вони мають угорі жіночі органи. І в Іонії існують іще два зображення цієї людини, рельєфно вирізьблені на скелі на шляху, що йде з області Ефеса до Смірни, і ще одне на шляху, що йде від Сардів до Фокеї, та ще інше на шляху від Сардів до Смирни [2]. І на тому і на іншому вирізьблено образ чоловіка заввишки в п'ять спітам. В правій руці він тримає списа, а в лівій лук, а має він іще іншу зброю, почасти єгипетську, а почасти ефіопську. І є на ньому напис священним письмом єгиптян, вирізьблений на його грудях від одного плеча до іншого, а в написі сказано: «Я завоював цю країну силою моїх рамен». Проте, хто він і звідки, там не ясно, а в іншому місці про це сказано. Дехто з тих, що оглянули ці пам'ятники, гадають, що це зображення Мемнона [3], але це дуже далеко від правди.

107. Отже, цей єгипетський цар Сесостріс [1], як кажуть жерці, повертаючись із походу, привів багато людей із народів тих країн, які він завоював, а коли він прибув до Пелусійських Дафн, його брат, якому Сесостріс доручив управління Єгиптом, запросив його нібито для того, щоб почастувати його та його синів, але іззовні він навколо будинку поклав багато дров і підпалив. А Сесостріс, кажуть, щойно це помітив, звернувся за порадою до своєї жінки, що їм робити, бо він брав її із собою в походи. І вона, кажуть, порадила йому з шістьох його синів покласти двох на вогонь і так зробити міст через вогнище, і, перейшовши через їхні тіла, вийти назовні і врятуватися. Так, кажуть жерці, зробив Сесостріс, і через це двоє з його синів згоріли, а решта разом із їхнім батьком уникли загибелі.

108. Скоро Сесостріс повернувся до Єгипту і помстився на своєму братові, він використав численних полонених, яких він привів із собою з підкорених ним країн, у такий спосіб [1]. Кам'яні брили дуже великих розмірів, які за його царювання було перевезено до святилища Гефеста, полонені мусили волокти їх і вони з необхідності прокопали всі канали, що є тепер у Єгипті. Так, навіть проти своєї волі вони зробили Єгипет, який до того можна було об'їхати на коні [3] або на возі, зовсім непридатним для цих засобів пересування. Бо відтоді Єгипет, що від краю і до краю є рівниною, став непрохідним ні для піших, ні для кінних. І з цієї причини виникли там канали, яких там так багато по усіх напрямах. Отже, пошматував цар свою країну в такий спосіб ще з такого приводу. Всі ті єгиптяни, міста яких були розташовані не біля ріки, а всередині країни, щоразу, коли убували річкові води, через нестачу води використовували для пиття трохи солонувату воду, що її вичерпували з колодязів. Ось із якої причини було пошматовано каналами Єгипет.

109. Кажуть, що цей цар розподілив країну між усіма без винятку єгиптянами. Кожному він дав однакову з іншими квадратну ділянку і призначив кожному виплачувати щорічний податок і в такий спосіб він забезпечив прибутки [1]. Якщо ріка змиває якусь частину ділянки якогось господаря, то він може прийти до самого царя і сказати йому, що трапилося. Тоді цар посилає людей, щоб вони довідалися і виміряли, наскільки зменшилася оброблювана ділянка. Відповідно до цього в майбу-

тньому має зменшитися і сплачуваний її господарем податок. А я маю думку, що так було винайдено геометрію [2] і звідти вона прийшла до Еллади. А сонячний годинник із його стрижнем [3] і поділ дня на дванадцять частин елліни запозичили від вавілонян.

110. Цей самий цар був єдиним єгипетським царем, який царював також в Ефіопії [1]. На спогад про себе він поставив перед святилищем Гефеста кам'яні статуї [2]. Дві з них заввишки в тридцять ліктів, які зображують його та його жінку, а інші — чотирьох його синів і кожний із них заввишки в двадцять ліктів. Через багато років після того перський цар Дарій [3] хотів поставити там перед ними ще одну статую, але жрець Гефеста не дозволив йому цього, бо той не зробив стільки, скільки єгипетський цар Сесостріс. Бо Сесостріс, сказав він йому, і ще багато інших народів підкорив, не менше, ніж Дарій, а серед них також і скіфів, а Дарій не спромігся подолати скіфів. Отже, було б несправедливим поставити його статую перед цими пам'ятниками, бо він своїми подвигами не перевершив Сесостріса. Тоді Дарій, як кажуть жерці, після цих слів погодився з жерцем.

111. Коли помер Сесостріс, як розповідали жерці, його царську владу успадкував його син Ферос [1]. Він не відзначився ніяким військовим подвигом, але з ним сталося таке, що він осліп через такий випадок. На той час була найбільша повідь на ріці [2], вона досягла висоти вісімнадцяти ліктів і покрила поля, піднявся вітер і на ріці розбурхалися хвилі. Як кажуть, цей цар у безглуздому гніві схопив спис і жбурнув його в середину виру і одразу захворів на очі й осліп. Протягом десятьох років він залишався сліпим, але на одинадцятий йому переказав оракул із міста Буто, що вже закінчився строк його покарання і він знову прозріє, коли обмиє свої очі сечею жінки, що не знала іншого чоловіка, але спілкувалася лише із своїм законним дружиною. Отже, він, як кажуть, спершу спробував використати сечу своєї жінки, а згодом, бо не відновив свій зір, опробував сечу всіх поспіль жінок. Щойно, нарешті, він прозрів, і тоді зібрав в одному місті всіх жінок, що їх опробував, за винятком тієї, сечею якої він обмив свої очі і прозрів. Це місто називається тепер «Червона брила» [3]. Там він зібрав їх усіх і спалив разом із містом. А ту, сечею якої він обмив свої очі і прозрів, він узяв собі за дружину. Скоро він одужав від хвороби очей, і порозсилав приношення до всіх визначних святилищ і зокрема ще до такого, який найбільше прославився серед інших. Отже, він присвятив святилищу Геліоса видатні твори — два кам'яних обеліски [4], кожний із яких був вирізьблений із суцільного каменя. Завдовжки кожний із них був у сто ліктів, а завширшки у вісім.

112. Спадкоємцем цього царя, як кажуть, був один із Мемфіса, ім'я якого грецькою мовою було Протей [1]. Тепер у Мемфісі існує священна округа [2] його храму, дуже гарна і чудово прикрашена, розташована на південь від святилища Гефеста. Навколо цієї округи мешкають фінікійці з Тіра і все це селище називається Табір тірійців. В окрузі Протея є святилище, що називається святилищем Іноземної Афродіти [3]. Я гадаю, що це святилище є святилищем Єлени, дочки Тіндарея, по-перше, тому, що я чув про те, що Єлена перебувала в оселі Протея і, по-друге, а це

є важливіше, оскільки вона називається Іноземною Афродітою, бо в усіх інших святилищах Афродіти такий епітет, як Іноземна, невідомий.

113. Жерці мені розповідали, коли я їх запитав, що справа з Єленою була така: Александр [1] викрав Єлену із Спарти і відплив до своєї вітчизни. Коли він доплив до Егейського моря, супротивний вітер відкинув його далеко аж до Єгипетського моря, а звідти (оскільки вітри не вщухали) він прибув у Єгипет і власне до тієї частини Єгипту, де тепер є Канобське гирло Нілу і до Рибозаготівель. На березі було, а воно і тепер ще існує, святилище Геракла [2], і якщо туди прибіжить раб, що належить комусь, і зробить на своєму тілі якісь позначки, присвячуючи себе богові, то цього раба заборонено чіпати. Цей звичай продовжує існувати так само і в мій час, як існував він і перед тим. Отже, тоді деякі слуги Александра, що знали про цей звичай у святилищі, повтікали, прийшли і сіли там як благальники перед богом і обвинуватили Александра, щоб пошкодити йому, і розповіли про всю історію, що сталося з Єленою, і про образу, яку зазнав Менелай. Ці обвинувачення вони переказали жерцям і сторожеві цього гирла, на ім'я Тоніс [3].

114. Почувши це, Тоніс послав якнайшвидше повідомлення в Мемфіс до Протея і сказав: «Прибув один іноземець, за походженням тевкр, який учинив в Елладі негідний учинок, тобто спокусив жінку людини, яка його пригостила, відвіз її, а разом із нею багато скарбів, і приїхав сюди. Вітри прогнали його далеко від його шляху і викинули його тут у нашу країну. Отже, що нам робити тепер? Чи відпустити його, щоб він цілим і непошкодженим від'їхав, чи відібрати від нього те, що він привіз із собою?» У відповідь на це Протей послав ту людину і сказав їй: «Цього чоловіка, хоч ким би він був, що вчинив такий безчесний учинок на шкоду тому, хто його пригостив, візьміть і приведіть перед мої вічі, щоб я довідався, що він може сказати».

115. Вислухавши цей наказ, Тоніс затримав Александра та його кораблі і потім привів його самого до Протея в Мемфіс, а також і Єлену із скарбами і разом із ними тих благальників. Коли всі вони прийшли, Протей запитав Александра, хто він такий і звідки прибув. Той докладно розповів йому про свій родовід, назвав йому свою вітчизну і ще розповів про свою подорож, звідки той прибув. Після того Протей спитав його, звідки той узяв Єлену. Проте, оскільки Александр намагався в своєму оповіданні обійти відповідь на це запитання і не сказати правди, то його викрили ті, що сиділи в святилищі як благальники, і вони докладно переказали всю історію його несправедливого вчинку. Нарешті, Протей прийняв таке рішення: «Я,— сказав він Александрові,— якби я не вважав за свій священний обов'язок дотепер не вбивати жодного чужинця з тих, яких затягли вітри і вони прибули в мою країну, я покарав би тебе за того еллінa, бо ти, найпаскудніший із людей, коли той тебе пригостив, ти учинив найбезчеснішу справу, зблизився з жінкою людини, що прийняла тебе як гостя, і цього тобі було замало, ти закрутив їй голову і забрав її, як злодій, і втік. Навіть і цього було тобі мало, ти ще обідрав дім людини, яка гостинно прийняла тебе, а тепер з'явився сюди. Тепер, оскільки я аж ніяк не бажаю вбивати іноземця, цю жінку і скарби я не дозволю тобі взяти з собою і відійти, але я їх збережу для еллінa,

якщо він схоче сам прийти і забрати її та їх. Що ж до тебе і до твоїх товаришів, я неодмінно наказую тобі за три дні покинути мою країну і податися до іншої, до якої захочеш, а якщо ти цього не зробиш, я розглядатиму тебе як ворога».

116. Так сказали мені жерці, а Єлена прибула до Протея. Мені здається, що і Гомер чув цю історію. Але, оскільки вона не пасувала до його епічного твору, він використав інший переказ і через це залишив осторонь цю історію, показавши, що він знав і таку розповідь. Це стає ясним із того, що він каже в «Іліаді» (а він ніде не суперечить цьому оповіданню) про блукання Александра, що той, коли викрав Єлену, був далеко віднесений від свого шляху і блукав по різних інших краях, і як він прибув до фінікійського Сідона (про це він оповідає в «Подвигу Діомеда» [1]), і ось що сказано в його віршах:

«... Вишиті гарно узорні лежали її покривала —
Виріб сідонських жінок, що їх Александр боговидний
Сам із Сідону привіз, переплинувши море широке
В подорож ту, коли він благородну вивозив Єлену *.

Його він згадує й в таких віршах «Одіссеї» [2]:

«Зевсова донька ті ліки цілющі, для всіх пожиточні,
Від Полідамни, Фтона дружини, придбала в Єгипті,
Де плодоносна земля розмаїтого родить багато
Зілля корисного людям, багато й шкідливого дуже»... **

І ще такі вірші, з якими Менелай звертається до Телемаха:

«Я поривався додому, мене ж у Єгипті тримали
Вічні боги, бо святої я їм не приніс гекатомби...»

З цих віршів стає ясно, що він знав, що Александр заблукав до Єгипту, адже Сірія межує з Єгиптом, а фінікійці, яким належить Сідон, живуть у Сірії.

117. Згідно з цими віршами ясно також, і цього не можна заперечувати, що «Кіпрії» [1] — це не Гомерів твір, але когось іншого, бо в «Кіпріях» сказано, що Александр із Спарти за три дні прибув до Іліона разом із Єленою, що вітер для нього був ходовий, а море було спокійне, але в «Іліаді» сказано, що, коли він її відвозив, довелося йому поблукати тут і там. Але тепер залишимо осторонь і Гомера і Кіпрський епос.

118. Коли я спитав жерців, чи елліни, коли вони розповідають про троянську війну, кажуть лише легкодумні слова, чи ні. І ось що відповіли на це моє запитання і про це вони довідалися, як вони сказали, від самого Менелая. Після викрадення Єлени прибуло до країни тевкрів численне військо еллінов на допомогу Менелаєві. Це військо висадилося

---

* «Іліада». Пісня шоста, вв. 289—292, переклад Б. Тена, К., 1978.
** «Одіссея». Пісня четверта, вв. 227—230, переклад Б. Тена, К., 1968.

на суходіл, розбило там табір і послало вісників до Іліона, а разом із ними пішов і сам Менелай. Отже, прийшли посланці, зайшли в місто, зажадали видачі Єлени і скарбів, які Александр викрав і втік, і ще зажадали відшкодування злочину, що він його вчинив. Проте тевкри і тоді й опісля повторювали ті самі слова і запевняли під присягою і без присяги, що справді в них нема ні Єлени, ні скарбів [1], яких від них вимагають і обвинувачують, ніби вони їх мають, але що все це є в Єгипті і що несправедливо вважати їх відповідальними за те, що має цар Єгипту Протей. Елліни гадали, що з них глузують, і через це, звичайно, почали облогу і, нарешті, здобули місто. Проте коли і після здобуття міста не було знайдено Єлени, а від троянців вони чули ті самі слова, як і перед тим, тоді, нарешті, елліни повірили першим їхнім словам і послали самого Менелая до Протея.

119. Менелай прибув до Єгипту, проплив рікою вгору і доплив до Мемфіса, розповів про все, як воно було, і одержав і багаті дари і Єлену, взяв її собі незайману і разом із нею всі скарби, що йому належали. Хоч із Менелаєм поводилися так чемно, він повівся несправедливо перед єгиптянами. Він поспішав від'їхати, але його не відпускали супротивні вітри, а через те, що погода протягом багатьох днів залишалася однаковою, він вигадав зробити безчесний учинок. Він захопив двох тубільних хлопців і приніс їх у жертву [1]. Коли потім його викрили в цьому негідному вчинку, він, викликавши до себе ненависть, переслідуваний, якомога швидше утік із своїми кораблями до Лівії [2]. Про те, куди він вирядився звідти, єгиптяни не могли розповісти. Жерці сказали, що про першу частину їхнього оповідання вони одержали відомості, але про те, що сталося в їхній країні, вони цілком певні.

120. Оце кажуть єгипетські жерці, а я і сам цілком погоджуюся з їхніми оповіданнями про Єлену, маючи на увазі таке. Коли б Єлена була в Іліоні, то її віддали б еллінам, чи хотів би це Александр, чи не хотів. Бо, звичайно, не могли бути настільки безглуздими Пріам та інші його родичі, щоб вони бажали наражати на небезпеку своє життя і життя своїх дітей і саме існування свого міста, або Александр міг жити з Єленою. І, коли дійсно вони мали таку думку протягом перших років облоги, то згодом, коли щоразу, як відбувалася битва з еллінами, багато хто з троянців гинув, коли не було такої битви, щоб двоє чи троє, чи ще більше з синів самого Пріама не було б убито (якщо можна судити на основі творів епічних поетів) [1], за таких умов, я гадаю, що навіть якби сам Пріам жив із Єленою, то він повернув би її ахейцям, коли б ішлося, звичайно, про врятування від цих страждань. Коли до цього додати ще і те, що царська влада не перейшла б до Александра навіть і тоді, якби дуже постарів Пріам, не Александр одержав би владу, а Гектор, старший за нього і зовсім не схожа на нього людина, який став би царем після смерті Пріама, а Гекторові не було б вигідно дати своєму братові можливість робити що завгодно і зокрема тоді, коли через його провину сталося стільки лиха і йому самому і всім троянцям. Вони не віддали Єлени, бо її в них не було, але елліни їм не повірили, хоч троянці казали правду. На мою особисту думку, яку я тут висловлюю, божество саме так усе це визначило, щоб повна загибель троянців показала людям, що за

великими злочинами йдуть і великі кари від богів [2]. А тут щодо всього цього я висловлюю свою власну думку.

121. Після Протея царську владу, як кажуть жерці, успадкував Рампсініт [1], який залишив як пам'ятник свого царювання пропілеї святилища Гефеста, що обернені фасадом на захід. Перед пропілеями він поставив дві статуї заввишки в двадцять п'ять ліктів. Із цих статуй одну, що стоїть із північної сторони, єгиптяни називають Літо, а другу, що стоїть із північної сторони — Зима [2]. Ту, яку називають Літо, їй вони поклоняються і шанують її, а другу, що її називають Зима, вони, навпаки, зневажають. Цей цар, як мені розповідали, мав у своїх скарбницях стільки срібла, що ніхто з царів, які жили після нього, не могли його в цьому перевершити і навіть наблизитися до нього. І оскільки він хотів надійно зберегти свої скарби, кажуть, що він наказав побудувати кам'яну будівлю [3]. Одна із сторін муру цієї будівлі була частиною зовнішньої огорожі його палацу. Але та людина, що її побудувала, задумала лиху справу і вдалася до таких хитрощів. Вона влаштувала так, що один із каменів могли легко витягти з муру двоє людей чи навіть одна людина. Коли було закінчено будування скарбниці, як мені сказали, цар поклав туди свої скарби і коли минув деякий час, будівельник, що наблизився до кінця свого життя, покликав до себе своїх синів (а їх у нього було двоє) і повідомив, що, піклуючись про їхнє майбутнє, щоб у них були всі засоби для заможного життя, він зробив таку хитрість, будуючи цареву скарбницю. І коли він докладно пояснив їм усе, що треба було знати, щоб відсунути камінь, і вказав на його розмір, і сказав, щоб вони ретельно дотримувалися його вказівок, і тоді вони зможуть розпоряджатися царевими скарбами. Після того, кажуть, він помер і не минуло багато часу, як його сини розпочали роботу. Вночі вони прийшли до палацу, знайшли той камінь у мурі будівлі і без усяких труднощів пересунули його руками й узяли там багато скарбів. Проте, сталося так, що цар відчинив двері скарбниці і збентежився, побачивши, що в джбанах не було грошей, але не знав, хто це міг зробити, бо і печатки були цілі і двері скарбниці замкнуто. Але оскільки він відчиняв скарбницю і два і три рази і щоразу знаходив, що грошей ставало все менше й менше (бо злодії не припиняли крадіжки), кажуть, що він зробив таке: він наказав виготувати пастки і поставити їх навколо джбанів, у яких були гроші. І коли прийшли злодії, як і перед тим, і один із них зайшов туди, щойно наблизившись до джбана, з якого хотів узяти гроші, як потрапив у пастку. Коли він зрозумів, що з ним сталося, то одразу покликав свого брата, розповів йому, як було, і сказав, щоб той, не гаючи часу, зайшов усередину і відрубав йому голову, щоб не побачили, хто він такий і не захопили його брата. Той подумав, що брат правильно каже, послухався його і зробив так, як той сказав. І поклавши на місце камінь, повернувся з головою свого брата додому. Скоро розвиднилося, зайшов, кажуть, цар у свою скарбницю і розгубився, побачивши безголове тіло злодія в пастці, а скарбницю цілою, як і була і ніде там не було видно, через що хтось міг зайти і вийти. В своїй розгубленості, як кажуть, він наказав повісити труп злодія на мурі скарбниці, призначив людей охороняти його і дав їм наказ, коли вони побачать, що

хтось плаче або стогне, дивлячись на труп, схопити того і привести до нього. Тим часом як померлий залишався висіти там високо на мурі, мати злодія почала обурюватися. Вона наказала синові, що врятувався, щоб він будь-що, як завгодно зняв звідти тіло свого брата і приніс їй. Коли він цього не зробить, кажуть, вона загрожувала йому, що піде до царя і скаже йому, що викрадені гроші в її сина. Оскільки мати поставила свого сина в безвихідне становище і хоч що він їй не казав, вона не змінила свого рішення. Тоді він привів ослів, наповнив бурдюки вином, навантажив їх на них і вирядився в путь. Скоро він прибув на місце, де люди стерегли повішеного мерця, відтягнув у бік два-три бурдюки і навмисне розв'язав кілька культяпок, що були обернені донизу. Коли вино почало витікати, він почав галасувати і бити себе по голові, ніби не знав, до якого осла йому бігти. Щойно сторожі побачили, що виливається стільки вина, як похапали глечики і всі повибігали на шлях, уважаючи, що це для них щасливий випадок захопити вино, яке виливається. Злодій прикинувся розгніваним і почав сваритися з усіма ними, але невдовзі, коли сторожі заходилися розраджувати його, він прикинувся, ніби заспокоївся і, коли минув його гнів, відвів ослів із шляху і поладнав їхній вантаж. Поступово між ними почалася розмова, і коли один із сторожів сказав йому якийсь дотеп і цим змусив його засміятися, злодій подарував їм один бурдюк. Відтоді всі вони посідали і вже не думали ні про що інше, крім пиятики, і його запросили до свого товариства, щоб і він пив разом із ними. Нарешті він дав себе вмовити і залишився з ними. А оскільки, випиваючи, вони ставилися до нього дуже прихильно, він подарував їм ще один бурдюк. Але сторожі вже стільки випили, що вже зовсім сп'яніли. Вони вже не могли пересилити сон і позасинали там, де випивали. А злодій, коли вже минуло чимало часу в ночі, відв'язав тіло свого брата, зняв його з муру, і, щоб познущатися з сторожів, оголив у них у всіх праву щоку, навантажив мертве тіло на осла і вирушив додому. Так він виконав те, що йому доручила мати.

Цар, щойно йому доповіли, що викрадено труп злодія, страшенно розгнівався і, бажаючи за всяку ціну знайти, хто це такий, що може вчиняти ці крутійства, зробив те, що мені здається неймовірним. Кажуть, що він помістив свою власну дочку в дім розпусти і наказав їй приймати всіх без розбору чоловіків, але перед тим, як їм віддатися, вони мусили розповісти їй, що кожний із них зробив у своєму житті найдотепнішого та найбезчеснішого, і того, хто їй розповість те, що сталося із злодієм, нехай вона схопить його і не відпускає. Скоро почала дочка виконувати те, що їй наказав батько, злодій здогадався, з якою метою все це робиться і вирішив у своїх хитрощах перемогти царя. І зробив він ось що. Він відрубав від плеча руку померлого, сховав її під своїм плащем і зайшов до дому розпусти. Пройшов до царської дочки і, коли вона запитала його про те, про що запитувала і всіх інших, він розповів їй, як він зробив найбезчеснішу справу, коли його брат потрапив у пастку в царській скарбниці і він відтяв йому голову, а найдотепнішим було те, як він підпоїв сторожів, розв'язав і зняв із муру повішеного там свого померлого брата. Вона, кажуть, щойно це почула, схопила його, але злодій у темряві протягнув їй руку померлого, а вона гадаючи,

що це його рука, схопивши її, тримала, але злодій залишив їй руку і якнайскоріше вибіг за двері.

Коли і про це доповіли цареві, він був остаточно приголомшений хитрістю і зухвалістю цієї людини і, нарешті, послав вісників до всіх міст оголосити, що він пробачає цій людині і обіцяє їй дати великі дари, якщо вона прийде до нього. Кажуть, що злодій йому повірив і прийшов до нього і що Рампсініт висловив йому своє захоплення і віддав йому в жінки свою дочку, про яку в нас ішлося, бо він гадав, що цей злодій наймудріша людина на світі. Отже, цар сказав, що єгиптяни перші серед усіх інших людей, а серед єгиптян першою є ця людина.

122. Після того, як кажуть, цей цар живий зійшов до того місця, де, як гадають елліни, знаходиться Аїд. Там він зіграв у кості [1] з Деметрою [2], іноді вигравав, іноді програвав, а потім повернувся на землю і приніс із собою подаровану йому нею гаптовану хустину. Від того часу, коли Рампсініт зійшов в Аїд і повернувся звідти, мені казали, що єгиптяни святкують із цього приводу свято [3]. Я знаю, що таке свято вони святкували і за мого часу, але я не можу сказати, чи вони справді святкують його з цього приводу. В день свята жерці тчуть плащ, а потім міцно зав'язують стрічкою очі одному з них і ведуть того в плащі на шлях, що веде до храму Деметри, а самі вертаються назад. А цього жерця із зав'язаними очима, кажуть, ведуть до святилища Деметри, яке віддалене від міста на двадцять стадій, двоє вовків, а від святилища його знову відводять до міста вовки [4].

123. Нехай той, хто вважає такі оповідання, що їх переказують єгиптяни, вірогідними, має право вірити їм. Що ж до мене, я в усьому моєму оповіданні маю настанову записувати, як я це чув, що кажуть ті або інші. За словами єгиптян у Долішньому світі царями є Деметра і Діоніс [1]. Єгиптяни першими обгрунтували вчення про те, що душа людини безсмертна і що, коли тіло руйнується, душа входить у якусь іншу істоту, яка щоразу народжується. І коли вона по черзі обійде коло всіх земних, морських і пернатих тварин, то знову входить у тіло людини, що народжується, і це відбувається за три тисячі років. Це вчення прийняли і деякі елліни. Одні вважають, що це буває раніше, а інші, що пізніше, немов би йшлося про їхні душі. Я знаю їхні імена, але не пишу їх тут [1].

124. Отже, до царювання Рампсініта, кажуть жерці, в Єгипті всі неодмінно дотримувалися добрих законів і країна перебувала в повному добробуті, але коли після нього царем став Хеопс [1], він довів їх до цілковитої злиденності. Насамперед, кажуть, він закрив усі святилища [2] і не дозволяв їм приносити жертви, а потім змусив усіх єгиптян працювати на нього. Так, одних він послав до каменярень на Аравійській горі, щоб вони звідти пиряли каміння до Нілу, а коли вони його перевозили суднами чере ріку, він змушував інших приймати його і тягти до так званої Лівійської гори. Працювали вони безперервно, ці сто тисяч людей навперемінно по три місяці [3]. Так довгий час катувався в злиднях народ і було потрібно десять років для прокладання шляху, яким тягли каміння. Прокладання цього шляху, на мою думку, це твір не менший за значенням, ніж піраміда (бо він має завдовжки п'ять стадій, завширшки

десять оргій і заввишки в тому місці, де насип є найвищим, вісім оргій, а виготований він із обточених каменів, на яких вирізьблено ієрогліфи). Для прокладання цього шляху було витрачено десять років і також для побудування підземних приміщень, розташованих на горбі, де стоять піраміди. Підземні приміщення він призначав для своєї гробниці на острові, що його було створено каналом, відведеним від Нілу [4]. Для спорудження цієї піраміди, як кажуть, треба було витратити двадцять років. Вона чотирикутна і з кожного боку має поверхню у вісім плетрів і відповідну висоту. Побудовано її з обтесаних каменів, точно припасованих один до одного. Жоден із цих каменів не менший від тридцяти стіп.

125. Ось як було споруджено цю піраміду. Спершу її зробили в формі приступок [1], що їх одні називають прискалками, а інші сходинами. Оскільки їй спершу надали такої форми, то додаткові камені підняли підйомниками, зробленими з коротких деревин. Від землі їх підіймали на перший ряд сходин. Щойно було піднято камінь на цей ряд, його клали на інший підйомник, поставлений на перший ряд, а з нього його підносили іншим підйомником на другий ряд, і скільки рядів сходин було, стільки було й підйомників, або той самий підйомник переносили по черзі на кожний ряд, скоро з підйомника знімали камінь, бо треба мені згадати про обидва засоби, як про них мені розповіли. Хоч як би там було, спершу вони заповнювали простори між кутами на горішніх частинах піраміди, потім заповнювали ті, що були нижчі від них і, нарешті, в тих частинах, що були ближчими до землі, в найнижчій частині. На піраміді було зазначено єгипетськими письменами, скільки було витрачено на сірмайю і на цибулю, і на часник для робітників, і, наскільки точно я можу пригадати те [2], що мені прочитав товмач і пояснив, було на це витрачено тисячу шістсот срібних талантів. І коли стільки було витрачено, то скільки ще довелося витратити на залізні знаряддя, якими там працювали, і на споживок і одяг робітників? Якщо на спорудження піраміди треба було стільки часу, як ми згадали, то до нього слід додати ще час, потрібний для вирубання каменів і на їхнє перевезення, а також на проведення підземного коридору, і все це, на мою думку, потребувало багато часу.

126. Кажуть, що Хеопс дійшов до такого ступеня розбещеності, що, маючи потребу в грошах, помістив свою власну дочку в дім розпусти і змусив її давати йому гроші, а скільки я точно не знаю, бо сказати правду, жерці мені цього не визначили. Отже, вона робила все, як їй наказав батько, а крім того, вона ще для себе вигадала таке, щоб її пам'ятали. Вона просила кожного відвідувача подарувати їй камінь. Кажуть, що з цих каменів було побудовано піраміду [1], що високо стоїть серед двох інших, навпроти великої піраміди і кожний бік якої має поверхню в півтори плетри.

127. Цей Хеопс, казали єгиптяни, царював п'ятдесят років і після його смерті владу успадкував його брат Хефрен [1]. Кажуть, що і цей поводився так, як і його попередник, і щодо всього іншого, і щодо того, що і він спорудив піраміду. Проте, вона не має розмірів піраміди Хеопса (бо сказати правду, я і сам її вимірював) і ще тому, що під нею нема підземних приміщень і до неї не проведено каналу, щоб донести до неї

воду з Нілу, як це зроблено для іншої, для якої побудовано канал, що обтікає перед нею острів, де, як кажуть, покоїться сам Хеопс. Хефрен побудував першу прискалку з ефіопського каменя [2] різних кольорів і припинив будування на сорок стіп нижче від попередньої великої піраміди, біля якої він збудував свою. Обидві вони побудовані на тому ж горбі, заввишки приблизно в сто стіп. Хефрен, як кажуть жерці, царював п'ятдесят шість років.

128. Отже, вважають, що ці сто шість років були для єгиптян роками всілякого роду нещасть і злиднів [1], і протягом усього цього часу святилища залишалися замкненими і не відчинялися. Через зненависть, що її мають до цих владарів єгиптяни, вони аж ніяк не хочуть називати імена цих царів і навіть не лише це, але і піраміди вони називають іменем Філітія, який на той час випасав худобу в тих місцях.

129. Після Хефрена, кажуть, царем Єгипту став Мікерін [1], син Хеопса, який не схвалював усього того, що зробив його батько. Він відчинив двері святилищ і дозволив народові, зовсім виснаженому і вкрай злиденному, займатися своїми справами і приносити жертви. І порівняно до всіх царів саме він приймав найкращі рішення. Отже, за те, що він зробив, з усіх царів, що дотепер царювали в Єгипті, його найбільш вихвалюють єгиптяни, бо не лише за те, що він приймав справедливі рішення, але, наприклад, якщо хтось скаржився на вирок суду, він давав йому відшкодування із своєї скарбниці і заспокоював його гнів своєю щедрістю. І коли Мікерін лагідно поводився з своїми підлеглими і додержувався всіх законів, його спіткало перше нещастя: померла його дочка, єдина дитина, що була в нього у домі. І він, як кажуть, так сумував, що сказати не можна, через це лихо, що його спіткало, і бажаючи влаштувати похорон, значніший, ніж це роблять звичайно, наказав зробити дерев'яну корову [2], порожню всередині, позолотив її і в ній поховав ту, про яку я згадав, свою дочку, що померла.

130. Ця корова не була закопана в землю, але її можна було бачити і за моїх років. Вона є в Саїсі [1], поставлена в прикрашеному палацовому покої. Щодня перед нею запалюють різні пахощі і щовечора перед нею і впродовж усієї ночі горить світильник [2]. Неподалік від цієї корови, в іншому покої, стоять статуї, які за словами жерців міста Саїс, є зображеннями наложниць Мікеріна. Справді, там є величезні дерев'яні статуї голих жінок, не менш як двадцятьох, але кого вони зображують, я не можу встановити, я просто повторюю те, що кажуть [3].

131. Про цю корову і про ці величезні статуї інші розповідають таку історію: нібито Мікерін закохався в своїй дочці і потім злягся з нею проти її волі, а після того, як кажуть, ніби вона в своєму горі повісилася, а він поховав її всередині корови, про яку я сказав, а її мати повідрубала руки тим служницям, що передали дочку батькові і що тепер їхні статуї виявляють те нівечення, якого вони зазнали за життя [1]. Але те, що кажуть, це нісенітниця. Я сам так гадаю щодо рук цих величезних статуй, бо сказати правду, я в цьому переконався, що вони втратили свої руки за давністю часу. Ще і за моїх років можна було побачити їхні руки, що впали і лежали біля їхніх ніг.

132. Цю корову майже всю вкрито пурпуром, крім шиї і голови, які,

здається, вкрито товстим шаром золота, між рогів у неї зображення сонячного диску, також виготовлене з золота. Корова не стоїть прямо, а на колінах, а розміром вона з велику живу корову. Щороку її виносять із покою, де вона знаходиться, коли єгиптяни б'ють один одного, оплакуючи бога, імені якого я тут не згадую [1]. Саме тоді вони виносять цю корову на світло. Кажуть, ніби, коли дочка помирала, вона просила свого батька Мікеріна, щоб вона бачила сонячне світло хоч один раз на рік.

133. Після смерті його дочки, мені сказали жерці, царя спіткало ще одне нещастя, а саме: йому було переказано оракул із міста Буто, що йому залишилося жити ще шість років, а на сьомий він помре. Він обурився на це і послав скаргу до пророчого святилища, що його батько і його дядя закрили храми і ставилися байдуже до богів і не лише це, але й пригнічували людей, а жили вони багато років, але він, будучи таким побожним, мусить померти так рано. Проте з пророчого святилища йому принесли другий оракул, що саме тому скорочується його життя, бо він не виконав свого обов'язку, оскільки було передписано, що Єгипет мусив терпіти страждання протягом ста п'ятдесяти років і що ті двоє царі це зрозуміли, а він не зрозумів. Коли це почув Мікерін і вирішив, що це був для нього остаточний вирок, він наказав зробити багато світильників [1], і щойно наставала ніч, запалював їх і починав розважатися і вдень і вночі без перерви [2], і блукав і по болотах [3], і в лісах, і повсюди, де тільки він довідувався, що є гарні місця для розваги. А це він вигадав, бо хотів спростувати вирок пророчого святилища, щоб з шести років зробити дванадцять, перетворивши ночі на дні.

134. І після нього залишилася піраміда далеко менша за піраміду його батька. З кожного боку їй не вистачало двадцять стіп до трьох плетрів. Вона була чотирикутною і на половину побудована з ефіопського каменя. Отже, про цю піраміду деякі елліни розповідають, ніби вона піраміда однієї жінки, гетери Родопіди [1], але вони не кажуть правди. Мені здається, що ці люди, які це розповідають, навіть не знають, хто така була ця Родопіда, бо якби вони знали, вони не приписували б їй спорудження цієї піраміди, на яку було витрачено, можна сказати безліч тисяч талантів. Крім того, вони не знають, що Родопіда жила в той час, коли царем був Амасій, а не тоді, коли царював Мікерін, бо Родопіда жила багато, багато років після тих царів, що залишили після себе ці самі піраміди. Вона походила з Фракії і була невільницею самосця Іадмона, сина Гефестополія, і була в нього в неволі разом із Есопом [2], що склав байки. Те, що він був рабом Іадмона, це доводить така обставина. Коли згідно з якимсь оракулом дельфійські жерці кілька разів посилали вісника, щоб той оголошував, хто хоче одержати призначений за вбивство Есопа штраф, ніхто не прийшов, крім онука Іадмона, іншого Іадмона, і цей одержав штраф. Це означає, що Есоп був рабом Іадмона.

135. Родопіда прибула до Єгипту, бо її туди привіз самосець Ксант. Вона прибула, щоб продавати своє тіло, і була викуплена за велику суму грошей мітіленцем Хараксом, сином Скамандроніма, і братом поетеси Сапфо. Отже, Родопіда в такий спосіб стала вільною і залишилася в Єгипті і тому, що вона була дуже принадною, вона заробила багато грошей, досить для того, щоб задовольнити таку Родопіду, але не

стільки, щоб їх вистачило на побудування такої піраміди. Справді, і тепер той, хто хоче, може побачити десяту частину її багатства і відповідно ніхто не припише їй таких великих скарбів. Отже, Родопіда бажала залишити дещо в Елладі, щоб про неї згадували, бажала зробити таке, щоб нікому іншому це на думку не спало, щоб ніхто такого ще не пожертвував у святилище і оце вона пожертвувала б у Дельфи на спогад про себе [1]. Отже, з десятини своїх скарбів вона замовила зробити багато залізних рожнів [2], щоб засмажити цілого бика, скільки можна було зробити на цю десятину, і послала їх у Дельфи. Ці рожни і сьогодні лежать у купі під жертовником, що його пожертвували хіосці, і перед дельфійським храмом. Узагалі гетери з Навкратіди відзначаються своєю привабливістю, а ця стала знаменитою так, що в усій Елладі знають ім'я Родопіди, а пізніше ще одна на ім'я Архідіка стала відомою в Елладі, але про неї все ж таки не стільки кажуть, скільки про Родопіду. Харакс [3] після того, як визволив Родопіду, повернувся до Мітілени, а Сапфо добре поглузувала з нього в одному своєму вірші. Тепер я припиню розповідь про Родопіду.

136. Після Мікеріна, як кажуть жерці, царем Єгипту став Асіхій [1]. Це він побудував пропілеї в святилищі Гефеста, що дивляться на те місце неба, де сходить сонце, і вони незрівнянно прекрасніші та більші за розмірами, ніж усі інші. Бо взагалі пропілеї бувають побудовані з обтесаних каменів і мають вигляд великих будинків, але його пропілеї перевершують усі інші. За його царювання, як кажуть жерці, оскільки торговельні стосунки зовсім занепали, в Єгипті було видано закон, за яким кожному можна було отримувати позику під заставу мумії свого батька. Ще до цього закону, кажуть, було додано інший про те, що той, хто дав позику, водночас ставав власником родинної гробниці того, хто одержав позику. На того, кому дано було позику, якщо він не виплачував свого боргу, накладалася така кара: коли він помирав, було заборонено, щоб його самого або когось іншого з його родини, які помирали, було поховано в родинній гробниці чи десь-інде. Цей цар, кажуть, хотів перевершити всіх інших царів, що до нього царювали в Єгипті, і він залишив як пам'ятник свого царювання піраміду, що він побудував її з цегли [2], а на ній було вирізьблено такий напис: «Не порівнюй мене з кам'яними пірамідами і не зневажай мене, бо я настільки вища за них, наскільки Зевс вищий за інших богів. Бо встромили були списа в озеро і скільки глини налипало на нього, стільки зробили цегли і так мене побудували». Отакі, кажуть, були діяння цього царя.

137. Після цього [1], кажуть, став царем один сліпий із міста Анісій і звали його також Анісій. За його царювання вдерлися з великим військом до Єгипту ефіопи з їхнім царем Сабакосом. І тоді сліпий цар утік у країну болот, а Ефіоп залишився царем Єгипту на п'ятдесят років, упродовж яких він зробив такі справи [2]. Щоразу, коли якийсь єгиптянин учиняв злочин, цей цар не мав на думці вбивати його, але злочинець відповідно до зробленого ним злочину за рішенням царського суду повинен був насипати землю біля того міста, з якого він походив. У такий спосіб міста ставали вищими, ніж були перед тим. Бо вперше їх було підвищено землею, що викопали, проводячи канали за часів царя Се-

состріса, а по-друге, за часів Ефіопа, коли вони стали ще вищими. Всі інші єгипетські міста вважаються розташованими високо, але, на мою думку, місто Бубастій має найбільше підвищення, а в ньому є також святилище богині Бубастіс, що найбільш заслуговує на увагу, ніж будь-яке інше. Звичайно, існують святилища більші від нього і на які було витрачено більше грошей, але нема іншого, щоб на нього було так приємно дивитися. Бубастіс — це богиня, яка еллінською мовою називається Артемідою.

138. Ось як споруджено її святилище [1]. Крім того місця, де входять до святилища, воно все розташовано на острові. Бо від Нілу проведено два канали і вони підходять до острова, не з'єднуючись між собою, але кожен із них підходить до входу в святилище і оточує його з обох боків. Кожний канал завширшки в сто стіп і вздовж них ростуть дерева. Пропілеї заввишки в десять оргій і прикрашені статуями заввишки в шість ліктів, що про них варто згадати. І хоча святилище розташовано посередині міста, його можна бачити, проходячи містом. Бо коли рівень міста було піднято насипами, святилище залишилося там, де було спочатку, на низькому місці. Його оточує огорожа, на якій вирізьблено зображення. Всередині є гай з дуже високими деревами, що їх було посаджено навколо просторого святилища, а в ньому є статуя богині. Висота і ширина святилища однакові в усіх напрямах — одна стадія. Навпроти входу і на протязі приблизно трьох стадій є брукований шлях завширшки до чотирьох плетрів, який проходить через агору і скеровується на схід. По обох боках шляху посаджено величезні дерева. Він веде до святилища Гермеса [2]. Ось яке це святилище.

139. Ось за яких обставин, як кажуть жерці, остаточно віддалився з Єгипту Ефіоп. Він, кажуть, побачив сон і негайно утік, а сон ось який. Йому задалося, ніби якась людина встала біля нього і порадила йому зібрати всіх жерців Єгипту і розрізати їх навпіл. Щойно побачив він цей сон, як сказав, що це, на його думку, боги натякають йому, що він опоганив святилища і цим накликав на себе якесь нещастя від богів і людей. Але, він сказав, що цього не зробить. Він відійде, бо минув час, визначений йому оракулом для владарювання в Єгипті. Це було ще під час його перебування в Ефіопії. З пророчих святилищ, до яких звертаються ефіопи, йому було дано оракул про те, що він буде царем Єгипту впродовж п'ятдесятьох років. Оскільки цей строк проминув і до того ще його занепокоїв сон, який він побачив, Сабакос добровільно покинув Єгипет [1].

140. І ледве пішов, сказали мені, Ефіоп із Єгипту, туди повернувся з країни болот сліпий цар і знову почав владарювати. Там у болотах із попелу та землі він зробив острів, де мешкав протягом п'ятдесятьох років. Отже, щоразу коли приходили до нього потай від Ефіопа єгиптяни і приносили йому їжу, як було призначено кожному з них, він просив їх, щоб разом із їхніми дарами вони приносили йому попіл. Ніхто не міг знайти цей острів до Аміртая. Протягом семисот років [1] і більше не спромоглися знайти його всі ті, що царювали в Єгипті до Аміртая. Назва цього острова була Ельбо [2], а поверхня його десять стадій в усіх напрямах.

141. Після нього, як мені казали, царем став жрець Гефеста, на ім'я

Сетон [1]. Про нього кажуть, що він поставився із зневагою до стану воїнів і зовсім не зважав на єгипетських військових, гадаючи, що вони ніколи не будуть йому потрібні. Серед інших заходів, якими він хотів їх принизити, він позбавив їх земельних наділів, що їм дали попередні царі кожному воїнові по дванадцять ділянок. Згодом Санахаріб, цар арабів [1] і ассірійців, привів у Єгипет велике військо і тоді єгиптяни з стану воїнів відмовилися допомогти цареві. І жрець, кажуть, засмучений і розгублений зайшов у храм і, звернувшися до статуї, поскаржився на небезпеку, на яку він наразився. І поки він так сумував, раптом уві сні йому здалося, що до нього прийшов бог і, підбадьоривши його, запевнив, що коли він виступить проти війська арабів, то не зазнає нічого прикрого, бо він сам прийде до нього на допомогу. Отже, маючи певність того, що він бачив і чув уві сні, зібрав єгиптян, що були готові піти за ним, і отаборився в Пелусії (бо в тій частині є вхід до Єгипту). Кажуть, що за ним не пішов ніхто з стану воїнів, а лише торгівці та ремісники і люди з агори. Коли він туди прибув, уночі напали на його супротивників польові миші [3] і згризли в них сагайдаки, згризли і луки і ще ремінці щитів, а через це наступного дня, як вони були беззбройні, вони кинулися втікати і багато серед них було вбито. І тепер цей цар стоїть кам'яний [4] в святилищі Гефеста. В своїй руці він тримає мишу, а в написі переказано його слова: «Хай кожний дивиться на мене і дбає про те, щоб бути побожним» [5].

142. До цього місця моєї історії [1] оповідали єгиптяни і їхні жерці і вони визначили, що від першого царя [2] і до цього Гефестового жерця, що царював останнім, було триста сорок і одне покоління і при них було ще стільки ж головних жерців і царів. І справді, триста поколінь людей припадає на десять тисяч років, бо три покоління чоловіків припадає на сто років. І ще сорок одне покоління, що залишаються, якщо їх додати до трьохсот, становлять тисячу триста сорок років [3]. Отже, за час одинадцяти тисяч і трьохсот сорока років, за їхніми словами, жоден бог не з'являвся в людському образі і нічого подібного, як вони запевняють, не було ні перед тим, ні після серед інших царів, які були в Єгипті. Вони сказали, що за цей час сонце сходило чотири рази не на своєму звичайному місці [4], тобто там, де воно заходить, і двічі заходило там, де тепер сходить. І за цей час нічого не змінилося в Єгипті ні з того, що дає земля, ні з того, що ріка дає мешканцям, ні щодо хвороб, ні щодо смертей.

143. Перед тим як я був у Єгипті, Гекатей [1] у Фівах розповів про свій родовід і пов'язав походження своєї родини з богом, назвавши себе його шістнадцятим нащадком, а Зевсові жерці показали йому те, що потім показували й мені, хоч я і не посилався на свій родовід. Вони провели мене в середину храму досить просторого [2] і там показали мені по черзі величезні дерев'яні статуї за числом стільки, скільки я назвав уже, бо там усередині кожен головний жрець ще за своє життя ставить собі свою статую [3]. Отже, показуючи мені ці статуї і перелічуючи їх, вони запевнили мене, що кожна з цих осіб була в цьому ряду сином свого батька. Почали вони від того, хто помер останнім і так пройшли по всіх поспіль, поки не показали мені всі статуї. Коли Гекатей виклав їм свій родовід і пов'язав себе як шістнадцятого нащадка з богом, вони у відпо-

відь йому навели родовід, який базувався на переліку тих статуй, і не погодилися з тим, що він сказав, ніби людина могла народитися від бога, а свій родовід вони виклали так. Про кожну статую вони казали, що це піром [4], народжений від пірома, і так довели, що всі триста сорок п'ять величезних статуй — це піроми, народжені від піромів, вони не походили ні від богів, ні від героїв. Слово піром у перекладі на еллінську мову означає «добра та гарна людина».

144. Отже, так, як довели жерці, всі ті, кого зображували статуї, зовсім не походили від богів [1]. Проте ті, які царювали в Єгипті до цих людей, як вони сказали, були богами, що жили разом із людьми, і щоразу хтось із богів мав царську владу. Останнім із богів, які царювали в Єгипті, кажуть, був Гор [2], син Осіріса, що його елліни називають Аполлоном. Він зборов Тіфона [3] і став останнім божественним царем Єгипту. Осіріс еллінською мовою називається Діонісом.

145. У еллінів Геракл [1], Діоніс і Пан вважаються за молодших богів, тоді як у єгиптян Пана вважають за найстаршого з богів і за одного з так званих перших восьми богів, Геракл у них належить до другого покоління двенадцяти богів, а Діоніс — до третього, що народилися від дванадцяти богів. Скільки років за словами самих єгиптян минуло від Геракла до царя Амасія, я вже згадував вище. Від Пана, кажуть, проминуло ще більше років, а від Діоніса — найменше число років, а від нього і до царя Амасія припускають, що пройшло п'ятнадцять тисяч років. Отже, єгиптяни наполягають на тому, що це вони знають достотно, бо завжди рахують роки і записують їхнє число. Так, від Діоніса, кажуть, що народився від Семели, дочки Кадма, до мого часу — приблизно тисяча шістсот років, а від Геракла, сина Алкмени, приблизно дев'ятсот років, а від Пана, сина Пенелопи [2] (бо від неї і від Гермеса, як кажуть елліни, народився Пан) до мого часу — менше років, ніж від Троянської війни, тобто приблизно вісімсот років.

146. Отже, із цих двох поглядів кожен є вільним вибирати те, що вважатиме за вірогідніше, а як на мене, яка моя власна думка щодо цього, то я про це висловився [1]. Бо якщо і вони стали славнозвісними і постаріли в Елладі, як це було з Гераклом [2], що народився від Амфітріона, якщо, кажу я, це стало так із Діонісом, що народився від Семели, і з Паном, якого також народила Пенелопа, тоді можна було б сказати, що і вони були (як і Геракл) людьми, що отримали імена відповідних богів, які існували до них. Проте, тепер згідно з еллінським переказом, Діоніса, щойно він народився, Зевс зашив собі в стегно і переніс його до Ніси, яка далі від Єгипту, в Ефіопії [3], а щодо Пана, то невідомо, куди він подався після свого народження. Проте, для мене цілком ясно, що елліни дізналися про їхні імена пізніше, ніж про імена інших богів. І від часу, коли вони про них довідалися, вони рахують рік їхнього народження.

147. Отже, все, що досі розповідалося — це були розповіді самих єгиптян, а тепер я розповім, що кажуть інші люди, які побували в цій країні, а єгиптяни з ними погоджуються. Проте до їхніх слів я додам те, що я бачив на власні очі. Єгиптяни, ставши вільними після царювання Гефестового жерця (бо їм ніколи не щастило жити без царя), поділили ввесь Єгипет на дванадцять частин і обрали дванадцять царів [1]. Ці царі

зв'язалися між собою взаємними шлюбами і царювали, дотримуючись таких умов: щоб ніхто з них не намагався усунути іншого і не старався мати більше від іншого і щоб вони всі були найліпшими друзями. Причини, через які вони дійшли до таких угод і неодмінно додержувалися їх, були такі: з самого початку, коли вони прийшли до влади, їм було дано оракул, що той із них, хто зробить узливання з мідяного келиха в святилищі Гефеста,— бо вони збиралися взагалі всі разом у святилищах,— стане царем усього Єгипту.

148. Отже, вони вирішили залишити після себе якийсь спільний пам'ятник і скоро прийняли таке рішення, побудувати лабіринт [1] трохи вище від озера Мойріди, майже на висоті міста, що називається містом Крокодилів. Я його відвідав і воно справді вище всякої хвали. Бо якщо хтось склав би всі разом фортеці та великі будівлі, що їх зробили елліни, вони б виявилися меншими від цього лабіринту і щодо майстерності і щодо витрат. Звичайно, храм в Ефесі і храм на Самосі [2] варті уваги. Також і піраміди вищі від усякої хвали і кожну з них можна порівняти з багатьма великими еллінськими творами, але лабіринт, як я сказав, перевершує навіть і піраміди. Отже, він має в собі дванадцять дворів під дахами з брамами, розташованими одна навпроти іншої. Шість із них виходять на північ, а шість — на південь. А ззовні їх оточує один і той самий мур. Усередині є там два ряди залів, одні підземні, а інші над ними на землі, всіх разом три тисячі, кожний ряд має їх тисячу п'ятсот. Ті, що наземні, я їх сам бачив і обійшов і розповідаю про те, що бачив на власні очі, а про підземні кажу з чутки, як мені про них розповіли. А це тому, що єгипетські наглядачі ніяк не хотіли показати нам їх, бо там, казали, є труни царів, які перші побудували цей лабіринт, а також труни священних крокодилів. Отже, про підземні я кажу з чутки [3], а наземні я бачив на власні очі і вони перевищують всякі людські твори. Шлях, яким треба пройти, щоб вийти з приміщень, дуже звивистий у дворах і заплутаний так, що я майже заблукався, переходячи з двора до залів, а з залів до коридорів із колонами, а з них до інших приміщень під дахами, а з цих залів до інших дворів. Дах у всіх цих будівель кам'яний, так як і мури, а вони прикрашені вирізьбленими зображеннями, а кожний двір оточено рядом колон із білого мармуру з дуже майстерно зробленими зчленуваннями. На розі, там, де закінчується лабіринт, до нього прибудовано піраміду [4] в сорок оргій, а на ній вирізьблено статуї великих розмірів. Шлях, що веде до неї, підземний.

149. Отакий цей лабіринт, а озеро Мойріда [1], біля якого побудовано лабіринт, викликає ще більше здивування, бо його окружність три тисячі шістсот стадій [2], які дорівнюють шістдесяти схойнам, а його довжина дорівнює довжині узбережжя Єгипту. Озеро тягнеться з півночі на південь і найбільша його глибина п'ятдесят оргій. Те, що воно не природне, а штучне [3], про це свідчить воно саме. Справді, майже посередині [4] озера стоять дві піраміди і підіймаються над поверхнею води на п'ятдесят оргій, і ті їхні частини, що під водою, є такі самі. На вершині кожної стоїть величезна кам'яна статуя людини, яка сидить на троні [5]. Отже, піраміди заввишки в сто оргій, а сто оргій точно дорівнюють шестиплетровій стадії, а оргія має шість стіп або чотири лікті, а стопа

має чотири долоні, а лікоть — шість. Вода в озері не витікає з грунту (бо, як відомо, земля в цьому місці страшенно безводна), але її провели туди через канал [6] із Нілу і протягом шести місяців вона тече в озеро [7], а шість місяців вона витікає з нього і повертається до Нілу. І коли вода витікає протягом шести місяців, рибальство на озері приносить у царський скарб один срібний талант щодня, а коли вода тече в озеро — двадцять мін.

150. Тубільці сказали мені також, що це озеро тече під землею на захід усередину країни і вливається до Лівійського Сірту, протікаючи вздовж гірського пасма вище від Мемфіса. І оскільки я ніде не бачив землі, що її було викопано з котловану для цього озера, я запитав тих, що живуть поблизу озера, де викопана земля, бо мені цікаво було довідатися. Мені пояснили, як це було, ті, що виносили землю, і я легко міг їм повірити, бо знав із чутки, що подібне сталося в Ніні, ассірійському місті. Отже, великі скарби Сарданапалла [1], царя Ніна, які зберігалися в підземних скарбницях, злодії вирішили пограбувати. Злодії почали робити підкіп у напрямі до царського палацу з своїх будинків, а землю, що вони викопували, виносили з підкопу, щойно наступала ніч, і кидали в річку Тігр, яка тече біля Ніна, і так вони досягли того, що хотіли [2]. Я чув, що подібне до цього сталося, коли єгиптяни викопували котлован для цього озера, лише вони робили це не в ночі, але вдень. Отже, єгиптяни, викопуючи землю, переносили її до Нілу, а той забирав землю і розмивав її. Так вони, як кажуть, спорудили це озеро.

151. Дванадцять царів були справедливими, і коли за деякий час вони приносили жертви [1] в святилищі Гефеста, і в останній день свята їм треба було робити зливання, головний жрець вручав їм золоті келихи, якими звичайно робили зливання, але одного разу помилився щодо числа зливань і замість дванадцятьох відповідно до їхнього числа, приніс їм одинадцять келихів. Тоді той із них, що стояв останнім — Псамметіх, не маючи келиха, зняв із своєї голови мідяний шолом [2] і в нього йому налляли вино, і він зробив зливання. Шоломи на ту мить були і на головах усіх інших царів. Отже, Псамметіх простягнув свій шолом без усякого заміру, але інші царі, зіставивши те, що зробив Псамметіх, із оракулом, який їм був даний із пророчого святилища, що той із них, хто зробить зливання з мідяного келиха, стане єдиним царем Єгипту, згадавши про цей оракул, вони вирішили не вбивати Псамметіха, бо розміркувавши вони впевнилися, що це він зробив без усякого заміру, але вирішили позбавити його повноти влади і загнали його в болота, і заборонити йому вибиратися з боліт і спілкуватися з іншими краями Єгипту.

152. Псамметіх і перед тим був вигнаний із Єгипту ефіопом Сабакосом [1], який убив його батька Неко [2], і перебував на вигнанні в Сірії. І коли Ефіоп, побачивши той сон, віддалився, єгиптяни з Саїтського ному повернули собі Псамметіха. І оскільки він був царем, він удруге був вигнаний у болота тими одинадцятьма царями через випадок із шоломом. Отже, оскільки в нього склалася думка, що вони образили його, він почав роздумувати, як йому помститися на них за те, що вони його вигнали. Він послав вісників до міста Буто одержати оракул [3] із пророчо-

го святилища Лето, яке є найправдивішим із усіх святилищ Єгипту, і йому було дано оракул, що помста прийде з моря, коли звідти прибудуть мідяні люди. Але він, звичайно, не міг зрозуміти, як це прийдуть йому на допомогу мідяні люди. Проте, не минуло багато часу, як долі було завгодно, щоб іонійців та карійців, що вирушили на своїх кораблях для грабування, море пригнало до Єгипту. Вони вийшли на суходіл при повній мідяній зброї. І тоді один єгиптянин, який перед тим ніколи не бачив людей у мідяному всеозброєнні, прийшов у болота до Псамметіха і приніс йому звістку про те, що прибули з моря мідяні люди і грабують усе в полях. Псамметіх зрозумів, що відбувається провіщане йому. Він поставився приязно до іонійців та карійців і багато всього пообіцяв їм і вмовив їх бути йому союзниками. І щойно він їх умовив, як разом із союзниками та єгиптянами, що захотіли піти за ним, він подолав царів.

153. Ставши владарем усього Єгипту, Псамметіх спорудив на честь Гефеста пропілеї в Мемфісі, обернені до південного вітру, побудував ще для Аписа навпроти пропілеїв подвір'я, в якому перебуває, коли він з'являється, Апіс. Усе подвір'я оточено перистилями і в ньому стоять статуї. Замість колон там величезні статуї [1], кожна заввишки в дванадцять ліктів, які підтримують дах. Апіс еллінською мовою називається Епаф.

154. Іонійцям та карійцям, які подали йому допомогу, Псамметіх дав ділянки, щоб вони там мешкали одні навпроти одних на обох берегах Нілу. Це місце одержало назву Табори [1]. І не лише він дав їм ці ділянки, але і виконав всі інші обіцянки, що їм дав. Він доручив їм також виховувати єгипетських дітей, щоб вони навчили їх еллінської мови, і від цих дітей походять теперішні тлумачі [2], що є в Єгипті. Іонійці та карійці протягом тривалого часу жили на тих місцях, розташованих недалеко від моря, трохи нижче від міста Бубастія, на розтоці Нілу, що називається Пелусійським гирлом. За деякий час їх переселив звідти цар Амасій [3] і розмістив їх у Мемфісі і використав їх як охоронців, надавши їм перевагу перед єгиптянами. Після їхнього оселення в Єгипті і через спілкування з ними, ми тепер точно знаємо в Елладі від царювання Псамметіха все, що після відбувалося в цій країні, бо вони були першими іноземцями [4], що оселилися в Єгипті. В тих місцях, із яких їх виселили, ще за моїх років були корабельні [5] та руїни їхніх будинків. Отже, в такий спосіб Псамметіх захопив владу в Єгипті.

155. Я вже багато разів згадував про це пророче святилище в Єгипті, і тепер варто звичайно сказати про нього докладніше. Це єгипетське святилище є храмом Лето і споруджено його у великому місті, при Себеннітському гирлі Нілу, яке можна бачити, пливучи вгору за течією ріки від моря до середини країни. Назва міста, де розташоване пророче святилище, є Буто. Я вже вище згадував цю назву. В цьому Буто є святилище Аполлона та Артеміди. Що ж до храму Лето, де, як я сказав, є центр святилища, то він великий і перед ним пропілеї заввишки в десять оргій. Тепер я згадаю те, що на мене справило найбільше враження серед усіх речей, які дозволено побачити. В цій священній окрузі, присвяченій богині Лето, є храм, споруджений із єдиної і цілої кам'яної брили, як заввишки, так і завдовжки, і його сторони, як заввишки, так

і завдовжки, мають однакові розміри і кожна з них розміром у сорок ліктів [1]. Дахом його є також суцільна кам'яна брила з піддашком у чотири лікті.

156. Отже, цей храм із усього того, що відвідувач може побачити в тому святилищі, на мою думку, є найдивнішим. Після нього можна назвати острів Хемміс. Він розташований на глибокому та широкому озері недалеко від святилища в Буто, і єгиптяни кажуть, що цей острів плавучий [1]. Як на мене, я признаюся, що не бачив ні як він плаває, ні як пересувається, а коли про це чую, завмираю із здивування, не знаючи, чи справді існує плавучий острів. Певним є те, що там розташовано великий храм Аполлона і там є трійчастий жертовник і на тому острові росте багато плодових і диких дерев. Про те, що цей острів плавучий, у єгиптян є такий переказ, що на цьому острові, який первісно не був плавучий, Лето, одна з перших восьми богів, що мешкала в місті Буто, де, як я сказав, є її пророче святилище, прийняла Аполлона, якого їй доручила охороняти Ісіда. Лето справді сховала його на цьому острові, що тепер став плавучим, і як урятувала його, коли Тіфон нишпорив по всьому світу, бажаючи знайти сина Осіріса. Єгиптяни кажуть, що Аполлон і Артеміда — діти Діоніса та Ісіди, а Лето була їхнею годувальницею і врятувала їх. Єгипетською мовою Аполлон називається Гором, а Деметра — Ісідою, а Артеміда — Бубастідою [2]. З цього міфу, очевидно, Есхіл, син Евфоріона, позичив [3] те, що я наводжу, бо лише він сам в протилежність до своїх попередників-поетів виводить у своїх творах Артеміду, як дочку Деметри. З такої причини, кажуть вони, став плавучим той острів. Оце про нього розповідають єгиптяни.

157. Псамметіх царював у Єгипті п'ятдесят чотири роки [1], а двадцять дев'ять із них він облягав Азот, велике місто в Сірії, і він тримав його в облозі, поки не здобув його і не зруйнував. Азот із усіх міст, які нам відомі, найдовше витримував облогу.

158. Сином Псамметіха був Неко [1], який став царем Єгипту. Він перший почав прокладати канал, що йшов у напрямку до Червоного моря, а згодом прокладання його продовжив Дарій, перський цар. Довжина його була в чотири дні плавання, а ширина така, що в ньому могли рівнобіжно пересуватися дві трієри, що йшли на веслах. Воду в цей канал провели з Нілу і трохи вище від міста Бубастія і вона протікала поблизу Патума [2], міста в Аравії, і вливалася в Червоне море. Спершу прокладання каналу велося в тій частині єгипетської рівнини, що доходить до Аравії і продовжується на півдні цією рівниною до гори, що тягнеться навпроти Мемфіса там, де є каменярні. Як раз біля підгір'я цієї гори проходив канал із заходу на схід, а потім ішов крізь ущелини і від гори скеровувався на південь до того місця, звідки дме південний вітер, до Аравійської затоки. Там, де є найкоротша відстань для переправи з Північного моря до Південного, того, що називається Червоним, від гори Касія, де проходить кордон Єгипту і Сірії [3], звідти до Аравійської затоки в цілому є тисяча стадій. Це найкоротший шлях, але канал був значно довший, бо мав багато закрутів. На той час, коли його прокопували, за царя Неко, загинуло сто двадцять тисяч єгиптян. Неко покинув на середині проведення каналу, бо цьому стало на перешкоді пророку-

вання, що він працює на користь варварам. Варварами єгиптяни називають усіх, хто розмовляє не їхньою мовою.

159. Припинивши роботи для проведення каналу, Неко взявся за підготування військових походів і побудування тріер [1], як для Північного моря, так і для Аравійської затоки і Червоного моря і їхні корабельні і тепер ще можна побачити. Він використовував ці тріери, де йому треба було, а на суходолі він зіткнувся з сірійцями в Магдолі і переміг їх, а після битви заволодів Кадітом [2], який є великим містом у Сірії. А вбрання, яке він тоді носив, коли відбувалися його завоювання, він послав до мілетських Бранхідів [3] як присвяту Аполлонові. Після того він царював іще в цілому шістнадцять років і помер, передавши свою владу синові Псаммію.

160. Отже, до цього Псаммія [1], коли він був царем Єгипту, прийшли посланці [2] елейців, похваляючись тим, що вони встановили правила олімпійських змагань найсправедливіші та найкращі з усіх, що існують на світі, і вважають, що і єгиптяни, наймудріші люди, не могли б винайти щось краще від цього. Коли елейці, прибувши до Єгипту, оголосили про мету, для якої вони прийшли, тоді цей цар скликав тих, що славилися, як наймудріші серед єгиптян. Зібралися ці єгиптяни і запросили елейців, щоб ті виклали їм усі правила, яких ті додержуються під час змагань. І коли елейці докладно розповіли про все це, вони ще додали, що прибули довідатися, чи можуть єгиптяни винайти щось справедливіше за це. Єгиптяни порадилися і потім запитали елейців, чи їхні співгромадяни допускаються до змагань. Елейці відповіли, що кожен із їхніх співгромадян і всякий інший еллін, який захоче, має право взяти участь у змаганнях. Проте єгиптяни зауважили, що за цими правилами елейці ніяк не можуть забезпечити справедливості. Бо, як вони сказали, зовсім неможливе, щоб вони під час змагань не надали б переваги своєму співгромадянинові і цим не скривдили б чужинця. Але, якщо вони хочуть якнайкраще влаштувати змагання за всією справедливістю і з цією метою прибули до Єгипту, то вони їм радять влаштовувати змагання для чужоземних змагальників і так, щоб жоден елеєць не мав права брати в них участі. Таку пораду дали єгиптяни елейцям.

161. Лише шість років царював у Єгипті Псаммій. Він виступив у похід проти Ефіопії і одразу після того помер. Владу від нього успадкував його син Апріес [1]. Він після Псамметіха, його прадіда, був найщасливішим із царів, що царювали до того часу, він був при владі впродовж двадцяти п'яти років, і тоді воював на суходолі проти Сідона і на морі проти Тіра [2]. Але сталося так, що його спіткало лихо. А трапилося воно з приводу, що про нього я докладніше розповім у моєму оповіданні про лівійські справи [3], а тут скажу коротко. Отже, послав Апріес проти кіренців своє військо і воно зазнало тяжкої поразки, а єгиптяни вирішили, ніби він винуватий у їхній поразці і повстали проти нього, бо гадали, що Апріес навмисне послав їх на певну загибель, щоб вони там загинули, а він після того надійніше владарював над тими, що залишаться [4]. Обурені цим, ті, що повернулися живими та друзі вбитих, рішуче повстали проти нього.

162. Довідавшися про те, що сталося, Апріес послав до повстанців

Амасія, щоб той їх заспокоїв своєю промовою. Амасій прийшов до них і постарався стримати їх, відвернути від заколоту, але коли він промовляв, один єгиптянин устав за його спиною і надів на нього шолом, і, надягши на нього, оголосив, що він надів на нього шолом, щоб той став царем. Мабуть те, що сталося, таки хотів і сам Амасій, як це довело і його подальше поводження. Бо скоро його обрали на свого царя єгиптяни, він почав готуватися до походу проти Апріеса. Коли про це дізнався Апріес, він послав до Амасія одного видатного єгиптянина з свого оточення, якого звали Патарбемій і доручив йому привести перед його очі живим Амасія. Коли Патарбемій прибув до Амасія і запросив його прийти до Апріеса (а той був тоді верхи на коні), Амасій привстав і випустив із черева вітер і запропонував Патарбемію взяти оце і віднести до Апріеса. Незважаючи на все це, Патарбемій ще раз запросив його, бо такий був наказ царя, прибути до нього. А той, кажуть, відповів, що вже давно готується прийти і що Апріесові нема чого скаржитися, бо і сам він прийде та інших приведе з собою. Патарбемій із його слів зрозумів, що той гадає зробити і, побачивши підготування, побіг якнайшвидше, бажаючи повідомити царя. Ледве Патарбемій прибув до Апріеса, не привівши з собою Амасія, Апріес, навіть не задумуючись ні на мить, у своєму безмежному гніві дав наказ відрізати Патарбемію вуха і ніс. А коли інші єгиптяни, які ще були на його стороні, побачили одного з найкращих їхніх людей у такий жорстокий спосіб покаліченим, не чекаючи більше ні хвилини, повстали проти Апріеса і приєдналися до інших повстанців, і перейшли на бік Амасія.

163. Скоро Апріес довідався про нове повстання, він почав озброювати своїх найманців, щоб повести їх проти єгиптян. У нього було тридцять тисяч іноземного війська, карійців та іонійців, а його царський палац, великий і вартий уваги, був у місті Саісі. Апріес та його прибічники виступили проти єгиптян, а сам Амасій і його прибічники — проти іноземних найманців. Обидва супротивники зустрілися як раз у міста Момемфія [1] і готові були помірятися силами.

164. У єгиптян існують сім станів [1] і один із них називається стан жерців, другий — воїнів, третій — пастухів, четвертий — свинарів, п'ятий — торгівців, шостий — товмачів і, нарешті, ще стан керманичів [2]. Такі стани є в єгиптян, а назви вони одержали від того, чим вони займаються. Ті, що складають стан воїнів, називаються каласірії і гермотібії [3] і походять із таких номів, бо ввесь Єгипет поділено на номи [4].

165. Ось номи гермотібіїв: Бусірітський, Саітський, Хеммітський [1], Папремітський, острів, що називається Просопітіда, і половина званого Нато. З цих номів походять гермотібії, яких на той час, коли там було найбільше людності, нараховувалося сто шістдесят тисяч [2]. Ніхто з них ніколи не навчається якомусь звичайному ремеслу, але вони займаються виключно військовою справою.

166. А тепер номи каласіріїв: Фіванський [1], Бубастідський, Афтітський, Танітський, Мендесійський, Себеннітський, Атрібітський, Фарбайтітський, Тмуітський, Онуфітський, Анусійський, Міекфорітський (цей ном має в своєму складі острів навпроти міста Бубастія). Отакі номи каласіріїв, і коли вони мали найбільше людності, то вона доходила до

двохсот п'ятдесяти тисяч. Каласіріям також забороняється займатися будь-якими ремеслами, але вони мусять управлятися у військовому мистецтві і воно переходить від батька до сина.

167. Якщо таких звичаїв навчилися від єгиптян і елліни, про це я не можу сказати з певністю, оскільки бачу, що і фракійці, і скіфи, і перси, і лідійці, і майже всі варвари вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами [1] і їхніх нащадків, та, навпаки, вважають за благородних тих, що нехтують такою ремісницькою працею, і найбільш шанують тих, хто займається військовою справою. Хоч як би то було, такий звичай мають і всі елліни, і зокрема лакедемонці, а найменш за всіх зневажають ремісників корінфяни.

168. Лише оці військові серед усіх єгиптян, крім жерців [1], мають виключні привілеї, а саме: кожному з них дається дванадцять ділянок [1] землі, що їх позбавлено всіх податків. А кожна ділянка чотирикутна і кожна її сторона завдовжки в сто єгипетських ліктів, а єгипетський лікоть рівний самоському. Такі привілеї мали всі вони без винятку, а іншими користувалися від випадку й до випадку лише деякі з них і ніколи ті самі. Отже, щороку якась тисяча каласіріїв і гермотібіїв становила особисту охорону царя і їм крім земельної ділянки давалося кожному щодня: смаженої пшениці [3] вагою в п'ять мін, дві міни яловичини, чотири аристери вина [4]. Така була плата царевим охоронцям.

169. Ідучи один назустріч одному, Апріес [1] на чолі найманців і Амасій на чолі всіх єгиптян, підійшли до міста Момемфія, і там відбулася битва. Найманці билися завзято, але їх було менше, ніж супротивників, і тому вони зазнали поразки. Кажуть, що Апріес гадав, ніби ніхто, навіть сам бог, не міг позбавити його царської влади. Таким непохитним він уважав своє становище. Незважаючи на це, він був переможений у битві і потрапив у полон. Його було перевезено в Саіс, саме в той дім, що перед тим був його власний, але тоді став царським палацем Амасія. Там він жив деякий час у тому палаці й Амасій добре їм піклувався. Проте нарешті, єгиптяни почали ремствувати, мовляв, не гаразд йому тримати в себе запеклого їхнього та його ворога, і через це він видав Апріеса єгиптянам, а вони його задушили і потім поховали його в родинній гробниці. А вона в святилищі Афіни, дуже близько від храму, праворуч від входу. Мешканці Саіса всіх царів, що походили з їхнього ному, ховали всередині святилища. Хоч могила Амасія розташована трохи далі від храму, ніж могила Апріеса та його предків, все ж таки й вона на подвір'ї святилища [2]. Це складена з каміння велика колонада, колони якої мають форму пальм [3] і вона прикрашена також і ще іншими оздобами. Всередині цієї колонади є двері з двома стулками, а за ними покійницький склеп.

170. Є також у Саісі в святилищі Афіни і та гробниця, назви якої я не вважаю за побожне вимовити в даному разі [1]. Вона знаходиться за храмом і розташована вподовж всієї стіни цього храму. А в священній окрузі підноситься великі кам'яні обеліски і є там ще озеро з чудово оздобленими кам'яними закраїнами [2] і воно таке велике, мені здалося, як озеро на Делосі, що його називають Колесоподібним.

171. Біля цього озера вночі відбуваються образотворчі вистави його

страждань, які єгиптяни називають містеріями [1]. Щодо них я знаю більше, тобто про подробиці цих вистав, але краще я дотримуватиму релігійного мовчання. Так само про таїнства Деметри, що їх елліни називають тесмофоріями [2], і про це свято я дотримуватиму мовчання, за винятком того, що мені дозволить висловити моя побожність. Ті, які принесли ці таїнства з Єгипту і навчили їх жінок пеласгів, були дочками Даная. Проте, коли згодом у населенні Пелопоннесу відбулися зміни, і воно під тиском дорійців змушено було переселитися, зникли ці таїнства і їх зберегли тільки ті пелопоннесці, які залишилися в країні і не переселилися, тобто аркадяни.

172. Після скинення Апрієса царем став Амасій [1]. Він походив із Саїтського ному, а його рідним містом був Сіуф. Спочатку єгиптяни зневажали Амасія і він зовсім не був їхнім улюбленцем через те, що він був простолюдином, а не з великоможної родини. Проте згодом Амасій привернув до себе їхню повагу своїм розумом, удавшися до хитрощів. Багато було в нього дорогоцінних речей і серед них був також золотий таз для обмивання ніг [2], у якому сам Амасій і його гості мали звичку щоразу обмивати ноги. Цей таз він розбив на дрібки і зробив із них статую бога, яку поставив у місті на видному місці. Єгиптяни юрбою приходили до статуї і віддавали їй велику шану. Коли Амасій довідався про те, що роблять городяни, він запросив єгиптян до себе і довів їм, що цю статую зроблено з таза для обмивання ніг, у який єгиптяни перед тим блювали і випускали сечу, і в якому обмивали ноги, а тепер вони ставляться до нього з великою повагою. Отже, тепер, сказав він їм, те, що сталося з тазом, сталося із ним, бо якщо перед тим він був простолюдином, тепер він став їхнім царем і їм треба його шанувати. Ось у такий спосіб він прихилив до себе єгиптян і вони стали його вірними відданцями.

173. Ось який порядок у веденні державних справ завів Амасій. Вранці, до того, як площа наповнюється народом [1], він ревно займався справами, що про них йому доповідали, а згодом він випивав і розважав своїх співтрапезників, був нерозважливим і дотепним [2]. Такою його поведінкою були незадоволені його друзі і робили йому зауваження і казали: «Царю мій! Ти не добре поводишся, займаючись такими нікчемними справами. Треба було б, щоб ти з серйозним виглядом сидів цілий день на своєму величному троні і займався державними справами. Тоді б і єгиптяни знали, що в них є керівником велика людина, і про тебе йшла б добра слава. А тепер те, що ти робиш, зовсім не личить цареві». Тоді він на це так відповідав: «Лук, ті, що його мають, коли їм треба буває його використати, його натягають, а коли закінчується їхня справа, вони його ослабляють. Коли б він був постійно натягнутим, то він неодмінно зламався б, і вони не змогли б його використати в разі потреби. Так створено і людину: якби вона схотіла займатися виключно серйозними справами і не дозволяла собі, коли настане хвилина для неї розважитися, не дала б собі волі, то вона остаточно збожеволіла б або занепала духом. Оце я знаю і тому роблю і те й інше в свій час». Так він відповів своїм друзям.

174. Переказують, що Амасієві, коли ще був простою людиною, подобалося випивати і жартувати, і він зовсім не був ще серйозною

людиною. А коли внаслідок пиття та гулянок він витратив усі свої гроші, то почав вештатися туди й сюди і займатися крадіжками. Ті, які твердили, що в нього є їхні речі, а він це заперечував, часто відводили його до пророчого святилища, що було в їхній області, і, природно, багато разів божество його викривало, але також нерідко виправдовувало. Коли згодом він став царем, то він так поводився. Святилища всіх тих богів, що його виправдовували, ніби він не був злодієм, він залишав поза увагою, не давав їм нічого для ремонту, не відвідував їх для жертвоприношень, гадаючи, що вони нічого не варті, бо їхні оракули брехливі. Навпаки, він піклувався про святилища всіх тих богів, що засуджували його, як злодія, бо вважав, що вони справжні боги і їхні оракули правдиві.

175. Перед усім він побудував у Саїсі на честь Афіни чудові пропілеї. Вони значно перевершували все, що подібного зробили всі його попередники, як щодо висоти і довжини, так і щодо розмірів і якості каміння, що було використано для будови. Згодом він присвятив богам також великі статуї [1] та величезних людоподібних сфінксів і наказав привезти ще інші великі кам'яні брили для будування [2]. За його наказом привезли ці брили одні з каменярень, що навпроти Мемфіса, інші величезних розмірів, із міста Елефантіни [3], яке розташоване на відстані від Саїса приблизно двадцяти днів плавання. Але те, що викликало найбільше моє здивування і навіть більше за все, це, що він наказав перевезти з міста Елефантіни невеличкий храм, зроблений з одного каменю. Перевезення його тривало три роки,і для нього було призначено дві тисячі людей, які всі були з стану стерничих. Довжина цього храму зовні — двадцять один лікоть, ширина — чотирнадцять ліктів і висота — вісім ліктів. Це його зовнішні розміри, цього монолітного храму, а всередині його довжина — вісімнадцять ліктів і ще пігон, ширина — дванадцять ліктів і висота — п'ять ліктів. Цей малий храм знаходиться поблизу входу до святилища і ось чому: кажуть, що його не втягли всередину святилища. Поки його тягнули, головний будівник, який увесь час був зайнятий і страшенно втомився, зойкнув, а Амасій почув щось недобре і не дозволив далі тягти цей моноліт. Проте розповідають також, що один із людей, які пересували цю кам'яну брилу важілями, був розчавлений під нею, і через цей нещасний випадок брилу не втягли всередину святилища.

176. І в інші святилища, гідні уваги, пожертвував Амасій твори мистецтва, які варто побачити з огляду на їхню величину, і серед них є величезна статуя в Мемфісі, що лежить на спині [1] перед храмом Гефеста, довжина якої сімдесят п'ять стіп. На тому ж постаменті поставлено дві великі статуї з ефіопського каменя, кожна заввишки в двадцять стіп, одна з одного боку тієї величезної, що лежить, а друга — з іншого. В Саїсі є ще одна кам'яна статуя, що лежить так, як і та, що в Мемфісі. Отже, і те святилище, яке є в Мемфісі, присвячене Ісіді, Амасій добудував, і воно велике і варте огляду.

177. Кажуть, що за царювання Амасія вся країна процвітала, як ніколи перед тим, і щодо того, що дає людям ріка, і щодо врожаїв на полях, і щодо добробуту людей, і що тоді в Єгипті було двадцять тисяч залюднених міст. Амасій установив ще такий закон для єгиптян: кожен

єгиптянин щороку мусив оголошувати номархові свій прибуток. А той, хто цього не робив і не доводив, що він живе на згідні з законом прибутки, той підлягав смертній карі [1]. Цей закон запозичив у єгиптян афінянин Солон і завів його в Афінах, і афіняни додержують цього закону, вважаючи його бездоганним.

178. Амасій був дуже прихильним до еллінів [1] і виявляв різні ознаки своєї прихильності до них узагалі та зокрема до тих, що прибували в Єгипет. Він передав їм місто Навкратіду, щоб вони там жили. А тим, які не хотіли там жити, а приїжджали в торговельних справах, він відвів місця, де вони могли побудувати святилища богів і жертовники. Найбільше з цих святилищ, і найславніше, що його найчастіше відвідували, називалося Елленіон [2]. Його побудували спільно такі міста: іонійські міста — Хіос, Теос, Фокея і Клазомени, дорійські — Родос, Кнідос, Галікарнасс і Фаселід, а з еолійських лише Мітілена [3]. Їм належить ця священна округа і вони призначають начальників над торгівлею. Інші міста, які твердять, ніби вони брали участь у заснуванні цього святилища, твердять, не маючи на це жодного права. Окремо від інших і самостійно егінці побудували святилище Зевса, а ще одне святилище Гери побудували самосці і ще третє святилище Аполлона побудували мілетяни.

179. За давніх часів лише Навкратіда була відкритим для торгівлі портом, а іншого ще не було в Єгипті. І якщо хтось припливав до якогось іншого Нільського гирла, він був зобов'язаний скласти присягу, що він мимо волі прибув туди, а склавши присягу, мусив на тому ж судні повертатися і пливти до Канобського гирла, якщо це йому дозволяли супротивні вітри, перевантажувати товари на човни і об'їжджати всіма каналами Дельти перед тим, як прибути в Навкратіду. Отакі привілеї мала Навкратіда.

180. Коли амфіктіони взяли підряд за триста талантів на відбудову храму, що тепер є в Дельфах (бо той, який був перед тим, випадково згорів [1]), лише на пай Дельфів було визначено четвертину всього підряду. Дельфійці обходили місто за містом і в такий спосіб із Єгипту одержали найбільшу суму, бо Амасій дав їм тисячу талантів галуну [2], а елліська громада Єгипту — двадцять мін.

181. Амасій зав'язав взаємну приязнь і союз із кіренцями [1], захотів навіть узяти собі жінку від них, або тому, що бажав мати за жінку еллінку, або просто з прихильності до кіренців. Одружився він, як одні кажуть, із дочкою Батта [2], а інші кажуть, із дочкою Аркесілая, а ще інші — з дочкою Крітобула, знатного громадянина, ім'я якої було Ладіка. Коли Амасій спав із нею, він не міг злягтися, але з іншими жінками він злягався до того без перешкод. І оскільки таке становище тривало довгий час, Амасій сказав цій Ладіці: «О жінко! Ти мене заворожила і за це ти мусиш загинути найгіршою смертю, якою будь-коли могла загинути жінка». А Ладіка, оскільки Амасій, скільки вона не протестувала, зовсім не думав стримати свій гнів, пообіцяла Афродіті, якщо вночі з нею з'єднається Амасій (бо богиня обороняла її від нещастя), послати в Кірену статую. І одразу після її обіцянки з нею з'єднався Амасій. І відтоді і надалі, щоразу, коли він наближувався до неї, злягався, і він ніжно після того покохав її. Ладіка виконала свою обіцянку і послала

в Кірену статую і вона там стоїть і ще за моїх років поза містом кіренців. Цю Ладіку, коли Камбіс став владарем Єгипту і довідався, хто вона така, відіслав до Кірени, не завдавши їй ніякої шкоди [2].

182. Амасій послав пожертвування в еллінські краї. В Кірену він послав позолочену статую Афіни і ще одне зображення його самого написане фарбами. В Ліндос він пожертвував у храм Афіни дві кам'яні статуї і ще один льняний обладунок, гідний уваги. На Самос у храм Гери він пожертвував два своїх дерев'яних зображення [1], які ще за мого часу стояли у великому храмі за дверима. На Самос він послав пожертвування заради приязні, якою він був пов'язаний із Полікратом, сином Айяка. А в Ліндос він послав не заради приязні, а тому, що святилище Афіни в Ліндосі [2], як кажуть, було засновано дочками Даная, які прибули туди на судні, коли тікали, переслідувані синами Єгипта. Такі пожертви зробив Амасій. Він перший заволодів Кіпром і змусив його мешканців виплачувати йому данину [3].

Книга III

ТАЛІЯ

1. Отже, проти цього Амасія вирушив у похід Камбіс [1], Кирів син, ведучи з собою різних своїх підданців, а також із еллінів іонійців та еолійців. Ось яка була причина цієї війни [2]. Камбіс послав у Єгипет вісника і зажадав від Амасія його дочку. Він зажадав її за порадою одного єгиптянина, а цей єгиптянин зробив це тому, що він сердився на Амасія, бо той відіслав його далеко від жінки та дітей, обравши його єдиного з усіх лікарів Єгипту [3] і передавши його персам, коли Кір послав до Амасія людину з проханням прислати йому найкращого в Єгипті очного лікаря. Отаке незадоволення мав єгиптянин і таку пораду він дав Камбісові, щоб Камбіс зажадав в Амасія його дочку, маючи на меті, що коли той віддасть її, то буде засмучений, а коли не віддасть, то стане ворогом Камбіса. Отже, Амасій був дуже занепокоєний і водночас дуже побоювався могутності персів і через це не міг не віддати її, і не відмовити, бо був певний того, що Кабміс хотів узяти його дочку не як дружину, а як наложницю. Оце він обмірковував і нарешті ось що вирішив. Була там у них дочка колишнього царя Апріеса дуже висока на зріст і вродлива, на ім'я Нітетіда, єдина, що залишилася з його родини. Отже, оцю дівчину він оздобив убранням і золотими прикрасами і послав її в Персію, ніби вона була його дочкою. Згодом за деякий час, коли Камбіс привітав її, посилаючись на ім'я її батька, одного разу вона сказала йому: «Мабуть ти не розумієш, царю мій, що Амасій обдурив тебе. Він послав мене до тебе, добре причепуривши та оздобивши всіма цими прикрасами, видавши мене за свою дочку, а насправді я дочка Апріеса, і незважаючи на те, що Апріес був його владарем, Амасій улаштував із єгиптянами змову проти нього і вбив його». Отже, ці слова і омана страшенно розгнівали Камбіса, Кірового сина, і змусили його виступити проти Єгипту.

2. Так розповідають про це перси. Але єгиптяни вважають Камбіса єгиптянином, наполягаючи на тому, що він народився від цієї дочки Апріеса, про яку я сказав, бо вони кажуть, що то був Кір, який послав до Амасія по його дочку, а не Камбіс. Проте, коли вони таке кажуть, вони не кажуть правди. Ні! Вони це добре знають (бо краще за будь-кого

єгиптяни знають перські звичаї). По-перше, коли є законна дитина, то закон не дозволяє [1], щоб царську владу успадкувала інша, незаконна. І, по-друге, Камбіс був сином Кассандани, дочки Фарнаспа з роду Ахеменідів, він не був сином єгиптянки. Вони перекручують справу, твердячи, нібито вони споріднені з родиною Кіра. Отака є правда щодо цієї справи.

3. Розповідають ще й іншу історію, якій я не вірю, а саме: ніби якась із перських жінок зайшла на жіночу половину Кірового палацу і щойно побачила біля Кассандани її дітей, таких гарних і рослих, почала їх вихваляти на всі способи, а Кассандана, Кірова жінка, сказала їй: «А проте на мене, яка народила йому таких дітей, він навіть не зважає, а ту іншу з Єгипту, чужинку, він її так кохає. Кажуть, що вона так сказала з ревнощів до Нітетіди і що один її син, старший Камбіс, сказав: «Через це я, моя матінко, коли стану дорослим, поставлю Єгипет до гори ногами». Таке він сказав, як кажуть, коли йому було щось десять років і жінки були приголомшені. І він не забув про це і перегодом, ставши дорослим і успадкувавши царську владу, він вирушив у похід проти Єгипту.

4. Ще одна обставина спричинилася до того, щоб відбувся цей похід, а саме серед найманців Амасія був один родом із Галікарнасса, на ім'я Фанес [1] і був він розумним радником і хоробрим воїном. Цей Фанес був якось ображений Амасієм, хто зна, як це сталося, і він вирішив порозумітися з Камбісом, сів потай на корабель і втік із Єгипту. І через те, що Фанес серед найманців був авторитетною людиною і добре знав усе, що стосується Єгипту, Амасій хотів за всяку ціну захопити його і послав за ним погоню. Він послав за ним на трієрі одного з своїх найвірніших євнухів, але хоч той його захопив у Лікії, однак не спромігся повернути його до Єгипту, бо Фанес, будучи дуже розумною людиною, перехитрив його. Він підпоїв своїх вартових і втік до Персії. Саме тоді, коли Камбіс готувався до походу проти Єгипту і ще не знав, який шлях йому обрати, щоб оминути безводну країну, прийшов Фанес, розповів йому про становище Амасія і вказав йому, яким шляхом треба йти. Він порадив Камбісові послати людей до царя аравійців [2] і попросити його, якщо той дозволить, забезпечити перехід через його країну.

5. Лише з цієї сторони доступний шлях до Єгипту. Бо з Фінікії до міста Кадітія [1] країна належить до так званих сірійців Палестини [2]. А від міста Кадітія, яке на мою думку, не менше від Сардів, від цього узбережжя всі торговельні гавані до міста Іеніса належать до Аравії [3]. А від Іеніса [4] до Сербонідського [5] озера, поблизу якого, як я сказав, гора Касій спускається до моря, ввесь цей край належить сірійцям. А від Сербонідського озера, в якому, згідно з переказом, сховався Тіфон [6], від нього і далі це вже Єгипет. Отже, країна, що розташована між містом Іенісом, горою Касій і Сербонідським озером, яка зовсім не мала, але простягається на три дні шляху, зовсім позбавлена води.

6. Тепер я розповім про одну річ, на яку мало хто з тих, що подорожують у Єгипті, звертає увагу. З усіх країв Греції, а також із Фінікії, щороку завозять до Єгипту глиняні глеки з вином і серед них жодного порожнього глека не можна побачити. Хтось міг би спитати, що буває потім із цими глеками? Я і це можу пояснити. Кожний градоначальник [1]

зобов'язаний збирати з свого міста всі глиняні глеки і пересилати їх до Мемфіса, а з Мемфіса наповнені водою їх перевозять до тих безводних країв [2] Сірії, про які я казав. Так оці глиняні посудини, що їх щороку привозять у Єгипет, виливши з них вино, постійно перевозять із водою до Сірії.

7. Отже, в такий спосіб перси, коли заволоділи Єгиптом, зробили доступним в'їзд до цієї країни, забезпечивши той край водою, як я сказав вище. Проте, на той час ще ніде там не існували запаси води, і Камбіс, який довідався про це від Галікарнасця, послав вісників до Аравії і попросив дати йому дозвіл пройти їхнею країною. Це йому пощастило, бо владар цієї країни, з яким він перед тим домовився, дав йому такий дозвіл.

8. Аравійці додержують договорів надійніше, ніж будь-хто інший. І складають вони договори в такий спосіб. Коли дві особи хочуть скласти договір про приязнь, то третя встає між ними і гострим каменем робить надріз на долонях біля великого пальця кожного з тих, що складають договір. Потім, відірвавши від їхніх плащів клаптики, змочує їх кров'ю і змазує нею сім камінчиків [1], які було покладено між тими, що домовляються, і коли він це робить, то закликає бути свідками Діоніса і Уранію. Коли третя особа закінчує цей обряд, той, хто заприсягався, знайомить із своїми друзями іноземця, чи свого земляка, якщо він складає договір із земляком, а друзі також уважають за свій обов'язок додержувати договору. Аравійці гадають, що існує лише двоє богів — Діоніс та Уранія і кажуть, що стрижуть своє волосся так, як його стриже сам Діоніс, стрижуть вони волосся кільцеподібно навколо голови і знизу підголюють скроні. Діоніса вони називають Оротальт, а Уранію — Алілат [2].

9. Отже, після того, як аравійський цар склав договір із вісниками, яких послав до нього Камбіс, він вигадав, ніби наповнив водою бурдюки з верблюжої шкіри, нав'ючив їх на живих верблюдів, які в нього були, і погнав їх до безводної країни і там став чекати на Камбісове військо. Таке оповідання мені здається найвірогіднішим, але треба мені переказати і менш вірогідне, бо і таке ще існує. Є в Аравії велика ріка [1], що називається Корій і виливається вона в так зване Червоне море. Саме від цієї ріки наказав аравійський цар зшивати одну з одною необроблені шкури биків та інших тварин і зробив такий довгий водогін [2], що досяг до пустелі і через нього пройшла вода, а в пустелі цар наказав викопати великі водоймища, щоб у них набралася і зберігалася вода (відстань від ріки до пустелі, про яку я сказав, дванадцять днів шляху). Воду він провів трьома водогонами до трьох різних місць.

10. У гирлі Нілу, що називається Пелусійським, отаборився Псамменіт [1], син Амасія, і там чекав на Камбіса. Вже не застав у живих Амасія Камбіс, коли виступив проти Єгипту, але Амасій царював сорок чотири роки * і помер, і за час його царювання не сталося з ним ніякого великого лиха. Помер він, був забальзамований і похований у святилищі, у гробниці, яку сам для себе призначив і наказав побудувати. На той час, коли царем Єгипту був Псамменіт, син Амасія, в Єгипті сталося чудо, одне з найбільших. Тобто випав дощ у Єгипетських Фівах, але там ще перед

тим ніколи не було дощу, і після того його не було, як і за мого часу, як розповідають і самі фіванці. Бо, як відомо, в Єгипті зовсім не буває дощів, але і тоді це була мжичка.

11. Пройшовши всю пустелю, перси зупинилися перед єгиптянами, щоб стятися з ними. Тоді найманці єгиптян, які були еллінами та карійцями, обурені Фанесом, що привів іноземне військо проти єгиптян, вигадали таке, що Фанес залишив своїх дітей у Єгипті. Найманці привели їх у свій табір і перед очима батька поставили кратер між обома ворожими таборами, а потім одного по одному підвели до кратера Фанесових дітей і зарізали їх над ним, налляли туди вина та води, і, випивши все це з кров'ю, вони розпочали битву. Ця битва була запеклою, з обох сторін загинуло дуже багато воїнів і нарешті єгиптяни кинулися навтіки.

12. Так мене повідомили тубільці, і я пішов і побачив дещо, що на мене справило велике враження. Отже, там було розкидано кістки тих, що загинули в битві, окремо обох супротивників (бо кістки персів лежали окремо на землі, як їх відокремили спочатку, а з іншого боку лежали кістки єгиптян), а черепи персів такі крихкі, що коли захочеш ударити їх хоча б одним камінцем, то проб'єш, але черепи єгиптян настільки тверді, що коли навіть великим каменем ударити, то важко розбити. Причина цього, як мені сказали, така, і мені не важко було цьому повірити, що єгиптяни вже малим дітям починають голити голови і черепи твердіють від сонця. Така причина і того, що єгиптяни не лисіють, і справді найменше лисих на світі є в Єгипті. Отже, така причина того, що ці люди мають міцні черепи, а причина того, що перси мають неміцні черепи, та, що вони з дитинства носять повстяні шапки і через це уникають сонця, затіняючи голови. Отаке я там бачив. Бачив я ще подібне до цього в Папремії в тих, що були з сином Дарія Ахеменом і яких убив лівієць Інарос.

13. Єгиптяни, щойно відбулася битва і вони кинулися навтіки, побігли і вже не можна було їх затримати. Вони прибігли і замкнулися в Мемфісі, а Камбіс послав на кораблі з Мітілени вісника перса і запропонував їм почати переговори з ним про складання зброї. Проте вони скоро побачили, як корабель приплив до Мемфіса, всі кинулися з мурів, розтрощили корабель, пошматували людей і повивішували їхні пошматовані тіла на мурах. Після цього, за деякий час обложені єгиптяни нарешті склали зброю, а їхні сусіди[1] лівійці злякалися, що з ними станеться те, що сталося з єгиптянами, і піддалися без бою, і взяли на себе обов'язок виплачувати данину і послали персам дари. Так само і кіренці та баркейці злякалиси, як і лівійці, і піддалися. Камбіс охоче прийняв дари від лівійців, але розсердився, одержавши дари від кіренців, бо, я гадаю, через те, що їх було мало (адже кіренці послали йому п'ятсот мін срібла). Він схопив їх і покидав своїм воїнам.

14. На десятий день після того, як Камбіс здобув фортецю Мемфіса, він перевів до передмістя єгипетського царя Псамменіта, щоб його принизити. Псамменіт царював лише шість місяців. Камбіс помістив його там разом з іншими єгиптянами, бажаючи випробувати стан його духу таким чином: він одягнув його дочку в одяг рабині і послав її

з глеком по воду, обрав також і інших дівчат із знатних єгипетських родин, одягнених так само, як і царська дочка. Коли проходили ці дівчата з зойками і плачем, і коли побачили своїх батьків і ті їх побачили, то всі почали лементувати, зокрема батьки, бачачи своїх дітей такими жалюгідними. Але Псамменіт, здалека побачивши свою дочку і пізнавши її, лише опустив свої очі додолу. Скоро пройшли дівчата з глеками, Камбіс провів за ними Псамменітового сина разом із двома тисячами інших єгиптян такого самого віку, зв'язаних один із одним за шию колодою і з вуздечками в ротах. Він так провів їх, бажаючи помститися на них за мітіленців, яких вони знищили разом із кораблем у Мемфісі. Такий вирок винесли царські судді [1]: за кожного вбитого мітіленця вбити десять єгиптян із знатних родин [2]. І Псамменіт, коли побачив, як повз нього провадили юнаків і з ними його сина, щоб їх повбивати, і єгиптяни, що сиділи біля нього, почали плакати і лементувати, а він зробив те саме, що і тоді, коли побачив свою дочку. Коли і ці пройшли, сталося так, що повз Псамменіта, сина Амасія, та єгиптян, що сиділи разом із ним там у передмісті, пройшов один із його співтрапезників, людина похилого віку, який утратив усе, що мав, і тепер як жебрак ходив серед воїнів і жебракував. Щойно побачив його Псамменіт, як почав голосно плакати, покликав свого приятеля, називаючи його ім'я, і став бити себе по голові. Звичайно були там люди, що стежили за ним і про все, що він робив, коли повз нього проходили засуджені єгиптяни, вони доносили Камбісові. Здивувався Камбіс, почувши про те, що відбувалося з Псамменітом, і послав вісника, і так запитав його: «Владар Камбіс тебе питає, Псамменіте, чому це, коли ти побачив твою дочку в жалюгідному становищі і твого сина, який ішов на кару, ти навіть не скрикнув і не заплакав, а цього жебрака пожалів, хоча, як кажуть, він тобі не родич?». Так його запитав вісник, а той йому відповів: «Сине Кіра, мої нещастя більші за ті сльози, що я міг би їх пролити, але нещастя мого друга таке, що варто його оплакати, бо після того, що він мав і після того щастя, що в нього було, він став жебраком на порозі своєї старості». Коли Камбісові доповіли про це, йому здалося, що той правильно сказав, і, як кажуть єгиптяни, Крез заплакав (бо він супроводжував Камбіса в його поході проти Єгипту), заплакали також і перси, які були там присутні, і самого Камбіса охопила журба і тоді він дав наказ, щоб Псамменітового сина забрали від тих, яких було приречено на смерть, і самого Псамменіта відвели з передмістя і привели до нього.

15. Проте сина Псамменіта ті, що пішли його звільнити, вже не знайшли в живих, але зарізаним серед перших. А самого Псамменіта забрали з передмістя і привели до Камбіса. Біля нього відтоді жив Псамменіт і ніхто його не непокоїв. Якби він міг жити там спокійно, то йому повернули б владу над Єгиптом, бо перси звичайно поважають царських синів, навіть і тоді, коли царі виступали проти них, але синам цих царів вони, принаймні, повертають владу. Про це можна судити і на підставі багатьох інших прикладів, що вони мають такий звичай, але зокрема на підставі такого прикладу: син лівійця Інароса [1] Таннір одержав владу, яку мав його батько, і ще син Аміртая Павсірій також одержав владу, яку мав його батько, а ніхто більше не завдав шкоди

персам, ніж Інарос і Аміртай. Проте в даному разі Псамменіт почав складати змову і за це отримав плату, яку заслужив: його викрили на тому, що він підбурював до повстання єгиптян, і коли про це довідався Камбіс, він змусив його випити бичої крові і той одразу помер. Отакий був його кінець.

16. Камбіс із Мемфіса прийшов до Саіса, маючи, очевидно, намір зробити те, що він потім зробив. Отже, щойно увійшовши у палац Амасія, він дав наказ вийняти з гробниці труп Амасія, і скоро було виконано його наказ, і звелів також відшмагати його та повисмикувати волосся, проколоти стрекалом і взагалі познущатися з нього [1]. Після того, як і це зробили, але не без зусиль (бо набальзамований труп дуже цупкий і не піддається розкладу), Камбіс наказав його спалити. І наказ його був безбожним, бо перси вважають вогонь за свого бога. Хоч як би там було, спалення померлих не є в звичаях жодного з цих народів. Перси, із згаданої мною причини, не вважають за правильне кидати у вогонь труп людини. А єгиптяни вважають, що вогонь є одушевлена тварина і все, що вона схоплює, вона поїдає, а коли насититься, вмирає разом із тим, що з'їла. Отже, в їхній країні рішуче забороняється віддавати померлого тваринам і саме через це його бальзамують, щоб коли покладуть у гробницю, труп не з'їли хробаки. Отже, накази, дані Камбісом були просто протилежні звичаям обох країн. Але згідно з тим, що кажуть єгиптяни, то був не Амасій, який зазнав усього того, про що я сказав, але якийсь інший єгиптянин, такий самий на зріст, як і Амасій, і це з його трупа знущалися перси, гадаючи, що вони знущаються з Амасія. Отже, кажуть, що Амасій із даного йому оракула дізнався, що з ним станеться, коли він помре, і, бажаючи уникнути того, що з ним могло б статися, він наказав того чоловіка, якого піддали шмаганню, коли той помре, покласти в гробницю біля дверей, у його склепі, а його власне тіло він наказав своєму синові помістити в глибині склепу [2]. Мені здається, що цих наказів Амасія про його поховання і про поховання того іншого чоловіка ніколи не було і даремно на них посилаються єгиптяни, бажаючи зберегти свою достойність.

17. Після цього Камбіс надумав вирушити в три походи проти карфагенян, проти аммонійців і проти довгорічних ефіопів [1], які мешкали на південному узбережжі Лівії. Він задумав і вирішив, що буде слушним послати проти карфагенян військо на кораблях, проти аммонійців — добірну частину піхоти, а проти ефіопів спершу послати підглядачів, щоб вони побачили, чи справді існує там трапеза сонця, про яку кажуть, ніби вона існує в країні цих ефіопів, а крім цього, щоб підглядачі під приводом принесення дарів їхньому цареві принесли також інші відомості.

18. Трапеза сонця, кажуть, ось як відбувається. Є там, у них лука в передмісті, на якій лежить приготоване м'ясо всіх тварин, і кожний правитель їхніх городян піклується, щоб уночі було принесено туди м'ясо, про яке я сказав, а вдень туди приходить, хто хоче, і їсть. Місцеві люди кажуть, ніби ця страва щоразу виростає з землі. Отже, ця трапеза, що називається трапезою сонця, кажуть, що така вона є.

19. Скоро Камбіс прийняв рішення послати підглядачів, як одразу

він запросив до себе з міста Елефантіни рибоїдів [1], які знали ефіопську мову. Тим часом, як пішли за ними, щоб їх привести, він дав наказ, щоб військо на кораблях відпливло проти карфагенян. Але фінікійці відмовилися вирушити в цей похід, бо, сказали, що вони зв'язані урочистими клятвами і було б безглуздим із їхнього боку воювати проти їхніх дітей [2]. І коли фінікійці відмовилися, то інші не спромоглися вести таку війну. Отже, так карфагеняни врятувалися від перського ярма. Бо Камбіс не вважав за правильне змушувати фінікійців, по-перше, через те, що вони добровільно підкорилися персам [3], а по-друге, оскільки все його морське військо складалося з фінікійців. І кіпріоти також добровільно підкорилися персам [4] і взяли участь у поході проти Єгипту.

20. Коли до Камбіса прибули рибоїди з Елефантіни, він послав їх до ефіопів. Спершу він розповів їм, що їм треба переказати і вручив їм дари [1], пурпурове вбрання, золотий ланцюг на шию та браслети, алебастровий глечик із миррою і джбан фінікійського вина. Про ефіопів, до яких Камбіс послав рибоїдів, кажуть, що вони найбільш високі на зріст і найвродливіші люди на світі. Кажуть також, що в них були звичаї, не схожі на звичаї інших людей і, зокрема, один щодо вибору царів, а саме, кого з громадян вони вважали за найвищого на зріст і найсильнішого, відповідно до його зросту, вони вважали того за достойного бути їхнім царем.

21. Скоро прибули рибоїди до цих людей, що про них я сказав, вони передали їхньому цареві дари і сказали йому: «Цар персів Камбіс хоче бути твоїм другом і союзником і послав нас, наказавши вести переговори з тобою, а також він посилає тобі оці дари, які сам він уважає за найбільшу приємність для себе». Проте Ефіоп, який зрозумів, що вони підглядачі, так відповів їм: «Не через те цар персів послав вас із дарами, що він високо цінить мою дружбу, і ви не кажете мені правди (бо прибули сюди, щоб розвідати, що є в моєму царстві), і він не є чесною людиною, бо як би він був чесним, він не бажав би царювати в іншій країні, крім своєї власної, не хотів би зробити рабами людей, які його зовсім не ображали. Дайте йому тепер оцей лук [1] і перекажіть йому такі слова: цар ефіопів дає пораду цареві персів. Коли перси справляються з такою ж легкістю, як я, з такими великими луками, як оцей, тоді нехай вирушають у похід проти довгорічних ефіопів, але з військом далеко більшим, ніж їхнє. Тим часом, нехай він дякує богам за те, що синам ефіопів боги не навіяли таку думку приєднати інші країни до своєї держави».

22. Так він сказав, ослабив тятиву на луці і передав його посланцям. Потім він узяв пурпурове убрання і спитав їх, що це таке і як його зроблено. Коли рибоїди відповіли йому і розповіли йому всю правду про пурпур і фарбування, він відповів їм, що ті люди облудні, облудні також їхні убрання. Потім він їх запитав і про золотий ланцюжок і про браслети. Коли рибоїди з'ясували йому, що це прикраси, то цар засміявся, бо він гадав, що то були кайдани, і сказав їм, що в його країні є міцніші кайдани. По-третє, він спитав їх про мирру. І коли йому сказали, як її виготовляють і для чого її використовують, то він їм сказав те саме, що і про вбрання. Але коли справа дійшла до вина і він довідався, як його виготовляють, він покуштував його і був дуже задоволений. Він спитав

їх також, що саме їсть цар і скільки років найдовше може прожити перс. Вони відповіли йому, що цар їсть хліб і пояснили йому, що таке пшениця і що найдовший термін життя людини — це вісімдесят років. На це їм відповів Ефіоп, що йому зовсім не дивно те, що харчуючись такою поганню, вони так мало живуть. Справді, навіть і стільки вони не могли б прожити, як би їх не підтримував той напій і він дав зрозуміти рибоїдам, що йдеться про вино. Бо саме в цьому, сказав він їм, ефіопи поступаються перед персами.

23. А коли рибоїди запитали царя про життя і харчування ефіопів, він відповів їм, що більшість із ефіопів досягають ста двадцяти років [1], а деякі з них живуть навіть і ще довше, а харчуються вони вареним м'ясом, а п'ють молоко. А оскільки підглядачам здалося дивним те, що він сказав про вік, він, кажуть, повів їх до одного джерела, водою якого миються ефіопи і стають оліїстими, ніби їхня вода була олією. А від джерела виходив такий аромат, як від фіалок. І дивна річ, казали підглядачі, вода цього джерела була такою легкою, що на її поверхні ніщо не могло триматися, ні дерево, і ніщо інше з того, що легше за дерево, але все це тонуло у воді і спускалося на дно. Коли та вода справді така, як про неї розповідають, тоді через це вони довгорічні, бо впродовж усього свого життя вони користуються нею. Скоро вони віддалилися від джерела, кажуть, що він повів їх до в'язниці, де усі ув'язнені були закуті в золоті кайдани [2]. В тій країні ефіопів мідь є дуже рідкісним і дорогоцінним металом із усіх інших. Отже, підглядачі побачили і в'язницю і трапезу сонця.

24. Після цього вони, нарешті, відвідали і їхні гробниці, що їх вони споруджують із скла [1] в такий спосіб. Спершу вони висушують померлого, як я сказав, як це роблять єгиптяни, або якось по-іншому. Згодом обкладають його гіпсом і потім іззовні розмальовують його фарбами, зображаючи якомога точно його зовнішність, а потім утуляють у порожню всередині хрустальну колону: хрусталю в їхній країні багато і він легко обробляється. І оскільки труп знаходиться там усередині колони і його можна бачити і він зовсім не смердить і не завдає ніякої іншої прикрості, і можна бачити все голе тіло померлого. Цілий рік цю колону тримають у домі всі його найближчі родичі, і подають йому всякі первинки і приносять йому жертви. Згодом цю колону відносять і ставлять її за містом.

25. Усе це бачили підглядачі і повернулися. Коли вони принесли ці відомості, Камбіс одразу запалився гнівом і вирушив у похід проти ефіопів [1], навіть не давши наказу запастися харчами і не зваживши на те, що цей похід буде майже на край світу. І шалений, яким він був, людина не в своєму розумі, щойно він почув повідомлення рибоїдів, він ринув у похід. Еллінам, які були в його війську, він наказав чекати в Єгипті, а всю піхоту він повів у похід разом із собою. Коли в поході він прибув у Фіви, він відокремив одну частину свого війська в п'ятдесят тисяч воїнів і дав наказ їм поневолити аммонійців і спалити пророче святилище Зевса, а сам він із рештою війська вирушив проти ефіопів [2]. Проте військо не пройшло і п'ятої частини шляху, і невдовзі в них вичерпалися харчі, і після того вони почали поїдати в'ючних тварин, але і їх не

вистачило. Якби, побачивши це Камбіс, зваживши на свої сили, повернувся б із своїм військом, після тієї помилки, яку він зробив ізпочатку, він був би розумною людиною. Але тепер він нічого не брав до уваги і весь час посувався вперед. А його воїни все, що могли взяти на землі, ідучи, споживали трави. Проте, коли вони прийшли до пісків, деякі з них учинили щось жахливе: з десятьох воїнів вони за жеребом обирали одного і пожирали його. І коли про це довідався Камбіс, він злякався, чи не з'їдять вони один одного і, припинивши похід проти ефіопів, повернувся до Фів, втративши багато воїнів. Із Фів він прибув до Мемфіса і дозволив еллінам відпливти на батьківщину.

26. Так закінчився похід проти ефіопів. А та частина війська, яку він послав проти аммонійців, виступивши з проводарями з Фів, можна сказати з певністю, що прибула до міста Оасія [1], в якому живуть самосці, що, як кажуть, належать до Айсхріонійської філи, і воно розташоване від Фів на відстані семи днів шляху в пустелі. Цей край називається еллінською мовою Острів Блаженних. Отже, кажуть, що до цього місця прибуло військо, але звідти, куди вони пішли далі і що з ними сталося, крім відомостей, які подають аммонійці і ті, що про це чули від них, ніхто не може сказати, бо і до аммонійців вони не дійшли і назад не повернулися. А самі аммонійці ось що кажуть: скоро це військо вирушило з Оасія і пішло пустинею проти них, десь на середині шляху між ними і Оасієм, коли воїни обідали, дмухнув нечуваної сили південний вітер і кучугурами піску [2], які він підняв, засипав військо і так воно загинуло. Така була доля цього війська за словами аммонійців.

27. Щойно прибув до Мемфіса Камбіс, як у Єгипті з'явився Апіс [1], якого елліни називають Епафом. І одразу як він з'явився, єгиптяни одяглися в найкращі свої вбрання і почали святкувати. Скоро побачив Камбіс, як єгиптяни зраділи, йому спало на думку, що це вони радіють із приводу його нещастя і в зв'язку з цим він запросив до себе представників мемфіської знаті. Коли вони прийшли до нього, він їх спитав, чому це перший раз, як він був у Мемфісі, єгиптяни досі такого не робили, а тепер після його повернення, коли він утратив таку велику частину війська, вони розвеселилися. Вони пояснили йому, що до них з'явився бог, який звичайно з'являється дуже рідко, а коли він приходить, тоді всі єгиптяни радіють і святкують. Коли це почув Камбіс, він сказав їм, що всі вони брехуни і як брехунів він покарає їх смертю.

28. Щойно він повбивав їх, він запросив до себе жерців. І оскільки і жерці дали йому таку саму відповідь, він сказав, що хоче сам це з'ясувати, чи справді з'явився до єгиптян якийсь лагідний бог. Так він сказав і наказав жерцям привести Апіса і вони звичайно пішли за ним, щоб його привести. Цей Апіс, Епаф, теля, що його народила корова, якій заборонено мати в своєму череві інший плід. Єгиптяни кажуть, що на цю корову з неба падає блискавка і від неї вона народжує Апіса. Це теля, що його занивають Апісом, має такі ознаки [1]: воно чорне і на лобі в нього білий трикутник, на спині в нього є образ орла, на хвості в нього подвійні волосини, а під язиком — образ жука.

29. Ледве жерці привели до нього Апіса, Камбіс, немов би його охопило божевілля, витяг меча, маючи намір уразити Апіса в черево, але

штриконув його в стегно, засміявся і сказав жерцям: «Тупоголові люди, хіба бувають боги такі, як оцей із кров'ю і з м'ясом і щоб їм було боляче від удару мечем? Які є єгиптяни і такий, звичайно, в них бог, але так легко я вам не дозволю глузувати з мене, це так вам не обійдеться». Так він сказав і наказав тим, що таке роблять, відшмагати жерців і кожного єгиптянина, який ще святкує, схопити та вбити. Так, звичайно, перервалося єгипетське свято, жерців було покарано, і Апіс у святилищі, поранений у стегно, помер. Помер він від рани, а жерці потай від Камбіса поховали його [1].

30. А Камбіс, як кажуть єгиптяни, не минуло і багато часу від того злочину, остаточно збожеволів, хоч і до того не був, певне, сповна розуму. Перше його безумство поширилося на його брата Смердія [1], який був від одних із ним матері та батька. Із Єгипта він відіслав його до Персії через заздрість, бо той був єдиним персом, що спромігся натягнути навіть лише двома пальцями лук, який принесли рибоїди від Ефіопа. З інших персів ніхто не міг цього зробити. Скоро Смердій відбув до Персії, Камбіс побачив такий сон: йому здалося, ніби прийшов вісник із Персії і сповістив його, що Смердій сидить на царському троні і головою торкається неба. Через цей сон він злякався, як би його брат не вбив його і не відібрав у нього царську владу. І щоб запобігти цього, він послав до Персії найбільш довірену людину серед усіх у Персії, Прексаспа, аби той убив його брата. І той прибув у Суси і вбив там Смердія [2]. Інші кажуть, ніби Прексасп повів Смердія на полювання і там його вбив, а ще інші, ніби той завів його до Червоного моря і втопив його.

31. Отже, кажуть, оце був перший злочин, що його вчинив Камбіс, а другим було вбивство його сестри [1], яка поїхала за ним у Єгипет і яка була також йому за жінку, хоч і була його сестрою від тих самих батька та матері [2]. І ось як він із нею побрався. Перед тим у персів ще зовсім не було звичаю брати собі за жінок своїх сестер. Камбіс закохався в одну із своїх сестер і, бажаючи одружитися з нею, замислив зробити таке, що зовсім не було згодним із звичаєм. Він запросив до себе царських судей і запитав їх, чи існує якийсь закон, що дозволяв би тому, хто хоче, одружитися з своєю сестрою. Царськими суддями були видатні серед персів люди і були вони суддями на все життя, або доти, поки не виявилося б, що вони вчинили щось протизаконне. Вони виносять вироки персам і тлумачать успадковані від предків закони, і всі такі справи проходять через їхні руки. Отже, коли їх запитав Камбіс, вони дали йому відповідь водночас і справедливу і безпечну для них. Вони сказали, що вони не знають закону, який дозволяв би співжиття брата з сестрою, але знають інший закон, згідно з яким цар персів має право робити все, що йому завгодно. В такий спосіб вони не скасували через страх перед Камбісом закон і не загубили своє життя, бажаючи оборонити закон, на додаток до першого вони знайшли інший закон, що був сприятливим для того, хто хотів би зашлюбитися з своєю сестрою. Отже, тоді Камбіс узяв шлюб із тією, яку покохав, але не минуло багато часу, як він узяв собі іншу [3] свою сестру, молодшу з обох тих, як я сказав, яка поїхала з ним у Єгипет, і вбив її.

32. Щодо її смерті і щодо смерті Смердія існують два перекази. Ел-

ліни розповідають [1], що Камбіс улаштував бій між левенятком і цуценятком і цей бій спостерігала також і та його жінка. Цуценя було вже переможено, коли його братик, інше цуценя, порвало мотузку, якою було прив'язано, і прийшло на допомогу першому, і коли їх стало вже двоє, вони перемогли левеня. І Камбіс, кажуть, дивився на це і радів, але його жінка, що сиділа обіч нього, заплакала. Це помітив Камбіс і спитав її, чому вона плаче, а вона відповіла, що побачила щеня, яке допомогло своєму братикові, і заплакала, бо згадала про Смердія, що не мав, як їй сказали, нікого, хто міг би йому допомогти. Отже, через це, що вона сказала, її вбив Камбіс, як кажуть елліни. Проте, єгиптяни кажуть, що коли царське подружжя сиділо за столом, жінка взяла жмут латуку, обскубла листя і потім запитала свого чоловіка, як йому здається кращим латук, із листям, чи без листя, і той відповів, що з листям латук є кращий, а вона сказала тоді: «Проте, ти зробив те, що сталося з цим латуком, ти оголив рід Кіра». Тоді Камбіс розлютився, як кажуть, кинувся на неї, а вона була вагітною, викинула дитину і померла.

33. Таке зробив Камбіс із своїми близькими, чи це було через убивство Апіса, чи то з іншої причини, бо багато лиха часто трапляється з людьми! Кажуть ще, що в Камбіса від народження була страшна хвороба, яку дехто називає священною хворобою [1]. Отже, зовсім не є неймовірним, що коли тіло вражене такою тяжкою хворобою, тоді і розум не може бути здоровим.

34. Інші безумства він учинив над іншими персами, і я про них тут згадаю. Отже, кажуть, що Камбіс сказав Прексаспові, котрого він шанував більше, ніж будь-кого іншого, який переказував йому повідомлення, а ще бувши дитиною, став Камбісовим чашником, а це не мала честь, і ось що він сказав Прексаспові: «Прексаспе [1], за яку людину вважають мене перси і що вони про мене кажуть?» Той, кажуть, так відповів йому: «О владарю! За все взагалі тебе дуже хвалять, лише кажуть, що ти маєш надто велику прихильність до вина». Звичайно, той це казав про персів, але Камбіс розгнівався і відповів йому: «Тепер, як я бачу, перси кажуть, ніби я захопився вином і вже не сповна розуму, але з'їхав із глузду. Отже, те, що вони казали перед тим, це була неправда». Бо перед тим, там, де зібралися різні перси і Крез із ними, Камбіс запитав їх, якщо порівняти його з його батьком, то як вони його оцінюють. І вони відповіли, що він кращий за свого батька, бо йому підвладне і все, що мав той, а крім того він завоював Єгипет і панує на морі. Так сказали перси, але Крез, що був там і якому не сподобалася думка персів, так сказав Камбісові: «Мені, сине Кіра, не здається, що ти однаковий із твоїм батьком, бо ти не маєш такого сина, якого мав він». Камбіс був дуже задоволений, почувши ці слова і хвалив сказане Крезом.

35. Оце пригадав Камбіс, розлютився і розлючений сказав Прексаспові: «Ну, з'ясуй, чи перси кажуть правду, чи, закидаючи мені таке, самі вони божевільні. Отже, якщо я стрільну в твого сина, що стоїть там перед дверима, і влучу йому просто в серце, тоді можна сказати, що все, що вони там кажуть — це порожні слова. Але якщо я не влучу, ти скажеш, що перси кажуть правду, і тоді я не сповна розуму». Так він нібито сказав, натягнув лук і вистрілив у Прексаспового сина [1], а коли

той упав як мертвий, він наказав розтяти його тіло і знайти в ньому те місце, в яке він улучив. Коли його було знайдено і виявлено, що стріла попала в саме серце, Камбіс, кажуть, засміявся і, сповнений радості, сказав батькові вбитого: «Прексаспе, тепер ти ясно бачиш, що я не божевільний і що перси не сповна розуму. А тепер скажи мені, чи ти ще бачив якусь іншу людину на світі, яка була б таким управним лучником?» І Прексасп, кажуть, бачачи, що він має справу з божевільним і побоюючись за своє життя, сказав: «Владарю, я мушу тобі сказати, що навіть сам бог, я гадаю, не може так влучно стріляти». Таке зробив тоді Камбіс, а іншим разом він наказав схопити дванадцять персів із найзнатніших і без жодної важливої причини наказав їх закопати живих головами наниз.

36. Коли Камбіс учинив такі злочини, лідієць Крез визнав за свій обов'язок напутити його такими словами: «Царю мій, не дозволяй собі, щоб твій вік і твої збочення керували твоїми вчинками, стримуй себе, обмежуй себе. Це добре бути передбачливим, а передбачливість властива розумній людині. Проте, ти хапаєш людей без жодної істотної причини, твоїх співгромадян і вбиваєш, їх, убиваєш і їхніх синів. І якщо ти так робитимеш, дивись, якби перси не повстали проти тебе. Твій батько, Кір, дав мені багато доручень і просив мене, щоб я тебе напучував і радив би тобі те, що вважаю за добре». Звичайно, Кір давав йому такі вказівки, висловлюючи цим свою любов до сина, але Камбіс так відповів Крезові: «Ти наважуєшся давати мені поради, ти, який учинив таке з твоєю батьківщиною, і таку пораду дав моєму батькові, коли сказав йому перейти через ріку Аракс і виступити проти массагетів, а вони хотіли вступити в нашу землю? І так, як поганий правитель своєї батьківщини, яким ти був, ти загубив і себе, загубив і Кіра, що тебе послухав, але тепер ти від мене не втечеш, бо вже давно я шукаю приводу, щоб тебе позбутися». Так він сказав і протяг руку за луком, щоб стрільнути в нього, але Крез підвівся і кинувся тікати. А Камбіс, не спромігшися вистрілити в нього, наказав слугам схопити Креза і вбити. Проте слуги, знаючи Камбісів характер, взяли Креза і добре сховали його з такою думкою: якщо Камбіс схаменеться і спитає про Креза, тоді вони приведуть його до нього і одержать за це винагороду, бо вони залишили Креза живим, а якщо він не одумається, тоді вони його вб'ють. І сталося так, що не минуло і багато часу після цієї події і Камбіс запитав про Креза і слуги, щойно довідалися про це, повідомили його, що той живий. Камбіс сказав, що радий тому, що Крез урятувався, але тих, які його врятували, він не залишить непокараними, але вб'є їх. І так він і зробив.

37. Багато безумств учинив Камбіс і над персами і над своїми спільниками. Бувши в Мемфісі, він розкривав давні гробниці і обстежував трупи. Серед усього іншого він зробив і таке: він зайшов у святилище Гефеста [1] і всіляко знущався з статуї бога і це тому, що статуя Гефеста дуже схожа на фінікійських патаіків [2], які бувають у фінікійців на носах їхніх кораблів. Хто їх не бачив, я йому поясню: вони є зображеннями карликів. Зайшов він також у святилище Кабірів, куди не дозволяється заходити нікому, крім жерця. І він усіляко знущався з цих

статуй, а потім їх спалив. Ці статуї схожі на статуї Гефеста, і кажуть, що Кабіри його сини.

38. Отже, з усього цього я роблю висновок, що Камбіс був пойнятий дуже небезпечним шалом, бо інакше йому не спало б на думку знущатися з святилищ і звичаїв. Бо якби запропонувати всім людям вибрати найкращі з усіх звичаїв і добре розглянути всі їх по черзі, то кожний віддав би перевагу перед іншими своїм звичаям. Адже кожна людина вважає, що її звичаї незрівнянно кращі за всі інші. Отже, все це цілком природно і лише божевільний може знущатися з чужих звичаїв, і ніхто інший. Те, що всі люди мають таку думку, про яку я щойно згадав, можна впевнитися і з інших прикладів і, насамперед, із такого. Дарій, коли він був царем, запросив до себе еллінів, що були в його країні і запитав їх, скільки грошей вони хотіли б, щоб він їм дав, якщо вони з'їдять тіло свого померлого батька. Вони відповіли йому, що цього вони ніяк не можуть зробити. Дарій після цього запросив до себе індусів, які називаються каллатіями [1], знаючи, що вони їдять своїх померлих батьків, і спитав їх у присутності еллінів, які зрозуміли його з допомогою перекладача, скільки грошей вони хотіли б одержати, коли помре їх батько і вони спалять його тіло. Всі вони голосно закричали і попросили його про це не казати. Отака є сила звичаю і, гадаю, що добре сказав Піндар в одному своєму творі, написавши, що звичай [2] — це цар над усім.

39. На той час, коли Камбіс виступив проти Єгипту, лакедемонці також виступили проти Самоса і Полікрата [1], сина Аяка, який, піднявши повстання, захопив Самос [2] і спершу поділив державу на три частини і дві з них передав своїм братам Пантагнотові і Сілосонтові, але потім убив одного, а другого молодшого, Сілосонта, вигнав і заволодів усім Самосом. Ставши владарем Самоса, він склав союз із Амасієм [3], царем Єгипту, пославши йому дари і прийнявши від нього його дари. І незабаром могутність Полікрата почала настільки зростати, що його слава поширилася в Іонії та по всій Елладі. Бо де б він не воював, усюди він мав успіх. У нього було сто п'ятдесятивесельних кораблів [4] і тисяча лучників. Він нападав і брав у полон усіх без розбору. Бо, він казав, що він зробить більшу послугу своєму другові, коли віддасть йому те, що взяв, аніж коли б він у нього нічого не брав. Наслідком цього було те, що він заволодів багатьма островами і багатьма містами на суходолі. Серед інших, кого він переміг у морській битві, були і лесбосці, які прийшли з усім своїм військом на допомогу мілетянам [5], і їх він узяв у полон, і це вони в кайданах прокопали рів навколо фортеці на Самосі.

40. І я не знаю, як ці великі успіхи Полікрата звернули на себе увагу Амасія і він занепокоївся. І оскільки щаслива доля Полікрата дедалі, то більш йому сприяла, Амасій вирішив написати йому листа, послав листа на Самос, а в ньому було таке: «Амасій каже оце Полікратові. Звичайно, дуже приємно довідуватися про те, що твій друг і спільник гараздує, але твої великі успіхи мені не подобаються, бо я знаю, що божество буває заздрісним. Як на мене, я волів би краще, щоб мої справи і справи тих, кого я люблю, інколи йшли добре, а інколи щоб не все було гаразд, і так мені хотілося б жити з перемінами, ніж в усьому мати успіх. І це тому, що я досі не чув про людину, яка б у всьому була щасливою, а наприкін-

ці з нею не трапилося б чогось поганого, дуже поганого. Отже, коли хочеш мене послухати, вчини з твоєю долею, що так тобі сприяє, ось що: подумай добре і знайди щось, яке для тебе дуже дороге і якби ти його втратив, то було б дуже боляче твоїй душі. Викинь це так, щоб його більше не було на світі. І якщо після цього матимеш навперемінно щасливі випадки та нещасливі, спробуй заспокоїться, як я тебе навчив».

41. Скоро прочитав Полікрат ці слова, зрозумів, що порада, яку дав йому Амасій, правильна і почав домірковуватися, що саме з його скарбів, якби він загубив, то найбільш боляче було б його душі. Нарешті, домірковуючися, він знайшов таке і була в нього каблучка в золотій оправі з смарагдом, твір сина Телеклеса самосця Теодора. Отже, він вирішив, що буде гаразд, якщо він її втратить, і ось що він зробив: він сів на п'ятдесятивесельний корабель із веслярами і наказав їм вийти у відкрите море. І коли вони віддалилися від острова, перед усіма, хто були там із ним, він зняв каблучку і кинув у море. Так він зробив, повернувся додому і оплакав свою долю.

42. Проте, за чотири чи п'ять днів після цієї події з ним сталося таке: один рибалка спіймав велику і чудову рибу і вирішив, що буде добре принести її як подарунок Полікратові. Отже, він узяв її і приніс у палац і сказав, що бажає бути допущеним до Полікрата і коли його допустили, він підніс йому рибу і сказав: «Царю мій! Коли я спіймав оцю рибу, я вирішив, що не гаразд буде віднести її на базар, хоч, правду сказати, я живу з продажу риби, але мені здалося, що вона підходить для тебе і для твоєї посади. Отже, я її приніс і передаю її тобі». Полікрат зрадів, почувши ці слова, і відповів йому: «Ти зробив дуже добре і я двічі дякую тобі: за твої слова і за твій подарунок і запрошую тебе до мене на обід» [1]. Рибалка, звичайно, визнав це за велику честь для себе і пішов додому. Але коли слуги розкрили рибу, то знайшли в її шлунку Полікратову каблучку. Щойно вони це побачили, взяли її і, радісні, швидко побігли до Полікрата і, передавши йому каблучку, розповіли, як її було знайдено. А він, зрозумівши, що це від бога, написав у листі, що він зробив і як знайшли каблучку, а написавши, відіслав листа до Єгипту.

43. Щойно Амасій прочитав листа, якого йому прислав Полікрат, як він зрозумів, що неможливо людині врятувати іншу людину від того, що з нею станеться, і що Полікрат, якому щастить в усіх справах, бо навіть і те, що він викидає, знаходить, не може добре закінчити життя. І він послав вісника на Самос і сказав Полікратові, що він розриває дружбу з ним. Це він зробив із такої причини: якщо з Полікратом станеться якесь жахливе нещастя, то йому, його другові, буде дуже скрутно.

44. Отже, проти цього Полікрата, що був таким щасливим, пішли війною лакедемонці, бо їх запросили самосці, які пізніше заснували Кідонію на Кріті. Тоді потай від самосців Полікрат послав до Камбіса, який збирав військо в похід проти Єгипту, людину з дорученням попросити Камбіса, щоб той прислав когось на Самос, і зажадав від нього військової допомоги. Скоро почув про це Камбіс, як він охоче послав на Самос вісника просити Полікрата прислати йому в похід до Єгипту військо на кораблях. І Полікрат тоді вибрав серед громадян тих, які, на його думку, були підозрілими і могли підняти повстання. І послав він їх

на сорока тріерах і водночас повідомив Камбісові, щоб той не дав їм змоги повернутися на Самос.

45. Тепер інші кажуть, ніби самосці, яких послав Полікрат, не прибули до Єгипту, але, опинившися з своїми кораблями біля Карпатосу [1], порадилися між собою і вирішили, що буде розсудливим не пливти далі. Інші кажуть також, ніби вони прибули до Єгипту і звідти, хоч за ними стежили, вони повтікали. Коли вони припливли на Самос, їх зустрів із своїм флотом Полікрат, відбулася битва, і ті, що повернулися, перемогли і висадилися на острів, але в битві на суходолі зазнали поразки і від'їхали до Лакедемону. Є також й інші, які кажуть, ніби ті, що повернулися з Єгипту, перемогли Полікрата, але я не гадаю, що це правда. Бо зовсім не було потреби запрошувати лакедемонців, коли вони були певні, що самі подолають Полікрата. Крім того, зовсім неймовірно, щоб той, у кого було стільки найманців і своїх лучників, був переможений самосцями, що повернулися, яких було так мало. Дітей і жінок громадян, підвладних Полікратові, він зібрав на пристані і був готовий, якби громадяни покинули його і перейшли на бік тих, що поверталися, підпалити їх там разом із пристанею.

46. Коли прибули до Спарти вигнані Полікратом, вони прийшли до архонтів [1] і почали докладно розповідати про велику скруту, в якій вони опинилися. Проте спартанці спершу, вислухавши їх, відповіли, що вони забули сказане на початку самосцями, а сказане наприкінці не зрозуміли. Після цього самосці прийшли вдруге до них і нічого не сказали, тримаючи порожній клунок і показуючи, що клунок вимагає собі борошна [2]. Спартанці їм відповіли, що в даному разі навіть було зайвим слово клунок. Нарешті, вони вирішили подати самосцям допомогу.

47. Згодом лакедемонці підготувалися і вирушили в похід проти Самосу, як кажуть самосці, щоб виконати своє зобов'язання, бо самосці перед тим допомогли їм у війні проти мессенців [1]. Але за словами лакедемонців, вони пішли в похід не стільки, щоб подати допомогу самосцям, скільки, щоб помститися за те, що в них було викрадено кратер [2], який вони везли Крезові, і за панцер, котрий послав їм як дар Амасій, цар Єгипту. Отже за рік перед тим у них украли кратер і самосці викрали панцер. Він був льняний і з багатьма зображеннями і гаптований і також із бавовною. А те, чим він був зокрема визначним: кожна нитка цього панцера, хоч і була тонка, але складалася з інших трьохсот шістдесяти ниточок і всі вони були помітні. Схожий на нього був ще один панцер, який Амасій присвятив ліндоській Афіні.

48. В поході проти Самосу охоче взяли участь і корінфяни, бо за три покоління [1] до цього походу самосці їх скривдили (це сталося саме тоді, коли було вкрадено кратер). Тоді Періандр, Кіпселів син, послав у Сарди до Аліатта триста хлопців із найзнатніших родин із Керкіри, щоб їх там оскопили. Корінфяни, які везли хлопців, припливли до Самосу, а коли самосці довідалися про причину, для чого їх везли до Сардів, спершу порадили хлопцям прибігти до святилища Артеміди, а потім не дозволяли витягнути благальників із святилища. А корінфяни не допускали давати їжу хлопцям. Через це самосці влаштували свято, якого вони додержують і дотепер так само, як і тоді. Отже, коли наставала ніч, поки

в святилищі залишалися благальники, самосці влаштовували танки дівчат і юнаків і під час танків вони неодмінно приносили з собою пироги з кунжутом і медом, щоб їх порозхапували керкірські хлопці і щоб їм було що їсти. І це вони продовжували робити, поки сторожі хлопців, корінфяни, покинули їх і пішли геть. А самосці відвезли хлопців назад на Керкіру.

49. Якщо після смерті Періандра корінфяни були в добрих стосунках із керкірцями, то корінфяни не прийшли б на допомогу в цьому поході проти Самосу, ось із якої причини. Проте відтоді, як корінфяни заснували колонію на острові, хоч вони були спільного походження одні з одними [1], але ніколи не жили в злагоді. Отже, з цієї причини корінфяни точили зуби на самосців. І Періандр обрав хлопців знатних керкірців і послав їх до Сардів, щоб їх там оскопили через помсту. Бо перед тим керкірці перші вчинили проти нього злочин.

50. Коли Періандр [1] убив свою дружину Меліссу, сталося так, що його крім цього спіткало ще інше нещастя. Від Мелісси в нього було двоє синів. Один був сімнадцяти років, а інший вісімнадцяти. Цих синів запросив до себе батько їхньої матері, Прокл, який був тираном в Епідаврі, і пригостив їх у себе, що було цілком природно, бо вони були дітьми його дочки. Проте, коли він відсилав їх назад до їхнього батька, проводжаючи їх, він їм сказав: «Чи ви знаєте, діти мої, хто вбив вашу мати?» Цим словам старший син не надав ніякого значення, проте молодший, якого звали Лікофроном, щойно почув оце, так зажурився, що коли прибув у Корінф, навіть не привітав свого батька, бо вважав його за вбивцю своєї матері, і коли той почав розмовляти з ним, не відповідав йому, а коли той запитав його, чому він мовчить, не дав батькові жодного пояснення. Нарешті Періандр дуже розсердився і прогнав його з дому.

51. Скоро він його прогнав, він почав розпитувати старшого сина, що сказав їм батько їхньої матері. Той розповів Періандрові, що дід прийняв їх із великою радістю, а що сказав їм Прокл, коли відсилав їх назад, на це він не звернув уваги і не пригадує цього. Проте, Періандр сказав, що зовсім неможливе, щоб той не навіяв їм якусь думку, і продовжував розпитувати його. А той, нарешті, пригадав і переказав йому. Щойно почув це Періандр, він не схотів виявити ніякої поблажливості до свого сина і послав людину туди, де перебував його син, щоб прогнати його звідти і заборонити людям тримати його як гостя в домі. А коли ті люди його вигнали, він пішов до іншого дому і інші так само прогнали його від себе, бо Періандр загрожував усім, хто прийняв би в себе його сина, і наказав проганяти його. Коли його проганяли звідусіль, він пішов до дому одного з своїх друзів і там його як сина Періандра прийняли, хоча і побоювалися його батька.

52. Нарешті Періандр зробив оголошення: хто прийме в своєму домі його сина, або хто розмовлятиме з ним, той повинен сплатити святилищу Аполлона пеню, якусь суму грошей. Отже, згідно з цим оголошенням ні розмовляти з його сином ніхто вже не хотів, ні приймати його в своєму домі. А втім він і сам не вважав за справедливе намагатися зробити заборонене, але терпляче ходив там від колонади до колонади. Проте на четвертий день, коли його побачив Періандр нещасливого, обдертого,

немитого та голодного, він зглянувся на нього, якось утамував свій гнів, наблизився до нього і сказав: «Сине мій! Що з двох можливостей для тебе краще, чи такі злидні, в яких ти тепер перебуваєш, чи поводитися як личить твому батькові і успадкувати владу і всі блага, що я їх тепер маю? Але ти, мій син і цар щасливого Корінфа, обрав для себе життя волоцюги, повставши проти мене в своєму гніві. Якщо справді нас спіткало лихо, через яке ти маєш підозру, то це також і моє нещастя, бо воно мене найбільш обходить, оскільки я його провинник. Але тепер, коли ти зрозумів, наскільки краще людині, якій заздрять, ніж тій, яку жаліють, а також, що значить сваритися з своїми батьками та з сильнішими, повертайся додому!» Цими словами намагався Періандр прихилити до себе свого сина, але той сказав Періандрові, що він повинен сплатити священну пеню богові, бо розмовляв із своїм сином. Коли Періандр зрозумів, що ненависть його сина непереборна і неусувна, він спорядив корабель і відіслав його до Керкіри, щоб більше не бачити його, а Керкіра була йому підвладна. Скоро відіслав його Періандр, він вирядився в похід проти свого тестя, Прокла, бо вважав, що той головний винуватець у тому, що з ним сталося, здобув Епідавр і захопив самого Прокла як полоненого.

53. Минав час і Періандр старішав і зрозумів, що нема вже в нього сили займатися державними справами, і через це послав людей на Керкіру покликати Лікофрона, щоб той прийняв владу, бо не було в його старшого сина належної здібності і йому здавалося, що той недоумкуватий. Але Лікофрон не удостоїв відповіді людину, яка принесла це повідомлення. Періандр, мавши прихильність до цього юнака, послав іще одну людину, свою дочку, сестру Лікофрона, гадаючи, що той послухає її краще, ніж когось іншого. Вона прибула туди і сказала: «Дитино! Ти хочеш, щоб влада перейшла до інших і волієш краще розкидати майно нашого батька, ніж повернутися й узяти владу в свої руки? Вертайся додому і кинь шкодити самому собі. Погана річ упертість. Не прагни вилікувати лихо лихом. Більшість людей воліє краще бути поблажливими. І багато людей, бажаючи придбати материнське добро, втрачають батьківське. Царська влада — це не стала річ і багато є охочих до неї. А старий уже підупав. Отже, не віддавай свого добра іншим». Вона, звичайно, казала, щоб привабити його, як їй наказав її батько, але брат сказав їй у відповідь, що по и він знатиме, що його батько живий, він ніколи не повернеться до Корінфа. Коли дочка принесла Періандрові таку відповідь, він утретє послав вісника і повідомив, що сам він має намір переїхати на Керкіру, а сина запрошує як спадкоємця прибути до Корінфа і прийняти владу. На таких умовах Лікофрон погодився прибути в Корінф, а Періандр готувався приїхати на Керкіру. Але коли керкірці довідалися про всі подробиці цієї справи, щоб Періандр не приїхав до них, вони вбили юнака. Через це вбивство Періандр хотів помститися на керкірцях.

54. Лакедемонці з великим флотом прибули до Самосу і обложили його. Вони пішли на приступ до фортеці і захопили башту[1], що є там поблизу моря в передмісті. Але Полікрат, поспішивши на допомогу з численним військом, відкинув їх. Проте на горішній башті, розташова-

ній на вершині гори, найманці і значна частина самих самосців зробили вилазку і деякий час відбивали лакедемонців, потім кинулися навтіки, а лакедемонці, переслідуючи їх, повбивали.

55. Якби оце лакедемонці, що були там у той день, пішли за прикладом Архія та Лікопа, то вони здобули б Самос. Бо Архій і Лікоп сами, коли вбігли у фортецю самосці, кинулися туди слідом за ними. Проте їм перерізали шлях до відступу і їх було вбито всередині міста самосців. Я сам зустрівся і розмовляв [1] навіть із одним іншим Архієм, нащадком того Архія, в Пітані [2] (бо він походив із того дему). Він більше за всіх інших чужинців поважав самосців і свого батька, сказав він мені, і його прозвали самосцем, бо його батько, Архій [3], б'ючись хоробро, був убитий на Самосі. І він казав, що поважає самосців за те, що вони громадським коштом поховали його діда [4].

56. Лакедемонці, після того, як минуло сорок днів від початку облоги Самосу, не маючи в цій справі успіху, повернулися на Пелопоннес. Проте за іншим переказом, який поширився, але був цілком безпідставним, Полікрат накарбував багато місцевих монет із свинця, добре позолотив їх і дав лакедемонцям, а вони їх прийняли і нібито відпливли. Це був перший [1] військовий похід дорійців із Лакедемону до Азії.

57. Самосці знову пішли війною на Полікрата, але через те, що лакедемонці їх покинули і поїхали, вони також відпливли на Сіфнос [1], бо їм потрібні були гроші, а на той час справи сіфносців процвітали і вони були найбагатшими серед острів'ян, бо на їхньому острові були копальні [2] золота і срібла. І цього було в них стільки, що на десяту частину прибутків із копалень вони як присвяту побудували в Дельфах скарбницю [3], одну з найвизначніших. А гроші, які вони одержували щороку, вони самі розподіляли. Коли вони будували скарбницю, вони звернулися по оракул до пророчого святилища з запитанням, чи ті блага, що були в них тоді, будуть у них також протягом тривалого часу, і Піфія дала їм такий оракул:

«Мармуром білим засяють, коли пританеї сіфнійські,
Площа оточиться ним, але мудрому треба боятись
Засідки з дерева разом із вісником в шатах червоних».

Саме на той час сіфнійці побудували гарну агору і пританей із пароського мармуру [4].

58. Цей оракул сіфнійці не змогли зрозуміти, ні тоді одразу, ні тоді, коли прибули самосці. Отже, ледве наблизилися до Сіфносу самосці, як вони послали до міста корабель із посланцями. За давніх часів усі кораблі, було пофарбовано в червоний колір [1]. І саме оце провіщала сіфнійцям Піфія, коли радила їм стерегтися дерев'яної засідки та червоного вісника. Отже, прийшли вісники і зажадали від сіфнійців, щоб ті дали їм позику в десять талантів, а через те, що сіфнійці відмовилися дати їм таку позику, самосці почали знищувати врожаї їхніх полів. Щойно про це дізналися сіфнійці, як прибігли, щоб прогнати самосців, сталася битва, в якій сіфнійців було переможено. Багатьом із них самос-

ці внеможливили відступ до міста. А згодом узяли від них викуп у сто талантів.

59. На ці гроші самосці купили в герміонців острів поблизу Пелопоннесу, Гідрію [1], і доручили охороняти його тройзенцям. А самі вони побудували на Кріті Кідонію, хоч і припливли туди з метою прогнати закінтян із острова. І залишилися вони щасливо жити на ньому протягом п'ятьох років. Отже, і ті святилища, що дотепер є ще в Кідонії, це вони їх побудували, і навіть храм Діктіни. Але на шостий рік егінети разом із критянами перемогли їх у морській битві і позрізали носи їхніх кораблів, що мали форму кабанів, і помістили їх як присвяту в святилище Афіни [2] на Егіні. А це зробили егінети через запеклу ненависть до самосців. Бо перед тим самосці за царювання Амфікрата [3] на Самосі вирушили були в похід проти Егіни і завдали багато шкоди егінцям, а й самі зазнали лиха від них. Оце було причиною.

60. Дуже затяглося моє оповідання про самосців, бо вони спорудили три твори, найбільші з тих, що існують у всій Елладі. Перший — це двобічний тунель, що починається від підніжжя одного горба заввишки в сто п'ятдесят оргій. Довжина цього тунелю сім стадій, а висота і ширина — вісім стіп. По всій його довжині прокопали ще один тунель глибиною у двадцять ліктів і завширшки в три стопи, а через нього по рурах проведено воду, яку беруть із великого джерела і провадять до міста [1]. Будівельник цього тунелю був мегарець Евпалін, син Навстрофа. Отже, це один із трьох творів. Другий твір — це мол навколо гавані в морі, заввишки в двадцять оргій, а довжина молу дві стадії і ще більше. А третій твір — це найбільший храм [2], який вони побудували і які я знаю. Першим його будівельником був Ройк [3], син Філея, самосець. Ось через що я трохи затягнув моє оповідання про самосців.

61. Коли Кірів син Камбіс перебував у Єгипті, будучи вже божевільним, проти нього повстали двоє братів магів, одного з яких Камбіс залишив як наглядача царського дому. А другий із них повстав, щойно почувши, що вбито Смердія і його смерть тримається у тайні, мало хто з персів знав його, а більшість уважала його за живого. Через це він вигадав такий план, щоб захопити царську владу. В нього був брат, разюче схожий на Смердія, Кірового сина, з яким він організував повстання, котрого Камбіс, незважаючи на кровне родство, наказав убити. І не лише той був схожий на Смердія, а й мав таке саме ім'я, Смердій. Цій людині маг Патізейт запаморочив голову, мовляв, він сам усе влаштує, і, взявши його, посадив на царський трон. Після цього він послав вісників у всі кінці держави, і зокрема і до Єгипту, щоб вони сповістили військо, що відтепер і надалі їм треба коритися Смердієві, сину Кіра, а не Камбісові.

62. Хоч як там було, і інші вісники зробили, звичайно, таке саме оголошення, а посланий до Єгипту (а на той час Камбіс із військом перебував в Агбатанах, що в Сірії [1]), вставши серед війська, оголосив наказ мага. Камбіс, почувши таке від вісника, подумав, що той каже правду і що його обдурив Прексасп (отже, коли він послав його вбити Смердія, він не вбив його, як йому тоді здалося), подивився на Прексаспа і сказав йому: «Прексаспе, так ти виконав моє доручення?» А той відпо-

вів: «Владарю, це неправда, нібито твій брат Смердій підняв проти тебе повстання, неправда і те, що від тієї людини може тобі бути якась мала чи велика неприємність. Адже я сам виконав твій наказ і поховав Смердія моїми власними руками. Отже, якщо воскресають померлі, можеш чекати на те, що проти тебе постане і мідієць Астіаг. Проте, якщо події відбуваються так, як і в минулому, нема чого лякатися, що від нього тобі буде щось неочікуване. Отже тепер, на мою думку, нам треба наздогнати вісника, допитати його і дізнатися, хто його послав, щоб зробити нам таке оголошення — коритися цареві Смердію».

63. Так сказав Прексасп і, оскільки його думка сподобалася Камбісові, він негайно послав догнати вісника, його перехопили і повернули. Коли він прийшов, Прексасп спитав його: «Чоловіче, ти кажеш, ніби тебе послав Кірів син Смердій, але скажи мені тепер правду, чи сам Смердій дав тобі такий наказ, чи ти бачив його на власні очі, чи це тобі сказав якийсь його слуга? Скажи правду і йди тоді собі з миром». Той відповів: «Я сам Кірового сина Смердія не бачив відтоді, коли цар Камбіс відійшов до Єгипту. Але такий наказ дав мені маг, якого Камбіс призначив наглядачем царського майна, і порадив сказати вам, що той, хто дав цей наказ, є Смердій, син Кіра». Отже, вісник не сказав нічого неправдивого. Тоді Камбіс сказав: «Прексаспе, ти як чесна людина, виконав те, що я тобі доручив і не маєш жодної провини. Але, хто це такий, що повстав проти мене і присвоїв собі ім'я Смердія?» Той відповів: «Царю мій, я, здається мені, розумію, як це сталося: ті, що повстали, це маги, це той, кого ти призначив бути наглядачем царського дому, Патізейт, і його брат Смердій».

64. Ледве Камбіс почув ім'я Смердія, як скаменів від правдивості Прексаспової промови і свого сновидіння, бо він у своєму сні побачив когось, хто приніс йому повідомлення, ніби Смердій сидить на царському троні, а голова його торкається неба. Він подумав, що несправедливо убив свого брата, і почав оплакувати Смердія. І коли вже оплакав, безутішний через це нещастя, скочив на свого коня, щоб якнайшвидше вирядитися в Суси проти мага. І коли він скочив на коня, відвалився наконечник піхов його меча [1], оголився меч і поранив йому стегно. Оскільки він поранив себе саме в тому місці, в якому він перед тим уразив єгипетського бога [2] Апіса, і йому здалося, що рана була смертельною. Камбіс спитав, як називається місто. Йому сказали — Агбатани. Адже перед тим він отримав оракул ще в місті Буто, що він закінчить своє життя в Агбатанах. І він, звичайно, гадав, що помре десь там у мідійських Агбатанах, де були всі його скарби, але оракул, як виявилося, мав на увазі сірійські Агбатани. І ледве він запитав про назву міста, як розхвилювався від події з магом і від рани, отямився, зрозумів значення оракула і сказав: «Тут судилося померти Камбісові, синові Кіра».

65. Тоді він лише це сказав, але за двадцять днів після того він покликав до себе найзнатніших із персів, що були там, і сказав їм такі слова: «Те, що я хотів, шановні перси, зберегти як найбільшу таємницю, тепер треба мені вам її відкрити. Отже, коли я був у Єгипті, я бачив сон і уві сні, хоч би я таке ніколи й не бачив, мені здалося, ніби з мого палацу прийшов вісник і переказав мені, що Смердій сидить на моєму

царському троні і головою торкається неба. Тоді я злякався, що мій брат забере мою владу, і діяв радше через поквапливість, ніж обміркувавши. Бо, як показали події, людська природа не може запобігти тому, що має відбутися, і я, безглуздий, послав до Сусів Прексаспа, щоб він убив Смердія. І коли я вчинив такий великий злочин, я був спокійний і зовсім не гадав, що тепер, коли позбувся Смердія, якась інша людина повстане проти мене. Я страшенно помилився в тому, що сталося, і був братовбивцею без жодної причини. І через усе це я втратив царську владу. Бо тепер маг Смердій, як мені провіщав бог у сновидінні, повстав проти мене. Отже, тепер, коли сталося те, що сталося, вважайте, що Смердій, син Кіра, більше не існує і царську владу над вами мають маги, той, якого я залишив наглядачем над моїм майном, та його брат Смердій. І тепер той, який мав неодмінний обов'язок допомогти мені в цій ганьбі, яку завдали мені маги, безчесно вбитий найближчими його родичами. Але тепер, коли його більше нема, шановні перси, мені необхідно, оскільки я відчуваю потребу звернутися до вас і оголосити, що я хочу, щоб відбулося після моєї смерті. Отже, я заклинаю вас царськими богами [1] і залишаю вам мою останню волю, всім вам і зокрема тим, які присутні тут із роду Ахеменідів, не дозвольте, щоб влада знову перейшла до мідійців [2], але якщо вони захопили її хитрощами і утримують її, заберіть її від них хитрощами, а якщо вони захопили її силою, прикладіть усі зусилля і візьміть знову. Коли ви зробите те, що я вас прошу, я бажаю, щоб земля принесла вам плоди і щоб ваші жінки, ваша худоба були родючими, а ви були б вічно вільними. Але якщо ви не відберете від них владу і не спробуєте відібрати її, я проклинаю вас і нехай вас спіткає усе протилежне тому, що я сказав, і нехай ще крім цього кожний перс матиме такий самий кінець як я». Це сказав Камбіс і почав оплакувати все, що він зробив.

66. Щойно перси побачили, як плаче їхній цар, як почали розривати на собі свої вбрання і плакати, і сумувати. Згодом його вразила гангрена і кістка та стегно загноїлися. Помер Камбіс, Кірів син, процарювавши всього сім років і п'ять місяців [1]. І помер він без спадкоємців, не залишивши ні синів, ні дочок. Але перси, які там були, зосталися в цілковитій нерішучості, чи справді маги мають владу, чи навпаки, подумали вони, що Камбіс сказав це про смерть Смердія, щоб скерувати проти живого Смердія усіх персів.

67. Отже, вони вважали за цілком певне, що на троні сидить Смердій, син Кіра, бо і Прексасп заперечував цілком не двозначно, що він не вбивав Смердія, бо він уважав за небезпечне для себе тепер, коли помер Камбіс, сказати, ніби він власноручно вмертвив Кірового сина. Отже, після смерті Камбіса маг спокійно царював [1] упродовж семи місяців, що залишалися до восьми років царювання Камбіса, бо його вважали за Смердія, Кірового сина, якого він був тезкою. За цей час він зробив багато добра всім підданцям, так що, коли він помер, усі мешканці Азії оплакували його, за винятком персів. Отже, маг розіслав вісників до всіх народів, над якими він владарював, і повідомив, що протягом трьох років їх не будуть брати на війну і вони не виплачуватимуть податків.

68. Це повідомлення він зробив одразу після захоплення царської

влади, але на восьмий місяць виявилося, хто він такий. А сталося так. Отан [1] був сином Фарнаспа і за своїм походженням та багатством був одним із перших серед персів. Цей Отан перший запідозрив, що маг не був Смердієм, сином Кіра, але тим, ким він був справді. А такий висновок він зробив, по-перше, з того, що той ніколи не виходив із палацу [2] і, по-друге, з того, що він не запрошував до себе нікого з перських вельмож. Скоро він запідозрив оце і ось що зробив. Його дочку взяв собі за жінку Камбіс, а ім'я їй було Файдіма. Саме її взяв собі тоді маг і жив із нею, як із усіма іншими жінками Камбіса. Отже, Отан послав до неї людину з запитанням, щоб дочка сказала, з ким вона спить, чи з Смердієм, Кіровим сином, чи з кимсь іншим. І вона сказала йому, що сама не знає, бо ніколи не бачила Кірового Смердія і не знає, хто такий той, що з нею живе. І вдруге послав до неї Отан і сказав їй: «Якщо ти сама не знаєш Смердія, сина Кіра, спитай і довідайся від Атосси, хто він такий, із яким вона живе і вона і ти, бо вона звичайно за всяку ціну, принаймні, знає свого брата». На це йому відповіла його дочка: «Ні, з Атоссою я не можу розмовляти, і не можу бачитися з жодною іншою жінкою, що тут перебувають, бо щойно прийшов до влади цей чоловік, хоч ким би він був, він нас усіх відокремив і одну помістив тут, а іншу там».

69. Коли про це почув Отан, йому стала яснішою справа. І він послав утретє до неї запитання: «Дочко моя! Якщо ти походиш із благородної родини, ти маєш обов'язок узяти на себе небезпечну справу, яку тобі доручає твій батько. Отже, коли справді це не Смердій, син Кіра, але той, за якого я вважаю його, тоді цього чоловіка, що спить із тобою і має владу над персами, було б несправедливо, якби він уникнув кари, треба, щоб його було покарано. Тепер ось що ти мусиш зробити. Коли він спатиме з тобою і ти помітиш, що він міцно заснув, помацай його вуха і якщо побачиш, що в нього є вуха, тоді можеш бути певною, що живеш із Смердієм, сином Кіра, проте, якщо в нього їх нема, тоді ти живеш із магом Смердієм».

Файдіма послала до нього відповідь і сказала, що наражатиметься на велику небезпеку, коли це зробить, бо справді, якщо він не має вух і спіймає її на тому, що вона його обмацує, то він напевне її загубить. Незважаючи на це, вона це зробить. Це вона пообіцяла своєму батькові, що довершить цю справу. А цьому магові Смердію, Кір, Камбісів син, відрізав вуха, коли був царем, за якусь досить значну провину. Отже, ця Файдіма, виконала все, що пообіцяла батькові. Коли прийшла її черга спати з магом (бо перські жінки приходять до своїх чоловіків по черзі), вона прийшла і лягла, а коли сон остаточно подолав мага, вона помацала його вуха і переконалася, що в нього їх нема. Одразу, як розвиднилося, Файдіма послала до батька посланця із повідомленням, що сталося.

70. Тоді Отан покликав до себе Аспатіна і Гобрія, що були одними з найзнатніших персів і цілком надійними людьми, розповів їм про це. Вони й самі, як виявилося, мали підозру, що так воно й було, а коли їм розтлумачив Отан, остаточно переконалися. І вони домовилися, що кожен із них довірить таємницю одному з персів, своєму приятелю, до

якого має найбільшу довіру. Отже, Отан утаємничив Інтафрена [1], Гобрій — Мегабіза, Аспатін — Ідарна. Їх стало шестеро, коли в Суси прибув Дарій [2], син Гістаспа, з Персії [3], бо правителем цієї країни був його батько. Отже, коли він прибув, то шестеро персів вирішили прилучити до своєї змови і Дарія.

71. Вони зібралися всі семеро, заприсяглися і почали обмінюватися думками. Коли прийшла черга Дарія висловити його думку, він сказав їм таке: «Я гадав, що лише я знаю, що той, хто є царем персів — маг, а Смердій, син Кіра, мертвий. І саме з цього приводу я поквапився прибути сюди, щоб підготувати вбивство мага. Але оскільки вийшло так, що і ви це знаєте, то мені здається, що нам треба діяти негайно і не відкладати цю справу, бо затримка не буде нам на користь». На це відповів Отан: «Сине Гістаспа! Ти син благородного батька і, бачу, і сам ти доводиш, щоб ніхто інший не випередив мене, коли я піду до мага».

72. Оскільки Отан побачив, що Дарій поспішає, він відповів йому: «Через те, що ти примушуєш нас поспішати і не дозволяєш затримуватися, то розтлумач нам, у який спосіб ми зможемо увійти до палацу та вбити їх. Бо я гадаю, ти знаєш, що там є сторожі і якщо ти їх не бачив, то чув про них. Як ми спроможемося пройти повз них? Дарій відповів: «Отане, звичайно є багато речей, які не можна пояснити словами, але лише ділами. Але є також інші, що їх можна пояснити словами, але від цього не буває якогось доброго результату. Отже, знайте, що неважко пройти повз сторожу, яку там поставлено. Бо, з одного боку, через наше суспільне становище не може бути там когось, хто б нам не дозволив пройти, зважаючи на це чи боячись догани, з другого боку, я маю цілком обґрунтований привід, щоб пройти в палац: я скажу, що прибув із Персії з повідомленням цареві від мого батька. Інакше кажучи, там, де треба збрехати, можна збрехати [1]. Бо ми прагнемо добитися одного, щоб усі — і перші, і другі — говорили правду. Отже, перші тоді кажуть неправду, коли мають від того якусь користь, а інші знову-таки кажуть правду, щоб цією правдою досягти чогось корисного для себе і щоб їм більше довіряли. Так, не застосовуючи однакових засобів, ми досягаємо однакової мети. Втім, коли не йдеться про те, щоб досягти користі, тоді байдуже, чи той, хто каже правду, збрехав би, чи брехун сказав би правду. Отже, хто із сторожів нас пропустить, тому буде добре, а хто чинитиме опір, із тим ми поводитимемось як із ворогом і силоміць увійдемо, і завершимо нашу справу».

73. Після того Гобрій сказав: «Дорогі друзі! Коли ще, як не тепер, ми матимемо нагоду завоювати владу або загинути, борячись за неї? Адже ми, перси, перебуваємо тепер під владою мідійського мага та ще безвухого. Ті з вас, хто був під час хвороби Камбіса, неодмінно пригадуєте, я думаю, які прокляття накликав він на персів в останні хвилини свого життя, якщо вони не намагатимуться відвоювати владу. Тоді ми не поставилися до його слів із належною увагою, гадаючи, що Камбіс казав це, щоб нас ошукати. А тепер я голосую за те, щоб ми послухали Дарія і не розійшлися з наших зборів, але пішли одразу проти мага». Так сказав Гобрій і всі ухвалили його думку.

74. Поки вони це обговорювали, маги подумали і вирішили притягти

на свій бік Прексаспа [1], по-перше тому, що Камбіс завдав йому страшенного лиха, вбивши стрілою його сина, по-друге тому, що лише він знав про смерть Кірового сина, Смердія, бо власноручно вбив його, і нарешті тому, що Прексаспа дуже шанували перси. З таких причин вони його покликали і намагалися зробити своїм другом. Вони спершу зв'язали його клятвою і обіцянкою бути їм вірним, і що він зберігатиме таємницю та ніколи не скаже жодного слова про те, як вони облудили персів і пообіцяли йому все, що він захоче. Прексасп погодився зробити так. А після того, як маги гадали, ніби їм це вдалося, вони сказали йому, що покличуть усіх персів до царського палацу, і вимагали від нього, щоб Прексасп зійшов на башту і звідти голосно прокричав, що їхній нинішній цар ніхто інший, як Смердій, Кірів син. Таке вони дали йому доручення, бо саме він користувався найбільшим авторитетом серед персів і часто повторював, що Смердій, син Кіра, живий і вперто заперечував, що він його вбив.

75. Прексасп відповів, що він готовий так зробити, і тоді маги зібрали персів, наказали йому зійти на башту і виголосити промову. Проте він навмисне забув про те, що від нього вимагали маги. І почавши від Ахемена, переказав увесь родовід Кіра. Потім перейшов до самого Кіра і, наприкінці, розповів їм, скільки добра зробив персам Кір. Перелічивши все, він розкрив їм істину, сказавши, що дотепер він її приховував (бо, сказав він, було небезпечно для нього розповісти про те, що сталося), а що тепер є необхідність сказати правду. І ще додав, що Кірового сина Смердія він сам убив, бо так йому наказав Камбіс, і що ті, що царюють тепер, це — маги. Нарешті, загрозив персам страшенними прокляттями, якщо вони не повернуть собі владу і не покарають магів, а потім кинувся стрімголов з башти. Отже, такий був кінець Прексаспа, який упродовж усього свого життя був чесною людиною.

76. Тоді семеро персів, вирішивши негайно вбити магів і не відкладати цієї справи, помолившися богам, вирушили, ще нічого не знаючи про те, що сталося з Прексаспом. Коли вони були вже на половині шляху, то довідалися про те, що з ним сталося. Тоді перси збочилися з шляху і знову почали радитися, і ті з них, що дотримувалися Отанової думки, казали, що треба відкласти справу і не нападати на магів, а ті, що були на боці Дарія, наполягали на тому, щоб іти далі і завершити ухвалення, не затримуючись. Проте саме тоді, коли вони сперечалися, показалися сім пар соколів, які переслідували дві пари шулік, дзьобали їх і виривали їм пір'я. Щойно побачили вони тих сімох, як усі пристали на думку Дарія і, підбадьорившися від цього доброго знамення, вирушили до палацу.

77. Коли вони прийшли до брами палацу, то сталося так, як перед тим сказав Дарій. Сторожі через велику повагу до знатних персів, не підозрюючи, що вони можуть зробити щось подібне до задуманого ними, пропустили їх, ніби змовники були послані богом, і не сказали їм ні слова. Проте, коли вони зайшли на двір палацу, вони зустріли там євнухів, які передавали цареві повідомлення, і ті їх запитали, для чого вони прийшли і що хочуть, і коли їх запитували, водночас лаяли сторожів при брамі, навіщо ті пропустили персів, а коли ті семеро хотіли

пройти, вони їх не пропустили. Тоді перси підбадьорили один одного, вихопили кинджали і закололи всіх тих, хто їм заважав пройти. І побігли до чоловічих покоїв.

78. На той час сталося так, що обидва маги радилися про вчинок Прексаспа. Але коли почули, як закричали євнухи, злякалися і кинулися рятуватися в свої покої і вирішили оборонятися. Один з них поквапливо зняв із стіни лук, а інший схопив списа, і тоді почався штурхобочний бій. Звичайно, той з них, хто взяв лук, не міг його використати, бо супротивники були близько і напали на нього. Проте інший із списом оборонявся і спершу вразив Аспатіна в стегно, а потім Інтафрена в око. Інтафрен втратив око від удару, але не помер. Отже, один з магів поранив їх, а другий, оскільки не міг використати лук, утік до іншої кімнати [1], що сполучалася з чоловічим покоєм, і хотів замкнути за собою двері. А разом із ним кинулися двоє із персів — Дарій і Гобрій. Гобрій схопився з магом, а Дарій, який стояв поблизу, не знав, що робити, бо був у темному місці і боявся, як би не поранити Гобрія. Коли Гобрій побачив, як він безпорадно стоїть, він спитав його, чому той не допоможе йому. І Дарій відповів, що боїться за Гобрія, щоб не вразити. А Гобрій сказав йому: «Візьми свій меч і проколи нас обох». Дарій його послухав, вдарив своїм кинджалом і на щастя заколов мага.

79. Коли вони повбивали магів і повідрубували їм голови, залишивши своїх поранених там, бо вони, по-перше, не могли рухатися і по-друге, щоб вони охороняли палац, а інші п'ятеро, тримаючи голови магів, повибігали з криком і галасом і покликали інших персів, пояснюючи їм, що сталося, і показуючи їм голови і водночас почали вбивати всіх магів, які зустрічалися їм. А перси, як почули, що зробили семеро і про облуду магів, вирішили і самі робити таке. Вони повихоплювали свої кинджали, і де тільки зустрічали якогось мага, вбивали. І коли б не настала ніч, вони не залишили б жодного мага живим. Цей день більш ніж якийсь інший шанують привселюдно перси і урочисто святкують його, називаючи його «магофонія» [1]. У цей день жоден маг не може вийти з свого дому. Всі вони замикаються в цей день у своїх будинках.

80. Коли вщух галас і проминуло п'ять днів [1], ті, що підняли повстання проти магів, почали радитися щодо державних справ узагалі, й було сказано таке, що деякі елліни не могли б повірити. Отан запропонував [2] передати правління державою перському народові на підставі таких доводів: «Я гадаю, що вже негаразд, коли хтось із нас стане монархом, бо це і неприємно і недоцільно. Справді, якого розмаху набули безглузді вчинки Камбіса, адже ви це бачили, і ви відчули на собі зарозумілість мага. Як може бути держава добре облаштованою, коли хтось один безвідповідально може робити все, що йому заманеться. Без сумніву, навіть і найдоброчесніша людина на світі, коли обійме таку посаду, зовсім змінить притаманну їй вдачу. Через ті блага, що вона має в своєму розпорядженні, в ній виникає самовпевненість та заздрість, що властива людській природі. А коли людина має і те й інше, то це означає, що їй властиві всі пороки. Отже, багато поганих вчинків вона робить через свою самовпевненість [3], бо всього в неї досить, а інші вчинки вона робить через свою заздрість. Між тим, тиранові не слід бути заздрісним,

бо він має для себе всі блага, але, навпаки, він плекає ворожі почуття до громадян. Він заздрить найкращим серед них, бо вони живуть поряд із ним. Йому подобаються найгірші громадяни і він вірить їхнім доносам. Але найнезручніше за все, це те, що, коли не дуже його вихваляєш, йому не подобається, бо ти не досить милуєшся ним, але якщо дуже його розхвалюєш, це знову-таки йому не подобається, бо вважає тебе за підлесника. Однак, те, що є найважливішим, я скажу: він скасовує успадковані від предків закони, гвалтує жінок і вбиває людей без суду. Навпаки, коли владарює народ, по-перше, його влада має найкращу з усіх назву — рівноправ'я, а, по-друге, він не робить нічого з того, що робить монарх, бо посади розподіляться за жеребом. Крім того, керівники звітують і всі мають право висловити свою думку. Отже, через це я пропоную не встановлювати монархії і передати владу народові. Адже все залежить від більшості» [4]. Така була пропозиція Отана.

81. Але Мегабіз радив передати правління державою олігархам [1] на підставі таких доводів: «Усе, що сказав Отан про скасування тиранії, вважайте, що і я сказав те саме. Те, що він пропонував передати владу народові, це мені не здається найкращою порадою, бо нема нічого легкодумнішого і безсоромнішого, ніж безглузда юрба. І не можна допустити, щоб люди, які прагнуть визволитися від свавілля тиранів, зазнали свавілля розгнузданої голоти. Бо тиран, принаймні, те, що робить, то свідомо, а голота навіть не знає, що робить. І, справді, як вона може знати, бо вона не бачила вдома нічого доброго чи пристойного і кидається стрімголов у державні справи і створює страшенне безладдя, немов бурхливий весняний потік, що спадає з гори. Нехай демократія буде в тих, хто не бажає добра для Персії. Але ми нехай оберемо громаду найліпших людей і передамо їм владу. Адже серед них, звичайно, будемо і ми з вами, бо в найкращих людей повинні бути і найкращі рішення». Отже, Мегабіз висловив таку думку. Третій із них — Дарій — виразив свою думку в поданих нижче словах.

82. «Я вважаю [1], що сказане Мегабізом про народ — правильно, але щодо олігархії — не правильно. Отже, існують три види державного правління, і якщо припустити, що всі вони найкращі, і демократія — найкраща, і олігархія — найкраща і монархія — найкраща, як на мене, я скажу, що ця третя далеко перевищує інші, бо не може бути нічого кращого, ніж влада одного найкращого з людей [*]. По-перше тому, що з своїм найкращим способом мислення він прекрасно може керувати народом і при такому способі мислення можуть насамперед залишатися таємними його наміри щодо ворогів. Тоді як при олігархії, коли багато людей пропонують свої послуги для блага суспільства, звичайно, виникає ненависть однієї особи проти іншої. Адже кожен хоче бути головним і щоб його думка мала перевагу над усіма іншими. І так серед них виникає запекла ворожнеча, а він неї — заколоти, а від заколотів — убивства, а вбивство завершуються встановленням монархії, і це доводить, наскільки монархія вища за інші види правління. А коли керує народ, неодмінно виникає розпуста. А при виникненні розпусти в державних справах між негідниками не буває ненависті, а, навпаки, вони стають близькими друзями, бо ті, які завдають шкоди суспільству,

роблять це всі разом. І так триває, поки не з'явиться якийсь захисник народу і покладе край цій ганьбі. Таку людину найбільш шанує народ і через цю шану він стає монархом. І з цього прикладу зрозуміло, що найкращим правлінням є монархія. І коротко підсумовуючи все сказане: звідки прийшла до нас свобода? Хто нам її дав? Хто з цих усіх — демократія, олігархія або монархія? Отже, я гадаю, якщо ми зобов'язані нашою свободою одній людині, збережемо це правління і, крім того, не будемо скасовувати успадкованих від предків законів, які виявилися такими гарними, бо скасовувати їх — це погана річ».

83. Отже, в такий спосіб було висловлено три думки, і четверо з сімох приєдналися до останньої. Нарешті Отан, який хотів дати рівноправ'я народові персів, побачивши, що його думку було відкинуто, сказав, звертаючись до всіх інших: «Дорогі друзі! Всі ви вважаєте, що необхідно комусь із нас стати царем, або за жеребом, кому випаде, або доручимо перському народові обрати того, кого він хоче, або в якийсь інший спосіб. Проте я в усякому разі не братиму участі у виборах, бо не хочу ні бути владарем, ні бути підвладним. Отже, прошу не висувати мене і з такою умовою, щоб ніхто з вас не змушував ні мене, ні когось із моїх нащадків підкорятися вам». Так він сказав і шестеро погодилися з ним. І, справді, він не взяв участі у виборах, але віддалився. І ще дотепер єдина ця родина серед усіх інших персів продовжує бути вільною і підкоряється цареві лише настільки, наскільки хоче, не порушуючи, звичайно, перських законів.

84. Всі інші з цих сімох продовжували радитися, як у найсправедливіший спосіб їм обрати царя. І вони вирішили, щоб Отанові та кожному з його нащадків, коли царська влада буде в когось із них, з великої поваги до нього щороку давали мідійське вбрання і ще якийсь інший дар, що в персів уважається на найцінніший. І вирішили вони давати йому це через те, що він перший задумав скинути магів і об'єднав для цього інших. Таку винагороду було дано Отанові [1]. Що ж до інших вони вирішили, по-перше, щоб кожен із сімох міг заходити до палацу, коли йому буде завгодно, не супроводжуваний кимсь із придвірних, крім того часу, коли цар спить із своєю дружиною. І, по-друге, щоб цар не мав права брати собі жінку ні з якої іншої родини, крім родин тих, хто взяли участь у повстанні. Що ж до царської влади [2], вони ухвалили таке, щоб на світанку вони виїхали верхи до передмістя і чий кінь заірже перший [3], той одержить царську владу.

85. Був у Дарія конюх, розумна людина на ім'я Ойбар. Коли закінчилася нарада, Дарій сказав йому: «Ойбаре! Ми вирішили зробити так для обрання царя: чий кінь заірже першим, коли на світанку на своїх конях ми виїдемо за місто, той і буде царем. Отож тепер, якщо ти вигадаєш щось дотепне, то так і зроби, щоб ми одержали царську владу, а не хтось інший». Ойбар відповів йому: «Господарю! Якщо лише від цього залежить, чи ти станеш, чи ти не станеш царем, то будь спокійний і не муч свою душу, ніхто не буде царем, крім тебе, я знаю такий засіб». А Дарій сказав йому: «Якщо справді ти знаєш такий засіб, то настав час застосувати його негайно, бо завтра між нами відбудеться змагання». Щойно почув про це Ойбар і ось що він зробив. Ледве настала ніч, він привів

одну кобилу, яка найбільш подобалася Дарієвому коневі і прив'язав її там у передмісті. Потім привів туди Дарієвого коня і кілька разів обвів його навколо кобили так, щоб він доторкнувся до неї, і нарешті дозволив йому покрити її.

86. Щойно благословилося на світ, як вони домовилися всі шестеро на своїх конях виїхати до передмістя і, коли прибули до того місця, де попередньої ночі було прив'язано кобилу, кінь Дарія побіг туди і заіржав і тієї хвилини, хоч небо було ясним, блиснула блискавка і загримів грім [1]. Усі ці явища одне за одним довели, що Дарій без сумніву був гідним царської влади, ніби навмисне стався такий збіг обставин. І всі інші зіскочили з своїх коней і вклонилися Дарієві.

87. Так дехто каже, що це вигадав Ойбар, проте інші (бо є таких два перекази в персів) розповідають про це інакше, ніби Ойбар помацав рукою статевий орган кобили, а потім засунув руку в шаровари і ледве зійшло сонце і їм треба було вирушати, Ойбар витяг із шароварів свою руку і підніс до ніздрів Дарієвого коня і той, почувши запах, запирхав і заіржав.

88. Отже, так став царем Дарій, син Гістаспа і за винятком арабів, усі мешканці Азії були його підданцями, бо їх підкорив Кір, а після нього Камбіс [1]. Араби [2] ніколи не були поневолені персами, але стали їхніми спільниками і дозволили персам напасти на Єгипет. Дарій мав дві головні дружини в Персії. Кірових дочок, Атоссу та Артістону. Атосса жила перед тим із своїм братом Камбісом, а згодом із магом, а Артістона була дівою. Взяв він собі за жінку і ще одну дочку Смердія, сина Кіра. Її звали Пармідою. Одружився він і з дочкою Отана, яка викрила мага. Так він усіма засобами зміцнив свою владу. Спершу він зробив собі кам'яний пам'ятник і поставив його. На ньому зображення вершника [3] і напис: «Дарій, син Гістаспа, завдяки свому коневі (і навів там його ім'я) і своєму конюхові Ойбару здобув царську владу над персами».

89. Після того він установив у Персії двадцять округів, що їх перси називають сатрапіями [1]. Коли він установив ці округи і призначив начальників над ними, він визначив також податки, які йому мусила виплачувати кожна народність, яку він об'єднував із її сусідами, а іноді, незважаючи на близькість однієї народності до іншої, об'єднував народності віддалені одна від одної. А щорічні податки сатрапій, що вони повинні були сплачувати, він визначив у такий спосіб [2]. Тим, що виплачували сріблом, було призначено платити згідно з вагою вавілонського таланту, а тим, що виплачували золотом — згідно з вагою евбейського таланту. Вавілонський талант дорівнює сімдесяти восьми евбейським мінам. Отже, за царювання Кіра, а згодом — Камбіса, не було встановлено нічого певного щодо податків, але підданці приносили дари. Через визначення цих податків і через різні інші заходи, які він застосував, перси кажуть, що Дарій був для них купцем, Камбіс — деспотом, а Кір — батьком, бо перший улаштував усе як купець, другий був жорстоким і не зважав ні на що, а третій був лагідний і діяв у всьому з добротою.

90. Від іонійців і від магнесійців, що в Азії, від еолійців і карійців, та лікійців, і мілійців, і памфілійців (бо їм він призначив такі самі податки)

він одержував чотириста срібних талантів. Це був перший округ, що він встановив. Від місійців, лідійців, ласонійців, кабалтійців і гітеннійців він мав п'ятсот талантів. Їхній округ був другим. Від геллеспонтійців, що мешкають праворуч, як запливати в протоку, від фрігійців, азіатських фракійців, пафлагонів, маріандінів і сірійців у нього було триста шістдесят талантів податку. Це третій округ [1]. Від кілікійців як податок одержували триста шістдесят білих коней, тобто щодня по одному коню, та ще п'ятсот талантів срібла. З них сто сорок призначалися для кінноти, яка охороняла кілікійську країну, а триста шістдесят для Дарія. Це був четвертий округ.

91. Від міста Посейдея [1], що його побудував Амфілох [2], син Амфіарая, на кордоні Кілікії та Сірії, починаючи звідти і до Єгипту, за винятком Аравії (бо ця країна була вільна від податків), податок становив триста п'ятдесят талантів. До цього округу, який є п'ятим, належить також уся Фінікія, так звана Сірійська Палестина і Кіпр. Від Єгипту, Кірени та Барки [3] (бо ці міста належать до єгипетського ному) одержується сімсот талантів, крім тієї суми, що надходить із озера Мойріди, що виплачується за рахунок виловлюваної там риби. Крім усієї цієї суми і крім збіжжя, яке додається до цього, до Дарія надходять також сімсот талантів, бо персам, яких розміщено в Білій фортеці Мемфіса, і їхнім найманцям ще відмірюють двадцять тисяч медимнів збіжжя. Це є шостий округ. Саттагіди та гандарії, дадіки та апаріти, які мешкають у цьому самому округу, дають сто сімдесят талантів. Це сьомий округ. Із Сусів і з країни кіссіїв надходять триста талантів. Це восьмий округ.

92. Від Вавілону та інших країв Ассірії [1] Дарій мав тисячу талантів срібла і п'ятсот оскоплених хлопців. Це був дев'ятий округ. Від Агбатанів та інших країв Мідії і від паріканіїв та ортокорібантіїв — чотириста п'ятдесят талантів. Це був десятий округ. Каспії, павсіки, пантімати і дарейти, всі разом, виплачували двісті талантів. Це був одинадцятий округ. Від бактріанців і до айглів податок був розміром у триста шістдесят талантів. Це був дванадцятий округ.

93. Від Пактіїки та від Арменії і суміжних із ними країв до Понту Евксіну виплачують чотириста талантів. Це був тринадцятий округ. Від сагартіїв, сарангіїв, таманаїв, утіїв і міків та від острів'ян, що живуть на островах, що на Червоному морі, і які цар призначив як місце заслання, від усіх цих надходить податок в шістсот талантів. Це був чотирнадцятий округ. Саки і каспії сплачували двісті п'ятдесят талантів. Це був п'ятнадцятий округ. Парфяни, хоразмійці, согдійці та арії сплачували триста талантів. Це був шістнадцятий округ.

94. У сімнадцятому окрузі Паріканії та азіатські ефіопи сплачували чотириста талантів. Матіенам, саспейрам і алародіям він визначив податок у двісті талантів. Це був вісімнадцятий округ. Мосхи, табарени, макрони, моссінойки та мари у дев'ятнадцятому окрузі мали податок у триста талантів. Індійці — найчисленніший народ на світі, наскільки ми знаємо, виплачували податок більший за всіх інших — триста шістдесят талантів золотого піску. Це був двадцятий округ.

95. Срібло у вавілонських талантах, перераховане на евбейські таланти, становить дев'ять тисяч вісімсот талантів і, якщо підрахувати

вартість золота, яка в тринадцять разів більша за вартість срібла, то це становитиме чотири тисячі шістсот вісімдесят евбейських талантів. Склавши ці числа, ми встановили, що Дарій збирав щороку податків чотири тисячі п'ятсот шістдесят евбейських талантів. Залишаю осторонь і не наводжу цифри дрібніших надходжень.

96. Ці податки сплачувано Дарієві з Азії та з невеликої частини Лівії. Проте з часом він почав одержувати ще й інші податки з островів і від народів, що живуть у Європі аж до Фессалії. Цар зберігав їх в такий спосіб. Він розтоплював метали і вливав їх у глиняні джбани і коли посудина наповнювалась, він її розбивав і викидав глину. А коли йому бували потрібні гроші, він карбував лише стільки монет, скільки йому було потрібно в даному разі.

97. Отже, такі були округи і виплачувані податки. Я не згадав тут лише про Персію, як про країну, що сплачувала податок. І зробив це навмисне, бо перси мешкають у тій країні, яка не обкладалася податками. Вони не зобов'язані виплачувати ніяких податків. Інші народи приносять цареві дари. Так, наприклад, ефіопи [1], сусідні з Єгиптом, яких підкорив Камбіс, коли вирушив у похід проти довгорічних ефіопів. Вони живуть навколо священної Ніси [2] і справляють свята на честь Діоніса (ці ефіопи та їхні сусіди такого самого походження, як і калантії в Індії. Вони мають підземні житла). Обидва ці народи кожних три роки приносили дари і приносять їх ще й до мого часу, два хойніки щирого золота і двісті стовбурів кам'яного дерева, і п'ятеро ефіопських хлопців, і двадцять великих слонових бивнів. Колхи [3] погодилися добровільно приносити дари разом з своїми сусідами, що живуть у країні до кавказьких гір (бо до цих гір сягає перська влада, а ті, що живуть на півночі за кавказьким пасмом, не визнають перської влади). Отже, дари, які вони погодилися приносити і приносили аж до мого часу кожні п'ять років — сто хлопців і сто дівчат. Араби приносили щороку тисячу талантів ладану. Отакі дари приносили перським царям, крім податків [4].

98. Індійці те золото, що його як золотий пісок, про який я згадував, приносять цареві, добувають в такий спосіб [1]. Індійська країна в тій частині, де сходить сонце, піщана. Бо з усіх народів, про яких є більш-менш певні відомості, наскільки я знаю, і які мешкають у краях світанку та Сходу сонця, першими людьми Азії є індійці. Отже, частини Індії на сході пустинні через піски. Є багато племен індійців, що розмовляють різними мовами. Деякі з них кочовики, деякі осідлі, інші живуть у річкових болотах і харчуються сирою рибою, яку виловлюють, плаваючи на очеретяних судах. Кожне судно вони виготовляють із в'язанки очерету. Ці індійці одягаються в одяг з плетеного очерету. Вони спершу зрізають його в річці, потім товчуть і тчуть так, як тчуть циновку, і надягають на себе як панцер.

99. Інші індійці, що живуть далі на схід від цих, кочовики, їдять сире м'ясо і називаються падайями [1]. Кажуть, що в них такі звичаї. Якщо хтось із них захворіє, чи чоловік, чи жінка, то чоловіка вбивають чоловіки, його найближчі друзі, кажучи, що, коли розкладається людина від хвороби, то псується її м'ясо. Буває, що хвора людина заперечує, що вона хвора, але вони не погоджуються з нею, вбивають та з'їдають. Якщо

захворює жінка, так само жінки, що є найближчими до неї, роблять усе те, що й чоловіки. Отже, того, хто досяг старості, вони приносять у жертву і поїдають. Але не багато хто з них досягає такого віку, бо ще до того всіх хворих вони вмерщвляють.

100. Інші індійські племена мають інші звичаї, ніж оці. Вони не вбивають нікого живого і не сіють нічого, нема в них будинків. Вони їдять траву [1]. І є там у їхній країні плід розміром із ячменне зерно в чашечці, що сам собою виростає з землі. Його збирають і разом із чашечкою варять і їдять. Хто з них захворіє, іде в пустелю і лягає там. Ніхто його не опікує, коли він хворіє і коли помирає.

101. Всі ці індійці, про яких я розповів, злягаються прилюдно, як тварини. Колір їхньої шкіри схожий на колір шкіри ефіопів. Сім'я, яким вони запліднюють жінку, не біле, як у інших людей, а чорне, як і їхня шкіра. Таке саме сім'я й в ефіопів. Ці індійці мешкають далеко від Персії в країні південного вітру і зовсім не підкорюються Дарієві.

102. Інші індійці живуть близько від міста Каспатіра і поблизу Пактіїки. І живуть вони на півночі від інших індійців і мають такий спосіб життя, як і бактрійці. Вони є і найвойовничішими серед індійців і саме вони приносять золото, бо в тих краях через піски грунт неплодючий. Отже, в тій піщаній пустелі живуть мурашки, менші за собаку і більші за лисицю. Я це знаю, бо деяких із них спіймали там і їх має перський цар. Отже, ці мурашки викопують свої нори в землі і викидають на поверхню землі пісок, так само як і мурашки, що є в Елладі. На вигляд вони такі самі. Пісок, який вони викидають назовні, золотоносний. Саме для того, щоб принести цей пісок, виряджаються індійці до пустелі. Кожен із них запрягає три верблюди, одну верблюдицю посередині, а з обох боків по верблюду, щоб вони несли вантаж. Сам індієць сідає на верблюдицю, дбаючи про те, щоб вона перед тим народила маленьких верблюжат. Він відлучає її від них і запрягає. Адже їхні верблюди щодо своєї швидкості не поступаються перед кіньми, а, крім того, вони далеко сильніші і перевозять тягарі.

103. Який саме вигляд мають верблюди, я не описуватиму, бо їх знають елліни, але скажу про ті особливості верблюдів, про які елліни не знають. Верблюд у задніх ногах має чотири стегна і чотири коліна, а його статеві органи між задніх ніг повернені до хвоста.

104. Ось у такий спосіб і так запрягаючи своїх верблюдів, виряджаються індійці за золотом, розраховуючи прибути туди і захопити його, коли буває найбільша спека, бо мурашки через спеку ховаються під землею і зникають. У країні цих людей сонце найбільш пече не опівдні, як в інших країнах, а вранці після його сходу [1], на той час, коли в нас на агорі припиняється торгівля. В ці години сонце пече там далеко більше, ніж в Елладі опівдні, і кажуть, що люди там на той час занурюються у воду. Коли настає південь, тоді спека майже така, як і в інших країнах, як і в Індії. Коли починає вечоріти, сонце в їхній країні таке, як буває ранком в інших країнах. І від тієї хвилини, коли воно починає заходити, стає все холодніше, аж поки заходить за обрій, тоді стає зовсім холодно.

105. Отже, приходять до тієї країни індійці, тримаючи клунки, наповнюють їх золотим піском і поквапливо повертаються, бо мурашки,

як кажуть перси, чують їхній запах і починають переслідувати їх. І кажуть, настільки вони прудкі, що у швидкості їх не може перевершити жодна інші тварина. Коли індійці не встигають утекти і з'являються мурашки, то жоден із них не врятується. Отже, верблюди-самці, хоч верблюдиці не можуть так бігати, як вони, швидко втомлюються, починають відставати, не встигають бігти, як самки, проте верблюдиці, пам'ятаючи про своїх верблюжат, яких покинули, зовсім не уповільнюють бігу. Більшу частину золота, як кажуть перси, саме так добувають індійці. Але є в їхній країні ще інше золото, що вони викопують з землі, але дуже замало.

106. Я не знаю, чи на краю всесвіту природа дала такі чудові речі, як вона дала Елладі чудовий найприємніший клімат. По-перше, як я вже згадав трохи вище, Індія — це крайня населена країна на сході. В ній усі тварини четвероногі, а птахи далеко більші, ніж в інших краях, за винятком коней (їхні коні менші на зріст, ніж мідійські, так звані несайські). Крім того, в цій країні є багато золота і того, що його викопують із землі, і того, що приносять ріки і того, яке відбирають у мурашок, як я розповів. Дикі дерева там дають вовняні плоди [1], які гарніші і кращої якості, ніж овеча вовна, і в тканини, зроблені з неї, одягаються індійці.

107. На півдні крайня залюднена країна — Аравія. Лише в ній ростуть ладан, смірна, касія, кінамом і ладан [1]. Все це добувають араби через силу, крім смірни. Ладан вони збирають, палячи стирак, який фінікійці вивозять в Елладу. Вони обкурюють дерево знизу стираком і зрізують з нього смолу. Адже ці дерева, що дають ладан, охороняють маленькі крилаті змія [2], різні на вигляд, яких буває дуже багато навколо кожного дерева. Саме ці змії, які немов ціле військо, нападають на Єгипет. І їх не можна відігнати нічим, крім димом стираку.

108. Араби розповідають також, що вся земля наповнилася б цими зміями, якби з ними не було того, що буває з гадюками. І я сам не знаю, як це божественне передвизначення, яке має бути таким мудрим, як воно є, зробило так, що всі тварини, що є слабими і їх поїдають сильніші, дуже плодючі, щоб їх не з'їли остаточно і щоб вони не зникли. Навпаки, всіх диких та шкідливих воно зробило не дуже плодючими. Ось чому, оскільки зайця переслідують і звірі, і птахи, і людина, він така плодюча тварина, наскільки ми знаємо, єдина з усіх, коли буває вагітною, може ще зачати і уже маючи в череві одне зайчатко вкрите шерстю, інше без шерсті, ще одне, яке тільки утворюється в уразі, та ще щойно зачатого. Отака ця тварина. Між тим левиця, як ми знаємо, яка є найсильнішою і найдикішою, лише одного разу в своєму житті народжує левеня, бо коли вона народжує, разом із левеням із неї виходить і ураз, а причиною цього є те, що коли левеня в уразі починає ворушитися, воно має дуже гострі кігті, як ніхто з інших тварин, і дряпає ураз, і чим далі розвивається, тим більше дряпається, коли вже наближуються пологи, в уразі не залишається нічого цілого.

109. Так само і гадюки і крилаті змії Аравії. Якби вони народжувалися так, як це визначено природою, людям не можливо було б жити. Проте, коли ці гадюки спарюються [1] і самець уже готовий випустити сім'я, самка хапає його за шию, міцно тримає і не відпускає поки не

перегризе її зовсім. Так самець помирає, як я сказав, а самка... карається за вбивство самця. Діти мстять за свого батька, ще коли перебувають у череві матері. Вони починають гризти свою матір, вительбушують її, а потім виходять назовні. Між тим інші змії, що не шкодять людям, несуть яйця і висиджують малят. Гадюки є по всій землі, але крилаті змії існують лише в Аравії і ніде більше їх немає.

110. Отже, ладан так собі добувають араби, а касію ось як: спершу вони добре обгортають усе тіло і обличчя, крім очей, всякими шкірами, а потім ідуть добувати касію. Касія росте на одному озері, не дуже глибокому, і навколо його, а посередині його в різних місцях кубляться крилаті тварюки, що дуже схожі на кажанів, жахливо верещать і дуже сильні. Спершу доводиться проганяти їх якомога далі, захищаючи очі, а потім збирати касію.

111. Що ж до кориці, то її збирають у ще дивовижніший спосіб. Але як вона росте і в якому місці, про це вони не знають, але і це лише припущення, ніби вона росте в тих краях, де виховувався Діоніс [1]. Так там розповідають. Кажуть також, що великі птахи приносять кору, про яку ми чули від фінікійців, і називаємо її корицею. Птахи приносять її в свої гнізда, що зроблені з глини і приліплені до гірських схилів над безоднями так, що до них не може підійти людина. І ось що вигадали араби, щоб їх дістати. Вони розрізують на дуже великі шматки здохлих биків, ослів та інших в'ючних тварин, і приносять їх у ті місця, кладуть поблизу гнізд, а самі віддаляються. Тоді прилітають птахи і переносять у них падло. Але через те, що гнізда не можуть витримати такої ваги, вони ламаються і падають на землю. Тоді приходять ті, що збирають корицю, беруть її і відсилають до інших країн.

112. Ледан, який араби називають ладаном, добувають в ще цікавіший спосіб, бо хоч він утворюється в дуже смердючому місці, але духмяніє. Отже, його знаходять у бородах козлів, де він утворюється як клей із гілля, яке поїдають козли. Його використовують для виготовлення багатьох ароматів, араби застосовують при курінні пахощів.

113. Всього, що я сказав про аромати, досить. Узагалі, Аравія — це країна солодких божественних пахощів. Є там дві породи дуже цікавих овець, яких немає більше ніде. В овець однієї з цих порід — дуже довгі хвости, не менші трьох ліктів. Коли б вони залишили їх волоктися по землі, то хвости терлися б об землю і вкривалися б ранами. Проте кожний вівчар трохи розуміється на теслярстві, виготовлює маленькі візки, кладе на них хвости і міцно прив'язує хвіст кожної тварини до кожного візка. Інша порода овець має широкі хвости. Їхня ширина досягає одного ліктя.

114. Там, де закінчується південна смуга, в тому місці, де заходить сонце, лежить Ефіопія [1], крайня країна всесвіту. В ній багато золота, вона має величезних слонів, різні види диких дерев та кам'яне дерево. Люди там високі на зріст, дуже вродливі та довголітні.

115. Отакі ці крайні землі Азії та Лівії. Що ж до крайніх земель Європи [1], розташованих на заході, то я не можу навести якісь певні відомості, бо не вважаю, ні що там є ріка, що вливається в Північне море і називається варварами Ерідан [2], звідки, як кажуть, привозять бур-

штин, і не знаю, чи справді існують острови Кассітеріди [3], з яких нам привозять оливо. Оскільки, по-перше, назва Ерідан свідчить що вона еллінська, а не варварська, і напевне її створив якийсь поет, і, по-друге, незважаючи на всі мої розшуки, я не спромігся знайти людину, яка б на власні очі бачила, що за Європою є море. Хоч як би там було, оливо, так само, як і бурштин, приходить до нас із крайніх земель Європи.

116. В північній частині Європи [1], очевидно, є більше золота, ніж у будь-якій іншій землі. Звідки його добувають, я не можу сказати щось певне. Кажуть, проте, що одноокі люди арімаспи викрадають його в грифів. Але і цьому я не вірю, ніби народжуються люди, в усьому схожі на інших людей, але з одним оком. В усякому разі нам здається, що на краю землі, який оточує і обмежує її середину, існують речі, які вважаємо за найпрекрасніші і найрідкісніші.

117. Є в Азії одна долина, яку з усіх боків оточують гори, в яких п'ять проходів. Вона належала колись хорезмійцям, бо була на кордоні цих хорезмійців і гірканців, парфян, сарангейців і таманайців. Але відтоді як перси заволоділи країною, ця долина належить цареві. Отже, саме з цих гір, що оточують долину, витікає велика ріка Акес [1]. Спершу вона зрошувала через проходи водночас поля всіх народів, про які я згадав. Кожен із них одержував воду з одного з цих проходів. Але відтоді як країна стала під владою персів, становище змінилося. Цар вирішив перегородити проходи воротами і через те, що воду було закрито, вона не могла звідти вийти, і долина, розташована між гір, стала озером, бо вода вливалася туди, але ніде не мала виходу. Через це ті, хто перед тим використовував воду, зазнали великої біди, адже взимку на їхню країну бог проливав дощ, як і всюди на світі, але влітку для посіву проса і кунджута, звичайно, потрібна вода. Через те, що їм не подається вода, вони та їхні жінки приходять у Персію, встають перед брамою царського палацу, кричать і скаржаться, і тоді цар дає наказ відчинити ворота, з яких виливається вода, для тих, кому вона найбільше потрібна. І коли нап'ється і насититься їхня земля, зачиняються ворота, і цар знову наказує відчинити інші ворота для інших, яким також дуже потрібна вода. І, як мені сказали, цар, крім податку, одержує багато грошей за дозвіл відчинити ворота. Отак це було.

118. Із сімох, які підняли повстання проти мага, Інтафрена [1], невдовзі було вбито за його зухвалий вчинок. Він хотів увійти до палацу, щоб на самоті порозмовляти з царем. Проте, як я сказав і як вони між собою домовилися, ті, що повстали проти мага, мали право без доповіді заходити до палацу, крім того випадку, коли цар спав із якоюсь із його жінок. Проте, Інтафрен, будучи одним із сімох, хотів без повідомлення зайти в палац, але воротар [2] і вісник не дозволили йому, сказавши, що цар спить із жінкою. Інтафрен, подумавши, що вони кажуть неправду, вихопив меч і відтяв їм вуха і носи, нанизав їх на вуздечку свого коня і прив'язав їм на шиї і відпустив покалічених.

119. Тоді вони пішли до царя і доповіли йому, через що з ними таке сталося. Дарій злякався, чому ті шестеро не порозумілися між собою і зробили це. Він запросив кожного з них окремо, щоб довідатися, чи ухвалюють вони те, що сталося. І коли переконався, що Інтафрен зробив

це без порозуміння з ними, Дарій захопив Інтафрена, його синів, і всіх його родичів та свояків, бо мав підстави гадати, що той задумав повстати проти нього. Затримав усіх їх, ув'язнив з метою знищити. Жінка Інтафрена постійно приходила до дверей царського палацу, плакала та скаржилася. Оскільки вона це робила постійно, їй нарешті пощастило розчулити Дарія і він послав до неї свого слугу, щоб той сказав їй: «О жінко! Цар дає тобі право визволити кого ти схочеш, із ув'язнених твоїх родичів». Вона подумала і відповіла так: «Коли це правда, що цар дарує мені життя одного з усіх ув'язнених, то я вибираю мого брата». Скоро почув це Дарій, йому здалося розказане цікавим і він знову послав до неї слугу спитати: «О жінко! Цар запитує тебе, чому це ти так надумала: покинути напризволяще свого чоловіка та дітей і врятувати свого брата, який тобі не такий уже близький, як твої діти і твій чоловік, якого ти кохаєш». Вона відповіла: «Царю мій! Я можу собі взяти й іншого чоловіка і народити інших дітей, якщо втрачу цих, а брата, оскільки вже не живуть мої батько і мати, я аж ніяк не зможу знайти іншого. Так я подумала і таку дала відповідь». І Дарієві здалася правильною відповідь цієї жінки і він подарував їй життя і того, про якого вона просила, і ще життя старшого з її синів, але всіх інших наказав убити. Так із сімох, хоч не минуло і багато часу, один загинув.

120. Але повернуся трохи назад до того часу, коли захворів Камбіс, ось які тоді відбувалися події. Сатрапом Сардів [1], призначеним ще Кіром, був перс Оройт. Він побажав зробити безчесний вчинок. Отже, хоч нічого поганого не зробив йому самосець Полікрат і не сказав йому нічого образливого, і навіть ніколи не бачив його, Оройт побажав захопити його і вбити. Люди кажуть, що до цього спричинилася така обставина. Стояли колись перед дверима палацу Оройт і ще один перс на ім'я Мітробат, сатрап округу Даскілея [2], і вони почали сваритися. І коли вони так сперечалися, хто з них хоробріший, Мітробат, докоряючи Оройта, сказав: «Чи можна вважати тебе за справжнього мужа, бо для царя ти не спромігся захопити острів Самос, що такий близький до твоєї сатрапії? А його так легко взяти, бо один тамтешній, піднявши повстання з п'ятнадцятьма гоплітами, захопив острів і тепер він там тираном». Отже, ті, які про це розповідають, ще додають до цього, що скоро почув про це Оройт, як його взяла за живе така гірка промова і не так для того, щоб помститися на тому, хто її висловив, як для того, що в будь-який спосіб загубити Полікрата, через якого йому було завдано образу.

121. Інші, але їх небагато, кажуть, ніби Оройт послав на Самос вісника з проханням, байдуже, яким сам (бо сказати правду, ніхто не згадує, яке воно було), і ніби на той час Полікрат лежав у своєму андроні [1] і поблизу його був і Анакреонт [2] із Теоса, і я не знаю, чи то навмисне, чи випадково сталося так, що він зневажливо поставився до Оройта: тоді, як прийшов вісник від Оройта і почав промовляти, Полікрат лежав обличчям до стіни і не повернувся, щоб дати відповідь.

122. Отакі, як кажуть були причини, що призвели до смерті Полікрата. І нехай кожний вірить тому, чому хоче. Отже, Оройт, перебуваючи в Магнесії, яку побудовано біля річки Меандру, довідався про наміри Полікрата і послав на Самос лідійця Мірса, Гігесового сина, з дорučен-

ням. Треба сказати, що Полікрат перший з еллінів, наскільки я знаю, який задумав стати владикою морів [1], якщо не зважати на Міноса з Кносса, чи мабуть на когось іншого, який став владарем моря, але з покоління людей, про яких тут ідеться, Полікрат був першим, хто плекав надії стати владарем Іонії та островів. Отже, Оройт довідався, що Полікрат має такі наміри, і послав до нього послів сказати: «Оройт ось що пропонує Полікратові. Я знаю, що ти маєш на думці здійснити великі діяння і що для їхнього здійснення в тебе нема належних грошей. Отже, ось що тобі варто зробити, щоб і самому вславитися і мені врятувати життя, бо цар Камбіс задумав мене вбити і про це я маю певні відомості. Отже, візьми мене до себе і ти врятуєш і мене і частину грошей, що я привезу. Частину можеш узяти собі, а іншу залиш мені. І коли йдеться лише про гроші, ти станеш владарем усієї Еллади. А коли ти не віриш тому, що я тобі кажу про гроші, пришли до мене надійну людину і я їй покажу».

123. Почувши це, Полікрат зрадів і вирішив прийняти Оройта. І спершу, через велику прихильність його до грошей, він послав одного з громадян, який був його секретарем, Меандрія, сина Меандрія [1], щоб той добре розвідав, як там справи. Той за деякий час після подій, які я розповідаю, присвятив у храм Гери всі прикраси Полікратового андрона, що були дуже гідними уваги. Скоро Оройт почув, що до нього має прибути шпигун, і зробив ось що. Він наповнив камінням вісім скринь, залишивши вузенький простір біля їхніх закраїн, і там на каміння насипав золото, запечатав скрині й підготував їх для огляду. Коли прибув Меандрій, то побачив ці скрині, повернувся на Самос і доповів Полікратові.

124. Полікрат, хоч його наполегливо відраджували ворожбити, відраджували і його друзі, готувався поїхати до Оройта. І ніби то мало було цього, його дочка побачила сон, ніби її батько висить у повітрі і його миє Зевс та мастить олією Геліос. Коли вона прокинулася, чого тільки не робила, щоб Полікрат не їхав із своєї вітчизни до Оройта! І навіть коли він ішов, щоб сісти на п'ятдесятивесельний корабель, вона йшла за ним і казала йому про погані передзнамення. Полікрат загрожував їй, що коли він повернеться живий і здоровий, то вона багато років не побачить нареченого. Але вона благала богів, щоб так сталося, бо воліла краще залишитися неодруженою, ніж утратити свого батька.

125. Полікрат занедбав усі поради і відплив до Оройта у супроводі багатьох своїх друзів, серед яких був і один кротонець Демокед, син Калліфронта, що був лікарем і навіть найкращим лікарем серед своїх сучасників. Прибув до Магнесії Полікрат і там спіткав його кінець, не гідний ні його самого, ні великих задумів, бо за винятком тиранів, що були в Сіракусах, ніхто з інших еллінських тиранів не міг зрівнятися з Полікратом щодо величі та могутності [1]. Його замордував Оройт [2] такою смертю, що краще про неї не казати і нарешті він його розіп'яв. А з його супутників тих, хто був самосцями, він відпустив на волю, а тих, що були чужинцями і рабами в його почеті, він зробив своїми невільниками. Полікрата, розіп'ятого на хресті, спіткала саме та доля, про яку бачила сон його дочка, бо Зевс Геліос змазував олією, коли

була спека. Отак багато щасливого, що зазнав у своєму житті Полікрат, закінчилося таким нещастям (так, як йому пророкував Амасій, цар Єгипту).

126. Проте, не минуло багато часу, як і Оройт зазнав кари за Полікрата. Отже, після смерті Камбіса і під час царювання магів, перебуваючи в Сардах, зовсім не ставав у пригоді персам, від яких мідійці відібрали владу. Він у цей неспокійний час умертвив Мітробата, сатрапа Даскілея, який ганьбив його за те, що він зробив із Полікратом, умертвив також і Мітробатового сина Кранаспа, що були обидва знатними особами в Персії, учинив ще й інші такі злочини, і одного посланця Дарія, що прибув до нього, через те, що вісті, які той приніс йому, не були приємними, коли посланець повертався, він послав у засідку людей, які вбили посланця і знищили його разом із його конем.

127. Дарій, щойно прийшовши до влади, захотів покарати Оройта за всі його злочини і, зокрема, за вбивство Мітробата та його сина. Відкрито послати військо проти нього він не вважав своєчасним, бо в країні ще не було спокійно, а він лише недавно прийняв царську владу. Його було повідомлено, що Оройт має велику силу, бо його охоронцями є тисяча персів, було в нього три округи — Фрігія, Лідія та Іонія [1]. Отже, маючи це на увазі, Дарій вигадав таку хитрість. Він запросив до себе найкращих із персів і почав до них так промовляти: «Хто з вас, перси, зробить мені таку послугу, візьметься за таку справу і довершить її, не застосовуючи сили, і без багатьох помічників, але лише хитрістю? Бо там, де потрібна хитрість, там зайвим є насильство. Отже, тепер, хто з вас може привести до мене живим Оройта, або його вбити? Бо ця людина до цього часу не лише нічого не зробила для персів, а завдала їм багато лиха. По-перше, вона згубила двох із нас, Мітрабата і його сина, а потім тих людей, яких я послав, щоб вони покликали його до мене, він і їх убив, а тепер поводиться так зухвало, як ніколи. Через це, перш ніж він зробить якесь ще більше лихо персам, треба його випередити та вбити.

128. Такі запитання поставив Дарій, і тридцять чоловік охоче взялися виконати його доручення, оскільки вони почали сперечатися між собою, Дарій запропонував їм кинути жереб. Вони його кинули і той випав синові Артонія Багаю. Щойно Багай витяг жереб, він написав багато грамот про різні речі, запечатав їх печаткою Дарія і з ними вирушив до Сардів. Прибувши, він прийшов до Оройта і, витягши їх із торби, одну по одній передав царському секретареві, щоб той їх читав, бо царських секретарів мають усі сатрапи [1]. Передав Багай грамоти й водночас спостерігав настрої списоносців, чи не виявлять вони ознаки незадоволення Оройтом. Коли він побачив, що ті виявляли велику повагу до грамот, дав секретареві ще одну, в якій були такі слова: «О перси! Цар Дарій забороняє вам бути охоронцями Оройта». Коли вони це почули, списоносці опустили списи. Тоді Багай, побачивши це, і зрозумівши, що вони підкорилися наказові, що був у грамоті, поосмілівішав і передав секретареві останню грамоту, де було написано: «Цар Дарій наказує персам, що перебувають у Сардах, убити Оройта». І ледве почувши ці слова, вони повитягали свої мечі і вбили його. Отже, так перса Оройта було покарано за вбивство самосця Полікрата.

129. Забрали та перевезли до Сусів Оройтові скарби. Не пройшло після того багато часу, як сталося так, що цар Дарій, полюючи на диких звірів, зіскочив із коня і вивихнув собі ногу. Вивих був настільки тяжким, що щиколотка вискочила з суглобу. І оскільки і перед тим при ньому були єгипетські лікарі [1], яких уважали за найдосвідченіших у медицині, він звернувся до них. Але вони, викручуючи і намагаючись одразу поставити на місце щиколотку, зробили так, що йому стало ще гірше. Сім днів та ночей не міг Дарій зімкнути очей від болю. Проте на восьмий день, коли Дарій був у жалюгідному становищі, той, хто чув, що в Сардах казали про вправність кротонця Демокеда, прийшов і розповів про це Дарію і він наказав привести до нього якнайшвидше цього лікаря. Його знайшли занедбаного десь там серед Оройтових рабів, привели до царя у лахміттях та кайданах.

130. Так його поставили перед Дарієм і той почав розпитувати, чи він розуміється на цій справі. Але він заперечував, побоюючись, як би Дарій не довідався, хто він, бо вже ніколи не побачить Еллади. Дарій добре зрозумів, що Деміка уміє прикидатися і наказав тим, що його супроводили, принести канчуки й залізні вістря. І лише тоді Демокед визнав, хто він насправді. Він сказав, що не дуже розуміється на лікарському мистецтві, але оскільки жив з одним лікарем, то дечого навчився. Згодом, коли Дарій доручив йому лікування, Демокед, застосувавши грецькі ліки і замість грубих засобів, використовуючи помірковані, досяг того, що Дарій почав спати, а перегодом зовсім одужав, хоч був утратив усяку надію на те, що нога загоїться. Після цього Дарій подарував йому пару золотих кайданів. І Демокед спитав Дарія, чи той навмисне за своє одужання хоче зробити його подвійно нещасним. Дарієві сподобалася така відповідь і він послав Демокеда до своїх жінок. Коли євнухи привели його, то сказали жінкам, що це той самий, хто повернув життя їхньому цареві. І кожна з них зачерпнула глеком золото із скрині і піднесла його в дар Демокедові. Це був такий щедрий дар, що слуга, на ім'я Скітон, який супроводжував Демокеда, підбираючи статери, що випадали з глеків, зібрав і собі багато золота.

131. Внаслідок ось яких обставин Демокед прибув із Кротона і опинився в Полікрата. В Кротоні він був у незгоді із своїм батьком, що був дуже запальною людиною. І Демокед не міг його зносити, покинув його і переїхав на Егіну. Оселився там і вже на перший рік, хоч у нього не було належних засобів та інструментів, потрібних для лікування, він перевершив усіх тамтешніх лікарів. На другий рік уряд Егіни прийняв його на службу з оплатою в один талант, на третій рік Демокеда запросили афіняни і платили вже сто мін, а на четвертий рік його запросив до себе Полікрат і дав йому два таланти. Так він опинився на Самосі і власне через нього вславилися кротоноські лікарі (отже, був час, коли першими лікарями в Елладі вважалися кротонці, після них кіренці. Саме тоді аргосці вславилися як перші в музичному мистецтві).

132. Отже, тоді, коли Демокед вилікував Дарія, він побудував собі великий дім у Сусах і став співтрапезником царя. Він мав всі блага, крім одного: не міг повернутися в Елладу. І спершу, коли єгипетських лікарів, які перед тим лікували царя, Дарій хотів посадити на кіл, бо вони

виявилися гіршими за еллінського лікаря, Демокед умовив царя не робити так і цим урятував їм життя. Згодом він урятував одного ворожбита з Елеї [1], який супроводжував Полікрата і опинився серед рабів. Так Демокед став поважною особою в царя.

133. Незабаром сталися ще й інші події. В Атосси, Кірової дочки і Дарієвої жінки, на груді утворився нарив, а потім він прорвав і поширився далі. Коли нарив ще не визрів, через сором Атосса приховувала його і нікому не казала, а коли це лихо стало небезпечним, вона покликала до себе Демокеда і показала йому. Він пообіцяв вилікувати її, але попросив заприсягатися, що і вона у винагороду зробить йому послугу, яку він попросить, і, звичайно ж не вимагатиме нічого ганебного.

134. Коли він узявся за лікування і вилікував її, тоді Атосса, напучувана Демокедом, у ліжку, де вона спала з Дарієм, звернулася до нього з такою промовою: «Царю мій! Така в тебе велика сила, а ти сидиш тут і зовсім не дбаєш про те, щоб зміцнити силу персів [1], підкоривши інші народи. Цілком природно, щоб така людина, як ти, в якої є стільки скарбів, звершила якийсь подвиг, щоб перси зрозуміли, що ними керує справжній муж. Це ти мусиш зробити з двох причин. По-перше, щоб перси зрозуміли, що той, хто ними править, це справді муж, і, по-друге, щоб вони зайнялися війною і в них не було часу для змов проти тебе. Бо тепер, поки ти ще молодий, ти можеш зробити такий подвиг. З розвитком тіла людини розвивається і розум. Але коли воно старішає, старішає і сама людина, і стає нездатною для всякого заповзяття». Так вона промовляла, як її навчив Демокед, а Дарій їй відповів: «Жінко моя! Ти мені сказала все те, що і я сам мав намір зробити. Адже я надумав перекинути міст і з'єднати цей материк із іншим материком, і вирушити в похід на скіфів. І це незабаром буде підготовлено». Атосса сказала йому на це: «Дивись-но, не квапся тепер виступати проти скіфів, бо ти, коли схочеш, можеш упоратися з ними, але я прошу тебе піти в похід на Елладу. В мене виникло бажання мати служанок із Лаконії, Аргосу, Аттіки та з Корінфа. І ти маєш людину найбільш підходящу за всіх інших, яка може детально розповісти про становище в Елладі і напутити тебе, це той, хто вилікував твою ногу». Дарій відповів їй: «Отже, оскільки, жінко, ти вважаєш доцільним спершу взятися за Елладу, я гадаю, що краще буде послати туди шпигунів із тим, про якого ти сказала, щоб вони роздивилися і зібрали відомості, і докладно мені доповіли, а потім, маючи точні відомості, я виряджуся в похід на Елладу» [2].

135. Так він сказав і одразу, сказавши, приступив до справи. Отже, негайно, щойно розвиднілося, він покликав до себе десять знатних персів і дав їм наказ супроводжувати Демокеда і відвідати узбережжя Еллади, і добре стежити за тим, щоб Демокед потай не втік від них, і щоб вони повернулися з ним. Давши їм такий наказ, він покликав Демокеда і попросив його супроводити персів, показати їм Елладу і повернутися з ними. Він сказав йому ще взяти з собою все рухоме майно як дарунок батькові та братам і запевнив, що замість цього він дасть йому ще більше, крім того, що в нього було. Він сказав також, що дарує йому торговельне судно з усякими коштовностями, щоб він міг перевезти подарунки, і це судно супроводитиме його. Дарій, напевне, як я гадаю,

пообіцяв йому все це без жодної задньої думки, але Демокед злякався, чи не хотів Дарій у такий спосіб випробувати його і не поспішив охоче прийняти все те, що той йому давав, але сказав, що своє майно залишить там, де воно є, що він мав його, скоро повернеться. Але судно, що пообіцяв йому Дарій для перевезення подарунків братам, він прийняв. Дарій, давши йому такий самий наказ, відіслав усіх їх на корабель, щоб вони відпливли.

136. Спочатку вони прибули до фінікійського міста Сідона і там спорудили дві трієри і велике фінікійське вантажне судно [1] з усякими коштовностями. Коли все було підготовлено, вони вирушили до Еллади і, наблизившись до її узбережжів, робили замітки і, нарешті, відвідавши більшість із її найславетніших місцевостей, вони прибули до Таранта в Італії. Там через прихильне ставлення до Демокеда цар тарантинців Арістофілід спершу познімав керма з мідійських суден, а потім ув'язнив і самих персів, ніби вони були шпигунами. Коли таке було вчинено з персами, Демокед прибув до Кротона, і коли він опинився на своїй батьківщині, Арістофілід звільнив персів і повернув їм усі речі, забрані із кораблів.

137. Тоді перси продовжили свою морську подорож і, переслідуючи Демокеда, прибули до Кротона. Вони застали Демокеда, коли той походжав по агорі, і схопили його. Із кротонців одні, побоюючись персів, готові були залишити його на призволяще, проте інші кинулися і почали ціпками лупцювати персів, які запротестували, кричачи: «Гей ви, кротонці! Зважте на те, що ви робите: ви хочете вирвати з наших рук невільника, що втік від нашого царя. Як поставиться наш цар до такої образи? І чи буде вам гаразд від того, що ви робите, коли ви в нас його заберете? Проти якого іншого міста ми оголосимо негайно війну, як не проти вашого? Яке інше місто ми поневолимо, як не ваше?» Так вони промовляли до кротонців, але хіба можна було їх умовити. Кротонці відняли в них Демокеда, забрали вантажне судно, яким вони припливли. І перси повернулися до Азії, і вже не намагалися більше, втративши свого провідника, обстежувати узбережжя Еллади і збирати докладні відомості. Проте Демокед, коли вони від'їжджали, попросив їх переказати Дарієві, що він — Демокед — присватався до Мілонової дочки і хоче пошлюбити її. Бо ім'я атлета Мілона було добре відоме цареві [1] і він його дуже поважав. І я гадаю, що саме з цього приводу Демокед поквапився з цим шлюбом, витративши багато грошей, щоб показати Дарієві, що і в своїй країні його — Демокеда — дуже шанують [2].

138. Перси відпливли з Кротона і море викинуло їхні кораблі на берег Іапігії. Там їх повернули в рабство, поки один вигнанець із Таранта, Гілл, не викупив їх і не відвіз до Дарія. А Дарій за його заслуги готовий був дати все, що той схоче. Гілл розповів Дарієві спершу про своє нещастя і попросив його подбати про повернення до Таранта. І щоб не викликати заворушення в Елладі, якщо заради лише нього самого відпливе великий флот до Італії, Гілл сказав Дарієві, що кнідяни, напевне, можуть більш, ніж хто інший, допомогти йому повернутися на батьківщину, бо вони друзі тарантинців і певніше, ніж будь-хто інший, повернуть його. І Дарій пообіцяв йому, приступив до виконання обіцян-

ки. Отже, він послав посланця до Кніда і попросив його мешканців подбати про повернення Гілла до Таранта. Кнідяни послухалися Дарія, але їм не пощастило умовити тарантинців, а вони не були настільки сильними, щоб застосувати силу. Так воно сталося, і послані Дарієм перси були першими з тих, що з Азії прибули до Еллади і їх було послано як шпигунів для того, про що я вже сказав.

139. Після цього цар Дарій завоював Самос [1], перше серед усіх еллінських і варварських міст, ось із якої причини. Коли син Кіра Камбіс вирушив у похід на Єгипет, його відвідали й інші численні елліни. Одні, звичайно, з метою торгівлі (інші як найманці), а деякі з метою побачити країну. Один із них був сином Аяка, Сілосонт, Полікратів брат, вигнаний із Самоса. Цьому Сілосонтові дуже пощастило і ось як. Він узяв червоний плащ, одягнув його і походжав на агорі Мемфіса. Його побачив Дарій, який тоді охороняв Камбіса і не був якоюсь видатною особою. Отже, він побачив плащ, підійшов до Сілосонта і попросив продати йому плащ. Сілосонт, коли побачив, що Дарієві кортить придбати цей плащ, ніби сам бог підказав йому, він сказав: «Я не продаю цей плащ, скільки б мені за нього не дали, але можу, якщо хочеш, подарувати його тобі, досить того, що ти його візьмеш». Дарій подякував йому за це, і взяв собі плащ. А Сілосонт подумав, що він через свою необачність позбувся плаща.

140. Проте через деякий час помер Камбіс і проти мага повстали ті семеро і з них царську владу одержав Дарій. Сілосонт довідався, що царська влада перейшла до тієї людини, яка колись у Єгипті попросила в нього те вбрання і він їй подарував його. Він прибув у Суси, сів біля дверей царського палацу і сказав, що є благодійником Дарія. Ці слова почув воротар і доповів про це цареві. Той здивувався і сказав: «Що це за еллін, який є моїм благодійником [1] і я мушу бути йому вдячним за його благодіяння, бо я зовсім недавно став царем? Крім того, за цей час ніхто з еллінів ще не відвідав нас. Отже, я не маю ніяких зобов'язань перед жодним елліном. Незважаючи на все це, приведіть його до мене, щоб я довідався, що він хоче, коли каже таке». Воротар привів Сілосонта, встав там і товмачі почали його розпитувати, хто він такий і що зробив і чому каже, ніби він є благодійником царя. Тоді Сілосонт розповів про все, що було з тим плащем і що він саме той, хто подарував його цареві. На це Дарій відповів: «Благородна людино! Так це ти, коли я ще не мав жодної влади, зробив мені цей подарунок, хоч і не дуже цінний! Байдуже, вдячність моя буде такою, якби ти тепер зробив мені якийсь дуже цінний подарунок. Щоб віддячити тобі, я дам тобі срібла і золота, скільки хочеш, щоб ти не шкодував колись, що зробив добро Дарієві, сину Гістаспа». Сілосонт відповів на це: «Царю мій! Не давай мені ні золота, ні срібла, але звільни мою батьківщину Самос і поверни її мені. Після вбивства мого брата Полікрата, якого вбив Оройт, там владарює наш раб. Поверни мені мою вітчизну, не вбиваючи там і не поневолюючи людей».

141. Коли цю промову почув Дарій, він послав військо на чолі з Отаном, який був одним із сімох, і дав йому наказ виконати те, про що просив Сілосонт. Отан зійшов на берег і почав готувати похід.

142. На той час урядування на Самосі мав Меандрій, син Меандрія, і владу він одержав, будучи заступником Полікрата. Він хотів бути найсправедливішою людиною на світі, але це йому не довелося. Коли він дізнався про смерть Полікрата, то спершу спорудив жертовник Зевсові Елевтерію навколо храму і оточив його священною округою, яка і тепер ще існує в передмісті. Потім, закінчивши це, він зібрав усіх громадян за збори і звернувся до них із такою промовою: «Як ви самі знаєте, мені передав усю владу і свій скипетер Полікрат і це дає мені право тепер стати вашим царем. Проте я сам не робитиму того, за що я звинувачую інших. Бо і Полікрат, який був тираном над людьми рівними йому, мені не подобався, і зневажаю всіх, хто робить щось подібне. Полікрат спокутував тепер, коли його спіткала жорстока доля. Я тепер у вашій присутності передаю вам владу і оголошую демократію. Проте, я вважаю справедливим, щоб мені було дано таку винагороду. По-перше, на знак особливої пошани, щоб мені було видано з Полікратового майна шість талантів. Крім того, я прошу, щоб мені і всім моїм нащадкам було дано посаду жерця Зевса Елевтерія [1], на честь якого я сам побудував святилище і завдяки якому я дарую вам свободу». Таке він одразу пообіцяв самосцям, але один із них підвівся і сказав: «Але ти не гідний урядувати нами, ти людина низького роду, ти мерзотник, краще ти звітуйся перед нами, що ти зробив із дорученими тобі грошима!»

143. Це сказав один із знатних громадян, якого звали Телесарх. Але Меандрій подумав, що коли він відмовиться від влади, хтось інший замість нього стане тираном, і через це він зовсім не мав наміру відмовитися від влади. Він віддалився на акрополь і запросив до себе одного по одному громадян, ніби для того, щоб звітуватися про витрачені гроші, і там затримав їх і ув'язнив. Так вони залишилися ув'язненими, а Меандрія після того спіткала якась хвороба. Тоді його брат на ім'я Лікарет [1], гадаючи, що Меандрій помре, щоб йому легше було захопити владу над Самосом, убив усіх ув'язнених, бо, мовляв, вони, як це довели, не хотіли бути вільними.

144. Коли, нарешті, прибули на Самос перси, повертаючи на його батьківщину Сілосонта, ніхто там не вчинив їм ніякого опору і прибічники Меандрія, і він сам оголосили їм, що вони готові скласти угоду і покинути острів. Отан прийняв таку умову і склав із ними угоду і найзнатніші з персів поставили крісла перед акрополем і посідали на них.

145. У тирана Меандрія був брат не сповна розуму, якого звали Харілай. Він, я не знаю, за який злочин, був ув'язнений у підземній в'язниці *. І саме тоді він почув про те, що сталося. Харілай підвівся в своїх кайданах і щойно побачив персів, як вони спокійно сидять там, почав галасувати і казав, що хоче порозмовляти з Меандрієм, який почув це і наказав вивести його з в'язниці і привести до нього. І щойно його привели, він почав лаяти свого брата, називаючи його боягузом і намагаючись умовити його напасти на персів, кричачи: «Мене, архинегіднику, свого брата, який не зробив жодного злочину такого, щоб мене ув'язнити, ти ув'язнив і закував у кайдани. А тепер, коли ти бачиш персів, які хочуть прогнати тебе і позбавити притулку, ти не наважуєшся помститися на них, хоч це так легко їх знащити? А якщо ти їх боїшся,

дай мені твоїх найманців і я покажу їм, як приходити сюди. А тебе я охоче візьму і прожену з нашого острова».

146. Так сказав Харілай, а Меандрій послухав його, на мою думку, не тому, що дійшов до такого безумства, щоб подумати, ніби він може своїми силами помірятися з царем, але радше через заздрість до Сілосонта, що тому так легко дісталася влада над містом. Отже, він мав намір лише подратувати персів і цим послабити силу самосців, а потім віддати персам місто. І так він гадав, бо був цілком певний, що, коли самосці нападуть на персів, ті ще більше розгніваються на них. Крім того, він мав на меті, коли лише схоче, безпечно втекти з острова, бо він зробив тунель із акрополя до моря. Отже, Меандрій утік на кораблі з Самосу, а Харілай озброїв усіх найманців і відчинив брами акрополя і напав на персів, які зовсім не очікували такого, вважаючи, що все гаразд, якщо складено угоду. Найманці напали на персів і почали вбивати найзнатніших із них, тих, яких несли на ношах. Отаке робили вони, але інше перське військо поспішило на допомогу і найманці, відкинуті знову, замкнулися на акрополі.

147. Стратег Отан, коли, по-перше, побачив загибель багатьох, персів, а по-друге, пам'ятаючи про наказ, що йому дав Дарій, виряджаючи в похід, не вбивати нікого з самосців, не продавати нікого в рабство і передати острів без утрат Сілосонтові, але він забув про це і наказав своїм воїнам усіх вбивати без розбору, кого вони захоплять. Тоді одна частина війська обложила акрополь, а інша вбивала без розбору: чи були вони в святилищі, чи за його межами.

148. А Меандрій, утікши з Самосу, приплив до Акедеімону [1]. Скоро прибув він у місто, привізши з собою різні речі, що захопив їх, і зробив із ними таке. Він виніс із дому золоті та срібні келехи і його слуги почали їх чистити, а він на той час розмовляв із Клеоменом, сином Анаксандріда, який був тоді спартанським царем, і проводжав його додому, а коли Клеомен побачив ці келехи, прийшов у захоплення. Меандрій запропонував йому взяти ті, які він побажає. Меандрій повторював це двічі й тричі, але Клеомен виявився найчеснішою людиною на світі, бо він не вважав за справедливе взяти те, що йому давав Меандрій і, зрозумівши, що той міг дати це іншим громадянам і в такий спосіб заручитися допомогою, яку хотів одержати від них, пішов до ефорів і сказав їм, що краще було б, коли б самосець пішов геть із Пелопоннесу, щоб він не спокусив ні його, ні когось іншого з спартанців і зробив би їх нікчемними. Вони зважили на його слова і оголосили про вислання з їхньої країни Меандрія.

149. Перси винищили на Самосі мешканців і повернули спустошений острів Сілосонтові [1]. Коли проминув деякий час, стратег Отан внаслідок одного свого сновидіння і через хворобу статевих органів, яка його спіткала, зібрав мешканців і залюднив острів.

150. Коли перський флот відплив на Самос, вавілоняни, які добре підготувалися, підняли повстання [1]. Бо за весь той час, коли царював маг, і проти нього повстали семеро, і коли виникли заворушення, вони готувалися до облоги. І я не знаю, як робилися ці підготування, щоб їх не викрили. Але коли вже явно було проголошено повстання, вавілоня-

ни ось що зробили. Вони відокремили від усіх інших своїх матерів, а крім того ще по одній із своїх жінок, яку хотіли залишити в своєму домі, а всіх інших подушили. Оцю одну кожен залишив собі з метою готування їжі.

151. Дарій довідався про повстання і зібрав усі свої сили, щоб вирушити в похід на Вавилон, і почав його обкладати, але вавилоняни не звертали уваги на облогу. Зійшли вони на свої башти у фортеці і розважались там танцями, і знущалися з Дарія та його війська, і один із них навіть сказав, глузуючи: «Що ви там сидите, перси, і не ворушитеся? Коли вже почнуть жеребитися лошихи, тоді лише ви здобудете наше місто». Так сказав один із вавилонян, не маючи на думці, що мули можуть жеребитися.

152. Так минув уже цілий рік і сім місяців, і Дарій із своїм військом зажурилися, не спроможні перемогти вавилонян. Проте яку б хитрість чи витівку не вигадував Дарій, він ніяк не міг їх подолати. Випробував різні хитрощі, навіть застосував те, з допомогою чого Кір колись здобув місто, і це не допомогло йому. Але все було даремно, бо вавилоняни вдалися до надійних заходів для оборони.

153. Тим часом, на двадцятий місяць облоги Зопір, син Мегабіза, одного з сімох, які вбили мага, цей Зопір, Мегабізів син, довідався про таке чудо [1]: одна з в'ючних лоших ожеребилася. Коли йому про це сповістили, він спершу не повірив, а побачивши жеребеня, наказав тим, що подію бачили, нікому про це не говорити. Тоді Зопірові здалося, скоро він співставив сказане тим вавилонянином, що коли мули народжуватимуть, тоді фортецю буде здобуто через чудо, яке тут сталося, що справді не без божої волі провіщував вавилонянин, і Вавилон можна здобути.

154. Коли так йому здалося, що Вавилон приречено до падіння, він прийшов до Дарія і спитав його, чи справді він бажає, щоб Вавилон було здобуто. І коли дістав підтвердження, то вирішив, що здобуття Вавилона — це його справа, бо перси дуже високої думки про особисті подвиги людей. Так він вирішив, що лише покалічивши себе і перейшовши на бік вавилонян, він зможе досягти перемоги над ними. Отже, не довго думаючи, він жахливо покалічив себе: відрізав собі носа і вуха, розкуйовдив волосся, відшмагав себе, і в такому вигляді прийшов до Дарія.

155. Коли Дарій побачив так скаліченого одного з найзнатніших персів, дуже розхвилювався, скочив із свого трону, скрикнув і запитав, хто це наважився зробити таке неподобство. Той відповів йому: «Нема такої людини, крім тебе, яка була б спроможна довести мене до такого жалюгідного стану, в якому ти мене бачиш. Не зробив мені це, царю мій, ніхто з іноземців, але я сам це зробив, бо не можу терпіти, щоб із персів знущалися ассірійці» [1]. Дарій відповів йому: «Найжорстокіший із смертних, так ти спотворив найвродливішу людину, як ти кажеш, через тих обложених ти на все життя покалічив себе. Як же зможемо ми перемогти ворогів, ти, нерозсудливий, через твоє каліцтво? Як не сказати мені, що ти загубив свій розум оцим спотворенням, яке ти зробив над собою?» Зопір так відповів йому: «Як би я повідомив тебе про те, що я маю намір зробити, ти не так зустрів би мене. Отже, тепер, коли твоє

військо виявиться достойним, ми здобудемо Вавилон. Я, отакий, яким я тепер є, дезертую і піду до їхньої фортеці і скажу їм, що ти мене так покалічив. І гадаю, скоро я їх переконаю, що це правда, вони призначать мене начальником свого війська. А ти на десятий день після того, як я зайду в їхню фортецю, поставиш тисячі людей з тієї частини твого війська, якої тобі не шкода, якщо вона загине, біля брами, що зветься брамою Семіраміди. Потім знову на сьомий день після десятого постав мені інших дві тисячі при брамі, що називається брамою Ніна [2]. Після цього ти пропусти ще двадцять днів і тоді приведи ще чотири тисячі і постав їх при так званій Халдейській брамі. Хай вони не мають при собі ні оці, ні попередні, ніякої оборонної зброї, крім кинджалів. Це дозволь їм мати. Після двадцяти днів накажи, щоб інша частина війська пішла в загальний наступ на фортецю, а основну частину персів я тебе прошу розташувати при брамах Бела і Кіссійськими. Бо, коли я вчиню великі подвиги, як гадаю, то вавілоняни довірятимуть мені і щодо всього іншого і, зокрема, дадуть мені й гаки від брамних засувів, і тоді вже це буде моєю справою та справою персів, що саме ми зробимо.

156. Такі поради дав Зопір Дарієві, а сам побіг до брами, часто озираючись, ніби він був справжнім перебіжчиком. Коли з високих башт його побачили лучники, що там були, вони позбігали униз, трохи відтулили браму і запитали його, хто він такий і чого йому треба. Він сказав, що звуть його Зопір, і що він прийшов до них як перебіжчик. Ледве почули це воротарі, як, звичайно, повели його до своїх вавілонських начальників. Вставши перед ними, він гірко оплакав свою долю і сказав, що його так покалічив Дарій, бо він йому запропонував відвести його військо і піти геть, адже той не бачить, як можна оволодіти містом. Далі Зопір продовжував: «А тепер, о вавілоняни, я прийшов до вас, як найбільше для вас благо, а для Дарія й його перського війська — найбільше лихо, бо він мені заплатить за те, що він мене так покалічив. Адже я докладно знаю про всі його наміри».

157. Вавилоняни, побачивши людину, що була однією з перших серед знатних персів, тепер без носа, без вух, скривавлену, з багатьма слідами від шмагання, всі повірили їй, у тому, що вона каже правду, і прийшла їм на допомогу, і через це охоче дали їй усе, що вона просила. А Зопір попросив дати йому військо. І коли він його від них одержав, він взявся за виконання, того, про що умовився з Дарієм. Отже, на десятий день він вивів вавилонське військо, оточив тисячу тих перших, про яких домовився з Дарієм і поперерізував їх. Коли вавилоняни побачили, що він виконує все, як їм пообіцяв, вони дуже зраділи і вже були готові дати йому все, що він попросить. Він зачекав, щоб минули призначені дні, і вдруге вивів добірні загони вавилонського війська і перерізав іще дві тисячі дарієвих воїнів. Коли і це побачили вавілоняни, всі вони почали розхвалювати Зопіра і тільки про нього йшли в них розмови. Він знов зачекав, щоб минули призначені дні і вивів вавілонян на місце, про яке умовився з Дарієм, оточив і перебив іще чотири тисячі перських воїнів. І коли він зробив такий подвиг, то добився всього, що хотів, його призначили головним воєначальником і начальником охоронців фортеці.

158. Отже, коли Дарій розпочав загальний наступ із усіх напрямів на фортецю, тоді вже виявилася Зопірова зрада. Бо вавилоняни піднялися на мури фортеці і оборонялися проти нападів Дарієвого війська, а Зопір відчинив навстіж так звані Кіссійську і Белову брами і пропустив персів у фортецю. А серед вавилонян ті, які побачили, що сталося, кинулися тікати в святилище Зевса-Бела, а ті, які ще цього не побачили, залишилися кожен на своєму місці, аж поки й вони зрозуміли, що сталася зрада.

159. Так удруге було здобуто Вавилон, а Дарій, підкоривши вавилонян, зруйнував усі мури фортеці і зламав усі брами (бо перед тим, коли Кір здобув Вавилон, він цього не зробив). Потім Дарій посадив на кіл найвидатніших із мешканців [1], числом до трьох тисяч, а інших залишив вільними, дозволивши їм жити в місті. А для того, щоб вавилоняни взяли собі жінок (аби не припинився їхній рід), Дарій передбачив і зробив таке (бо своїх жінок, як я вже сказав спочатку, вавилоняни задушили для заощадження харчів) — він наказав сусіднім народам зебезпечити жінками Вавилон, визначивши кожному з них певне число жінок, і так він зосередив там п'ятдесят тисяч жінок. Від цих жінок походять теперішні вавилоняни.

160. На думку Дарія, ніхто з персів не перевершив Зопіра щодо його мужності, ні з тих, які були до нього, ні з сучасних, за винятком самого Кіра, бо з Кіром жоден перс не вважав себе гідним зрівнятися. Кажуть, що часто Дарій висловлював думку, що краще було б, коли б Зопір не зазнав такого каліцтва, ніж до його держави крім цього було б приєднано ще двадцять Вавилонів. Він щедро винагородив його. Бо щороку давав йому дари такі, які перси вважають за найцінніші. І віддав йому у володіння до кінця його життя Вавилон, звільнив його від податків і ще багато інших привілеїв він дав йому. Від цього Зопіра народився Мегабіз, котрий як стратег воював у Єгипті з афінянами та їхніми союзниками [1]. І цього Мегабіза сином був Зопір, який, покинувши персів, перейшов до афінян.

Книга IV

МЕЛЬПОМЕНА

1. Після здобуття Вавілона Дарій вирушив у похід на скіфів. Оскільки Азія мала в своєму населенні багато чоловіків і в царські скарбниці постійно надходило багато грошей, Дарій побажав помститися на скіфах за те, що вони колись удерлися до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати, і так вони перші розпочали ворожі дії. Справді, як я вже сказав вище, скіфи були владарями Верхньої Азії впродовж двадцяти восьми років. Удерлися вони до Азії, переслідуючи кіммерійців, і позбавили влади мідійців, бо до приходу скіфів мідійці владарювали в Азії. Але скіфів, які були відсутні протягом двадцяти восьми років, коли вони повернулися до своєї країни, спіткали випробування такі тяжкі, як і ті, що були в Мідії, адже вони зустріли там численне вороже військо, бо скіфські жінки через те, що їхніх чоловіків не було з ними так довго, взяли собі за чоловіків рабів.

2. Усіх своїх рабів скіфи осліплюють, а причина цього молоко, яке вони звичайно п'ють. І ось як вони це роблять. Вони беруть кістяні рурки, дуже схожі на сопілки, засувають їх у статеві органи кобили і дмухають ротом, і коли один дме, другий доїть. Вони кажуть, що так вони роблять тому, що через дмухання роздуваються жили кобили і спускається її вим'я. Коли вони закінчують доїти, вони наливають молоко в глибокі дерев'яні посудини, саджають навколо кожної посудини на однаковій відстані один від одного сліпих і ті збовтують молоко. Потім вони знімають вершки, що утворюються на поверхні, які вважають кращою частиною молока, а те, що залишається на дні, вважають за гіршу частину. З цієї причини кожну людину, яку скіфи беруть у полон, вони осліплюють, бо вони не землероби, а кочовики.

3. Отже, від цих скіфських рабів і від жінок народилося і виросло покоління юнаків, які, довідавшись про своє походження, виступили проти тих, що повернулися з Мідії. І перш за все вони прокопали широченний рів [1], що починався від Таврських гір і доходив до Маєтійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину. Там вони відрізали від Скіфії значну частину. Потім, коли скіфи вдерлися в країну, вони вчинили їм опір і почали з ними битися. Після багатьох боїв, коли

виявилося, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із скіфів сказав так: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити [2]: відкинути списи та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони зрозуміють, що вони наші раби, і перестануть чинити нам опір. Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшися тому, що сталося, юнаки припинили битву і повтікали.

4. Так скіфи, які заволоділи були Азією, потім вигнані мідянами, повернулися до своєї землі. Бажаючи покарати їх, Дарій зібрав у похід проти них військо.

5. Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший [1] серед усіх народів, і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, був такий, що називався Таргітаєм [2]. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борісфена [3]. Від них походив Таргітай і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша [4]. Перший побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

6. Отже, як кажуть, від Ліпоксая походять ті скіфи, плем'я яких називається авхатами, від середнього брата, Арпоксая, ті, що називаються катіарами і траспіями і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами [1], а всі вони разом, як кажуть, називаються сколотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву скіфи [2] їм дали елліни.

7. Отаке є походження скіфів за їхніми власними словами, а відтоді, коли вони з'явилися, тобто від першого їхнього царя Таргітая до похода Дарія проти них, минуло як раз тисяча років [1], не більше. Те священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають стільки землі, скільки він за один день може об'їхати верхи. Оскільки їхня країна дуже велика, Колаксай, як кажуть, поділив її на три царства для своїх дітей і одне з них зробив дуже великим, саме те, в якому зберігається золото. В краях, розташованих вище на півночі від останніх мешканців країни, сиплеться пір'я [2] і неможливо нічого ні бачити, ні йти далі, бо і земля тим і повітря наповнені пір'ям і воно заважає щось бачити.

8. Таке розповідають скіфи про свій народ і про країну, яка вище від них на півночі. Проте елліни [1], що мешкають на узбережжях Понту, ось

що кажуть про це. Геракл, коли він гнав Геріонових бугаїв, прибув до цієї країни, де тепер мешкають скіфи і яка тоді була пустельною. А Геріон, кажуть, мешкав поза Понтом, на острові, що його елліни називають Еритея [2], десь поблизу Гадейрів, які розташовані далі за Геракловими стовпами на узбережжі Океану. Океан, як твердять, починається на сході і обтікає всю землю. Так кажуть, але для цього не наводять ніяких доказів. Звідти повертався Геракл і щойно він прибув до країни, яка тепер називається Скіфією (бо його там застала зима і мороз), як витяг свою лев'ячу шкуру, загорнувся в неї і тут на нього найшов сон, а його коні, що паслися, запряжені в колесницю [3], тим часом зникли з божої волі.

9. Ледве прокинувся Геракл і почав шукати своїх коней, обійшов усю ту землю і нарешті прибув до країни, яка називається Гілея. І там в одній печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівою, а наполовину змією [1]: до сідниць її тіло було жіночим, а нижче — зміїним. Він побачивши її здивувався і спитав її, чи не бачила вона десь його коней, що зникли. Вона тоді відповіла йому, що вони в неї, але вона поверне йому їх, коли він із нею з'єднається. І Геракл за таку ціну погодився з'єднатися з нею. А вона весь час відкладала повернення йому коней, бо хотіла якнайдовше жити з Гераклом, а він хотів забрати коней і піти геть. Нарешті, вона віддала йому їх і сказала: «Цих коней, що прийшли сюди, заради тебе я врятувала, а ти винагородив мене за мою послугу; від тебе я зачала троїх синів. Коли ці сини виростуть, що мені з ними робити, поясни мені, чи я залишу їх тут (бо цією країною володію лише я сама), чи я відішлю їх до тебе?» Так вона його запитала, а він, кажуть, так їй відповів: «Скоро ти побачиш, що сини вже стали дорослими, зроби те, що я тобі скажу, і це ти правильно зробиш: хто з них ти побачиш, зможе натягнути оцей лук ось так і зможе підперезатися оцим поясом, як я тобі показую, того ти залиш у цій країні. А хто не спроможеться зробити так, як я тобі кажу, того ти прожени геть із цієї країни. І коли ти так зробиш, ти і сама будеш задоволена і виконаєш мої вказівки».

10. Так він узяв один із своїх луків (бо до тих пір Геракл носив із собою два луки) і показав, як слід оперезуватися поясом і передав їй і лук, і пояс, які носив на тому боці, де було припасовано золоту чашу [1], а передавши їх, відійшов. Коли народилися сини, вона спершу дала їм імена: першого назвала Агатірсом, другого Гелоном, а останнього — Скіфом. Згодом, коли вони стали чоловіками, вона згадала про доручення Геракла і виконала його. І сталося так, що двох з її синів, Агатірса і Гелона, які не спромоглися виконати запропоноване матір'ю, вона вигнала з країни і вони пішли світ за очі. Проте молодший із них, Скіф, виконав запропоноване йому і залишився в країні. І від Скіфа, Гераклова сина, походять ті, що стають царями скіфів. І на згадку про ту чашу скіфи і до цього часу носять підвішану на поясі чашу. (Оце, власне, зробила для Скіфа, і саме лише для нього, його мати). Це, про що я розповів, переказують елліни, які мешкають на берегах Понту.

11. Є ще і третій переказ [1], якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагети і через це скіфи перейшли за

ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившися наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу [2] (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того вони покинули країну [3]. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці [1], кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа [2]. Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збившися з шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе кавказькі гори, збочили з шляху в сторону суходолу і вдерлися до мідійської землі. Такий існує інший переказ як в еллінів, так і у варварів.

13. Арістей [1], син Каїстробія, проконнесець, в своєму епічному творі розповідає, що він, натхнений Фебом, прибув до ісседонів, а за ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото [2], а там далі біля моря живуть гіпербореї [3]. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Арімаспи витіснили з країни ісседонів [4], а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря [5], скіфи змусили покинути країну. Отже, і цей переказ не узгоджується з тим, що розповідають скіфи про свою країну.

14. А звідки був цей Арістей [1], який склав такий епос, уже було сказано, а про те, що я чув про нього в Проконнесі і в Кізіку, я скажу. Кажуть, що Арістей був там за своїм народженням не нижчий за будь-кого з громадян. Зайшовши в Проконнесі до сукновальні, він там помер.

Сукновал зачинив майстерню і пішов сказати родичам померлого. Вже в місті поширилася чутка про смерть Арістея, коли один кізікенець, що прийшов із міста Артакі [2], піддав сумніву правдивість цієї чутки, сказавши, що він зустрів Арістея, коли той ішов у Кізік, і навіть розмовляв із ним. І він наполягав на своєму сумніві, а родичі померлого прийшли до майстерні, маючи з собою все необхідне для похоро-

ну. Але коли вони відчинили майстерню, то не знайшли там ні живого, ні померлого Арістея. Згодом, коли минуло шість років, кажуть, Арістей з'явився в Проконнесі і склав там той твір, що його елліни називають тепер Арімаспією, а склавши його він зник удруге.

15. Оце кажуть у двох містах, а наступне мені сказали, відбулося в мешканців Метапонта в Італії за двісті сорок років [1] після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі з тим, що було в Метапонті. Метапонтійці розповідають, що в їхню країну з'явився той самий Арістей і наказав їм спорудити жертовник Аполлонові [2], а біля нього поставити статую з ім'ям на ній проконнесця Арістея, бо, сказав він, лише до них італіотів, а більш ні до кого не приходив Аполлон і що сам він його супроводжував, але тоді, коли він супроводжував бога, він був круком [3]. Так він сказав за словами метапонтійців і зник, а вони послали людей у Дельфи і запитали пророче святилище, що це за явище було тієї людини. Піфія відповіла їм, щоб вони послухалися і зробили все, як їм було сказано тим явищем і, якщо вони його послухаються, це буде їм на добро. Вони послухалися і все виконали. І справді, тепер біля статуї Аполлона [4] стоїть ще одна статуя з ім'ям Арістея, а навколо ростуть лаврові дерева. Статую поставлено на агорі. Отже, досить тепер про Арістея того, що я сказав.

16. Що там далі на північ від цієї країни, про яку ведеться в мене оповідання, ніхто не знає нічого певного, бо сказати правду, я не міг ні від кого довідатися, хто б знав про це як самовидець. Отже, навіть і сам Арістей [1], про якого я розповів трохи вище, навіть і він у своєму творі повідомляє, що він не ходив далі від ісседонів, але про те, що там далі, він розповідає з чуток, додаючи, що так кажуть ісседони. Хоч як там було, я намагався в своєму дослідженні зайти якомога далі, і наводжу всі надійні відомості, які я чув.

17. Від гавані борісфенітів [1] (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліппіди [2], які є напів елліни і напів скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами [3]. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж [4]. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від Борісфена.

18. Якщо перейти Борісфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея [1], а якщо йти ще вище, там живуть скіфи-землероби [2], яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борисфенітами, а самих себе ті елліни називають ольвіополітами. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап [3], а на півночі на відстані, якщо пливти одинадцять днів, там джерела Борисфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги [4], які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці кочовики живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра [1].

20. За Герром простягається країна, що називається царською [1], і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Тавріки, а на схід — до рову, що як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни. Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда [2]. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни [3], це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам [1], які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни [2] в країні, що вся заросла різними деревами.

22. Вище над будінами на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тіссагети [1], окрема і численна народність. Вони живуть полюванням. Поряд із ними живуть у тій самій країні ті, що називаються іюрки. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець злізає на дерево і очікує. Кожен там має призвичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе уваги. І кінь очікує так само, як і собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з луку, скочує на коня і переслідує її разом із собакою. Вище від них, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають інші скіфи, які відокремилися від царських скіфів і згодом прийшли до цієї країни.

23. Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом [1], але далі вона кам'яниста і нерівна. Коли перейти на значну відстань від цієї кам'янистої землі, прийдеш до узгір'їв високих гір, де живуть люди, які, кажуть, усі від народження — і чоловіки і жінки — лисі [2], в них плоскі носи і великі підборіддя, вони розмовляють своєю мовою, але одягаються так, як скіфи, і годуються плодами якихось дерев. Дерево, плодами якого вони харчуються, називається понтійським [3] і воно велике, розміром приблизно з смоківницю. На ньому ростуть плоди завбільшки з боби, а в них є кісточки. Коли ці плоди дозрівають, їх висипають на тканину і вичавлюють, а з них витікає густа і чорна рідина і її називають асхі. Вони її злизують або змішують її з молоком і п'ють, а з гущавини роблять пироги і їх їдять, оскільки в них мало худоби, бо в тих краях пасовища дуже вбогі. Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою непромокальною повстю, а влітку залишає дерево без повсті. Їх не пригноблює ніхто з людей, бо їх уважають за священних. Нема в них ніякої зброї. І по-перше, вони заспокоюють своїх сусідів, коли ті сваряться між собою, а по-друге,

якщо хтось приходить до них, шукаючи притулку, то його ніхто не може скривдити. Цей народ називається аргіппаї.

24. До цих лисих ще досить відома країна і народи, що там біля них мешкають, бо іноді і скіфи заходять до їхньої країни і неважко одержати від них відомості, а також і від еллінів із гавані Борисфена та інших гаваней Понту. Ті скіфи, які заходять до них, обмінюються товарами, використовуючи при цьому сім [1] товмачів із сіма мовами.

25. До країни цих людей, як я сказав, місцевості відомі, але далі на північ від цих лисих людей ніхто не може дати певних відомостей, бо шлях перегороджують високі недоступні гори [1], які людина не може перейти. Проте лисі люди розповідають, а я їм щодо цього не йму віри, ніби на цих горах живуть люди з козячими ногами, а якщо піти далі від них, то там є люди, що сплять шість місяців щороку [2], і цього я аж ніяк не можу припустити. Але щодо місцевостей на схід від лисих людей, то можна з певністю сказати, що там живуть ісседони. Проте щодо місцевостей, розташованих вище від лисих та від ісседонів на півночі, ми нічого не знаємо, крім того, що розповідають ці люди.

26. Кажуть, що ісседони мають такі звичаї. Коли помирає чийсь батько, всі його родичі приносять баранину, потім готують жертвоприношення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього і м'ясо померлого батька свого господаря, потім перемішують усе це м'ясо і влаштовують учту [1]. Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять їй щороку великі жертви [2]. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків [3]. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі люди і їхні жінки рівноправні з чоловіками [4].

27. Про них, як я сказав, є відомості, але про те, що там вище від них, про однооких людей і грифів, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим. Отже, від скіфів ми маємо ці відомості і одноооких людей ми називаємо по-скіфському арімаспами [1], бо скіфською мовою аріма — це одне, а спу — це око.

28. В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сувора [1], що нестерпний мороз триває вісім місяців, так що коли проллєш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнюка. Море замерзає, а також і ввесь Кіммерійський Боспор [2]. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами на своїх возах через протоку, до сіндів [3]. Така сувора зима триває там вісім місяців без перерви, а впродовж інших чотирьох місяців там уже не так холодно. А зима в тих краях не схожа на зиму, яка буває в усіх інших краях, бо там у добу дощів не випадає багато опадів, але влітку весь час ідуть дощі. І на той час, коли в інших краях гримить грім, у них його не буває, а влітку часто гримить грім. Якщо грім загримить узимку, то це вважають за небувале чудо. Так само, коли буває землетрус у Скіфії, чи влітку, чи взимку, це вважають за чудо. Їхні коні добре витримують цю сувору зиму [4], але віслюки і мули зовсім не витримують її,

між тим як в інших краях під час морозів коні замерзають і здихають, але віслюки і мули витримують.

29. На мою думку, порода биків без рогів [1], що там живе, через це не має рогів. Мою думку підтверджує і цей вірш із Гомерової «Одіссеї», в якому сказано: «І в Лівії, де завжди ягнята народжуються з рогами» (IV, 85).

І добре це сказано, бо в жаркому кліматі роги швидко виростають. Навпаки там, де буває дуже холодно, в тварин або зовсім не ростуть роги, або ледве виростають.

30. Такі наслідки бувають від холоду в тих краях. Проте я не можу пояснити (бо моє оповідання від самого початку потребує відхилень), чому в усій Елеї не можуть народжуватися мули [1], хоча їхня країна зовсім не холодна і для цього не існує жодної іншої причини. Самі елейці кажуть, що в їхній країні не народжуються мули через якесь прокляття. А справа дійсно стоїть так, що коли настає час запліднюватися кобилам, елейці відводять їх до своїх сусідів і там залишають їх, щоб їх запліднили віслюки і вони завагітнили. Потім вони знову відводять їх до своєї країни.

31. Щодо пір'їв [1], про які кажуть скіфи, ніби все повітря буває повне ними і не можна нічого побачити перед собою і йти далі, то я маю таку думку.

В північних краях цієї землі падає безперервно сніг і, звичайно, його менше влітку, ніж узимку. Отже, той, хто зблизька бачить, як падає густий сніг, зрозуміє, що я хочу сказати, бо сніг справді схожий на пір'я. І з приводу цієї суворої зими, північні частини цього материка не залюднені. Отже, я маю думку, що скіфи і їхні сусіди кажуть про пір'я, порівнюючи сніг із пір'ями. Оце, що я написав, таке розповідають про ті далекі краї.

32. Про гіпербореїв [1] ні скіфи не розповідають нічого, ні інші люди, що живуть у тих краях, за винятком мабуть ісседонів. Але я гадаю, що і вони нічого не можуть розповісти, бо якби вони щось розповідали, то і скіфи могли б розповісти, як вони розповідають про одноооких людей. Лише Гесіод розповідає про гіпербореїв, також і Гомер в «Епігонах» [2], коли правда, що Гомер написав цей епос.

33. Але далеко більше за всіх про них повідомлюють делосці, розповідаючи про те, що священні предмети [1], загорнуті в пшеничну солому, переносяться від гіпербореїв до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Звідти їх відсилають на південь і першими серед еллінів їх одержують додонці, а від них ці предмети переносять до Малійської затоки [2] і приставляють до Евбеї і від міста до міста їх посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос [3], бо карістійці переносять їх просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос. Проте вперше гіпербореї послали двох дівчат, щоб вони принесли ці предмети, а їхні імена за словами делосців були Гіпероха і Лаодіка. Разом із ними для безпеки гіпербореї, кажуть, послали як їхніх супутників п'ятеро чоловіків, яких тепер називають перфереями і вони користуються великою повагою на

Делосі. І через те, що послані гіпербореями не повернулися до своєї країни, і вони, кажуть, вирішили, що їм невигідно, якщо завжди відбуватиметься таке з їхніми посланцями, що вони їх більше не побачать, і для цього вони переносять священні предмети загорнуті в пшеничну солому до своїх кордонів і передають їх своїм сусідам із дорученням передати їх далі іншому народові. Так, кажуть, посилають оці предмети і вони доходять до Делосу. І я сам знаю такий звичай, я хочу сказати тут, що фракійські жінки і жінки пайонів, коли приносять жертви цариці Артеміді, виконують священний обряд із пшеничною соломою.

34. Отже, наскільки я знаю, так роблять ці жінки. А на честь тих дів, що прибули від гіпербореїв і померли на Делосі, дівчата і юнаки на Делосі стрижуть своє волосся [1]. Дівчата до свого одруження відрізують прядку свого волосся, обвивають її навколо веретена і кладуть на могилу тих двох дів (могила є в храмі Артеміди, ліворуч від входу, а над могилою посаджено маслину), і делоські юнаки обвивають, яке там у них є волосся, навколо зеленої гілки і кладуть її там на могилу [2]. Отаку шану віддають мешканці Делосу цим двом дівам.

35. Сами делосці кажуть ще, що Арга і Опіда [1], дочки гіпербореїв, прибули колись звідти на Делос ще до Гіперохи та Лаодіки. Ці названі, кажуть, прийшли принести дари за обітницею для полегшення пологів [2], а Арга і Опіда прибули разом із обома богами і що їм віддають вони ще й іншу шану. Отже, делоські жінки збирають священні дари, називаючи їхні імена в гімні, який склав один лікієць Олен [3]. Від них навчилися острів'яни та іонійці співати гімни на честь Арги і Опіди, називаючи їхні імена і збираючи священні дари, а коли вони палять на жертовнику стегна жертовних тварин, то попіл від них вони сиплять на могилу Опіди і Арги, і так відбуєваться це жертвоприношення. (Цей Олен прибув із Лікії і склав іще інші давні гімни, що їх співають на Делосі). Могила цих дів міститься за храмом Артеміди на його східній стороні, дуже близько від бенкетного залу кеосців.

36. Досить уже того, що я сказав про гіпербореїв. Я не переказуватиму казки про Абарія [1], нібито він був гіпербореєм і носився по світу з своєю славнозвісною стрілою, зовсім нічого не ївши. Якщо існують гіпербореї, тоді існують також і гіпернотії. Проте мені хочеться сміятися, коли я бачу, як багато людей до цього часу креслять карти землі [2], але ніхто з них не може по суті визначити форму світу [3]. Це вони зображують Океан, який обтікає навколо землі, котра зовсім округла, ніби окреслена циркулем, і вони уявляють собі Азію рівною Європі. Так, я тепер у небагатьох словах покажу, якої величини кожна з них і яку форму має кожна.

37. Країна, де мешкають перси, простягається на півдні аж до південного моря, до так званого Червоного моря [1]. Вище від них на півночі живуть мідяни, вище від мідян живуть саспейри, а вище від саспейрів — колхі [2], країна яких доходить до Північного моря [3], що в нього вливається річка Фасіс. Ці чотири народності мешкають від моря і до моря [4].

38. Звідси на заході розташовані два півострови [1] і вони спускаються в море, і я їх опишу. Один із цих півостровів на півночі починається від

Фасіса і тягнеться вздовж узбережжів Понту і Геллеспонту до Сігея в Троаді, а на півдні цей півострів починається від Міріандійської затоки, що є поблизу Фінікії, і тягнеться вздовж моря до Тріопійського мису. На цьому півострові живуть тридцять народностей.

39. Такий один із цих півостровів. Інший [1] починається від Персії і тягнеться до Червоного моря. Перша там є Персія, з якою сусідить Ассірія, а з нею Аравія. І нарешті він закінчується, але тільки так кажуть — біля Аравійської затоки, до якої Дарій довів канал від Нілу. Між Персією і Фінікією є широкий і великий простір. А далі від Фінікії цей півострів простягається від нашого моря [2] вздовж Сірійської Палестини і Єгипту, де і закінчується [3]. На ньому живуть лише три народності [4].

40. Така форма Азії, якщо почати від Персії і йти далі на захід. А за країнами персів, мідян, саспейрів і колхів у бік світанку, та сходу сонця, ці країни з одного боку обмежує Червоне море [1], а на півночі Каспійське море і ріка Аракс, яка тече в той бік, де сходить сонце. Азія заселена аж до Індії. Але землі на схід від Індії вже пустельні [2]. І ніхто вже не може сказати, яка там справді місцевість. Отака і такої величини Азія.

41. Лівія є на іншому півострові, бо Лівія безпосередньо йде за Єгиптом. Там біля Єгипту цей півострів вузький, бо від нашого моря до Червоного відстань становить сто тисяч оргій, що дорівнює тисячі стадіям. Але від цієї вузької частини півострів, що називається Лівією, стає широким.

42. Я не можу зрозуміти тих, хто відокремили і встановили межі Лівії, Азії і Європи [1], бо різниця між ними немала. За своєю довжиною Європа рівна цим обом, а щодо ширини, я гадаю, що її не можна порівняти з ними. Те, що ми знаємо про Лівію, доводить, що її оточують моря, крім тієї частини, яка межує з Азією. Першим це довів, наскільки я знаю, єгипетський цар Неко. Він, коли припинили роботи для прокладання каналу від Нілу до Аравійської затоки, послав фінікійців на кораблях, наказавши їм повертаючись пропливти через Гераклові стовпи в Північне море і так прибути до Єгипту. Отже, фінікійці вирушили з Червоного моря і припливли до Південного моря [2]. Коли наставала осінь, вони приставали до якоїсь частини Лівії і там обробляли землю. А діждавшися врожаю пшениці, пливли далі. Так минуло два роки і на третій вони обігнули Гераклові стовпи і прибули до Єгипту. І вони розповідали — я цьому не вірю і хай цьому вірить хтось інший,— що коли вони пливли навколо Лівії, то сонце було в них із правої руки.

43. Так уперше було досліджено цей материк. Карфагеняни запевняють, що він оточений морями, бо Ахеменід Сатасп, Теаспіїв син, не спромігся пропливти навколо Лівії, незважаючи на те що з такою метою його було послано, але він спершу злякався, що доведеться дуже довго пливти і, по-друге, що береги там пустельні, і повернувся, не виконавши наказу, який дала йому його мати. Він згвалтував одну дівчину, дочку Зопіра [1], Мегабізового сина. І оскільки за такий вчинок цар Ксеркс наказав посадити його на кіл, Сатаспова мати, яка була сестрою Дарія, своїм проханням урятувала йому життя, сказавши, що призначить йому гіршу кару, ніж ця. Отже, вона змусить його обігнути на кораблі Лівію і потім зайти в Аравійську затоку. З такою умовою Ксеркс пого-

дився і Сатасп прибув у Єгипет, найняв там корабель і моряків і поплив до Гераклових стовпів. Потім пройшов протокою, обігнув лівійський мис, що називається Солоент [2], і пішов далі на південь. Проплив він багатьма морями і провів там багато місяців, але оскільки попереду ще була більша частина подорожі, він завернув назад і повернувся до Єгипту. Звідти він прийшов до царя Ксеркса і, описуючи найвіддаленіші краї, він розповів, що приплив до берега пігмеїв, які одягаються в червоні одяги, але коли Сатасп із супутниками пристали до їхнього берега, ті залишили, тікаючи, свої домівки і подалися в гори. Мандрівники зайшли в їхні хатини, але не взяли звідти нічого, крім тварин. Він додав ще, що він не спромігся пропливти навколо Лівії, бо його корабель зупинився і далі не можна було пливти. Але Ксеркс не повірив йому, що він каже правду, і через те, що він не виконав даного йому наказу, посадив його на кіл, підтвердивши призначену перед тим Сатаспові кару. Один із євнухів Сатаспа щойно довідався про смерть свого господаря, втік, захопивши багато скарбів, на Самос. Ці скарби в нього відібрав один самосець. Я знаю його ім'я, але нехай уже буде так, я не назву його імені.

44. Більшу частину Азії відкрив Дарій. Він хотів довідатися, де вливається в море ріка Інд, а це така друга ріка серед усіх рік, де водяться крокодили [1]. Для цього він послав на кораблях людей, яким він найбільш довіряв у тому, що вони скажуть йому правду, і серед них був один каріандієць, Скілак [2]. Вони вирушили з міста Каспатіра і з Пактіїки [3] і пливли за течією ріки до моря в напрямі до світанку і до сходу сонця. Прибувши до моря, вони повернули на захід і за двадцять дев'ять місяців прибули до того місця [4], з якого єгипетський цар послав фінікійців, щоб вони пропливли навколо Лівії, як я сказав вище. Після цього плавання Дарій підкорив індійців і засвоїв це море. Так було доведено, що всі інші частини Азії, крім тих, які розташовані там, де сходить сонце [5], схожі на Лівію.

45. Щодо Європи, ніхто напевне не знає, чи ті її частини, що розташовані на сході і на півночі, обмиваються морем. Відомо, що за своєю довжиною вона майже перевершує два інших материки. Я також не можу пояснити, чому земля, що становить один суходіл, одержала три [1] назви і саме від імен жінок. Крім того, чому для них установлено за межі Ніл, ріку Єгипту, і Фасіс у Колхіді (інші встановлюють як межі ріку Танаїд, що вливається в Маєтіду і Кіммерійський Боспор [2]), не міг я також дізнатися про імена тих, що встановили такі межі і звідки вони взяли такі назви. Звичайно багато еллінів кажуть, що Лівія одержала назву від імені однієї тубільної жінки Лівії, а Азія має назву від імені Прометеєвої жінки Азії. Лідійці вважають за своє це ім'я і що Азія отримала назву від імені Азія, онука Мана і сина Котія, а не від Прометеєвої Азії. Від нього і одну частину Сардів було названо асіадами. Щодо Європи ніхто не знає, чи обмивається вона навколо морем і звідки вона одержала це ім'я, і ми не знаємо, хто їй його дав, якщо не скажемо, що ця країна одержала ім'я від Європи з Тіра і перед тим, звичайно, була безіменною, як і два інших материки. Проте Європа, здається, була з Азії і не прийшла до цієї країни, що тепер називається еллінами Євро-

пою, але з Фінікії прибула на Кріт, а з Кріту в Лікію. Оце і є все, що я міг сказати про це питання. Отже, ми залишимо все це таким, як воно є.

46. На берегах Понту Евксіну, куди готувався вирушити в похід Дарій [1], живуть порівняно до всіх інших країн найменш освічені народи, за винятком скіфів. Бо серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю, і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом, крім скіфської народності і Анахарсія. Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію. Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з тих, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками [2], які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися?

47. Це вони винайшли і тому, що їхня країна сприятлива для цього, і, крім того, їм допомогають ріки. Їхня країна рівнинна і рясніє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр [1], що має п'ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борісфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр і Танаід. А тепер іще про течію цих річок.

48. Істр серед усіх відомих мені річок найбільша ріка і вода і в ньому однакова [1] і взимку, і влітку. Це перша з заходу ріка Скіфії і через те, що в неї вливаються інші річки, вона стає дуже великою. Її притоки, що роблять її великою, такі: по-перше це п'ять, що течуть у Скіфії: одна, яку скіфи називають Пората [2], а елліни — Пірет, ще інші — Тіарант, Арар, Напарій і Ордесс. Перша названа мною притока — велика і тече на схід [3], зливаючи свої води з Істром, друга названа — Тіарант, вона тече в напрямі приблизно на захід і невелика, нарешті Арар, Напарій і Ордесс течуть між попередніх і вливаються в Істр. Ці річки протікають у Скіфії і всі разом збільшують води Істру. А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром.

49. Із верховин Гайму [1] течуть три інші великі ріки [2] в напрямі на північ і вливаються в Істр: Атлант, Аврант і Тібісій. Через Фракію і країну фракійського племені кробізів [3] течуть Атрій, Ной і Артан і вливаються в Істр. Із країни пайонів і з гори Родопи витікає річка Скій, що перетинає по середині Гайм і вливається в Істр. Із Іллірії витікає ріка Ангр, що тече рівниною трібаллів і вливається в річку Бронг, а Бронг — в Істр. Отже, і ці дві значні ріки приймає в себе Істр. Із країни, що над омбріками, річка Карпій і ще інша Альпій, течуть на північ і вливаються в нього. Треба замітити, що Істр перетинає всю Європу від країни кельтів, які разом із кінетами [4] живуть на крайньому заході Європи. Перетявши всю Європу, він на краю Скіфії вливається в море.

50. Отже, через те, що названі ріки і ще й інші, які приносять йому свої води, Істр стає найбільшою з рік, бо якщо порівняти їх окремо одну з одною щодо кількості води, то Ніл матиме перевагу. Бо, як я сказав,

у нього не вливається жодна річка, жодне джерело, які могли б збільшити його води. А Істр і взимку і влітку має однаковий рівень води, як на мене, ось через що: взимку він такий, як завжди, і майже не збільшує свій звичайний рівень, бо в тих краях узимку випадає мало дощів, але сніг падає постійно. А влітку сніг, що випав узимку і його було дуже багато, тане і вода з усіх боків ллється до Істру. Отже, цей сніг, що тане і ллється в нього, саме він збільшує його води, а разом із ним рясні і раптові дощі, бо там і влітку йдуть дощі. І наскільки більше води притягає до себе сонце влітку, ніж узимку, настільки влітку більше води вливається в Істр, ніж узимку. Коли порівняти ці два явища, то вони врівноважують одне одного і наслідком цього є те, що Істр має завжди однакову кількість води.

51. Отже, одна з рік Скіфії — це Істр. Далі за нею йде Тірас [1], який тече з півночі, витікаючи з великого озера [2], що відмежовує землю скіфів від землі неврів. Біля гирла його живуть елліни, так звані тіріти.

52. Третя ріка — це Гіпаній [1], її джерело в Скіфії і починається вона з великого озера, навколо якого пасуться дикі білі коні. І правильно називають це озеро матір'ю Гіпанія. Отже, з нього витікає ріка Гіпаній і на відстані п'яти днів шляху в ньому ще небагато води і його вода солодка, але після того на відстані чотирьох днів шляху від моря його вода стає дуже гіркою [2]. Це тому, що в нього вливається одне гірке джерело, яке хоч і зовсім мале, але дуже гірке і його вода змішується з водою Гіпанія, що є великою рікою серед малих, і це джерело надає його воді такий смак. Це джерело є на межі країн скіфів — землеробів і алізонів. Назва цього джерела і місцевості, звідки витікає його вода, по-скіфському Ексампай [3], а по-еллінському — Священні шляхи. Тірас і Гіпаній у країні алізонів не дуже віддаляються один від одного, але звідти і далі кожен із них розходиться з іншим і відстань між ними розширюється.

53. Четверта ріка — це Борісфен [1]. Вона найбільша серед них після Істру і, на мою думку, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями [2]. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги.

Через сорок днів плавання до місцевості, яка називається Герр, відомо, що він тече з півночі, але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Однак встановлено, що тече він через пустелю, доки не досягає країни скіфів-землеробів. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання. Лише про джерела цієї ріки і Нілу я не можу сказати, де вони є, й гадаю, що і ніхто інший з еллінів не може цього сказати. Там, де Борісфен наближується до моря, з ним з'єднується Гіпаній, що вливається в те саме мілковод-

дя. Вузька смуга суходолу, що утворюється між цими ріками, називається мисом Гіпполая [3] і на ньому побудовано святилище Деметри [4]. А за святилищем на березі Гіпанія живуть борісфеніти.

54. Оце що можна сказати спочатку про ці ріки. Після них тече п'ята ріка, що називається Пантікап [1], що бере початок на півночі і витікає з одного озера, і між ним і Борісфеном живуть скіфи-землероби, а гирло його в Гілеї, де, огинаючи її, він зливається з Борисфеном.

55. Шоста ріка — це Гіпакірій, що починається від озера, тече країною скіфів-кочовиків і вливається в море біля міста Каркінітіди, залишаючи праворуч від себе Гілею і так званий Ахіллесів шлях [1].

56. Сьома ріка — Герр, яка відокремлюється від Борисфена в тому місці, до котрого є відомий Борисфен. В тому місці вона починає віддалятися від нього і має таку саму назву, як і та країна. Герр, прямуючи до моря, відділяє країну скіфів-кочовиків від царських скіфів і вливається в Гіпакірій.

57. Восьма ріка, як я сказав,— це Танаїд [1], що тече від півночі, витікаючи з великого озера, і вливається в ще більше озеро, яке називається Маетідським. Воно відокремлює царських скіфів від савроматів. У Танаїд, у його середині, вливається ще одна річка під назвою Гіргій.

58. Отже, цими річками обдарована Скіфія. Я називаю лише найвідоміші серед них. Трава, яку їсть худоба в Скіфії, найбільше з інших вироблює в собі жовч. Коли вительбущують тварин, то кожний може в цьому переконатися.

59. Отже, все найважливіше скіфи мають у повному достатку. Що ж до іншого, то звичаї в них такі. Богів вони шанують лише таких [1]: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих — Аполлона, Афродіту, Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають їх царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже правильно на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон — Ойтосір, Афродіта Уранія — Аргімпаса, а Посейдон — Тагімасад. Статуй, жертовників і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея [2]: для нього вони це роблять.

60. Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб [1]. Жертовна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає. Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він вже задушить тварину і обдере шкуру, починає куховарити.

61. Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани [1], а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертовних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під

шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней [2].

62. Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але Ареєві вони приносять жертви в інший спосіб. В центрі області [1] кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стримчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу [2], бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч [3]. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

63. Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.

64. Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтяті голови. За кожну голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога: він надрізує шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, уважається за найвідважнішого воїна. Багато хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохли для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

65. Отже, такі в них встановлено звичаї. А з головами не всіх ворогів, але з найненависніших, вони роблять таке. Кожен із них, відпилявши все, що нижче від бровей, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачею шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатій, то він також іззовні обтягує шкірою,

а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

66. Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келехи і з обох п'ють.

67. У Скіфії є багато ворожбитів, які ворожать із горстками лозин [1], а саме: приносять їх дуже багато, розкладають на землі, розв'язують ці горстки і, поклавши кожну окремо, пророкують і продовжуючи пророкування, знову збирають їх по одній і складають до купи. Такий спосіб ворожити успадковано ними від предків. А енареї, андрогіни [2], твердять, що мистецтву ворожби їх навчила Афродіта. Вони ворожать із липовою корою. Спершу розрізують її на три смуги, а потім накручують їх на пальці, розкручують і так ворожать.

68. Коли захворює скіфський цар, він кличе до себе троїх ворожбитів із найбільш уславлених і вони ворожать так, як я сказав. І після того роблять переважно такий висновок, ніби такий чи такий порушив клятву, яку виголосив біля царського вогнища, і називають когось із громадян. У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву, і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшися біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подивившися на свої прутики, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубають голову, а його майно за жеребом розподілюють перші ворожбити. Проте, якщо ворожбити, що прийшли потім, виправдовують його, приходять ще й інші ворожбити. Отже, коли більшість із них визнають його невинуватим, тоді виноситься рішення вбити тих перших ворожбитів.

69. Ось в який спосіб їх умертвляють. Наповнюють віз купою хмизу і запрягають у нього биків. Потім зв'язують ворожбитам руки за спиною, затикають їм роти і засовують їх у хмиз, підпалюють його і женуть биків, налякавши їх. Звичайно, багато биків згорають разом із ворожбитами, але багато врятовується, хоч і підпалені, коли згорає дишел, до якого їх запряжено. У такий описаний мною спосіб спалюють ворожбитів і з інших причин, називаючи їх лжепророками. Кого засудить на смерть цар, то і їх дітей не щадить, синів убиває, а дочок залишає живими.

70. Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегнів обох, що складають угоду. Так роблять вони, злегка надрізуючи тіло вістрям або дряпаючи ножем. Потім занурюють у глек

меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитов і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують.

71. Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів, в тому місці, до якого Борісфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар [1], вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм [2], кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені [3]. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломою і зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. І таких деревин вони встромлюють у землю багато. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину як до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегнів підтримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів.

Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть.

73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок

днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються. Спершу вони змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло: ставлять три жердини, нахиляючи одну до одної і обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені.

74. В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону.

75. Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи. Отака в них лазня, бо вони, звичайно, зовсім не миють свого тіла водою. Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою.

76. Вони всіляко уникають запозичати іноземні звичаї жодного народу і зокрема еллінські звичаї, як це доводять випадки з Анахарсієм і потім із Скілом. Анахарсій об'їздив колись більшу частину світу. Під час своїх подорожей він набрався багато мудрості, а потім повернувся до своєї країни, до Скіфії. Пропливши кораблем через Геллеспонт, він приплив до Кізіка, і побачивши, як кізікенці святкують величне свято на честь Матері богів [1], Анахарсій дав урочисту обітницю Матері богів, якщо він повернеться живий і здоровий на свою батьківщину, принести жертву, так само, як він бачив у кізікенців, і що він улаштує всенічне святкування. Коли він прибув у Скіфію, то заглибився в так звану Гілею (ця країна розташована поблизу Ахіллесового шляху і вся вона заросла різноманітними деревами). Отже, туди заглибився Анахарсій і почав справляти свято з усіма обрядами на честь богині, тримаючи в руках тимпан і навісивши на себе священні зображення. Коли він справляв ці обряди, його побачив один скіф і повідомив про це царя Савлія. Прибув туди і сам цар і ледве побачив Анахарсія, що справляв там обряди, вистрілив у нього з лука і вбив його. І тепер, коли хтось спитає скіфів про Анахарсія, вони твердять, що не знають його, саме через те, що він відвідав Елладу і справляв іноземні обряди. Проте мені розповів Тімн [2], представник Аріапейта, що Анахарсій із боку батька був дядьком Ідантірса, скіфського царя [3], і сином Гнура, внука Спаргапейта і сина Ліка. Якщо таке було походження Анахарсія [4], то його вбив його брат, бо Ідантірс був сином Савлія, а Савлій був тим, хто вбив Анахарсія.

77. Незважаючи на це, я чув також і ще інший переказ від пелопоннесців, ніби скіфський цар послав Анахарсія в Елладу, щоб він там навчався, і що скоро той повернувся, він розповів тому, хто його послав,

що всі елліни стараються придбати всілякі знання, за винятком лакедемонців, але лише вони здатні розумно розмовляти. Але такий переказ даремно вигадали самі елліни. Справді, та людина загинула такою смертю, як я розповів вище. Отже, він загинув через те, що хотів завести іноземні звичаї, і через те, що спілкувався з еллінами.

78. Багато, навіть дуже багато років після того, таке саме сталося з Скілом, сином Аріапейта. Отже, в Аріапейта, царя скіфів, серед інших його дітей, народився Скіл. Він народився від матері істріянки [1], а не від тамтешньої жінки, і його мати навчила його еллінської мови та еллінської грамоти. Згодом, за деякий час Аріапейта підступно вбив Спаргапейт, цар агатірсів, і Скіл одержав царську владу і разом із нею і жінку свого батька, яку звали Опойя. Ця Опойя була скіфянкою і від неї народився Орік, син Аріапейта. Скілові, хоч він і був царем скіфів, не подобався скіфський спосіб життя, і зокрема порівняно з еллінськими звичаями, які він засвоїв унаслідок свого виховання, і ось що він зробив. Щоразу коли він приводив скіфське військо до міста борісфенітів [2] (а ці борісфеніти кажуть, що вони мілетяни), отже, щоразу, коли він приходив до них, Скіл залишав своє військо в передмісті, а сам заходив у місто і наказував зачинити брами, знімав із себе скіфський одяг [3] і надягав еллінський і в ньому походжав на агорі без почту і без списоносців і без усіх інших супутників (а брами охороняли, щоб його не побачив ніхто з скіфів у цьому одязі) і в усьому іншому він наслідував еллінський спосіб життя і приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Він залишався в місті протягом одного місяця або й більше, а потім надягав скіфський одяг і відходив. Так він робив звичайно багато разів і навіть побудував собі палац у місті борісфенітів і помістив у ньому тамтешню жінку.

79. Оскільки судилося йому спіткати нещастя, то сталося це з ним із такого приводу. Він побажав бути присвяченим у містерії Вакхічного Діоніса. Але саме на той час, коли він зібрався бути присвяченим, сталося жахливе явище. У Скіла був у місті борісфенітів великий і розкішний палац із великим подвір'ям, про який я казав уже трохи вище, навколо якого були розставлені мармурові сфінкси і грифи [1]. В цей палац бог жбурнув блискавку. Весь цей палац згорів, але, незважаючи на це, Скіл продовжував святкувати. Скіфи ганять еллінів за те, що елліни справляють вакхічні містерії, і це тому, що, як вони кажуть, не можна собі уявити, ніби існує божество, яке б робило людей божевільними. Коли закінчилося присвячення Скіла в містерії Діоніса, якийсь борісфеніт потай пройшов до скіфів і сказав їм: «Отже, ви скіфи смієтесь із нас за те, що ми впадаємо у вакхічну несамовитість і в нас уходить бог. Ну, а тепер бог увійшов у вашого царя і він охоплений вакхічною несамовитістю, і бог зробив його божевільним. Якщо ви мені не вірите, ідіть зі мною і я вам це покажу. За ним пішли начальники скіфів і борісфеніт потай привів їх на башту і там сховав їх. І коли там проходив Скіл із своїм почтом і скіфи побачили, як він справляє вакхічні містерії, то, вважаючи це за найбільшу ганьбу, зійшовши з башти, повідомили про те, що побачили, все скіфське військо.

80. І коли після того Скіл повернувся до свого житла, скіфи призна-

чили своїм проводирем його брата, Октамасада, народженого від дочки Тіра, і підняли повстання проти Скіла. А він, довідавшися про те, що сталося, і про причину цієї події, втік до Фракії. Про це почув Октамасад і вирушив у похід із військом проти Фракії. Проте, коли він прибув на берег Істру, він зустрів там фракійське військо готове до бою, але Сіталк послав посланців до Октамасада сказати йому: «Чи є потреба битися нам одному з одним? Ти син моєї сестри і в тебе перебуває мій брат. Видай його мені, а я видам тобі твого брата, Скіла. Так і ти не наражатимешся на небезпеку із своїм військом і я не наражатимусь на небезпеку». Це сказав йому Сіталк через свого вісника. Бо і справді один із братів Сіталка знайшов притулок в Октамасада. Октамасад прийняв цю пропозицію і видав Сіталкові свого дядька з боку матері, а сам узяв собі свого брата Скіла. Так і Сіталк узяв свого брата і пішов, а Октамасад там-таки відрубав голову Скілові. Отак обороняють свої звичаї скіфи і таку кару накладають на тих, хто хоче запозичити іноземні звичаї.

81. Яке число населення Скіфії, я не спромігся вточнити, але чув різні твердження про їхнє число, одне — ніби населення її дуже велике, а інше — ніби справжніх [1] скіфів досить мало. Проте одну річ мені показали наочно. Отже, проміж рік Борисфен і Гіпаній є місцевість Ексампай [2], про яку я вже трохи вище згадував, коли сказав, що там є джерело з гіркою водою, котрого вода вливається в Гіпаній і його воду не можна пити. В тому місці стоїть казан у шестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброта в гирлі Понту Евксіну. Хто його ще не бачив, я поясню тому, що це таке. Цей казан у Скіфії вільно вміщує шістсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар, якого звали Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан і присвятив його тому Ексампаєві. Оце я чув про населення Скіфії.

82. Нічого гідного уваги ця країна не має, крім багатьох і дуже великих рік. Проте, що викликає здивування, крім рік (і безмежного простору її рівнин), про це я розповім: біля ріки Тіра на скелі показують слід Гераклової ноги, схожий на слід людської ноги, але він завбільшки в дві стопи. Таке там є, а тепер я повернуся до свого оповідання і викладу все спочатку.

83. На той час, коли Дарій готував похід на Скіфію і посилав повсюди вісників із наказами одним, щоб дали йому піхоту, іншим, щоб приставили кораблі, ще іншим, щоб перекинули міст через Фракійський Боспор, Артабан, син Гістаспа і брат Дарія, всіляко відраджував його йти в похід на скіфів і доводив йому, які вони вбогі. Але вже було неможливо вмовити його правильними порадами і Артабан перестав його вмовляти, і Дарій, коли було завершено всі приготування, вирушив із своїм військом проти скіфів.

84. Коли один із персів, Ойобаз, попросив Дарія, оскільки в цього Ойобаза було троє синів і всіх було покликано до війська, залишити

йому хоча б одного, той відповів йому, що, зважаючи на те, що він його друг і просить розумну річ, то він залишить йому усіх трьох. Ойобаз, звичайно, дуже зрадів тому, що всі його сини врятувалися від військового походу, але Дарій дав наказ катам умертвити всіх синів Ойобаза.

85. Так було зарізано всіх його синів і залишено їх для нього. Дарій, вирушивши з Сусів і прибувши на Калхедонський [1] Боспор, де було споруджено міст, звідти сів на корабель і поплив до так званих Кіанейських скель, що, за словами еллінів, колись були плавучими. Там він, сидячи в святилищі [2], дивився на Понт Евксін, який справді є гідним подиву, бо з усіх морів він є найдивнішим, його довжина одинадцять тисяч сто стадій [3], а ширина в найширшому місці три тисячі триста стадій. Гирло цього моря завширшки чотири стадії, а довжина гирла [4], його шия, що називається Боспором, через яку було наведено міст, біля ста двадцяти стадій, і цей Боспор доходить до Пропонтіди. А Пропонтіда має завширшки п'ятсот стадій, а завдовжки — тисячу чотириста стадій і виходить у Геллеспонт, який має завширшки сім стадій, а завдовжки чотириста. Геллеспонт з'єднується з відкритим морем, що називається Егейським.

86. Ось як можна виміряти ці моря. Судно пропливає в найдовші дні року пересічно сімдесят тисяч оргій і в ночі шістдесят тисяч [1]. Отже від гирла Понту до Фасія (бо ця відстань є найдовшою на Понті) подорож триває дев'ять днів і вісім ночей. Це разом становить сто десять тисяч оргій, а ці оргії дорівнюють одинадцяти тисячам ста стадіям. А від Сіндіки [2] до Теміскири на ріці Термодонті (бо між ними є найбільша ширина Понту Евксіну) є три дні плавання і дві ночі. Це дорівнює тридцяти тисячам тридцяти оргіям, тобто трьом тисячам трьомстам стадіям.

Ось у такий спосіб я виміряв цей Понт і Боспор, і Геллеспонт і справді вони мають такі розміри, як я навів. Цей Понт має ще озеро, що вливається в нього, і воно не дуже менше від нього [3], називається воно Маєтідським озером і Матір'ю Понту.

87. Відвідавши Понт, Дарій повернувся до моста, будівельником якого був самосець Мандрокл. Відвідавши і Боспор, він поставив там дві стели з білого мармуру і вирізьбив на одній з них напис ассірійським [1] письмом, а на другій — еллінським, в якому перелічувалися всі народи, підвладні йому, що він їх усіх привів із собою. Військо його було пераховано і було виявлено, що воно разом із кіннотою, за винятком залоги кораблів, становило сімсот тисяч, а кораблів там було зосереджено шістьсот [2]. Ці стелі пізніше перевезли мешканці Візантія в своє місто і використали їх для жертовника [3] Артеміди Ортосії [4], крім одного каменя. Вони поставили його поблизу храму Діоніса у Візантії і він укратий ассірійським письмом. Місце на Боспорі, де Дарій побудував міст, за моїм підрахунком, було поміж Візантієм і святилищем [5], що побудовано при гирлі Понту Евксіну.

88. Дарій був дуже задоволений цим плавучим мостом і будівельником, що його побудував. Він обдарував самосця Мандрокла багатьма цінними річами [1]. Одну їхню частину Мандрокл присвятив у храм Гери. На ці гроші він замовив написати картину [2], на якій було зоб-

ражено міст на Боспорі, царя Дарія на троні і військо, що переходило міст, а також було написано:

«Міст над багатим на рибу Боспором майстерно зробивши,
Гері Мандрокл присвятив величезну споруду на пам'ять,
Сам заслуживши вінок і Самосу славу здобувши,
Дарію, персів цареві, великому цим догодивши».

89. Такий пам'ятник залишив той, хто побудував міст, а Дарій, нагородивши Мандрокла, перейшов до Європи, перед тим давши наказ іонійцям пливти Понтом Евксіном до ріки Істру, а коли прибудуть до Істру, почати будувати міст на річці і чекати на його прибуття, бо треба сказати, що в його флоті були іонійці, еолійці та геллеспонтійці [1]. Отже, військо на судах проминуло Кіанейські скелі і попливло навпростець до Істру, зайшло в ріку, пропливло на відстань двох днів шляху від моря в напрямі до джерел і почало будувати міст на шиї ріки [2], від якої відгалужуються гирла Істру. А Дарій, перейшовши через Боспор пловучим мостом, пішов далі в глиб Фракії, і коли прибув до джерел ріки Теару [3], отаборився там і пробув там три дні.

90. Теар, як кажуть місцеві мешканці, одна з найкращих річок, і завдяки її лікувальним властивостям, і зокрема тому, що її вода лікує коросту в людей і в тварин. У неї тридцять вісім джерел і всі вони виливаються з однієї скелі і одні з них холодні, а інші — гарячі. Ці джерела є на однаковій відстані від міста Герайон біля Перінта і Аполлонії на Понті Евксіні, тобто на відстані двох днів шляху від кожного з цих міст. Цей Теар уливається в річку Контадесд, Контадесд — у Агріан, Агріан — у Гебр [1], а ця річка вливається в море поблизу міста Айн.

91. Отже, коли Дарій прибув до цієї річки і отаборився там, він дуже був задоволений властивостями цієї річки і поставив там стелу [1] і вирізьбив на ній напис, у якого говорилося: «Джерела річки Теару дають воду найкращу і найчудовішу, ніж будь-яка інша річка, і до цих джерел прийшов із своїм військом проти скіфів муж найкращий і найчудовіший, як ніхто інший, Дарій, син Гістаспа, цар Персії і всього материка». Отакий там він вирізьбив напис.

92. Звідти Дарій пройшов далі і прибув до іншої річки, що її називають Артіск і яка протікає країною одрісів [1]. Отже, коли він прибув до цієї річки, він зробив ось що: він визначив одне місце й дав наказ військові, щоб кожен воїн підійшов до того місця і поклав на те визначене місце камінь. Коли його воїни виконали цей наказ, там із цього каміння створився великий кучугур, а після того він вирушив далі в похід із своїм військом.

93. Перед тим, як прибути до Істру, він спершу підкорив гетів [1], які вірять у безсмертя. Отже, фракійці, що живуть у Сальмідессі [2] в області на півночі від Аполлонії і Месамбрії і називаються скірміади та ніпсаї, піддалися Дарієві без бою, але гети, які є найхоробрішими і найсправедливішими [3] серед фракійців, не погодилися і вчинили опір, але незабаром мусили підкоритися.

94. Гети вірять у те, що вони безсмертні, і це в такий спосіб: вони вважають, ніби люди в них не помирають, а той, хто гине, йде до бога Сальмоксія [1], а цього бога деякі з них називають Гебелейзіном. Кожні

п'ять років вони неодмінно посилають вісника до Сальмоксія, того з них, кому випаде жереб, і просять його переказати, що їм треба. Ось як відбувається це відсилання до бога: деякі з них призначаються тримати всторч три списи, а інші беруть за руки і за ноги того, кого посилають до Сальмоксія, потім розгойдують його і підкидають високо так щоб він упав на вістря списів. Отже, коли проколотий списами помре, вони вірять, що божество до них прихильне. Але коли він не помре, то вони обвинувачують самого цього вісника, кажучи, ніби він погана людина. Таке обвинувачення приписують йому і замість нього посилають іншого, а доручення дають йому, коли він ще живий. Ці самі фракійці, коли блищать блискавки і гримить грім, стріляють із луків у небо і загрожують цьому богові, гадаючи, що нема іншого бога, крім їхнього бога.

95. Згідно з відомостями, що їх мені дали елліни, які живуть у Геллеспонту (і біля Понту), цей Сальмоксій був людиною, рабом на Самосі, навіть був рабом Піфагора — сина Мнесарха, потім став вільним і зібрав багато скарбів і, коли їх придбав, поїхав на свою батьківщину. Проте, оскільки фракійці жили досить погано і були бідними розумом, цей Сальмоксій, який знав спосіб життя іонійців і знав звичаї кращі від звичаїв фракійців, бо жив з еллінами і навіть із найкращим із мудреців еллінів (із Піфагором), побудував приміщення для чоловіків, де приймав кращих громадян, частував їх і повчав їх, що ні він сам, ні його співтрапезники, ні ті, що мають від них народитися, не помруть, але перейдуть до такої країни, де житимуть вічно і матимуть усі блага *. Коли він це робив, про що я розповів, і так розмовляв із ними, тим часом він спорудив собі підземне житло. Скоро воно було готове, він зник там від фракійців і зійшов у своє підземне житло і жив у ньому три роки. Фракійці розшукували його і оплакували, вважаючи його за мертвого. Проте на четвертий рік він з'явився серед фракійців і тоді вони повірили всьому тому, про що розповідав Сальмоксій. Так кажуть про цю справу.

96. Як на мене, щодо того підземного житла, я цьому не дуже вірю, але і не вважаю цього цілком неймовірним, мені здається, що цей Сальмоксій жив за багато років до Піфагора. Отже, чи справді була така людина, як Сальмоксій, чи це просто якесь тубільне божество в гетів, про це не суджу. Отакі ці гети з їхніми звичаями, а коли вони підкорилися персам, то приєдналися до їхнього війська.

97. Коли прибув Дарій до Істру і разом із ним піше військо і все воно перейшло на той бік Істру, Дарій дав наказ іонійцям знищити пловучий міст [1] і йти за ним усередину країни, а також і війську з кораблів. Проте, коли вже іонійці були готові знищити міст і виконати його накази, Кой [2], син Ерксандра, який був стратегом мітіленців, спершу спитав Дарія, чи той дозволить йому висловити свою думку, як він хотів, а потім сказав Дарієві: «Царю мій! Оскільки ти маєш намір вирушити в похід на країну, де не знайдеш ні посівів, ні залюдненого міста [3], через це залиш оцей міст як він є і накажи тим, які його побудували, охороняти його. І якщо ми знайдемо скіфів і виконаємо те, що задумали (тоді ми матимемо можливість повернутися), коли ж ми не спроможемося їх знайти, то ми, принаймні, зможемо повернутися, не наражаючися на небезпеку. Бо я тепер не боюся, що скіфи нас переможуть у битві, але

боюся, що ми не зможемо їх знайти і, блукаючи тут по всім усюдам, з нами може трапитися щось прикре. Хтось міг би сказати, ніби я кажу це заради своєї користі, щоб залишитися тут. Проте я, царю мій, висловлюю перед тобою таку мою думку, вважаючи, що це буде корисним для тебе, а проте, я в усякому разі піду за тобою і не погоджуся з тим, щоб ти мене залишив тут». Даріеві дуже сподобалася така думка і він відповів йому: «Дорогий лесбосцю! Коли я щасливо повернуся до свого палацу, прийди неодмінно до мене, щоб я винагородив тебе, як слід, за твою добру пораду».

98. Так він сказав і зав'язав на ремені шістдесят вузликів [1] і потім покликав на нараду тиранів іонійських міст і так промовив: «Іонійці! Моє рішення, що я його попередньо висловив щодо моста, я скасовую, а ви візьміть тепер цей ремінь і ось що робіть із ним: щойно ви побачите, як я вирушу в похід проти скіфів, починайте щодня розв'язувати по одному вузлику. І коли я за цей час не повернуся і закінчаться дні, занотовані вузликами, тоді пливіть собі назад до вашої вітчизни. Але до того останнього дня, оскільки я змінив своє рішення, стережіть міст, прикладаючи всі зусилля, щоб він був не пошкоджений. Зробіть так, як я вам сказав, і я буду вам вдячний». Це сказав Дарій і поквапився дати розпорядження для дальшого походу.

99. Фракія перед Скіфською землею розташована на морі [1]. Ця земля утворює затоку [2], а Скіфія йде за нею і Істр уливається в ній (у море) [3], і його гирло обернено до південно-східного вітру. Тепер, починаючи від Істру, я опишу скіфську країну щодо її розміру, як вона тягнеться вздовж моря. Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямі до півдня і південного вітру аж до міста, яке називається Каркінітіда [4]. Звідти і далі країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до півострова, що називається Скалистим [5]. Цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру. Справді. Скіфія обмежується з двох боків морем, морем із південного боку і морем із східного боку [6], точно так, як і Аттіка [7]. Місце, що його посідають таври в Скіфії, схоже на те місце, яке посідало би на мисі Суніон, від дему Торіку до дему Анафлістів [8], якесь інше плем'я, а не афіняни. Проте Суніон простягається в море далі. Те, що я кажу, тут має значення, коли можна порівнювати мале з великим. Отака країна ця Тавріка. Проте тому, кому не доводилося пропливати вздовж берегів Аттіки, я це поясню в інший спосіб. Це було б так, як би в Япігії [9] інше плем'я, а не япіги, залюднювали окремо від них той край Япігії, що заходить у море від гавані Брентесія і до Таранта. Я навів ці два приклади, але можна навести ще й інші, як приклади країн, схожих на Аттіку.

100. Отже, від Тавріки на північ від таврів і на схід [1] аж до моря живуть уже скіфи і ще в краях на сході від Кіммерійського Боспору і від Маєтідського озера до ріки Танаїду, що вливається саме в це озеро. Отже, від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі — народом неврів і після нього — андрофагів і, нарешті, — меланхлайнів.

101. Отже, Скіфія, має чотирикутну форму і дві її сторони, що

скеровані до моря, одна, яка від узбережжя заходить у глиб материка, та інша, яка тягнеться вздовж моря, за розміром є однакові [1]. Від Істру до ріки Борісфену десять днів шляху і ще десять від Борісфену до озера Маєтіди. А сторона Скіфії від моря в середину країни до меланхлайнів, що живуть на півночі від Скіфії, становить двадцять днів шляху. Одноденний шлях за моїм підрахунком дорівнює двумстам стадіям. На основі цього підрахунку сторони Скіфії поперечні становлять чотири тисячі стадій, а повздовжні, що йдуть у середину країни, мають також стільки стадій.

102. Скіфи порадилися між собою і вирішили, що вони самі не спроможні помірятися силами і прогнати Дарія і послали вісників до сусідніх народів. І царі цих народів уже збиралися і радилися між собою, розуміючи, що проти них виступило велике військо. Це були царі таврів і агатірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхлайнів, і гелонів, і будінів, і савроматів [1].

103. Із них у таврів такі звичаї. Вони приносять у жертву Діві [1] тих, хто зазнав катастрофи на морі, і всіх еллінів, яких вони беруть у полон. Убивають їх у такий спосіб. Почавши жертвоприношення, вони б'ють призначеного в жертву дубиною по голові. Кажуть, що тіло вони скидають із скелі (бо на скелі побудовано в них святилище), а голову вони насаджують на кіл. Інші кажуть, що так вони роблять із головою, але тіло не скидають із скелі, а ховають. Божество, якому вони приносять жертви, самі таври називають Іфігенією, дочкою Агамемнона. Із узятими у полон на війні вони поводяться так. Кожний, відрубавши ворогові голову, приносить її додому, потім, настромивши її на велику жердину, виставляє її над своїм будинком якнайвище на даху, щоб вона там стирчала, і найчастіше ставить її над димарем. Вони кажуть, що ці голови, що височать над дахом, є охоронцями всього дому. Вони живуть грабунками і війною.

104. Агатірси [1] є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас, вони спільно злягаються з жінками, щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздрощів, ні ненависті. Що ж до всього іншого, то вони схожі на фракійців.

105. Неври [1] мають звичаї такі самі, як скіфи. А за одне покоління до походу Дарія вони змушені були покинути свою країну через навалу змій. Бо в їхній землі з'явилося багато змій, більшість яких напала на них із північної пустелі. Під їхнім натиском вони, покинувши свою країну, оселилися разом із будинами. Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у Скіфії, кажуть, ніби один раз на рік кожний із неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною. Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і ще підтверджують клятвою.

106. Андрофаги [1] серед усіх людей мають найдикіші звичаї, в них нема ні прав, ні законів. Вони кочовики, одягаються, як і скіфи, але мова в них своя.

107. Меланхлайни [1] одягаються в усе чорне, звідки і їхня назва, а звичаї в них скіфські.

108. Щодо будінів [1], то це велике і численне плем'я і всі вони мають

зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні, а також і святилища. Є там святилища еллінських богів [2], обладнані поеллінському, із статуями і жертовниками і з унутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють. А гелони — це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будінами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами.

109. А будіни користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя в них інший, бо будіни — тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками [1]. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будінів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся. Елліни називають також будінів гелонами, але це неправильно. Їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гущавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами [2]. З їхніх шкур шиють собі зимовий одяг, а їхні ядерця корисні для лікування маткових хвороб.

110. Про савроматів [1] розповідають таке. Коли елліни билися з амазонками [2] (а амазонок скіфи називають ойорпата, а ця назва означає грецькою мовою чоловіковбивці [3], бо ойор — це їхнею мовою чоловік, а пата — вбивати), тоді, кажуть, елліни, після перемоги на Термодонті [4] відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали як користатися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Коли вони зарізали чоловіків, вони віддалися на свою хвиль і вітру. І так вони прибули на Маєтідське озеро до Кремнів [5]. А Кремни розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораблів, пішли далі в глиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства.

111. Скіфи не могли зрозуміти, що це таке: вони не знали ні їхньої мови, не бачили такого одягу, не знали, що це за плем'я. Вони були здивовані, звідки ті прибули, і спочатку вважали їх за чоловіків у юному віці, і почали з ними битися. Після битви, підібравши трупи, вони довідалися, що то були жінки. Порадившися, вони вирішили більше не в який спосіб не вбивати їх, але послати до них своїх юнаків у такому числі, скільки було там жінок. Вони наказали їм отаборитися поблизу них і робити все те, що ті роблять. Так вирішили скіфи, бажаючи мати дітей від амазонок.

112. Пішли туди юнаки і робили, як їм було доручено. Отже, коли амазонки зрозуміли, що юнаки прийшли не для того, щоб їм шкодити, вони перестали звертати на них увагу. Так із дня на день один табір наближувався до іншого. Юнаки, як і амазонки, не мали з собою нічого іншого, крім зброї та своїх коней. І вони жили так само, як і ті, їздили на полювання і робили наскоки.

113. Амазонки в середині дня звичайно робили ось що. Вони розходилися по одній, по дві, окремо одна від одної для природних по-

треб. Побачивши це, і скіфи почали робити так само. Якось, коли одна з них відійшла від інших, юнак зовсім наблизився до неї і амазонка не відштовхнула його, але дозволила йому з'єднатися з нею. Вони не могли розмовляти один із одним (не могли порозумітися словами), але амазонка вказала йому рукою прийти наступного дня на це саме місце і привести з собою ще іншого, щоб їх було двоє, і що вона приведе з собою ще іншу. Юнак, повернувшися, розповів про все це своїм товаришам. Наступного дня, на те місце прийшов він і привів із собою іншого. Там він знайшов амазонку, що чекала на нього разом із іншою. І всі інші юнаки, коли довідалися про це, почали зустрічатися з іншими амазонками.

114. Потім вони об'єднали обидва табори і почали жити разом і кожен із них мав за свою жінку ту, з якою він уперше з'єднався. Що ж до мови, то чоловіки не спромоглися вивчити мову жінок, але жінки швидко засвоїли мову своїх чоловіків. Коли стало можливим взаєморозуміння між ними, чоловіки сказали амазонкам: «У нас є батьки, є в нас і своє майно. Отже, досить нам цього життя. Нумо повернемося і житимемо з усіма іншими. Ми візьмемо вас із собою, як наших дружин, а не якихось там інших». Але амазонки ось що відповіли на це: «Ми не можемо жити з вашими жінками, бо в нас і в них різні звичаї. Адже ми стріляємо з луків і кидаємо дротики, їздимо верхи, не знаємо жіночих робіт. А ваші жінки нічого того не вміють робити, про що ми сказали, але живуть там на возах і займаються жіночими справами і на полювання не ходять і взагалі не ходять нікуди. Отже, ми не зможемо з ними затоваришувати. А якщо ви хочете мати нас своїми дружинами і бути чесними людьми, ідіть до ваших батьків і візьміть належну вам частину майна, і тоді ми будемо жити з вами окремо від них.

115. Юнаки послухалися їх і так і зробили. Але коли вони взяли свою частину майна і повернулися до амазонок, жінки сказали їм: «Ми занепокоєні і нас охоплює страх, якщо ми житимемо в цій країні, поперше, тому, що ми спричинилися до того, що ваші батьки втратили вас, а по-друге, тому, що ми завдали стільки шкоди вашій країні. Якщо ви вважаєте нас достойними бути вашими жінками, хай ми всі зробимо таке: від'їдемо з цієї країни, перейдемо за ріку Танаїд і там оселимося».

116. Юнаки і на це погодилися. Вони перейшли ріку Танаїд і пройшли ще на відстань трьох днів шляху від Танаїду на схід і три дні шляху на північ від Маєтідського озера. Коли вони прибули в край, де вони й тепер мешкають, там і оселилися. І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять увесь час верхи і разом із своїми чоловіками і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки.

117. Савромати [1] розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй як слід. Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають не одружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм.

118. Отже [1], скіфські посланці прибули до царів тих народів, яких я перелічив. Була там у них нарада і посланці докладно розповіли про стан речей і сказали їм, що перси, підкоривши собі весь інший материк,

перекинули міст через Боспорську протоку, перейшли тепер на наш материк, поневолили фракійців і тепер прокладають міст через ріку Істр, бо хочуть і ввесь цей край підкорити собі. «Отже, вам,— вони продовжували,— аж ніяк не слід бути осторонь і дивитися на те, як ми гинемо, але будучи однодумними з нами, вчинемо опір загарбникові. Чи ви не зробите так? Тоді ми під натиском ворогів або покинемо нашу країну, або підемо на поступки ворогам. Що буде з нами, якщо ви не схочете допомогти нам? Адже вам від цього не буде краще, бо Перс виступив у похід не лише проти нас, але і проти вас. Перемігши нас, він не забариться піти й проти вас. Ми можемо навести вам важливий доказ того, про що ми вам кажемо, а саме: коли б Перс пішов походом лише на нас, щоб помститися за те, що ми його колись поневолили, тоді він залишив би всіх інших у спокої і воював би лише проти нашої країни, і тоді всі на світі бачили б, що він виступив проти скіфів, а не проти інших народів. Проте тепер ледве він прийшов на наш материк, він поневолює всі народи, які зустрічає на своєму шляху. Знайте, що він уже підкорив й інших фракійців і наших сусідів гетів».

119. Таке сповістили скіфи, а царі, які прибули до них із своїх країн, почали радитися і тоді їхні думки розділилися. Гелон, Будін і Савромат мали спільну думку і обіцяли допомогти скіфам. Проте Агатірс, Невр, Андрофаг і царі меланхлайнів і таврів дали скіфам таку відповідь: «Коли б це не ви перші образили персів і не ви перші почали війну проти них, ми сказали б, що справедливі ваші слова і те, що ви хочете тепер від нас, і ми охоче послухалися б вас і зробили б так, як і ви. Проте, тепер, коли ви вчинили напад на їхню країну без нас і поневолили персів, на скільки років завгодно було богові, і вони, бо їх підняв проти вас той самий бог, відплачують вам рівною мірою. Проте ми ні тоді не нападали на цих людей, ні тепер не хочемо завдавати їм шкоди. Але, коли вони виступлять проти нашої країні і перші розпочнуть ворожі дії, тоді і ми виступимо, щоб їх відкинути. Доки ми не будемо певні цього, ми залишатимемося спокійні, бо ми гадаємо, що перси не прийшли сюди, щоб напасти на нас, але на тих, які винуваті в кривді, що була їм вчинена».

120. Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою, оскільки ті племена не схотіли бути їхніми союзниками, але вирішили розділитися на дві частини і, поступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці і джерела, що виявляться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву. До однієї частини, на чолі якої був цар Скопасій, приєднаються савромати. Отже, вони, якщо проти них підуть перси, відступатимуть і поволі попрямують до ріки Танаїда вздовж Маєтідського озера, а коли перси почнуть відступати, нападатимуть на них і переслідуватимуть їх. Це була одна частина царського війська, для якої було визначено такий шлях, як я сказав. Дві інші частини [1], одна велика, яку очолював Ідантірс, і третя, на чолі якої був Таксакій, з'єднаються і до них ще приєднаються гелони та будіни. Вони ітимуть попереду персів на відстані одного дня шляху, так само відходячи поволі та відступаючи, виконуючи те, що їм було доручено. По-перше, вони мусять зайти в країни, народи яких не вступили в союз із ними, щоб і їх затягнути у війну проти персів (а якщо вони

не підуть воювати добровільно проти персів, то силоміць змусити їх до цього). Потім вони мають повернутися в свою країну і коли вважатимуть це за доцільне, нападуть на персів.

121. Такі рішення прийняли скіфи і пішли назустріч Дарієвому військові, спершу виславши кращу частину своєї кінноти на розвідку. Проте всі їхні вози, на яких жили їхні діти та жінки, і всю їхню худобу, крім тих тварин, що були їм потрібні для харчування, вони собі залишили, а все інше вони послали попереду разом із возами, давши наказ їм рухатися весь час на північ.

122. Отже, їхній обоз вирушив раніше і посувався на північ, а скіфські розвідники знайшли персів за три дні шляху від ріки Істру. Вони їх знайшли і поставили свій табір на відстані одного дня шляху від них, знищивши все, що росло на землі. Перси, щойно побачили скіфську кінноту, почали крок за кроком переслідувати її, а вона постійно відступала. А згодом (бо вони напали на слід однієї з двох частин скіфського війська) перси пішли за ними на схід просто до ріки Танаїду. Скіфи перейшли через ріку Танаїд, а за ними перейшли через неї і перси [1], переслідуючи їх, поки не перетяли з кінця в кінець країну савроматів і прийшли в країну будінів.

123. Скільки часу йшли перси країною скіфів і савроматів, але не змогли завдати її ніякої шкоди, бо вся вона була зовсім пустинною. Однак, коли вони вдерлися до країни будінів, вони знайшли там дерев'яне місто [1], з якого будіни повтікали і зовсім залишили його напризволяще, а перси спалили його. І коли вони це зробили, вони пішли далі по слідах ворогів, поки не пройшли через усю цю країну і прибули в пустелю. Ця пустеля зовсім не заселена людьми, і тягнеться вона на відстань семи днів шляху над країною будінів. За пустелею живуть тіссагети, а з їхньої країни витікають чотири великих ріки, які перетинають землю маєтів і вливаються в озеро, що називається Маєтідою. А їхні назви такі: Лік, Оар, Танаїд і Сіргій [2].

124. Коли Дарій прибув до пустині, він припинив похід і отаборив своє військо на ріці Оар. Після того він почав будувати вісім великих укріплень [1], на відстані одне від одного до шістдесяти стадій. Їхні руїни існували ще за моїх років. Поки він займався цією роботою, скіфи, яких він переслідував, повернули назад від північних країв і прибули до Скіфії. Оскільки скіфів зовсім не було видно і вони не виявляли ніяких ознак життя, Дарій перестав будувати укріплення, залишив їх не добудованими, а сам перемінив шлях і пішов на захід, гадаючи, що перед ним були всі скіфи і що вони тікають на захід.

125. Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії, він натрапив там на обидві об'єднані частини скіфського війська, і почав їх переслідувати, а вони уникали зустрічі з ним, тримаючись від нього на відстані одного дня шляху. А скіфи, оскільки Дарій не переставав їх переслідувати, згідно прийнятим рішенням, відступали до країни тих, хто відмовився бути з ними в союзі, і спершу до країни меланхлайнів і збентежили їх. Ідучи далі, скіфи заманили персів до країни андрофагів і, розбурхавши і їх, прийшли до неврів, і стурбувавши їх, скіфи, відступаючи, підійшли до країни агатірсів. Проте агатірси, побачивши,

як їхні сусіди тікають у безладді перед скіфами, ще перед тим як скіфи вдерлися до їхньої країни, послали вісника і заборонили їм уступати в їхню країну і попередили їх, коли скіфи спробують удертися, то наштовхнуться насамперед на їхній опір. Таке попередження послали їм агатірси і поспішили до своїх кордонів, вирішивши відбити напад загарбників. А меланхлайни, і андрофаги, і неври, щойно вдерлися до їхньої країни перси із скіфами, навіть не спробували відбити їх, але, забувши про свої загрози, повтікали в безладді на північ із своїх країв, у пустелю. Скіфи не наважилися увійти в країну агатірсів з огляду на те, що їм це було заборонено, але, відходячи з країни неврів, завели персів до своєї країни.

126. Оскільки ці переслідування і втечі тривали так довго, не припиняючись, Дарій послав вершника до скіфського царя Ідантірса і оголосив йому: «Дивна людино! Чому ти все тікаєш, коли ти міг би зробити вибір між двома можливостями? Якщо ти вважаєш себе спроможним учинити опір моїм силам, тоді зупинися і вступи в бій. Що ти весь час бігаєш туди й сюди? Якщо ти визнаєш себе неспроможним, тоді перестань тікати, принеси дари твоєму владареві — землю і воду — і тоді ми почнемо переговори».

127. На цю пропозицію таку відповідь дав Ідантірс, цар скіфів: «О Персе! Отакі в нас справи: я до цього часу нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому і ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив, не відрізняється від того, що я звичайно роблю в мирний час. А з якої причини я не вступаю в бій із тобою, і це я тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні оброблених полів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимося вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків [1]. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді ви побачите, чи будемо ми з вами воювати заради наших могил, чи ні. Проте перед тим, якщо ми не вважатимемо і не вирішимо, ми не битимемося з тобою. Що ж до битви, то я скажу тобі таке, що моїми владарями я вважаю лише Зевса, мого предка, та Гестію, владичицю скіфів [2]. А тобі я пошлю дари замість землі та води, такі, яких ти є гідним, а щодо іншого, про що ти сказав, ніби ти мій владар, я кажу тобі, що ти це спокутуєш». (Така була промова скіфів.)

128. Отже, з такою відповіддю повернувся до Дарія вісник. А царі скіфів, ледве почули слово неволя, страшенно розлютилися. Отже, ту частину війська, якій вони призначили з'єднатися з савроматами і яку очолював Скопасій, вони послали до іонійців, що охороняли міст на Істрі, і доручили йому почати переговори з ними, а іншим, які вирішили вже не змушувати персів пересуватися туди й сюди, наказали нападати на персів, коли ті сідали, щоб поїсти. Скіфи підстерігали воїнів Дарія щоразу, коли ті починали їсти, і так виконували свій намір. Скіфська кіннота постійно змушувала тікати кінноту ворогів, а перські вершники, тікаючи, натрапляли на піхоту, і піхота приходила їм на допомогу. Але коли скіфи, відбиваючи кінноту, наштовхувалися на піхоту, вони відступали, побоюючись піхотинців. Навіть і вночі скіфи робили такі наскоки.

129. Тепер я розповім про те, що допомагало персам і шкодило скіфам, коли вони робили напади на Дарієве військо. Це була річ зовсім дивна: крики віслюків і вигляд мулів. Як я вже згадував вище, в Скіфії нема ні віслюків, ні мулів [1]. У всій країні скіфів не існує жодного віслюка, ні мула, бо клімат там холодний. Отже, віслюки своїми дикими криками викликали розгубленість скіфської кінноти. Під час багатьох нападів на персів, щойно скіфські коні чули крики ослів, як вони зривалися з поводів, перелякані поверталися назад із настовбурченими вухами, бо ніколи не чули перед тим таких криків і не бачили таких тварин. Проте ця річ не мала великого значення для ходу війни.

130. Скіфи, бачачи персів у занепокоєнні, щоб затримати їх на довший час у Скіфії, і очікуючи того, що вони мають опинитися в скрутному становищі, бо їм бракувало всього потрібного для життя, почали робити таке: вони часто залишали деяку частину своєї худоби з чередниками, а самі переходили, як завжди на інше місце. А перси кидалися, хапали тварин, вважаючи, що цим вони вчиняють подвиг.

131. Багато разів так вони робили, коли нарешті Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі довідалися про це і послали вісника з дарами до Дарія: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл [1]. Перси спитали людину, що принесла ці дари, яке значення вони мають, але той відповів, що він одержав доручення лише передати їх і якнайшвидше повернутися. Хай сами перси, сказав він їм, якщо вони розумні, зрозуміють, що означають ці дари.

132. Коли перси про це почули, вони почали розумувати. На думку Дарія це означало, що скіфи піддаються і приносять землю і воду, і такий висновок він робив із того, що миша народжується з землі і годується тими самими плодами, що й людина, жаба перебуває у воді, птах дуже схожий на коня, а стріли означають, що скіфи складають зброю. Таку думку висловив Дарій, але зовсім протилежна до неї була думка Гобрія, одного з тих сімох, які вбили мага. Він зробив висновок про те, що дари означали таке: «Якщо перси, ви не станете птахами, і не полетіте високо в небо, або мишами і сховаєтеся в землю, або жабами і не постриибаєте в болота, то ви не повернетеся до себе, вас загублять оці стріли».

133. Так перси витлумачили ці дари. Одна частина скіфського війська, якій спершу було призначено вартувати біля Майєтідського озера, а потім їх було послано для переговорів із іонійцями, коли вони прибули до моста, вони сказали: «О іонійці, ми прийшли і принесли вам свободу, якщо ви схочете нас послухати. Адже ми повідомлені, що Дарій наказав вам охороняти міст упродовж лише шістдесяти днів, і якщо він сам за цей час не повернеться, ви можете піти геть до своєї країни. Отже, коли ви тепер зробите те, що ми вам пропонуємо, ні він не матиме за віщо скаржитися на вас, ні ми. Залишайтеся ще тут на кілька днів, а потім повертайтеся». Іонійці пообіцяли так зробити, а скіфи поквапилися повернутися.

134. Коли Дарій одержав такі дари, скіфи, які там залишалися, вистроїлися перед персами із своєю піхотою та кіннотою, ніби для того, щоб уступити в бій. Проте, коли скіфи вже вистроїлися, якийсь заєць

кинувся з усіх ніг поміж двома лавами, і вони, ледве кожний із них його побачив, побігли його ловити. Через те, що скіфи порушили свій стрій і почали гомоніти, Дарій спитав, що там коїться, що там за галас серед ворогів. А коли йому сказали, що скіфи ганяються за зайцем, він тоді сказав тим, до яких він звичайно звертався: «Ці люди зовсім не зважають на нас і тепер я гадаю, що Гобрій правильно сказав про скіфські дари. Отже, тепер і я маю таку саму думку і через це треба нам подумати, як може здійснитися наш відступ з найменшою небезпекою». На це так відповів Гобрій: «Царю мій! Я маю сказати, що я вже знав із чуток про те, що ніхто не може їх подолати. А тепер, коли я сюди прийшов, я ще краще зрозумів, що вони з нас глузують. Отже, тепер моя думка така, що треба, щойно настане ніч, запалити вогні, як це ми звичайно і перед тим робили, а потім обдуримо воїнів, що зовсім не можуть переносити тяжких випробувань, потім прив'яжемо всіх віслюків, які в нас є, покинемо їх, а самі відійдемо, перш ніж скіфи прийдуть до Істру, щоб зруйнувати мости, а мабуть ще й перед тим, як іонійці приймуть якесь рішення, що може нас згубити». Таку пораду дав Гобрій і потім, коли настала ніч, Дарій пішов за його порадою.

135. Щодо зовсім виснажених воїнів і тих, що були ледве живими, він зовсім не дбав за них і покинув там, де вони були в таборі, як і всіх прив'язаних віслюків. Із двох причин він залишив там віслюків і хворих воїнів, щоб чути було їхні крики, а людей, бо вони були хворі. Він послався на те, ніби він із найкращою частиною війська збирається напасти на скіфів, а вони на цей час повинні охороняти табір. Такий наказ Дарій дав тим, яких залишив у таборі, запалив вогні і, не гаячи часу, вирушив у напрямі до Істру. Віслюки, втративши своїх товаришів, почали, звичайно, ще більше ревти, і скіфи, чуючи ревіння ослів, твердо вірили, що перси перебувають у своєму таборі.

136. Проте, коли розвиднилося, то ті, які залишилися в таборі, зрозуміли, що Дарій покинув їх напризволяще, і простягали руки до скіфів і почали розповідати їм, що сталося. А скіфи, почувши про це, не гаячи часу, з'єднали обидві свої частини, ту, що була окремо від інших, і ту, в якій були савромати, будіни та гелони, і почали переслідувати персів, прямуючи до Істру. Проте, оскільки, більша частина перського війська складалася з піхотинців і вони не знали шляхів (бо там і не існувало певних шляхів), а скіфи були вершниками і знали найкоротші шляхи, вони випередили персів і встигли прибути до моста значно раніше від персів. Коли вони довідалися, що перси ще не прийшли, то сказали іонійцям, які перебували на своїх кораблях: «Гей, іонійці, призначені вам дні вже минули і навіщо вам ще залишатися тут. Але, якщо ви залишалися перед цим від страху, тепер зламайте якнайшвидше цей міст і повертайтеся вже вільними людьми і цим ви завдячуєте богам і скіфам. Що ж до того, хто дотепер був вашим владарем, ми розправимося з ним так, що він більше не розпочне походу проти якогось народу».

137. Іонійці почали радитися щодо цієї пропозиції. І Мільтіад афінянин, що був стратегом і тираном Херсонесу на Геллеспонті [1], був такої думки, щоб прийняти пропозицію скіфів і так визволити Іонію. Але Гістіай, тиран Мілета, мав протилежну думку і казав, що

тепер завдяки Дарієві кожен із них став тираном якогось міста [2], але коли буде знищено владу Дарія, і він не зможе залишитися владарем мілетян ніхто інший із тиранів, бо кожне місто волітиме краще мати в себе демократію, а не тиранію. Коли Гістіай висловив таку думку, то одразу всі ті, що перед тим поділяли думку Мільтіада, пристали до думки Гістіая.

138. Ті, які висловилися за пропозицію Гістіая, це були люди, котрих найбільш шанував цар [1]: тирани міст на Геллеспонті — Дафній із Абідоса, Гіппокл із Лампсака, Герофант із Парія, Метродор із Кізіка і Арістон із Візантія. Ці були з міст на Геллеспонті, а з Іонії були Страттій із Хіосу, Аяк [2] із Самосу, Лаодамант із Фокеї та Гістіай із Мілета. Це була його думка, про яку я згадав, протилежна до думки Мільтіада. З еолійців єдиний, про якого варто згадати, був серед них Арістагор і Кіми.

139. Отже, ті, що прийняли думку Гістіая, вирішили додати до цього рішення такі діла та слова. Вони зруйнували на відстані вистрілу з луку [1], частину мосту, ближчу до скіфів, щоб здавалося, ніби вони щось зробили, хоч справді вони нічого не зробили, і ще аби скіфи не спробували силоміць перейти мостом через Істр [2]. І ще вони скажуть, що зруйнують ту частину мосту, яка була з боку Скіфії, бо зроблять усе, щоб задовольнити скіфів. Такі рішення вони доповнили до думки Гістіая, а потім від імені їх усіх Гістіай відповів так: «О скіфи! Ми дякуємо вам за ваші добрі повідомлення, ви прибули своєчасно. Так і ви вказали нам правильну путь і ми зробимо вам добру послугу. Як бачите, ми руйнуємо міст і охоче зробимо все, бо прагнемо своєї свободи. Але поки ми його руйнуємо, ви добре зробите, якщо розшукаєте їх, і коли ви їх знайдете, відплатіть їм і за нас і за вас, як вони заслужили».

140. Так удруге скіфи повірили тому, що іонійці кажуть правду, і повернулися шукати персів, але не спромоглися їх знайти там, де вони пройшли. В цьому завинили самі скіфи, бо вони знищили в тих місцях поживу для коней і засипали воду в криницях. Бо коли б вони цього не зробили то, якби схотіли, легко знайшли б персів. Проте саме тепер їхнє рішення, яке вони вважали за найкраще, їм пошкодило. Отже, скіфи пройшли тими місцями своєї країни, де було досить поживи для коней і досить води, шукаючи там ворогів, гадаючи, що і ті намагатимуться піти цим шляхом. Однак перси дотримувалися того першого шляху, яким вони вже пройшли [1], і так з превеликим трудом досягли переправи. Але коли вони прийшли, вже настала ніч, і побачивши, що міст зруйновано, вони страшенно злякалися, гадаючи, що іонійці їх покинули.

141. Був у Дарія один єгиптянин, що ні в кого іншого не було такого гучного голосу, як у нього. Цій людині Дарій наказав устати на березі Істру і покликати мілетянина Гістіая. Єгиптянин виконав його наказ і Гістіай, почувши наказ Дарія, привів усі судна для переправи війська на протилежний берег і знов налагодив міст.

142. Так перси уникнули небезпеки, а скіфи, шукаючи персів удруге, не знайшли їх і висловили про іонійців дві думки: по-перше, якщо вважати їх вільними, то можна сказати, що вони найбільші боягузи і нікчемники на всьому світі, але якщо їх уважати за рабів, то можна сказати, що в них зовсім рабський спосіб мислення і що їм подобаєть-

ся неволя і вони зовсім нездатні для визволення. Отакі глузливі слова сказали скіфи про іонійців.

143. Дарій, пройшовши через Фракію, прибув до Сеста [1], розташованого на Херсонесі. Звідти на кораблях він переправився в Азію, а в Європі залишив стратегом перса Мегабаза, того, якого Дарій колись високо оцінив, бо сказав про нього в Персії такі слова: збираючись з'їсти гранатові яблука, скоро він розрізав перше з них, як його брат Артабан спитав його, що він хотів би мати в такій кількості, як зернятка того граната. А Дарій відповів йому, що хотів би мати стількох Мегабазів краще, ніж поневолену Елладу. Такою відповіддю він висловив свою пошану в Персії до Мегабаза, а потім залишив його стратегом в Елладі із вісімдесятьма тисячами воїнів.

144. Цей Мегабаз обезсмертив себе серед геллеспонтійців одним своїм висловом, який я наведу. Коли він прибув до Візантія, він довідався там, що калхедонці за сімнадцять років перед тим побудували своє місто. Довідавшися про це, він сказав, що калхедонці на той час були сліпими, бо, якби вони не були сліпими, то не обрали б для себе мало підходящу місцевість для побудування міста, оскільки там у них була інша далеко краща. Отже, цього Мегабаза він призначив стратегом і він усіх тих, що не були прихильниками персів, постарався підкорити.

145. Отже, він займався цими справами, проте саме в той час відбувся ще інший військовий похід у Лівію [1] з приводу, про який я розповім пізніше, бо спершу я розповім про щось інше [2], а саме таке: нащадків аргонавтів [3] було вигнано з Лемносу пеласгами, які викрали з Браврона афінських жінок. Отже, бувши вигнаними ними з Лемносу, вони на своїх кораблях приїхали до Лакедемону, отаборилися на Таїгеті і запалили вогні. Лакедемонці побачили їх і послали людину запитати їх, хто вони такі та звідки прийшли. Вони відповіли людині, що їх запитала, що вони походять із роду мінійців, нащадки героїв, які припливли туди на Арго і які пристали на Лемносі і там їх народили [4]. Щойно почули лакедемонці про походження мінійців, як удруге послали до них із запитанням, чого вони хочуть і для чого прибули в їхню країну і запалили вогні. Ті відповіли, що їх вигнали пеласгі і через це вони прийшли до своїх предків, бо, сказали вони, не може існувати нічого справедливішого, ніж те, що вони роблять, і що вони хочуть оселитися серед лакедемонців, брати участь у їхніх державних справах і отримати свої ділянки в їхній землі. Лакедемонці погодилися і прийняли мінійців на тих умовах, що ті запропонували.

Власне, що спонукало їх так зробити, було те, що на Арго пливли і Тіндаріди [5]. Прийняли вони до себе мінійців, дали їм земельні наділи і розподілили їх по філам [6]. Ті відразу взяли собі інших жінок, а тих, що привезли з Лемносу, одружили з іншими чоловіками.

146. Проте не минуло багато часу і мінійці підняли голову і зажадали взяти участь у царській владі і почали робити всякі надуживання. Тоді лакедемонці вирішили їх повбивати, позахоплювали їх і покидали у в'язниці. Лакедемонці всіх тих, кого хотіли вбити, вбивали вночі, але ніколи вдень [1]. Але, коли йшлося вже про те, щоб їх стратити, жінки мінійців, які були лакедемонськими громадянками і дочками знатних

спартанців, попросили, щоб їм було дозволено зайти у в'язницю і кожній порозмовляти з своїм чоловіком. Вони дали їм дозвіл зайти до в'язниці, не підозрюючи з боку жінок ніяких хитрощів. Проте ледве жінки увійшли, як зробили таке: вони передали чоловікам свої вбрання, а від них забрали їхній чоловічий одяг. І мінійці одяглися в жіночі вбрання і удаючи з себе жінок, вийшли з в'язниці і, визволившися в такий спосіб, пішли і вдруге отаборилися на Тайгеті.

147. Саме в той час Тер, син Автесіона, внук Тейсамена, правнук Терсандра і праправнук Полінейка, збирався від'їхати з Лакедемону, щоб заснувати колонію. Цей Тер походив від кадмейців і був із боку матері [1] дядьком Еврістена і Прокла, синів Арістодема. І оскільки ці сини були ще неповнолітні, Тер був опікуном царської родини в Спарті. Але коли його небіж став дорослим і обійняв царську владу, Тер не спроможний терпіти, щоб хтось владарював над ним, бо він уже скуштував, що таке царська влада, заявив, що не залишиться в Лакедемоні, але відпливе до своїх родичів. На острові, який тепер називається Тера і який перед тим називався Калліста, були нащадки Мембліара, сина Пойкіла, що був із Фінікії. Отже Кадм [2], син Агенора, розшукуючи Європу, прибув на кораблі до того місця, що тепер називається Тера, і щойно він прибув туди, йому сподобався цей острів чи з якоїсь іншої причини він захотів так зробити, він залишив на острові фінікійців і серед інших також одного свого родича, Мембліара. Вони оселилися на острові, званому Каллістою за вісім поколінь людей перед тим, як Тер прибув туди з Лакедемону.

148. Отже, до них збирався приїхати Тер, маючи з собою людей із різних спартанських філ. І він зовсім не хотів їх проганяти, але вважав їх за своїх близьких родичів і мав намір оселитися разом із ними. І через те, що мінійці повтікали з в'язниці і залишилися на Тайгеті, а лакедемонці хотіли їх згубити, Тер попросив лакедемонців простити мінійців, щоб не було вбивства, і пообіцяв сам вивести їх із країни. Лакедемонці погодилися з ним, і він відплив на трьох тридцятивесельних кораблях до нащадків Мембліара, але не взяв із собою всіх мінійців, а лише кількох. Це тому, що більшість із них напали на парореатів і кавконів [1], вигнали їх із їхньої країни, а потім вони розділилися на шість частин і побудували там собі міста: Лепреон, Макістон, Фрікси, Піргон, Епіон і Нудіон. Більшість із цих міст за моє життя зруйнували елейці. А острів від свого ойкіста одержав назву Тера.

149. Проте син Тера відмовився пливти з ним і батько сказав, що він залишає його як ягня серед вовків. Від цих слів цей юнак одержав ім'я Ойолік і, я не знаю, як це ім'я за ним залишилося. Від Ойоліка народився Айгей [1], а від нього одержали ім'я айгейди, велика філа [1] в Спарті. Чоловіки цієї філи, оскільки не виживали їхні діти, побудували згідно з оракулом святилище Еріній [3], Лаія і Едіпа. Після того їхні діти залишалися живими. Це саме було і на Тері в нащадків цих чоловіків.

150. До цього місця його оповідання лакедемонці і терайці згідні між собою, але далі, за переказом терайців, сталося таке [1]. Грінн, син Айсанія, нащадок цього Тера й цар [2] острова Тери приїхав до Дельфів і привіз із своєї батьківщини гекатомбу. Його супроводжували і інші

громадяни і серед них Батт, син Полімнеста з роду мінійців, нащадок Евфема. Коли Грінн, цар терайців, просив дати йому оракул щодо інших питань, Піфія переказала йому оракул побудувати місто в Лівії. Але він сказав їй, відповідаючи: «Я, владико, вже дуже старий і не можу вештатися сюди й туди, накажи це комусь із цих молодиків, щоб той це зробив». Кажучи це, він водночас показував на Батта. Тоді лише це було, але після їхнього повернення вони не надали значення цьому оракулові, бо не знали, що таке Лівія і де вона є, і не наважувалися вислати переселенців так наосліп.

151. Але за сім років після цієї події на Тері не було дощу і за цей час повисихали всі дерева на острові, крім одного. Терайці поїхали до пророчого святилища, і Піфія повторила їм попередній наказ вислати переселенців до Лівії. І оскільки вони ніяк не могли усунути лихо, вони послали людей на Кріт, щоб вони роздивилися і довідалися, чи не побував якийсь крітянин або чужоземець [1] із їхнього острова в Лівії. Ці люди обійшли весь острів і нарешті прийшли в місто Ітанон, і там зустріли одну людину, ловця пурпурових черепашок, якого звали Коробієм [2], і він їм сказав, що колись вітри занесли його і він опинився в Лівії, власне на одному острові біля Лівії, на Платеї [3]. Його вмовили за плату і привезли на Теру, а з Тери спершу поїхало кілька розвідників. Їх повів Коробій на той острів, про який я згадав, на Платею, де вони залишили Коробія з харчами на кілька місяців, а самі вони відпливли якнайшвидше, щоб повідомити терайців про той острів.

152. Проте оскільки вони дуже запізнилися з поверненням, далеко надовше, ніж вони з ним умовилися, всі харчі в Коробія закінчилися. Після того один самоський корабель, що плив до Єгипту, вітри занесли на острів Платею. Коли Коробій докладно розповів їм про все, самосці залишили йому харчі на цілий рік. А потім вони поставили вітрила і хотіли прибути до Єгипту, але східний вітер загнав їх далеко [1]. Проте оскільки вітер не вщухав, вони пройшли за Гераклові стовпи і прибули в Тартесс [2], куди їх завела якась божественна сила. Цю торгову гавань на той час ще не відвідували кораблі, отож самосці, повертаючись, заробили за свій вантаж, звичайно, більше, ніж заробляли колись за свої вантажі елліни, про яких ми маємо точні відомості, за винятком, мабуть, егінця Сострата [3], сина Лаодаманта, бо з ним ніхто не може зрівнятися. Самосці виділили десяту частину свого прибутку, шість талантів, і замовили і для них зробили мідну посудину, схожу на аргоські кратери. На її краях навколо було зроблено голови грифів, які стирчали назовні, і вона спиралася на трьох велетів, що стояли навколішках, завбільшки з сім ліктів, і вони присвятили її в храм Гери. Внаслідок цього вперше кіренці і терайці заприятелювали з самосцями.

153. Терайці, покинувши Коробія на острові, повернулися на Теру і заявили [1], що вони заснували поселення на одному острові біля берегів Лівії. Тоді терайці вирішили кинути жереб і відіслати туди з усіх областей острова, яких було сім, по одному з двох братів для поселення, а їх проводирем і царем призначили Батта. Отже так вони послали на Платею два п'ятдесятивесельних корабля.

154. Так розповідають терайці про дальші події, і кіренці погоджу-

ються з ними. Що ж до Батта, то киренці зовсім не згодні з терайцями. Вони ось як розповідають про це: на Кріті є місто Оакс, де колись царем був Етеарх. У нього була дочка, мати якої померла, на ім'я Фроніма, і він, одружившись із іншою жінкою, дав їй мачуху. Вона, скоро війшла в дім, стала справжнею мачухою для Фроніми, бо почала її мордувати і замишляти всяке лихо проти неї, і нарешті обвинуватила її в тому, ніби вона розбещена, і переконала в цьому свого чоловіка, що все це правда. І він, коли його жінка задурила йому голову, задумав зробити злочинну справу з своєю дочкою. Був там в Оаксі один купець із Тери, Темісон. Його запросив до себе Етеарх, щоб його пригостити і зв'язав його клятвою, що він його попросить зробити, нехай той це зробить. Коли він його так зобов'язав, він передав йому свою дочку і попросив його взяти її з собою на корабель і кинути її в море. Проте Темісон страшенно обурився, що Етеарх його зобов'язав таке зробити, розірвав із ним дружбу і зробив щось зовсім інше. Отже, він узяв дочку і відплив із нею, а коли він вийшов у відкрите море, виконуючи те, що змушений був зробити згідно з даною клятвою, він обв'язав дівчину мотузками і спустив її в море, а потім витяг її живу з моря і прибув із нею на Теру.

155. Звідти Фроніму взяв собі якийсь Полімнест, один із найзнатніших людей Тери і зробив її своєю наложницею. Минув деякий час і в нього народився син із слабим голосом і заїкуватий, якого назвали Баттом [1], як кажуть кіренці та терайці, а на мою думку йому дали якесь інше ім'я, а Баттом його назвали, коли він прибув до Лівії згідно з оракулом, що йому було дано в пророчому святилищі Дельфів, і від того сану, який він одержав у Лівії, так його було названо. Бо лівійці царя називають Баттом і через це, як я гадаю, коли переказала йому оракул Піфія, вона назвала його лівійським словом, бо знала, що він стане царем у Лівії. Я поясню: коли він змужнів, він прийшов до Дельфів запитати про свій голос. А у відповідь йому Піфія переказала такий оракул [2]:

> «Батте! Прийшов ти спитати про голос, а Фойб сонцесяйний
> В Лівію щедру на вівці тебе посилає ойкістом».

Коли б Піфія сказала це еллінською мовою: «Царю! Ти прийшов заради свого голосу»... А він відповів: «Владарю! Я прийшов, щоб ти дав мені оракул щодо мого голосу, а ти мені кажеш про зовсім інші речі, неможливі для мене: ти наказуєш мені заснувати поселення в Лівії, на які кошти, з яким військом?» Так він казав, але не спромігся вмовити Піфію дати йому інший оракул, і оскільки вона повторювала йому цей самий оракул, як і перед тим, Батт відійшов тим часом із Дельфів і повернувся до Тери.

156. Проте після того почалися нещастя ніби від розгніваного божества, які спіткали і його самого й інших терайців. І оскільки терайці не знали, через що на них звалилися ці нещастя, вони послали людей до Дельфів запитати про ці їхні страждання. Піфія переказала їм оракул, що коли вони поїдуть разом із Баттом і побудують Кірену в Лівії, то їхнє становище поліпшиться. Після цього терайці послали Батта з двома

п'ятдесятивесельними кораблями. Вони відпливли до Лівії, бо не могли зробити інакше, а потім повернулися назад до Тери. Проте терайці, коли ті хотіли зійти на берег, почали кидати на них каміння, не дали їм причалити і наказували їм повернутися назад до Лівії. І вони через те, що не могли зробити інакше, попливли назад і заснували поселення на одному острові поблизу Лівії, назва якого, як я вже сказав вище, була Платея. Кажуть, що цей острів має такий самий розмір, як і теперішня Кірена.

157. В цьому місті [1] вони прожили два роки і через те, що їм зовсім не жилося там добре, вони залишили там одну людину, а всі інші поїхали до Дельфів, і коли прибули до пророчого святилища, попросили дати їм оракул, кажучи, що вони мешкали в Лівії і, незважаючи на це, там вони зовсім не були щасливішими. На це запитання Піфія переказала їм такий оракул:

«Якщо ти Лівію знаєш багату на вівці, де був я [2],
Краще від мене, не бувши в країні, великий твій розум» [3].

Почувши таку промову, батові люди відпливли назад, бо бог не звільнив їх від обов'язку побудувати місто після того, як вони вступлять на землю Лівії. Прибули вони на острів, узяли з собою людину, яку там залишили, і побудували місто в тій частині Лівії, що розташована навпроти острова, який називається Азіріс [4], що там із двох боків чудові вкриті лісом долини, а з іншого боку там тече річка.

158. На тому місці вони прожили шість років. Проте на сьомий рік їм задурили голову лівійці, що вони проведуть їх до кращого місця, і вмовили їх піти за ними. Так вивели їх звідти лівійці і повели їх на захід, а щоб елліни не бачили найпрекраснішої місцевості, лівійці так обчислювали години дня, щоб цією місцевістю проходити вночі. Ця країна називається Іраса [1]. Вони привели терайців до одного джерела, про яке сказали, що воно належить Аполлонові [2], і сказали їм: «Елліни! Тут найбільш підходяще місце, щоб вам оселитися, бо тут небо діряве» [3].

159. За життя ойкіста Батта [1], який царював сорок років, та його сина Аркесілая, який царював шістнадцять років, число мешканців Кірени залишалося таким, скільки було спочатку посланих туди переселенців [2], але при третьому Батті, при щасливому, як його назвали, Піфія переказала оракул і заохотила еллінів із усіх країв поїхати і оселитися разом із кіренцями в Лівії, бо їх запрошують кіренці на розподіл землі [3]. Оракул, який вона переказала, був такий:

«Хто не прийде на розподіл землі до Лівії вчасно,
Той, я скажу, неодмінно, хоч пізно про це пожалкує».

В Кірені зібралася сила народу і сусідні з ними лівійці та їхній цар на ім'я Адікран, через те, що кіренці загарбали в них багато землі, забираючи собі їхні поля і негарно поводячися з ними, послали людей до Єгипту і піддалися єгипетському цареві Апріесу [4]. Він зібрав багато війська з єгиптян і послав його проти Кірени. Але кіренці вийшли назус-

тріч йому в місцевості Ісара озброєні і біля джерела Тестія зіткнулися з єгиптянами і перемогли їх у битві. Через те, що єгиптяни перед тим не мали справи з еллінами і не зважали на них, у битві загинуло єгиптян так багато, що мало хто з них повернувся до Єгипту. Щоб помститися за поразку, єгиптяни обвинуватили в ній Апріеса і повстали проти нього.

160. Сином цього Батта був Аркесілай, який, будучи царем, перший посварився з своїми братами так, що вони покинули країну і перейшли до іншої частини Лівії. Там вони побудували собі це місто, яке і тоді і тепер називається Барка [1]. І коли вони будували його, їм удалося підбурити на війну лівійців проти кіренців. Після того Аркесілай вирушив у похід проти лівійців, які колись прийняли кіренців, а тепер виступили протих них.

Лівійці злякалися його і повтікали до східної Лівії. Аркесілай переслідував їх навзирці, поки вони тікали і нарешті, переслідуючи їх, прибув до Левкона в Лівії, де лівійці наважилися напасти на нього. Сталася битва, і лівійці завдали кіренцям такої поразки, що в тій битві загинуло сім тисяч кіренців гоплітів. Після цієї катастрофи Аркесілай захворів, прийняв якісь ліки і його задушив його брат Леарх, а Леарха потім підступно вбила жінка Аркесілая, яку звали Еріксо.

161. Спадкоємцем Аркесілая став його син Батт. У нього були слабкі ноги, він був кульгавий. Після того нещастя, що його зазнали кіренці [1], вони послали людей до Дельфів запитати, що їм робити, щоб бути щасливими. Піфія їм порадила взяти упорядника з Мантінеї в Аркадії. Отже, пішли туди кіренці і попросили про це, а мантінейці дали їм одного з своїх найвидатніших громадян, який називався Демонакт [2]. Ця людина приїхала в Кірену і добре розглянула всі справи і насамперед поділила мешканців на три філи і влаштувала так: терайців і їхніх періойків об'єднала в одну громаду, в іншу об'єднала пелопоннесців і крітян, а в третю всіх острів'ян. Крім того, цареві Батту виділила царські маєтки і жрецьке надавання [3], а всі інші володіння, що їх перед тим мали царі, він забрав від нього і передав народові.

162. Поки жив Батт, він додержувався цих порядків, але за царювання його сина, Аркесілая, сталися великі заворушення щодо царських привілеїв. Син кульгавого Батта і Феретіми, Аркесілай, заявив, що він не погодиться з порядком, який установив мантінеєць Демонакт, але зажадав повернути цареві привілеї, що їх мали його предки. В громадянській війні, що вибухнула після того, його було переможено і він утік на Самос, а його мати знайшла притулок у Саламіні на Кіпрі. На той час царем Саламіна був Евельтон [1], той, що присвятив курильницю в Дельфах, яка варта того, щоб її побачити. Вона стоїть у скарбниці корінфян [2]. Приїхала до нього Феретіма і попросила в нього війська, щоб відвоювати собі владу в Кірені. Проте Евельтон усе, що завгодно, давав їй, лише не військо. Вона, приймаючи все, що він їй давав, казала, що все це добре, проте краще було б інше, щоб він дав їй потрібне для неї військо. І оскільки, одержуючи кожний подарунок від нього, вона повторювала те саме, він послав їй нарешті золоте веретено і прядку, на якій була навіть вовна. І коли Феретіма взяла це, вона знову повторила

своє прохання, а Евельтон відповів їй, що такі подарунки він дає жінкам, а не військо.

163. За цей час Аркесілай, перебуваючи на Самосі [1], почав збирати всяких людей, обіцяючи дати їм земельні ділянки. Коли він зібрав велике військо, Аркесілай поїхав до Дельфів за оракулом у пророчому святилищі щодо повернення його на батьківщину. Піфія дала йому такий оракул [2]: «При чотирьох Баттах і при чотирьох Аркесілаях Локсій дозволяє вам царювати в Кірені, а надалі він не радить вам зазіхати на царювання. Проте ти, коли повернешся до своєї країни, можеш бути спокійний. І коли знайдеш піч із багатьма амфорами в ній, то не обпалюй їх, але вийми їх із печі. Якщо обпалюватимеш, то не заходи до оточеного водою міста, інакше сам ти загинеш і загине найкращий бик». Такий оракул переказала Піфія Аркесілаєві.

164. І він із військом повернувся із Самосу до Кірени, і знову взяв владу в свої руки, але забув про оракул і почав мститися на своїх супротивниках за те, що вони його вигнали. Деякі з них остаточно покинули свою батьківщину, а деяких захопив Аркесілай і вислав їх на Кіпр, щоб там їх повбивали. А море викинуло їх на Кнід і кнідяни їх урятували і відіслали на Теру. Деяких інших кіренців, проте, які сховалися у великій башті однієї приватної особи, Агломаха, Аркесілай, нагромадивши навколо башти дрова, спалив там усередині. Проте, коли вже він зробив це, він зрозумів, що саме це провіщав йому оракул бога, бо Піфія заборонила йому, коли він знайде амфори в печі, обпалювати їх, і через це він із власної волі віддалився від Кірени, побоюючись смерті, яку йому передказав оракул, і гадаючи, що «оточене водою місто» була Кірена. Він мав родичку, дочку царя Барки, якого звали Алазейр [1]. Він поїхав до нього і там якісь баркайські люди і деякі вигнанці з Кірени, коли він походжав на агорі, пізнали його і вбили, а крім нього і його свояка, Алазейра. Отже, Аркесілай, чи свідомо, чи несвідомо, не виконав указівки оракула і так його спіткала лиха доля.

165. Його мати, Феретіма, коли Аркесілай перебував у Барці, згубивши сам себе, мала в Кірені всі привілеї свого сина, виконувала всі урядові обов'язки і головувала на засіданнях ради. А коли вона довідалася про вбивство свого сина в Барці, вона одразу переїхала до Єгипту, бо Аркесілай зробив послугу [1] Камбісові, сину Кіра, адже цей Аркесілай передав Кірену Камбісові і визначив данину, яку і виплачував. Приїхала в Єгипет Феретіма як благальниця перед Аріандом, прохаючи про допомогу, і посилаючись на те, що її сина було вбито, бо він співчував мідійцям.

166. Цей Аріанд був державцем у Єгипті, якого призначив Камбіс. Потім він після цих подій захотів бути рівним із Дарієм і за це заплатив своїм життям. Отже, він довідався і вже побачив, що Дарій хотів залишити пам'ять після себе таку, що її не залишав після себе жоден інший цар, і почав його наслідувати, поки не поплатився за це [1]. Дарій вирішив для карбування монет переплавляти наскільки можливо найщиріше золото, а Аріанд, урядуючи в Єгипті, почав те саме робити з сріблом. І тепер іще монети з найчистішого срібла — це монети Аріан-

да. Довідавшися про це, Дарій, скориставшися з іншого приводу, немов би той хотів повстати проти нього [2], наказав його вбити.

167. Цей Аріанд пожалкував тоді Феретіму і дав їй військо, все єгипетське військо і піше, і морське. Стратегом піхоти він призначив Амасія, з племені марафіїв [1], а стратегом флоту Бадра, з роду пасаргадів. Але перед тим, як наказати війську вирушити в похід, Аріанд послав вісника до Барки довідатися, хто вбив Аркесілая. Але баркайці всі прийняли на себе відповідальність, бо казали вони, що він завдав їм багато лиха та шкоди. Коли це почув Аріанд, тоді він послав проти них військо разом із Феретімою. Проте посилання на те було лише приводом, а військо він послав, як я гадаю, щоб підкорити лівійців. Треба знати, що лівійці складаються з багатьох і різних племен, із яких лише небагато були підданцями перського царя, а більшість із них зовсім не визнавала Дарія.

168. Ось на які племена поділяються лівійці [1]. Починаючи від Єгипту, перші лівійці — це адірмахіди. Більшість їхніх звичаїв такі, як у єгиптян, але їхні одяги такі, як і в інших лівійців. Їхні жінки на кожній нозі носять мідні браслети. Вони відпускають довге волосся, а коли спіймають вошей, кожна кусає їх, щоб помститися на них, а потім їх викидає. Лише вони серед усіх лівійців роблять таке і лише вони віддають своїх дівчат на відданні цареві і яка з них сподобається йому, він її позбавляє невинності. Ці адірмахіди живуть від Єгипту до затоки, що низвається Плінос [2].

169. Далі за ними йдуть гілігами [1], що мешкають у західній країні аж до острова Афродісіади. Посередині цієї країни розташований острів Платея, де оселилися кіренці, а на суходолі є гавань Менелая і Азірій, де живуть кіренці. Звідси і далі починається країна сильфія [2]. Сильфій зростає на просторі від острова Платеї і далі до гирла Сіртія. Цей народ має звичаї, схожі на звичаї всіх інших лівійців.

170. За гілігамами на заході живуть асбісти. Вони мешкають вище від Кірени. Але асбісти не доходять до моря, бо узбережжя займають кіренці. Серед лівійців вони краще за всіх керують квадригами і взагалі намагаються в усьому наслідувати звичаї кіренців.

171. За асбістами на заході живуть авсхиси. Вони мешкають понад Баркою і доходять до моря десь поблизу міста Евеспеpіди [1]. Посередині країни авсхісів мешкають бакали, нечисленний народ, і вони доходять до моря десь біля Тавхейрів, що є містом в області Барки. Звичаї в них такі, як і в тих, що мешкають за Кіреною.

172. За цими авсхісами на заході живуть насамони [1], народ дуже численний. Вони залишають на літо свою худобу на узбережжі, а сами підіймаються на місце, що називається Авгіла [2], щоб збирати плоди фінікових пальм, а фінікових пальм там безліч і вони з густими верхівками і всі плодоносні. Ловлять вони там сарану [3], розмелюють її, потім цим порошком посипають молоко і п'ють його. В них такий звичай, що кожен має багатьох жінок і спілкуються вони з ними гуртом, так, як массагети: ставлять патерицю на тому місці, де їм бажано, і злягаються. Ще в них є звичай: насамон, що вперше одружується, пропонує свою наречену на першу шлюбну ніч усім запрошеним на весілля. І кожний із них після

злягання з нею дає їй подарунок, який він приносить із свого дому. Присягаються і ворожать вони так. Присягаються вони, називаючи ім'я людей, яких вважають за найсправедливіших та найкращих у країні, кладучи руки на їхні могили. Ворожать, ідучи до надгробників своїх предків, де спершу моляться, а потім сплять на них, і сон, який там побачать, уважають за оракул. Щоб присяга була законною, вони роблять ось що: один із них дає іншому випити з своєї долоні і сам п'є з долоні іншого, а коли не мають якоїсь рідини, набирають у долоні порохняви з землі і лижуть її.

173. Із насамонами сусідять псілли [1]. Вони зникли в такий спосіб: віяв у їхній країні південний вітер і осушив усі водоймища, і їхня країна, що була розташована коло Сіртія, залишилася без води. Вони порадилися і всі разом вирушили в похід проти півдня (що я тут пишу, то так розповідають лівійці), але коли вони прийшли до піщаної пустелі, повіяв південний вітер і засипав їх піском. Коли вони так загинули, їхню країну зайняли насамони.

174. Вище від них на півдні в краю диких двірів мешкають гаранти [1], які уникають спілкування з людьми і не мають військової зброї і не вміють оборонятися.

175. Вони мешкають вище від насамонів. Уздовж моря на заході за ними живуть маки. Вони стрижуть волосся, залишаючи на тімені чуб, а все інше чисто вистригають, а на війні вони мають щити з шкіри страуса [1]. Через їхню країну тече річка Кініп, яка витікає з одного горба, горба Харит, як він називається, і вливається в море. Цей горб Харит укритий густим лісом, а вся інша Лівія, яку я описував дотепер, є гола. Від моря і до цього горба відстань — двісті стадій.

176. За цими маками живуть гіндани. Їхні жінки носять на ногах багато шкіряних браслетів із такого приводу, як кажуть: щоразу, коли жінка з'єднується з чоловіком, вона надягає браслет і та, що має їх найбільше, вважається за найкращу, бо її кохали багато чоловіків.

177. На одному вузькому півострові землі гінданів, що заходить далеко в море, мешкають лотофаги, які харчуються виключно плодами лотоса [1]. Плід лотоса такий великий, як плід мастикового дерева, а за своїм солодким смаком схожий на плід фінікової пальми. З цих плодів лотофаги роблять вино.

178. За лотофагами на узбережжі живуть махлії, які також уживають лотос, але менше, ніж ті, про яких ішлося вище. Вони поширюються аж до великої ріки, що називається Трітон [1]. Вони вливається у велике озеро Трітоніду. На цьому озері є острів, що називається Фла. Щодо цього острова, кажуть, був даний оракул, що на ньому оселяться лакедемонці.

179. Проте існує ще інший переказ, ось такий: ніби Іасон, коли на узгіррі Пеліону будувався корабель Арго, взяв із собою серед іншого потрібного для жертвоприношення ще й бронзовий триніжник і вирушив морем до Пелопоннесу, бажаючи відвідати Дельфи. Коли пропливаючи коло миса Малея, його зненацька погнав північний вітер і завів далеко до Лівії, і перш ніж він як слід роздивився, де там берег, він опинився на мілизнах озера Трітоніди. Оскільки він не знав, як зняти

свій корабель із мілизни, кажуть, що з'явився Трітон і сказав Іасонові, що коли той віддасть йому триніжник, то він покаже йому, де можна пропливти і супроводить його, щоб із ним не сталося лиха. Іасон погодився і тоді Трітон, пливучи попереду, показав йому, як пройти серед мілизн, а триніжник він помістив у своєму святилищі і, сидячи на триніжнику, дав оракул, напророкувавши Іасонові та його супутникам усе, що з ними станеться, а саме, що коли один із нащадків тих, які мандрували на Арго, прийде і забере в нього триніжник, тоді через неминучу долю, сказав він, буде побудовано навколо озера Трітоніди сто еллінських міст. Це почули тамтешні лівійці і сховали триніжник.

180. Далі за цими махліями живуть авсеї. Вони і махлії мешкають у місцевостях навколо озера Трітоніди. Їх розмежовує ріка Трітон. Махлії відпускають волосся в задній частині голови, а авсеї в передній. На святі Афіни, що його справляють щороку, їхні дівчата поділяються на дві групи і б'ються між собою одна з одною камінням і киями, кажучи, що так вони виконують успадкований від предків звичай, шануючи місцеву богиню, яку ми називаємо Афіною. Тих дівчат, що вмирають від ран, вони називають лжедівчатами. Проте перед тим, як їм дозволяють битися між собою, вони роблять ось що: дівчину, яку вони вважають за найвродливішу за всіх, вони прикрашають корінфським шоломом і всім еллінським озброєнням [1], саджають на колесницю і возять навколо озера. Чим прикрашали дівчат за давніх часів, перед тим, як прибули та оселилися як їхні сусіди елліни, я не можу сказати. Хоч як воно там було, я гадаю, що їх прикрашали єгипетською зброєю, бо з Єгипту, я вважаю, прийшли до Еллади і округлий щит, і шолом [2]. Лівійці кажуть, що Афіна дочка Посейдона і богині озера Трітоніди і що вона чомусь посварилася з своїм батьком і перейшла до Зевса і він зробив її своєю дочкою. Так вони розповідають. Жінки в них усіх спільні і вони не одружуються з однією якоюсь, але злягаються, як тварини. Коли дитина якоїсь жінки трохи зросте, на третій місяць чоловіки збираються в одному місці, і на кого схожа дитина, вона і вважається його дитиною.

181. Народи Лівії, про яких у мене йшлося, є кочовики на її узбережжі, проте вище від них у бік суходолу є Лівія диких звірів, а далі за областю диких звірів тягнеться пасмо піщаних горбів від Фів у Єгипті аж до Гераклових стовпів. На цьому пасмі горбів на відстані приблизно десяти днів шляху є великі соляні брили [1], з яких складаються узвишшя, а на вершині кожного узвишшя серед соляних брил є джерела солодкої та холодної води і там навколо мешкають люди на краю пустелі і за областю диких звірів. На відстані десяти днів шляху від Фів спершу живуть аммонії, в яких є святилище на зразок святилища Зевса у Фівах, бо як я вже сказав вище, Зевсова статуя у Фівах має баранячу голову. В їхній країні є ще інша джерельна вода, яка на світанку холодна, тепліша, коли люди приходять на агору, а коли настає південь, вона зовсім холодна. Тоді аммонії поливають свої сади. З бігом часу вдень вода стає вже не такою холодною, а на заході сонця стає трохи прохолодною, коло півночі вона ще теплішає і потім так нагрівається, що починає кипіти. Минає північ і вода знову стає холодною аж до світанку. В цього джерела є своя назва: воно називається джерелом Сонця [2].

182. За аммоніями на піщаному пасмі на відстані ще десяти днів шляху є ще один соляний горб, схожий на горб аммоніїв, і на ньому вода, а навколо нього живуть люди. Ця країна називається Авгіли. Туди приходять насамони збирати плоди фінікових пальм.

183. Поза Авгілами на відстані десяти днів шляху є ще інший соляний горб із джерелом і багато плодючих фінікових пальм, так як і на двох інших, і там мешкають люди, які називаються гарамантами, дуже численний народ. Вони насипають землю на сіль і потім сіють на ній. Найкоротший шлях звідти до країни лотофагів. Звідти і до їхньої країни відстань у тридцять днів шляху. Там є і задкуючі бики [1], а задкуючі вони ось чому: роги в них повернені наперед. Через це, коли вони пасуться, вони посуваються назад, бо вони не можуть іти вперед, оскільки тоді їхні роги встромлялися б у землю. В усьому іншому вони не відрізняються від інших биків, крім, мабуть, їхньої шкіри, яка товста і міцна. Ці гараманти, про яких у мене йшлося, полюють на своїх чотирикінних колесницях за печерними ефіопами [2] і це тому, що ці печерні ефіопи найпрудконогіші серед усіх людей, про яких мені доводилося чути. Ці печерники годуються зміями, ящірками і такими іншими плазунами. Їхня мова не схожа на жодну іншу мову; вони джеркочуть немов кажани.

184. За гарамантами на відстані ще десяти днів шляху є ще інший соляний горб із водою, а навколо нього мешкають люди, що називаються атарантами, вони єдині на всьому світі, наскільки я знаю, не мають особистих імен [1], бо всі вони мають лише одне ім'я — називаються атаранти, але кожна особа там не має власного імені. Вони, коли сонце надзвичайно пече, проклинають його і посилають йому всякі лайки, бо через його спеку гинуть і вони самі, і вся їхня країна.

Далі за інші десять днів шляху є ще інший соляний горб із водою і навколо нього живуть люди. За ним височить гора, що називається Атлас [2]. Вона стрімка і з усіх боків округла, і кажуть, ніби вона настільки висока, що не можна побачити її вершин, бо вона завжди, і влітку і взимку, окутана хмарами. Ця гора, кажуть тубільці, є опорним стовпом неба. Від цієї гори одержали назву тамтешні люди, бо вони називаються атлантами [3]. Про них кажуть, ніби вони не їдять жодної тварини і не бачать снів.

185. Отже, до цих атлантів я можу назвати назви народів, які живуть на пасмі соляних горбів, але звідти і далі я вже неспроможний це зробити. Хоч як там було б, це пасмо соляних горбів доходить до Гераклових стовпів і навіть іде ще й далі. Там на рівних відстанях десяти днів шляху є соляні копальні і там також мешкають люди. Свої будинки всі вони будують із соляних брил [1], оскільки в тих краях Лівії ніколи не йдуть дощі, бо якби там ішли дощі, стіни будинків не могли б устояти. Сіль, яку звідти вивозять, на вигляд є і білою, і темно-червоною. Проте за цим соляним пасмом на південь і всередині Лівії вся країна пустельна, без води, без диких звірів, без дощів, без дерев і там зовсім нема ніякої вологи.

186. Отже, так від Єгипту до озера Трітоніди живуть кочовики лівійці м'ясоїди та молокопивці, вони не їдять коров'ячого м'яса, саме

через те, що єгиптяни також його не їдять, вони не розводять свиней. Їсти коров'яче м'ясо вважають вони за великий гріх і жінки кіренців через велику шану до єгипетської Ісіди, і не лише це, вони ще постують на її честь. Також і жінки баркайців крім коров'ячого м'яса не беруть у рот і свинячого м'яса.

187. Отакі ці справи. Проте від озера Трітоніди і далі на захід уже не живуть кочовики лівійці [1] і звичаї в тих людей уже не такі, як у кочовиків, і вони не роблять із своїми дітьми того, що роблять кочовики. А кочовики лівійці, якщо не всі, я не можу це стверджувати, але більшість із них, роблять таке: коли їхні діти досягають чотирьох років, припікають [2] їм жили на тімені, а деякі на скронях, немитою овечою вовною, щоб надалі в їхньому житті не спускалася в них флегма з голови і не шкодила їхньому здоров'ю. І кажуть, що через це вони такі здорові. І справді, лівійці, наскільки я знаю, це найздоровіші люди на світі. Чи це саме з цієї причини, не можу твердити, але певна річ, що вони дуже здорові. А якщо, коли припікають жили дітям, їх зводять корчі, то вони винайшли такий лікувальний засіб: вони ллють на них козячою сечею і це допомагає. Те, про що я пишу, це так розповідають самі лівійці.

188. Ось як приносять жертви кочовики: спочатку вони відрізують кінчик вуха тварини і кидають його на дах будинку, а потім відтягають назад шию тварини і зарізують її. Жертви вони приносять лише Геліосові та Селені. Отже, цим богам приносять жертви всі лівійці, але ті, що живуть навколо озера Трітоніди, приносять жертви переважно Афіні, а потім Трітонові і Посейдонові [1].

189. Як здається, одяг і егіду Афіни елліни запозичили від лівійців [1], бо за винятком того, що вбрання лівійських жінок шкіряне і підвіски, що звисають із егіди на статуях Афіни, не змії, а просто ремінці, щодо всього іншого їхні убрання однакові. Ось і саме ім'я доводить, що верхній одяг статуй Афіни Паллади прийшов до нас із Лівії, бо лівійські жінки поверх своїх одягів обгортають себе «егідами», тобто козячими шкурами без смуху, з підвісками, пофарбованими в червоний колір, і від цих козячих шкур елліни дали вбранням нову назву «егіди». Я ще маю думку, що і голосіння під час релігійних свят веде свій початок із Лівії, бо лівійські жінки часто голосять і це в них виходить дуже гарно. Від лівійців елліни навчилися також запрягати разом чотирьох коней.

190. Своїх покійників кочовики ховають так само, як і елліни, а виняток становлять лише насамони. Вони ховають [1] їх у сидячому положенні і намагаються, щоб коли людина помирає, посадити її, аби вона не померла, лежачи на спині. Їхні житла сплетено з пагонів асфоделей, переплетених очеретом, і вони переносні.

191. На захід від ріки Трітону поза авсеями живуть уже землероби лівійці, які мають звичай жити в будинках. Вони називаються максіями. Вони залишають волосся на правому боці голови, а лівий бік стрижуть, а тіло фарбують у червоний колір. Вони кажуть про себе, ніби вони з людей, які прийшли з Трої [1]. Ця країна [2] та інша частина Лівії далі на захід має дуже багато диких звірів і багато лісів порівняно з країною кочовиків. І справді, область Лівії далі на схід, де живуть кочовики, до ріки Трітону низька і піщана, а звідти і далі на захід об-

ласть землеробів зовсім гориста та лісиста і багата на диких звірів, бо в тих краях живуть величезні змії та леви, а також слони та ведмеді та гадюки, і рогаті віслюки [3], і собакоголові та безголові люди, в яких очі на грудях, як принаймні кажуть лівійці, та дикі чоловіки і дикі жінки і безліч звірів, уже не казкових.

192. Проте в країні кочовиків нема жодного з цих звірів, але існують інші, як білозаді антилопи і газелі, і дикі кози і віслюки, але не ті, що мають роги, інші, безводні (бо не п'ють води [1]) та антилопи-орикси [2], що з їхніх рогів фінікійці виготовлюють грифи для ліри (ця тварина завбільшки така, як бик), і маленькі лисиці та гієни, та дикобрази, та дикі барани, і диктії [3], і шакали, і пантери, і борії [4] і суходільні крокодили [5] завбільшки в три лікті, зовсім схожі на ящірок, страуси та маленькі змійки [6], з яких кожна має ріг на голові. Отакі дикі звірі існують у тій країні, а крім того ще й ті, що існують в інших краях за винятком оленів і вепрів [7]: олені і вепри зовсім не зустрічаються в Лівії. Там існують три види мишей [8]: один із них називається двоногими, другий вид зегерії (це лівійське слово, що відповідає еллінському — горби), а третій вид — це їжаки. Є там ще ласиці [9], що народжуються в плантаціях сильфія, дуже схожі на ласиць із Тартесса. Отже, таких диких звірів має країна лівійців-кочовиків, наскільки я міг установити внаслідок моїх наполегливих досліджень.

193. За максіями в Лівії живуть завеки. Їхні жінки бувають за візниць на колесницях, коли вони йдуть на війну.

194. За ними живуть гізанти [1]. В їхній країні бджоли виробляють багато меду, але ще більше, як кажуть, виготовляють ремісники. Хоч як там було, всі вони фарбують себе червоним і їдять мавп, а їх там багато в горах.

195. Навпроти цієї країни, кажуть карфагеняни, є острів, що називається Кіравіс [1], завдовжки в двісті стадій, але вузький завширшки. Там багато масличних дерев і винограду, і на цей острів можна зайти з суходолу. На цьому острові з мулу озера дівчата тубільців витягають золотий пісок перами птахів, які змазують смолою. Чи це правда, я не знаю, я записую те, що почув. Але, що таке може бути, на Закінті я бачив на власні очі, як із одного озера з води добували смолу. Там існує кілька таких озер, а найбільше з них має в усіх напрямах завдовжки вісімдесят стіп і дві оргії глибини. На кінець жердини прив'язують миртову гілку і занурюють її в озеро, а потім витягають наверх із смолою, яка пахне асфальтом, а взагалі вона краща від пієрійської смоли [2]. Потім її виливають у яму, яку викопують біля озера, а коли її набереться досить, тоді з ями її переливають в амфори. Те, що потрапляє назад в озеро, переливається під землею в море, яке віддалене від озера на чотири стадії. Отже, те, що розповідають про острів, який лежить біля узбережжя Лівії, може бути недалеким від істини.

196. Карфагеняни розповідають іще, що є країна в Лівії і в ній живуть люди там за Геракловими стовпами, куди прибувши вони сходять на берег і вивантажують свої товари і розкладають їх на березі, а потім підіймаються на свої кораблі і дають сигнал димом, а тубільці, побачивши його, йдуть до моря і як обмін за товари кладуть золото

і відходять від товарів [1]. А карфагеняни тоді сходять із своїх кораблів і обстежують золото, і коли їм здається, що золота стільки, скільки коштують товари, забирають його і відходять, проте, якщо їм здається, що його недостатньо, вони знову підіймаються на кораблі і спокійно чекають, а тубільці приходять і додають ще золота, поки не задовольнять карфагенян. Проте ні ті, ні інші не хочуть зробити щось несправедливе. Адже ні ті не беруть золота, поки його не буває стільки, скільки коштують товари, і ці не беруть товарів, поки карфагеняни не візьмуть золото.

197. Отакі ці лівійці, наскільки я можу навести їхні назви, а більшість із них ні тепер, ні тоді зовсім не визнавали царя мідійців. Про цю країну я можу сказати лише, що в ній живуть тільки чотири народи [1], наскільки я знаю: двоє з цих народів тубільні, але двоє інших не тубільні. Отже лівійці та ефіопи є первісними мешканцями і перші з них живуть на півночі, а другі на півдні Лівії, а фінікійці та елліни прийшли з інших країн.

198. Я гадаю, що Лівія не є якимсь виключним материком щодо її родючості і її не можна порівняти з Азією або Європою, якщо не зважати на Кініп (треба зазначити, що країна має однакову назву з рікою). Це одна з найкращих земель щодо вирощування збіжжя і вона зовсім не схожа на інші краї Лівії, бо земля її чорна, там багато води з різних джерел і там зовсім не буває посухи і коли її зрошують надмірні дощі, це їй не шкодить, бо в цій частині Лівії йдуть дощі. Врожаї зерна там такі, як і в країні вавілонян. Плідною є і та місцевість, де живуть евеспеpіти, бо в разі найкращих жнив, які вона може забезпечити, врожай буває від одного сто, а на землі Кініпа від одного до трьохсот.

199. Додам, що країна Кірени [1], яка вища від Лівії, де живуть кочовики, має — і це дуже цікаво — три часи жнив. Отже, спершу достигають плоди в приморських краях і бувають готові для збирання. І коли вже закінчується збирання врожаїв у приморських краях, починається збирання в середній смузі, яка вища за приморську, що її називають узгір'ям. Коли закінчується збирання в середній смузі, одразу починають достигати і вже готові для збирання плоди, що їх збирають у найвищій смузі, і в такий спосіб, коли буває випито перше вино і з'їдено перші плоди, то водночас готове і останнє. Так кіренці впродовж восьми місяців займаються збиранням плодів. Про це вже досить того, що було сказано.

200. Перси [1], яких послав із Єгипту Аріанд на допомогу Феретімі, скоро прибули до Барки, почали її облягати, вимагаючи, щоб їм видали призвідників убивства Аркесілая. Проте, оскільки весь народ брав участь у його вбивстві, баркайці не прийняли їхньої умови. Отже, облягаючи Барку впродовж дев'яти місяців, вони робили підкопи під мури міста і навальні приступи [2]. Що ж до підкопів, то їх спромігся відкрити один коваль з допомогою мідного щита і ось як це він винайшов. Він носив щит скрізь по місту навколо мурів і прикладав його до землі. І в деяких місцях, де він його прикладав, нічого не було чути, а в тому місці, де було зроблено підкіп, мідний щит дзвенів. У такому місці баркайці робили зустрічний підкіп і вбивали персів, які копали

землю. Таке вони винайшли проти підкопів, а приступи персів баркайці успішно відбивали.

201. Коли протягом довгого часу вони билися одні з одними і загинуло багато людей із одного боку і з іншого і найбільше з боку персів, нарешті стратег піхоти Амасій вигадав такий засіб, зрозумівши, що силою не можна перемогти баркайців, але тільки хитрощами. Ось що він задумав і зробив: він наказав уночі викопати широкий рівчак, на нього покласти тоненькі жердинки, а на них насипати землю урівні з іншою твердою землею. Щойно розвиднилося, він запросив баркайців почати переговори про замирення. Вони охоче погодилися, оскільки вони цього давно бажали. Умови договору, який вони склали, принесши жертви на потаємному рівчаку, щоб закріпити його присягами, були такі: поки залишається такою, як вона є, ця земля, нехай залишаються непорушними взаємні присяги і баркайці погоджуються виплачувати законну данину цареві, а перси зобов'язуються більш не нападати на Барку. Після присяг баркайці повірили персам і почали виходити з міста і відчинили брами і дозволили ворогам заходити до міста. Проте перси розламали поміст над потаємним рівчаком і вдерлися до міста. А розламали вони споруджений ними поміст, щоб не бути клятвопорушниками, бо заприсягалися перед баркайцями, що присяга залишиться непорушною, поки земля буде такою, як була тоді, а тепер, коли поміст обвалився, вони вже не зв'язані присягою.

202. Отже, коли Феретімі перси передали найзнатніших баркайців, вона наказала посадити їх на коли навколо міських мурів, а їхнім жінкам повідрубати груді і ними також прикрасити мури навколо міста, а інших баркайців передала персам як військову здобич, за винятком тих, які були з баттового роду, і тих, які не були винуваті у вбивстві Аркесілая [1]. Їм Феретіма доручила керувати містом.

203. Справді, всіх інших баркайців перси обернули на рабів і повернулися туди, звідки прийшли. Коли вони наблизилися до міста Кірени [1], то кіренці, ідучи за наказом якогось оракула, дозволили їм зайти до свого міста. Проте, коли перське військо зайшло до міста, Бадр, що командував флотом, запропонував захопити місто, але Амасій, що командував піхотою, не дозволив цього, бо, як він сказав, їх послали в похід лише проти одного еллінського міста, проти Барки. Коли, нарешті, вони пройшли через місто і отаборилися на височині Лікайського Зевса, вони пожалкували, що не захопили Кірени. Перси спробували вдруге зайти до міста, але киренці їх не впустили. Тоді персів, хоч ніхто з ними не воював, охопив панічний страх і вони кинулися навтіки і відбігли далеко на відстань шістдесяти стадій і тоді зупинилися. Проте, ледве вони там отаборилися, прибув до них вісник від Аріанда і наказав їм повернутися назад. Тоді перси попросили кіренців дати їм харчі на дорогу. Ті дали їм і перси взяли їх і вирушили до Єгипту. Але на шляху туди на них наскочили лівійці і тих із них, що відстали, і тих, хто заблукали, пограбували, забравши в них одяг і зброю перед тим, як вони прибули до Єгипту.

204. Найвіддаленіша частина Лівії, до якої дійшли перси, були Евесперіди. Баркайців, яких вони обернули на рабів, вони виселили [1]

З Єгипту і привели їх до великого царя, а цар Дарій дав їм село в Бактрійській сатрапії [2], щоб вони там мешкали. Вони назвали це село Баркою і воно ще за мого часу існувало в Бактрії і було залюднене.

205. Проте і Феретіма недобре закінчила своє життя, бо одразу, коли вона помстилася на баркайцях і повернулася до Єгипту, її спіткала жахлива смерть, бо її ще живу заїли хробаки. Настільки правдива думка, що людину, яка мститься надто жорстоко, ненавидять боги. Отже такою надто жорстокою була помста Феретіми, дочки Батта, на баркайцях.

Книга V

ТЕРПСІХОРА

1. Перси [1], яких Дарій залишив у Європі з стратегом Мегабазом, спершу підкорили геллеспонтійських [2] еллінів із Перінта, які не хотіли підкоритися Дарієві, але перед тим їх поплюндрували пайони. Отже, ці пайони [3] з берегів Стрімону одержали оракул від бога піти походом на Перінт, і якщо перінтяни виступлять проти них і викличуть їх на бій, викрикуючи їхнє ім'я, тоді їм слід напасти на них, а якщо не закричать голосно, тоді не слід на них нападати. Так і зробили пайони. І коли вишикувалися навпроти них перінтяни в передмісті, викликали їх на бій і там стався потрійний двобій: людини з людиною, коня з конем і собаки з собакою. В перших двох сутичках перемогли перінтяни і, радіючи, почали співати паян [4]. Тоді пайони зробили висновок, що саме про це їм було сказано в оракулі і, я гадаю, сказали один одному: «Тепер здійснюється сказане богом, тепер уже наша справа». Так напали пайони на перінтян [5], які співали пайян, розбили їх вщент і лише небагатьох залишили живими.

2. Отже, так зробили пайони за давніх часів. Проте тоді, хоч перінтяни воювали відважно, б'ючись за свою свободу, перси на чолі з Мегабазом, перевершуючи перінтян числом, подолали їх. І скоро заволодів Мегабаз Перінтом, він обійшов із своїм військом Фракію [1] і підкорив цареві персів усі міста і всі народи тих країв. Бо такий наказ він мав від Дарія: підкорити Фракію.

3. Після індійців, звичайно, найчисленнішим народом на світі є фракійці [1]. І я гадаю, якби ними керував хтось один, або коли б усі вони були згодні між собою, вони були б непереможні і незрівнянно могутніми, ніж усі інші народи. Але це неможливо і в них нема засобу досягти цього. І саме через це фракійці слабі. Вони мають різні назви в залежності від місця, де вони мешкають, але всі вони мають майже однакові звичаї, за винятком гетів і травсів і тих, що мешкають на півночі від крестонайців [2].

4. Про те, що роблять гети, які вважають себе безсмертними, я вже розповів. Щодо травсів, то всі їхні звичаї такі самі, як у всіх інших фракійців, лише тоді, коли народжується або помирає людина, вони

роблять ось що [1]. Коли народжується хтось, його родичі сидять навколо нього і оплакують його, зважаючи на ті муки, що йому доведеться пережити в майбутньому, якщо йому вже довелося почати жити, і перелічують усі людські страждання, але того, хто помер, його ховають, закопуючи в землю, і жартуючи, і радіючи, і перелічують від скількох страждань він тепер визволився і тепер став остаточно щасливим.

6. А ті, що мешкають на півночі від крестонайців, мають такі звичаї. Кожен із них має багатьох жінок. Отже, коли хтось із них помирає, починають палко сперечатися його жінки і його приятелі також виявляють велику зацікавленість щодо цього, яку з жінок покійний чоловік кохав найбільше. І яку нарешті обирають, це для неї велика честь, її розхвалюють чоловіки разом із жінками і потім найбільш близький її родич зарізує її на могилі покійного чоловіка. Він зарізує її і її ховають разом із її чоловіком, а інші, яких не було обрано, вважають це для себе за велике нещастя, бо для них нема більшого сорому, ніж оцей.

6. Ще інші фракійці мають такий звичай: вони продають своїх дітей в інші країни, а своїх дівчат, вони не оберігають, але дозволяють їм спілкуватися з якими вони хочуть чоловіками. Проте своїх жінок вони тримають під суворим наглядом і купують собі жінок від їхніх батьків за багато грошей. Вони вважають за ознаку шляхетності, коли хтось має на своєму тілі татуювання, а якщо хтось його не має, це вважається за негідне. За найкращу річ вони вважають неробство, а за зовсім принизливе заняття землеробство. Найпочеснішим вони вважають, коли хтось живе війною та розбоєм. Оце найважливіші їхні звичаї.

7. Серед богів вони шанують лише Арея, Діоніса та Артеміду [1]. Проте їхні царі, окремо від усіх інших громадян, найбільш шанують серед усіх богів Гермеса і лише його ім'ям присягаються і твердять, що вони походять від нього.

8. Багатіїв їхньої країни вони ховають у такий спосіб [1]: упродовж трьох днів виставляють померлого і зарізують усяких тварин і бенкетують, перед тим оплакавши його, згодом ховають його, або спалюючи його, або якось інакше, тобто закопують його в землю і насипають із землі курган, і влаштовують різні змагання, в яких найбільші нагороди дають, і це справедливо, тим, що перемогли в двобоях. У такий спосіб ховають померлих фракійці.

9. Що ж до країв, які розташовані ще далі на північ від цієї країни, ніхто не може напевне сказати, що за люди мешкають там, але там далі за Істром, здається, що є пустельна і безмежна країна. Єдині, що мешкають за Істром, про яких я спромігся одержати відомості, це ті, що називаються сігінни [1], і вони одягаються, як мідійці. Кажуть, що в їхніх коней усе тіло вкрито густою шерстю, а довжина волосин доходить до п'яти пальців, це маленькі коники з тупим писком і вони не витримують людини, але коли їх запрягають, то кажуть, що вони біжать як крилаті, і тому тубільці їздять на возах. Їхня країна, кажуть, доходить аж до енетів Адріатики. Вони кажуть про себе, що вони переселенці з Мідії. Як саме вони могли стати переселенцями з Мідії, я не можу пояснити, але за давніх часів усе могло бути. Хоч як там було, сігіннами називають їх

лігури, що мешкають вище від Массалії дрібних торгівців, а кіпріоти так називають списи.

10. Як кажуть фракійці, в краях за Істром дуже багато бджіл [1] і через це туди ніхто не може пройти. Проте я не йму віри цим їхнім словам, бо комахи цього роду, як ми знаємо, не переносять холоду, але я маю думку, що краї, розташовані за Великою Ведмедицею, через надмірний холод не залюднені. Отаке можна сказати про ту країну. Хоч як там є, Мегабаз почав завойовувати для персів приморські області цієї країни.

11. Отже, Дарій, щойно перейшов через Геллеспонт і прибув до Сардів, згадав про те добро, що йому зробив мілетянин Гістіай і про ту пораду, що йому дав Коес із Мітілени, і запросив їх до Сардів і запитав їх, що вони хочуть, щоб він їм зробив. Проте оскільки Гістіай був тираном у Мілеті і не хотів ще десь бути тираном, він попросив для себе Міркін у Гедоніді [1], бо хотів там побудувати місто. Отже, він попросив для себе цю місцевість, а Коес, який не був тираном, але простим обивателем, попросив в Дарія поставити його тираном Мітілени. Коли з обома справа закінчилася, кожен із них вирушив до обраних ними місць.

12. Тепер щодо Дарія, то сталося так, що він забажав наказати Мегабазові завоювати Пайонію і переселити пайонійців [1] із Європи в Азію. А сталося ось що: було двоє пайонійців, один Пірг, а другий Мантій, які тоді, коли Дарій повернувся до Азії, забажали бути тиранами в Пайонії і для цього прибули в Сарди, взявши з собою свою сестру, високу на зріст і вродливу. Вони виждали час, коли Дарій сидів на своєму троні в передмісті лідійського міста, і зробили ось що: вони якнайкраще причепурили свою сестру і послали її за водою. На голові вона несла посудину, а на вуздечці, прив'язаній до її руки, вела за собою коня і водночас прядла льон. Коли проходила ця жінка перед Дарієм, він звернув на неї увагу, бо поведінка цієї жінки не нагадувала поведінки ні перських, ні лідійських, ні якихсь інших жінок Азії. Коли вона звернула його увагу на себе, він послав своїх списоносців, наказавши їм спостерегти, що там робитиме з конем ця жінка. Вони звичайно пішли за нею, а вона, прийшовши до річки, напоїла коня, а напоївши його, наповнила посудину водою і пішла тим самим шляхом із посудиною на голові, ведучи за собою на вуздечці, прив'язаної до її руки, коня і обертаючи своє веретено.

13. Дарієві здалося дуже дивним те, про що його повідомили його наглядачі і те, що сам він бачив, і він наказав привести до себе цю жінку. Щойно її привели, як з'явилися і її брати, які зблизька стежили за тим, що відбувалося. Дарій спитав її, звідки вона, а юнаки відповіли, що вона їхня сестра, а вони пайонійці. Дарій знову спитав, що це за люди пайонійці і в якому краю землі вони мешкають, і чого вони хочуть, прибувши в Сарди. Вони пояснили йому, що прийшли, щоб передатися йому і що Пайонія та її міста недалеко від ріки Стрімону, а Стрімон недалеко від Геллеспонту і що пайонійці це тевкри [1], які переселилися з Трої. Про все це вони розповіли йому докладно, а він запитав їх, чи всі жінки в їхній країні такі працьовиті. І на його запитання вони, не ва-

гаючись, відповіли, що звичайно всі вони такі і щоб показати йому це, вони оце підстроїли.

14. Тоді Дарій написав листа Мегабазові, якого він призначив стратегом у Фракії, і наказав йому вивести пайонійців із їхніх домівок і привести до нього і їх самих, і їхніх дітей та їхніх жінок. І тоді негайно вирушив у путь вершник, щоб переказати доручення в Геллеспонт, перетяв протоку і передав листа Мегабазові. Той його прочитав, узяв собі проводарів із Фракії і вирушив у похід на пайонійців.

15. Коли пайонійці довідалися, що перси йдуть у похід на них, вони зібрали всі свої сили і попрямували до моря, гадаючи, що перси з того боку нападуть на них. Отже, пайонійці були готові відбити напад Мегабазового війська, але перси довідалися, що пайонійці зосередили свої сили і чекали нападу з боку моря на їхню країну, і через це взяли проводарів і пішли суходільним шляхом і так, що їх не помітили пайонійці. Вони напали на їхні міста, де не було чоловіків, і через те, що там не було захисників, легко, напавши на них, заволоділи ними. А пайонійці, дізнавшися, що їхні міста здобуто, одразу розбіглися, кожен пішов до себе і почали піддаватися персам. Отже, так усі племена пайонійців, сіріопайонів і пайоплів, і тих, що живуть до озера Прасіади, виселили з їхніх домівок і переселили в Азію.

16. Проте ті, що були коло гори Пангайон і коло Доберів, і Агріанів, і Одомантів, і навколо того озера Прасіади, зовсім не підкорилися Мегабазові. Проте він спробував поневолити і тих, які живуть на озері. Ось як вони живуть: на середині озера поставлено помости, прикріплені до високих паль, а з боку суходолу вони мають вузький прохід через місток. Палі, що підтримують помости за давніх часів, я гадаю, їх ставили спільно всі громадяни, але пізніше вони завели собі звичай і тепер ставлять у такий спосіб: вони приносять їх із однієї гори, яка називається Орбел, причому господар для кожної своєї жінки, що він бере собі, встромлює три палі, а кожен із них має багато жінок. А їхні житла ось які: в кожного з них є хатина на помості, де він живе, а в помості в нього ще є дверцята, що відчиняються під помостом в озеро. Малих дітлахів вони прив'язують мотузком за ногу, побоюючися, щоб не впали у воду. Своїм коням і в'ючним тваринам замість сіна вони дають рибу. А там стільки риби, що досить у дверцята спустити порожній кошик на мотузці і трохи подержати його у воді, і потім витягти його, як він наповнюється рибою. Та риба в них двох гатунків і їх називають папроками та тилонами.

17. Отже, пайонійців, яких він підкорив, він переселив до Азії, а сам Мегабаз, підкоривши пайонійців, послав вісників до Македонії, семеро персів із тих, що після нього були найвидатнішими у війську. Він послав їх до Амінта зажадати від нього землі та води для царя Дарія. Від озера Прасіади до Македонії є дуже короткий шлях [1]. Отже, спершу за озером є копальня, з якої згодом, після згаданої події Александр одержував щодня цілий талант срібла, а за копальнею, пройшовши гору, що називається Дісорон, уже розташована Македонія.

18. Перси, послані до Амінта, скоро прибули, прийшли до нього і зажадали землі та води для царя Дарія. Він дав їм і те й інше і запросив

їх усіх до себе в гості, і, приготувавши розкішну вечерю, прийняв їх дуже люб'язно. Проте, коли вони попоїли, вони почали змагатися, хто вип'є найбільше, і тоді сказали перси: «Слухай, Македонцю, ми перси маємо звичай, коли влаштовуємо якусь пишну вечерю, тоді саджаємо поряд із нами наших наложниць і наших законних жінок. А ти, хоч виявив таку гостинність і так щедро почастував нас, і дав землю та воду цареві Дарію, пристосуйся до нашого звичаю». На це відповів їм Амінт: «О перси, треба вам сказати, що в нас нема такого звичаю, в нас чоловіки їдять окремо від жінок, але оскільки ви, наші владарі, бажаєте цього, так воно і буде для вас». Отак відповів їм Амінт і покликав, щоб прийшли жінки, і коли вони прибули на запрошення, то сіли в ряд навпроти персів. Коли перси побачили гарних жінок, то почали казати Амінтові, що він зробив негаразд: бо було б краще, аби зовсім не приходили жінки, ніж тепер, коли вони прийшли і сидять там навпроти них, а не поряд із ними і лише своїм виглядом колють їм очі. Що ж було робити Амінтові. Він дав наказ жінкам сісти поряд із персами. Але коли жінки зробили так за його наказом, одразу перси, що випили досить зайвого, почали хапати жінок за груди, а хтось намагався і цілуватися з ними.

19. Побачивши це, Амінт розгубився, бо дуже боявся персів і намагався зберігати холоднокров'я. Проте його син Александр, який був там присутній і бачив усе це, будучи молодим і не маючи життєвого досвіду, не міг стриматися і в обуренні сказав Амінтові: «Батьку! Що ти сидиш тут, чи варто це в твоєму віці? Піди відпочинь, не залишайся на бенкеті, а я зостанусь тут і дам гостям усе, що їм потрібне». З цих слів Амінт зрозумів, що Александр задумав зробити щось лихого і сказав йому: «Сине мій, із твоїх слів я зрозумів, що ти запалав і гнів тебе пече, і через це хочеш мене прогнати, і зробити хтозна-що. А я прошу тебе: не роби нічого, такого і не вражай оцих людей, і не загуби нас, але зноси терпляче все, що бачиш, а щодо мене, то я послухаюся тебе і віддалюся».

20. Ледве звернувся до нього з цим проханням Амінт, як Александр сказав персам: «Ці жінки, чужинці, цілком у вашому розпорядженні, якщо хочете, можете злягатися, звичайно, з тими, що вам подобаються. Про це ви самі нам скажете. Проте тепер, оскільки наближується вже час лягати спати, і я бачу, що ви вже досить випили всього та попоїли, якщо буде ваша ласка, відпустіть звідси жінок, щоб вони скупалися, а коли вони скупаються, ви візьмете їх знову до себе». Так він сказав і оскільки з ним погодилися й перси, він відвів жінок до жіночої половини, а сам Александр одяг у жіночі вбрання кілька безбородих юнаків, стількох, скільки було жінок, дав їм кинджали і привів їх до спочивальні, сказавши персам: «Тепер, о перси, здається, що нічого вам не бракує з пригощання, яке ми вам зробили, бо все, що в нас було, ми віддали у ваше розпорядження, все, що ми могли вам запропонувати, бо, навіть, і це найбільше за все, ми віддали вам наших матерів та наших сестер, аби ви переконалися в тому, що ми ставимося до вас із усією шанобою, на яку ви, звичайно, заслуговуєте, і ще для того, аби ви переказали Цареві, який вас послав, що еллін, владар Македонії, приязно прийняв вас, щодо частування і щодо ліжка». Так сказав Александр і посадив

біля кожного перса македонського юнака, ніби то була жінка, а вони ледве перси спробували їх обняти, позаколювали їх.

21. Отож і вони загинули лютою смертю самі та їхній почет, бо вони прибули і з возами, і з слугами, і з усякими манатками. Отже, все це зникло разом із ними. Але згодом за деякий час перси почали наполегливо розшукувати цих людей і Александр своєї кмітливістю зумів припинити їхні розшуки, давши їм багато грошей, а також і свою сестру, на ім'я Гігайя. Все це Александр дав одному персові Бубару [1], стратегові тих, котрі розшукували людей, що загинули, і так він затер цю справу. І так смерть цих персів не була викрита і остаточно замовчана [2].

22. Те, що нащадки Пердікки елліни, як самі вони твердять, я і сам знаю, і так воно і є, і я це доведу в наступних розділах, що вони елліни. Між іншим це довели і улаштовувачі еллінських олімпійських змагань [1]. Отже, коли Александр захотів узяти участь у них як атлет і саме для цього прибув до Олімпії, його суперники, еллінські бігуни, хотіли не допустити його, посилаючись на те, що змагання не для змагальників варварів, а лише для еллінів. Проте, коли Александр довів, що він аргосець [2], тоді було вирішено, що він справді еллін і в змаганні бігунів він прийшов разом із першим із них [3]. Так воно сталося.

23. Мегабаз, ведучи пайонійців, прибув до Геллеспонту і звідти перейшов на протилежний берег і дійшов до Сардів. Проте мілетець Гістіай [1] уже почав обводити муром те місце, котре попросив для себе і одержав його як подарунок від Дарія і як винагороду за те, що охороняв міст, а місце це називалося Міркін на березі ріки Стрімону, а коли про це довідався Мегабаз, про те, що робив Гістіай, одразу як прибув із пайонійцями до Сардів, він сказав Дарієві: «О царю! Що це ти зробив, дозволівши еллінові, діяльному та розумному, побудувати місто у Фракії і володіти їм у місцевості, де є багато будівельного лісу, як і багато дерев для весел, а ще й копальні срібла, де там навколо живуть численні елліни та варвари, які, коли матимуть проводаря і що він їм накаже, чи то вночі, чи то вдень, усе це зроблять? Отже, цій людині ти не дозволяй продовжувати те, що вона робить, щоб тобі не довелося вести війну в твоїй державі. Поклич його в якийсь делікатний спосіб до себе і припини його заходи. А коли він буде в твоїх руках, зроби так, щоб він більше вже не повернувся до еллінів».

24. Цими словами Мегабаз легко переконав Дарія, бо той вирішив, що мегабазові припущення правильні про те, що може статися. Потім Дарій послав вісника до Міркіна з таким наказом: «Гістіає! Я покликав тебе до себе, ось із якого приводу: щойно я повернувся з Скіфії і очі мої не бачили тебе, нічого я за цей час так не бажав, як побачити тебе і порозмовляти з тобою, і це тому, що я зрозумів, що нема дорогоціннішої речі, крім розумного і відданого друга, а в тебе є і те й інше, і це я можу довести щодо мого становища. А тепер, оскільки ти добре зробив прибувши, я пропоную тобі таке: покинь Мілет і твоє новопобудоване місто у Фракії, і приїжджай до мене в Суси, і володій усім тим, чим я володію, і будь моїм співтрапезником і радником» [1].

25. Так сказав Дарій, потім призначив сатрапом Сардів свого брата від спільного батька, Артаферна [1], і вирушив до Сусів. Стратегом [2] тих,

що мешкають на узбережжі, він призначив Отана. Його батька Сісамна, який був царським суддею, цар Камбіс, через те, що він брав хабарі і виніс несправедливе рішення, наказав зарізати, здерти з нього шкіру з голови до ніг [3], а потім, коли його так обдерли, з його шкіри понарізували ремені і натягли їх на крісло, на якому сидів Сісамн і правив суд, і, коли їх натягли, Дарій замість Сісамна, якого він наказав убити й обідрати, призначив суддею його сина і наказав йому не забувати, на якому кріслі він сидить і судить.

26. Отже, цей Отан, який сидів на згаданому кріслі, і який заступив Мегабаза на посаді стратега, оволодів Візантієм [1], Калхедоном, оволодів ще Антандром, тим, що в Троаді, оволодів Лампонейєм [2], і взявши кораблі від лесбосців, оволодів Лемносом та Імбросом, а на той час на обох цих островах ще мешкали пеласги.

27. Отже, щодо цих, то лемносці відважно воювали, але обороняючись були переможені. Над тими, що врятувалися, перси поставили правителем Лікарета, брата Меандрія, що став царем на Самосі. Цей Лікарет помер, бувши правителем на Лемносі (...) [1]. Причина цього була така: він обертав усіх на рабів і продавав, одних обвинувачуючи в дезертирстві під час походу проти скіфів, а інших — у тому, ніби вони нападали на Дарієве військо, коли воно поверталося з Скіфії.

28. Згодом якось полагодилися справи [1], але іонійці вдруге [2] зазнали лиха через Наксос і Мілет. По-перше, Наксос вирізнявся серед інших островів своїм добробутом, а по-друге, на той час саме Мілет перебував у найбільшому розквіті [3], і не лише це, але він був і окрасою всієї Іонії. Проте перед цим за два покоління людей через громадянські війни, що були там, він страшенно занепав до того, як паросці відновили порядок, бо саме їх із усіх еллінів брали своїми посередниками мілетяни.

29. І ось як їх замирили паросці: прибули до Мілета як їхні представники найкращі їхні громадяни і, побачивши великий господарський занепад країни, сказали, що хочуть відвідати мілетську округу. Коли вони її об'їздили, бачачи серед загального запустіння країни якесь добре оброблене поле, одразу записували ім'я його власника. Так вони об'їздили всю країну і нечасто знаходили такі поля і повернулися до міста, скликали загальні збори і приймали рішення, щоб керували країною ті, чиї поля були добре оброблені, бо вони гадають, що ці люди дбатимуть про суспільні справи так добре, як і про свої власні, а іншим мілетянам, які перед тим сварилися між собою, вони наказали слухатися тих, що добре господарювали.

30. В такий спосіб паросці відновили порядок у Мілеті. Проте згодом через оці міста почалися нещастя Іонії і це сталося так. Із Наксосу демократи вигнали деяких «товстопузих» [1] і ці вигнанці прибули до Мілета. На той час правителем Мілета був Арістагор, син Молпагора, зять і брат у перших Гістіайя, сина Лісагора, того, що його Дарій затримав у себе в Сусах. Адже тираном Мілета був цей Гістіай, а коли прибули наксосці, його друзі, він був у Сусах. Прибувши в Мілет, вони попросили Арістагора, якщо було б можливе, дати їм якусь військову допомогу, щоб вони з нею повернулися на батьківщину. Він розміркував, що коли з його допомогою вони повернуться на батьківщину, він стане

владарем Наксосу і, пославшися на дружбу, яка зв'язує його з Гістіайєм, запропонував їм таке: «Я сам не можу поручитися, що дам вам таку військову допомогу, щоб ви з нею змогли повернутися до вашої країни, якщо цього не захочуть наксосці, що володіють містом, бо я знаю, що наксосці мають вісім тисяч гоплітів [2] і багато військових кораблів. Проте я використаю все можливе і знайду якийсь засіб. Ось що спало мені на думку: Артафрен — мій приятель, а цей Артафрен — Гістаспів син і брат царя Дарія, і він є правителем усіх приморських міст Азії, в нього багато війська і великий флот. Отже, я гадаю, зробить для нас те, чого ми хочемо». Коли наксосці почули це, то доручили йому зробити це якомога краще і сказали, що беруть на себе витрати на похід і дадуть дари і це тому, що плекають багато надій, що скоро вони з'являться на Наксосі. Наксосці зроблять усе, що вони їм накажуть, а також і інші остр'яни, бо ще жоден острів не перебуває під владою Дарія.

31. Прибувши в Сарди, Арістагор сказав Артафренові, що Наксос, острів хоч не дуже великий, але взагалі прекрасний і багатий, розташований поблизу Іонії, і на ньому є чимало корисних речей і рабів. «Отже, ти виступи в похід на цей острів, щоб повернути вигнаних звідти. І якщо ти це зробиш, по-перше, я передам тобі багато різного майна, крім витрат на похід (бо цілком правильно, щоб я, який запросив тебе, заплатив за це), крім того, ти додаси до володінь Царя і сам Наксос, і залежні від нього острови [1], Парос і Андрос, і ще інші острови, які називаються Кікладами. І базуючись на цих островах, ти безперешкодно нападеш на Евбею, що є великим і багатим островом, не меншим за Кіпр [2], і дуже легко їм можна заволодіти. Досить ста військових кораблів, щоб захопити всі ці острови». Артафрен відповів йому: «Ти пропонуєш корисне для царської родини і все, що ти радиш, це правильно, за винятком числа кораблів. Замість сотні до весни в мене будуть готовими дві сотні кораблів. Треба лише, щоб цю справу затвердив Цар».

32. Отже, Арістагор, ледве почув такі слова, сповнений радощів, повернувся до Мілета, а Артафрен послав вісника до Сусів і повідомив Царя про те, що запропонував Арістагор. Усе це схвалив і сам Дарій і наказав підготувати двісті трієр і дуже багато персів та союзників, і призначив їхнім стратегом одного перса з роду Ахеменідів, Мегабата [1], свого брата у перших, а також і Дарія. Його дочку захотів пошлюбити Павсаній, Клеомбротів син, бо якщо правда те, що кажуть, він дуже хотів стати тираном Еллади [2]. Призначивши стратегом Мегабата, Артафрен послав військо Арістагорові.

33. Мегабат, узявши з собою з Мілета Арістагора і військо іонійців та наксосців, удав нібито він пливе до Геллеспонту, але коли приплив на Хіос, причалив із своїм флотом у Кавкасах [1] із метою проплисти звідти з північним вітром до Наксосу. Але долі було завгодно, щоб не загинули наксосці через цей похід, і сталося так, коли Мегабат оглядав вартівників кораблів, на одному з кораблів не виявилося жодного вартівника. Тоді Мегабат, уважаючи це за велику провину, наказав своїм списоносцям пошукати і знайти стерничого цього корабля, якого звали Скілаком, щоб його просунули в долішній отвір для весел із головою назовні, а тілом усередині і так прив'язали. Коли так прив'язали Скілака, хтось пішов до

Арістагора і сказав йому, що їхнього друга міндійця Мегабат зв'язав і мордує. Тоді Арістагор пішов і попросив Перса розв'язати Скілака, але оскільки той не погодився, він сам пішов і визволив його. Довідавшися про це, Мегабат страшенно обурився і розпалився гнівом проти Арістагора. Тоді Арістагор сказав йому: «Яке тобі діло до цих людей? Хіба не послав тебе Артафрен, щоб ти послухався мене і плив, куди я накажу? Що ти втручаєшся до чужих справ?» Так сказав Арістагор. А Мегабат, розлючений цими словами, скоро настала ніч, послав на одному судні людей на Наксос [3], щоб вони з'ясували наксосцям із усіма подробицями, в якому становищі вони перебувають.

34. Наксосці зовсім не підозрювали, що цей похід скерований проти них. Проте, скоро вони про це довідалися, одразу перенесли в своє укріплене місто все своє майно з полів, запаслися їжею та питвом, чекаючи на облогу, і зміцнили міські мури. І вони готувалися, гадаючи, що незабаром буде війна. А ті інші, перепливши кораблями з Хіосу на Наксос, виступили проти ворогів, що вжили оборонних заходів, і протягом чотирьох місяців облягали місто. Проте, оскільки гроші, що привезли з собою перси, було витрачено, а і сам Арістагор додатково багато витратив грошей, а для облоги треба було ще більше, перси побудували для вигнанців із Наксосу укріплення і повернулися в Азію, зазнавши великих збитків.

35. Арістагор не зміг виконати свою обіцянку Артафренові. І ніби мало було цього, від нього зажадали відшкодування за витрати на похід, а крім того, він відчував страх через провал походу і через те, що він посварився з Мегабатом і побоювався, що його позбавлять тиранії в Мілеті. І оскільки він боявся всього цього, він надумав підняти повстання, бо сталося так, що прибув із Сусів посланець від Гістіайя з татуйованою головою і переказав Арістагорові, щоб той підняв повстання проти царя. Отже Гістіай хотів переказати Арістагорові про повстання, і не маючи іншого надійного засобу повідомити його, бо на всіх шляхах була сторожа [1], і через це він обголив голову одного з найбільш вірних своїх рабів, нататуював йому на голові літери, і зачекав, поки в нього знову відросло волосся. І щойно воно відросло, він послав його в Мілет і наказав йому, коли він прибуде в Мілет, сказати Арістагорові, щоб той обголив йому голову і уважно подивився на неї, а нататуйовано там було, як я уже сказав вище, наказ підняти повстання. Таке зробив Гістіай, бо вважав для себе великим нещастям те, що його тримали в Сусах. А коли б піднялося повстання, він сподівався, що його послали б до моря, але якби в Мілеті не сталося б якоїсь ворохібні, то йому ніколи не довелося б повернутися туди.

36. Так гадав Гістіай і послав вісника. А на той час все це разом сталося з Арістагором. Отже, він почав міркувати з однодумцями і висловив їм власну думку і те, про що його повідомив Гістіай. Отже, коли всі інші одностайно висловилися за те, щоб підняти повстання, логограф Гекатай спершу відрадив їх виступити з війною проти царя персів, перелічивши їм всі народи, на які поширюється влада Дарія, і пославшися на його могутність. Але оскільки йому не пощастило переконати їх, він дав їм іншу пораду, як їм досягти владарювання на морі з їхніми

кораблями. А це, продовжував він, не можна здійснити інакше (бо він знає, що сили мілетян обмежені), ніж захопивши скарби святилища Бранхідів, які подарував йому лідійський цар Крез [1], і тоді він сподівається, що вони стануть владарями моря, і в такий спосіб і вони матимуть досить грошей на воєнні витрати, і вороги не пограбують цих скарбів, а їх було дуже багато, як я уже повідомляв у моєму першому оповіданні [2]. Але така пропозиція не була прийнята і, незважаючи на цю пропозицію, було вирішено підняти повстання і одному з них відпливти до Міунта, до війська, що повернулося з Наксосу і перебувало в Міунті, і спробувати захопити стратегів, які були на кораблях.

37. Із цією метою було послано Іатрагора і він хитрощами захопив Оліата, сина Ібанолла [1] з Міласів, і Гістіая, сина Тімна з Термерів [2], і Коя, сина Ерксандра, якому Дарій подарував Мітілену, і Арістагора, сина Гераклейда, Кімая і ще багатьох інших. Отже так Арістагор відкрито виступив із повстанням, маючи на думці багато заходів проти Дарія. І насамперед він скасував тиранію в Мілеті і завів там демократію з метою, щоб за ним охоче пішли мілетяни, приєднавшися до повстання. Згодом він зробив це саме в усій Іонії. Одних тиранів він вигнав, а інших, яких захопив на кораблях, що брали участь у поході проти Наксосу, він видав городянам, бажаючи, щоб вони встали на його бік, і кожного тирана він видав місту, де той був.

38. Скоро мітіленці взяли Коя, вигнали його з міста і закидали камінням. Проте кімейці відпустили на волю свого тирана і так само зробили з своїми колишніми тиранами більшість мешканців інших міст. Отже, владу тиранів було скасовано в іонійських містах. А мілетянин Арістагор, позбувшися тиранів, наказав мешканцям кожного міста обрати стратегів, а сам на трієрі відплив до Лакедемону, бо йому був потрібний сильний союзник.

39. В Спарті [1] Анаксандрід, син Леонта, вже не був царем, його вже не було в живих, а царську владу одержав син Анаксандріда Клеомен, але одержав її не завдяки своїм заслугам, але через своє походження. Анаксандрід мав за дружину дочку своєї сестри і дуже любив її, але в них не було дітей. Через цю обставину ефори [2] запросили його до себе і сказали: «Якщо ти не дбаєш про себе, ми не можемо бути байдужими щодо цього, дозволивши, щоб перестав існувати рід Еврістена. Отже, треба, щоб ти розлучився з жінкою, від якої в тебе нема дітей, і одружився б із іншою, і коли ти так зробиш, спартанці будуть задоволені тобою». Але він їм сказав, що не збирається зробити ні того, ні іншого, ні що вони дали йому добру пораду прогнати жінку, проти якої він не має скарг, і взяти собі іншу, про це він не хоче слухати.

40. Після такої його відповіді ефори і герусія порадилися між собою і запропонували Анаксандрідові таке: «Оскільки ми бачимо, що ти так кохаєш свою жінку, то ти зроби на догоду нам хоча б таке, бо інакше спартанцям доведеться вжити проти тебе інших заходів: ми не вимагаємо тепер, щоб ти прогнав свою жінку, живи з нею так, як ти і досі жив, але крім неї візьми собі ще іншу жінку, щоб та народила тобі дітей». Так вони казали і Анаксандрід погодився з ними, і в нього відтоді було дві жінки і два господарства всупереч звичаям Спарти.

41. Не минуло багато часу, як друга жінка, яка ввійшла в дім, народила цього Клеомена, про якого я згадав. І вона принесла на світ спадкоємця спартанського царя, а водночас перша жінка Анаксандріда, що перед тим не мала дітей, не знаю вже, як це сталося, так було завгодно долі, завагітніла. Але родичі другої жінки почали сумніватися в цьому і казали їй, ніби вона даремно хвалиться, а насправді хоче взяти собі замість своєї чужу дитину. І оскільки вони зняли галас навколо цього, коли наблизився час пологів, ефори, щоб перевірити це, пішли й встали навколо неї і стежили за нею, коли вона народжувала. А коли вона народила Доріея, одразу зачала Леоніда і після нього також і Клеомброта. Дехто каже, що Клеомброт і Леонід були близнята.

Проте друга жінка, дочка Прінетада, сина Демармена, крім Клеомена, вже не мала більше дітей.

42. Кажуть, що Клеомен не був спокійною людиною і до того ж був дуже оприскливим, а Доріей був у всьому першим серед своїх перевесників і був упевнений, що одержить царську владу відповідно до своєї гідності. Отже з такою певністю, коли помер Анаксандрід і лакедемонці за своїм звичаєм обрали своїм царем старшого з його синів Клеомена, Доріей, страшенно обурений цим і не бажаючи визнати царем Клеомена, зажадав від спартанців людей і вирішив заснувати колонію, не запитавши перед тим оракул від пророчого святилища в Дельфах [1], у якій країні йому слід було заснувати її, і не зробивши нічого з того, що належало зробити за звичаєм [2]. І так він обурився, що вирушив на кораблі до Лівії, маючи за своїх провідників кількох терайців [3]. Він прибув до Кініпа і заснував колонію в найгарнішому місці Лівії біля однієї річки. Але за два роки після того його вигнали звідти лівійські маки та карфагенці і він повернувся на Пелопоннес.

43. Тоді один елеонець [1], Антіхарій [2], порадив йому згідно з оракулами Лаія заснувати колонію «у країні Геракла», на Сіцілії, кажучи, що вся країна Еріка належить гераклідам, бо її придбав сам Геракл. Коли Доріей почув це, він вирядився до Дельфів спитати оракул від пророчого святилища, чи він візьме собі країну, до якої він має намір прибути. Піфія дала йому оракул, що він візьме її собі. Тоді Доріей узяв із собою військо, з яким він вирушив до Лівії, і поплив із ним у напрямі до Італії.

44. На той час, як кажуть самі сібаріти і їхній цар Тілій, вони збиралися піти в похід проти Кротона і кротонці дуже перелякалися і попросили Доріея допомогти їм, і коли вони досягли того, що просили, і Доріей узяв участь у поході проти сібарітів, і вони всі разом здобули Сібаріс [1]. Так кажуть сібаріти, що це зробив Доріей та його прибічники, але кротонці наполягають на тому, ніби ніхто їм не допоміг у війні з сібарітами, крім елейського ворожбита Каллія з роду Іаміддів, а він утік потай від Тілія, тирана сібарітів, і прибув до них, бо несприятливими виявилися жертвоприношення, які він улаштовував під час війни проти Кротона.

45. Так розповідають кротонці. Кожен із них подає докази, які він має [1]. Сібаріти кажуть, що Доріей побудував священну округу і храм, що стоїть біля сухої ріки [2] Кратія, і він заснував його на честь Афіни Кратії, коли він їм допоміг і заволодів містом. Крім того, як найважливі-

ший доказ вони наводять смерть самого Доріея, оскільки він діяв усупереч оракулові і через це загинув, бо якби він не робив нічого поза своєю основною метою, для якої його було покликано, він оволодів би Ерікіною з її країною, оволодів би і мав би її, а не загинув би і сам і не загубив би своє військо. Крім того, кротонці наводять як доказ те, що елейцеві Каллію було дано багато привілеїв у країні кротонців, якими користувалися ще й за моїх часів нащадки Каллія, але самому Доріеєві та його нащадкам не було дано нічого. Проте, якщо справді Дорієй допоміг сібарітам у їхній війні, то йому дали б далеко більше, ніж Каллієві. Отакі докази навели й ті й інші, і кожний вільний, кому вірити, на чий бік встати.

46. Разом із Доріеєм припливли й інші спартанці [1], Тессал і Парайбат, і Келей, і Еврілеонт, щоб заснувати колонію, але коли вони прибули разом із усім військом на Сіцілію, вони зазнали поразки в битві з фінікійцями та егестейцями і були перебиті. Від цього лиха врятувався лише Еврілеонт, єдиний із засновників колонії. Він зібрав усіх із війська, що врятувалися, і зайняв Міною [2], колонію селінунтців, і допоміг селінунтцям звільнитися від Пейтагора, їхнього тирана. Після того як він позбувся його, то захотів стати тираном у Селінунті і таки став ним, але не на довгий час, бо селінунтці підняли повстання і вбили його при вівтарі Зевса на площі, до якого він прибіг.

47. Слідом за Доріеєм прибув і був убитий один із кротонців Філіпп, син Бутакіда, який одружився з дочкою сібаріта Телія, був вигнаний із Кротона і, не маючи щастя в цьому шлюбі, відплив на кораблі до Кірени і звідти продовжив похід на власній трієрі і за свої кошти на утримання війська. Він був олімпіоніком і найуродливішим чоловіком серед своїх сучасників еллінів. За його красу його вшанували егестейці, як нікого іншого, бо на його могилі спорудили героон [1] і власкавлювали його жертвами.

48. Ось так помер Дорієй, але коли б він міг замиритися з Клеоменом як царем [1] і залишився б у Спарті, то і сам став би царем лакедемонців, бо Клеомен не дуже довго перебував при владі і помер без нащадка чоловічої статі, і залишив по собі єдину дочку, яку звали Горго.

49. Отже, Арістагор, тиран Мілета, прибув до Спарти, коли там царював Клеомен, і зустрівся з ним, маючи при собі, як кажуть лакедемонці [1], мідяну карту [2], де було накреслено всю землю, всі моря і всі ріки. Коли прийшов на побачення з Клеоменом Арістагор, він сказав: «Клеомене! Не дивуйся тому, що я з своєї власної волі прийшов сюди, бо тепер замість того, щоб бути вільними, сини іонійців є рабами. Це дуже прикро і це великий сором і для нас самих, але й для вас усіх інших, адже ви є гегемонами Еллади. Тепер я тебе заклинаю в ім'я всіх еллінських богів, визволи з рабства іонійців, які єдиної з вами крові. Це вам легко зробити, бо варвари не хоробрі, але вас ніхто не перевершує в хоробрості. І ось як вони воюють: із луками та короткими списами. На війну вони йдуть, маючи на собі штани і тіари на голові. Так їх одягнених та озброєних неважко перемогти. Крім того, ті, що мешкають на тому материку, мають стільки різних благ, скільки не мають усі інші, разом узяті, там є і золото, якщо почати з нього, і срібло, і мідь, і гапто-

вані вбрання, і в'ючна худоба, і раби. Все це ви можете мати, досить того, як ви це побажаєте. Як я вам це з'ясую, там живуть поряд один із одним такі народи. Сусідами цих оінійців є оці тут лідійці, які мешкають у плодоносній країні та мають скільки завгодно золота і срібла (він казав це і показував на карті, де все це було накреслено, на тій, що він привіз із собою). Сусідами лідійців, продовжував Арістагор, є оці тут на сході фрігійці, в яких так багато отар, як ніде на світі, і так багато різних плодів. За фрігійцями йдуть каппадокійці, що їх ми називаємо сірійцями. Їхніми сусідами є кілікійці, які мешкають ось тут аж до цього моря, де є острів Кіпр. Усі вони виплачують щороку цареві данину в п'ятсот талантів. За кілікійцями безпосередньо йдуть отут вірмени, в яких також багато отар, а за вірменами матієни, що мешкають ось у цій країні. Далі за ними оця Кіссія, де біля річки Хоасп розташовано Суси [3], де перебуває великий цар і всі його скарби. Якщо ви заволодієте цим містом, тоді вже своїм багатством ви зможете змагатися з самим Зевсом. Але навіщо вам воювати з мессенцями, що є вашими супротивниками, або з аркадянами і аргосцями за землю невелику за розміром і зовсім не багату, де нема ні золота, ні срібла, за які, б'ючись, варто було б умирати. І це саме тоді, коли б ви могли стати владарями всієї Азії. Чого іншого воліли б ви для себе?» Так промовляв Арістагор, а Клеомен на це відповів йому: «Мілетський гостю! Я дам тобі, відповідь за два дні».

50. В той день вони лише про це домовилися. Проте, коли настав призначений день для відповіді і вони прийшли туди, де домовилися зустрітися, Клеомен запитав Арістагора, скільки днів треба йти від узбережжя Іонії до резиденції Царя. Але Арістагор, якому вистачало розуму щодо всього іншого і який міг переконати Клеомена, на цей раз розгубився. Оскільки йому не треба було казати правди, якщо він хотів, звичайно, вмовити спартанців піти воювати в Азію, тут змушений був сказати, що йдеться про шлях у троє місяців [1]. Тоді Клеомен не дав йому продовжувати промову про похід, яку Арістагор ще не закінчив, і сказав йому: «Мілетський гостю! До заходу сонця ти повинен покинути Спарту, бо пропозиція, з якою ти до мене звернувся, зовсім не підходяща для лакедемонців, оскільки ти хочеш повести їх на відстань трьох місяців шляху від моря».

51. Так сказав Клеомен і повернувся додому. Проте Арістагор узяв благальницьку гілку і прийшов до Клеомена як благальник, і попросив його, щоб він віддалив дитину і вислухав його, бо біля Клеомена, здається, тоді стояла його дочка на ім'я Горго. Вона була його єдиною дитиною восьми або дев'яти років. Але Клеомен попросив його сказати, що він хотів, і не зважати на присутність дитини. Отже, коли Арістагор почав обіцяти дати Клеоменові десять талантів, коли б той зробив те, що він просив у нього. І оскільки Клеомен продовжував відмовлятися, Арістагор почав збільшувати кількість, дійшовши аж до п'ятдесяти талантів, і саме тоді маленька дочка скрикнула: «Тато! Загубить тебе цей чужинець, якщо ти не встанеш і не підеш звідси». І Клеомен, зрадівши цим словам своєї дитини, встав і вийшов до іншої кімнати, а Арістагор пішов

геть із Спарти, не розповівши вже нічого про шлях від моря до місцеперебування царя.

52. Проте, щодо цього шляху [1], ось як це виглядає. В усіх місцях існують царські станції й прекрасні заїжджі двори і весь шлях проходить через залюднені місцевості і він цілком безпечний. У Лідії та Фрігії є на шляху двадцять станцій на відстані в дев'яносто чотири з половиною парасангів [2]. За Фрігією починається ріка Галій [3], на берегах якої є брами, і треба пройти через них і так перейти ріку. Є також поблизу ріки спостережна башта. Коли пройти до Каппадокії цим шляхом до кордонів Кілікії, це становить сто чотири парасанги і там є двадцять чотири станції. На кордоні з Кілікією треба пройти через дві брами і спостережні башти. Пройшовши через них, ти прибудеш у Кілікію, минувши три станції і подолавши п'ятнадцять із половиною парасангів. Кордоном між Кілікією і Вірменією є ріка, яку треба перепливти на судні, вона називається Євфратом. У Вірменії є двадцять п'ять станцій з заїздами на відстані п'ятдесяти шести парасангів і одна спостережна башта. Через цю країну течуть чотири ріки [4], якими можна проплисти на суднах, а перейти через них можна на поромах. Перша з них Тігр, а за ним друга і третя, що називаються так само, але це не та сама ріка, і ці ріки беруть свій початок не з одного місця, бо перша, про яку я згадав, витікає з Вірменії, а друга — з країни матієнів. Четверта ріка називається Гінд і її Кір колись поділив на триста шістдесят каналів. Коли з Вірменії пройти до країни матієнів, то там розташовано чотири станції, а коли звідти пройти до Кассії, там є ще одинадцять станцій на відстані сорока двох із половиною парасангів до ріки Хоаспа, якою можна плисти на судні і на берегах якої побудовано місто Суси. А всіх станцій на тому шляху сто одинадцять. Через стільки заїздів треба пройти, коли їхати з Сардів до Сусів.

53. Коли тепер правильно виміряти царський шлях у парасангах і якщо парасанг дорівнює тридцяти стадіям, отже, якщо справді він їм рівний, тоді від Сардів до так званого палацу Мемнона [1] відстань тринадцять тисяч п'ятсот стадій, тобто чотириста п'ятдесят парасангів. А для тих, які можуть пройти сто п'ятдесят стадій за один день, для цього шляху треба витратити дев'яносто днів.

54. Отже, коли мілетянин Арістагор сказав лакедемонцеві Клеомену, що відстань до царської резиденції три місяці, то він сказав правильно. Проте, коли хтось захоче точніше довідатися про це, я ще скажу, що до цього треба додати відстань від Ефеса до Сардів. Ще скажу, що від Еллінського [1] моря до Сусів (бо вони називаються містом Мемнона) всього чотирнадцять тисяч сорок стадій, бо від Ефеса до Сардів п'ятсот сорок стадій. Отже, шлях у три місяці збільшується ще на три дні.

55. Коли Арістагора прогнали з Спарти, то він подався до Афін, які ось як позбавилися від тиранів [1]. Сина Пейсістрата і брата тирана Гіпія, Гіппарха [2], який бачив пророчий сон про долю, що його спіткала, його вбили Арістогейтон і Гармодій, нащадки давнього роду Гефіраїв. А далі впродовж чотирьох років в афінян була тиранія ще гірша, ба навіть ще жахливіша від попередньої.

56. Те, що бачив Гіппарх уві сні, було таке: в ніч напередодні панафі-

ней [1] з'явився перед Гіппархом високий на зріст і вродливий чоловік і вимовив такі загадкові слова:

«Леве! Терпи нестерпимі для смертних жорстокі страждання.
Жоден злочинець за злочин покари богів не уникне».

Це сновидіння, ледве розвиднілося, він одразу переказав відгадувачам снів, а потім, викинувши його з пам'яті, пішов на свято в урочистій процесії, де його і було вбито.

57. Ці Гефіраї [1], нащадками яких були вбивці Гіппарха, за їхніми власними словами первісно походили з Еретрії. Проте, як я сам дослідив і виявив, що вони були фінікійцями з тих, що прибули разом із Кадмом до країни, яка тепер називається Беотією, і їм випав жереб і вони мешкають в окрузі Танагри. Звідти, після того, як аргосці [2] прогнали кадмейців, беотійці вдруге вигнали Гефіраїв із своєї країни і тоді ті перейшли до Аттики. Афіняни прийняли їх як громадян до свого міста, але з певними обмеженнями, позбавивши їх деяких привілеїв [3], що про них не варто згадувати.

58. Ці фінікійці, що прибули разом із Кадмом, навчили багато чого еллінів, і передусім навчили їх літер [1], що їх до того, як я гадаю, елліни не знали. Спочатку це були літери, які використовують усі фінікійці, але згодом, коли кадмейці змінили мову, вон змінили і форму літер [2]. Проте на той час у більшості країв навколо них мешкали елліни з племені іонійців. Вони запозичили літери, яких їх навчили фінікійці, змінили форму деяких із них і стали використовувати їх, як використовують і тепер. Ці літери відомі як фінікійські і це правильно, бо їх завезли до Еллади фінікійці. І книги спрадавна іонійці також називають дифтерами [3], бо через брак папірусу використовували шкури кіз і овець. Навіть і за моїх часів численні варвари пишуть на таких шкурах.

59. І я на власні очі бачив кадмейські письмена [1] в святилищі Ісменського Аполлона в беотійських Фівах, вирізьблені на триніжниках, більшість із яких були такі, як іонійські. Один із цих триніжників мав на собі такий напис: «Мене присвятив богові Амфітріон [2] із трофеїв від телебоїв». Це за літочисленням має належати до часів Лаійя, сина Лабдака, внука Полідора і правнука Кадма.

60. Інший триніжник у своєму написі в гекзаметричних віршах оголошує:

«Скай [1] у кулачному бóї звитяжний, тобі, Аполлоне,
Лучнику влучний, дарує побожно цей витвір чудовий».

Скай, якщо він син Гіппокоонта, і він, а не інший хтось із таким ім'ям, присвятив цей триніжник, жив за часів Едіпа, сина Лаія. А третій триніжник також у гекзаметричних віршах оголошує:

«Лаодамант повновладний дарує тобі, Аполлоне,
Лучнику влучний, несхибний, цей подиву гідний триніжник».

Саме за царювання цього Лаодаманта, сина Етеокла, аргосці вигнали з своєї країни кадмейців і вони подалися до енхелеїв, а Гефіраїв, що там залишилися, беотійці змусили переселитися до Афін. Вони заснували в Афінах святилища, які інші афіняни зовсім не відвідували, та ще інші окремі святилища в Аттіці і, зокрема, святилище з оргіастичним культом Ахейської Деметри.

62. Те, що побачив у своєму сні Гіппарх і звідки походять Гефіраї, з яких були вбивці Гіппарха, я вже розповів. Проте треба, крім того, повернутися знову до оповідання, в якому я почав розповідати, як афіняни звільнилися від тиранів. Коли став тираном Гіппій і все більше лютішав проти афінян через убивство Гіппарха, Алкмеоніди, які походили з Афін і яких вигнали Пейсістратіди, спробували разом із іншими афінськими вигнанцями насильно повернутися туди, але не спромоглися повернутися на батьківщину. Вони укріпили Лейпсідрій на півночі від Пайонії і спробували були повернутися і визволити Афіни, але зазнали там жорстокої поразки. Тоді Алкмеоніди почали застосовувати все можливе проти Пейсістратідів і одержали від амфіктіонів [1] підряд на завершення будівництва дельфійського храму, того, що і тепер ще існує, але тоді його не було. І оскільки в них було багато грошей і вони були людьми з давньої і знатної родини, то вони побудували храм [2] ще прекрасніший, ніж передбачалося первісно. Хоч за умовою вони зобов'язувалися спорудити храм із вапняного туфу, але вони зробили його фасад із пароського мармуру [3].

63. Отже, як переказують афіняни, спартанці, перебуваючи в Дельфах, щоразу підкуповували Піфію чи то в приватній, чи то в державній справах, прохаючи дати їм оракул, що вони мусять визволити Афіни. І лакедемонці, оскільки вони щоразу одержували таку вказівку, послали Анхімола [1], сина Астера, одного з знатних громадян, із військом, щоб він вигнав із Афін Пейсістратідів, незважаючи на те, що він був їхнім найближчим другом, і це тому, що вони вважали божі справи важливішими за справи людей. І вони послали військо морем на кораблях. Отже, він пристав до берегу у Фалері і висадив там своє військо. Але пейсістратіди знали про це заздалегідь і запросили на допомогу фессалійців, із якими вони склали союз [2]. Оскільки в них попросили допомогу, фессалійці згідно із спільним рішенням послали тисячу вершників і свого царя Кінея [3] з роду Гонаїв. Скоро афіняни отримали таких союзників, вони вигадали ось що: вони вирубали дерева на фалеронській рівнині і цим зробили цю місцевість придатною для маневрування кінноти, а потім пустили кінноту на табір ворогів. Кіннота напала на ворогів і повбивала багато лакедемонців і серед них Анхімолія, а тих, що врятувалися, вони позамикали на кораблях. Отак закінчився перший похід лакедемонців. Могила Анхімола є в Алопеках, в Аттіці, поблизу святилища Геракла, в Кіносаргах [4].

64. Згодом лакедемонці підготували інший похід, більший за попередній, і пішли проти Афін, призначивши стратегом свого війська царя Клеомена, сина Анаксандріда. Проте на цей раз вони пішли в похід не морем, але суходолом. Вони вдерлися до Аттіки і насамперед зіткнулися з фессалійською кіннотою і та незабаром пустилася навтіки і з вершни-

ків було вбито понад сорок чоловік, а ті, що врятувалися тікаючи, попрямували до Фессалії. І Клеомен увійшов до міста [1] разом із афінянами, що прагнули свободи, і почав облягати тиранів, які замкнулися в Пеларгійській фортеці [2].

65. Але, звичайно, лакедемонці не спромоглися ніяк подолати Пейсістратідів, бо не мали наміру провадити послідовну облогу, а крім того Пейсістратіди зробили добрий запас харчів та пиття.

Вони облягали їх кілька днів, а потім повернулися до Спарти. Тоді сталася подія — для одних прикра, а для інших корисна. Тим часом, коли Пейсістратіди хотіли потай для безпеки вивести своїх дітей із країни, їхніх дітей було затримано. Щойно це сталося, всі їхні плани зійшли нанівець і вони розпочали переговори щодо своїх дітей [1], щоб їх викупити на висунутих афінянами умовах, а саме, щоб вони за п'ять днів покинули Аттіку. Згодом вони вирушили до Сігея, що розташований поблизу Скамандру, після того, як вони провладарювали в Афінах тридцять шість років. Походили вони з Пілоса і були нащадками Нелея [2] з того самого роду, що і прибулі з Кадмом і Мелантом, які, хоч і чужинці, але в давнину були царями в Афінах. Через це і Гіппократ вирішив дати таке ім'я своєму синові і назвав його Пейсістратом, тобто ім'ям Пейсістрата, Несторового сина. Ось у такий спосіб афіняни позбулися тиранів. А тепер я розповім насамперед, що після їхнього звільнення зробили афіняни і що варте згадки сталося з ними перед тим, як повстали іонійці проти Дарія, і перед тим, як прибув до Афін мілетець Арістагор, щоб попросити в них допомоги.

66. Афіни і перед тим були великим містом, але коли звільнилися від тиранів, стали ще могутнішими. Двоє чоловіків мали там велику силу — Клейстен із роду Алкмеонідів, той, про якого казали, як я згадував, що підкупив Піфію, і Ісагор, син Тейсандра, що був із знатної родини, але про її походження я не можу нічого сказати. Але люди такого саме, як і він, походження приносять жертви Карійському [1] Зевсові. Ці люди посварилися [2] між собою за владу, і Клейстен, зазнавши поразки, прихилив на свій бік народ [3], а потім, оскільки перед тим афіняни були поділені на чотири філи [4], він поділив на десять, скасувавши назви, що вони мали від нащадків Іона, Гелеонта, Айгікорея, Аргада і Оплета, і вигадав для них імена інших героїв [5] цієї країни, за винятком Аянта, бо він додав і його ім'я, бо хоч той і був чужоземцем, але був сусідом і спільником.

67. Таке зробив Клейстен, як я гадаю, наслідуючи свого діда з боку матері Клейстена, який був сікіонським тираном. Отже, той Клейстен розпочав війну з аргосцями [1] і передусім заборонив рапсодам улаштовувати поетичні змагання в Сікіоні з приводу гомерівських епосів [2], бо майже від початку і до кінця в них оспівується Аргос і аргосці. Крім того, через те що на агорі сікіонців був і тепер ще є героон Адраста [3], сина Талая, а він був аргосець, і Клейстен хотів вигнати його з своєї країни. Для цього він прибув у Дельфи і попросив від бога оракул, чи слід йому вигнати Адраста. Але Піфія переказала йому оракул і сказала йому, що Адраст був царем сікіонців, а він — убивця [4]. І оскільки бог не дозволив йому це зробити, то він повернувшися, почав вигадувати спосіб, як би принаймні Адраст сам покинув його країну. Коли він

вирішив, що знайшов такий спосіб, він послав посланців до Беотійських Фів і сказав, що бажає перенести до Сікіона Меланіппа, сина Астака, і фіванці це йому дозволили. І коли Клейстен приніс Меланіппові кістки, він наказав спорудити в тому таки пританеї в найнадійнішому місці святилище Меланіппа [5]. А приніс Клейстен Меланіппа (це я мушу пояснити), бо він уважав його за найзапеклішого ворога Адраста, якого він убив і брата Мекістея і його зятя Тідея. І коли він побудував це святилище, він переніс жертвоприношення і свята, що відбувалися на честь Адраста, до святилища Меланіппа [6]. Сікіонці мали звичай урочисто вшановувати Адраста, бо їхня країна була країною Поліба, а Адраст був сином дочки Поліба, який помер, не залишивши сина, і передав владу Адрастові. Отже, сікіонці віддавали й інші почесті Адрастові і між іншими влаштовували на його честь трагічні хори за великі його страждання [7]. Отже, вони шанували так не Діоніса, а Адраста. Але Клейстен хори влаштовував на честь Діоніса, якому вони належали, а жертвоприношення робив на честь Меланіппа.

68. Так він зробив із Адрастом. А філам дорійців, щоб сікіонські не називалися однаково з аргоськими, він дав інші назви, і цим він зробив сікіонців смішними [1], бо змінивши їм назви, дав такі, що походили від слів «свиня» і «осел», додавши до цих слів закінчення і це за винятком його власної філи. Їй він дав назву, що відповідала його посаді. Інакше кажучи, належні до його філи почали називатися архелаями, а належні до інших філ називалися гіати, онеати і хойреати. Такі назви були в сікіонців, коли при владі був Клейстен і після його смерті ще впродовж шістдесяти років. Проте згодом вони порадилися і змінили назви на гіллеїв, памфілів і дімантів і додали ще четверту філу від імені Адрастового сина Айгіалея і члени цієї філи називаються айгіалеї.

69. Отже, це зробив сікіонський Клейстен. А афінський Клейстен, про якого я згадав, онук із боку матері цього сікіонського, від якого він одержав своє ім'я, і він, я гадаю, зневажив іонійців [1] і для того, щоб афіняни не мали однакових філ із іонійцями, він пішов за прикладом однойменного Клейстена, бо справді, відтоді, як він залучив до себе афінський народ, що перед тим був позбавлений усіх прав, він змінив назви філ і з небагатьох зробив більше, ніж було. Він призначив десять філархів замість чотирьох і розподілив деми по десяти на кожну філу [2]. І коли він так залучив до себе народ, то він став сильнішим від супротилежного угруповання.

70. Зазнавши поразки, Ісагор вигадав для себе таке. Він покликав на допомогу Клеомена [1] з Лакедемону, який став його приятелем відтоді, коли облягав Пейсістратідів. Про Клеомена ходили чутки, що він учащав до Ісагорової жінки. Спочатку Клеомен посилав вісника до Афін із вимогою вигнати Клейстена і разом із ним багатьох інших афінян, опоганених, як він їх називав. Послав він вісника і сказав, як його навчив Ісагор, бо Алкмеоніди і їхні спільники обвинувачувалися у вбивстві, але Клейстен та його друзі не були причетні до цього.

71. Ось як ці опоганені афіняни одержали таку назву: був такий афінянин Кілон [1], олімпіонік. Він забажав стати тираном. Для цього притягнув на свій бік ватагу перевесників і спробував захопити Акро-

поль, але не спромігшися протриматися там, він сів як благальник біля статуї Афіни [2]. Його та його прибічників умовили піти звідти притани навкрарів [3], що владарювали тоді в Афінах, пообіцявши зберегти їм життя. Проте їх було вбито, а в їхньому убивстві було обвинувачено Алкмеонідів. Це сталося ще до владарювання Пейсістратідів [4].

72. Оскільки Клеомен через свого вісника зажадав вигнати Клейстена і опоганених, Клейстен добровільно віддалився [1] з міста і тоді в Афінах з'явився Клеомен не з великою кількістю воїнів, вигнав опоганених — сімсот афінських родин [2], яких йому вказав Ісагор. Зробивши це, він спробував розігнати Раду [3] і передати владу трьомстам особам із Ісагорових прибічників. Але оскільки Рада не схотіла послухатися і вчинила опір, Клеомен та Ісагор і їхні заколотники захопили Акрополь. Коли інші афіняни порозумілися між собою і протягом двох днів облягали Акрополь, на третій день ті, що там були з Лакедемону, почали переговори і віддалилися з країни [4]. Так здійснилося пророкування щодо Клеомена. Отже, ледве він зійшов на Акрополь, маючи намір захопити його, він захотів увійти до адитона [5] богині, нібито помолитися. Але жриця [6], перш ніж він переступив поріг дверей, підвелася з свого крісла і сказала йому: «Чужинцю лакедемонцю, іди геть і не входи до святилища, бо не дозволено входити сюди дорійцям» [7]. А він відповів: «Добродійко! Я не дорієць, а ахеєць» [8]. Але він зовсім не звернув уваги не застереження, зробив спробу ввійти і тоді вдруге був прогнаний разом із лакедемонцями. Що ж до інших, то афіняни їх ув'язнили, щоб їх стратити, і серед них Тімеситея з Дельфів, про мужність і відвагу якого я міг би розповісти.

73. Так вони повмирали у в'язницях. Тоді афіняни знову покликали Клейстена і триста родин, яких вигнав Клеомен, а потім послали посольство до Сардів, бажаючи скласти союз із персами, бо були певні того, що лакедемонці і Клеомен готові були воювати з ними. Коли посланці прибули до Сардів і переказали доручення, що їм було дано, Артафрен, сатрап Сардів, запитав їх, хто вони такі і в якій країні мешкають, щоб хотіли стати союзниками персів [1]. Коли посланці відповіли йому на це, він одверто сказав їм: «Якщо афіняни дадуть цареві Дарію землю і воду, тоді він погодиться скласти з ними союз, а якщо вони не дадуть, тоді нехай забираються геть». І вісники, оскільки бажали скласти союз, узяли на себе особисту відповідальність [2] і сказали, що афіняни дадуть. Але коли вони повернулися до своєї країни, то зазнали загального засудження.

74. Тоді Клеомен, гадаючи, що афіняни і на словах і на ділі принизили його, почав набирати військо з усього Пелопоннесу, не з'ясовуючи, для чого він це робить [1], під приводом, що він хоче помститися на афінянах, і вирішив поставити над ними тираном Ісагора, бо той пішов разом із ним із Акрополя. Отже, Клеомен удерся з великим військом до Елевсіна [2], а беотійці, порозумівшися з ним, зайняли Ойною [3] і Гісіаду, прикордонні деми Аттіки, а з іншого боку халкідяни почали наскоки і спустошили поля Аттіки. З свого боку, афіняни, хоч їх тіснили вороги з двох сторін, вирішили згодом порахуватися з беотійцями та халкідянами і отаборилися навпроти пелопоннесців, що були в Елевсіні.

75. Коли вже обидва війська готові були почати бій, перші корінфяни розміркували і вирішили, що розпочата ними справа не є справедливою, і через це змінили свій намір і відступили [1]. А з ними відступив і Демарат, син Арістона, який також був спартанським царем і який разом із Клеоменом привів військо з Лакедемону і перед тим був у згоді з Клеоменом. Після такої незгоди в Спарті, коли відбувався похід, не дозволялося, щоб у ньому брали участь обидва царі, бо перед тим вони разом ішли в похід, а коли йшов лише один, то згідно з законом [2] другий із двох Тіндарідів [3] залишався в Спарті, бо слід сказати, що перед тим випадком обидва вони вирушали в похід.

76. Отже, коли в Елевсіні союзники побачили, по-перше, що лакедемонські царі незгодні між собою, і, по-друге, що корінфяни відступили, то і вони покинули бойовище і повернулися. Слід сказати, що тоді дорійці в четвертий раз увійшли в Аттіку, двічі як вороги і двічі на користь афінянам, уперше, коли вони заснували колонію в Мегарах [1] (це вторгнення можна по справедливості пов'язати з ім'ям Кодра, який царював тоді в Афінах), удруге [2] і втретє, коли вони прийшли з Спарти з наміром вигнати Пейсістратідів, а в четвертий раз, коли Клеомен на чолі пелопоннесців удерся до Елевсіна. Отже, тоді дорійці в четвертий раз удерлися до Афін.

77. Коли безславно завершився той похід, афіняни захотіли помститися і насамперед вирушили в похід проти халкідян. Тоді беотійці [1] поспішили допомогти халкідянам в Евріпі. Проте коли афіняни побачили союзників халкідян, вони вирішили, що краще напасти на беотійців, а не на халкідян. І тоді афіняни вступили в бій із беотійцями і розбили їх наголову, убивши багатьох із них і взявши в полон сімсот чоловік. Того ж самого дня афіняни переправилися на Евбею, вступили в бій із халкідянами і також перемогли їх і залишили там чотири тисячі клерухів [2] на полях конярів [3]. Конярями називалися великі землевласники халкідян. А всіх халкідян, що взяли живцем разом із полоненими беотійцями, закутих у кайдани вони кинули у в'язниці, а згодом відпустили, наклавши на кожного штраф у дві міни. А кайдани, якими їх було закуто, вони повісили високо на Акрополі і ці кайдани зберігалися там ще й за мого часу, підвішані на стінах, що їх опалив вогонь, занесений мідійцями, навпроти західної стіни святилища [4]. А десятину здобичі вони присвятили богині. Потім вони зробили бронзову четвірку коней [5]. Її поставлено на Акрополі як перше приношення ліворуч від уходу в переддвір'ї Акрополя [6]. На ній такий напис:

«Люд Беотії й Халкіди в запеклих боях перемігши,
Славних афінян сини покаравши своїх ворогів,
Їм ланцюгами з залізу, зухвалу приборкавши пиху,
Твір з десятини добичі Палладі поставили в храм».

Отже, Афіни досягли найвищої вершини свого розвитку.

Стає очевидним і не з єдиного якогось прикладу, але взагалі, що свобода — це дуже важлива річ [1], бо афіняни, поки мали над собою тиранів, не були кращими у військовій справі від інших своїх сусідів, а коли звільнилися від тиранів, стали першими і найкращими в цій

справі, інакше кажучи, поки були приневолені [2], то удавали з себе боязких, уважаючи, що вони раби свого владаря, але коли придбали свободу, кожний із них старався зробити для себе все, що міг.

79. Таке було становище Афін, а фіванці, прагнучи помститися на афінянах, послали вісника порадитися з богом. Піфія відповіла їм, вони самі не в змозі здійснити помсту, але їм треба обговорити справу на гомінливій агорі і попросити допомоги від найближчих до них. Отже, повернулися посланці і фіванці влаштували збори і оголосили оракул. Коли там почули з вуст посланців, що їм треба прохати допомоги від найближчих, то вони сказали: «Ну! Найближчі до нас танаграйці і коронайці, і теспійці! [1] Вони завжди охоче воюють разом із нами і нам допоможуть до кінця війни. Чи треба нам просити від них допомоги? Розміркуймо краще, чи не означає щось інше оракул».

80. Поки вони так міркували, нарешті хтось, хто це почув, сказав: «Я гадаю, що розумію, що саме означає оракул. Кажуть, що Асоп [1] мав двох дочок — Фіву і Егіну. Оскільки вони були сестрами, то мені здається, що бог нам сказав своїм оракулом, щоб егінці допомогли нам». Оскільки вони вирішили, що там не було висловлено іншої кращої за цю думки, вони одразу послали вісників на Егіну і попросили егінців допомогти їм згідно з оракулом, бо вони близькі родичі, і егінці у відповідь на їхнє прохання про допомогу сказали, що пришлють їм Еакідів [2].

81. Маючи союзниками Еакідів, фіванці спробували напасти, але афіняни їх розбили і через це фіванці знову послали вісників і повернули егінцям Еакідів і попросили від них їхніх людей. Тоді егінці, бо взяли цю справу на себе, маючи велике багатство [1] і, крім того, вони згадали, що здавна мали ворожнечу з афінянами і, зважаючи ще на те, що їх попросили фіванці, розпочали неоголошену війну [2] проти афінян. Поки афіняни нападали на беотійців, егінці попливли на невеликих суденцях до Аттіки і сплюндрували Фалер, пограбували також багато демів і на іншому узбережжі і тим, що вони зробили, завдали великої шкоди афінянам.

82. Ворожнеча, що її здавна мали егінці з афінянами, почалася ось від чого. В Епідаврі земля зовсім не давала плодів. Через це стихійне лихо епідаврійці попросили собі в Дельфах оракул. У Піфія наказала їм зробити статуї Дамії та Авксесії [1] і, коли вони їх зроблять, то все буде гаразд. А епідаврійці знову запитали, з чого їм слід зробити статуї, чи з бронзи, чи з каменю. Але Піфія не дозволила їм робити ні з того, ні з іншого, лише з дерева вирощуваної маслини. Отже, епідаврійці пішли просити афінян дозволити їм зрубати якусь маслину, бо, звичайно, вони гадали, що тамтешні масличні дерева є найсвященніші [2]. Переказують також, що на той час ніде на землі не було цих дерев, крім Афін. Афіняни відповіли їм, що дозволять їм це зробити, але з умовою, що кожного року вони приставлятимуть жертовних тварин для жертвоприношень Афіні Поліаді [3] і Ерехтеєві. Епідаврійці прийняли цю умову і так їм пощастило досягти того, чого вони хотіли, і вони зробили статуї з тих масличних дерев і поставили їх у себе, земля почала приносити їм плоди і вони виконали умову афінян.

83. І перед тим і тоді егінці [1] були підданцями епідаврійців і в інших

справах залежали від них, і для провадження судових справ, і для полагодження суперечок між ними егінцям доводилося звертатися до Епідавра. Проте коли вже вони побудували свої кораблі, то стали самостійними [2] і визволилися з-під опіки Епідавра. І оскільки вони стали ворогами епідаврійців і владарювали на морі, вони почали завдавати їм шкоди і навіть викрали [3] в них оті статуї Дамії та Авксесії, і перенесли їх, і поставили всередині своєї країни в місці, що називається Ойя і розташоване воно на віддалі від їхнього міста приблизно двадцяти стадій. І поставивши їх у тому місці, вони почали власкавлювати їх жертвами, влаштовуючи для них хори жінок, що переказували грубі жарти [4], і призначили як хорегів для кожної богині десять чоловік. Жіночі хори не глузували ні з кого з чоловіків, але лише з місцевих жінок. Такі самі обряди були й в епідаврійців, а також є в них і містерії.

84. Коли в них викрали оті статуї, епідаврійці занедбали умови, які було складено з афінянами. Тоді афіняни послали своїх людей і висловили епідаврійцям незадоволення, але ті довели їм, що власне вони не винуваті, бо коли в них були статуї в своїй країні, вони виконували умову, а тепер, коли вони їх утратили, вже не було б правильним, щоб вони виплачували данину, і нехай її виплачують егінці, які їх мають. Одержавши таку відповідь, афіняни послали людей до Егіни і зажадали статуї, але егінці відповіли, що їм нема ніякого діла до афінян.

85. Розповідають, що афіняни [1] після такої відповіді послали на одній трієрі своїх громадян, які від імені держави, прибувши на Егіну, спробували були стягнути з постаментів ці статуї і перенести на колишнє місце, бо їх було зроблено з належного афінянам дерева. Але через те, що вони не могли цього зробити в такий спосіб, вони обв'язали їх кодолами і почали тягнути, але зненацька загримів грім і стався землетрус. І коли вони тягнули під час землетрусу, вони з'їхали з глузду і почали вбивати один одного, немовби вони були ворогами, аж поки з усіх них залишився сам один і повернувся у Фалер.

86. Отже, афіняни розповідають, що так воно сталося. Проте егінці кажуть, що афіняни прибули не на одному військовому кораблі (бо якби там був один корабель і навіть трохи більше, вони, не маючи військових кораблів, легко могли б оборонитися), але афіняни прибули на багатьох військових кораблях і що егінці відступили, не почавши морського бою. Але вони не могли сказати напевне, чи і самі не розуміли, чи їх буде переможено в морському бою, і через це вони відступили, чи вони так навмисне зробили, маючи якийсь намір. Отже, афіняни, оскільки ніхто не виступив проти них, зійшли з кораблів і попрямували до статуй і не спромігшися стягнути їх із постаментів, обв'язали їх мотузками і тягнули, поки статуї через це (так кажуть, а я цьому не вірю [1] і не знаю, чи хтось інший цьому повірив) не впали на коліна і відтоді і досі перебувають у такій позі [2]. Отже, таке зробили афіняни, а егінці, як вони кажуть, коли довідалися, що афіняни вирушили в похід проти них, заручилися підтримкою аргосців [3]. І тоді саме, коли афіняни висадилися на Егіну, водночас прибули туди і аргосці, щоб допомогти егінцям. Вони пройшли через Епідавр на острів, непомітно і зненацька напали на

афінян і відрізали їм відступ до кораблів і тоді загримів грім і стався землетрус.

87. Так розповідають аргосці та егінці і з ними погоджуються афіняни в тому, що лише один із них урятувався і повернувся до Аттіки, але аргосці запевняють, що вони розбили афінське військо і з нього врятувався лише один, а афіняни кажуть, що їх згубила божа сила. Насправді кажуть, що навіть той один не врятувався, а загинув ось через що: він повернувся в Афіни і сповістив про нещастя. А коли про це довідалися жінки чоловіків, які брали участь у поході на Егіну, вони так розпалилися через те, що лише один урятувався, оточили його і почали колоти його застібками своїх гіматіїв, кожна з них, питаючи, де її чоловік. Так він загинув. Афіняни вважали ще за більше нещастя, за жорстоку поразку те, що зробили жінки. Проте іншого покарання жінок вони не вигадали, як замінити їм одяг на іонійський, бо слід зауважити, що афінські жінки носили перед тим дорійський одяг, що був дуже схожий на корінфський. Отже, його замінили і наказали жінкам носити льняні хітони і так їм стали вже непотрібні застібки.

88. Сказати правду, цей одяг не був спочатку іонійським [1], але власне карійським, бо прадавній одяг усіх жінок Еллади був той самий, що його тепер називають дорійським. Після цих подій аргосці й егінці вирішили робити таке: вони встановили звичай у своїх країнах робити застібки в півтора рази більші, ніж звичайних тоді розмірів, і щоб жінки присвячували [2] в святилище цих богинь переважно свої застібки, і щоб вони не приносили до святилища нічого, що було б із Аттіки, ні якоїсь посудини [3], та щоб у них відтоді було звичаєм пити лише з тамтешніх глечиків. Отже, аргоські та егінські жінки відтоді й досі через ворожнечу до афінян носили застібки, ще й за мого часу, більші, ніж перед тим.

89. Початок ворожнечі між афінянами та егінцями був такий, як я розповів. Отже, коли фіванці покликали собі на допомогу егінців, егінці пригадали те, що сталося з статуями, й охоче послали допомогу беотійцям. Так почали егінці спустошувати узбережжя Аттіки і водночас афіняни були готові піти в похід на егінців, але вони одержали оракул із Дельфів [1], щоб вони почекали ще тридцять років відтоді, як їх скривдили егінці, і на тридцять перший рік щоб зробили священну округу на честь Еака [2] і вже після того почали війну проти егінців і тоді все буде, як ті хочуть. Але якщо вони одразу підуть у похід, то тоді зазнають багато лиха самі і завдадуть його ворогам, нарешті поневолять їх. Коли принесли такий оракул і його почули афіняни, вони зробили священну округу на честь Еака, яка тепер розташована в них на агорі, але вони не послухалися вироку, що їм треба чекати тридцять років після того лиха, яке їм завдали егінці.

90. Коли вони готувалися помститися, лакедемонці стали їм на перешкоді і зірвали їхні плани [1]. Коли лакедемонці довідалися про те, що підстроїли з Піфією Алкмеоніди і що вчинила Піфія з ними і з Пейсістратідами, вони визнали це за подвійне нещастя. По-перше, тому, що їхніх друзів вигнали з їхньої вітчизни, і, по-друге, тому що, незважаючи на все добро, яке вони зробили, афіняни не визнали його за ними. Крім того, їх спонукали до цього оракули [2], які казали, що вони зазнають

багато лиха від афінян. Про ці оракули вони перед тим не знали, але потім це переказав спартанцям Клеомен і так довідалися. Ці оракули, що про них дізнався Клеомен на Акрополі, спершу про них знали Пейсістратіди [3], а коли їх вигнали, вони залишили їх у святилищі [4] і оскільки вони їх там залишили, їх підібрав Клеомен.

91. І тоді, маючи ці оракули, лакедемонці, бачачи також, що афіняни набули великої сили та зовсім не мають бажання слухати їхніх наказів, вони зрозуміли, що народ Аттіки, якщо залишиться вільним, стане рівним із ними [1], поки над ним не владарюють тирани, неможливо, щоб він добровільно виконував те, що йому накажуть. Вони зважили на все це і запросили сина Пейсістрата Гіппія, що був у Сігеї на Геллеспонті. І коли Гіппій прийняв їхнє запрошення і прибув до них, вони запросили представників також інших союзників і звернулися до них із такою промовою: «Друзі союзники! Ми почуваємо, що ми неправильно зробили. Ми цим хочемо сказати, що нас збочили брехливі оракули і ми наших найкращих друзів, які обіцяли нам тримати підвладними афінян, ми їх вигнали з їхньої батьківщини, а згодом, коли ми це зробили, ми віддали місто невдячному народові, бо цей народ, коли завдяки нам звільнився, він підняв голову і почав глумитися з нас і з нашого царя, і прогнав нас. А крім того, вони піднеслися в своїх думках і стають могутніми, як це добре зрозуміли перші за всіх беотінці та халкідяни і незабаром зрозуміють також й інші [2], розрахунки яких виявилися марними [3]. І через те, що ми зробили, вийшла помилка, тепер ми намагатимемось разом із вами виправити цю нашу хибу. Саме для цього ми покликали сюди цього Гіппія і вас із ваших міст, щоб досягти спільної згоди, і всі ми разом вирушили в похід на Афіни і повернули б його туди і віддали йому те, що в нього забрали».

92. Так вони казали, але більшість із їхніх союзників не схвалювали їхньої промови. Поки інші мовчали, Сосіклес із Корінфа [1] взяв слово і сказав: «Невже небо спуститься під землю, а земля піднесеться над небом, а люди житимуть у морі, а риби житимуть там, де жили люди, бо хто? Ви, лакедемонці, наважитеся скасувати рівноправ'я [2] і поставите в містах тиранів, від яких не буває у світі нічого, крім несправедливості і кровопролиття. Бо якщо справді ви вважаєте за добро, щоб у містах владарювали тирани, тоді ви перші поставте тирана у вашій державі, а потім уже намагайтеся поставити його й в інших містах. Чи ви не знаєте самі, що таке тиран? І коли ви пильно дбаєте [3], щоб не було такого в Спарті, ви так погано ставитеся до ваших союзників. Якщо ви самі маєте досвід, що це означає, як ми маємо, то ви могли б тепер висловити якусь думку, кращу за цю». Я поясню [4]: в Корінфі державний устрій був такий. Там була олігархія і правителі, що називалися Бакхіадами [5], владарювали в державі і парувалися між собою [6]. Коли в одного з них народилася кульгава дочка, Лабда (так її звали), оскільки з нею не хотів одружитися ніхто з Бакхіадів, із нею побрався Еетіон, син Ехекрата, з дема [7] Петра, але він походив від Лапітів, був нащадком Кайнея [8]. Ні від цієї жінки, ні від іншої в нього не було дітей. Отже, він подався до Дельфів запитати, як він зможе придбати дитину. Коли він зайшов до святилища, Піфія одразу звернулася до нього з такими віршами:

«Ти, Еетіоне, гідний, тебе ж не шанують належно.
Лабда вагітна і швидко від неї народиться камінь [9],
Він упаде на монархів і пишний Корінф покарає».

Цей оракул, що був даний Еетіонові, я не знаю як, став відомий Бакхіадам. Інший оракул, що його було дано їм про Корінф, вони не могли зрозуміти, а він натякав на те, що і оракул, даний Еетіонові. Він був такий:

«Серед каміння орлиця [10] невдовзі вже лева [11] народить.
Хижого, грізного в гніві і люди від нього загинуть.
Майте оце на увазі, корінфяне, що ваша оселя.
Там на прегарній Пейрені [12] і тут на скелястім Корінфі».

Цей оракул було перед тим дано Бакхіадам, але не можна було його розтлумачити. Проте, коли вони почули той, що його було дано Еетіонові, то одразу зрозуміли й перший, який узгоджувався з Еетіоновим оракулом. Але, хоч вони його зрозуміли, Бакхіади не занепокоїлися, бо хотіли знищити дитину Еетіона. І скоро в жінки народилася дитина, вони послали десятеро своїх людей до дому, де мешкав Еетіон, щоб ті вбили новонародженого. Ці люди прибули до Петри, зайшли на двір Еетіона і зажадали дитину. Лабда, нічого не знаючи про намір тих, що прийшли, і гадаючи, що вони хочуть узяти дитину через приязнь до її батька, віддала дитину в руки одного з них. А вони, як виявилося, домовилися, ідучи туди, що перший, хто візьме дитину, жбурне її на землю, щоб вона розбилася. Проте, ледве взяла її Лабда і передала посланцеві, божество зробило так, що дитина усміхнулася тому хто її взяв, а той, побачивши усмішку, перейнявся глибоким жалем до дитини і не вбив її, а через свій жаль передав її другому, а той другий передав третьому.

Так від одного до одного дитина пройшла через руки всіх десятьох і ніхто з них не схотів її згубити. Нарешті, вони повернули дитину матері, яка її народила. Вони зупинилися перед дверима і почали сперечатися між собою і обвинувачували один одного і найбільше першого, що взяв дитину, бо він не виконав їхнього рішення. І так проминув деякий час і нарешті вони вирішили повернутися і вчинити вбивство всі разом. Але було наперед визначено, що від Еетіонової дитини станеться великі нещастя для Корінфа, бо Лабда стояла там поблизу за дверима й чула все, що вони казали. Вона злякалася, чи не змінять вони на цей раз свого рішення і вб'ють її сина. Через це вона взяла і сховала сина в такому місці, де, як вона гадала, вони ніколи не здогадаються його шукати, а саме в скрині, бо ясно було, що коли вони повернуться, щоб узяти дитину, вони почнуть усюди шукати її і так воно звичайно і сталося. Вони прийшли і почали шукати, і не знайшовши її, вони вирішили, що краще їм піти і сказати тим, хто їх послав, що вони виконали все, що їм було доручено. Згодом Еетіонів син виріс і тому, що він урятувався в скрині [13] від смертельної небезпеки, йому дали ім'я Кіпсел.

Коли підріс Кіпсел і пішов до пророчого святилища одержати

оракул, йому було дано в Дельфах двозначний оракул [14] і, повіривши йому, він напав із військом на Корінф і захопив його

Ось який був цей оракул:

«Муж цей щасливий, що входить тепер до моєї оселі,
Юний Кіпсел Еетід, славного владар Корінфа,
Сам він, а також і діти, але не дітей його діти» [15].

Такий був оракул. А Кіпсел, коли став тираном, виявився ось якою людиною. Багатьох корінфян він вигнав, багатьох позбавив майна, а ще більше позбавив життя. Тридцять років [16] він був при владі і був щасливим до кінця свого життя, а спадкоємцем його влади став його син Періандр.

Періандр спочатку був поміркованіший, ніж його батько, але відтоді, коли він через своїх посланців почав спілкуватися з мілетським тираном Трасібулом [17], він став ще кровожернішим за Кіпсела. Він послав до Трасібула вісника з запитанням, який державний устрій йому встановити, щоб якнайкраще владарювати в місті і щоб бути йому поза небезпекою.

Трасібул повів ту людину, яку прислав до нього Періандр, за місто в поле і зайшов із нею на засіяну ниву і, походжаючи з вісником серед колосся, запитував його про його подорож із Корінфа до Мілета і ввесь час повертався до цієї розмови, а коли бачив, що якийсь колос перевищував інші, він виривав його і кидав на землю, так що винищував найкращу і найдовшу на зріст частину колосся. І коли він так пройшов від краю і до краю все поле, не сказавши вісникові ні слова у відповідь на його запитання, він відіслав його назад. Коли вісник повернувся в Корінф, Періандр нетерпляче хотів довідатися про пораду Трасібула. Проте, вісник сказав йому, що той не дав йому жодної поради і він не міг зрозуміти, до якої людини він його послав, до якогось зовсім божевільного на його думку, яка не здає собі справи з своїх учинків, і почав розповідати Періандрові, як він бачив, що робив Трасібул. Проте, Періандр зрозумів, що це означало, і витлумачив це собі, а саме, що Трасібул радив йому повбивати видатних громадян і тоді він виявив громадянам усю свою лютість. Отже, всі переслідування і вбивства, що їх іще не зробив Кіпсел, їх довершив Періандр. Одного дня він наказав роздягти догола всіх корінфських жінок через його жінку Мелиссу. [18]. Це тому, що він послав людей до Ахеронта в Теспротії, до тамтешнього пророчого святилища мертвих, щоб запитати про скарб, який йому залишив один чужинець. Але з'явилася Мелисса і сказала, що вона цього не скаже і не вкаже, де сховано скарб, бо вона гола — і мерзне і це тому, що вбрання, яке він поклав разом із нею в могилу, він не спалив і воно їй через те некорисне. На доказ того що вона каже правду, вона згадала про те, що Періандр поклав хліби до холодної печі. Коли посланці повернулися і принесли це повідомлення Періандрові (бо він повірив такої відповіді через те, що він сполучився з Мелиссою тоді, коли вона була вже мертвою), отже, одразу після цього повідомлення він наказав оголосити, щоб усі корінфські жінки прийшли в храм Гери [19]. Коли вони пішли

туди, звичайно, в найкращих своїх убраннях, як ходили на храмові свята, він наказав своїм списоносцям сховатися в одному місці, а потім роздягти всіх жінок без усякого винятку чи то вільних, чи то невільниць, і, зібравши всі вбрання, покидати їх до могильної ями, і читаючи молитви Мелíссі, він підпалив усі жіночі вбрання. Так він зробив і вдруге послав до пророчого святилища, і тоді з'явився привид Мелісси і сказав, де сховано скарб чужинця.

Ось така річ, щоб ви знали, лакедемонці, влада тирана, і він робить такі справи. А ми, корінфяни, коли довідалися, що ви закликаєте Гіппія, і тоді нам здалося це дуже дивним і тепер, коли ви виголошуєте цю промову, нам здається це ще дивнішим, і ми закликаємо в свідки всіх богів Еллади, і вас заклинаємо не встановлювати в містах влади тиранів. Отже, коли ви не зречетеся вашого наміру і спробуєте всупереч справедливості повернути Гіппія, тоді знайте принаймні, що корінфяни з вами незгодні.

93. Софокл, представник корінфян, сказав це, а Гіппій, закликавши тих самих богів, що і Софокл, відповів йому, що без сумніву корінфяни ще насамперед звернуться по допомогу до Пейсістратідів, а не якихсь інших, коли вони стануть жертвами афінян [1]. Такими словами відповів Гіппій, як людина, що найкраще за всіх знала оракули. А всі інші союзники до того часу залишалися мовчазними, але коли почули Софокла, який так вільно розмовляв, усі вони одноголосно закричали і приєдналися до думки корінфянина і заклинали лакедемонців не робити в еллінських містах ніяких державних переворотів.

94. Так зійшла нанівець ця справа. А Гіппієві, якого прогнали звідти, македонський цар Амінт [1] запропонував Антемунт [2], а фессалійці [3] запропонували йому Іолк. Проте він не прийняв ні тієї, ні іншої пропозиції, але повернувся до Сігея, який Пейсістрат збройною силою забрав у мітіленців, а щойно забрав, поставив там тираном свого незаконнонародженого сина [1] Гегесістрата, що народився від аргоської жінки, і який прийняв цю спадщину від Пейсістрата, в боях обороняючи її. Отже, мітіленці та афіняни, перші з міста Ахіллейон [5], а другі з Сігея, довгий час воювали одні з одними. Перші вважали, що це їхнє власне місто, а афіняни не визнавали за ними такого права, доводячи [6], що еолійці не мають більше прав на Іліонський край, ніж вони та інші елліни, які брали участь із Менелаєм у війні, щоб помститися за викрадення Єлени.

95. Під час війни обох сторін, серед боїв відбувалися різні події і між ними й така: поет Алкей [1] в одній сутичці, коли перемогли афіняни, тікаючи від них, кинув зброю і її взяли афіняни і повісили високо в храмі Афіни в Сігеї. І про цю подію він розповів у ліричній поемі і послав її в Мітілену одному з своїх друзів, Меланіппу. А мітіленців із афінянами замирив нарешті Періандр, син Кіпсела, бо йому доручили посередництво. А замирив він їх із такою умовою, що вони матимуть кожні той край, який був у них до війни.

96. Тепер Гіппій, повернувшися з Лакедемона до Азії, почав клепати на різні способи на афінян перед Артафреном, і чого він тільки наробив, щоб афіняни підкорилися йому і Дарієві! Отже, такі наклепи використовував Гіппій проти афінян, а вони, коли дізналися про це, відрядили

послів до Сардів, намагаючись умовити персів не вірити афінським вигнанцям. Тим часом Артафрен сказав афінянам, якщо вони не хочуть зазнати лиха, нехай вони приймуть Гіппія. Хоч як би там було, афіняни, коли вони довідалися про таку відповідь, не схотіли її прийняти, а вирішили стати відкритими ворогами персів.

97. Такий був у них настрій і вони стали підозрілими персам, коли саме на той час [1] мілетянин Арістагор, вигнаний із Спарти лакедемонцем Клеоменом, прибув до Афін, бо це місто мало тоді найбільшу силу порівняно з іншими. Прийшовши на народні збори, Арістагор повторив те саме, що він перед тим казав у Спарті про багатства Азії та про війну з персами, які звичайно не використовують ні щитів, ні списів, і що їх легко можна перемогти. Таке він казав, а крім того і ще про те, що мілетяни були переселенцями з Афін [2] і що цілком природно, щоб афіняни, які мають таку велику силу, врятували б тепер мілетян. І чого тільки він їм не обіцяв у великій скруті, аж поки їх умовив, бо, здається, легше одному вмовити багатьох [3], ніж когось одного, оскільки лакедемонця Клеомена, його самого, йому не пощастило вмовити, але йому вдалося вмовити тридцять тисяч афінян [4]. Отже, коли він переконав афінян і вони ухвалили послати на допомогу іонійцям двадцять кораблів і призначили стратегом Мелантія, громадянина з усіх поглядів достойного. Ці кораблі виявилися початком злигоднів і для еллінів і для варварів.

98. Арістагор приплив першим до Мілета і там склав план, від якого мілетянам не могло бути ніякої користі (мабуть, він не для цього склав його, а лише щоб дошкулити цареві Дарію). Отже, він послав людину до Фрігії до пайонів, яких забрав у полон Мегабаз із берегів ріки Стрімон і які жили там окремо в одному селищі фрігійської області. Прибув цей посланець до пайонів і сказав їм таке: «Слухайте, пайони! Мене послав тиран Мілета Арістагор дати вам пораду, яка буде рятунком для вас, якщо ви її візьмете до уваги. Отже, тепер уся Іонія повстала проти царя і вам дається можливість повернутися живими і здоровими до вашої країни. Коли ви дійдете до моря, там уже подбайте про себе, а тут, що буде, то наша справа». Ледве це почули пайони, як підскочили з радощів, узяли своїх жінок та дітей і потай попрямували до моря. Але деякі з них залишилися там через свій страх. І коли пайони прибули до моря, вони перехопилися звідти на Хіос. Коли вони вже перебували на Хіосі, на берег прибуло багато перських вершників, які гналися за ними слідом. І оскільки не наздогнали їх, послали попередження пайонам, що перебували на Хіосі, щоб ті повернулися. Але пайони не послухалися і не підкорилися цьому наказові. Але з Хіосу хіосці перевезли їх на Лесбос, а лесбосці перевезли їх до Доріска [1], а вже звідти вони прибули пішки до своєї Пайонії.

99. Отже, прибули афіняни на двадцяти кораблях, а з ними на п'яти тріерах ерітрійці [1], які прибули, щоб іти в похід не стільки ради афінян, але ради мілетян, виконуючи свій обов'язок щодо них, бо слід сказати, мілетяни перед тим воювали аж до кінця разом із еретрійцями у війні проти халкідян, коли в халкідян проти еретрійців і мілетян були союзниками самосці. Отже, коли до мілетян прибули всі вони ще й разом із іншими союзниками, Арістагор послав у похід військо проти Сардів. Сам

він не взяв участі в поході, але залишився в Мілеті [2] і призначив стратегами свого брата Харопіна та одного з громадян, Гермофанта.

100. Коли прибули з цим військом іонійці до Ефеса, вони залишили свої кораблі в Коресcі [1], в місцевості ефеської області. Вони, взявши собі провідників із Ефеса, пішли далі в похід із великим військом. Спочатку вони йшли вздовж ріки Каїстру, а потім перейшли через гору Тмол і прийшли до Сардів [2] і, не зустрівши ніякого опору, захопили місто. Вони захопили там усе, крім акрополя, а його обороняв сам Артафрен із чималою залогою.

101. Те, що їм перешкодило розграбувати: в Сардах більшість будинків була з очерету, а ті, що були з цегли, мали очеретяні дахи. Один із таких будинків підпалив якийсь воїн і вогонь миттєво від будинка до будинка поширився в усьому місті. Коли запалало місто, лідійці та всі перси, що були в місті, оточені з усіх боків, оскільки вогонь пожирав передмістя, не маючи змоги вийти з міста, зосередилися на агорі та на берегах річки Пактолу, яка перетинає по середині їхню агору і приносить із гори Тмола золотий пісок, а далі вливається в ріку Герм, а ця ріка вливається в море. Отже, на берегах цієї ріки та на агорі, зібравшися там, лідійці та перси, змушені були оборонятися. А іонійці, бачачи, що одна частина ворогів захищається, а інші виступили проти них великою юрбою, перелякалися і з міста відступили на гору, що називається Тмол, а звідти, як настала ніч, перейшли на кораблі.

102. Згоріли Сарди, а разом із містом і храм місцевої богині Кібеби [1], і згодом перси, використавши це як привід, почали підпалювати храми в Елладі [2]. А тоді перси, які перебували на цьому боці ріки Галію, дізнавшися про ці події, поквапилися на допомогу лідійцям із усім своїм військом. Але сталося так, що вони не застали іонійців у Сардах і погналися за ними, і знайшли їх в Ефесі. І хоча іонійці виступили проти персів, але в битві, що тоді відбулася, їх було розбито впень. Багатьох із них повбивали перси і серед них і славетних людей, і в їхньому числі стратега еретрійців Евалкіда, який був переможцем на різних змаганнях, одержав у нагороду вінки і якого оспівав Сімонід Кеоський. Ті, що врятувалися в битві, розсіялися там і сям по містах.

103. Отже, так вони воювали, а згодом афіняни остаточно покинули іонійців [1] і, незважаючи на те, що Арістагор посилав людей із проханнями, вони відповіли, що більш не допомагатимуть їм. Іонійці, позбавлені своїх афінських союзників, незважаючи на все це, оскільки вони вже завдали Дарієві чимало прикростей, продовжували готуватися до війни проти Царя. Вони попливли до Геллеспонту і залучили на свій бік Візантій [2] і всі інші міста, що розташовані в тих краях, і, запливши в Геллеспонт, вони добилися союзу з більшістю карійських міст, оскільки і Кавн [3], що перед тим не хотів стати їхнім союзником, щойно згоріли Сарди, перейшов на їхній бік.

104. Що ж до кіпріотів [1], то вони охоче приєдналися до іонійців, за винятком Аматунта. Отже, і вони повстали проти мідійців у зв'язку з такими обставинами. Був там якийсь Онесіл [2], молодший брат царя саламінців Горга і син Херсія, внук Сірома і правнук Евельтонта. Цей Онесіл і перед тим багато разів підбурював Горга, щоб той повстав проти

Царя, і тоді, ледве він довідався, що й іонійці вже повстали, він почав усе більше наполягати, але не спромігся його переконати.

І оскільки він не вмовив Горга, Онесіл зачекав, коли Горг вийшов із міста Саламіни, і разом із своїми прибічниками замкнув міські ворота і не пустив Горга в місто. Горг, звичайно, коли його вигнали з міста, подався до мідійців, а Онесіл став владарем Саламіни і постарався переконати кіпріотів, щоб вони повстали разом із ним. Коли він переконав усіх інших, то лише аматунтяни не схотіли його послухати і через те він обложив їхнє місто.

105. Отже, Онесіл обложив Аматунт, а щойно цареві Дарію принесли повідомлення, що афіняни та іонійці заволоділи Сардами і підпалили місто і що той, хто перший зібрав військо і затіяв цю змову, був Арістагор із Мілета. Кажуть, що спершу, коли Дарій почув цю звістку, він не надав ніякого значення повстанню іонійців, бо був певний того, що вони, повставши, не досягнуть успіху, але спитав, хто це такі ці афіняни [1], а потім, коли йому пояснили, він зажадав, щоб йому дали лук, а взявши його, він поклав на тятиву стрілу, натягнув лук і стрільнув у небо, і коли він це зробив, він сказав: «О Зевсе [2]! Я благаю тебе, щоб ти дав мені змогу помститися на афінянах». І сказавши це, він наказав своєму слузі, щоразу, як йому накриватимуть на стіл, щоб той завжди тричі кричав йому: «Владарю! Не забувай про афінян!».

106. Такий він дав наказ і потім покликав до себе Гістіая, якого Дарій тримав біля себе стільки часу, і сказав йому: «Мені стало відомо, Гістіає, що твій наступник, якому ти доручив управляти Мілетом, завдав мені неприємностей. Отже, він запросив людей з іншого материка, а разом із ними й іонійців і вони заплатять мені за те, що зробили, він їх підбурив і пішов із ними, й здобув Сарди. Ну, а як це тепер тобі подобається? Чи це добра справа? І як це могло статися без твоєї участі? Дивися, щоб пізніше ти не був замішаний до цього!» На це Гістіай відповів так: «О царю! Що це ти кажеш? Чи можливо, щоб я зробив таке, що тебе більш-менш засмутить? Що я хотів би, коли б зробив оце? Чи мені тут чогось не вистачає? Адже я маю тут усе, що й ти маєш, і про всі твої наміри ти мене повідомляєш, уважаючи, що я гідний цього. Але якщо справді мій наступник робить такі речі, про які ти мені розповів, то знай, що це він сам вигадав. Що ж до мене, то я ніяк не можу припустити, щоб мілетяни і мій наступник підняли проти тебе повстання. Проте якщо вони таке зробили і те, що ти почув, відповідає дійсності, тоді, дивись, навіщо ти забрав мене далеко від моря. Адже здається, що іонійці, коли мене втратили, зробили те, чого давно бажали. Проте якби я був в Іонії, то жодне місто не збунтувалося б. Тепер відпусти мене якнайшвидше до Іонії, щоб я там усе привів до ладу і водночас передав би тобі в твої руки цього правителя Мілета, який підняв це повстання. І коли я все це залагоджу згідно з твоїм бажанням, я присягаюся тобі в ім'я всіх царських богів, що не зніму з себе хітона, що його надягну, коли піду до Іонії, поки не підкорю тобі Сардо [1], найбільший острів у світі».

107. Так Гістіай цими словами хотів обдурити його, а Дарій вислухав його і відпустив, давши йому наказ спершу виконати все, що він обіцяв, і потім повернутися до Сусів.

108. Коли до царя дійшла звістка про Сарди і Дарій вистрілив із лука, а потім мав розмову з Гістіаєм, і Гістіай із Дарієвого дозволу поїхав до моря, за цей час сталися такі події. Поки саламінець Онесіл облягав Аматунт, прийшло повідомлення, що очікується прибуття на Кіпр [1] перса Артібія з численним військом на кораблях. Коли про це довідався Онесіл, він послав вісників до різних країв Іонії з проханням про допомогу. І не минуло багато часу, як іонійці прийняли рішення і прибули з численним флотом. І саме коли прибули на Кіпр іонійці, і тоді припливли з Кілікії перси і попрямували до Саламіни, а фінікійці з своїми кораблями обігнули мис [2], що називається «Ключами Кіпру».

109. Коли це сталося, кіпрські тирани покликали стратегів іонійців і сказали їм:

«О іонійці! Ми кіпріоти даємо вам можливість вибору, з ким ви вважаєте за краще воювати, чи з персами, чи з фінікійцями. Чи ви хочете помірятися силами з персами в битві на землі, і тоді вже час вам зійти з кораблів і зайняти позиції на суходолі, а ми тоді зійдемо на ваші кораблі, щоб битися проти фінікійців. Якщо ви вважаєте за краще поміритися силами з фінікійцями, в усякому разі ви маєте обов'язок, чи ви виберете це або інше, прикласти всі ваші зусилля, щоб Іонія і Кіпр стали вільними». На це так відповіли іонійці: «Нас послав іонійський союз [1] оборонятися на морі, а не передати наші кораблі кіпріотам, а самим битися з персами на суходолі. Отже, ми, на визначеному для нас місці намагатимемося бути відважними. А ви маєте обов'язок не забувати, якого лиха ви зазнали, будучи поневоленими мідійцями, і будьте хоробрими». Така була відповідь іонійців.

110. Потім, коли прибули перси на рівнину перед Саламіною [1], кіпрські царі [2] вишикували всіх інших кіпріотів проти інших перських загонів, а з саламінців і солійців вибрали найкращих і виставили їх проти основних сил персів. Проти стратега персів Артібія виступив сам Онесіл.

111. Артібій їхав на коні, який був навчений уставати сторчма на дві ноги перед гоплітом. Коли про це дізнався Онесіл, у якого був конюх із Карії [1], дуже досвідчений у військовій справі і сповнений бойового запалу, Онесіл сказав йому: «Я довідався, що кінь Артібія встає сторчма і супротивника, на якого він нападе, гризе зубами і вбиває копитами. Отже, ти розміркуй і одразу скажи мені, кого з цих двох ти виглядатимеш і на кого нападеш, чи на коня, чи на Артібія?» Його помічник відповів йому: «О царю! Я готовий зробити і те й інше, і щось одне з того, і взагалі все, що ти мені накажеш, але я хочу тобі з'ясувати, що найбільш личить твому становищу. Цар або стратег, на мою думку, зобов'язаний битися з царем, чи із стратегом, коли ти переможеш стратега, це для тебе честь, а з другого боку, якщо він, не дай боже, переможе тебе, це ще половина лиха бути вбитим достойною людиною, але нам слугам личить битися з слугами, навіть і з конями. Вчинків цього коня ти зовсім не бійся, бо я обіцяю тобі, що відтепер і надалі цей кінь не встане сторчма перед якоюсь іншою людиною».

112. Так він сказав і одразу після того почали битися обидва війська і на землі, і на морі [1]. На кораблях у той день іонійці подужали фінікійців і серед них, зокрема, відзначилися самосці. А на суходолі, щойно

зіткнулися обидва війська і кинулися одне на одного і почали битися з обома стратегами, ось що сталося: коли Артібій на своєму коні напав на Онесіла, Онесіл, як він домовився з своїм конюхом, коли кинувся на нього Артібій і коли кінь підняв свої ноги на щит Онесіла, у ту мить його вдарив карієць і своїм серпом [2] відтяв йому ноги. Стратег персів Артібій упав разом із своїм конем і так загинув.

113. Коли всі інші продовжувалися битися, Стесенор, що був курійським тираном і мав чимало свого війська, перейшов на бік ворога. Курійці, як кажуть, були переселенцями з Аргосу [1]. Після зради курійців одразу і бойові колесниці [2] саламінців учинили те саме, що й курійці. І внаслідок цих подій перси перемогли кіпріотів. Скоро кинулося навтіки військо, загинуло багато кіпріотів і серед них Онесіл, син Херсія, той, що підняв повстання кіпріотів, і ще цар солійців [3] Арістокіпр, син Філокіпра, того Філокіпра, якого афінянин Солон, відвідавши Кіпр, вихваляв у своїх віршах, як жодного з інших тиранів.

114. Тоді аматунці, оскільки Онесіл обложив їхнє місто, відрубали йому голову і принесли її в Аматунт, і повісили її високо над міською брамою. Коли там висіла голова і череп став уже порожнім, у нього влетів бджолиний рій і наповнив його щільником. Коли це сталося таке, аматунці звернулися з запитанням про голову до пророчого святилища і їм було дано оракул зняти з брами череп і поховати його, а Онесілові щороку приносити як героєві [1] жертви і, якщо вони це зроблять, тоді буде їм усе гаразд.

115. Отже, аматунці так і зробили і продовжують це робити і за мого часу [1]. А іонійці, які воювали на кораблях біля Кіпру, довідавшися, що Онесілові плани завалилися і що всі інші кіпрські міста в облозі, крім Саламіни, мешканці якої передали її Горгові, їх першому цареві, скоро іонійці про це довідалися, вони відпливли до Іонії. Із кіпрських міст найдовше опиралися облозі Соли. Це місто з допомогою підкопів [2], які вони зробили з усіх боків навколо його мурів, захопили перси після чотиримісячної облоги.

116. Отже, кіпріоти після одного року свободи [1] знову стали поневоленими. А Давріс, зять Дарія, одружений з його дочкою, і Гімай, і Отан [2] та інші перські стратеги, одружені з Даріевими дочками, почали переслідувати іонійців, які здобули Сарди, і прогнали їх на кораблі, і ставши переможцями в битвах, розподілили потім між собою їхні міста і почали їх грабувати.

117. Тим часом Дарій подався до міст на Геллеспонті і заволодів Дарданом, заволодів іще Абідом і Перкотою, і Лампсаком, і Пайсом (кожним із них він заволодів за один день), але коли він вирушив із Пайса і підійшов до міста Парія, до нього дійшла звістка про те, що карійці пішли за прикладом іонійців і повстали проти персів. Тоді він покинув Геллеспонт і пішов із військом проти Карії.

118. Сталося так, що перед тим, як прибув Давріс, карійці вже були попереджені, що він прибуває. Коли про це довідалися карійці, вони почали зосереджуватися в місцевості, що називається Білі стовпи, і на берегах річки Марсія, яка витікає з області Ідріади і вливається в Меандр [1]. Коли там зібралися карійці, було запропоновано багато планів

і ще один, що його я, принаймні, вважаю за найкращий. Це план Піксодара, сина Мавсола [2] з Кіндії, в якого жінкою була дочка кілікійського царя Сієннесія. На думку цього Піксодара карійцям треба було перейти Меандр і тоді дати бій, маючи в себе за спиною цю ріку, щоб не могли карійці тікати назад, і так будуть змушені [3] залишатися там і виявляться ще відважнішими, ніж вони є за своєю природою. Проте цю думку не було прийнято, але ухвалили іншу, а саме щоб перси мали за своєю спиною Меандр, а не карійці, маючи на меті, очевидно, що коли персів буде переможено в битві і вони кинуться навтіки, вони не зможуть відступити і впадуть у ріку.

119. Потім прибули перси, переправилися через Меандр і біля річки Марсій карійці зіткнулися з персами і завзято і довго билися, але наприкінці зазнали поразки, бо їх було мало. Тоді в персів загинуло до двох тисяч воїнів, а в карійців до десяти тисяч. А ті з них, що врятувалися, були замкнуті в Лабрандах, у храмі Зевса Стратія [1], де є великий і священний платановий гай. Наскільки я знаю, лише карійці приносять жертви Зевсові Стратію. Отже, замкнуті там вони розумували, як їм урятуватися, що з двох можливостей їм вибрати, чи піддатися персам, чи краще з того, що можна було зробити, зовсім покинути Азію?

120. Поки вони так розумували, тим часом прибули їм на допомогу мілетяни і їхні союзники. Тоді карійці відклали свої плани, які перед тим складали, і стали готуватися продовжити розпочату війну. І коли проти них виступили перси, почався рукопашний бій і вони зазнали ще гіршої поразки, ніж перед тим. Багато з них загинуло, але найбільше постраждали мілетяни.

121. Проте перегодом карійці якось виправили цю поразку і помстилися за неї. Отже, вони дізналися, що перси вирушили в похід проти їхніх міст, і зробили проти них засідку на шляху до Педаса. Вночі перси наштовхнулися на неї і їх було перебито, і їхніх стратегів Давріса і Аморга, і Сісімака, а з ними було вбито і Мірса, Гігового сина. Цю засідку очолював Гераклейд, син Ібанолла з Міласів.

122. Так це перське військо було знищено. А Гімай, який разом із іншими переслідував іонійців, що здобули Сарди, попрямував до Пропонтіди і заволодів Кієм [1] у Місії. Коли він захопив це місто, то відразу довідався, що Давріс покинув Геллеспонт і вирушив у похід на Карію, тоді й він залишив Пропонтіду і повів військо до Геллеспонту, і підкорив усіх еолійців, які мешкають в області Іліона, підкорив і Гергітів, залишки давніх тевкрів. На той час, коли він підкорив ці народи, сам Гімай захворів і помер у Троаді.

123. Отже, там він помер, а Артафрен, правитель Сардів, і Отан, третій стратег, одержали призначення вирушити в похід на Іонію і суміжну з нею Еоліду. Отже, вони заволоділи в Іонії Клазоменами, а в Еоліді Кімою.

124. Коли завойовувалися ці міста, мілетянин Арістагор [1], оскільки, як це виявилося, він не був людиною твердої волі, підбуривши всю Іонію і вчинивши стільки замішень, думав лише про те, як би йому дременути, бачачи, що відбувається, і, крім того, розуміючи, що йому неможливо замиритися з царем Дарієм. Він запросив своїх прибічників на нараду і

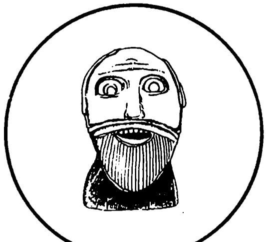
сказав їм, що коли, можливо, їх виженуть із Мілета, то найкраще для них буде мати на цей випадок якийсь притулок і тікати з цієї країни, і він міг би їх вивести до Сардо, щоб вони там заснували колонію, або до Гедонійського Міркіна, що як дар від Дарія одержав Гістіай і почав його укріплювати. Такі запитання поставив перед ними Арістагор.

125. Проте думка Гекатая, сина Гегесандра, історика, була така, що не слід переселятися ні в те, ні в інше місце, але коли їх виженуть із Мілета, треба побудувати фортецю на острові Леросі [1] і залишатися там спокійно, а перегодом, використовуючи цей острів як базу, можна буде повернутися до Мілета.

126. Таку пораду дав Гекатай, але особистою думкою Арістагора було взяти з собою мілетян і перевезти їх у Міркін. Отже, він передав управління Мілетом Піфагорові, одному з видатних громадян, а сам, узявши бажаючих, відплив до Фракії і зайняв те місце, куди мав намір прибути. Проте під час одного з походів, що він його здійснив звідти, він був убитий фракійцями, а його військо розбито, коли він обложив одне місто [1], а фракійці нібито погодилися піти на переговори і покинути місто.

Книга VI

ЕРАТО

1. Отже, Арістагор, який підняв Іонію на повстання, так закінчив своє життя. А Гістіай, тиран Мілета, коли Дарій дозволив йому піти, вирядився до Сардів. Щойно він прибув туди з Сусів, як його запитав Артафрен, правитель Сардів, із якого приводу, на його думку, повстали іонійці. А Гістіай відповів, ніби він нічого не знає і навіть здивований тим, що відбулося, ніби він нічого не знав, які там сталися події. Проте Артафрен, побачивши, що той ухиляється від прямої відповіді, хоч і знає правду про повстання [1], відповів йому: «Я скажу тобі про це, Гістіає: ось як тут стоїть справа: це взуття зшив ти, а взув його Арістагор» [2].

2. Так Артафрен сказав йому, натякаючи на повстання. А Гістіай, гадаючи, що Артафрен уже все знає, злякався, і того ж дня, коли настала ніч, утік на узбережжя, спершу обдуривши царя Дарія, пообіцявши йому підкорити «найбільший острів, Сардо», а тепер готувався очолити повстання іонійців у війні проти Дарія. Він переправився на Хіос [1], де хіосці ув'язнили його, підозрюючи, що він хоче за дорученням Дарія учинити ворохобництво в їхньому місті.

3. Отже, коли іонійці почали його розпитувати, чому він наказав Арістагорові з такою поквапливістю повстати проти Царя і цим завдав іонійцям стільки лиха, Гістіай не назвав їм справжньої причини, але сказав, ніби цар Дарій має намір [1] переселити фінікійців в Іонію, а іонійців у Фінікію і з цієї причини дав йому наказ. Однак, такого наміру зовсім не було в Царя, але Гістіай, сказавши це, хотів налякати іонійців.

4. Згодом Гістіай послав листи з одним вісником, Герміппом, із Атарнея, до персів, що були в Сардах, щодо людей, із якими він перед тим домовився про повстання [1]. Проте Герміпп не вручив листи тим, кому вони були призначені, але взяв їх і передав Артафренові. Той, коли довідався про все, що сталося, наказав Герміппові взяти Гістіаєві листи і передати їх тим, кому було призначено, а відповіді, які послали перси Гістіаю, дати йому. Коли це було викрито, тоді Артафрен повбивав багатьох персів.

5. Тоді в Сардах почалося збентеження, а Гістіай, коли його надія не

здійснилася, попросив хіосців, щоб вони допомогли йому повернутися до Мілета [1]. Проте мілетяни, задоволені тим, що позбулися Арістагора, зовсім не бажали прийняти в своєму місті іншого тирана, коли вже вони натішилися свободою. І справді, коли Гістіай спробував силоміць у темряві ночі повернутися до Мілета, його поранив у стегно якийсь мілетянин. Отже, він, вигнаний із своєї вітчизни, повернувся на Хіос. А звідти, оскільки він не спромігся вмовити хіосців дати йому кораблі [2], він подався до Мітілени і домігся вмовити лесбосців [3] дати йому кораблі. Вони спорядили вісім тріер і разом із Гістіаєм відпливли до Візантія. Там зупинилися кораблі, що прибули з Понту, вони захопили їх, за винятком тих, залоги яких оголосили, що вони погоджуються виконувати накази Гістіая.

6. Отже, Гістіай і мітіленці займалися цими справами, а проти Мілета очікувався напад численних морських і сухопутних військ, бо перські стратеги [1] з'єдналися один із одним, склали єдине військо і вирушили в похід на Мілет, уважаючи за другорядні міста всі інші, крім нього. Серед морських військ дуже охоче пішли в похід фінікійці, але разом із ними взяли участь у поході кіпріоти, які нещодавно підкорилися персам, кілікійці, а також і єгиптяни [2].

7. Всі вони вирушили проти Мілета та інших іонійських міст. А іонійці, повідомлені про це, послали представників своїх міст [1] до Паніонія. Прибули вони туди і після наради вирішили зовсім не виставляти сухопутного війська проти персів, а своє місто щоб захищали самі мілетяни, але спорядити флот і щоб у ньому були всі кораблі, а після спорядження його зосередити його якнайшвидше біля Лади [2], щоб там уступити в бій, обороняючи Мілет. Лада — це острівець навпроти Мілета.

8. Після цього мілетяни спорядили свої кораблі і прибули туди, а разом із ними ті еолійці, що живуть на Лесбосі. Ось як вони були розташовані [1]: на східному крилі були мілетяни з вісімдесятьма кораблями, за ними були пріенці з дванадцятьма кораблями, а далі міунтяни з трьома кораблями, за ними теосці з сімнадцятьма кораблями, за теосцями хіосці на ста кораблях, а поряд із ними розташувалися ерітрійці і фокейці, а ерітрійці прибули на восьми кораблях і фокейці на трьох. За фокейцями були лесбосці [2] на вісімдесяти кораблях, а останніми були самосці на шістдесяти кораблях, що розташувалися на західному крилі. Загальне число всіх цих кораблів досягало трьохсот п'ятдесяти трьох тріер. Це були кораблі іонійців [3], а у варварів число кораблів досягло шестисот.

9. Коли кораблі варварів прибули до країни мілетян і прийшла також піхота, перські стратеги, довідавшися про велике число іонійських кораблів, перелякалися, побоюючись, чи зможуть вони їх перемогти і чи заволодіють Мілетом, не маючи переваги на морі, і, крім того, наразяться на небезпеку бути покараними Дарієм. Із такими думками вони зібрали іонійських тиранів, яких Арістагор позбавив влади і які знайшли притулок у мідійців, і тоді опинилися у війську, посланому проти Мілета. Вони покликали всіх із них, хто був із ними, і сказали їм: «О іонійці! Прийшов час, коли кожний із вас доведе, що він служить

інтересам Царя. Отже, кожен із вас нехай постарається відокремити своїх співгромадян від інших союзників. Пообіцяйте їм, що, по-перше, їм не буде ніяких неприємностей через їхнє повстання, яке вони підняли, по-друге, що ніхто не підпалюватиме ні їхніх святилищ, ні їхніх будинків, і що їхнє становище не буде гіршим, ніж було до того. Проте, якщо вони не зроблять так, але вступлять у бій, тоді пригрозіть їм і скажіть, що з ними буде, коли їх буде переможено в битві, тоді вони стануть рабами, а їхніх синів ми зробимо євнухами, а їхніх дочок зашлемо до Бактріани [1], а їхню країну віддамо комусь іншому».

10. Отже, так вони їм казали, а іонійські тирани послали кожен своїх людей по всіх містах оголосити про це. Проте іонійці, до яких досягли ці оголошення, нерозсудно поводячись, не захотіли бути зрадниками [1] і в кожному місті гадали, що це лише їм [2] перси роблять такі обіцянки. Все це сталося, щойно перси прибули до Мілета.

11. Після того іонійці зібралися на Ладі і там відбулися збори, на яких, звичайно, й інші проводирі виступали з промовами і серед них фокейський стратег Діонісій [1] виступив із промовою і сказав їм так: «Справді, іонійці, для нас із вами справа тримається на лезі бритви, чи ми будемо вільними, чи рабами і при тому збіглими рабами. Отже, тепер вам доведеться постраждати, якщо ви можете терпіти, але згодом ви зможете перемогти ворогів і жити вільними. Якщо ви виявите безсилість і у вас не буде дисципліни, то я зовсім не сподіваюся, що ви дорого не заплатите Цареві за ваше повстання. Послухайте лишень мене і покладіться на мене, і я даю вам слово, якщо боги будуть безсторонні і коли вороги насміляться напасти на нас, то будуть розбиті.

12. Коли про це почули іонійці, вони пристали на пропозицію Діонісія. А він щодня виводив кораблі у відкрите море один за одним і змушував управлятися веслярів, проводячи кораблі одні між іншими, тренував залоги [1], а решту дня тримав кораблі на якорі і так він цілий день готував іонійців до бою. Так протягом семи днів вони виконували всі його накази, але на восьмий іонійці, не звиклі до таких праць і виснажені від напруження і спеки, почали буркотати: «За які гріхи ми терпимо таке? Що ми з глузду з'їхали? Він запаморочив нам голову і ми підкорилися цьому фокейському хвалькові, який привів із собою лише три кораблі, і терпимо його. А він прибрав нас до рук і довів до розпачу, і тепер ми пропадаємо. Ось уже багато хто з нас захворів і багато ще може захворіти. Ніж терпіти такі муки, ми гадаємо, краще знести все, що може статися, навіть якщо ми зазнаємо неволі, хоч що б там було, все буде краще, ніж теперішня наша неволя. Нумо! Не будемо слухатися його!». Так вони сказали і відтоді ніхто з них не хотів слухатися і немовби вони були сухопутним військом, вони поставили на острові намети і, сидячи в їхній тіні, не піднімалися на кораблі і перестали вправлятися.

13. Коли стратеги самосців довідалися про те, що зробили іонійці [1], тоді вже вони прийняли пропозиції Еака, сина Сілосонта, ті, що їм посилав Еак, якого призначили перси, а він просив їх покинути іонійців, їхніх союзників. Отже, самосці, по-перше, бачачи, що іонійці зовсім недисципліновані, прийняли пропозиції, а, по-друге, вони ясно бачили, що не можуть подолати військову силу Царя, бо добре знали, що навіть

тоді, якби вони перемогли його флот, що був там, то замість нього прибуде інший у п'ятеро більший [2]. Отже, знайшовши якийсь привід і побачивши, що іонійці не мають наміру виконувати свій обов'язок, вони визнали за краще зберегти свої святилища і будинки приватних осіб. Цей Еак, що його пропозиції вони прийняли, був сином Сілосонта, сина Еака і був тираном Самосу, і його позбавив влади мілетянин Арістагор, як і інших іонійських тиранів.

14. Отже, тоді коли проти мілетян прибули на своїх кораблях фінікійці, іонійці виступили проти них у бойовому порядку. Коли зблизилися кораблі обох сторін і почалася битва, я не можу точно сказати [1], хто з іонійців виявився боягузливим, а хто хоробрим у цій морській битві, бо вони обвинувачують один одного. Про самосців кажуть, що як вони домовилися з Еаком, то підняли вітрила, покинули свої позиції і відпливли на Самос, усі, крім одинадцяти кораблів [2]. Їхні трієрархи послухалися наказів своїх стратегів і не покинули битви. І за це самоський уряд ушанував їх, написавши їхні імена та імена їхніх батьків на стелі, яка і тепер стоїть там на агорі. Проте, щойно лесбосці побачили, як тікають ті, що були поблизу, вони зробили, як і самосці, і як більшість іонійців.

15. Серед тих, що залишилися в битві, найбільш постраждали хіосці, які вчинили великі подвиги і не хотіли стати боягузами. Вони, як я вже сказав перед цим, привели сто кораблів і на кожному з них поставили як залогу сорок [1] видатних громадян. Вони, незважаючи на те, що бачили, як більшість їхніх союзників виявилися зрадниками, визнали за недостойне бути такими, як ті боягузи, але залишившися разом із небагатьма союзниками, маневрували серед ворожих кораблів і продовжували бій, доки, знищивши багато ворожих кораблів, загубили і більшість своїх. Тоді хіосці з рештою кораблів повернулися до своєї країни.

16. Проте всі ті кораблі хіосців, які було пошкоджено в битві і вони не могли вже пливти, переслідувані, прибули на берег Мікали [1]. Там залоги кораблів викинули кораблі на суходіл і, покинувши їх, вирушили до своєї країни сухопутним шляхом. Але коли, повертаючись, хіосці опинилися в країні ефесців (а була ніч, коли вони туди прибули, і ефеські жінки справляли тесмофорії) [2], тоді ефесці [3], які ще не чули про те, що сталося з хіосцями, побачивши, як до їхньої країни прийшло військо, вирішили, що це розбійники і що вони прийшли викрасти їхніх жінок [4], побігли всі по зброю і почали вбивати хіосців. Отаке з ними сталося.

17. А фокеєць Діонісій, як побачив, що для іонійців усе вже загублено, захопив три ворожих кораблі і поплив уже не до Фокеї, бо був певний, що вона, як і вся Іонія, засуджена на рабство, але безпосередньо вирушив до Фінікії і там, пустивши на дно кілька торговельних кораблів і забравши багато товарів, відплив на Сіцілію [1] і, використовуючи її як базу, зробив піратські наскоки [2] на карфагенян і на тірсенів, але не потривожив жодного елліна.

18. Коли перси в морській битві з іонійцями виявилися переможцями, обложивши Мілет із суходолу й з моря і підвівши підкопи під його мури, і, використавши всі облогові машини, заволоділи містом на шостий рік [1] Арістагорового повстання і обернули на рабів його мешкан-

ців. Так ця загибель виправдала оракул, що його було дано колись про Мілет.

19. Справді, коли аргосці просили оракул у Дельфах [1], як може врятуватися їхнє місто, їм було дано оракул, що стосувався і до інших, почасти до самих аргосців, але між іншим і до мілетян. Що ж до оракула про аргосців, коли я дійду до тієї частини мого оповідання, я його наведу, а слова оракула, які стосувалися мілетян, котрих там не було, були ось такі:

«Ось, що буде з тобою, Мілете підступно злочинний,
Станеш ти стравою для багатьох, подарунком розкішним.
Митимуть ноги дружини твої волохатим чужинцям,
Інші в Дідімському храмі вже стануть творити обряди».

Тоді й справді сталося таке з мілетянами, бо більшість чоловіків повбивали перси, що мали довге волосся [2], а їхніх жінок і дітей узяли в рабство, а святилище в Дідімах [3] і храм, і пророче святилище було розграбовано і спалено. Про скарби, що були в цьому святилищі, я вже згадував багато разів в інших місцях мого оповідання.

20. Потім усіх мілетян, що було взято в полон живими, їх було перевезено до Сусів і, не завдавши жодної шкоди, цар Дарій переселив їх до так званого Червоного моря [1] в одне місто: в Амбу, поблизу якого протікає ріка Тігр і вливається в море. А область Мілета, навколо міста і рівнину заселили перси, а нагірну частину вони подарували карійцям, мешканцям Педаса [2].

21. Коли мілетян спіткало це нещастя від персів, сібаріти, вигнані з батьківщини і переселені в Лаос [1] і Скідр, не відплатили мілетянам за їхню колишню доброчинність. Отже, коли кротонці заволоділи Сібарісом, усі мілетяни від малого до великого поголили свої голови і заглибилися в жалобу, бо обидва ці міста були щільно зв'язані узами взаємної приязні та гостинності [2], які тільки можуть бути, наскільки я знаю. Афіняни повелися зовсім інакше. Вони щиро виявили свій глибокий смуток у зв'язку з здобуттям Мілета в багато різних способів, і насамперед у такий. Коли Фрініх написав трагедію «Здобуття Мілета» [3] і розучив її з акторами, глядачі зайшлися плачем і за це автора було оштрафовано на суму в тисячу драхм, бо він нагадав їм про народне нещастя і, крім того, на майбутнє було строго заборонено виставляти цю трагедію.

22. Отже, Мілет збезлюднів. А більш-менш заможним самосцям зовсім не сподобалося те, що зробили їхні стратеги з мідійцями, але одразу після морської битви вони зібралися і вирішили, перш ніж їх знову пригнічуватиме тиран Еак, від'їхати і заснувати колонію і не залишатися, щоб стати невільниками мідійців та Еака. Бо саме на той час занклейці [1] на Сіцилії послали посланців до Іонії і запрошували іонійців прибути на «Добрий Берег» [2], де вони хотіли заснувати іонійське місто. Цей край, що називається Добрий Берег, розташований на землі сікеліотів, на тому боці Сіцилії, що навпроти Тірсенії. На це їхнє запрошення із іонійців пристали лише самосці та разом із ними ті з мілетян, що врятувалися [3].

23. Саме тоді самосці, переїжджаючи на Сіцілію, прибули до країни Епізефірійських локрів [1] і на той час занклейці на чолі з їхнім царем, якого звали Скіт, облягали одне з міст сікеліотів, яке вони хотіли знищити. Про це дізнався тиран міста Регія Анаксілай [2], що був тоді не в лад із занклейцями і встановив зв'язок із самосцями, і вмовив їх залишити осторонь Добрий Берег, куди вони йшли захопити Занклу, де тоді не було чоловіків. Самосці послухалися його і захопили Занклу, а занклейці, щойно довідалися, що їх місто захоплено, поспішили на допомогу і покликали допомогти їм тирана Гели, Гіппократа [3], бо він був їхнім союзником. Коли Гіппократ із своїм військом прибув на допомогу, він, закутого в кайдани Скіта, проводиря занклейців, бо він спричинився до загибелі міста, та його брата Пітогена, послав до міста Іініка [4], а решту занклейців, домовившися з самосцями і обмінявшися з ними клятвами, видав самосцям. Як винагороду самосці призначили йому половину рухомого майна і рабів, що були у місті, а все, що було поза містом, одержав Гіппократ як свою ділянку. Занклейців він закував у кайдани як рабів, а триста найзнатніших він передав самосцям, щоб ті їх зарізали. Але, сказати правду, вони цього не зробили.

24. Проте Скіт, проводир занклейців, спромігся втекти з Іініка і знайшов притулок у Гімері [1], а звідти подався до Азії і прийшов до царя Дарія. Цю людину Дарій уважав за найщирішу з усіх, хто приходив до нього з Еллади, бо, будучи відпущеним Царем, він поїхав до Сіцілії і потім повернувся з Сіцілії до Царя і, нарешті, помер від старості дуже багатий в Персії. А самосці, які врятувалися від мідійців, без труда виявилися власниками прекрасного міста Занкли [2].

25. Після морської битви, що відбулася перед Мілетом, фінікійці за наказом персів повернули на Самос Еака, сина Сілосонта, людину, яка виявилася дуже цінною для них і зробила їм багато послуг. І лише з усіх, хто повстав проти Дарія, як винагороду за те, що їхні кораблі покинули морську битву, перси не спалили ні їхнього міста, ні святилищ. Щойно було здобуто Мілет, перси одразу завоювали і Карію [1]. Деякі міста добровільно підкорилися, а інші було здобуто силоміць.

26. Такі тоді відбулися події. До мілетянина Гістіая, коли він був біля Візантія і захопив торговельні кораблі іонійців, що поверталися з Понту, дійшла відомість про події в Мілеті. Тоді він доручив управління містами на Геллеспонті Бісалтові, сину Аполлофана, з Абідоса, а сам із лесбосцями попрямував на Хіос [1], і, оскільки хіоські вартові не мали наміру допустити його, він уступив із ними в бій в місцевості цього острова, що називається Койла. Багатьох із них він повбивав і з допомогою лесбосців заволодів і всім Хіосом, мешканці якого були виснажені після морської битви. Як базу своїх заповзять він використовував містечко Поліхну [2] на Хіосі.

27. Часто божество повідомлює знаменнями, коли йдеться про великі нещастя в якомусь місті або для якогось народу. Отже, і хіосцям перед їхніми нещастями з'явилися зловісні знамення. Перше, коли вони послали в Дельфи сто юнаків для участі у виставі, з них лише двоє повернулися, а дев'яносто вісім загинуло від джуми. Друге нещастя, що тоді сталося незадовго перед морським боєм, це коли в місті діти навча-

лися в школі, на них упав дах і з ста двадцяти лише один урятувався. Отакі знамення показав їм бог як попередження. І після цього сталася морська битва, що поставила городян на коліна, і ще після битви прибув Гістіай із лесбосцями, і оскільки люди були виснажені, легко їх підкорив.

28. Звідти Гістіай з численним військом іонійців і еолійців вирядився в похід на Тасос [1]. Коли він облягав Тасос, до нього дійшла відомість, що фінікійці відпливли від Мілета, щоб напасти на решту міст Іонії. Коли Гістіай довідався про це, він покинув Тасос, навіть не завоювавши його, а сам спішно відплив на Лесбос із усім своїм військом [2]. Із Лесбосу, оскільки його військо голодувало, він вирушив далі, щоб зібрати збіжжя Атарнея [3], а разом із ним ще й із рівнини Каїка, що належала місійцям. Проте в тих краях саме тоді перебував перс Гарпаг, стратег чималого війська. Ледве Гістіай зійшов з корабля, як він напав на нього, захопив його в полон і знищив більшу частину його війська.

29. Ось як було захоплено Гістіая. Почалася битва еллінів і персів в місцевості Атарнея Малені і їхня битва тривала довго, поки не виступила перська кіннота і не напала на еллінів. Тоді завершення битви було справою цієї кінноти, а коли елліни кинулися навтіки, Гістіай, сподіваючись, що Цар не позбавить його життя через повстання, яке він підняв, удався до такого викруту, рятуючи своє життя і коли він тікав, до нього наблизився один перс і ледве не заколов його, Гістіай видав себе і сказав перською мовою, що він є мілетянин Гістіай.

30. Отже, коли його було взято живим, його повели до царя Дарія, і я гадаю, що той не завдав би йому жодного лиха і навіть вибачив би йому його хибу. Проте сталося так на той час, що Артафрен, правитель сардів, спільно з Гарпагом, який його захопив, відвели його під вартою в Сарди, щоб він не утік і не ввійшов би знову в милість у Царя. Там вони посадили його на кіл [1], а його голову, набальзамувавши, відіслали в Суси цареві Дарію. Але Дарій, довідавшися, що вони зробили, посварив їх за те, що вони зробили, і за те, що вони не привели його живого до нього, і дав наказ вимити голову Гістіая, причепурити її і поховати, як голову людини, яка зробила стільки послуг йому і всім персам. Таке сталося з Гістіаєм.

31. Морське військо персів, перезимувавши біля Мілета, наступного року [1] відпливло звідти і легко заволоділо островами, що лежать поблизу материка, Хіосом, Лесбосом і Тенедосом. Щоразу, коли вони заволодівали якимсь островом, варвари ловили людей наче риб у сіті [2]. І ось у який спосіб вони ловили людей. Варвари, захопивши острів, брали один одного за руки, від північного берега переходячи до південного, і виловлювали людей.

Легко також вони заволодівали іонійськими містами, що були на материку, але там уже так не ловили людей, бо це було неможливе.

32. Справді, перські стратеги не проминули здійснити свої погрози, якими лякали іонійців, на той час, коли виступили в похід проти них. Коли вони заволоділи містами, вони вибрали найуродливіших юнаків і їх оскопили, зробивши їх євнухами. І також найуродливіших дівчат вони послали до Царя. І не лише це зробили вони, також спалили міста разом

із їхніми храмами. Так утретє були поневолені іонійці: вперше їх поневолили лідійці, а вдруге і втретє перси [1].

33. Виступаючи з Іонії, морське військо почало завойовувати всі узбережжя, що лежать ліворуч для того, хто впливає до Геллеспонту, бо міста, розташовані праворуч, їх уже підкорили перси, наступаючи на них із суходолу. Ті частини узбережжя Геллеспонту, що є на європейській стороні [1], це такі: Херсонес, на якому є багато міст, як Перінт і фракійські фортеці, і Селімбрія, і Візантій. Тоді там візантійці і ті, що навпроти них, калхедонці, не стали чекати на прибуття фінікійців, але залишивши свою вітчизну, подалися до Понту Евксін. І там оселилися в місті Месамбрії. А фінікійці спалили дотла ті міста, які я назвав, і згодом подалися до Проконнесу і Артака і, підпаливши також їх, знову відпливли до Херсонесу, щоб зруйнувати і решту міст, які вони ще не розграбували, коли перед тим приставали до них. Проте до Кізіка вони зовсім не приставали, бо ще до того, як фінікійці припливли до Геллеспонту, кізікенці добровільно підкорилися Цареві, склавши угоду з правителем Даскілея Ойобаром, сином Мегабаза. Всі інші міста на Херсонесі, за винятком Кардії [2], опинилися в руках персів.

34. До тих пір тираном цих міст був Мільтіад, син Кімона, сина Стесагора. Перед тим владу в цих містах мав Мільтіад, син Кіпсела, і одержав він її у такий спосіб. Цей Херсонес належав долонкам [1], фракійському племені. Отже, долонки, не маючи успіху у війні з апсінтіями, послали своїх царів у Дельфи, щоб отримати оракул про війну. Піфія відповіла їм, що їм треба взяти в їхню країну як ойкіста того, хто після їхнього виходу з пророчого святилища перший запросить їх до себе гостювати. Пішли долонки Священним шляхом [2] і пройшли через Фокіду та Беотію і, оскільки ніхто їх не запрошував, збочили з шляху і попрямували до Афін [3].

35. На той час в Афінах урядував Пейсістрат [1], але значний вплив мав і Мільтіад, син Кіпсела. Він був із родини, яка утримувала квадриги, а вона походила від Еака із Егіни, але один із молодших предків його став афінянином, бо Філай [2], син Еанта, перший із цієї родини став афінянином. Цей Мільтіад, сидячи перед дверима свого будинку, побачив долонків, які проходили перед ним, і оскільки вони були одягнені не в місцевий одяг і тримали списи, він окликнув їх і, коли вони наблизилися, запропонував їм зупинитися в нього. Вони прийняли його гостинність і переказали йому все про оракул, і почали просити його послухатися бога. Мільтіад, щойно почув їхню пропозицію, погодився, бо йому було тяжко зносити тиранію Пейсістрата і він хотів податися кудись подалі. Не гаячи часу, він вирядився до Дельфів запитати в пророчому святилищі, чи треба йому зробити те, на чому наполягали долонки.

36. І коли Піфія заохотила його зробити це, Мільтіад, син Кіпсела, який перед тим був оголошений переможцем у змаганнях квадриг, узяв із собою всіх афінян, які хотіли взяти участь у його заповзятті [1], сів на кораблі разом із долонками і прийняв у володіння їхню країну, а вони зробили його своїм тираном. Насамперед він перегородив муром Херсонеський перешийок [2] від міста Кардії до Пактії, щоб апсінтії не могли робити наскоків на його країну і грабувати її. Цей перешийок має

завширшки тридцять шість стадій, а від цього перешийка до середини країни ввесь Херсонес має завдовжки чотириста двадцять стадій.

37. Коли Мільтіад перегородив муром цей перешийок Херсонесу і цим відігнав апсінтіїв, першими, проти яких він виступив із війною, були лампсакенці [1]. Вони влаштували засідку і взяли його живим у полон. Але Мільтіад був у добрих стосунках із лідійським царем Крезом. І коли Крез дізнався про це, він послав вісника оголосити лампсакенцям, щоб вони звільнили Мільтіада, а якщо вони цього не зроблять, то він загрожував повирубати їх впень, як сосну [2]. Лампсакенці обговорювали між собою, але не могли з'ясувати, що означає ця загроза Креза, що він знищить їх, як сосну, коли нарешті це зрозумів один старий, і сказав їм, що це означає, бо серед дерев лише сосна, якщо її зрубати, не дає паростків, але всихає від кореня. Отже, лампсакенці злякалися Крезової загрози і відпустили Мільтіада на волю.

38. Отже, Мільтіад дякуючи Крезові врятувався, але пізніше помер без спадкоємця, передавши владу й усе майно Стесагорові, сину свого єдиноутробного брата, Кімона. І після того, як він помер, херсонесці почали приносити йому жертви, як це звичайно роблять на честь ойкіста [1], і влаштовувати гіппічні та гімнічні змагання, в яких жоден із лампсакенців не мав права брати участі. Під час війни з лампсакенцями помер Стесагор, не залишивши нащадка. Його в пританеї вдарив сокирою в голову якийсь нібито перебіжчик, але справді він був ворогом і людиною запальної вдачі.

39. Коли загинув у такий спосіб Стесагор, тоді Пейсістратіди послали [1] на одній трієрі до Херсонесу Мільтіада, сина Кімона і брата покійного Стесагора, щоб він там одержав владу. Коли він був ще в Афінах, вони ласкаво поводилися з ним, начебто не вони спричинилися до вбивства його батька Кімона, про що я розповім в іншій частині мого оповідання [2]. Коли прибув до Херсонесу Мільтіад, він не виходив із свого будинку, очевидно, шануючи пам'ять свого покійного брата Стесагора. Херсонесці, довідавшися про це, зібралися з усіх без винятку міст, це були найзнатніші з проводарів, і вони прийшли всі разом, щоб виразити йому співчуття, а він наказав їх схопити і ув'язнити. І тоді Мільтіад оволодів всім Херсонесом, маючи п'ятсот найманців і одружився з дочкою фракійського царя Олора [3] Гегесіпілою.

40. Отже [1], цей Мільтіад, син Кімона, скоро прибув на Херсонес, як його спіткали там нещастя, ще гірші за попередні. Бо за три роки до цих подій він був змушений тікати від скіфів. Адже ці кочовики скіфи, яких розгнівав цар Дарій [2], зібралися і пройшли аж до Херсонесу, а Мільтіад не залишився там, щоб їх затримати, але віддалився з Херсонесу, поки скіфи не відступили звідти. І тоді його повернули туди долонки. Отаке сталося за три роки до того, як його спіткали інші нещастя.

41. Довідавшися [1], що фінікійці перебувають на Тенедосі, він навантажив на п'ять трієр усі цінні речі, що він їх мав, і відплив до Афін [2]. І коли він вирушив із Кардії, то перетяв Меланську затоку. Він плив уздовж берегів Херсонесу, коли раптом на його кораблі напали фінікійці. Сам Мільтіад із чотирма кораблями втік на Імброс [3], але п'ятий корабель наздогнали й захопили фінікійці. Сталося так, що керманичем

цього корабля був старший син Мільтіада, Метіох. Він був народжений не від дочки фракійського царя Олора, а від іншої жінки.

І його разом із кораблем захопили фінікійці, і коли довідалися, що він Мільтіадів син, відвели його до Царя, гадаючи, що той буде їм дуже вдячний, бо Мільтіад висловив серед усіх іонійців думку, що їм слід послухатися скіфів, коли скіфи наполегливо просили їх зламати плавний міст і відпливти на батьківщину. Але Дарій, коли фінікійці привели до нього Мільтіадового сина Метіоха, не завдав йому жодної шкоди і, навпаки, зробив йому багато доброчинностей: подарував йому будинок і маєток, і дав йому в жінки персіянку, від якої народилися діти, що були визнані персами.

42. Протягом цього року не було більш військових дій із боку персів проти іонійців. Навпаки, було застосовано заходи, дуже сприятливі для іонійців, а саме: правитель Сардів Артафрен покликав до себе представників іонійських міст і примусив їх скласти між собою угоди, щоб вони в судовому порядку [1] полагодили свої розбіжності і не захоплювали і не грабували землі один одного. Це він їх змусив зробити й, крім того, виміряв їхні ділянки в парасангах — так перси називають міри довжини в тридцять стадій — і згідно з цим виміром він призначив кожному місту розмір податків, які їм треба було виплачувати, і ці податки залишаються незмінними аж до мого часу, як їх призначив Артафрен. А втім він їх визначив майже в тому розмірі, як і було перед тим. І ці заходи були для них заходами мирного часу.

43. Коли настала весна, Цар відкликав із посад своїх стратегів, а Мардоній, син Гобрія, вирушив до моря з численним сухопутним, а також і морським військом [1]. Він був молодий і нещодавно одружився з дочкою царя Дарія, Артозострою. На чолі цього війська Мардоній, щойно прибувши до Кілікії, сів сам на корабель і відплив із іншими кораблями, а сухопутне військо інші стратеги повели до Геллеспонту. Пропливаючи вздовж берегів Азії, він прибув до Іонії і тут я згадаю щось, що викликало здивування тих еллінів, які не хотіли йняти віри цьому: на раді сімох персів Отан висловив думку, що персам треба мати в Іонії демократичний державний устрій. Отже, він позбавив влади всіх іонійських тиранів, і Мардоній почав установлювати демократію в містах [2]. Завершивши це, він швидко попрямував до Геллеспонту. І коли було зосереджено численне морське військо, було також зосереджено і численне сухопутне військо, і тоді перси перейшли через Геллеспонт на своїх кораблях і вступили в Європу, прямуючи до Еретрії та Афін.

44. Сказати правду, названі міста були лише приводом їхнього походу, а вони мали на меті підкорити якнайбільше еллінських міст. Так, по-перше, вони підкорили Тасосців, які навіть не зробили жодного опору, вони виступили проти них із флотом, а по-друге, їхнє сухопутне військо приєднало до вже підкорених народів ще й македонців [1], бо всі народи на схід від Македонії вже підпали під їхню владу. Із Тасосу вони перейшли на найближчий суходіл, пливучи вздовж берега до Аканта [2], а від Аканта вони спробували були обігнути Афон. Але коли вони огинали його, на них обрушився сильний північний вітер, божий гнів, і завдав їм великої шкоди. Багато кораблів викинув на

Афон. Кажуть, що кораблів, що загинули, було не менше трьохсот, а людей більше двадцяти тисяч. І оскільки море навколо Афона кишить акулами, декого вони пошматували, дехто розбився об скелі, а ті з них, хто не вміли плавати [3], загинули через це, а ще інші загинули від холоду у воді.

45. Отака доля спіткала морське військо. Що ж до Мардонія і сухопутного війська, коли вони проходили через Македонію, на них напало фракійське плем'я брігів [1] і ці бріги повбивали багатьох із них і навіть поранили самого Мардонія. Незважаючи на все це, македонці не уникли підкорення, бо Мардоній не віддалився з їхньої країни, поки не підкорив її. Хоч як там було, скоро він підкорив їх, після тяжких утрат сухопутного війська в битві з брігами і великої катастрофи флоту у водах поблизу Афона, він повернувся з рештою свого війська [2]. Отже, так після недогоди цього походу, перське військо повернулося до Азії.

46. Наступного року [1] після цих подій Дарій послав вісника до тасосців, на яких звели наклеп їхні сусіди [2], ніби вони потай готують повстання, з наказом, щоб вони зруйнували свої оборонні мури і привели свої кораблі до Абдерів [3]. Бо, справді, тасосці, коли їх обложив мілетянин Гістіай, мали великі прибутки і використали багато грошей, щоб побудувати військові кораблі, і побудували також навколо свого міста найміцніші мури [4]. Їхні прибутки походили з їхніх володінь на материку та з їхніх копалень. Із їхніх золотих копалень у Скапте-Гіле вони звичайно одержували вісімдесят талантів, а з копалень, розташованих на самому Тасосі, менше, але стільки, що, звільнені від податків на хліб, вони одержували з материка і з копалень щороку двісті талантів, а коли видобуток бував більший, то й триста талантів.

47. Ці копальні я й сам бачив і ті, що викликають найбільше за всі здивування, які знайшли фінікійці, котрі колонізували цей острів, що тепер має назву від імені фінікійця Таса [1]. Ці фінікійські копальні розташовані в місцевостях, що називаються Айніра та Койніра навпроти Самофракії. Там є велика гора, яку перегорнули зверху на низ, шукаючи золото. Ось таке там є. А тасосці, оскільки це наказав Цар, і мури знесли, і всі кораблі свої привели до Абдерів.

48. Після цього Дарій спробував довідатися, чого бажають елліни: чи воювати, чи піддатися йому. Отже, він послав вісників у всі краї Еллади, визначивши кожному певну область, і наказав їм вимагати землю і воду для Царя. Одні були послані в Елладу, а інші вісники послані до різних приморських міст, які вже виплачували йому податки, з наказом готувати військові кораблі та інші для перевезення коней.

49. Звичайно, вони почали приготування, а вісникам, які прибули до материкової Еллади, багато її мешканців [1] дали все, що вимагав Перс, так само зробили й всі острів'яни [2]. Отже, коли й інші острів'яни дали Дарієві землю і воду, то серед них були й егінці. Щойно вони це зробили, афіняни [3] запідозріли, що егінці так зробили з ворожим наміром проти них, щоб напасти на них разом із Персом, і, зрадівши, що вони знайшли привід, відрядилися до Спарти [4], обвинувативши егінців, що вони повелися як зрадники Еллади.

50. Після цього обвинувачення Клеомен, син Анаксандріда, який

був спартанським царем, прибув на Егіну, маючи намір схопити заводіїв серед егінців. Але коли він спробував їх схопити, проти нього виступили інші егінці, і насамперед Кріос, син Полікріта, який заявив, що той не має прав безкарно взяти жодного з егінців, бо це він хоче зробити без дозволу спартанського уряду і його підкупили афіняни, щоб він це зробив. Це Кріос сказав Клеоменові згідно з указівкою Демарата. Коли його проганяли егінці, він запитав Кріоса про його ім'я і той відповів йому. На це Клеомен [1] відповів йому: «Ну, Кріосе [2], зроби собі тепер мідяні роги, бо тобі доведеться мати справу з великим лихом».

51. На той час Демарат, син Арістона, який залишався в Спарті, звів наклеп на Клеомена [1]. Він також був спартанським царем, але походив із менш знатної родини, яка, проте, вважалася за таку (адже вони походили від спільного предка), але лише тому, як я гадаю, що Клеомен походив від старшого брата, а родина Еврістена користалася більшою повагою.

52. Я хочу сказати, що лакедемонці не погоджуються з жодним поетом [1], і кажуть, що сам Арістодем, син Арістомаха, внук Клеодая і правнук Гілла, який був тоді царем, привів їх у цю країну, котру вони залюднюють тепер, він сам, а не Арістодемові діти. Не минуло багато часу, як жінка Арістодема, ім'я якої було Аргея [2], народила йому дітей. Кажуть, що вона була дочкою Автесіона, сина Тейсамена, внука Терсандра і правнука Полінейка. Отже, вона народила близнят, і Арістодем іще жив тоді й бачив своїх синів, а згодом захворів і помер. Тоді лакедемонці згідно з законом вирішили обрати царем старшого з синів, але вони не знали, кого з двох їм треба вибрати, бо були схожі один на одного і однакові на зріст. Оскільки вони не могли цього з'ясувати і ще перед тим розпитували їхню матір: але навіть і вона не розрізняла їх. Насправді, вона це дуже добре знала, але не казала цього, бо хотіла, як би це стало можливим, щоб обидва вони стали царями. Отже, лакедемонці не знали, що їм робити і в своїй безпорадності послали до Дельфів спитати, як їм бути. Піфія дала їм наказ уважати за царів обох синів, але найбільшу шану віддавати старшому. Проте і після цього лакедемонці не знали, як їм виявити старшого, доки один мессенець, Паніт, дав їм пораду [3]: простежити за матір'ю цих синів, кого з них вона миє і годує першим і, коли вони побачать, що вона щоразу робить те саме, тоді вони дізнаються про все, що хочуть відкрити, але коли й вона помиляється і робить не однаково, тоді буде ясно, що й мати не знає нічого більше, і тоді слід знайти якийсь інший спосіб. Отже, коли спартанці згідно з порадою мессенця почали спостерігати за матір'ю цих синів Арістодема і помітили, що вона завжди розрізнює дітей і завжди першим годує і миє того, хто є старшим, а вона не знала для чого вони це спостерігають. Тоді вони взяли від неї дитину, що вона вважала її за старшу, і почали виховувати її в громадському будинку і дали йому ім'я Еврістен, а молодшого назвали Проклом. Ці брати, ставши дорослими, хоч і були братами, але не були в злагоді між собою протягом усього свого життя і навіть їхні нащадки також не ладнають один із одним.

53. Серед еллінів єдині, хто має цей переказ, це лакедемонці. А те, що я розповім тепер, це погоджується з переказами всіх інших еллінів, а саме що царі дорійців аж до Персея, сина Данаї, за винятком бога [1],

правильно перелічуються еллінами, і це доводиться самою історією, що вони були еллінами. Я сказав «аж до Персея», не заглиблюючись далі в минуле, через те що до імені Персея не додають імені якогось смертного батька [2], як наприклад, до імені Геракла ім'я Амфітріона. Отже, я правильно висловився, точно кажучи «аж до Персея». Проте від Данаї, дочки Акрісія, якщо хтось послідовно дійде до їхніх предків, то побачить, що спочатку дорійці були природними єгиптянами [3].

55. Але тепер уже досить сказано мною про всі ці справи. Проте, через що саме та за які заслуги, які вони зробили, вони одержали владу в дорійців [1], хоч і були єгиптянами, це я залишу осторонь, бо про це вже розповіли інші [2], і лише те, про що вони не сказали, я тут згадаю.

56. Ось які привілеї надали спартанці своїм царям: дві жрецьких посади Лакедемонського Зевса [1] і Небесного Зевса [2], право оголошувати війну [3] проти якій їм завгодно країни і щоб у цьому їм не заважав жоден спартанець, а якщо заважатиме, буде проклятим, у походах царі йдуть першими, а повертаються останніми, їх оберігає сотня [4] вибраних мужів із війська, коли відбуваються походи за межами країни, вони приносять жертви, скільки бажають, і з усіх принесених у жертву тварин вони одержують шкури та спини.

57. Оці привілеї вони мають під час війни, а в мирний час це ось як буває встановлено. Коли відбувається якесь жертвоприношення громадським коштом, царі першими сідають за стіл і їм першим подають із усіх страв подвійну порцію супроти всіх інших співтрапезників, вони починають робити зливання, і їм належать шкури жертовних тварин. Під час нового місяця [1] та восьмого дня кожного місяця кожному з царів відраховується з громадських коштів певна сума і в храм Аполлона передається жирна жертовна тварина й іще медімн борошна і четвертина лаконського вина, на всіх змаганнях вони мають окремі почесні місця. Їм належить право призначати проксенів [2] із яких їм завгодно громадян, і кожен із них може обирати двох піфійців [3], а ці піфійці — це посланці, що йдуть до Дельфів по оракули і вони утримуються, як і царі, громадським коштом. Якщо царі не приходять на трапезу, їм присилають додому кожному два хойніки борошна і одну котилу вина, а коли вони сидять за обідом, їм подається подвійна порція і таку саму шану вони мають, коли їх запрошують на обід приватні особи. Вони зберігають одержані оракули, але про них знають також і Піфії. Лише царі [4] розбирають такі судові справи: про спадщину незаміжньої дочки [5], хто має право її одержати, якщо, звичайно, її не видав заміж її батько, також про питання громадських шляхів, і ще коли хтось хоче усиновити дитину, він мусить, це зробити в присутності царя. Вони мають бути присутніми на нарадах геронтів, яких буває двадцять вісім, проте, якщо вони не приходять на нараду, тоді найближчі їхні родичі серед геронтів мають привілеї царів, право голосувати замість них, крім того і голосувати за себе.

58. Це все дає спартанська громада своїм царям, поки вони живуть, а коли вони помирають, вершники оголошують про це по всій Лаконії, а в місті ходять жінки і б'ють у казани [1]. Коли це стається, строго наказано, щоб двоє вільних із кожного дому, один чоловік і одна жінка, надяг-

ли жалобні вбрання, а ті, що цього не зроблять, будуть суворо покарані [2]. Лакедемонські звичаї, коли помирають їхні царі, однакові із звичаями азіатських варварів, бо, справді, більшість варварів мають такі ж звичаї, коли вмирає їхній цар. Отже, коли вмирає лакедемонський цар із усього Лакедемону [3], крім спартанців обов'язково мають іти на похорон і певне число періойків. Коли з них та з ілотів, та з самих спартанців збирається в одному місці натовп із кількох тисяч, разом і чоловіки й жінки, вони наче оскаженілі б'ють себе по чолах і голосно оплакують померлого, кажучи, що цей цар, що помер, був найкращим. А якщо царя вбивали на війні, вони ставлять його статую і виносять на пишно оздобленому ліжку. Коли його вже поховали, то протягом десятьох днів не відбуваються ніяких зборів, не буває виборів на громадські посади, але протягом цих днів вони дотримують жалоби.

59. Вони схожі на персів [1] і ще в іншому: коли вмирає цар і на трон сходить інший цар, той, що одержує владу, звільняє спартанців, які щось винні цареві або громаді. Так і в Персії цар, який сідає на трон, звільняє міста від виплати податків, що вони їх перед тим виплачували.

60. Схожі ще на єгиптян лакедемонці й у цьому: в їхній країні вісники та ілоти й кухарі успадковують батьківське ремесло [1] і флейтист слідом за своїм батьком стає флейтистом, і кухар кухарем, і вісник вісником. Їх не заступають інші, які займаються цим ремеслом, але вони успадковують батьківську професію. Так там це буває.

61. Коли Клеомен на той час перебував на Егіні і дбав про спільне благо Еллади, Демарат почав зводити на нього наклеп, не стільки заради егінців, але через заздрощі й ревнощі. Клеомен, із свого боку, повернувшись з Егіни, задумав позбавити його влади і знайшов для цього такий привід: Арістон [1], бувши царем Спарти, двічі одружувався, але не мав дітей. І оскільки він не хотів визнати, що він у цьому винуватий, то одружився ще й утретє. І ось за яких обставин це було.

В Арістона був приятель, один спартанець, і він так приятелював із ним, як ні з ким із інших громадян. Цей чоловік мав найуродливішу жінку серед усіх спартанських жінок, але колись вона була найбридкішою, а згодом стала найуродливішою. Оскільки вона була бридкою своїм обличчям, її годувальниця, зважаючи на те, що вона була дочкою багатих людей і була бридкою, і бачачи, крім того, що її батьки вважають її бридкість за нещастя для себе, коли вона переконалася в цьому, ось що вона взяла собі в голову. Вона носила її щодня до святилища Єлени, якне розташоване в місці, що називається Терапна [2] над храмом Феба. І щоразу, коли годувальниця приносила її туди, вона клала її перед статуєю і просила богиню вибавити дитину від її бридкості. Отже, одного разу, коли годувальниця поверталася з святилища, кажуть, що перед нею з'явилася якась жінка і спитала її, що вона несе на руках, і та пояснила їй, що несе дитину. Тоді жінка сказала годувальниці, щоб та показала їй дитину, але та відмовилася, бо батьки заборонили їй це робити. Проте, жінка наполягала. Нарешті, бачачи, що та жінка дуже цікавиться, вона показала їй дитину. І жінка, погладивши по голівці дитину, сказала, що та стане найкрасивішою серед усіх спартанських жінок. Саме після того дня почала змінюватися подоба дитини і коли

вона досягла шлюбного віку, з нею одружився Агет, син Алкейда, той, про якого я сказав, що він був приятелем Арістона.

62. Виявилося, що Арістона занапастило кохання до цієї жінки. І ось що він тоді вигадав. Він пообіцяв своєму приятелеві, в якого була ця жінка, що він подарує йому з усіх своїх речей те, що той сам вибере і нехай його приятель зробить те саме й для нього, а той, зовсім не боячись за свою жінку, бо знав, що і в Арістона є жінка, погодився, і вони заприсягалися один одному зробити так.

Після цього, Арістон, із свого боку, дав Агетові, все, що той вибрав собі з його дорогоцінних речей, і коли Арістон натомість попросив дати йому заміну, тоді він зажадав собі жінку свого друга. Агет відповів йому, що жінка — це єдине, що він не може дати йому. Проте, оскільки він був зв'язаний присягою і примушений підступною вигадкою, нарешті віддав жінку другові.

63. Так Арістон прогнав свою другу жінку і одружився з третьою [1]. І за короткий час, за неповні десять місяців, ця жінка народила цього Демарата, про якого вже йшлося. І коли він сидів на зборах із своїми ефорами, прийшов слуга і приніс йому повідомлення, що в нього народився син. Проте, Арістон добре знав, коли саме він пошлюбив цю жінку і, підрахувавши на пальцях місяці, сказав, заприсягавшися: «Неможливо, що це моя дитина». Це чули всі ефори, але тоді вони не вважали сказане важливою подією [2]. Виріс його син і Арістон розкаявся в тому, що він сказав, бо твердо повірив, що Демарат його син. Він дав йому ім'я Демарат [3] ось із якого приводу. Перед цією подією спартанці влаштували привселюдний молебень для того, щоб в Арістона народився син, бо він серед усіх спартанських царів найбільш прославився.

64. Минув час, помер Арістон і царську владу прийняв Демарат. Але, здається, доля так визначила, що стало відомим усе, що відбулося, і через це Демарат позбавився влади, бо перед тим Демарат посварився з Клеоменом [1] після того, як він віддалив військо з Елевсіни, а потім звів наклеп на Клеомена, коли той прибув на Егіну, щоб покарати егінців, що перейшли на сторону мідійців.

65. Клеомен палав нетерпінням помститися на Демараті і для цього порозумівся з Левтіхідом, сином Менарея і внуком Агіда [1], який був із тієї ж родини, що і Демарат, із умовою, якщо він зробить його царем замість Демарата, тоді той піде з ним у похід проти егінців. А Левтіхід був смертельним ворогом Демарата, і це через таку обставину. Левтіхід заручився з Перкалою, дочкою Хілона, сина Демармена, а Демарат своїми хитрощами унеможливив шлюб Левтіхіда і викрав Перкалу [2] і зробив її своєю жінкою. З цієї причини виникла ворожнеча Левтіхіда проти Демарата, і тоді з підказуванням Клеомена Левтіхід під присягою обвинуватив [3] Демарата, стверджуючи, що той не має права бути спартанським царем, бо він не син Арістона. Після цього обвинувачення під присягою він викликав його на суд, посилаючись на ті слова, що їх сказав Арістон, коли слуга приніс йому повідомлення, що народився син, але Арістон, підрахувавши місяці, заприсягався що це не його дитина. Отже, посилаючись на ті слова, Левтіхід викрив Демарата, що той народися не від Арістона, і що той не є законним царем Спарти, і він

привів свідками тих ефорів [4], які на той час засідали з Арістоном і чули ті його слова.

66. Нарешті, оскільки ця справа викликала жваві обговорення, спартанці вирішили запитати пророче святилище Дельфів, чи Демарат є сином Арістона. Енергійно діючи, Клеомен добився, щоб на це питання відповіла Піфія. Він заручився ще підтримкою Кобона, сина Арістофанта, особи з великим впливом у Дельфах, і Кобон умовив пророчицю Періаллу сказати те, що хотів Клеомен [1]. Отже, Піфія, коли її спитали посланці, дала відповідь, що Демарат не син Арістона. Але згодом стало відомим про це і Кобона було вигнано з Дельфів і разом із ним Періаллу було звільнено з її почесної посади.

67. Так розвивалися події після відсунення Демарата від царської влади. Демарат утік із Спарти до мідійців через образу, що йому було завдано. Після того, як його усунули від влади, Демарат обіймав посаду, на яку його було обрано. Коли святкували гімнопедії [1] і на святкуванні був присутній як глядач Демарат [3], Левтіхід, який тоді став царем замість нього, послав свого слугу, щоб познущатися і принизити Демарата, і запитати його, як йому подобається його посада, що він одержав після посади царя. І це запитання уразило Демарата і він відповів, що уже випробував обидві посади, а Левтіхід ще не мав такої нагоди, але це запитання буде для лакедемонців початком або нечисленних нещасть, або нечисленного щастя. Так він сказав і потім закрив своє обличчя [3] і вийшов із театру додому, і, не гаячи часу, підготувався до жертвоприношення, і приніс у жертву Зевсові бугая, і покликав після того свою матір.

68. Коли прийшла його мати, він дав їй у руки частину нутрощів тварини [1] і гаряче став прохати її: «Матінко! Я заклинаю тебе в ім'я і всіх інших богів, і перед усім в ім'я цього Геркейського Зевса [2], скажи мені правду: хто мій справжній батько? Отже, Левтіхід, посварившися зі мною, запевняв, що ти завагітніла від першого твого чоловіка, коли прийшла в дім Арістона. Інші кажуть іще інше й ганебніше, ніби ти мала стосунки з одним із служанців, із пастухом віслюків [3], і ніби я його син. Отже, я тебе благаю і заклинаю сказати мені всю правду, бо якщо ти навіть і зробила щось із того, що розповсюджують, то ти не єдина, яка це зробила, є ще багато інших таких. А крім того, настирливо базікають у Спарті, ніби в Арістона не було сімені, щоб мати дітей, бо інакше йому народили б дітей його перші жінки».

69. Отже, він казав так, а мати відповіла йому: «Сине мій! Оскільки ти мене просиш і благаєш, як скажу тобі всю правду. Коли мене взяв Арістон у свій дім, на третю ніч після шлюбу, до мене прийшов якийсь привид в образі Арістона, переспав зі мною і потім вінки, що були в нього, він надяг на мою голову. А коли він зник, прийшов Арістон. Побачивши на мені вінки, він спитав, хто надяг їх на мене. Я відповіла, що той був він, але той цьому не повірив. Тоді я його клятвено запевнила і впевнено сказала, що він даремно відмовляється від того, що невдовзі перед тим прийшов і спав зі мною, і потім дав мені вінки. Коли Арістон побачив, що я заприсягалася, він зрозумів, що це було від бога. І справді, вінки доводили, що це від святилища героя, що є перед брамою, якого звуть Астрабаком, але й ворожбити заявили, що то був цей герой. Тепер,

сине мій, ти знаєш усе, про що хочеш довідатися. Отже, або ти народився від цього героя і твоїм батьком є цей Астрабак, або ним є Арістон, бо тієї ночі я зачала тебе. Що ж до іншого, на що посилаються твої вороги, кажучи, що сам Арістон, коли йому було принесено повідомлення про твоє народження, сказав у присутності багатьох людей, ніби ти не його син (бо звичайний час, десять місяців ще не минув), то він вимовив ці слова через незнання цієї справи [1]. Бо жінки народжують і за дев'ять місяців і за сім, коли ще не минають десять місяців, а я, мій сине, народила тебе за сім місяців. Це зрозумів і сам Арістон за деякий час, після того, як вимовив ті слова. Іншим чуткам про твоє народження, ти можеш не вірити, бо те, що ти від мене почув,— це чиста правда. А від пастухів віслюків я бажаю тепер, щоб у Левтіхіда та в інших, що поширюють такі чутки, жінки народжували синів».

70. Таке розповіла вона, а він, коли довідався про це, що хотів знати, взявши все необхідне, вирушив до Еліди, сказавши, ніби їде до Дельфів по оракул із святилища. Проте лакедемонці запідозріли, що він хоче втекти [1], і пішли слідом за ним. Але якось йому пощастило перейти на Закінт [2] із Еліди. За ним перейшли туди і лакедемонці і спробували були схопити його, і викрасти його супутників. Але після того, оскільки закінтяни не збиралися видавати його, він звідти дістався до Азії, до царя Дарія, який улаштував йому пишний прийом і подарував цілу область із містами. Так Демарат прибув до Азії, а згодом, після усіх тих пригод, прославив Лакедемон багатьма своїми ділами і порадами, й зокрема вшанував своїх співгромадян перемогою на олімпійських змаганнях [3], на яких він одержав нагороду в змаганні на квадригах і виявився єдиним із усіх без винятку спартанських царів, що досягли цього.

71. Коли Демарата було позбавлено влади, її прийняв Левтіхід, син Менарія, і в нього народився син, Зевксідам [1], що його деякі спартанці прозвали Кініском. Цей Зевксідам не царював у Спарті, бо помер ще до Левтіхіда, і залишив сина Архідама. Коли Левтіхід утратив Зевксідама, він зашлюбився із другою жінкою, Еврідамою, сестрою Менія і дочкою Діакторіда. Вона не народила йому нащадка чоловічої статі, але лише дочку Лампіто, з якою одружився син Зевксідама Архідам: йому дав її в жінки Левтіхід.

72. Проте і Левтіхід не провів свою старість у Спарті, але те, що він зробив Демаратові, обернулося йому на лихо і ось як це сталося. Як стратег лакедемонців [1] він вирядився до Фессалії, але, хоч і міг підкорити всю країну, його було підкуплено [2] і він забрав собі багато грошей. Проте його спіймали на місці злочину в таборі, коли він сидів на лантусі з грошима. Його привели в суд і засудили на вигнання з Спарти, а його будинок зруйнували. Як вигнанець він пішов до Тегеї і там помер. Звичайно, це сталося за деякий час.

73. І тоді, коли Клеомен покінчив справу з Демаратом, він одразу взяв із собою Левтіхіда і вирушив у похід на егінців, страшенно розлючений на них за вчинену йому образу. Отже, егінці, зважаючи на те, що проти них виступили обидва царі, вирішили більше не чинити опору і вибрали десятеро егінців із найбільш видатних за своїм багатством і походженням і серед інших Крія, Полікрітового сина, і Касамба, Аріс-

тократового сина, які користалися найбільшим впливом на острові, і відвели їх до Аттіки, і передали їх як заручників до найгірших ворогів егінців, до афінян.

74. Після цього, коли стали відомими заміри Клеомена проти Демарата, Клеомен, боячись спартанців, потай утік до Фессалії [1]. Звідти він прийшов до Аркадії і почав там схиляти до заколоту, намагаючись об'єднати аркадян проти Спарти, і змусив їх заприсягатися, що вони підуть за ним, куди б він їх не повів, і найбільш він хотів відвести місцевих проводарів Аркадії до міста Нонакрія [2] і там примусити їх заприсягатися водою Стікса [3]. Кажуть, що в цьому аркадійському місті є вода Стікса, і справді вона там є. Із однієї скелі витікає трохи води і крапля за краплею тече в яругу, і цю яругу оточують із усіх боків дерева. А Нонакрій, де тече це джерело, це аркадійське місто поблизу Фенея.

75. Коли лакедемонці довідалися, що Клеомен готує похід проти них [1], вони злякалися і покликали його до Спарти, де він мав би ту саму владу, що і перед тим. Але коли він повернувся, на нього напала одразу хвороба, і він збожеволів, хоч і перед тим він був не сповна розуму, бо хоч якого спартанця він зустрічав, він штрикав йому в обличчя палкою. Коли він зовсім з'їхав із глузду, і почав робити такі речі, родичі прив'язали його до колоди. Зв'язали, він побачив, що залишився сам на сам із сторожем і попросив, щоб той дав йому ніж. І оскільки сторож спочатку не хотів дати йому ножа, він почав йому загрожувати, кажучи, що він йому зробить, коли визволиться. Нарешті, сторож, а він був ілотом, злякався його загроз і дав йому ніж. Коли Клеомен узяв це залізне начиння, він почав від гомілок і пошматував своє тіло. Розрізаючи на довгі смуги своє тіло, він від гомілок дійшов до стегнів і від стегнів до крижів і до паху, поки не дійшов до черева і пошматував і його, і так помер, як переказує більшість еллінів, бо вмовив Піфію сказати неправду про Демарата. Проте афіняни кажуть інакше, бо коли він удерся в Елевсіну, він вирубав дерева священної округи богинь, а аргосці кажуть, що це було йому за те, що він вигнав із аргоського святилища аргосців, які знайшли там притулок після битви, і зарізав їх усіх, і в своєму безумстві спалив також священний гай.

76. Колись Клеомен у Дельфах хотів одержати оракул, за яким він заволодіє Аргосом [1]. І коли він із спартанцями прибув до річки Ерасін [2], що, як кажуть, витікає з озера Стімфаліди (бо справді води цього озера вливаються, як кажуть, у підземну прірву, а потім виходять в Аргосі і там, і далі ця вода називається аргосцями Ерасін). Отже, коли Клеомен прибув до цієї річки, він приніс їй жертви. І оскільки жертвоприношення не були сприятливими, щоб перейти через річку, він сказав, що дуже поважає Ерасін, бо він не є зрадником своїх співгромадян, але через таке його поводження аргосці не досягнуть добробуту. І після того він віддалився і привів своє військо в Тірею [3] і, принісши в жертву морю бугая, він перевіз на кораблях [4] своїх людей в область Тірінта і Навплія.

77. Аргосці довідалися про це і поспішили на допомогу до узбережжя. Коли вони наблизилися до Тірінта, до того місця, що називається Сепея, вони зайняли позиції навпроти лакедемонців, не залишивши між

військами широкої смуги. Адже аргосці не боялись відкритої битви, але боялися, що їх можуть перемогти хитрощами. Бо справді на це натякав оракул, який їм Піфія дала разом із мілетянами і в якому було таке [1]:

«Якщо жінки переможуть і виженуть звідси мужицтво,
Славу здобудуть велику аргоським своїм громадянам,
Хоч і багато жіноцтва собі пороздряпує щоки,
Скаже майбутнеє людство, що нині дракон цей жахливий
Більше звиватись не зможе, його вже простромлено списом».

Усе разом [2] узяте злякало аргосців. Тоді вони вирішили діяти згідно з оповісникам своїх ворогів. Так вони вирішили і ось що зробили. Щоразу, коли спартанський оповісник подавав сигнал лакедемонцям робити таке та інше, аргосці починали робити точно те саме.

78. Клеомен це помітив, що аргосці роблять усе згідно із сигналом його оповісника, і дав наказ своїм людям, коли оповісник дасть сигнал обідати, тоді нехай вони беруть свою зброю, і вирушають проти аргосців [1]. Цей наказ було виконано лакедемонцями. Отже, на той час, коли аргосці обідали за сигналом оповісника, лакедемонці напали на них і багатьох повбивали, але ще більше тих, що повтікали до Аргоського гаю, вони оточили і сторожили.

79. Потім Клеомен зробив таке. В нього було кілька перебіжчиків і, довідавшись від них, він послав вісника, і почав викликати, називаючи кожного на ім'я, щоб аргосці виходили з гаю, де вони були оточені в святилищі, він викликав їх, додаючи до цього що він одержав викуп за них. У пелопоннесців викуп було встановлено: за кожного полоненого виплачувати дві міни. Хоч як би там було, до п'ятдесяти аргосців, що виходили один за одним, як їх викликав Клеомен, було вбито. Сталося так, що все, що відбувалося назовні, не було видно тим, які перебували в священній окрузі. Отже, гай був густий і ті, що були в ньому, не бачили, що там ставалося назовні, поки хтось із них не заліз на дерево і ясно побачив, що відбувалося. Тоді, звичайно, хоч він їх викликав, вони вже не виходили назовні.

80. Отже, тоді Клеомен дав наказ, щоб усі без винятку, також і ілоти, навалювали суш навколо гаю і, коли наказ було виконано, він спалив гай. Коли вже гай палав, хтось із перебіжчиків спитав когось, якого бога був цей гай, а той відповів, що він належав Аргосові. Ледве Клеомен це почув, як він глибоко зітхнув і сказав [1]: «О, Аполлоне! Ти, що даєш оракули! Я бачу, що ти мене безжалісно обдурив, сказавши, що я заволодію Аргосом. Я роблю висновок, що для мене вже здійснився оракул».

81. Після цього Клеомен відпустив більшість свого війська до Спарти, а сам, узявши тисячу вибірних воїнів, пішов до храму Гери [1], щоб принести жертву. Коли він сам хотів зробити жертвоприношення на жертовнику, жрець заборонив це йому робити [2], наполягаючи на тому, що чужоземцеві не дозволяється приносити тут жертви. Тоді Клеомен наказав ілотам відігнати від жертовника жерця і відшмагати його, і сам приніс жертву. Так він зробив і повернувся до Спарти.

82. Проте, коли він повернувся, вороги обвинуватили його перед ефорами, стверджуючи, що той був підкуплений [1], щоб не завоював Аргос, коли він легко міг це зробити. А він відповідав — чи брехав чи казав правду, не можу з певністю сказати, і незважаючи ні на що, так він казав і запевняв: коли нарешті, він захопив святилище Аргоса, він гадав, що здійснився божий оракул, а тому він не вважав за справедливе напасти на місто, не порадившися спершу з богом і не довідавшися, чи він передасть йому його, чи стане на перешкоді. Адже, коли він просив бога явити йому сприятливе знамення, приносячи жертву в храмі Гери, за його словами, спалахнуло з грудей статуї яскраве полум'я, і з цього знамення він зрозумів, що він не заволодіє Аргосом, бо якби виблиск вийшов із голови статуї, то він міг би заволодіти всім містом, а тоді, коли виблиск вийшов із грудей, що хотіло божество, щоб відбулося, то він виконав. Ці його слова спартанці визнали гідними віри й правдоподібними, і так більшістю голосів ухвалили його вільним від обвинувачення.

83. Що ж до Аргоса, то він настільки збезлюднів [1], що все правління взяли до своїх рук раби [2], вони обійняли всі громадські посади і управляли до тих пір, поки не змужніли діти вбитих. Тоді ці нащадки вбитих аргосців, бажаючи здобути собі владу над Аргосом, прогнали рабів і раби збройною силою захопили Тірінт [3]. Деякий час аргосці жили в мирі з рабами, але згодом до рабів прийшов ворожбит Клеандр, який походив із Фігалеї [4] в Аркадії. Він умовив рабів напасти на їхніх господарів. Від цього почалася війна [5], яка тривала багато років, поки нарешті аргосці з великими труднощами перемогли.

84. Отже, аргосці з цього приводу запевняють, що Клеомен збожеволів і погано закінчив своє життя. Проте, спартанці, навпаки, наполягають на тому, що божевілля Клеомена зовсім не було від бога, але він заприятелював із скіфами і навчився пити нерозведене вино [1] через це збожеволів. Отже, скіфи-кочовики після нападу Дарія на їхню країну хотіли за всяку ціну помститися на ньому і послали людей до Спарти, щоб скласти союз із такою умовою, що вони зобов'язуються, ідучи вздовж ріки Фасія, вдертися в країну мідійців, а спартанців вони просили пройти до середини країни від Ефеса і потім зустрітися з ними і спільно почати наступ. Коли для цього прийшли скіфи, Клеомен, як кажуть спартанці, часто зустрічався з ними, навіть більше, ніж треба, і через часте спілкування з ними навчився від них пити нерозведене вино. І від цього, як гадають спартанці, виникло його божевілля. І відтоді, коли доводиться комусь випити більш, ніж треба, кажуть: «Вихиляй як скіф». Так це подають спартанці, як це сталося з Клеоменом. Як на мене, я гадаю, що це була кара за те, що Клеомен зробив із Демаратом.

85. Коли помер Клеомен, ледве про це довідалися егінці, як послали в Спарту представників із скаргою на Левтіхіда, за заручників, яких тримають в Афінах. Тоді лакедемонці влаштували суд і винесли рішення, що це була велика образа егінцям від Левтіхіда і ухвалили вислати його на Егіну для відшкодування за людей, що їх тримали в Афінах [1]. Проте, коли егінці готові були взяти Левтіхіда, одна шанована в Спарті

особа, Теасід, син Леопрепа, сказала їм: «Що це ви збираєтесь робити, егінці? Ви хочете взяти спартанського царя, якого вам передають його співгромадяни? Коли тепер вони розгнівані прийняли таке рішення, то розважте, чи пізніше, якщо ви це зробите, вони не завдадуть лиха вашій країні і остаточно вас знищать». Коли егінці почули це, вони зупинилися і не взяли його, але домовилися, щоб Левтіхід супроводив їх до Афін і допоміг егінцям повернути своїх людей.

86. Коли, нарешті, прибув до Афін Левтіхід і попросив видати йому заручників, афіняни не хотіли їх видати і почали наводити всякі приводи і затягувати справу кажучи, що тоді були двоє царів, коли їм передали для утримання під сторожею заручників, і вони тепер не вважають правильним передати їх одному у відсутності другого. І оскільки афіняни не збиралися їх видавати, Левтіхід звернувся до них із промовою і сказав їм [1]: «О афіняни! Ви, звичайно, можете зробити одне з двох, що ви хочете: повернувши заручників, ви зробите згідно з божественним законом, а коли ви їх не повернете, ви зробите протилежне. Проте я хочу вам розповісти, що сталося в Спарті із залишеним для збереження майном. Спартанці оповідають там у нас, що за два покоління до мене [2] жив у Лакедемоні такий Главк, син Епікідіда. Цій людині пощастило стати з усіх боків найкращою, і зокрема вона прославилася тим, що стала найчеснішою за всіх тих, які мешкали на той час у Лакедемоні. Отже, одного разу з ним сталося таке [4]: з Мілета прибув до Спарти один чоловік і захотів порозмовляти з ним і зробив йому таку пропозицію: «Я мілетянин і прийшов сюди, Главке, бо хочу скористатися з твоєї чесності. Адже по всій Елладі ходять чутки про твою чесність, а також вони поширюються і в Іонії. Отже, я почав розумувати, що Іонія з усіх боків наражається на небезпеки, а Пелопоннес зовсім вільний від них, і, по-друге, ти ніколи не дивишся на майно, що його мають інші люди. Оце спало мені на думку і я почав міркувати і вирішив половину всього мого майна примістити в тебе, бо маю певність, що приміщене в тебе буде цілком у безпеці. Отже, я прошу тебе тепер узяти від мене гроші, а крім того, візьми також і ці розпізнавальні таблички і збережи їх. І тому, хто принесе тобі такі самі та попросить дати йому гроші, тому дай їх». Оце лише сказав йому чужинець, що прибув із Мілета, а Главк прийняв на збереження гроші з умовою, про яку я сказав. Минуло багато часу і прийшли до Спарти сини того, хто передав йому на збереження гроші, з'явилися до Главка, показали йому розпізнавальні таблички і попросили повернути їм гроші. Але він відіслав їх і хотів ухилитися від передачі грошей із такого приводу: «Я не пригадую цієї справи і ніщо, про що ви кажете, не спадає мені на думку. Незважаючи на це, я маю намір, якщо пригадаю це, зроблю те, що вважаю справедливим, бо коли я взяв ці гроші, я їх поверну як чесна людина, а коли я їх не взяв, я зроблю згідно з еллінськими законами. Для цього я відкладаю моє остаточне рішення і дам вам його за чотири місяці, рахуючи після цього». Мілетяни, звичайно, відійшли дуже розгублені, гадаючи, що їхні гроші пропали, а Главк пішов до Дельфів, щоб одержати оракул із святилища. Коли він зайшов до пророчого святилища, він запитав, чи давши клятву, він може розтратити гроші. Піфія як громом ударила по ньому своєю відповіддю:

«Главке, нащадку підступний, славетного Епікідіда,
Знай-но! Корисніше клятву принести, розтративши гроші,
Навіть для того, хто клятви додержує, смерть неминуча.
Син є у клятви, без рук і без ніг, без імені навіть,
Дуже прудкий він і кожну людину догнати спроможний,
Схопить і знищить її і з родом і з домом укупі.
Той, хто додержує клятви, той матиме добрих нащадків» [5].

Коли це почув Главк, він почав просити Бога вибачити йому за те, що він сказав. Але Піфія відповіла йому, що випробувати бога і не додержувати клятви — це однаково. Тоді Главк послав покликати мілетян і повернув їм гроші. Ось, афіняни, чому я вам розповів цю історію, зараз я вам поясню. Тепер у Главка не існує жодного нащадка, нема навіть будинку, який уважався б за його власність, його остаточно викоренено з Спарти, нема і сліду його. Отже, добре, коли йдеться про передачу на збереження чогось, навіть не думати ні про що інше, але коли це просять повернути, одразу повертати.

87. Так сказав Левтіхід, а коли і після цієї промови не хотіли його послухати, він відійшов. Егінці, не відпокутувавши ще тих образ, що вони на догоду фіванцям завдали афінянам, і зробили таке: оскільки вони ворогували з афінянами і вважали себе ображеними, вони почали готуватися до помсти на афінянах. І оскільки афіняни святкували тоді на Суніоні п'ятирічне свято [1] на честь Посейдона, егінці влаштували засідку і захопили корабель із теорами [2], на якому були найзнатніші серед афінських громадян, і вони захопили їх і кинули у в'язницю.

88. Після того, що їм зробили егінці, афіняни вже без усякого сумніву [1] почали гадати над тим, якої шкоди вони могли б завдати егінцям. Був такий чоловік на ім'я Нікодром, син Кнойта, шанована в Егіні особа. Він мав скарги на егінців, бо колись вони його вигнали з острова, і скоро він довідався, що афіняни надумали зробити якусь шкоду егінцям, він домовився з афінянами, що передасть під їхню владу Егіну, і призначив, у який день він це зробить і в який день треба буде прийти і допомогти йому. Після того Нікодром, як домовився з афінянами, захопив так зване старе місто [2], але афіняни не прибули тоді, коли їм було призначено.

89. А це сталося тому, що в них не було достатньо кораблів, щоб битися на морі з егінцями, і вони, поки прохали корінфян позичити їм кораблі, а на той час корінфяни були найближчими друзями афінян [1], і на їхнє прохання дали їм двадцять кораблів, але за плату п'ять драхм за кожний, бо закон забороняв їм передавати кораблі задарма. Отже, афіняни взяли їх разом із своїми кораблями і так, спорядивши в цілому сімдесят кораблів, попливли на Егіну і запізнилися на один день супроти визначеного терміну, про який вони домовилися.

90. А Нікодром, оскільки не прибули в призначений час афіняни, сів на корабель і втік із Егіни і його супроводили й інші егінці, і їм афіняни віддали в розпорядження Суніон, щоб вони там оселилися. Звідти вони вирушали, грабували та викрадали егінців, що були на острові. Це, звичайно, відбувалося пізніше [1].

91. А егінські багатії, коли народ повстав проти них разом із Нікодромом, подолали його, схопили повстанців і вигнали їх за місто, щоб їх стратити. І за цей учинок їх уразило прокляття і вони не могли звільнитися від нього жертвоприношеннями, скільки не старалися, але перш ніж їм пощастило власкавити богиню, їх було вигнано з острова [1]. Адже вони захопили живими сімсот чоловік із демократичної партії і вигнали їх із міста на страту. Один серед полонених вирвався з кайданів і прибіг до переддвір'я храму Деметри Тесмофори [2]. Там він схопився за ручки дверей і так і залишився, вчепившися за них. А вони, оскільки не змогли відчепити його, хоч як тягли, відрубали руки і так убили, а його руки залишилися там на ручках дверей. Таке зробили егінці із своїми людьми.

92. Коли прибули афіняни і вступили у бій на морі з своїми сімдесятьма кораблями, егінці, зазнавши поразки, покликали на допомогу, як було і перед тим, аргосців. Проте на цей раз аргосці не подали їм допомоги, посилаючись на те, що егінські кораблі, що їх силоміць захопив Клеомен [1], причалили до аргоської землі і їх залоги разом із лакедемонцями висадилися там. У цьому вторгненні взяли участь також люди з сікіонських кораблів. На тих та на інших аргосці наклали штраф у розмірі тисячі талантів по п'ятсот на кожного. Тоді сікіонці визнали свою провину і погодилися виплатити сто талантів і так задовольнили вимогу аргосців. Проте егінці не лише не визнали за собою вини, а й зухвало поводилися. Саме з цього приводу, коли в них просили допомогу егінці, жоден аргосець, посланий державою, не прийшов, але прибуло лише щось до тисячі охочих [2] і на чолі їх був стратег Еврібат, який виступав у п'ятиборстві. Більшість із них не повернулися, їх повбивали на Егіні афіняни і сам стратег Еврібат бився в одноборстві і вбив трьох ворогів, але був убитий четвертим, Софаном із Декелеї [3].

93. Проте егінці, коли афінські кораблі були в безладді, напали на них [1], захопили чотири кораблі разом із їхніми залогами.

94. Отже, афіняни перебували в стані війни з егінцями, а Перс почав виконувати свої наміри. По-перше, його слуга постійно нагадував йому не забувати про афінян, по-друге, Пейсістратіди [1], що перебували біля нього, не переставали інтригувати проти афінян, а крім того, маючи все це за привід, він хотів підкорити всіх, тих еллінів, які не дали йому води та землі. Отже, коли він позбавив командування Мардонія, похід якого завершився так жалюгідно, і призначив інших стратегів, щоб вони виступили проти Еретрії і Афін, Датія, з походження мідійця, і Артафрена [1], сина Артафрена, свого небожа, він послав їх із наказом поневолити Афіни та Еретрію і щоб вони привели до нього мешканців цих міст як рабів.

95. Коли ці стратеги, яких призначив Цар, прибули на Алейську рівнину [1], ведучи з собою численне сухопутне військо, добре озброєне, і отаборилися там, туди прибуло і все регулярне військо, в якому були різні народи, туди прибули також і кораблі для перевезення коней. Минулого року Дарій попередив їх, щоб готувалися всі ті, що виплачували йому податки. Тоді вони навантажили на кораблі коней, посадили також на кораблі піхоту та попливли до Іонії на шестистах трієрах [2]. Звідти вони не попливли вздовж узбережжя материка в напрямі до Геллеспон-

ту і Фракії, але, вирушивши з Самосу, попливли повз острови до Ікарії, і це, як я гадаю, тому, що вони дуже боялися пливти біля Афона, бо минулого року, пропливаючи там, вони мали великі втрати. Крім того, їх змусив іти цим шляхом Наксос [3], який ще не було завойовано.

96. Коли вони проминули Ікарійське море і прибули на Наксос (бо, власне, він був першою метою персів), наксосці не забули про те, що сталося перед тим, і розбіглися, втікаючи на гори, не вчинивши опору. І перси забрали в полон усіх, кого встигли захопити, підпалили храми і місто. Так вони там зробили і відпливли до інших островів.

97. Поки це відбувалося, делосці також покинули Делос [1] і знайшли притулок на Теносі. Коли їхній флот покинув острів, Датій поспішив туди і не дозволив кораблям пристати до Делосу, але привів їх до Ренеї, що навпроти Делосу. А коли йому сказали, де перебувають делосці, він послав до них вісника і оголосив їм: «Люди священного острова, навіщо ви вирушили в путь? Чому ви погано про мене думаєте? В мене й в самого вистачає розуму, але я маю й наказ Царя не займати країни, де народилися боги, ні самої країни, ні її мешканців. Отже, повертайтеся до своїх домівок і будьте спокійні на вашому острові». Це переказав через вісника Датій делосцям. Потім він поклав на жертовник триста талантів пахощів і спалив їх як приношення богам.

98. Таке зробив Датій, а потім поплив спершу до Еретрії, маючи з собою й іонійців [1] і еолійців. Щойно він відплив звідти, як на Делосі стався землетрус. А за словами делосців на цьому острові це був перший і останній раз до моїх років, що там стався землетрус [2]. Я гадаю, що бог цим явищем попереджав про нещастя, які мали відбутися. Адже за царювання Дарія [3], Гістаспового сина, та Ксеркса, Дарієвого сина, та Артаксеркса, Ксерксового сина, отже за три поспіль ці покоління, Еллада зазнала більше нещасть, ніж за три інші покоління, що передували царюванню Дарія. Одні нещастя були від персів, інші від проводирів самих еллінів, які боролися між собою за владу. Так, зовсім не було дивним, що на Делосі стався землетрус, на острові, що перед тим був зовсім нерухомим. (Також і в якомусь оракулі було сказано про це:

«Делос я потрушу, хоч на ньому іще не було землетрусів»).

В еллінській мові ці перські імена мають такі значення [4]:

Дарій — «захисник», Ксеркс — «войовник», Артаксеркс — «великий войовник». Отже, цих царів так могли б називати елліни своєю мовою і такий переклад був би правильним.

99. Варвари, відійшовши від Делосу, попрямували до островів, набравши на них військо і разом із тим узявши заручниками дітей острів'ян. Коли вони об'їхали так усі острови, вони пристали до Каріста [1] (бо карістійці не схотіли видати персам заручників і відмовилися виступити проти сусідніх міст, а саме проти Еретрії та Афін) і почали облягати місто і спустошувати їхню країну, поки карістійці не підкорилися персам.

100. Еретрійці, довідавшись, що перський флот простує до них, попросили афінян прийти і допомогти їм. Афіняни не відмовилися прислати їм допомогу, яку ті просили, і послали їм на допомогу чотири тисячі воїнів, що були клерухами [1] на землях халкідських гіппоботів [2].

Проте такий намір еретрійців, здається, зовсім не був правильним, бо, з одного боку, вони покликали афінян, а з іншого — в них не було згоди між собою. Одні з них думали покинути місто і податися в гори Евбеї, а інші сподіваючись що матимуть особисту користь від персів, були готові піти на зраду. Дізнавшись про обидва ці наміри, які вони були, Айсхін, син Нотона, один із знатних людей в Еретрії, з'ясував афінянам, що прийшли туди, яке було становище в місті, і водночас умовив їх повернутися до їхньої країни, щоб не загинути разом із еретрійцями. І афіняни послухалися поради Айсхіна.

101. Отже, вони з Евбеї перепливли до Оропу і так урятувалися. А перси пристали на своїх кораблях до області Еретрії, до місцевостей Тамінас [1], Хойреас і Айгілії, там вони причалили і одразу почали вивантажувати коней і готуватися до нападу на ворогів. У намір еретрійців не входило давати бій поза мурами міста, але оскільки одержала перевагу думка, що не треба покидати міста, їх турбувала думка, як вони могли б оборонити свої мури. Відбувся навальний приступ на мури, і за шість днів загинуло багато людей із обох сторін. На сьомий день Евфорб, син Алкімаха, і Філагр, син Кінея, знатні еретрійські громадяни, передали місто персам. А ті, щойно зайшли до міста, насамперед кощунно порозграбували храми і спалили їх як покарання за спалення храмів у Сардах, а крім того, забрали в рабство людей за наказом Дарія.

102. Здобувши Еретрію, вони пробули там кілька днів, а потім відпливли до берегів Аттіки, занепокоївши афінян, які гадали, що перси зроблять із ними те, що вони зробили з еретрійцями. І оскільки Марафон [1] був місцем Аттіки, найбільш підходящим для дій кінноти і досить близьким до Еретрії, туди повів персів Гіппій, Пейсістратів син. А коли про це довідалися афіняни, то поквапилися й вони до Марафона, щоб оборонити свою країну.

103. На чолі війська були десятеро стратегів і серед них Мільтіад. Сталося так, що його батько Кімон, син Стесагора, був вигнаний із Афін через невизнання тиранії Пейсістрата, сина Гіппократа. Цей Кімон, бувши у вигнанні, одержав перемогу в змаганні квадриг в Олімпії і цією своєю перемогою здобув собі славу [1], як і одноутробний його брат Мільтіад. Пізніше на наступній Олімпіаді він переміг, виступивши з тими ж кобилами, і дозволив оголосити переможцем Пейсістрата, і через те, що він передав честь перемоги Пейсістратові, за його порукою він повернувся на батьківщину. Ще під час інших олімпійських змагань він переміг із тими ж кобилами, а потім його було вбито синами Пейсістрата, коли самого Пейсістрата вже не було в живих. Вони влаштували засідку і вбили його поблизу пританея [2]. Кімона було поховано за містом біля шляху, що перетинає передмістя Койлу. Навпроти нього поховано і тих кобил, із якими він тричі одержав перемогу на Олімпіадах. Саме таке до тих пір це було ще з іншими кобилами Евагора з Лаконії, проте більше перемог не одержували інші кобили. Старший син Кімона Стесагор на той час перебував у свого дядька, брата свого батька, Мільтіада, на Херсонесі, а молодший — у самого Кімона в Афінах. Ім'я його було Мільтіад від імені того Мільтіада, який колонізував Херсонес.

104. Отже, цей Мільтіад, що прибув із Херсонесу і двічі уник смерті, був тоді афінським стратегом. Спершу фінікійці [1], які його переслідували аж до Імбросу, хотіли за всяку ціну схопити його і привести до Царя, а згодом, коли він утік від них і прибув до своєї країни, де гадав, що вже перебуває в безпеці, його вороги [2] добре прийняли його і повели його на суд, обвинувативши його в тому, що на Херсонесі він поводився як тиран. Але він урятувався і від них і був призначений афінським стратегом, обраний на цю посаду більшістю голосів.

105. І насамперед, коли ці стратеги перебували в місті, вони послали до Спарти вісника, Фейдіппіда [1], афінського громадянина і до того ще й скорохода, таке ще було в нього ремесло. Треба сказати, що його, як сам він розповідав і як він заявив афінянам, біля гори Партенія [2], що над Тегеєю, зустрів Пан. Пан його покликав, назвавши його на ім'я Фейдіппід, і наказав йому запитати афінян від його імені, чому вони нехтують ним, коли він бажає афінянам добра і до цих пір у багатьох випадках виявився їм корисним, і ще в майбутньому принесе їм користь. Коли справи для них повернули на добре, афіняни повірили цьому, що це правда, і побудували під Акрополем святилище Пана [3] і, одержавши таке попередження, звертаються до Пана по допомогу, і шанують його щорічними жертвами і бігом із смолоскипами [4].

106. І тоді цей Фейдіппід, якого стратеги послали в Спарту, і який казав, що побачив Пана, прибув до Спарти наступного дня [1] після того, як вийшов із Афін, він з'явився до архонтів і звернувся до них: «Шановні лакедемонці! Афіняни просять вас допомогти їм і не дозволити, щоб було поневолено варварами місто, яке є одним із найдавніших міст Еллади, бо нині поневолено Еретрію і Еллада стала слабкішою, бо втратила таке значне місто». Він переказав їм доручення, що було йому дано, а вони готові були подати допомогу афінянам, але не той час це було для них неможливим, бо вони не хотіли порушити закон. А тоді був дев'ятий день [2] місяця і цього дев'ятого дня, відповіли, вони не вирушають у похід, оскільки ще не було повні.

107. Отже, вони чекали, щоб стався місяць у повні, а тим часом Гіппій, Пейсістратів син, вів варварів до Марафону. Він попередньої ночі бачив сон: йому снилося, ніби він спав із своєю матір'ю. І він зробив висновок із цього сновидіння, що він повернеться до Афін, знову одержить владу і помре в старості в своєму місті. Отакий висновок він зробив із свого сновидіння. По-перше, він наказав рабів, яких було взято в Еретрії, висадити на Стірейському острові, що називається Айгілія, по-друге, він наказав кораблям прибути до Марафону і визначив, де висадитися варварам і де їм отаборитися. І коли він обладовував усі ці справи, він чхнув сильніше, ніж йому доводилося колись це робити і, оскільки він був людиною похилого віку, більшість його зубів хиталася і один із них від сильного кашлю випав з рота. Зуб упав на пісок і він хотів за всяку ціну його знайти, і оскільки не зміг його відшукати, глибоко зітхнув і сказав присутнім там: «Ця земля не наша і ми не зможемо її освоїти: ту частину її, що належала мені, нею тепер володіє мій зуб».

108. Отже, так витлумачив собі Гіппій своє сновидіння. Тим часом афіняни зайняли позиції в священній окрузі Геракла [1] і їм на допомогу

прибули платейці з усім своїм військом. Це тому, що платейці вже були на стороні афінян [2], а ті вже неодноразово захищали їх у багатьох небезпечних обставинах. Ось через які обставини платейці приєдналися до афінян. Пригноблювані фіванцями платейці звернулися по допомогу до Клеомена, Анаксандрідового сина, і до всіх лакедемонців, що були тоді разом із ним. Але лакедемонці не погодилися і сказали: «Ми живемо досить далеко від вас і для вас наша допомога була б ні до чого, бо ваші вороги встигли б уже багато разів вас приневолити до того, як хтось із нас дізнається про це. Ми радимо вам звернутися по допомогу до афінян, які є вашими сусідами і можуть вас захистити». Таку пораду дали їм лакедемонці, не стільки через співчуття до платейців, скільки тому, що вони хотіли, щоб виснажилися афіняни, які постійно воювали з беотійцями. Отже, таку пораду лакедемонці дали платейцям і ті послухалися їх, а на той час афіняни приносили жертву дванадцятьом богам [3] і платейці прийшли як благальники, сіли біля жертовника і віддалися на милість афінян. Коли фіванці довідалися про це, вони виступили проти платейців, а афіняни поспішили на допомогу до платейців. Проте, коли обидві сторони вже готувалися до бою, втрутилися корінфяни, які були присутні при тому, і запропонували обом своє посередництво, і так замирили їх, і визначили прикордонну смугу кожної сторони з умовою, що фіванці залишать вільними тих беотійців, які не хочуть приєднатися до беотійського Союзу. Отже, таке рішення прийняли корінфяни і віддалилися, але коли відступали афіняни, на них напали беотійці, але під час битви, що сталася при нападі, беотійці зазнали поразки. Афіняни перейшли за кордон платейців, який визначили були корінфяни [4], і встановили кордоном фіванців із боку Платей та Гісіїв річку Асоп. Отже, таким чином, як я сказав, платейці приєдналися до афінян і прийшли на Марафон, щоб допомогти афінянам.

109. Думки афінських стратегів поділилися: одні не хотіли вступити до бою (бо вони казали, що їхнє військо нечисленне порівняно до війська мідійців), а інші, серед який був і Мільтіад, наполягали на тому, щоб дати бій. Оскільки між стратегами не було згоди і йшлося до того, що могла мати перевагу гірша думка, тоді, бо існував ще одинадцятий стратег із правом голосу, якого було обрано на посаду полемарха [1] (бо за давніх часів [2] афіняни дали право голосу поряд із стратегами полемархові), а полемархом тоді був Каллімах із дему Афіднів, і до нього пішов Мільтіад і, знайшовши його, сказав: «Тепер від тебе залежить, Каллімахе, чи будуть поневолені Афіни, чи вони залишаться вільними, і тоді ти прославишся на віки, доки існуватимуть люди, прославишся навіть більше, ніж Гармодій та Арістогейтон [3]. Бо сьогодні, май це на увазі, афіняни наражаються на найбільшу небезпеку, якої не зазнавали вони ніколи, відтоді коли було засновано Афіни, і відомо, що з ними станеться, якщо ними заволодіють мідійці і передадуть Гіппієві. Навпаки, якщо це місто буде врятовано, воно може стати першим в Елладі. Тепер, ти скажеш, як це може статися і як саме від тебе залежить остаточний вирок у цій справі, я тобі це з'ясую. Думки нас, стратегів, поділилися надвоє — одні наполягають на тому, щоб відбулася битва, а нас десятеро, а інші заперечують. Отже, якщо ми не дамо битви, я боюся, що між

нами виникне велика незгода і завагаються думки афінян, і вони перейдуть на бік мідійців [1]. Проте, коли ми дамо битву ще перед тим, як у деяких афінян виникне такий злочинницький намір, тоді, якщо боги будуть безсторонні, ми зможемо вийти переможцями з битви. Отже, все це тебе обходить і від тебе залежить. Якщо, я хочу сказати, ти пристанеш до моєї думки, тоді твоя вітчизна залишиться вільною і буде першим містом серед міст Еллади. Проте якщо ти волієш краще пристати до думки тих, які хочуть, щоб не відбулася битва, тоді ти матимеш наслідки, протилежні до тих, які я тобі назвав».

110. Цими словами Мільтіад залучив на свою сторону Каллімаха. І коли була проголошена Каллімахова думка, було вирішено дати битву. Після цього стратеги, думка яких була, щоб відбулася битва, щоразу, коли наставала їхня черга командувати, передавали командування Мільтіадові. Проте він, хоч приймав командування, ще не давав сигналу починати битву, поки, нарешті, не прийшла його черга командувати.

111. Коли прийшла його черга, афіняни почали шикуватися до бою в такому порядку: на чолі правого крила [1] стояв полемарх Каллімах, бо на той час було заведено, щоб полемарх командував правим крилом. Далі за ним були послідовно розташовані філи за їхніми порядковими номерами одна за одною [2]. Останніми на лівому крилі були платейці. Починаючи від цієї битви і після неї, коли афіняни приносили жертви на святах, що відбуваються кожні п'ять років [3], афінський вісник оголошував побажання щастя афінянам разом із платейцями. Коли афіняни шикувалися до бою на Марафонському полі, виявилася така цікава обставина: коли афінське військо розшикувалося по всьому фронту, то завдовжки воно стало рівним мідійському, але його центр складався [4] з небагатьох лав і це місце фронту було дуже слабким, а обидва крила були сильні та густі.

112. Коли військо зайняло свої позиції і жертвоприношення виявилися сприятливими, афіняни, щойно їм було дано сигнал наступу, кинулися швидким кроком [1] на варварів. Відстань, яка відокремлювала супротивників, була не меншою за вісім стадій. Перси, коли побачили, як елліни наближуються до них швидким кроком, почали готуватися відбити їхній наступ і, побачивши, що їх було небагато і, незважаючи на це, вони швидко бігли, не маючи ні кінноти [2], ні лучників, подумали, що їх охопило шаленство, яке доведе їх до остаточної загибелі. Так гадали варвари, але афіняни, коли в густому строї зіткнулися з варварами, билися дуже відважно. І, справді, наскільки ми знаємо, вони були першими серед еллінів, які атакували ворогів швидким кроком, і першими, які не здригнулися, побачивши мідійське військове вбрання і людей [3] у цьому вбранні, бо до того еллінів навіть при імені мідійців охоплював страх.

113. Битва при Марафоні тривала довго. В центрі строю, де вишикувалися перси і саки, там перемагали варвари і, прорвавши еллінські лави, почали гнати їх у глиб країни, але на обох крилах перемагали афіняни і платейці. І ставши там переможцями, і погнавши ворогів, вони дозволили їм тікати, і зімкнувши обидва крила в єдиний стрій, вони билися проти тих, що їм прорвали стрій у центрі, і тут перемога залишилася за

афінянами. Коли перси тікали, їх переслідували крок за кроком афіняни і, вбиваючи їх, прогнали їх аж до берега і намагалися підпалити їхні кораблі.

114. В цій битві був убитий полемарх Каллімах [1], б'ючись дуже відважно, і серед стратегів було вбито Стесілая, сина Трасіла. Там загинув і Кінегейр, син Еврофоріона, коли він схопився за закраїну корми перського корабля, йому відрубали сокирою руки. Загинуло ще багато інших знатних афінян.

115. Коли вже так було захоплено сім кораблів, нарешті варвари відпливли [1], взявши з собою полонених еретрійців з острова, де вони їх залишили, й обігнули Суніон, щоб встигнути прибути до Афін, перш ніж туди прибудуть афіняни. В Афінах поширилася чутка, що такий план було прийнято за пропозицією Алкмеонідів, бо вони порозумілися з персами, під час, коли ті, давши їм сигнал, високо підняли щит.

116. Отже, перси обігнули Суніон, але афіняни поквапилися так швидко, як тільки могли їх ноги, на захист свого міста і встигли прибути туди перед тим, як прибули варвари і, вирушивши з священної округи Геракла в Марафоні, отаборилися в іншій священній окрузі Геракла в Кіносаргах. Варвари припливши на своїх кораблях до Фалерського рейду (бо Фалер на той час був корабельнею [1] афінян), недовго затрималися там, не спускаючи вітрил, а потім повернулися до Азії.

117. В цій битві при Марафоні було вбито до шести тисяч п'ятисот варварів, а в афінян сто дев'яносто два [1]. Стільки загинуло з обох сторін. Там сталася одна цікава подія: якийсь афінянин Епізел [2], Куфагорів син, коли бився відважно врукопаш в тій битві, втратив зір, не бувши пораненим ні списам, ні стрілою, і відтоді залишився на все своє життя сліпим. Я чув, що сам він розповідав про своє нещастя таке: йому здалося, що перед ним якийсь високий на зріст гопліт, борода якого вкривала ввесь його щит, і ніби цей привид, пройшовши повз нього, вбив його сусіда. Це, мені сказали, розповідав сам Епізел.

118. Тим часом Датій [1], повернувшись із військом до Азії, прибувши на Міконос, бачив якийсь сон. А який то був сон, не переказують, але він, ледве розвиднилося, наказав зробити обшук на кораблях, і коли на одному з фінікійських кораблів було знайдено позолочену статую Аполлона, спитав, звідки її було викрадено. І коли довідався, з якого храму її було викрадено, відплив на Делос. І (делосці тоді вже повернулися на свій острів) поставивши статую в святилище, дав доручення делосцям взяти статую і відвезти її в Деліон [2] в області фіванців. Це приморська місцевість навпроти Халкіди. Давши таке доручення, Датій відплив. Проте цю статую делосці не перевезли туди, але за двадцять років самі фіванці перевезли її в Деліон за наказом оракула.

119. Полонених Датієм та Артафреном еретрійців, коли ці перські стратеги повернулися в Азію, вони привели їх у Суси. А цар Дарій ще перед тим, як еретрійців було взято в полон, був страшенно розлючений проти них, бо еретрійці першими виступили проти нього і завдали йому шкоди. Проте, коли він побачив, як їх привели до нього і вони були в його руках, він не завдав їм жодного лиха, але оселив в одному з своїх маєтків у Кіссії, який називається Ардерікка [1] і розташований на відста-

ні двохсот десяти стадій від Сусів і на відстані сорока стадій від колодязя, з якого добувають три види речовин [2]. Справді, звідти черпають асфальт і сіль, і олію в такий спосіб: їх черпають журавлем, що до нього замість цеберка прив'язують половину бурдюка. Його занурюють у речовину і черпають ним, а потім виливають у басейн. Із нього переливають в інший і тоді рідина виступає в трьох різних формах. Асфальт і сіль застигають одразу, але олія... Перси називають її радинака. Вона чорна і випускає важкий запах. Там оселив еретрійців цар Дарій. Вони аж до моїх часів ще жили там і зберегли свою давню мову [3]. Така була доля еретрійців.

120. Лакедемонці прибули до Афін у числі двох тисяч після місячної повні, дуже поспішаючи так, що вони прийшли до Аттіки на третій день після того, як вийшли з Спарти. І прибули вони туди досить пізно, щоб узяти участь у битві, але незважаючи на це, вони дуже бажали побачити мідійців і пішли на Марафон, і побачили там мертвих персів. Потім вони привітали афінян із їхнім подвигом і повернулися до себе.

121. Проте, мені зовсім незрозуміло і я не погоджуюся з цим переказом, ніби могло статися так колись, щоб Алкмеоніди [1] підняли щит, порозумівшися з персами, бо бажали, щоб афіняни були поневолені варварами і разом із ними Гіппієм, бо вони були явними ненависниками тиранів, якщо і не більше, то принаймні настільки, наскільки Каллій, син Файніппа, батько Гіппоніка. Каллій, я хочу сказати, був єдиним із афінян, хто наважився, коли Пейсістрат був вигнаний афінянами, купити його маєтки, які громадськість передала на аукціон, і інтригував проти нього як найгірший його ворог.

122 [1]. (Цього Каллія з багатьох причин варто не забувати. По-перше, через те, про що я вже казав, бо це була людина, яка палко прагнула свободи для своєї батьківщини. По-друге, через те, чого він досяг на олімпійських змаганнях. Він був першим [2] на перегонах, другим у змаганнях квадриг, а перед тим був оголошений переможцем на піфійських змаганнях і своїми надмірними витратами вславився по всій Елладі. Нарешті, він уславився своїм ставленням до своїх трьох дочок. Коли вони досягли шлюбного віку, він обдарував їх найбагатішим посагом і дав кожній можливість вибрати з усіх афінян, якого вона схоче чоловіка, і за нього він видав її заміж).

123. Алкмеоніди так само були ненависниками тиранів, хоч трохи менше, ніж він. Отже, для мене цілком незрозуміло і я не можу повірити цьому наклепові, ніби саме вони подали сигнал щитом, вони, які поки існували тирани, жили на засланні [1], а крім того, саме через їхні інтриги Пейсістратіди змушені були позбавитися влади. І вони, на мою думку, стали визвольниками Афін, без сумніву, з більшим правом, ніж Гармодій та Арістогейтон. Отже, ті розгнівали Пейсістратідів убивством Гіппарха, але не зробили нічого більше, щоб покласти кінець їхній тиранії. Навпаки, очевидно, що Алкмеоніди визволили місто, коли справді саме вони вмовили Піфію, щоб вона наказала лакедемонцям визволити Афіни, як я вже сказав вище [2].

124. Але хтось може сказати, що вони були якось скривджені афінським народом і через це хотіли зрадити свою батьківщину. Хоч як

воно там було, принаймні в Афінах не було інших осіб більш шанованих і які б користувалися з більшої поваги [1]. Отже, нема підстав гадати, що вони з метою, яку їм приписують, могли подати сигнал, піднісши щит. Нема сумніву в тому, що щит було піднесено, в цьому ніхто не може сумніватися, бо так воно було. Проте, хто був той, хто його підніс, щодо цього я більше нічого не можу сказати.

125. Алкмеоніди [1] спрадавна славилися в Афінах, але починаючи від Алкмеона і потім після Мегакла, вони стали найславнозвіснішими. Поперше, тому, що Алкмеон, Мегаклів син, допоміг лідійцям, які прийшли з Сардів від Креза, щоб одержати пораду в дельфійському святилищі, і охоче підтримав їх. І Крез, довідавшися від лідійців, які часто відвідували пророчі святилища, про зроблені йому послуги, запросив Алкмеона в Сарди і, коли той прийшов, запропонував йому в дар усе золото, яке він за один раз зможе віднести на собі. Алкмеон, щоб використати таку нагоду і взяти запропонований йому подарунок, вигадав таке: він одягся в широкий хітон і зробив так, щоб у ньому була глибока пазуха, взув найбільші, що він їх міг знайти, котурни і пішов до скарбниці, куди його повели. Там він наштовхнувся на велику купу золотого піску і насамперед наповнив до краю золотом усі свої котурни, потім наповнив золотом усю свою пазуху, посипав золотим піском волосся на своїй голові, набрав його собі в рот і так вийшов із скарбниці, ледве волочачи свої котурни, і скидався на що завгодно, але не на людину, бо й рот у нього був забитий золотом, і ввесь він із ніг до голови розпух від золота. Коли його побачив Крез, він затрусився від сміху і дозволив йому взяти все це, і ще подарував йому не менше. В такий спосіб отримала велике багатство ця родина і через це Алкмеон міг утримувати квадригу і одержав нагороду на олімпійських змаганнях.

126. Після нього в наступному поколінні Клейстен, сікіонський тиран, настільки підніс цю родину, що вона стала ще славнозвіснішою, ніж була перед тим. У Клейстена, сина Арістоніма, Міронового внука і правнука Андрея [1], народилася дочка, яку звали Агаріста. Він хотів знайти для неї найкращого з усіх еллінів і за нього видати її заміж. Отже, під час олімпійських змагань, на яких він переміг із своєю квадригою, Клейстен наказав вісникові оголосити, хто з еллінів уважає себе за гідного стати затем Клейстена, той нехай приїде до Сікіона на шістдесятий день або ще раніше, бо Клейстен має намір призначити весілля за рік від цього шістдесятого дня. Відтоді всі елліни, що пишалися своєю особою і своєю вітчизною, почали приходити свататися. Для них Клейстен із цієї нагоди наказав спорудити стадіон та палестру.

127. Отже, з Італії [1] прибули Сміндірід [2], син Гіппократа з міста Сібаріса. Він напевне перевершував усіх щодо сластолюбства (на той час Сібаріс був у найбільшому розквіті), також і Дамас, син Амірія, відомого мудреця з міста Сірія. Вони прибули з Італії. З берегів Іонійської затоки [3] прибув Амфімнест, син Епістрофа з Епідамна. Він із берегів Іонійської затоки. З Етолії прибув брат Тіторма, якого ніхто з еллінів не перевершував тілесною силою, але він віддалився на самий край етолійської землі, Тітормів [4] брат Малес. Із Пелопоннесу прибув Леокед, син аргоського тирана Фейдона [5], того Фейдона, який установив на

Пелопоннесі міри і який допустив без сумніву найбільше зухвальство, ніж будь-хто інший із еллінів, бо прогнав розпорядників змагань в Елеї і сам почав розпоряджатися олімпійськими змаганнями. Отже, прибув його син і ще з Трапезунта в Аркадії прибув Аміант, син Лікурга, а з міста Пайон в Азанії прибув Лафан, син Евфоріона, того, який, згідно з аркадійським переказом, прийняв у своєму домі Діоскурів і відтоді гостинно приймав усіх подорожан. І, нарешті, з Еліди прибув Ономаст, син Егея. Отже, оці прибули з Пелопоннесу. Із Афін прибули Мегакл, син Алкмеона, того, який відвідав Креза, і ще один інший, Гіппоклейд, син Тейсандра, який був в Афінах першим щодо багатства та краси. Із Еретрії, що на той час була в розквіті, прийшов Лісаній. Він єдиний із Евбеї. З Краннона в Фессалії прийшов Діакторід із родини Скопадів, а з країни молоссів [6] Алкон. Стільки було женихів.

128. Коли вони прибули в призначений час, Клейстен спершу запитав їх про їхню батьківщину і про родину кожного з них. Потім він затримав їх на рік і випробував їх, щоб виявити гідність кожного, його освіту та його характер, розмовляючи з кожним окремо, а іноді з усіма вкупі. Молодших із них він виводив, щоб вони робили тілесні вправи і те, що було важливішим, він випробував їх за спільною трапезою. Увесь час, що він їх утримував у себе, він це робив і водночас розкішно частував їх. І найбільш за всіх женихів йому, здається, подабалися ті, що прийшли з Афін, а серед них найбільше сподобався йому Гіппоклейд [1], Тейсандрів син, який вирізнявся і своєю гідністю і тим, що за своїм походженням він був спорідненим із корінфськими Кіпселідами.

129. Коли настав день, призначений для шлюбного бенкету, на якому мав бути сам Клейстен і оголосити, кого він обрав із усіх, він приніс у жертву сто биків, поставив столи для женихів і для всіх мешканців Сікіона. Коли закінчився бенкет, женихи почали розважатися музикою [1] і переказом анекдотів у присутності всіх гостей. Поки ще тривало пиття вина, Гіппоклейд, який викликав загальне захоплення, наказав флейтистові награвати йому мелодію для танцю, флейтист почав грати, а Гіппоклейд танцювати. Він сам, я гадаю, був дуже задоволений своїм танцем, але Клейстен, бачачи такі його фіглі, почав дивитися на нього з незадоволенням. Згодом Гіппоклейд ненадовго зупинився і після попросив, щоб йому принесли стіл і, коли його принесли, він спершу почав викидати на ньому всякі лаконські колінця [2], потім аттицькі і, нарешті, обіперся на нього головою, а ногами почав теліпати в повітрі. Клейстен, поки Гіппоклейд виконував свої перший і другий танці, хоч і почув огиду від його танців та від його безсоромності і не хотів, щоб Гіппоклейд став його зятем, стримувався, не хотів своїм обуренням пошкодити йому, але коли побачив, що той виробляв ногами, вже не міг стриматися і сказав йому: «Ну, сине Тейсандра, своїм танцем ти втратив наречену». А Гіппоклейд сказав йому у відповідь: «Це байдуже Гіппоклейдові». Від цієї події виникло таке прислів'я.

130. Потім Клейстен попросив усіх замовчати і, звертаючись до всіх, сказав: «Женихи моєї дочки, я всіх вас поважаю, якби було можливим, я віддячив би вам усім, не надаючи переваги нікому з вас і не виключаючи нікого. Проте, оскільки я мушу прийняти рішення про долю

дівчини, я не можу всіх вас цілком задовольнити. Через це всім вам, які не будуть прийняті в мій дім, кожному я дарую талант срібла за честь, що ви мені зробили, бажаючи одружитися з моєю дочкою, і так довго не були в себе дома, а мою дочку Агарісту я видаю заміж за Мегакла, сина Алкмеона, згідно законам афінян». І щойно Мегакл відповів, що він згоден, Клейстен остаточно визначив, коли відбудеться весілля.

131. Так було під час вибору женихів і так Алкмеоніди стали загальновідомими в Елладі. Від цього шлюбу народився той Клейстен, який установив в Афінах демократію і розподілив народ на філи. Своє ім'я він одержав від діда з боку матері, від сікіонця. Отже, він народився в Мегакла і ще народився Гіппократ і в нього народився інший Мегакл та інша Агаріста, яка одержала ім'я від Агарісти, дочки Клейстена. Ця Агаріста одружилася з Ксантіппом, сином Аріфрона і, коли вона була вагітною, вона побачила сон, ніби вона народила лева [1], і за кілька днів вона народила Ксантіппові Перікла.

132. Після поразки, яку завдав персам Мільтіад, хоч і перед тим його шанували афіняни, тоді він став ще знаменитішою особою. Він зажадав від афінян сімдесят кораблів і військо, і гроші, не сказавши їм, проти якої країни він має намір піти війною, але повідомив лише, що коли вони підуть за ним, він зробить їх дуже багатими, бо він, звичайно, поведе їх до такої країни, з якої вони легко добудуть багато золота. Так він їм сказав і зажадав від них кораблі. Цим він переконав афінян і вони дали йому їх.

133. Мільтіад одержав це військо і поплив на Парос [1] під приводом, що паросці першими почали військові дії, взявши участь у поході Перса на одній трієрі під час битви при Марафоні. Те, що він сказав, це, звичайно, було лише приводом, але він був настроєний проти паросців через Лісагора, сина Тейсія, який походив із Паросу і який наклепав на нього перед персом Гідарном [2]. Коли Мільтіад прибув туди, куди плив, він почав із своїм військом облягати паросців, що замкнулися в своєму місті, і послав до них вісника з вимогою дати йому сто талантів, додавши, коли вони не дадуть їх йому, він не відведе свого війська, поки не заволодіє і не пограбує їх міста. Проте паросці зовсім не збиралися давати йому гроші, але клопоталися лише про те, як урятувати своє місто, і для цього ще примудрували: там, де в мурах у них було з усіх боків слабке місце, вони вночі надбудовували його і воно ставало удвічі вищим за попереднє.

134. Отже, до цього місця мого оповідання згодні між собою всі елліни, але далі після цього лише паросці кажуть, що події відбувалися так [1]: поки Мільтіад перебував у нерішучості, одна з полонених жінок, Тімо, таке було її ім'я, за походженням із Паросу, прийшла до нього сказати щось. Вона була молодшою служницею в храмі Підземних богинь [2]. Вона з'явилася до Мільтіада і порадила йому, якщо він за всяку ціну хоче заволодіти Паросом, хай зробить те, що вона йому накаже. Потім згідно її наказові, ідучи до горба, що був перед містом, він перестрибнув через мур, що оточував святилище Деметри Тесмофори, і не спромігшися відчинити двері, він переплигнув і попрямував до храму, щоб зробити в ньому щось, невідомо що саме, чи взяти таке, до чого не

дозволяється торкатися людині, чи ще щось зробити [3]. Підійшов він до дверей, як раптом його охопив таємничий страх і він кинувся тікати назад тим самим шляхом, але коли він стрибнув із муру, він вивихнув собі стегно, а інші кажуть, що пошкодив там собі коліно.

135. Отже, Мільтіад у жалюгідному стані повернувся, не принісши з собою ні грошей для афінян, і не здобувши Паросу, але тримавши його в облозі впродовж двадцяти днів і грабувавши острів. Коли паросці довідалися про те, що служниця при храмі богинь Тімо, показала Мільтіадові дорогу, вони хотіли її покарати за це, і скоро закінчилася облога, вони заспокоїлися і послали посольство в Дельфи. Вони послали його запитати, чи треба їм убити жрицю богинь за те, що вона показала ворогам, як вони могли б заволодіти містом і ще через те, що вона показала Мільтіадові священні предмети, що їх заборонено показувати чоловікам. Проте Піфія не дозволила їм убивати її. Вона сказала, що Тімо не винувата в тому, що відбулося, і вона сказала, що така доля Мільтіада [1] загинути лихою смертю і через це до нього з'явився привид Тімо, щоб привести його до загибелі. Такий оракул дала Піфія паросцям.

136. Коли Мільтіад із Паросу повернувся в Афіни, там знялася страшенна буча проти нього як із боку афінян, так і з боку інших, але передусім із боку Ксантіппа [1], Аріфронового сина, який видав Мільтіада народові, щоб той засудив його на смерть із обвинуваченням у тому, що Мільтіад обдурив народ [2]. Мільтіад, хоч і був присутній на суді, не виправдовувався сам (він не мав можливості це робити, бо в його стегні почалася гангрена), але поки він лежав там на ношах, його виправдовували його друзі, посилаючись на битву при Марафоні і здобуття Лемносу, що він здобув Лемнос і цим покарав пеласгів, і передав острів афінянам. Проте народ устав на його сторону і звільнив його від засудження на смерть, але наклав на нього штраф у п'ятдесят талантів за його злочинний учинок [3]. Потім його стегно обмертвіло і через гангрену Мільтіад помер, а п'ятдесят талантів виплатив його син Кімон.

137. Тепер скажу, за яких обставин Мільтіад захопив Лемнос. Пеласгів [1] було вигнано афінянами з Аттіки, чи було це справедливо, чи не було, байдуже, бо я не можу цього стверджувати, я лише переказую те, що розповідають. Так, наприклад, Гекатей у своєму історичному творі прямо твердить, що це було несправедливо. Він каже, що коли афіняни побачили ниви на узгір'ях Гіметту, які було дано пеласгам для прожиття [2] як винагороду за побудування мурів навколо Акрополя [3], отже, коли вони побачили ці ділянки добре обробленими, а перед тим вони були неплідними, без усякої вартості, їх узяли заздрощі і вони захотіли придбати цю землю, і так афіняни вигнали пеласгів, не висунувши жодного приводу. Проте, за словами самих афінян, вони мали право їх вигнати. Пеласги, оселившись на узгір'ях Гіметту і виходячи звідти, завдавали афінянам таку шкоду: їхні дочки ввесь час ходили за водою до Еннеакруна [4], бо на той час ні вони, ні інші елліни не мали рабів [5], а пеласги, пихливі та безсоромливі, ображали афінських дівчат. Але й цього їм було замало, нарешті, пеласги склали змову і їх було застукано на місці злочину. Афіняни кажуть, що вони виявилися морально вищими за пеласгів, бо, коли пеласги були в їхніх руках і вони могли

повбивати їх, коли виявилося, що пеласги склали змову, вони їх не вбили, але запропонували їм покинути країну. Так пеласги віддалилися звідти і оселилися в різних місцях серед них і на Лемносі. Про це першим сказав Гекатай, а після нього про це сказали й афіняни.

138. Ці пеласги, що мешкали тоді на Лемносі, бажаючи помститися на афінянах, і добре знаючи афінські свята, роздобули собі п'ятдесятивесельні кораблі, влаштували засідку проти афінських жінок [1], які справляли свято Артеміди в Бравроні [2]. Там вони захопили багатьох з них і відпливли на своїх кораблях, привезли їх на Лемнос і там жили з ними як із наложницями. Коли ці жінки поступово наповнили острів дітьми, вони почали навчати їх мови та звичаїв афінян. І ці діти навіть не спілкувалися з дітьми пеласгійських жінок, і коли одного з них відлупцював пеласгійський хлопчик, афінські хлопці побігли йому на допомогу. Вони навіть гадали, що мають право керувати іншими і своєю силою перевершували інших. Це помітили пеласги і почали радитися між собою, що їм робити. Поки вони радилися, якийсь страх опанував їх. Якщо вже тепер ці хлопці готові прийти на допомогу один одному проти їхніх дітей від законних жінок і вже відтепер ці хлопці намагаються керувати ними, що справді робити із ними, коли ті змужніють. Тоді пеласги вирішили вбивати дітей афінських матерів. Так вони й зробити та повбивали також і матерів. Від цього жахливого злочину і ще від іншого, що стався за давніх часів, який зробили жінки, повбивавши своїх чоловіків під час Тоанта, по Елладі поширився звичай: всі нелюдяні злочини називати лемноськими.

139. Коли пеласги повбивали своїх дітей і наложниць, ні земля не приносили їм плодів, ні їхні жінки не народжували дітей, ні їхня худоба, як це було перед тим. Страждаючи від голоду і відсутності дітей, вони послали людей до Дельфів запитати, як вони зможуть позбутися цього лиха, що їх спіткало. Піфія наказала їм так задовольнити афінян, щоб ті вважали це справедливим. Тоді афіняни поставили в пританеї ліжко найрозкішніше, наскільки вони могли це зробити, а перед ним поставили стіл, заставлений смачними стравами, і наказали пеласгам передати їм свою країну в такому ж порядку. Проте пеласги дали афінянам таку відповідь: «Коли з північним вітром одного дня з вашої країни до нашої прибуде корабель, тоді ми віддамо вам нашу країну». Бо вони знали, що це неможливе, оскільки Аттіка розташована значно далі на південь, ніж Лемнос.

140. Так тоді стояли справи. Згодом, проте, за багато років, коли Херсонес на Геллеспонті перейшов до рук афінян, Мільтіад Кімонів син, тоді, коли віють щорічні північні вітри, приплив на одному кораблі з Елаюнта на Херсонесі до Лемносу і заявив пеласгам, що вони мусять покинути острів і нагадав їм їхню відповідь щодо прибуття корабля, а вони ніколи не гадали, що це може здійснитися. Тоді мешканці Гефестії [1] підкорилися, але мешканці Міріни не послухалися, не погодившися з тим, що Херсонес — це Аттіка. Їх обложили і, нарешті, вони підкорилися. Отже, в такий спосіб афіняни і Мільтіад заволоділи Лемносом.

Книга VII

ПОЛІМНІЯ

1. Коли звістка про марафонську битву дійшла до царя Дарія, Гістаспового сина, хоч він перед тим і був дуже розгніваний на афінян через напад, який вчинили на область Сардів, тепер, як це було цілком природно, його обурення стало ще більшим і він ще наполегливіше поспішив виступити в похід на Елладу. І не марнуючи часу, він послав вісників до різних міст [1] із наказом готувати військо і кожному війську він призначив далеко більше того, що вони давали перед тим [2], і військових кораблів, і коней, і збіжжя, і запасів поживи, і транспортних кораблів. Коли накази було подано до різних країв держави, вони почали тримати Азію в постійному заворушенні протягом трьох років, поки забирали до війська найхоробріших воїнів для походу на Елладу і тривали підготування. На четвертий рік повстав Єгипет, який поневолив Камбіс. Ця подія ще більше розлютила Дарія і він прискорив підготування до походу проти обох країн.

2. Проте, коли він готувався до походу на Єгипет і проти Афін, виникли жваві розбіжності думок між його синами щодо питання про царську владу: вони казали, що згідно зі звичаєм персів [1] треба було спершу обрати царя, а потім вирушати в похід. Справді, в Дарія, ще перед тим, як він став царем, народилося троє синів від першої його жінки, дочки Гобрія [2], а після того, як став царем, від Атосси, дочки Кіра, народилося ще четверо синів. Серед перших старшим був Артобазан, а серед других — Ксеркс. Проте через те, що вони були не від однієї матері, то сварилися між собою. Артобазан наполягав, що він старший за всіх синів і що в усьому світі визнається правило, що владу одержує старший син. Із свого боку Ксеркс казав, що він син Атосси, дочки Кіра, і що саме Кір дав персам свободу.

3. Дарій ще не висловив своєї думки, коли саме тоді, під час цих подій [1] прибув до Сусів Демарат, якого було позбавлено царської влади в Спарті і він віддалився в добровільне вигнання з Лакедемону. Ця людина, коли почула про незгоду між синами Дарія, пішла, як кажуть, до Ксеркса і порадила йому додати до його доводів і те, що він народився тоді, коли Дарій був уже царем і мав владу над усією перс-

кою державою, а Артобазан народився, коли Дарій ще був приватною особою. Отже, було б не логічно і не справедливо, щоб інший одержав царську посаду. Втім і в Спарті, запевняє Демарат, додаючи це до своєї поради, був звичай [2], коли народжувалися сини перед тим, як їхній батько став царем, а потім народжувався інший син, коли вже царював його батько, цей народжений після першого, успадковував царську владу. Ксеркс послухався Демарата і пішов за його порадою, а Дарій визнав, що те, що той казав, було справедливим, призначив Ксеркса своїм спадкоємцем. Я сам маю таку думку, що і без цієї поради Ксеркс став би царем, бо Атосса була всемогутньою.

4. Призначив Дарій царем персів Ксеркса і прискорив підготування до походу, але даремно, бо наступного року після цих подій і повстання Єгипту, під час його приготувань сталося так, що сам Дарій помер [1] після царювання протягом тридцяти шести років і так не спромігся помститися ні на Єгипті, який повстав проти нього, ні на афінянах. Після смерті Дарія царство перейшло до його сина Ксеркса.

5. Спочатку Ксеркс не мав охоти вирушати, але збирав військо проти Єгипту. Проте Мардоній, син Гобрія, двоюрідний брат Ксеркса і син сестри Дарія, з близького оточення Ксеркса, і людина, що була найвпливовішою серед усіх персів, багато разів нагадував йому про похід і казав йому: «Великий владарю! Не гаразд, що афіняни, які завдали лиха, не були покарані за все те, що зробили. Але тепер доведи до кінця справу, яку ти взяв на себе, а коли ти напоумиш єгиптян за їхнє зухвальство, виступи проти Афін, по-перше, щоб твоє ім'я згадувалося з шанобою в світі і, по-друге, щоб той, хто хоче виступити проти твоєї країни, добре розміркував, що він робить». Такі доводи підштовхнули Ксеркса здійснити помсту, але до них часто додавалися ще й інші, а саме про те, що Європа — це чудова країна, там ростуть різноманітні плодові дерева [1], вона надзвичайно родюча, і єдиний серед смертних, хто є гідний володіти нею, це великий цар. Таке казав Мардоній, бажаючи для себе нових пригод і ще тому, що хотів сам стати правителем Еллади.

6. Поступово він досяг того, що хотів, і вмовив Ксеркса зробити те, про що той казав. До того ще й інші обставини допомогли йому і посприяли вмовити Ксеркса. По-перше, з Фессалії прийшли вісники від Алевадів [1] і доклали всіх зусиль, щоб умовити Царя виступити проти Еллади (ці Алевади були царями в Фессалії); по-друге, Пейсістратіди, які були в Сусах, казали Ксерксові те саме, що й Алевади, і навіть обіцяли йому ще й багато іншого. Вони прибули в Суси в супроводі афінянина Ономакріта, складача оракулів [2] і видавця оракулів Мусайя, з яким він заприятелював. Цей Ономакріт був вигнаний Гіппархом, сином Пейсістрата, бувши спійманим на місці злочину Ласом [3], сином Гермонея, коли Ономакріт укинув до збірки оракулів Мусайя оракул про те, ніби близькі до Лемносу острови зникнуть у морі. З цього приводу Гіппарх вигнав Ономакріта, хоч перед тим був зв'язаний із ним міцною приязню. Тоді Ономакріт прийшов разом із ними, і коли всі з'явилися перед Царем і почали всіляко облещувати його, він виголошував оракули, а якщо серед них було щось таке, що віщувало якесь нещастя варварам, він не казав про це, але наводив і виголошував найсприятливіше для них,

ніби там було сказане, що якийсь перс перекине міст через Геллеспонт, і розповідав про те, як відбудеться похід. І так викладаючи оракули, він подіяв на Ксеркса, а разом із ним ще й Пейсістратіди та Алевади, що висловлювали свої думки.

7. Скоро Ксеркс переконався, що треба вирушати в похід на Елладу наступного року після смерті Дарія [1], і розпочав перший похід проти єгипетських повстанців. Отже, коли він їх поневолив, то установив у Єгипті рабство, далеко жорстокіше, ніж було за Дарія [2]. Ксеркс передав правління країною Ахеменові [3], своєму братові і сину Дарія. Згодом, коли той був правителем Єгипту, через багато років Ахемена вбив лівієць Інарос, син Псамметіха.

8. Після підкорення Єгипту Ксеркс, виряджаючись у похід на Афіни, скликав надзвичайну нараду найзнатніших персів [1], щоб вислухати їхні думки і висловити свої. Коли вони зібралися, він звернувся до них із такою промовою [2]: «Шановні перси! Я не перший, хто встановлює цей звичай, я успадкував його від предків і додержуватимусь його, як мені це кажуть найстаріші серед вас, що його було встановлено, коли ми забрали владу від мідійців і Кір відсторонив Астіага. Ніколи ще дотепер ми не були бездіяльними, але якесь божество так скеровує нас і ми самі в багатьох випадках уважаємо корисним іти за ним. Які країни підкорили і приєднали до своєї Кір і Камбіс, і мій батько Дарій, ви це добре знаєте, не треба мені ще раз про це згадувати. І я, щойно сів на цей трон, єдиною моєю думкою стало, як би мені не відстати від них, які зійшли на цю високу посаду, і додати до Персії не меншу могутність. Розуміючи це, я вважаю, що, крім того, і славу ми можемо придбати і країну не меншу за цю, що ми маємо, і не менш плодючу, також багату на всілякі природні витвори. Водночас ми помстимося і змиємо з себе образу [2]. Саме для цього я вас тепер покликав, щоб викласти вам мій намір. Я задумав перекинути міст через Геллеспонт і провести військо до Європи проти Еллади, щоб покарати афінян за все, те, що вони зробили, як ви знаєте, персам і моєму батькові. Звичайно, вам відомо, яке палке бажання мав Дарій піти в похід на цих людей. Але він помер і не зміг помститися. Проте я заради його і заради інших персів не заспокоюся, поки не оволодію і не спалю місто афінян, які перші, як ви знаєте, поклали початок ворожнечі і образили і мене, і мого батька. Спершу вони виступили проти Сардів разом із Арістагором [4] із Мілета, з моїм рабом, і, коли прийшли туди, підпалили священні ліси і храми. Згодом, що вони зробили, коли ми висадилися в їхній країні, а стратегами були Датій і Артафрен, це, я гадаю, ви всі знаєте. Отже, розуміючи, я вважаю, що ми маємо право це зробити з користю для нас. Коли ми поневолимо їх і сусідів, що мешкають у країні фрігійця Пелопа, ми розширимо кордони Персії аж до Зевсового неба [5], бо, ви знаєте, сонце з своєї висоти, напевне, не побачить якусь країну, що не межувала б із нашою, бо з вашою допомогою я всі країни зроблю єдиною державою після того, як пройду через усю Європу. Справді, як я розумію, не залишиться жодного міста, жодного народу, який міг би вступити з нами в бій, коли ми переможемо тих, що про них я сказав. Так і ті, які завинили перед нами, будуть під ярмом рабства, як і ті, що не винуваті перед

нами. Отже, ви зможете догодити мені, якщо зробите те, що я вам скажу. Я призначу вам день, коли вам треба буде з'явитися до мене. Нехай кожен із вас поквапиться тоді негайно прийти до мене. І хто приведе з собою найкраще підготоване та споряджене військо, я дам цінні дари, що вважаються найціннішими в нашій країні. Отак воно має бути. Але, щоб ви прийняли мою волю, я ставлю це на спільне обговорення і прошу вас, хто бажає, висловити свою думку». Так він сказав і цим закінчив свою промову.

9. Після нього слово взяв Мардоній: «Великий владарю! Ти найкращий із персів і не лише з тих, що жили до цих пір, а й із тих, що мають народитися, бо все сказане тобою в промові, найпрекрасніше і найправдивіше і більш за все те, що ти не дозволиш іонійцям [1], які живуть у Європі, знущатися з нас, бо вони просто негідники. Було б ганебне, справді, якби ми поневолили, лише через наше бажання збільшити нашу державу, саків та індійців [2], і ефіопів, і ассірійців [3] та інші народи, численні та великі, які ніколи не ображали нас, персів, і тримали б їх під нашою владою як рабів і не помстилися б на еллінах, які перші на нас напали. Чого нам боятися: якого численного війська [4]? Якої господарської могутності? Ми знаємо, як вони воюють, знаємо і наскільки обмежені їхні прибутки. Ми поневолили і тримаємо як наших підданців їхніх дітей, що мешкають на нашій землі і називаються іонійцями, еолійцями та дорійцями. Я сам уже випробував їх, чого вони варті, коли виступив проти них за наказом твого батька, і коли я дійшов до Македонії і вже недалеко було до Афін, проте ніхто не виступив проти мене, щоб дати бій. Отже, як мені кажуть, елліни звичайно починають війни без найменшого приводу, зовсім не обміркувавши, просто через свої легкодумність і глупоту: бо коли вони оголошують один одному війни, вони шукають найпрекрасніше і зовсім рівне місце і йдуть туди і б'ються, а внаслідок цього переможці віддаляються з великими втратами, а щодо переможених, я вже не кажу, бо вони, напевне, зазнають цілковитого розгрому. Коли їм треба буває полагодити свої незгоди, як людям із спільною мовою, то вони роблять це через вісників та посланців іще якось інакше, а не через битви. Проте, якщо їм треба буває за всяку ціну воювати одному з одним, тоді вони знаходять місце, де тяжко буває кожному подолати свого суперника, і там вони випробовують свою долю. Хоч як там було, елліни з таким кепським способом діяти, коли я дійшов аж до Македонії, не додумалися вступити зі мною в бій. А проти тебе, о царю, коли ти поведеш із собою всі війська Азії і всі її кораблі, хто наважиться протистояти і воювати з тобою? Я не уявляю собі, щоб свідомість такої сили не позбавила б еллінів їхнього зухвальства. Але якщо я навіть перебільшую в розрахунках і вони в своєму зухвальстві через незнання справи вступлять із нами в бій, то це для них буде добра наука. Вони побачать, що ми незрівнянні на війні. Проте, хоч як там буде, хай ми не проминемо нічого, не випробувавши його, бо ніщо не відбувається само собою, але на цьому світі все відбувається через прикладені зусилля». Такою промовою [5] він, усіляко прикрасивши, виклав Ксерксову думку і закінчив.

10. Всі інші перси замовкли, не наважуючись висловити думку

протилежну до висловленої. Тоді Артабан, дядько з боку батька Ксеркса, і через це, виявивши сміливість, узяв слово і сказав: «О царю! Якщо не буде висловлено протилежних думок, не буде можливим вибрати найліпшу з них і доведеться прийняти одну вже висловлену. Проте, коли їх уже буде висловлено, це буде можливим так, як щире золото лише тоді ми визнаємо таким, коли ми його тремо на пробірному камені об інший золотий зливок і знаходимо, який із обох зливків є найкращим. Адже я і твоєму батькові, моєму братові Дарію, радив не виступати в похід на скіфів, людей, що в їхній країні ніде нема міст. Але він, сподіваючись, що зможе підкорити кочовиків скіфів, не послухався мене, але пішов у похід і повернувся, загубивши велику частину свого війська, найвідважніших людей. Проте, ти, царю, збираєшся виступити проти людей, які значно перевищують скіфів, і як кажуть, вони видатні войовники і на суші і на морі. І чого ти мусиш побоюватися від них, це мій обов'язок попередити тебе. Ти кажеш, що маєш намір перекинути міст через Геллеспонт і потім провести по ньому твоє військо через Європу до Еллади. Ну, уяви собі, що станеться, якщо ти зазнаєш поразки чи на суходолі, чи на морі, або і там і там, бо ці люди славляться своєю хоробрістю і про це можна судити навіть із того, що самі афіняни розбили таке велике військо, яке пішло в Аттіку, очолюване Датісм і Артафреном. Скажімо, їм не пощастило у битвах на суходолі й на морі, але нарешті вони нападуть із своїм флотом і переможуть, а потім попливуть до Геллеспонту і розламають мости: цього слід побоюватися, царю мій. Це не просто припущення, які я роблю на підставі свого розуму, але я маю на увазі можливе нещастя, що його колись ми ледве уникли, коли твій батько з'єднав береги Фракійського Боспору, а потім перекинув міст через ріку Істр і прийшов, щоб завдати поразки скіфам. Чого тільки не робили скіфи, щоб умовити іонійців, яким твій батько доручив охороняти мости на Істрі, поламати переправу! І коли б було прийнято думку інших тиранів і не став би проти Гістіай, мілетський тиран, Персія загинула б. Проте навіть страшно згадати про це, коли доля царя могла залежати від однієї людини. Отже, ти, принаймні, не наражайся на таку небезпеку, без кончої потреби, але послухай мене. Тепер розпусти ці збори, а пізніше, коли тобі забагнеться, після належних роздумів, накажи зробити, що ти вважатимеш за краще. Бо я гадаю, що дуже вигідно приймати добре обмірковані рішення, оскільки навіть тоді, коли і не поведеться, рішення від цього не буде менш правильним, лише доля призвела до того, що воно провалилося. Навпаки, в того, хто нерозважливо прийняв рішення, навіть і тоді, коли воно несподівано принесе успіх, незважаючи на це, воно все ж таки буде нерозважливим рішенням. Бачиш, бог уражає блискавкою великих тварин і не дозволяє, щоб вони розбундючувалися, тоді як малі тварини зовсім його не бентежать. І ще ти бачиш, як він жбурляє стріли завжди в найвищі будови і дерева. Це тому, що богові подобається вражати все, що надто підноситься. Так буває, що численне військо знищується іншим нечисленним. Коли, наприклад, бог через заздрість наганяє паніку або лякає їх громом так, що вони ганебно гинуть. Адже бог не дозволяє нікому бути надто високої думки про себе, крім його самого.

В усіх справах сквапність призводить до невдачі, з якої виникає для нас велика шкода. Навпаки, якщо хтось стримується, через це йому буває талан, навіть і тоді, коли він цього одразу не бачить, але нарешті він це розуміє.

Отже, царю мій, такі я даю тобі поради. Ну, а ти сине Гобрія, Мардонію, не кидай порожні слова в повітря щодо еллінів, які недостойні того, щоб про них казати із зневагою. Бо зводячи наклеп на еллінів, ти підбурюєш Царя, щоб він вирушив у похід, і саме для цього, мені здається, ти прикладаєш стільки старанності. Не дай боже, щоб це сталося. Справді, нічого нема гіршого за обмову, бо в ній є двоє: один, що скривджує, а інший, якого скривджують. Отже, той, хто зводить наклеп, скривджує, бо обвинувачує когось відсутнього, а інший учиняє несправедливість тим, що вірить, не одержавши точних відомостей. А ще інший, який не буває присутнім при розмові, скривджується через те обома, бо один із них звів на нього наклеп, а другий через те, що прийняв його за погану людину. Але, якщо справді існує потреба в поході проти цих людей, то нехай сам цар залишається тут у Персії, а ми обидва дамо наших дітей як заручників і ти очолюй похід, вибравши собі бажаних для тебе людей, і якщо справа царя матиме успіх, як ти це кажеш, тоді нехай будуть убитими мої діти, а разом із ними і я сам. Але якщо події відбудуться так, як я кажу, тоді нехай так станеться з твоїми дітьми, а разом із ними і з тобою, якщо ти повернешся з походу. Проте, якщо ти не схочеш прийняти ці умови і наполягатимеш на тому, щоб іти в похід на Елладу, тоді я тобі заявляю, що хтось із тих, хто тут залишаться, почує, як скажуть, що Мардоній, принісши велике лихо персам, шматується собаками та хижими птахами [1] десь там у країні афінян або в країні лакедемонців, якщо, мабуть, не перед тим, як прийти туди, і тоді ти зрозумієш, проти яких людей ти намагаєшся вмовити царя піти в похід».

11. Так сказав Артабан, але Ксеркс розгнівався і відповів йому цими словами: «Артабане! Ти брат мого батька і це врятує тебе і ти уникнеш покарання, яке ти заслужив за твої безглузді слова, але я накладу на тебе ганебну кару, на тебе, немужнього і боягузливого, ти не супроводитимеш мене в поході на Елладу, але залишишся тут разом із жінками. А я і без тебе, як я сказав, доведу свою справу до кінця. Нехай мене не називають сином Дарія, сина Гістаспа, сина Арсама, сина Аріарамна, сина Тейспа, сина Кіра, сина Камбіса, сина Тейспа, сина Ахемена, якщо я не помщусь на афінянах, бо я добре знаю, що коли ми залишимося спокійними, вони не будуть спокійними, а вирядяться в похід, я певний цього, проти нашої країни, якщо слід судити з того, що вони зробили без усякого приводу, коли спалили Сарди і напали на Азію. Тепер уже неможливо, щоб хтось із нас відступив. Справа стоїть так: чи ми будемо діяти, чи проти нас будуть діяти, чи всі наші землі підпадуть під владу еллінів [1], або всі їхні землі будуть під владою персів. Адже у ворожнечі, що нас поділяє, нема нічого третього між двох крайностей. Отже, добре буде тепер, оскільки ми перші постраждали від них, відплатити їм за лихо, що вони нам заподіяли, і нехай я довідаюся про нещастя, яке на мене чекає, коли я піду в похід на цих людей, що колись уже їх поневоро-

лив фрігієць Пелоп [2], раб моїх батьків. Він так їх поневолив, що й дотепер ці люди та їхня країна мають ім'я того, хто їх поневолив» [3].

12. На цьому закінчилися промови на нараді. Прийшов час відпочинку, і Ксеркса почала непокоїти думка Артабана і, коли він відклав рішення до ночі, він подумав, що йому нема користі йти в похід на Елладу. Скоро він так подумав і дійшов до такого рішення, як ним оволодів сон. І ось тієї ночі, як переказують перси, він побачив сон, ніби до нього з'явився високий на зріст чоловік: «Отак ти, Персе, змінюєш свою думку і вирішуєш не вести своє військо проти Еллади після того, як ти наказав персам зібрати військо. Ну, не гаразд ти робиш, змінюючи свою думку, і є тут хтось, хто не вибачить тобі цього. Як ти вирішив у день, так і йди цим шляхом».

13. Так цей чоловік сказав уві сні Ксерксові, і потім здалося йому, що той полетів і зник. Коли розвиднилося, Ксеркс не надав цьому сновидінню жодного значення, але зібрав персів, яких він скликав і перед тим і так сказав їм: «Шановні перси! Пробачте мені, що я так різко змінюю своє рішення, бо я ще не досяг віку [1], щоб зріло розумувати, і ті, які заохочують мене зробити те, що ви знаєте, не залишають мені часу на міркування. Проте, коли я почув думку Артабана, в мене, як у молодого, забуяла кров і я кинув старій людині в обличчя найнедостойніші слова, але тепер я визнаю правильною його думку і піду за нею. Маючи тепер на увазі, що я змінив своє рішення піти в похід проти Еллади, будьте спокійні». Коли це почули перси, вони зраділи і почали його вихваляти.

14. Проте настала ніч і знову той самий сон з'явився Ксерксові і привид сказав йому: «Сине Дарія! Так ти відмовився привселюдно, як я бачу, від походу і зовсім не зважив на мої слова, неначе це тобі сказала якась нікчемна людина? Отже, знай, що коли ти одразу не підеш у цей похід, то ось які наслідки будуть для тебе: як за недовгий час ти став великим і славним, так незабаром ти знову станеш малим і незначним».

15. Ксеркс, заляканий сновидінням, скочив із свого ліжка і послав вісника, щоб той покликав до нього Артабана. Коли Артабан прийшов, Ксеркс сказав: «Артабане! Я на той час не був сповна розуму, коли кинув тобі образливі слова через твою добру пораду. Проте згодом, за деякий час я змінив свою думку і визнав, що треба зробити те, що ти мені порадив. Проте тепер, незважаючи на моє бажання, я не зможу піти за твоєю порадою, бо знай, коли я обмірковував це і змінив своє рішення, до мене уві сні з'явився привид і наполегливо не дозволяє мені йти за твоєю порадою і навіть загрожує мені жахливими наслідками, а після того зникає. Якщо це справді якесь божество, що посилає його до мене, і воно бажає, щоб неодмінно відбувся похід проти Еллади, то такий самий привид має з'явитися і до тебе з таким самим наказом. Тепер, я гадаю, може статися таке: візьми собі всі мої вбрання [1], надягни їх і сідай на мій трон, а потім піди і лягай на моє ліжко».

16. Так сказав йому Ксеркс, а Артабан, хоча спершу не послухався його, бо вважав за недоречне сісти на царський трон [1], нарешті, оскільки цар змусив його, виконав наказ, але перед тим, сказав: «Я, царю мій, однаково поважаю і ту людину, що правильно мислить, як і ту, що готова вірити тому, хто правильно говорить. Ти маєш обидві ці якості,

але тебе збочує з правильного шляху спілкування з лихими людьми. Це так, як море, що взагалі корисне для людей, на нього дмуть вітри і, як кажуть, не дають йому залишатися спокійним. Коли ти кинув мені ті гіркі слова, мене не стільки це засмутило, скільки те, що було запропоновано два рішення для персів; одне, яке роздмухувало пиху, і друге, що намагалося обмежити її, мовляв, погано, коли хтось навчає душу завжди бажати більшого, ніж вона має, і ось, я кажу, з цих двох рішень ти вибрав найнебезпечніше для тебе і для персів. Отаке тепер, коли ти прийняв найбільш правильне, ти кажеш, що хочеш відмовитися від походу на Елладу, бо якесь сновидіння, послане богом, відвідує тебе і не дозволяє тобі відмовитися від рішення піти в похід. Але, сине мій, мабуть, і це не від богів. Бо всі ці сновидіння, що крутяться і тут, і там, і з'являються людям, я тобі дам пояснення щодо них, адже я на стільки років старший від тебе. Вони бувають такими, що ми уві сні бачимо те, про що ми думали в день, а ми за останні дні настільки були зайняті цим походом. Але якщо випадково це не так, як я про нього гадаю, а справді буде, як ти сказав і я хочу сказати, нехай з'явиться і мені, так як і тобі, цей привид і дасть мені свій наказ. Незважаючи на все це, він не може з'явитися мені, коли я одягнений у своє вбрання, а не в твоє, коли я спатиму на своєму, а не твоєму ліжкові. Отже, так чи інакше він має з'явитися. Бо, хоч як там було, те, що ти бачив уві сні, воно, звичайно, не таке вже базглузде, щоб, побачивши мене, вважатиме, ніби це ти, судячи з убрання. Ну а якщо воно не візьме мене до уваги і не зволить з'явитися до мене, чи буду я в твоєму вбранні, чи в своєму, тоді як тебе воно часто відвідує, це треба нам тепер перевірити, бо якщо справді воно постійно відвідує тебе, тоді і я повірю, що воно послане богом. Втім, якщо твоє рішення залишається незмінним, хай буде по-твоєму і не треба тобі його змінювати, і я спатиму в твоєму ліжку. Ну, так я і зроблю тепер і хай воно і мені з'явиться. Але до тих пір я наполягатиму на своїй думці».

17. Так сказав Артабан, сподіваючись, що він зможе довести, що сказане Ксерксом не має значення, і зробив, як йому було наказано: надяг Ксерксове вбрання, сів на царський трон і, коли потім він пішов спати, і його переміг сон, до нього з'явився той самий привид, який з'являвся до Ксеркса, встав над Артабаном і сказав йому: «Ти той, хто намагається відвернути Ксеркса від походу на Елладу, мабуть через турботу про нього? Але ні в майбутньому, ні тепер тобі не вдасться відвернути того, що визначено долею. Що ж до Ксеркса, що з ним станеться, якщо він не схоче послухатися мене, я вже сказав йому самому».

18. Так загрожував Артабанові привид і водночас намагався виколоти йому очі розпеченим залізом. І Артабан схопився з ліжка, закричав, побіг і сів біля Ксеркса і розповів йому докладно, що він побачив уві сні і ще додав до цього: «Я, царю мій, як людина, що бачила досі руйнацію багатьох могутніх держав від інших менших за них, я не хотів, щоб твій юний вік призвів тебе до нещастя, бо я знаю, що негаразд бажати чогось надміру, я маю на увазі похід Кіра проти массагетів, а ще й похід Камбіса проти ефіопів і, нарешті, я брав участь із Дарієм у поході проти

скіфів. Про це я знаю і гадаю, що якби ти залишився спокійним, тебе благословляв би цілий світ. Проте, якщо тепер якась надлюдська сила штовхає нас проти еллінів, як здається, то на них обрушиться якась послана богом біда, і я сам зараз змінюю свою думку і підтримую твою. І ти сповісти персам наказ бога і накажи їм пристосуватися до перших твоїх указівок для підготування і здійснити всі твої заходи, бо сам бог дає нам свою підтримку, і наскільки це залежить від тебе, дивись, щоб не було чогось упущено». Після їхньої розмови вони були натхнені цим сновидінням і одразу, щойно розвиднілося, Ксеркс оголосив своє рішення персам, а Артабан, який перед тим єдиний виступав проти нього, тепер почав прискорювати підготування до походу.

19. Ксеркс уже остаточно вирішив почати похід, коли уві сні він побачив третє видіння, і коли про нього почули маги, то витлумачили його так, що в ньому йшлося про долю всієї землі і воно означало, що всі люди будуть підкорені Ксерксові. А сновидіння було таке: Ксерксові здалося, нібито він був увінчаний паростком маслини [1] і її віти покрили всю землю, а потім вінок, що був у ньому на голові, зник. Щойно маги дали своє тлумачення, одразу кожен із персів, що там зібралися, повернувся до своєї сатрапії і, оскільки кожен хотів одержати обіцяні подарунки, він доклав усіх зусиль, щоб виконати цареві накази, а Ксеркс почав збирати військо в кожному куточку Азії.

20. Протягом чотирьох років після підкорення Єгипту [1] він готував військо і все, що для нього потрібне, і наприкінці п'ятого року вирушив у похід із великою силою війська. Справді, з усіх походів, про які ми знаємо, це без сумніву був найбільший. І настільки, що похід Дарія проти скіфів порівняно до цього здавався мізерним, а також й інші походи, як похід скіфів, коли вони переслідували кіммерійців і вдерлися до країни мідійців, і підкорили майже всю Передню Азію, і поневолили її, за віщо пізніше Дарій хотів помститися на них, і навіть, як кажуть, похід Атрідів на Ілін, як і ще інший, що відбувся до Троянської війни, похід місійців і тевкрів [2], які пройшовши через Боспор у Європу, поневолили всіх фракійців і дійшли до Іонійського моря і далі на південь до ріки Пенея.

21. Всі ці походи, що відбулися колись, та крім них ще й інші, не можна було порівняти з цим Ксерксовим походом. І, справді, яких тільки народів не вів із собою з Азії на Елладу Ксеркс, які потоки вони поосушували, п'ючи воду, крім великих рік? Одні з них приставили кораблі, інші повинні були приставляти піхоту, ще іншим наказано було крім війська та кораблів дати судна для перевезення коней, ще іншим приставити довгі кораблі [1] для будування мостів, та ще іншим продовольство і кораблі.

22. І насамперед, оскільки відряджені в попередні походи зазнали катастрофи, пливучи навколо Афону, Ксеркс перед тим за три роки провадив роботи на цьому Афоні. В Елаюнті [1] на Херсонесі стояли на якорі трієри і, відпливаючи звідти, загони всіх народів, що були у війську, по черзі один за одним копали землю під ударами канчуків, копали також і мешканці Афонської області. Догляд за роботами доручено було Бубарієві, сину Мегабаса, і Артахаєві, сину Артая, обидва вони були

персами. Афон — це велика і славнозвісна гора, яка доходить до моря і залюднена. Там, де вона знижується з боку суходолу, ця гора становить свого роду півострів, що з'єднується перешийком завдовжки приблизно в дванадцять стадій. Цей перешийок рівний і має лише невеликі підвищення з боку моря, там, де місто Акант [2] і до протилежного міста Торони. На цьому перешийку, де закінчується гора Афон, є еллінське місто Сана, а також інші міста за Саною на Афоні, які Перс захотів зробити не розташованими на півострові, а на острові, а вони такі: Діон, Олофікс, Акротоон, Тассос, Клеони. Це міста на Афоні.

23. А ось як приступили до прокопування каналу варвари [1], спершу розподіливши дільниці землі між народами. Спочатку вони провели пряму лінію через Сану, а коли канал заглибився, одні з них залишилися на глибині і продовжували копати, інші ввесь час передавали викопану землю іншим, що стояли вище від них на риштуваннях. Ці брали і передавали ще іншим, які були нагорі, виносили і викидали землю. Коли у всіх інших, за винятком фінікійців, завалилися прямовисні стіни каналу, їм доводилося виконувати подвійну роботу, бо вони робили верхню і нижню частину каналу однакової ширини і від цього ставалися завали. Проте фінікійці і в інших справах виявляли свою досвіченість, так і в цій справі. Коли вони за жеребом одержали свою дільницю, то почали копати, залишаючи в горішній частині подвійну ширину, ніж ширина самого каналу. Коли вони продовжували копати, рівчак звужувався і, нарешті, коли вони дійшли до дна, то ширина його була така, як і в інших. Там була галява, на якій улаштовано базар і торгівлю, що ж до хліба для робітників, то їм постійно привозили борошно з Азії.

24. Як я роблю висновок у своєму умі, Ксеркс наказав прорити канал [1] через свою пиху, він хотів цим показати свою силу і залишити щось на спогад про неї. Бо можна було без усяких зусиль перетягти кораблі через перешийок, а він наказав прорити канал до моря такої ширини, щоб у ньому могли пропливти на веслах дві трієри одна поряд з іншою. Тим-таки людям, що копали канал, було наказано перекинути мости через річку Стрімон.

25. Так він порядкував і водночас наказав приготувати для мостів кодоли з папірусу та білого льону [1]. Це він доручив фінікійцям та єгиптянам. І ще доручив їм запасати харчі для війська, щоб не страждали від голоду люди та тварини, коли їх поведуть у похід на Елладу. Він запросив відомості про краї і дав наказ розмістити харчі по належних місцях, і щоб їх приставили туди з усіх кінців Азії, один сюди, а другий туди на вантажних суднах та поромах. Хоч як було, більшість збіжжя вони завезли до того місця Фракії, що називається Левке Акте [2], інші перевезли його до Тіродізи [3] в області Перінта, ще інші — до Доріска, інші — до Еіони, що біля Стрімону, і ще інші, нарешті, до Македонії, всі відповідно до одержаних наказів.

26. Поки вони виконували доручену їм справу, на цей час усе сухопутне військо було зосереджено і вирушило з Кріталлів у Каппадокії [1] з Ксерксом на чолі в Сарди, бо там було наказано зосередитися всьому війську, яке мало йти суходолом разом із самим Ксерксом. Хто тоді з усіх начальників привів із собою найкраще озброєне військо

і одержав у винагороду царські дари, я цього не знаю, навіть я не знаю нічого, чи тоді йшлося про це. Коли вони переправилися через ріку Галій, вони вступили у Фрігію і, перетягши її, прибули в Келайни [2], звідки витікають джерела ріки Меандру і ще однієї, не меншої від нього, що має назву Катарракт. Вона витікає просто з агори Келайнів і вливається в Меандр. Там висить шкіра силена Марсія, яку згідно з фракійським переказом здер із нього Аполлон і повісив її там.

27. До цього міста прийшов і залишився там лідієць Піфій [1], син Атія, і надзвичайно розкішно почастував усе царське військо і самого Ксеркса, і охоче дав гроші на військові витрати. Коли Піфій передав цей цінний дар, Ксеркс запитав присутніх там персів, хто такий цер Піфій і які він має статки, що може дати стільки грошей. І вони відповіли йому: «О царю! Це той, що подарував твоєму батькові Дарію золоту чинару та золоту виноградну лозу. Він і тепер найбагатша людина на світі після тебе, наскільки ми знаємо».

28. Ксерксові здалися дивними ці останні слова і він сам повторив своє запитання Піфієві, яке той має багатство. І той відповів йому: «Царю мій! Я не утаю і не посилатимуся на щось, ніби я не знаю, яке моє багатство: я знаю, яке воно і скажу тобі точно, яке воно, бо одразу, скоро я довідався, що ти йдеш у похід на Елладу, я захотів дати тобі гроші на війну і з'ясував, і підрахувавши виявив, що маю срібла дві тисячі талантів і золота чотири мільйони дарейків без сімох тисяч. І все це я передаю тобі в дар: як на мене, то мені досить того, що маю від своїх рабів і від земель».

29. Так він сказав, а Ксеркс, дуже цим задоволений, відповів: «Друже лідійцю! Я відтоді, як покинув перську землю, досі не зустрічав людину, яка б хотіла виявити таку гостинність моєму війську і яка б прийшла до мене і без усякої вимоги дала б гроші на війну, крім тебе. А ти розкішно почастував моє військо і дав багато грошей. Отже, я дам тобі як винагороду такі почесні дари: я проголошую тебе моїм другом і ще дам тобі сім тисяч статерів, яких тобі не вистачає до чотирьох мільйонів, щоб у тебе була повна сума і округле число. Тепер ти візьми собі сам те, що придбав, і будь завжди таким, як тепер, і якщо ти так зробиш, ти не жалкуватимеш ні зараз, ні в майбутньому».

30. Це він сказав йому і так і зробив, і далі продовжив свій шлях на захід. Він пройшов через фрігійське місто, що називається Анава, оминув озеро, де добувають сіль, і прибув до Колоссів [1], великого міста Фрігії. Там річка Лік спадає в яругу, зникає в ній [2] і знову з'являється на відстані приблизно п'яти стадій і вливається в Меандр. Виступивши з Колоссів, військо прибуло на кордон Фрігії та Карії, в місто Кідрари, де стоїть стовп, поставлений Крезом, щоб позначити в написі кордон обох цих країн.

31. Із Фрігії він перейшов у Лідію, де шлях поділяється на дві галузі і одна з них ліворуч веде до Карії, а той, що праворуч, веде до Сардів, і якщо хтось піде цим шляхом, йому неодмінно доведеться переправитися через Меандр і пройти через місто Каллатеб, де люди займаються виготовленням меду з тамарикса та пшениці. Ідучи цим шляхом, Ксеркс надибав на чинару [1], яку за її красу обдарував золотими оздобами,

і доручив піклуватися про неї одного з своїх «безсмертних»[2], а на другий день він прибув до столиці Лідії.

32. Прибувши в Сарди, він послав вісників до Еллади, щоб вони зажадали землю і воду і заздалегідь приготували обід для Царя: він відрядив посланців із вимогою землі до всіх інших міст, за винятком Афін і Лакедемона. Після цього ще й удруге він послав зажадати землю та воду через таке міркування: всі, хто перед тим не дали цього посланцям Дарія, він був певний, що вони тепер, злякавшися, дадуть. Отже, саме про це він хотів дізнатися і для цього відрядив своїх вісників.

33. Згодом він, підготувавшись, вирушив до Абідоса. Тим часом ішли роботи для з'єднання мостом Азії з Європою. Є там на Геллеспонтському Херсонесі, між містами Сестом і Мадітон, скеляста коса[1], яка випинається в море навпроти Абідоса, де пізніше, за кілька років, коли стратегом був Ксантіпп[2], син Аріфрона, афіняни спіймали перса Артаікта[3], правителя Сеста, і прибили його живцем до дошки: перед тим він загнав жінок у святилище Протесілая в Елаюнті і там знущався з них.

34. Отже, в напрямі до цієї коси і, виступивши від Абідоса, вони почали будувати мости, ті, кому було наказано це робити, один міст із кодолами з білого льону робили фінікійці, інший єгиптяни з кодолами з папірусу. Сім стадій має протока від Абідоса до протилежного берега. Вже міст було перекинуто, коли знялася страшна буря і порозбивала на тріски всі мости.

35. Коли про це довідався Ксеркс, він у гніві наказав шмагати Геллеспонт триста разів і кинути в море пару кайданів. Я чув навіть, що крім того він послав туди інших майстрів, щоб вони затаврували Геллеспонт[1]. Напевне відомо, що Ксеркс, коли шмагали Геллеспонт, наказав повторювати такі варварські та безглузді слова: «Гірка вода, владар накладає на тебе цю кару, бо ти його образила, а він тебе нічим не скривдив. І цар Ксеркс перейде через тебе, чи ти хочеш, чи ти не хочеш цього. І справедливо, звичайно, ніхто з людей не принесе тобі жертви, ти каламутна та солона річко!» І не лише море він наказав покарати в такий спосіб, а ще наказав відрубати голови тим, хто наглядав за спорудження мостів на Геллеспонті.

36. І ті, кому була доручена ця неприємна справа, виконали її, а інші будівники знову почали споруджувати міст[1]. І ось як вони їх споруджували: зв'язали між собою як підпору для моста шістдесят пентеконтер і трієр і як підпору для іншого моста триста чотирнадцять, і їх розташували під прямим кутом до течії з Понту Евксіну і навпроти течії Геллеспонту так, щоб течія тримала кодоли натягненими. Зв'язавши їх, вони кинули величезні якорі, одні для моста з боку Понту Евксіну супроти вітрів, що дмуть із Понту, та інші для другого моста з боку заходу та Егейського моря, західного та південного вітрів. У трьох місцях поміж пентеконтер і трієр вони залишили проходи, щоб там могли проплитви, коли треба, до Понту або з Понту вузькі суда до Єгипетського моря. Після цього вони натягли кодоли з суходолу, накрутивши їх дерев'яними коловоротами, але на цей раз вони не використали окремо кодоли кожного гатунку, а використали для кожного моста дві кодоли з білого льону і чотири з папірусу. Щодо їхньої товщи-

ни і на вигляд вони були одинакові, але льняні були порівняно важчими, бо важили один талант кожен лікоть. Коли вони пов'язали обидва береги протоки, вони розпиляли стовбури дерев, надали їм однакової ширини з мостами і розмістили їх рядами на натягнутих кодолах, а потім поклали на них навхрест інші бантини. Потім поверх них поклали дошки, а на ці міцно закріплені дошки насипали землю і, втрамбувавши її, зробили з обох боків мостів загороди, щоб в'ючні тварини та коні не лякалися моря, побачивши його з мостів.

37. Коли було закінчено будування мостів [1] і роботи на Афоні, прийшла відомість, що і насипи в гирлах каналу уже готові, що їх зробили на випадок наводнення, аби не заливало водою гирла каналу, закінчено і самий канал, тоді військо, яке зимувало і було зовсім готове, скоро настала весна, вирушило в похід із Сардів, щоб попрямувати до Абідоса. Воно вже вирушило, коли сонце покинуло своє місце на небі і зникло, хоча не було хмар, щоб його закрили, і небо було зовсім чисте, а вдень настала темрява [2]. Коли Ксеркс це побачив, він щось зрозумів, збентежився і запитав магів, що це могло віщувати. Вони йому відповіли, що це пророкує еллінам [3] зруйнування їхніх міст, бо, сказали вони, еллінам сонце дає знамення про майбутнє, а персам — місяць. Коли це почув Ксеркс, він дуже зрадів і продовжив свій похід.

38. Коли лідієць Піфій, який ішов на чолі війська, перелякався від цього небесного явища і з сміливістю, яку йому навіяли Ксерксові дари, прийшов до Ксеркса і сказав йому: «Великий владарю! Я хотів би попросити тебе, щоб ти зробив для мене щось, що для тебе незначне, але для мене, коли я одержу це, має велике значення». Ксеркс уявляв собі, що він попросить його щось інше, а не те, що його попросив, відповів йому, що виконає його прохання, і наказав йому переказати його прохання. І той, щойно це почув, насмілився і почав: «Великий владарю! В мене п'ятеро синів і вийшло так, що всі вони служать у твоєму війську, яке йде в похід на Елладу. Отже, царю мій, зглянься на мій вік і відпусти з свого війська хоча б одного з моїх синів, старшого, аби він піклувався і про мене, і про моє майно. А інших чотирьох візьми з собою і я бажаю тобі здійснити все, що ти задумав і повернутися живим і здоровим!».

39. Ксеркс страшенно розлютився і так відповів йому: «Негіднику! Ти наважився, коли я сам виступаю в похід на Елладу і тягну з собою і моїх синів, і братів, і родичів, і моїх друзів, ти наважився клопотати про твого сина, ти, мій раб, який мусить мене супроводити з усією своєю родиною, і навіть і з своєю жінкою? Тепер пам'ятай таке, що у вухах людей перебуває їхня душа, яка, почувши щось корисне для неї, наповнює радістю тіло, а почувши щось протилежне до цього, спалахує гнівом. Отже, оскільки ти зробив уже багато доброго та обіцяв ще зробити, ти не хвалитимешся, що перевершив царя в щедрості, але через те, що тепер ти змінився і поводишся з такою безсоромністю, ти не матимеш того, що заслужив, але трохи менше від того. Тебе і чотирьох твоїх синів рятує обов'язок гостинності, але один, якого ти так любиш, він заплатить своїм життям за твою хибу». Після такої відповіді він наказав одразу тим, справою яких було виконувати такі накази, знайти старшого сина Піфія, розрізати його навпіл, а потім повісити одну

половину його тіла праворуч на шляху, а другу половину — ліворуч і цим шляхом має пройти військо. Вони виконали це і після цього там почало проходити військо.

40. Першими пройшли носильники та в'ючні тварини, а за ними військо з різних народів упереміш, а не окремо. Коли половина цього війська пройшла, утворився на шляху порожній проміжок, і так ідучи вони не стикалися з царським почтом. Перед царем ішли тисяча добірних вершників із усіх персів, далі тисяча списоносців і вони також вибрані з усіх персів. Вони тримали списи вістрями додолу [1]. За ними виступали десятеро священних коней, що називалися нісайськими, розкішно прикрашених. (Вони називаються нісайськими конями ось через те, що в Мідії є велика рівнина, що називається Нісайон. Отже, ці величезні коні пасуться на тій рівнині.) За цими десятьма кіньми їхала священна колесниця Зевса [2], яку везли вісім білих коней, а позаду від цих коней ішов пішки візник, тримаючи віжки, бо, звичайно, жодна людина не може стояти на цій колесниці. Далі за ними їхав сам Ксеркс на колесниці, яку везли нісайські коні. Поряд із ним ішов візник, на ім'я Патірамфій, перс, син Отана.

41. У такому порядку виступав Ксеркс із Сардів і, коли йому хотілося, він пересаджувався з колесниці на критий візок. За ним ішли списники, найхоробріші і найшляхетніші з персів, тримаючи списи за звичаєм оберненими долі. Далі їхали вершники, ще тисяча добірних персів, а за кіннотою ще десять тисяч добірних персів, які йшли пішки. Тисяча з них на нижньому кінці списа замість ремінців мали золоті гранатові яблучка і вони оточували ще інші дев'ять тисяч, а ті, яких вони оточували, мали срібні гранатові яблучка. Золоті яблучка мали ще ті, що тримали списи вістрями долі, а ті, що йшли безпосередньо за Ксерксом, мали на списах яблука. За цими десятьма тисячами йшли слідом десять тисяч кінних персів. За цією кіннотою було залишено порожній простір в дві стадії, а за ним ішло інше нерегулярне військо.

42. Перське військо з Лідії підійшло до річки Каїку і до місійської країни, а посуваючись далі за Каїк, залишило ліворуч гору Кан [1], через Аттарней до міста Карена. А звідти перетяло рівнину Теби [2] і пройшло біля міста Атраміттея і Пеласгійського Антандра. Обійшовши зліва Іду, воно заглибилося в область Іліона. І коли вони заночували в передгір'ях Іди, загримів грім і на військо впали блискавки і повбивали чимало людей.

43. Коли військо прибуло до ріки Скамандр [1], яка була першою рікою, відтоді, як вони вирушили з Сардів, і почали переправлятися, води Скамандра пересохли і їх не вистачило щоб напилося військо і тварини. Отже, кажу, ледве Ксеркс прибув до цієї річки, він зійшов на Пріамів Пергам, який йому дуже кортіло відвідати. Огледівши його, він запитав і йому докладно все з'ясували. Він приніс у жертву тисячу биків Афіні Іліонській [2], а маги зробили зливання на честь героїв. Після завершення цих обрядів уночі на табір напав панічний страх. Коли розвиднилося, вони вирушили звідти, залишивши ліворуч міста Ройтейон, Офрініон і Дардан, який межує з Абідосом, і ще ліворуч залишили Гергіту [3], місто тевкрів.

44. Коли вони прибули в Абідос, Ксеркс побажав оглянути всі свої війська. І оскільки для нього було споруджено абідосцями за наказом царя на одному горбі [1] бельведер із білого мармуру, там він сидів і дивився на узбережжя і оглядав сухопутне військо та кораблі. Коли він так дивився, йому заманулося побачити змагання в швидкості кораблів. Відбулося це змагання, і переможцями виявилися фінікійці з Сідона, і він був у захваті від цього змагання і від свого війська.

45. Коли він побачив, що ввесь Геллеспонт укрито кораблями, а всі узбережжя та рівнини Абідоса рояться людьми, Ксеркс на одну мить почув себе найщасливішим, а потім заплакав.

46. Це помітив Артабан, його дядько з боку батька, той, що спочатку так невимушено висловив свою думку і спробував був відмовити Ксеркса від походу на Елладу, ця людина побачила, що Ксеркс заплакав і запитала його: «Царю мій! Наскільки протилежне одне до одного, те, що сталося з тобою зараз і те, що було невдовзі перед тим: я хочу сказати, що спершу ти був у захваті, а зараз плачеш». Ксеркс відповів йому: «Я думав, наскільки взагалі коротке людське життя, і занедужала душа моя, що з усіх них, яких, звичайно, так багато, за якісь сто років жоден не житиме». Тоді Артабан, відповідаючи, сказав йому: «Є ще й інше, від чого ми страждаємо в нашому житті, ще гірше від цього. Адже протягом нашого життя, що таке коротке, нема людини такої щасливої ні серед оцих, ні серед інших, яка б через те, що з нею ставалося не один раз, а багато разів, не хотіла краще померти, ніж жити. І нещастя, що з нами трапляються, та хвороби, що нас мордують, роблять так, що наше життя здається нам довгим, хоч воно, насправді, коротке. Отже, смерть, коли наше життя своє тягарем для нас, буває бажаним визволенням, і бог, який дав нам випробувати в нашому житті якусь насолоду, виявляється в цьому заздрісним».

47. Ксеркс на це відповів такими словами: «Артабане! Доля людини саме така, як ти це описуєш, але залишимо це осторонь, не будьмо зосереджуватися на таких сумних думках, бо в наших руках тепер наше щастя. Лише скажи мені: якщо те, що ти бачив у своєму сні, не зробилося б тобі таким ясним, ти додержувався б твоєї колишньої думки, коли намагався відрадити мене від походу на Елладу, чи змінив би свою думку? Ну, скажи мені відверто». Артабан відповів йому так: «Царю мій! Видіння, що з'явилося мені уві сні, я бажаю, щоб так і відбулося, як воно наказало і ми обидва бажаємо. Проте я і тепер ще побоююся і не маю душевного спокою, коли роздумую над усім цим і зокрема, коли бачу, що дві речі, найважливіші за всі, виявляються ворожими тобі».

48. На це Ксеркс відповів так: «Дорогий мій чоловіче, що це за дві речі, такі ворожі для мене? Що саме з цих двох? Може ти хочеш сказати щось про кількість сухопутних військ і гадаєш, що еллінське військо значно перевищує наше, або наш флот гірший за їхній флот, або і те й інше? Отже, я хочу сказати тобі, на твій погляд, здається, що наші сили менші від їхніх, тоді можна було б швидко набрати ще й інші».

49. Артабан відповів йому: «Царю мій! Звичайно, розумна людина не може сказати нічого недоброго про наше військо, ні про число кораблів. І якщо ти набереш більше людей і кораблів, ці обидві речі, про які

я тобі кажу, стануть ще більш ворожими для тебе. І обидві вони — це земля та море. Адже море не має ніде, я гадаю, такої великої гавані, яка, коли здійметься буря, могла б умістити ввесь цей флот і забезпечити безпеку кораблів. І тим більше, що потрібна не одна якась гавань, але треба, щоб були гавані по всім узбережжям, поблизу яких ти пливтимеш. А коли не буде гаваней, щоб там притулитися кораблям, знай, що доля порядкує людьми, а не люди долею. І тепер, коли я виклав тобі одну з двох небезпек, я розповім тобі про другу. Земля, май це на увазі, є ворожою тобі з такої причини. І якщо навіть, припустимо, на твоєму шляху не буде жодної перешкоди, дедалі ти ітимеш, посуваючись наосліп, тим більш ворожою вона стає для тебе, бо скільки б не щастило людині, вона ніколи не задовольняється. І так у твоєму випадку, якщо ніхто не чинитиме тобі опору, я кажу, що простір країни збільшуватиметься, коли минатимуть дні, і призведе до голоду. Найкращим для людини є, коли вона посувається з обережністю і накреслює свої плани, зважаючи на все, що може з нею статися, а у виконанні планів виявляє сміливість».

50. Ксеркс так відповів Артабанові: «Артабане! Про все це ти дуже розумно міркуєш, проте не треба тобі всього лякатися і так докладно на все зважати. Бо природно, якщо ти хочеш у кожній справі, яка перед нами виникає, зважити на всі можливості, ти ніколи нічого не довершиш і краще поводитися сміливо і в такий спосіб уникнути хоча б половини сумних наслідків, ніж заздалегідь лякатися всього, що може відбутися і так нічого ніколи не закінчити [2]. Знову, якщо зважатимеш на кожну думку, яку тобі висловлюють, і не протиставиш їй свої грунтовні заперечення, ти допустиш помилку, як і той, хто висловив думку, протилежну твоїй. Це призводить до однакових наслідків: як може хтось, будучи людиною, знати щось напевне? Це, як гадаю, зовсім неможливо. Отже, люди дії, здебільшого виграють, а інші, які вдаються до дрібниць і вагаються, програють. Бачиш, якої могутності досягла Персія. Коли б царі, що були переді мною, дотримувалися б політики, схожої на твою, або не додержуючись такої політики, мали б таких радників, ти не побачив би ніколи, що Персія досягла такої могутності, а тепер ті, хто нехтували небезпеками, довели її до цієї висоти. Отже, великі досягнення звичайно досягаються з великими небезпеками. А ми, бажаючи наслідувати їх, починаємо наш похід в найчудовішу добу року і, поневоливши всю Європу, повернемося, ніде не зазнавши голоду і не наразившися на якусь іншу прикрість. По-перше, тому, що ми веземо з нами велику кількість харчів, а крім того, куди б ми не вступили, в нас буде досить збіжжя, яке вирощують мешканці тих країв, адже люди, проти яких ми йдемо, хлібороби, а не кочовики».

51. Після того Артабан сказав: «Царю мій! Оскільки ти не дозволяєш нікому ні перед чим вагатися, проте прийми від мене одну пораду, бо коли йдеться про багато справ для обговорення, воно неодмінно затягається. Кір, Камбісів син, підкорив персам і змусив виплачувати данину всю Іонію, за винятком Афін [1]. Отже, цих людей я раджу тобі не вести аж ніяк проти їхніх батьків, бо і без них ми зможемо подолати наших ворогів. Адже вони, якщо підуть разом із нами, неодмінно будуть

або найнесправедливішими, намагаючись поневолити свою метрополію, або будуть найсправедливішими, допомагаючи афінянам зберегти їхню свободу. Отже, коли вони будуть найнесправедливішими, вони не принесуть нам багато користі, а коли вони будуть найсправедливішими, тоді вони спроможуться завдати багато шкоди твоєму військові. Отже, згадай і про давнє прислів'я, що людина одразу після початку не може передбачати кінець».

52. На це Ксеркс відповів: «Артабане! В думках, які ти висловив, ти без сумніву помиляєшся і, власне, в тому, що боїшся, чи не зрадять нас іонійці через свої почуття, що про них ми маємо найнадійніший доказ: і про це ти й сам можеш судити та й інші, які супроводили Дарія в поході на скіфів, бо тоді вони могли чи знищити все перське військо, чи врятувати його, проте вони виявили свої почуття справедливості та відданості і не завдали нам жодної шкоди. Крім того, вони залишили в нашій країні своїх дітей і своїх жінок і все своє майно, і тобі не спало на думку, що вони могли б учинити нам прикрості. Отже, і цього не слід тобі побоюватися, але будь певний і постарайся захистити мою родину та мою державу, бо лише тобі серед усіх я доручаю моє берло».

53. Так він сказав і відіслав Артабана до Сусів, а потім покликав до себе найславніших персів. Коли вони прийшли до нього, він звернувся до них із такою промовою: «Я вас покликав, шановні перси, і я хочу, щоб ви були хоробрими людьми і не принизили подвигів наших предків персів, великих і подиву гідних, щоб кожен із вас зокрема і всі ви разом приклали всі зусилля, бо висока мета, яку ми поставимо перед собою, рівною мірою обходить усіх нас. Я попереджую вас, щоб у цій війні ви використали всі ваші можливості і ось із якого приводу: згідно з відомостями, що я їх маю, люди, проти яких ми виступаємо, хоробрі і якщо ми їх переможемо, вже жодне військо на світі не зможе чинити нам опір. А зараз помолімось богам, які протегують нашій перській країні, і нехай почнеться похід».

54. Цього дня вони готувалися до походу, а наступного дня чекали на схід сонця, бо хотіли побачити його і палили на мостах різні пахощі і вкладали на шляху миртове гілля. Щойно піднялося над обрієм сонце, Ксеркс зробив зливання на честь моря з золотого келеха і водночас виголосив молитви до сонця [1], щоб із ним не сталося якогось лиха, що могло б завадити йому завоювати Європу, поки він не дійде до її краю. Після молитви він кинув келих у Геллеспонт, а також іще золотий кратер і перський меч, який називається акінаком. Про ці речі я не можу сказати з певністю, чи він кинув їх у море як присвячені сонцеві, чи він розкаявся в тому, що наказав відшмагати Геллеспонт, і хотів виправити зроблений ним у гніві вчинок і кинув ці речі як дар морю.

55. Коли закінчилися ці церемонії, почала проходити мостом, тим, що з боку Понту Евксіну, вся піхота та вся кіннота, а тим мостом, що з боку Егейського моря — обоз та обслуга. На чолі виступили десять тисяч персів, усі з вінками на голові, а за ними основні частини війська, що склалися з суміші різних народів. Вони проходили цілий день і ще наступного дня, попереду вершники і ті, що тримали списи вістрями додолу. І вони також мали вінки на голові. За ними йшли священні коні

і священна колесниця, потім їхав сам Ксеркс і списоносці, та тисяча вершників, а позаду все інше військо. Водночас і кораблі вирушили до протилежного узбережжя. Проте я чув, що цар пройшов мостом після всіх.

56. Коли Ксеркс переправився в Європу, він оглянув своє військо, що посувалося під ударами батогів. Його військо йшло протягом семи днів і семи ночей, не зупиняючись ні на хвилину. Ксеркс уже перейшов через Геллеспонт, коли, як кажуть, один геллеспонтець сказав: «Зевсе! Навіщо ти прибрав образ перса і змінив ім'я Зевса і назвався Ксерксом і привів із собою машканців усієї землі і хочеш згубити Елладу, хоча в твоїй руці було таке зробити і без усього цього?»

57. Коли всі отак пройшли і були готові продовжити похід, там сталося чудо, якому Ксеркс не надав значення, хоч його легко було розтлумачити: отже, кобила народила зайця. Це чудо ясно означало, що Ксеркс поведе своє військо проти Еллади з такими пишністю та бундючністю, але щоб урятувати своє життя, повернеться до того місця, з якого вирушив, біжачи як заєць. На той час, коли він був у Сардах, сталося ще одне чудо, що стосувалося до нього, одна ослиця народила віслюка з двома статевими органами, чоловічим над жіночим.

58. Обом цим явищам Ксеркс не надав жодного значення і продовжував свій похід у супроводі піхоти, а флот, пливучи з Геллеспонту [1], проходив уздовж берегів у напрямі, протилежному до просування піхоти. Флот плив на захід до мису Сарпедонія, куди він мусив прибути і перебувати там, а сухопутне військо йшло через Херсонес у напрямі до сходу сонця, маючи праворуч могилу Геллі, дочки Атаманта, а ліворуч місто Кардію, і пройшло містом, що називається Агора [2]. Звідти воно завернуло до затоки, що називається Мелас, пройшло через річку Мелас, води якого не вистачило для війська, вона пересохла, пройшло через цю річку, від назви якої називається і та затока, рушило далі на захід, пройшло еолійське місто Айнос [3] і озеро Стенторіду і, нарешті, прибуло в Доріск.

59. Фракійський Доріск [1] — це узбережжя і велика рівнина, яку перетинає велика річка Гебр. На цій рівнині побудовано вежу, що має назву Доріск, у якій розміщено Дарієм перську залогу, відтоді коли він вирушив у похід на скіфів. Це місто Ксеркс уважав за підхоже, щоб улаштувати там огляд і підрахувати кількість свого війська, і це він зробив там. Коли навархи всіх кораблів, що прибули в Доріск, за наказом Ксеркса підвели свої кораблі до берега, поблизу Доріска, де розташовані міста самофракійців Сала і Зона, і там, де берег закінчується славетним мисом Серрейон [2]. Ця область за давніх років належала кіконам. До цього берега причалили кораблі і їх витягли на сушу, щоб вони просохли і щоб їх полагодити. Тим часом Ксеркс приступив до підрахування свого війська.

60. Скільки людей приставив кожен народ, я не можу сказати напевне (бо ніхто про це не каже), але загальна кількість сухопутного війська доходила до одного мільйону семисот тисяч [1]. Підрахування провадили в такий спосіб: зібрали в одне місце десять тисяч людей і, поставивши якнайщільніше один до одного, потім окреслили їх навколо

рисою. Окреслили і відпустили ці десять тисяч воїнів, а потім за цією рисою кола спорудили огорожу заввишки до пупа людини. Побудували її і завели до цього огородженого місця інших, аж поки їх не перерахували всіх у такий спосіб. Після підрахування їх розподілили за народностями.

61. Ось які народи взяли участь у поході [1]: перси, які мали такий одяг і озброєння: на голові в них були м'які головні убори, так звані тіари, на тілі в них були хітони з рукавами різних кольорів і панцири з залізних лусочок, схожих на риб'ячу луску. На ногах у них були штани, а замість щитів вони мали плетениці з верболозу, а під ними висіли сагайдаки. Списи в них були короткі, а луки великі, стріли з очерету і, крім того, на правому стегні в них із пасів звисали кинджали. Начальником їх був Отан, батько Аместріди, Ксерксової дружини. За давніх років елліни називали персів кефенами, а вони самі та сусідні з ними народи називали їх артайцями. Проте, коли Персей, син Зевса та Данаї, прибув до Кефея, сина Бела, і взяв собі за жінку його дочку Андромеду, вона народила йому сина і йому дали ім'я Перс і цього сина він залишив там, бо сталося так, що Кефей не мав нащадків чолочівої статі. Тоді від нього одержали ім'я перси [2].

62. Мідійці пішли в похід одягнені так само, бо справді це вбрання було мідійським, а не перським. Начальником у мідійців був Тігран, із роду ахеменідів. За давніх років усі називали їх аріями [1], але коли з Афін прийшла до цих аріїв Медея з Колхіди, вони змінили свою назву. Так розповідають про себе самі мідійці. В кіссійців, що пішли в похід, усе вбрання було однакове з персами, але замість тіар у них були мітри [2]. Проводирем у кіссійців був Анаф, син Отана. Гірканці мали озброєння однакове з персами, а на чолі їх був Мегапан, який пізніше став правителем Вавілону.

63. Ассірійці, що були в поході, на голові мали мідяні шоломи, сплетені з дротів у якийсь варварський спосіб, що його важко описати, а їхні щити, списи та кинджали були подібні до єгипетських, а крім того, вони мали дерев'яні дубини, уткнуті залізними цвяхами, на ассірійцях були льняні панцири. Елліни називали їх сірійцями, але варвари називали їх ассірійцями. (Серед них були й халдеї.) Їхнім начальником був Отасп, син Артахая.

64. Бактрійці, що були в поході, мали на голові убори, які дуже були схожі з уборами персів, але їхні луки були з очерету, як це було звичним у їхній країні. Вони мали також короткі списи. Саки, тобто скіфи, мали на голові високі гостроверхі капелюхи і були одягнені в штани, мали луки, як у своїй країні, кинджали і ще сокири, що називаються сагари. Вони були аміргійськими скіфами, їх називали саками, бо перси всіх скіфів називають саками. Начальником бактрійців та саків був Гістасп, син Дарія і Атосси, Кірової дочки.

65. Індійці були у вбраннях з дерева [1] і луки в них були очеретяні, і стріли очеретяні з залізними вістрями. Такі були вбрання та озброєння індійців. А їхнє військо було під командою Фарназатра, сина Артабата.

66. Арії були озброєні мідійськими луками, а все інше озброєння було в них таке, як у бактрійців. Начальником аріїв був Сісамн, син

Гідарна. Він командував ними, а парфами та хорасмійцями — Артабаз, син Фарнакія, согдами — Азан, син Артая, гандаріями та дадікеями — Артіфій, син Артабана.

67. Каспії, одягнені в кожухи, мали свої очеретяні луки та акінаки і так вирушили в похід. Такий був у них одяг і зброя, а їхнім начальником був Аріомард, брат Артіфія. Саранги вирізнялися своїми пофарбованими одягами і в них було взуття, що сягало їм аж до колін, їхні луки та списи були однакові з мідійськими. Їхнім проводирем був Ферендат, син Мегабаза. Пактії мали на собі одяги з шкіри і свої луки та кинджали. Їхнім начальником був Артаінт, син Ітамітра.

68. Утії, міки та парікації мали вбрання і озброєння таке саме, як пактії. Начальниками утіїв і міків були Арсамен, Даріїв син, а парікаціїв Саромітр, син Ойобаза.

69. Араби мали на собі довгі підперезані хітони [1], з правого боку довгі вигнуті тугі луки. Ефіопи були одягнені в шкури левів та пантер, їхні луки були довгі, зроблені з фінікових пальм, не коротші від чотирьох ліктів, а стріли в них маленькі очеретяні, а вістря в них замість залізних із загострених кам'янців, із таких, як використовують для різьблення печаток, а мали вони ще й списи, в яких вістрями були загострені роги газелей. Крім того, мали вони дубини з залізними цвяхами на них. Коли вони йдуть у бій, вони змазують половину свого тіла крейдою, а іншу охрою. Начальником арабів та ефіопів, які мешкають далі на південь від Єгипту, був Арсам, син Дарія і Артістони, Кірової дочки, яку Дарій кохав найбільше за всіх своїх жінок і наказав зробити її статую з карбованого золота [2].

70. Начальником ефіопів, які мешкають далі на південь від Єгипту, і арабів був Арсам, а східні ефіопи [1] (бо в поході брали участь і ті й інші) були об'єднані з індійцями, але нічим не відрізнялися від західних ефіопів, крім волосся і мови. Справді, в східних ефіопів волосся пряме, а в тих, що з Лівії, волосся кучеряве, як ні в кого більше на світі. Ці азіатські ефіопи мали вбрання та зброю здебільшого таку саму, як індійці, але на голові в них була шкіра, здерта з конячої голови разом із вухами та гривою. Грива в них була замість китиці, а конячі вуха стояли сторчма, для захисту замість щитів вони використовували журавельні шкіри.

71. Лівійці йшли на війну одягнені в шкури, використовуючи дротики з затверділими на вогні вістрями. Начальником у них був Масаг, син Оаріза.

72. Пафлагонці йшли в похід, маючи на голові плетені шоломи. В них були маленькі щити, не дуже довгі списи, також мали вони дротики та кинджали, а на ногах у них було взуття, що сягало аж до колін. Лігії та матієнці, і маріандінці, і сірійці йшла на війну одягнені, як пафлагонці. Цих сірійців називали перси каппадокійцями. В пафлагонців та матієнців проводарем був Дот, син Мегасідра, а в маріандінців і лігійців та сірійців — Гобрій, син Дарія і Артістони.

73. Озброєння фрігійців було майже таке, як і пафлагонців із незначними видозмінами. Ці фрігійці, на той час, коли вони перебували в Європі і жили там разом із македонцями, називалися бріги, а коли

переселилися в Азію, разом із країною змінили і свою назву на фрігійців. Вірмени мали таке саме озброєння, як і фрігійці, бо вони були переселенцями з Фрігії [1]. Їх обох проводарем був Артохм, чоловік однієї з дочок Дарія.

74. У лідійців озброєння було майже таке, як у еллінів. За давніх часів лідійці називалися майонами, ала згодом змінили назви і стали називатися лідійцями від Ліда, сина Атія. Місійці мали на голові свої шоломи, маленькі щити і дротики, вістря яких робили твердими, обпалюючи у вогні. Вони — переселенці з Лідії і від гори Олімпу [1] називаються олімпіанами. Начальником лідійців та місійців був Артафрен, син Артафрена, той, що висадився в Марафоні разом із Датієм.

75. Фракійці пішли в похід, маючи на голові лисячі шкури. Вони були одягнені в хітони, а поверх хітонів у них були широкі різнобарвні плащі. На ногах у них було взуття з шкури маленьких оленів, були в них іще дротики та легкі щити і маленькі кинджали. Вони, коли переселилися до Азії, почали називатися бітінцями, але перед тим, за їхніми власними переказами, вони називалися стрімоніями, бо мешкали на берегах Стрімону. З їхньої країни, кажуть, їх вигнали тевкри та місійці. Проводарем азіатських фракійців був Бассак, Артабанів син.

76. (Пісідійці) мали маленькі щити з необробленої волової шкури і кожен із них мав по два списи лікійського виробництва, а на голові в них були бронзові шоломи. На шоломі в них були прикріплені волові вуха та роги, зроблені з бронзи, а зверху була китиця. Їхні ноги були обмотані стрічками з червоної тканини. В країні цього народу є пророче святилище Арея [1].

77. Майонійські кабалії, що називаються ласоніями, озброєні так, як кілікійці, і про це я розповім, коли моє оповідання дійде до опису кілійського війська. Міліайці мали короткі списи, а їхні плащі трималися пряжками. В деяких із них були лікійські луки, а на голові в них були шкіряні шоломи. Проводарем усіх їх був Бадр, син Істана.

78. Мосхи мали на голові дерев'яні шоломи, щити в них були маленькі, а наконечники списів були великі. Тібаренці, макронці та моссінойкі пішли в похід, маючи однакові з мосхами спорядження. Спільним начальником був і в мосхів і в тібаренців Аріомард, син Дарія та Пармії, дочки Смердія, сина Кіра, а в макронців і моссінойків — Артаікт, син Хорасма, який був правителем Сеста на Геллеспонті.

79. Мари мали на голові плетені шоломи, в них були маленькі шкіряні щити і дротики. Колхи на головах мали дерев'яні шоломи, в них були маленькі щити з необробленої волової шкури, короткі списи і, крім того, ножі. Проводарем марів і колхів був Фарандат, син Теаспа. Алародії і саспейри пішли в похід озброєні, як колхи. Їхнім проводарем був Масістій, син Сіромітра.

80. Острів'яни Червоного моря, які йшли у похід слідом за іншими, були мешканцями островів, що на них цар визначив перебування для вигнанців. Вони мали вбрання та озброєння майже таке, як і мідійці. В цих острів'ян проводарем був Мардонт, син Багая. Його було вбито в битві при Мікалі наступного року [1] після цих подій.

81. Ці були народи, що брали участь у поході на суші, і складали

піхоту. На чолі різних загонів війська стояли ті, яких я перелічив. Це вони їх вишикували та підраховували, вони призначили тисяцьких і десятитисяцьких, а десятитисяцькі призначили сотників та десятників. Одні були начальниками полків [1], а інші начальниками загонів кожному народу.

82. Отже, ті, про яких було сказано, були начальниками різних частин війська, а ними та взагалі всім сухопутним військом командував Мардоній, син Гобрія, і Трітантайхмій, син Артабана, який висловив думку проти того, щоб відбувся похід на Елладу, обидва вони сини братів Дарія і відповідно двоюродні брати Ксеркса, і Смердомен, син Отана, і Масістій, син Дарія та Атосси, і Гергій, син Аріаза, і Мегабіз, син Зопіра.

83. Вони були стратегами [1] взагалі всіх сухопутних військ, крім десяти тисяч. Стратегом цих десяти тисяч добірних персів був Гідарн, Гідарнів син, а ці перси називалися безсмертними з такої причини: якщо хтось випадково не був у їхньому числі, або тому, що помер, або через хворобу, на його місце обирали когось іншого і так їх не було не більше, не менше десяти тисяч. Серед усіх цих народів перси вирізнялися найбільшою пишнотою і вони були й найхоробрішими. Їхнє спорядження було таким, як я вже описав, крім того, вони відрізнялися ряснотою золотих прикрас, які в них були. За ними їхали візки, в котрих були їхні наложниці і численні слуги, розкішно одягнені. Призначувані для них харчі перевозилися на верблюдах та в'ючних тваринах окремо від поживи для всіх інших воїнів.

84. Усі ці народи вміють їздити верхи, але вони не дали воїнів для кінноти за винятком лише таких. Перські вершники мали спорядження таке, як і їх піхота, лише дехто серед них мали на голові якісь дивовижні убори з карбованих міді та заліза.

85. Існує ще такий народ кочовиків, що його називають сагартіянами, за походженням і за мовою споріднений із персами, а спорядження його почасти перське, почасти пактійське. Вони давали вісім тисяч вершників. За своїм звичаєм вони не мають зброї ні з бронзи, ні з заліза, але в них є кинджали. Як зброю вони використовують аркани [1], сплетені з ременів і з ними вони виступають на війні. І ось у який спосіб на війні поводяться ці люди. Коли вони зближуються з ворогами, вони кидають свої аркани, на кінці яих є зашморги. На кого вони накинуть аркан, чи на коня, чи на людину, вони тягнуть його до себе, і того, хто заплутується в ременях, вони вбивають. Ось у такий спосіб вони б'ються на війні. Їх було приєднано до перського війська.

86. Мідійська кіннота мала таке саме спорядження, як і їхня піхота, також і у кіссіїв. Індійці мали таке саме озброєння, як і їхня піхота, і в них були верхові коні та колесниці, а в колесниці були запряжені коні та дикі віслюки [1]. Бактрійські вершники мали таке саме спорядження, як і їхня піхота, також і у каспійців. Лівійці були споряджені, як і їхня піхота і всі вони були на колесницях. Каспійці та паріканійці були озброєні так, як і їхня піхота, але всі вони їхали на верблюдах [1], які своєю швидкістю не поступалися перед конями.

87. Лише ці народи дали кінноту, а число вершників доходило до

восьмисот тисяч, не рахуючи верблюдів та колесниць. Всю кінноту було поділено на полки і в останній лаві були араби, бо коні не могли зносити верблюдів і через це їх поставили останніми, щоб вони не лякали коней.

88. Проводарями кінноти були Армамітр і Тітай, сини Датія. Третього проводаря кінноти, Фарнуха, хворого залишили в Сардах. А захворів він через те, що, коли вирушали з Сардів, із ним сталося нещастя. Коли він їхав верхи, під ноги коня кинувся якийсь собака і кінь, не побачивши його перед тим, зіпнувся дибки і скинув додолу Фарнуха. Коли він упав, в нього пішла з рота кров і, нарешті, від цього він захворів на сухоти. Щодо коня, то з ним одразу зробили, як наказав Фарнух: його відвели на те місце, де він скинув свого господаря і відрубали йому до колін ноги. Фарнух утратив свою посаду полководця.

89. Число трієр доходило до тисячі двохсот семи і їх приставили такі народи: фінікійці з палестинськими сірійцями [1] дали триста трієр, а спорядження в них було таке: на голові вони мали шоломи майже схожі на еллінські, одягнені вони були в льняні панцири, мали щити без зовнішнього обідка і ще дротики. Ці фінікійці за давнини мешкали, згідно з їхнім власним переказом, на узбережжях Червоного моря, а звідти перейшли до Сірії і вся ця область аж до Єгипту називається Палестиною. Єгиптяни [2] дали двісті кораблів. Вони на своїх головах мали плетені шоломи, а щити в них були з широкими зовнішніми обідками, списи для морських боїв та великі бойові сокири. Більшість із них були в панцирах і мали великі ножі. Таке було в них озброєння.

90. Кіпріоти дали сто п'ятдесят кораблів, і ось яке було їхнє спорядження: в їхніх царів на головах були мітри, а всі інші мали перські гостроверхі шапки, а все інше в них було, як і в еллінів, за переказом самих кіпріотів ось яке їхнє походження [2]: деякі з них прийшли з Саламіну [1] та з Афін, інші з Аркадії [2], інші з Кітносу, інші з Фінікії, а ще інші — з Ефіопії [3].

91. Кілікійці дали сто кораблів. А ось яким було їхнє спорядження: на головах у них шоломи, а замість звичайних щитів у них були маленькі щити з необробленої шкури, одягнені вони були у вовняні хітони і кожен із них мав два дротика та меч, дуже схожий на єгипетський ніж. Вони за давніх років називалися гіпахейцями, а свою назву одержали від Кіліка [1], сина фінікійця Агенора. Памфілійці [2] дали тридцять трієр, а озброєння в них було однакове з еллінами. Ці памфілійці походили від тих, що прийшли з Трої, а потім роз'їхались в різні сторони разом із Амфілохом і Калхантом.

92. Лікійці дали п'ятдесят кораблів. На них були панцири та поножі, вони мали луки з кизилу, очеретяні стріли без оперення та дротики. Крім того, вони були одягнені в козячі шкури, які звисали з рамен, а на головах вони мали шапки, увінчані пір'ям [1], були в них також кинджали та серпи. Лікійці походили з Кріту і називалися термілами, але потім одержали свою назву від імені афінянина Ліка, сина Пандіона.

93. Азіатські дорійці дали тридцять кораблів. Озброєння в них було однакове з еллінами і вони прибули з Пелопоннесу. Карійці дали сімдесят кораблів, а озброєння в них було таке саме, як у еллінів, але вони

мали серпи та кинджали. Як вони називалися перед тим, я вже сказав у перших розділах [1].

94. Іонійці дали сто кораблів, а озброєння в них було еллінське. Іонійці поки вони жили на Пелопоннесі в області, що тепер називається Ахаія, а перед тим, як прибули на Пелопоннес Данай [1] і Ксут, вони називалися айгіалейськими пеласгами, як каже еллінський переказ, а від Іона, сина Ксута одержали назву іонійці.

95. Острів'яни дали сімнадцять кораблів і були озброєні, як елліни. І вони були пеласгійським народом [1], але пізніше стали називатися іонійцями ось із якої причини, як і іонійці дванадцятьох малоазійських міст [2], які прибули з Афін. Еолійці [3] дали шістдесят кораблів. Їхнє спорядження таке саме, як і еллінів, і як це каже еллінський переказ, за давніх часів вони називалися пеласгами [4]. Мешканці берегів Геллеспонту [5], крім абідосців, бо абідосцям було дано наказ царя залишатися там, де вони були, і охороняти мости. Вони взяли участь у поході і дали сто кораблів, а спорядження в них було таке саме, як в еллінів. Вони були переселенцями іонійців і дорійців.

96. Отже, на всіх кораблях були загони персів, мідійців та саків. Із усіх тих, яких я перелічив, найшвидші кораблі були в фінікійців, а серед фінікійців — у сідонців. Усі вони і ті, що були в сухопутному війську, мали своїх тубільних начальників, яких я тут не перелічую, бо це не є завданням моєї історії [1]. А це ще й тому, що начальники кожного народу не варті того, щоб я їх називав, а крім того, в кожного народу було стільки начальників, скільки було міст. Вони брали участь у поході не як стратеги, а як і всі інші воїни, як невільники. Втім усіх стратегів, що мали повну владу і були начальниками загонів кожного народу, з числа персів, я вже назвав.

97. На флоті начальниками були такі: Аріабігн, син Дарія, і Прексасп, син Аспатіна, і Мегабаз, син Мегабата, і Ахемен, син Дарія, а ескадри іонійців та карійців очолював Аріабігн, син Дарія і дочки Гобрія. Стратегом ескадри єгиптян був Ахеймен, рідний брат Ксеркса, а стратегами інших ескадр були двоє інших. Число тридцятивесельних та п'ятдесятивесельних і маленьких швидких та вантажних суден [1] для перевезення коней сягало трьох тисяч.

98. Найвидатнішими серед тих, що були на флоті, звичайно, крім стратегів, були такі: з Сідона Тетрамнест [1], син Аніса, з Тіра — Маттен [2], син Сірома [3], з Арада — Мербал [4], син Агбала, з Кілікії Сієннесій, син Оромедонта, з Лікії — Кіберніск, син Сіка, з Кіпру Горг [5], син Херса, і Тімонакт, син Тімагора, а з Карії — Гістіай [6], син Тімна, Пігр, син Гісселдома, і Дамасітім, син Кандавла.

99. Про інших воєначальників я не згадую, бо не маю такого обов'язку, але роблю виняток для Артемісії [1], яка викликає в мене найбільший подив, бо ця жінка взяла участь у поході проти Еллади. Коли помер її чоловік, вона взяла владу до своїх рук, а в неї був ще малий син, і хоч ніхто її не зобов'язував, вона пішла в похід через свою любов до пригод і через свою мужню відвагу. Її ім'я, як я сказав, було Артемісія, вона була дочкою Лігдама і з боку батька походила з Галікарнасса, а з боку матері — з Кріту. Вона була царицею Галікарнасса, Косу, Нісіру

та Калімну і дала п'ять кораблів. Узагалі, в усьому флоті, звичайно, після сідонських кораблів, її кораблі з усіх, що попливли в похід, були найславнішими і серед усіх, хто взяв участь у поході, вона давала Цареві найкращі поради. Людність міст, які я назвав і яких вона була царицею, я це підкреслюю, була дорійською. Мешканці Галікарнасса походили з Тройзена, а інших міст — із Епідавра [2].

100. Досить уже того, що я сказав про регулярне військо. Коли було підраховано і вистроєно військо, Ксеркс забажав сам пройти серед його лав і оглянути. І він здійснив це бажання, стоячи на колесниці і проїжджаючи між лавами кожного народу, і він запитував, а його писарі записували відповіді, поки він не проїхав від одного краю до іншого піхоти та кінноти. Закінчивши, коли кораблі з суходолу спустили на море, Ксеркс із колесниці пересів на один із сідонських кораблів [1] і, сидячи там під золотим навісом, він пропливав перед носами кораблів і опитував, як це він робив, оглядаючи сухопутне військо, залогу кожного корабля і наказував записувати відповіді. Навархи, вивівши кораблі у відкрите море на відстань чотирьох плетрів, повернули їхні носи до суходолу, вишикували їх і підготували залоги як до бою. А Ксеркс, пропливаючи між носами кораблів і берегом, продовжував свій огляд.

101. Коли він пройшов уздовж лінії кораблів і зійшов на берег, то покликав до себе Демарата, сина Арістона, який супроводжував його в поході на Елладу. Ксеркс покликав його і поставив таке запитання: «Демарате! Зараз мені заманулося спитати тебе дещо. Адже ти еллін, як я знаю від тебе самого та від інших еллінів, із якими мені доводилося спілкуватися, і ти походиш із міста не з найменших і не з найслабіших. Отже, скажи мені тепер таке: чи чинитимуть елліни мені опір і чи наважаться підняти на мене руку. Бо я маю таку думку, що ніколи, навіть, якби всі елліни порозумілися між собою і всі інші люди, що живуть там на заході, не спроможні протистояти моєму нападу і тим більше, що вони не об'єднані. Незважаючи на все це, я хочу знати і твою власну думку, що ти на це скажеш?» Отаке він йому поставив запитання, а той відповів йому: «Царю мій! Що ти волієш краще, щоб я тобі сказав саму правду, чи те, що тобі приємне?» І Ксеркс наказав йому сказати правду і додав, що не злоститиметься на нього і ставитиметься до нього, як і перед тим.

102. Коли це почув Демарат, він йому сказав: «Ну, тоді, царю мій, оскільки ти мені щиро наказуєш сказати тобі правду, я скажу так, щоб потім ти не обвинуватив мене, ніби я брешу. Я почну з того, що елліни завжди приятелювали з бідністю, але з нею пов'язується їхня відвага, наслідок мудрості еллінів і їхньої суворої дисципліни, і через свою відвагу елліни цураються і бідності і поневолення. Я, звичайно, хвалю всіх еллінів, що мешкають у дорійських краях, але те, що я скажу, це стосується не всіх, а лише лакедемонців. Насамперед, що це зовсім неможливе, щоб вони прийняли твої пропозиції, які означають поневолення Еллади, а потім вони виступлять проти тебе з війною, навіть і тоді, коли всі інші елліни встануть на твій бік. Що ж до їхнього числа, не питай мене, скільки їх є, щоб вони наважилися виступити, бо якщо

тисячі ворогів візьмуть участь у поході, вони все одно воюватимуть із тобою, чи буде їх менше, чи більше».

103. Ксеркс засміявся, почувши такі його слова і сказав: «Демарате! Ну, що це в тебе зірвалося з язика? Тисяча людей зможе воювати з таким численним військом? Ну, а тепер скажи мені, ти запевняєш, що сам був царем цих людей. Чи ти зараз погодився б воювати проти десяти людей? А проте, якщо всі ваші громадяни такі, як ти їх зображуєш, тоді, звичайно, ти як їхній цар, мусиш, згідно з вашими законами, упоратися з удвічі більшим числом. Отже, якщо кожен із них вартий того, чого варті десятеро з мого війська, від тебе сподіваюся, що ти вартий двадцятьох і тоді можна виправдати твої слова. Проте, якщо ви всі такі на зріст, як і ти і всі інші елліни, що часто приходять порозмовляти зі мною, і всі ви так хвалитеся, тоді май на увазі, чи не будуть твої промови безпідставною хвастовитістю. Ну, а тепер я розберу цю справу на підставі суворої логіки. Як це можливо, щоб тисяча людей, чи десять, чи п'ятдесят тисяч могли б боротися з таким численним військом, навіть якщо всі вони однаково вільні і не підпорядковані одній людині? Адже якщо їх п'ять тисяч, на кожного з них прийдеться більше як тисяча наших. Отже, коли вони були б під владою лише однієї людини, як це є в нас, тоді, боячись цього одного, вони могли б виявитися хорошими всупереч своїй природі. Якщо їх підганяють батогами, можливо, вони виступили б і проти численного ворога, хоча б їх і було менше. Проте, коли вони вільні, вони не зроблять ні того, ні іншого. Я навіть гадаю, якщо в них і в нас було б рівне число, навряд чи елліни могли б воювати лише проти самих персів. Те, про що ти кажеш, буває в нас, але це не дуже звичайне, щоправда, це буває нечасто. Я хочу сказати, що перси моєї гвардії погодилися б воювати один проти трьох еллінів. Про це ти не знаєш і тому кажеш такі дурниці». На це відповів Демарат.

104. «Царю мій! Я і спочатку знав про це, що коли я тобі скажу правду, я не скажу тобі нічого приємного для тебе. Проте, оскільки ти мене змусив сказати тобі чисту правду, я сказав тобі, як стоїть справа з спартанцями. Про те, наскільки тепер я їх люблю, краще за всіх, ти сам знаєш, їх, які скинули мене з посади і відібрали в мене всі успадковані мною привілеї, і зробили мене позбавленим вітчизни і вигнанцем, але твій батько прийняв мене і дав мені житло і чим жити. Чи це не природно, щоб розумна людина відштовхнула від себе прихильність, якою її оточили, і навпаки, щоб вона її не дуже цінила. Я не скажу, що можу битися ні з десятьма, ні з двома, а якщо залежатиме від мене, навіть із одним воїном. А мене змусило б боротися, щось дуже важливе, тоді я можу боротися навіть із великою охотою з тими, які запевняють, ніби кожен із них вартий трьох еллінів. Так само і лакедемонці, коли б'ються сам на сам, не поступляться ні перед ким на світі, але коли вони об'єднані у військо, тоді нема на землі хоробріших за них людей. Бо хоч вони й вільні, але не з усіх поглядів. Адже над ними стоїть владар — це закон і його вони бояться далеко більше, ніж твої люди бояться тебе. І природно вони роблять те, що він наказує. А він завжди наказує їм те саме: він не дозволяє тікати з бойовища, скільки б там не було ворогів, але наказує залишатися на своїх місцях і там або перемогти, або бути вбити-

ми. Якщо тобі здається, що я кажу дурниці, то відтепер я волію краще мовчати про все. Але ти примусив мене сказати. Незважаючи на все це, царю мій, я бажаю, щоб усе сталося так, як ти хочеш» [1].

105. Таку відповідь дав Демарат, але Ксеркс зовсім не обурився, обернув усе на жарт і по-дружньому відпустив його. Порозмовлявши з ним, Ксеркс поставив там у Доріску правителем Маскама, сина Мегадоста, замість іншого, призначеного Дарієм, і вирушив із своїм військом через Фракію до Еллади.

106. Маскам, якого там залишив Ксеркс, так виявив себе, що Ксеркс лише йому посилав дари, як найкращому з усіх правителів, котрих призначав він сам, або Дарій, і він посилав їх щороку, так само і Артаксеркс, Ксерксів син, посилав дари нащадкам Маскама. Отже, у Фракії і в усіх містах Геллеспонту були поставлені правителі ще перед цим походом. Але всіх їх, крім правителя Доріска, і всіх, що були на Геллеспонті та у Фракії, прогнали після цього походу елліни. Проте правителя Доріска, Маскама, ніхто не спромігся прогнати, хоч багато хто намагався. Через це кожен перський цар посилає йому дари.

107. З інших, вигнаних еллінами, Ксеркс нічого так не шанував як хоробру людину, крім лише одного Богія з Еіона [1]. Він не переставав співати йому похвали та його синам, що залишилися жити в Персії, він віддавав йому почесті, бо справді Богій був гідний великої похвали. Він, обложений у місті афінянами та Кімоном, сином Мільтіада, і маючи можливість вийти з міста внаслідок переговорів і повернутися в Азію, не схотів так зробити, щоб не подумав Цар, нібито його було підкуплено, і він через боягузтво зберіг своє життя, але він чинив опір до останньої крайності. І коли вже в фортеці зовсім не залишилося харчів, він склав велике вогнище, а потім зарізав своїх дітей та свою жінку, наложниць, слуг і кинув усіх їх у вогонь, а після того все золото та срібло, що було в місті, він кинув через мури в Стрімон і, коли покінчив із цим і сам стрибнув у вогонь. Так його і досьогодні вихваляють цілком слушно перси.

108. З Доріска Ксеркс вирушив у похід на Елладу і всіх, кого він зустрічав на своєму шляху, він змушував іти з ним у похід, бо, як я вже сказав вище, вся країна аж до Фессалії була підкорена і виплачувала Цареві данину. Її підкорили Мегабаз, а після нього Мардоній. Посуваючись від Доріска, він спершу проминув самофракійські фортеці [1], з яких остання на заході була так звана Месамбрія [2]. З нею сусідить місто тасосців Стріма, а поміж ними протікає річка Лісс, у якій тоді не вистачило води для Ксерксового війська, коли в ній пересохла вся вода. Ця країна за давніх часів називалася Галлаїка, а тепер її називають Бріантіка. Треба відверто сказати, що вона власне належить кіконам.

109. Коли він перейшов через висохле річище річки Ліссу, він пройшов повз еллінські міста Маронейя, Дікая і Абдери [1]. Отже, він пройшов повз них і проминув славнозвісні озера, між Маронеєю і Стрімою озеро Ісмаріду, а біля Дікаї — Бістоніду, до якої вливаються води двох річок Траву і Компсату. В області Абдерів він не знайшов жодного вартого уваги озера, але дійшов до ріки Несту, що виливається в море. Після того він проминув на суходолі міста тасосців, а в області

одного з них є озеро, окружність якого сягає тридцяти стадій і в ньому багато риби, а вода в ньому солона. Його вода висохла остаточно, коли в'ючні тварини випили її. Це місто називається Пістір.

110. Отже, ці прибережні еллінські міста Ксеркс залишив ліворуч, ідучи далі. Фракійські племена, країною яких він проходив, були такі: пайти, кікони, бістони, сапаї, дербаї, едони та сатри. Серед них ті, що мешкали на узбережжях, мусили піти із флотом, а всі інші, крім сатрів, змушені були піти з сухопутним військом.

111. Сатри, наскільки я знаю, ніколи дотепер не були ніким поневолені, але єдині серед фракійців до моїх років залишалися вільними, бо вони мешкають високо в горах, під захистом усяких гатунків лісів і снігів і вони видатні войовники. В них є пророче святилище Діоніса. Це святилище побудовано на найвисокішій горі, а пророками в цьому святилищі є бесси з племені сатрів. І так само, як у Дельфах, пророчицею там є жінка. Більш там нема нічого видатного [1].

112. Перетявши цю країну, про яку я згадав, Ксеркс потім пройшов повз фортеці пієрійців [1], із яких одна має назву Фагрій, а інша — Пергам. У цих краях, проходячи повз ці фортеці, він залишив праворуч від себе гору Пангайон, яка є великою і високою горою і де існують копальні золота та срібла, що їх використовують пієри, одоманти і найбільше — сатри.

113. Він проминув країну доберів та пайоплів, пайонійських племен, що мешкають на північ від Пангайону, і пройшов на захід, поки не прибув до ріки Стрімону і до міста Еіона, правителем якого був Богій, котрий ще був живий і що про нього в мене вже йшлося трохи вище. Ця країна навколо гори Пангайону називається Філліда і простягається на захід до річки Ангіту, що вливається в Стрімон, а на півдні простягається аж до самого Стрімону, якому, щоб його власкавити, маги принесли в жертву білих коней [1].

114. Закінчивши цей магічний обряд та й ще деякі інші, вони попрямували до мостів, котрі вони знайшли готовими на річці Стрімоні в місцевості Едоніда, що називається Дев'ять Шляхів. Коли вони довідалися, що ця місцевість називається Дев'ять Шляхів [1], вони закопали живцем дев'ятеро хлопців і дев'ять дівчат із числа тубільців. Це такий перський звичай [2] закопувати живцем, так, наприклад, я чув, що Аместріда, Ксерксова жінка, коли стала старою, принесла в жертву богові, що, як кажуть, перебуває під землею, щоб подякувати йому, чотирнадцять синів знатних персів, наказавши поховати їх живцем.

115. Продовжуючи свій похід далі від Стрімону, військо пройшло прибережною місцевістю, яка тягнеться на захід і де розташоване еллінське місто Аргіл, повз яке він пройшов. Ця країна та інша на півночі від неї називається Бісалтія. Звідти, маючи ліворуч затоку біля храму Посейдона, він пройшов рівниною Сілея [1], що так називається, минаючи еллінське місто Стагір, і прибув до Аканта. Він забрав із собою на своєму шляху всі народи цих країв та всі інші, що мешкають навколо гори Пангайон, як він зробив із тими, про яких я згадав вище. Ті, що мешкали на узбережжі, були залучені до морського війська, а ті, що мешкали в горах понад морем, пішли в похід як піхота. Цей шлях, яким

пройшов із своїм військом Ксеркс, фракійці не обробляють і не засівають аж до моїх років, але дуже його шанують [2].

116. Коли, нарешті, Ксеркс прибув до Аканта, він оголосив відозву про те, що акантяни вважатимуться його друзями і подарував кожному з них мідійське вбрання і висловив їм своє задоволення з огляду на те, що, по-перше, вони згодні взяти участь у поході і, по-друге, за те, як він довідався, що вони дуже допомогли в спорудженні каналу.

117. Коли Ксеркс перебував в Аканті, сталося так, що захворів і помер той, хто мав доглядати над прокопуванням каналу, Артахай, із роду Ахеменідів, якого дуже шанував Ксеркс. Він щодо зросту був найвищим із персів (чотирьох пальців не вистачало, щоб він був на зріст у п'ять царських ліктів) і він мав гучний голос, як ніхто інший. Так Ксеркс дуже побивався і влаштував йому найпишніший похорон, усе військо працювало, щоб спорудити йому надмогильний курган. Цьому Артахаєві акантяни за велінням оракула приносять як героєві жертви і в молитві гучно називають його ім'я [1]. Отже, цар Ксеркс уважав утрату цього Артахая за велике нещастя.

118. Еллінів, які мусили влаштувати приймання перського війська і почастувати обідом Ксеркса, спіткало велике лихо, таке, що вони покинули свої спорожнілі домівки, бо тасосцям, котрі влаштували приймання і частування Ксерксового війська за свої міста на протилежному березі, Антіпатр, Аргеїв син, один із найвидатніших громадян, призначений для забезпечення цього, подав рахунок, в якому зазначив, що він витратив на частування чотириста талантів срібла.

119. Майже таке саме випало на долю інших міст згідно рахункам, що їх подали наглядачі за прийманням. Цей обід було підготовано заздалегідь і зроблено дуже уважно і ось як це було. Одразу, щойно довідалися від вісників, які переказали всім розпорядження, городяни розподілили між собою пшеницю і за кілька місяців намололи пшеничного та ячмінного борошна. Потім добре відгодували найкращу худобу, яку тільки могли закупити, відгодували сухопутних та водоплавних птахів у курниках та на ставках, щоб почастувати військо, і ще виготували з золота та срібла келихи та кратери та інше начиння, все, що ставлять на стіл. Це вони зробили для самого Царя і його співтрапезників, а для всіх інших воїнів вони заготували лише харчі. Куди б не приходило військо, скрізь було поставлено намет, де міг би відпочити сам Ксеркс, а інше військо розташовувалося просто неба. Коли наставала година обідати, ті, що забезпечували частування, не заспокоювалися ні на хвилину, а гості, скоро насичувалися, ночували там, а вранці знімали намет і забирали все можливе і віддалялися, не залишивши нічого після себе, все вони забирали.

120. Ось як добре сказав один абдерит, Мегакреонт. Він порадив абдеритам зайти в храми, всім без винятку, і чоловікам і жінкам, посідати там, як благальникам і просити богів вирятувати їх у майбутньому від половини халеп, що їм загрожували, а щодо минулого висловити їм щиру подяку, бо цар Ксеркс не мав звички їсти двічі на день. Якби він наказав їм приготувати йому також сніданок, схожий на обід, тоді їм довелося б вибирати, або не чекати на прибуття Ксеркса, або залишатися

на місці і чекати на більше нещастя, що могло б із ними статися. Звичайно, це було їм дуже важко, але вони виконували те, що їм було наказано.

121. Ксеркс із Аканта послав наказ начальникам флоту чекати на нього в Термі [1] і залишив флот пливти без нього (Терма розташована на Термайській затоці, а від неї і затока одержала свою назву), бо йому сказали, що звідти йде найкоротший шлях. До Аканта ось у якому порядку йшло військо з Доріска. Все сухопутне військо Ксеркс поділив на три частини. Одній частині він наказав іти вздовж узбережжя рівнобіжно з флотом. Її начальниками були Мардоній та Масіст. Інша третина війська мала наказ посуватися суходолом. Її начальниками були Трітантайхм і Гергій. Третя частина, з якою виступив він сам, ішла поміж обома іншими, маючи стратегами Смердомена і Мегабаза.

122. Морське військо, щойно одержало від Ксеркса наказ виступити, пройшло каналом, проритим на Афоні, який доходить аж до затоки, де розташовані міста: Асса [1], Пілор, Сінг і Сарта. Там із цих міст було взято військо, а потім флот відплив у напрямі до Термайської затоки. Він обігнув Ампел, Торонський мис і проплив повз такі еллінські міста, з яких узяв кораблі та війська: Торону [2], Галепс, Серміλу, Мекіберну і Олінт. Ця країна називається Сітонія.

123. Від мису Ампел, ідучи найкоротшим шляхом до мису Канастрай, що, як відомо, з усього півострова Паллени найбільше випинається в море, Ксерксів флот забрав кораблі та військо з Потейдаї [1], Афітія, Неаполя, Айги, Терамба, Скіони, Менди і Сани. Ці міста розташовані на місцевості, яка тепер називається Паллена, а колись називалася Флегра. Пливучи вздовж узбережжя цієї країни, він попростував до призначеного ним місця, після того, як узяв військо з міст, сусідніх із Палленою, які розташовані на узбережжях Термайської затоки, назви яких такі: Ліпак, Комбрея, Айса, Гігон, Кампса, Сміли і Айнея. Країна, де розташовано ці міста, називається ще й дотепер Кроссая [2]. З Айнеї, якою я закінчив перелік міст, звідти флот увійшов у власне Термайську затоку і підійшов до узбережжя Мігдонії і, нарешті, прибув до призначеного йому місця [3], до Терми і міста Сінда, і до Халестри на річці Аксії, що відокремлює Мігдонію від Боттіеї. На вузькій прибережній смузі цієї Боттіаїди, розташовано міста Іхни та Пелла.

124. В цих краях біля річки Аксія і міста Терми розташувалося морське військо, чекаючи на прибуття Царя, а Ксеркс із сухопутним військом пішов із Аканта найкоротшим шляхом через суходіл, щоб досягти Терми. Він посувався, перетявши Пайонію [1] і Крестоніку, до річки Хейдору, яка починається від країни крестонців, протікає через Мігдонію і вливається в море поблизу болота біля ріки Аксія.

125. Коли вони йшли цим шляхом, леви напали на їхніх верблюдів, що несли на собі харчі. Отже, часто в ночі приходили леви з своєї печери і не нападали ні на кого: ні на коней, ні на людей, але роздирали лише верблюдів. І я не можу сказати, що за причина була того, що змушувала левів не нападати на інших тварин, а нападати лише на верблюдів, на тварину, яку перед тим вони ніколи не бачили і не куштували її м'яса.

126. В тих краях існують численні леви та дикі бугаї [1] з великими рогами. Це такі, яких завозять до Еллади. Межею поширення левів [2]

є з одного боку річка Нест, що перетинає область Абдерів, і річка Ахелой, яка тече через Акарнанію. Ніде більше в усій Європі на схід за Нестом не можна побачити лева, і на заході від Ахелою на всьому материку, але вони існують лише в країні між цими двома ріками.

127. Скоро прибув до Терми Ксеркс, як зупинився там із своїм військом. Табір його війська далеко розтягнувся вздовж узбережжя. Він починався від міста Терми та Мігдонії аж до річки Лідії та Галіакмону, які з'єднуються і течуть в одному річищі, і відокремлюють Боттіаю від Македонії [1]. Отже, в цьому краю отаборилися варвари, а з річок, що я їх згадав, лише Ехедор, який витікає з Крестоніди, був єдиною, води котрої не вистачило, щоб напилося військо: вода в ній пересохла.

128. Ксеркс, коли кобачив із Терми фессалійські гори, Олімп та Оссу, які дуже високі, і, довідавшися, що між ними є вузька долина, якою тече ріка Пеней, і почувши, що там є шлях, котрий веде до Фессалії [1], побажав пропливти морем, щоб досягти до гирлів Пенею, бо він мав намір пройти горішнім шляхом через країну македонців, що мешкають у горах, і звідти прибути в країну перрайбів і пройти біля міста Гонна, бо йому сказали, що там йому буде зовсім безпечно. І негайно, ледве в нього виникло таке бажання, він так і зробив. Він сів на один із сідонських кораблів, на якому він завжди подорожував, коли хотів зробити щось подібне, і дав сигнал іншим кораблям вирушати, залишивши на місці сухопутне військо. Коли Ксеркс прибув туди і оглядів гирло Пенею, він удався у велике нерозуміння і, покликавши до себе провідників, запитав їх, чи можна було б скерувати ріку в інший бік, щоб вона вливалася в море в іншому місці.

129. Кажуть, що за давнини в Фессалії було озеро так, що воно з усіх боків було замкнено високими горами. Отже, на сході Фессалію замикають гори Пеліон та Осса, передгір'я яких з'єднуються, а на півночі височить Олімп, на заході Пінд, а на півдні — Отріс. Поміж цими горами, які я назвав, розташовується Фессалія, країна в западині. Отже, в цю долину спускаються з гір різні річки, з яких п'ять найважливіших [1] — це Пеней, Апідан, Онохон, Еніпей та Паміс. Ці річки, спадаючи в долину з гір, що оточують Фессалію, кожна з них із своєю назвою, з'єднуються, вливаючись до моря через одну вузьку долину, змішуючи свої води в одному річищі. Щойно вони об'єднуються, як Пеней стверджує своє ім'я і закреслює всі їхні назви. Кажуть, що за давніх часів, ця долина і вихід води ще не існували. Ці річки і, крім них також і озеро Бойбеіда [2], не мали назв, таких, як тепер, але вони там протікали, як і тепер, і своїми водами перетворювали всю Фессалію на море. Тепер самі фессалійці кажуть, що Посейдон створив цю долину, де тече Пеней і те, що вони кажуть, правдоподібне. Отже, той, хто вірить, що Посейдон робить землетруси на землі і що розколини, що їх робить землетрус,— це творіння цього бога, може сказати, щойно побачить оце, що і цю розколину зробив Посейдон, бо, як мені здавалося, що така ця розколина між горами.

130. Коли Ксеркс запитав тих, що були йому за провідників, чи є який інший вихід Пенею в море, вони, будучи добре обізнаними, відповіли йому: «Царю наш! Ця річка іншого виходу в море не має, але

лише оцей, бо вся Фессалія оточена горами». І відповідаючи їм, Ксеркс сказав: «Розумні люди ці фессалійці, бо, здається, вони заздалегідь вжили заходів і зрозуміли, крім усього іншого, що їхню країну можна швидко завоювати. Для цього, що треба було б зробити, це впустити в їхню країну ріку, перегородивши греблею вихід із долини і змінивши річище, в якому вона тече тепер, так, що вся Фессалія, крім гір, буде залита водою». Так він сказав, маючи на увазі Алевадів, бо фессалійці були першими еллінами, які піддалися Цареві, і Ксеркс гадав, що вони обіцяють йому від імені всього народу бути його друзями. Сказавши це, він оглядів усю місцевість і відплив до Терми.

131. Потім Ксеркс пробув кілька днів у Пієрії [1], бо третина його війська вирубала ліс на македонських горах, щоб усе військо могло там пройти до країни перрайбів. Вісники, знову послані в Елладу, зажадали землі, вже повернулися, одні з порожніми руками, інші, несучи землю і воду. Серед тих, які це дали, були фессалійці [2], долопи [3], айніанці, перрайби, локри, магнети, маліейці, ахейці з Фтіотиди, фіванці та інші беотійці, крім теспійців і платейців.

132. Елліни, які взялися за зброю проти варварів, заприсягалися [1], що коли вони переможуть ворогів і все вже заспокоїться, вони змусять тих, котрі піддалися персам, не будучи приневолені до цього, виплатити десятину прибутків богові Дельфів. Така була присяга, яку склали елліни [2].

133. Проте до Афін і до Спарти Ксеркс не послав вісників зажадати землі і це з такої причини. Коли перед тим із цією метою він послав до них вісників, афіняни кинули їх у прірву, а спартанці кинули їх у колодязь, сказавши їм, щоб звідти вони взяли землю та воду і віднесли їх до Царя. Ось із цієї причини Ксеркс не послав туди людей. Що саме мало статися з афінянами за те, що вони це зробили з вісниками, я не можу сказати, але згодом їхня країна та місто були розграбовані, але, я гадаю, це не сталося з такого приводу [1].

134. Хоч як там було, на лакедемонців обрушився гнів Тальтібія, вісника Агамемнона. Справді, в Спарті є святилище Тальтібія, існують ще й нащадки Тальтібія, що їх називають Тальтібіадами, і їм було дано привілей бути спартанськими вісниками. Проте після цієї події жертви, що їх приносили спартанці ніяк не були сприятливими для них. І це так було в них протягом тривалого часу. Це дуже непокоїло лакедемонців і вони тяжко зносили це, часто сходилися на зборах, і наказали вісникові оголошувати, чи не погодиться хтось із громадян померти заради Спарти. Спертій, син Анеріста, і Булій, син Ніколая, спартанці з шляхетських родин і найбільш заможних, зголосилися задовольнити Ксеркса з приводу Дарієвих вісників, убитих у Спарті. Отже, спартанці послали їх до мідійців, уважаючи, що вони посилають їх на смерть.

135. Дивовижною здається відвага цих людей, як і їхні слова. Отже, подорожуючи до Сусів, вони прибули до Гідарна. Цей Гідарн був стратегом війська прибережного краю Азії. Він запросив їх на обід, почастував їх і під час обіду запитав їх: «Шановні лакедемонці! Я дивуюся, чому ви не хочете стати друзями Царя. Я хочу сказати, хіби ви не бачите, як шанує Цар хоробрих людей? Чи ви не бачите мене на моїй посаді? Так само

і ви, коли підкоритесь Цареві (адже він вважає вас за хоробрих людей), кожен стане правителем у якомусь краї Еллади, що його дасть вам в правління Цар». На це вони дали таку відповідь: «Гідарне! Ця порада, що нас обходить, іде від людини, яка добре не розуміє, як стоять справи. Даючи нам таку пораду, ти судиш на підставі свого досвіду, ти не маєш іншого досвіду, бо що означає бути рабом, ти це добре знаєш, але що таке свобода, ти ще не спробував, чи вона солодка, чи ні, бо якби ти випробував її, ти порадив би нам битися за неї не списами, а сокирами». Отаку відповідь дали вони Гідарнові.

136. Коли вони дійшли до Сусів, спершу списоносці наказали їм, і для цього застосували силу, поклонитися, впавши долілиць перед Царем, вони відмовилися, сказавши, що не зроблять цього в ніякому разі, хоч списоносці намагалися нахилити їхні голови до землі, бо вони не звикли шанувати людей у такий спосіб і не прибули для цього. Коли вони якось визволилися від списоносців, то звернулися до Царя з такими словами: «Царю мідійців! Нас послали лакедемонці, щоб відпокутувати за смерть убитих у Спарті вісників». На ці слова Ксеркс із своєю великодушністю відповів, що він не уподібниться лакедемонцям, які порушили закони, що їх визнає ввесь світ, убивши вісників. Проте він ніколи не зробить того, в чому він обвинувачує спартанців, і також не вб'є їх, щоб помститися, і не загладить провини лакедемонців.

137. Так гнів Тальтібія за те, що зробили спартанці, одразу вщух, щойно Спертій і Булій повернулися в Спарту. Проте через багато років, як кажуть лакедемонці, коли сталася війна пелопоннесців із афінянами, його гнів знову спалахнув. Мені здається, що це може бути лише від божества. Отже, гнів Тальтібія обрушився на вісників і не вщухав, поки не був заспокоєний, і це було згідно законам справедливості. А те, що він уразив саме дітей цих людей, які з'явилися до Царя з причини гніву, сина Булія Ніколая та сина Спертія Анеріста, який, пливучи на торговельному судні з багатьма воїнами, захопив Галієї [1], де знайшли притулок утікаючі з Тірінта, це, звичайно, мені було цілком ясно, що воно було наслідком божої волі (через той гнів). Їх було послано лакедемонцями як вісників до Азії, але їх зрадив цар фракійців Сіталк, син Тера, та один абдерит, Німфодор, син Піфея, і їх було взято в полон там біля Бісанта на Геллепонті і перевезено до Аттіки, де їх убили афіняни, а разом із ними і одного корінфянина, Арістея, сина Адейманта. Але це сталося через багато років після походу Царя [2]. А тепер я повертаюся до мого попереднього оповідання.

138. Поширювалися чутки, ніби похід Царя скерований лише проти Афін, але Ксеркс виступив проти всієї Еллади. Хоча елліни вже давно були повідомлені про цей похід, але ця відомість не мала для всіх однакового значення. Ті з них, що дали Персові землю та воду, були певні того, що не зазнають нічого прикрого від варварів, але тими, які не дали, опанував великий страх, бо в Елладі не було достатньо кораблів, щоб учинити опір ворогам, і в більшості не було бажання взяти участь у війні, і вони навіть схилялися до того, щоб піддатися мідійцям.

139. Тут я мушу висловити одну думку [1], яка може викликати в більшості незадоволення, проте я її висловлю, бо вона відповідає істині

і я не вагаюся сказати про це. Отже, якби афіняни, перелякані небезпекою, що на них насувалася, покинули свою країну, або не покинувши її залишилися б і піддалися Ксерксові, ніхто б з еллінів не наважився б виступити проти Царя. Отже, якби ніхто не вчинив опору Ксерксові на морі, ось що відбулося б на суші. І хоча пелопоннесці спорудили багато укріплень на Істмі, союзники лакедемонців покинули б їх не тому, що вони зробили б це навмисне, але тому, що потреба змусила б їх так зробити, бо морське військо варварів заволодівало б їх містами один за одним і вони залишалися б зовсім самотніми, і хоча б відокремлені одні від одних, вони здійснювали б великі подвиги, а після були вславлені, все одно загинули б. Така була б їхня доля, або бачачи як інші елліни піддаються персам, вони почали б якісь переговори з Ксерксом. І так в обох випадках Еллада була б поневолена персами, бо я не можу зрозуміти, навіщо потрібні укріплення, що були побудовані на Істмі, якщо Цар панує на морі. Проте тепер якщо хтось скаже, що рятівниками Еллади були афіняни, він не буде далеким від істини, бо завдяки тому, що вони зробили, так чи інакше, було здобуто перемогу. Вони воліли, щоб Еллада була вільною і так вони перетягли на свій бік всіх еллінів, які не підкорилися персам, і, звичайно, з допомогою богів, відбили напад Царя. Навіть і оракули, що було одержано з Дельфів, страшні оракули, які посіяли паніку, не змусили їх залишити напризволяще Елладу, але вони виявилися стійкими і наважилися вчинити опір ворогові, що виступив проти їхньої вітчизни.

140. Отже, афіняни відрядили посланців до Дельфів, які бажали одержати оракули [1], коли вони в священній окрузі зробили все, що годилося [2], ледве вони зайшли в храм і сіли там, Піфія, ім'я якої було Арістоніка, дала їм такий оракул:

«Гей ви лихі бідолахи! Навіщо сидіти? Тікайте,
Ген-де край світу! Домівки та міста вершину покиньте.
Все в небезпеці жахливій у тебе, і тім'я і тіло,
Руки і ноги зазнають біди, всі суглоби і тулуб,
Все вони знищать, ніщо не залишиться цілим.
Полум'я й лютий Арей сірійський на колесниці.
Інших багато твердинь крім твоєї без жалю він згубить.
Храми безсмертних богів віддасть він вогню на поталу,
Нині ці боги стоять, гірким обливаючись потом,
Трусяться, пройняті страхом, а з гребня даху над ними
Кров торнотмаста струмує, нещасть неминучая провість.
Геть із храму тікайте, до лиха готуючи душу».

141. Почувши це, посланці афінян були охоплені великим сумом. Коли вони були так прикро вражені цим несприятливим оракулом, Тімон, син Андробула, один із найвидатніших дельфійських громадян, порадив їм, узявши віти благальників і вдруге попросити оракул у пророчому святилищі. Афіняни пішли за його порадою, прийшли туди і сказали: «Боже! Дай нам якийсь кращий оракул для нашої вітчизни, постався поблажливо до цих благальницьких віт, що ми їх тримаємо,

інакше ми не вийдемо з храму, але зостанемося тут на цьому місці, поки не помремо». Так вони казали, поки пророчиця не дала їм другий оракул:

«Там на Олімпі не може Паллада власкавити Зевса.
Марно благаючи батька, потоками слів велемудрих.
Знову скажу тобі слово, що буде міцніше за крицю,
Буде здобуто місця, на горбі, де оселя Кекропа [1],
Буде сплюжено ще Кіферона священну печеру.
Мур дерев'яний всевидячий дасть Олімпієць Афіні,
Цей серед інших руїн зостанеться сам непорушним.
Він урятує й тебе і дітей тобі милих у місті,
Ти не чекай непохитно приходу піхоти й кінноти,
Спину до них оберни, відступай, відходи обережно.
День ще настане і ти відіб'єш осоружного Перса.
О Саламіне святий! Дітей ти багато загубиш.
Там, як Деметри дари засівають, а згодом збирають».

142. Цей оракул посланці визнали менш зловісним за попередній і, справді, він і був таким, вони записали його і відбули до Афін. Коли повернулися і оголосили його на народних зборах, тоді було висловлено багато різних думок для пояснення цього оракулу, і, власне, дві протилежні, а саме: дехто з старіших казав, що, на його думку, оракул натякає на те, що Акрополь буде врятовано, адже колись його було оточено парканом із паліччя. Отже, вони вважали, що це і є дерев'яний мур [1]. Інші, навпаки, вважали, що бог натякає на кораблі, і наполягали на тому, щоб залишити осторонь усе інше і готувати до бою кораблі. Але тих, які казали, що кораблі це і є дерев'яний мур, непокоїли два останніх вірші, котрі вимовила Піфія: «О Саламіне святий! Дітей ти багато загубиш, Там, як Деметри дари засівають, а згодом збирають». Від цих віршів виникло збентеження в думках тих, які наполягали на тому, що кораблі — це дерев'яний мур, бо тлумачі оракулів розуміли так, що коли готувалися до морського бою, їм призначено долею бути переможеними у водах біля Саламіну.

143. Була тоді в Афінах людина, яка недавно відзначилася як одна з першорядних осіб у державі [1], ім'я її було Фемістокл, син Неокла. Ця людина заперечувала, що тлумачі оракулів правильно тлумачили їх, доводячи, що якби, справді, у вірші йшлося про афінян, бог, на її думку, не висловив би свій оракул так високомовно, і замість «О, святий Саламіне!» сказав би «Проклятий Саламіне», якби справді йшлося про те, що афіняни мали загинути біля нього, але для того, хто правильно тлумачить оракул, бог це сказав про ворогів, а не про афінян. Отже, він порадив їм готуватися до морського бою, бо там вони будуть за дерев'яними мурами. Таку думку висловив Фемістокл і афіняни вирішили, що вона краща за думку тлумачів оракулів, які наполягали на тому, що не треба готуватися до морського бою і, коротко кажучи, вони радили зовсім не чинити опору, але покинути [2] Аттіку і оселитися десь в іншому місці.

144. Перед тим ще одна думка [1] Фемістокла з іншого приводу була визнана за найкращу. Це було на той час, коли державна казна афінян

одержала значні суми з копалень[2] на Лавріоні і кожна особа мала безпосередньо отримати свою долю в десять драхм[3]. Тоді Фемістокл умовив їх змінити рішення і відмовитися від такого розподілу і на ці гроші побудувати двісті кораблів[4] для війни, а він мав на увазі війну з егінцями. Справді, ця війна, яка тоді почалася, врятувала Елладу, бо змусила афінян стати моряками. Ті кораблі тоді не було використано за призначенням, для якого їх було побудовано, але вони згодом придалися для Еллади. Отже, кораблі, побудовані перед тим, були в розпорядженні афінян і їм довелося побудувати ще й інші. Після одержання оракулу вони порадилися і вирішили згідно з порадою бога виступити проти варварів, які йшли на Елладу, на своїх кораблях і з усім своїм військом спільно з еллінами, які хотіли приєднатися до них.

145. Отакі оракули було дано афінянам. Тоді елліни зібралися в одному місці, керуючись найкращими почуттями щодо Еллади і почали радитися[1], обмінялися думками і запевненнями у взаємній довірі, і на своїй нараді вирішили, що передусім їм треба покласти кінець усякій ворожнечі і війнам, що тривали між ними, а їх було втягнено ще й в деякі інші війни, але безсумнівно найбільшою була війна між афінянами та егінцями. Потім, довідавшись, що Ксеркс із своїм військом перебуває в Сардах[2], вони вирішили послати в Азію шпигунів, щоб зібрати відомості про цареві війська і послати в Аргос вісників, щоб скласти союз проти персів, а ще інших послали до Сіцилії, до Гелона, сина Дейномена, і на Керкіру просити допомоги для Еллади, а ще інших на Кріт із думкою про те, що треба порозумітися для спільної справи, бо страшна небезпека загрожувала однаково всім. Щодо військової сили Гелона, казали, що вона дуже велика і що нема іншої такої в Елладі, порівняно з якою вона не була б більшою.

146. Прийнявши такі рішення і припинивши взаємну ворожнечу, вони насамперед послали трьох людей до Азії як шипгунів. Вони прибули до Сардів, дізналися про кількість військ Царя, але коли їх було викрито, стратеги сухопутного війська поставили їх на тортури, а потім повели їх на страту. Їх було засуджено на смерть, але щойно про це довідався Ксеркс, як він не ухвалив такого рішення стратегів і послав декого з своїх списоносців із наказом, якщо вони знайдуть шпигунів ще живими, привести їх до нього. Коли вони їх знайшли ще живими, то привели їх до Царя, а коли він дізнався, для чого вони прибули, він наказав списоносцям, щоб вони повели їх усюди і показали усю піхоту та всю кінноту, а коли вже наситяться цим видовищем, щоб відпустили їх, не завдавши їм ніякої шкоди і нехай вони йдуть, куди хочуть.

147. Він дав такий наказ і додав, якби було вбито шпигунів, елліни не довідалися б заздалегідь про те, що його військові сили вищі за всяке уявлення, а крім того, це не завдало б великої шкоди ворогам, коли б трьох їхніх воїнів було б убито. Проте, якщо повернуться ці люди в Елладу і елліни почують, які його сили, вони мабуть підкоряться йому, так він гадав, поступляться своєю свободою, не чекаючи на похід, що готується, і так не треба буде прикладати зусилля, виступаючи проти них. Таке його рішення схоже на інше: коли Ксеркс перебував в Абідосі, він побачив кораблі, що перевозили збіжжя[1] з Понту Евксіну через Гел-

леспонт, прямуючи до Егіни та Пелопоннесу. Скоро ті перси, які там перебували, довідалися, що ці кораблі належать ворогам, як уже були готові захопити їх і дивилися на Царя, коли він дасть наказ про це. Проте, Ксеркс запитав їх, куди пливуть кораблі. «Вони пливуть до твоїх ворогів, владарю, і перевозять збіжжя», відповіли вони йому. «Ну,— сказав він,—хіба і ми не пливемо саме туди, куди пливуть вони з усім нашим спорядженням та збіжжям? Яку шкоду завдають вони нам тим, що перевозять для нас збіжжя?»

148. Отже, так цих шпигунів було відпущено після того, як вони дізналися про стан речей, і вони повернулися до Європи, а елліни, які заприсягалися, що воюватимуть усі разом проти Перса, після визволення шпигунів послали вісників до Аргосу. За словами самих аргосців ось як це сталося в них. Вони заздалегідь дізналися про те, що задумав Варвар проти Еллади, довідалися і зрозуміли, що елліни захочуть узяти їх із собою проти Перса і послали питаючих у Дельфи, щоб ті запитали бога, що краще за все їм робити, бо невдовзі перед тим [1] лакедемонці з Клеоменом, сином Анаксандріда, повбивали шість тисяч їхніх людей і саме для цього вони послали своїх запитуючих [2]. А Піфія, відповідаючи на їхнє запитання, дала їм такий оракул:

«Ворог сусідям своїм, ти улюбленцю милий безсмертним,
Спис наготові тримай, щоб не бути узятим зненацька,
Голову лиш бережи, бо вона тобі тіло врятує».

Такий оракул дала їм Піфія ще перед тим, а згодом, коли вісники нарешті прибули в Аргос, і вони з'явилися перед радою, і переказали те, що їм було наказано сказати. А радники відповіли їм на їхнє прохання, що аргосці готові приєднатися до інших еллінів, якщо перед тим складуть мирний договір на тридцять років із лакедемонцями і якщо їм буде доручено командування над половиною всіх союзних військ, хоча було б справедливим [3], щоб вони командували всім військом, але незважаючи на це, вони згодні командувати половиною його.

149. Таку відповідь, кажуть аргосці, дала вісникам їхня рада, хоч пророче святилище заборонило їм скласти такий союз із еллінами. Проте, хоч вони мали страх перед оракулом, але були готові скласти мирний договір на тридцять років, щоб за цей час змужніли їхні сини. Якщо не відбудеться договір, то крім нещастя, що їх спіткало, з ними може статися ще якась інша напасть у війні з Персом, і вони потрапляють під владу лакедемонців. Тоді спартанські вісники відповіли їм такими словами: щодо мирного договору, то вони про нього розкажуть народним зборам [1], а щодо командування, то їм доручено сказати, що вони мають двох царів [2], тоді як аргосці мають лише одного. Отже, не можна відібрати командування в одного з двох царів, але ніщо не заважає аргосцям, щоб їхній цар погоджувався з двома спартанськими царями. Аргосці говорять, що вони не змогли дозволити командувати над ними спартанцям, але воліли краще, щоб над ними владарювали варвари, аби не підкорятися лакедемонцям, і оголосили вісникам, щоб вони

покинули аргоську країну до заходу сонця, а якщо вони цього не зроблять, то до них поставляться як до ворогів.

150. Так про це розповідають аргосці. Проте, існує ще й інший переказ [1], що поширюється в Елладі, а саме, що Ксеркс ще перед тим, як вирушити в похід на Елладу, послав до Аргосу вісника і той, коли прибув, сказав їм таке: «Шановні аргосці! Цар Ксеркс звертається до вас. Ми гадаємо, що нашим предком був Перс [2], син Персея, сина Данаї, і Андромеди, дочки Кефея. Отже, ми все ж таки ваші нащадки. Таким чином, ні нам не слід виступати в похід проти наших предків, ні вам, ідучи на допомогу іншим, виступати проти нас, але спокійно залишайтеся у вашій країні. Бо якщо все буде так, як я планую, не буде народу, якого я шануватиму більше, ніж вас». Коли аргосці почули це, то визнали, що ця справа дуже важлива і на цей час вони не дали ніякої відповіді і не попросили нічого для себе, але коли елліни спробували перетягти їх на свій бік, тоді вже, добре розуміючи, що лакедемонці не дадуть їм узяти участь в командуванні, як вони їх просили, вони використали цей привід, щоб залишитися спокійними.

151. Із цим переказом погоджується і ще одна інша подія, що відбулася, як кажуть деякі елліни, за багато років пізніше. Сталося так, що в Сусах, місті Мемнона, опинилися прибулі туди в іншій справі Каллій, син Гіппоніка, та інші посли афінян і саме тоді і аргосці послали своїх людей у Суси, щоб запитати Артаксеркса, сина Ксеркса, чи ще продовжується дружба [1], яку склали вони з Ксерксом або він уважає їх за ворогів. Артаксеркс заявив їм, що без сумніву вона продовжується і що нема жодного міста, яке він уважав би настільки дружнім, наскільки місто Аргос [2].

152. Чи справді Ксеркс посилав в Аргос вісника, який переказав те, що я навів, і чи посланці аргосців прибули до Сусів і запитували Артаксеркса про дружбу держав, я про це не можу з певністю сказати, і не хочу висловлювати думки, протилежної до того, що твердять самі аргосці. Я знаю лише те, що якби всі люди принесли в одне місце кожен із них своє лихо, щоб обміняти його на лихо своїх сусідів, то кожен, розглядівши чуже лихо, а потім своє, яке він приніс із собою, охоче забрав би його і повернувся б додому. І якщо воно так, то поводження аргосців було не найгіршим. Але я маю своїм обов'язком писати, що кажуть, проте я не зобов'язаний беззаперечно вірити всьому, що кажуть, і це стосується до всього мого оповідання. Справді, існують люди, які дійшли до того, що твердять, ніби аргосці покликали Ксеркса піти проти Еллади, бо не мали успіху у війні з лакедемонцями, і ніби вони хотіли, аби сталося щось інше в їхньому тужливому становищі.

153. Я досить уже сказав про аргосців. Інші посланці від союзників прибули на Сіцілію, щоб зустрітися з Гелоном, і серед посланців був і лакедемонець Сіагр. Предок цього Гелона, переселився в Гелу з острова Телосу, що поблизу від Тріопія, тоді, коли ліндосці з Радосу і Антіфем заснували Гелу, і він узяв у цьому участь. Із бігом часу його нащадки стали гієрофантами [1] підземних богів і продовжують обіймати цю посаду, яку одержав від своїх предків Телін у такий спосіб. Деякі громадяни Гели зазнали поразки під час повстання в місті і знайшли притулок

у Макторії, в місті, яке розташовано на північ від Гели. Телін повернув їх у Гелу, не маючи з собою жодного війська, але лише з допомогою священного начиння цих богів. Звідки він роздобув їх, чи він сам придбав їх, я не можу сказати. Хоч як там було, але з їхньою допомогою він повернув громадян до міста з умовою, що їхні нащадки будуть гієрофантами цих богів. Як би то не було, для мене воно залишається незрозумілим, як це розповідають, що Телінові пощастило зробити такий великий подвиг, бо подібні подвиги, я гадаю, не може зробити якась пересічна людина, але лише людина з відважною душею і з рідкісною чоловічою силою. Але про Теліна розповідають мешканці Сіцилії, що він був повною протилежністю цього, тобто людиною жінкуватою та млявою. І ось у такий спосіб він придбав це начиння.

154. Коли помер Клеандр [1], син Пантарія [2], який був тираном Гели протягом семи років і якого вбив якийсь громадянин Гели Сабілл, владу одержав брат Клеандра Гіппократ. Коли тираном був Гіппократ, Гелон [3], нащадок гієрофанта Теліна разом із багатьма іншими і з Айнесідемом, сином Патайка, який був зброєносцем Гіппократа... Трохи згодом через свою відважність він був призначений начальником усієї кінноти. Отже, коли Гіппократ облягав Калліполь і Наксос [1], і Занклу, і Леонтіни [5], і ще й Сіракуси [6] та багато варварських міст, під час цих воєн Гелон виявив надзвичайну відвагу. Із тих міст, що я їх перелічив, крім Сіракус, усі були підкорені Гіппократом. Але сіракусян, які зазнали поразки біля річки Елора, врятували корінфяни та керкірейці [7]. Їх визволили союзники з умовою, щоб сіракусяни передали Гіппократові Камаріну [8], що колись належала їм.

155. Коли Гіппократ був тираном, а його брата було вбито поблизу Гібли [1], під час його походу проти сікелів, тоді Гелон під приводом нібито хотів допомогти синам Гіппократа Евклейдові та Клеандрові в боротьбі проти громадян, які не хотіли їм підкоритися, а насправді скоро він силою зброї переміг мешканців Гели, захопив владу, усунувши синів Гіппократа. Після цієї події, коли ті сіракусяни, що їх називають гаморами [2], було вигнано народом та їхніми власними рабами, яких називали кілліріями [3], Гелон повернув із міста Касміни [4] сіракусян на їхню батьківщину і тоді захопив і це місто, бо сіракусяни, коли Гелон виступив проти них, віддали йому своє місто і підкорилися йому [5].

156. Коли він заволодів Сіракусами, то залишив без уваги Гелу, де перед тим владарював. Він передав її своєму братові Гієрону, а сам зміцнив Сіракуси, які стали для нього всім [1]. Трохи згодом це місто збільшилося і почало процвітати. Спершу він переселив сюди усіх камарінейців і зробив їх сіракуськими громадянами і зруйнував дощенту місто Камаріну. Згодом те саме, що з камарінейцями, він зробив із половиною і навіть більше мешканців Гели. Щодо сіцилійських мегарців, які, перебуваючи в облозі і змушені були піддатися, то їхніх товстосумів, що виступили з війною проти нього, і через це чекали, що він їх повбиває, він також переселив у Сіракуси і зробив їх громадянами цього міста, а мегарський простолюд, котрий не був причетний до війни і не очікував для себе жодного лиха, він також виселив у Сіракуси і продав їх як рабів за межі Сіцилії. Таке саме він зробив і з сіцилійськими евбей-

цями [2], спершу відокремивши знатних людей від простого люду. Так він учинив і з тими, і з іншими, бо гадав, що дуже прикро жити з простолюддям. Ось так Гелон став могутнім тираном.

157. І тоді, коли посланці еллінів прибули до Сіракус, вони зустрілися з Гелоном і звернулися до нього з такою промовою: «Нас послали [1] лакедемонці та афіняни і їхні союзники, щоб ми умовили тебе встати на їхній бік проти Варвара, бо, звичайно, ти знаєш, хто загрожує Елладі. Отже, цей Перс зв'язав мостами береги Геллеспонту і привів із собою з Азії всі військові сили Сходу, і він готовий вирушити в похід на Елладу під приводом, ніби він виступає проти Афін, але він насправді задумав підкорити своїй владі всю Елладу. А ти, маючи таку велику силу і ставовивши певну частину Еллади і не маленьку, бо володієш Сіцілією [2], прийди на допомогу тим, хто обороняє свободу Еллади і будь разом із ними визвольником. Бо якщо об'єднається вся Еллада, тоді збереться потужна сила, спроможна виступити проти загарбників. Проте, якщо одні з нас зрадять, інші відмовляться допомогти, а елліни із здоровим глуздом залишаться в меншості, тоді можна побоюватися, що загине вся Еллада. Не думай, що Перс, коли нас приневолить, не схоче і тебе приневолити, але вживи своєчасно заходів. Якщо допоможеш нам, і себе збережеш. Справи, про які дбають заздалегідь, звичайно, завершуються щасливо».

158. Так вони сказали, проте Гелон зустрів їх дуже неприязно і сказав: «Слухайте, елліни! Цими вашими своєкорисливими промовами ви наважилися запросити мене бути вашим союзником проти Варвара? А ви самі, коли я іншим разом просив вас прийти мені на допомогу проти варварського війська [1], на той час, коли я посварився з карфагенянами і благав вас помститися за смерть Дорієя, сина Анаксандріда, якого вбили егестейці, коли я пропонував вам спільними силами відвоювати гавані [2], від яких ви мали багато користі, і заради мене ви не прийшли допомогти мені, і не помстилися за смерть Дорієя, і хоч це залежало від вас, усю цю країну ви покинули на поталу варварам. Ну, годі з цим: тепер усе для мене обернулося на краще. А тепер, коли війна дійшла до вас, ви згадали за Гелона. Проте, хоч ви з такою зневагою поставилися до мене, я не хочу бути подібним до вас, і я готовий вам допомогти. Я дам вам двісті трієр і двадцять тисяч гоплітів, дві тисячі вершників, дві тисячі лучників, дві тисячі пращників і дві тисячі легкої кінноти. Я беру також на себе обов'язок приставити харчі для всього еллінського війська до кінця війни. Але я даю всі ці обіцянки з такою певною умовою, що я буду начальником і проводарем еллінів у війні проти варварів. Інакше я не прийду на допомогу вам, і не пришлю вам свого війська».

159. Коли цю промову почув Сіагр, він не утримався і сказав Гелонові: «Ах! Неодмінно гірко заплакав би внук Пелопа Агамемнон, дізнавшися, що Гелон і сіракусяни позбавили проводу спартанців. Але ти не скажеш більше такого, нібито ми передали тобі командування. Якщо ти справді хочеш допомогти Елладі, то знай, що ти будеш під проводом лакедемонців, а якщо ти не вважаєш за правильне, щоб тобою командували інші, тоді не приходи нам на допомогу!» [1]

160. Коли Гелон зрозумів із слів Сіагра, що його умову не буде

прийнято, він зробив їм таку остаточну пропозицію: «Слухай, спартанцю! Коли ображають якусь людину, вона звичайно спалахує гнівом. Проте ти, незважаючи на те, що твої слова мене принизили, не змусив мене дати тобі негативну відповідь. І через те, що ви в питанні про командування не поступливі, цілком зрозуміло, що і я ще більше не поступливий, бо я проводар численного війська і великого флоту. Проте, якщо моя умова для вас не прийнятна, ми зробимо вам деякі поступки щодо першої нашої пропозиції. Отже, якщо ви матимете командування над сухопутним військом, то я командуватиму флотом. Якщо, навпаки, ви хочете командувати на морі, тоді я командуватиму на суші. Цим ви маєте задовольнитися і йдіть собі геть, утративши таких могутніх союзників».

161. Отакі пропозиції зробив Гелон, але афінський посланець випередив лакедемонця і відповів такими словами: «Царю сіракусян![1] Еллада послала нас до тебе, бо їй потрібний не проводар, а військо. Проте ти не хочеш послати військо, якщо не будеш воєначальником Еллади, але намагаєшся бути стратегом. Поки ти прагнув проводу над усім еллінським військом, ми, афіняни, були спокійні, адже ми знали, що лакедемонець здатний своєю відповіддю захистити інтереси нас обох. Проте, оскільки ми не погодилися, щоб ти став архистратегом усього нашого війська, ти хочеш тепер бути проводарем флоту, але справа в тому, прошу пробачення, що якби лакедемонець погодився призначити тебе на цю посаду, ми були б проти цього призначення. Бо така посада належить нам, якщо її не вимагають для себе лакедемонці. Звичайно, проти того, щоб вони, коли хочуть, одержали цей провід, ми не заперечуємо, але нікому іншому ми не дозволимо бути проводарем флоту. Бо в цьому випадку ми незаслужено придбали б наймогутніший флот Еллади, коли дозволили б, щоб їм командували сіракусяни. Адже ми, афіняни, найдавніше плем'я, єдині серед еллінів, не змінили місцеперебування і про яких ще поет Гомер сказав, що той, хто прибув із нашого міста до Трої, був найкращим воєначальником. Отже, ми цілком маємо право говорити, як ми кажемо».

162. Гелон на це відповів так: «Слухайте, ви, афіняни! Здається, що ви маєте проводарів, але не маєте людей, якими вони могли б командувати. Отже, якщо ви нічим не хочете поступитися, але наполягаєте на своєму, краще повертайтеся якнайшвидше додому і сповістіть Елладу, що для неї весну викреслено з року (тут я наведу зміст цього речення, про що в ньому йдеться: відомо, що весна це найкраща доба року, як Гелонове військо найкраще в Елладі. Отже, якщо Еллада втратила союз із ним, це так само, як би рік не мав весни).

163. Нарешті, після цих переговорів представники еллінів відпливли. Тим часом Гелон, побоючися, що елліни не спроможуться подолати Варвара, а з другого боку, вважаючи для себе приниженим, щоб сіцілійський тиран[1], прибувши на Пелопоннес, воював під проводом лакедемонців, не схотів пристати на пропозицію еллінів, але пішов іншим шляхом. Отже, скоро він довідався, що Перс перейшов через Геллеспонт, він послав до Дельфів на трьох п'ятдесятивесельних кораблях мешканця Косу, Кадма, сина Скіфа[2], який мав із собою багато грошей і мав перека-

зати пропозиції про дружбу. Він повинен був стежити за ходом битви і, якщо переможе Варвар, дати йому гроші, а також землю та воду тих країв, де Гелон був тираном, а в протилежному разі, якщо переможуть елліни, повернутися на Сіцілію.

164. Цей Кадм перед тим, як відбулися ці події, успадкував від свого батька владу на Косі, досить міцну, але добровільно, хоч йому не загрожувала якась небезпека, лише завдяки властивому йому почуттю справедливості, передав цю владу народові Косу і переїхав на Сіцілію, де з допомогою самосців [1] захопив Занклу, яка змінила свою назву і стала називатися Мессеною [2]. Отже, цього Кадма, який прибув на Сіцілію під час згаданих подій, керуючись почуттям справедливості, Гелон, упевнившися в тому, що Кадм справді був справедливою людиною, послав із таким дорученням. Цей Кадм, крім свого почуття справедливості, яке він виявив і в інших своїх учинках, як переказують, що і на цей раз довів це своїм досить важливим учинком. Адже маючи в своїх руках велику суму грошей, яку йому довірив Гелон, хоч і міг притримати її для себе, не зробив цього, але коли елліни перемогли в морському бою, а Ксеркс поквапно повернувся на батьківщину, тоді і Кадм повернувся на Сіцілію з усіма довіреними йому грошима.

165. Є ще й інший переказ в еллінів—мешканців Сіцілії, ніби Гелон прийшов би на допомогу еллінам, навіть будучи під їхньою командою, як би на той час Терілл, син Кріниппа, тиран Гімери, вигнаний із Гімери Тероном [1], сином Айнесідема, владаря Акраганта, не привів проти нього війська з хрьохсот тисяч, яке складалося з фінікійців, лівійців [2], іберійців, лігурійців, елісіків, сардонців та кірнійців із стратегом, царем карфагенян [3] Гамількаром, сином Ганона. Терілл умовив його, оскільки вони були друзями, і за посередництвом Анаксіла, сина Кретіна, тирана Регія, який дав заручниками своїх синів Гамількарові, щоб той напав на Сіцілію і так помстився б за його тестя, бо в Анаксіла була жінкою одна з дочок Терілла, що називалася Кідіппа. Отже, так сталося, що Гелон не зміг подати допомоги еллінам і послав у Дельфи ті гроші.

166. Згідно з цим переказом того самого дня сталося так, що Гелон і Терон перемогли карфагенянина Гамількара на Сіцілії, а поблизу Саламіну елліни перемогли Перса. Я чув також, що цей карфагенянин Гамількар був із боку батька карфагенянин, а з боку матері сіракусець і став царем завдяки своїй хоробрості, а коли почалася битва і він був переможений у ній, він зник, ніде його не було ні живого, ні мертвого, бо Гелон усюди шукав його і не знайшов.

167. Є ще один переказ самих карфагенян, який здається правдоподібним: що варвари билися з еллінами (на Сіцілії) від світанку аж до вечора (справді кажуть, що бій тривав до цього часу), а Гамількар залишався тоді в таборі (і приносив жертви) і хотів одержати сприятливі знамення, спалюючи на величезному вогнищі цілі туші жертовних тварин [1]. Але коли він побачив, як тікають його воїни, а він тоді робив зливання на жертви, він кинувся у вогонь і вогонь спопелив його і так він зник. Після зникнення Гамількара, що сталося в такий спосіб, як кажуть фінікійці, або інакше (як кажуть карфагеняни і сіракусці), йому почали приносити жертви і ще спорудили йому пам'ятники в усіх містах

їхніх колоній і в самому Карфагені [2], звичайно, найбільший від усіх пам'ятник. Цього досить про те, що розповідають про Сіцілію.

168. Керкірейці, давши посланцям відповідь, яку я ще наведу, так поставилися до звернення, бо й посланці, що прибули до Сіцілії, спробували залучити їх, повторивши ті самі слова, які вони сказали Гелонові. Спочатку керкірейці пообіцяли послати допомогу і взяти участь в обороні, заявивши, що не слід їм допустити, щоб загинула Еллада. Бо якщо зазнає поразки Еллада, вони неминуче одразу стануть невільниками. Отже, їм треба подати допомогу їй усіма своїми силами. Таку гідну відповідь вони дали. Але коли виникла потреба послати допомогу, маючи на увазі щось інше, вони оснастили шістдесят кораблів [1]. Проте скоро вони відпливли і дійшли до Пелопоннесу, там вони кинули якорі поблизу Пілоса і Тенару в Лакедемонії, очікуючи, чим закінчиться війна. Вони не сподівалися на те, що переможуть елліни, але гадали, що Перс отримає блискучу перемогу і стане владарем усієї Еллади. Це вони зробили навмисне, щоб могли сказати Ксерксові: «О царю! Нас просили елліни взяти з ними участь у цій війні. І ми мали неабияку силу і могли дати не мало кораблів і навіть більше, ніж афіняни, але ми не схотіли виступити проти тебе або зробити таке, що тобі було б не до вподоби». Такими словами вони сподівалися, що зможуть виграти щось більше за інших, і я гадаю, що так воно і сталося б. Для еллінів вони вигадали собі виправдання, до якого вони справді вдалися, коли елліни обвинуватили їх за те, що вони не прийшли допомогти їм. Вони сказали, що оснастили шістдесят трієр, але північний вітер не дозволив їм обігнути Малею [2] і через це вони не прибули на Саламін, а не тому, що вони не взяли участі в морській битві через боягузтво. В такий спосіб вони обдурили еллінів [3].

169. Так само крітяни, коли спробували були вмовити їх встати на бік еллінів, ті, кому було це доручено, ось що зробили. Вони всі разом послали запитуючих у Дельфи і запитали бога, чи буде добре для них допомогти еллінам. І Піфія відповіла їм: «Безглузді! Чи ви не скаржитеся на те, що розгніваний допомогою Менелаєві Мінос змусив вас пролити стільки сліз? Вони не допомогли вам помститися за його смерть у Каміку, а ви допомогли їм помститися за викрадення варваром із Спарти однієї жінки» [1]. Коли крітяни почули цю відповідь, яку їм принесли запитуючі, то вони вирішили не посилати допомоги.

170. Справді, розповідають, що Мінос, розшукуючи Дедала, прибув на Сіканію [1], яка тепер називається Сіцілією, і загинув там насильною смертю [2]. Згодом крітяни за порадою Бога прибули на Сіцілію, всі, за винятком мешканців Поліхни і Прайса [3], з великим флотом і протягом п'яти років облягали місто Камік, у якому за мого часу мешкали акрагантінці. Проте, нарешті, не змогли ні здобути його, ні залишитися там, бо їх мучив голод, покинули місто і відпливли. Коли, пливучи вони прибули до берегів Япігії, їх застала страшенна буря і викинула на суходіл. Оскільки їхні кораблі було розбито на морі (і побачивши, що їм неможливо повернутися на Кріт), вони заснували там місто Гірію [4], оселилися там і замість крітян стали япігами та мессапіями, змінивши назву, і замість острів'ян стали мешканцями суходолу. Із Гірії вони

заселили й інші міста, які за багато років після того, коли тарантінці намагалися їх зруйнувати, зазнали такої страшної поразки[5], що це вбивство еллінів було без сумніву найбільшим із усіх тих, які я знаю, як серед самих тарантінців, так і серед регійців. А вони були тими громадянами, яких Мікіт, син Хойра, змусив прийти на допомогу тарантінцям, і вони загинули заради них у числі трьох тисяч, а скільки загинуло тарантінців, хто це може обчислити! Цей Мікіт був на службі в Анаксіла, який призначив його правителем Регія. А він змушений був тікати з Регія і оселитися а аркадійській Тегеї, і він поставив в Олімпії багато статуй[6].

171. Але те, що стосується регійців і тарантінців, я згадав між іншим у моєму оповіданні. На Кріт, який тоді збезлюднів, як переказують прайсосці[1], почали переселятися люди різних племен і серед них переважно елліни, а в третьому поколінні після смерті Міноса сталася троянська війна, в якій крітяни виявилися досить хоробрими помічниками Менелая. Проте, коли вони повернулися з-під Трої, їхню країну спіткали голод та смертельна пошесть серед людей та тварин так, що Кріт спустошився вдруге і сучасна його людність становить третину колишньої із тих, що ще там залишилися[2]. Отже, Піфія нагадала[3] крітянам ці події і відрадила їх посилати допомогу Елладі, хоч вони хотіли це зробити.

172. Спочатку фессалійці змушені були перекинутися на бік мідійців, як вони це довели, бо не погоджувалися з тим, що затіяли Алевади[1]. Отже, щойно вони довідалися, що Перс готувався переправитися в Європу, вони послали вісників на Істм. На Істмі були зосереджені представники еллінів, яких обрали міста Еллади, і які палали патріотичними почуттями. З'явилися до них вісники фессалійців і сказали їм: «Шановні елліни! Треба охороняти гірські ущелини Олімпу, щоб захистити від війни не лише Фессалію, але й усю Елладу. Тепер ми готові взяти участь в обороні, але треба, щоб і ви послали численне військо, бо якщо ви не пошлете, знайте, що ми почнемо переговори з Персом, бо наша країна розташована на самому краю Еллади, не слід допустити, щоб ми загинули через вас. Проте, якщо ви хочете допомогти нам, ви не спрможетеся змусити нас приєднатися до вас, застосувавши силу, бо сила не буває ніколи міцнішою за безсилля, і ми тоді постараємося самі знайти якийсь засіб урятуватися». Так сказали фессалійці.

173. І елліни вирішили послати морем піхоту, щоб вона обороняла ці гірські ущелини. Військо зібралося і попливло туди через Евріп. Воно прибуло в Алос, в Ахаї, зійшло на берег, залишило там кораблі і вирушило звідти до Фессалії, прибуло в Темпейську долину, де є перевал, яким можна пройти з долішньої Македонії до Фессалії вздовж ріки Пенея між гір Олімпу та Осси. Там вони отаборилися, близько десяти тисяч еллінських гоплітів, які там зібралися, і до них приєдналася фессалійська кіннота. Стратегом[1] лакедемонців був Евайнет, син Карена, обраний серед полемархів, а стратегом афінян був Фемістокл, син Неокла. Там вони провели декілька днів, бо прибули вісники від македонського царя Александра, сина Амінта, і порадили їм відійти з ущелин і не залишитися там, щоб їх не розтоптало вороже військо, і повідомили

їх, скільки було сухопутних та морських сил у ворогів. Вони послухалися цієї поради, бо вважали, що ця порада правильна і що македонець бажає їм добра. Проте, я сам гадаю, що ця порада була викликана страхом, коли довідалися про існування ще й іншого перевалу, що веде до Фессалії з горішньої Македонії [2], з країни перрайбів біля міста Гоннос, саме звідти, звідки може вдерлося військо Ксеркса. Тоді елліни повернулися на кораблі і прибули на Істм.

174. Цей похід у Фессалію відбувся, коли Цар був уже в Абідосі і збирався переправитися з Азії в Європу. І так фессалійці залишилися без союзників і охоче перейшли на бік мідійців, уже без усяких вагань і під час військових дій виявилися дуже корисними Цареві.

175. Скоро елліни повернулися на Істм і почали радитися після поради Александра, як вони будуть вести війну і в яких місцях. Думка, яка переважала інші, була, що треба обороняти ущелини Фермопіл, бо вони були вужчими * від ущелин Фессалії, крім того, інших не було і вони були ближчими до їхньої країни. Що ж до стежки, через яку потрапили в пастку елліни в Фермопілах, то вони до свого прибуття туди навіть нічого не знали про неї, поки не довідалися від трахінян. Цей фермопільський прохід [1] за порадою Александра вони почали охороняти, щоб не допустити в Елладу Варвара, а флот, щоб плив до Артемісія [2], до берегів Гістієотиди, бо ці краї близькі один до одного і можна обмінюватися повідомленнями про місцеперебування кожного. А тепер подаю опис цих країв.

176. Щодо Артемісія: Фракійське море, будучи широким, поступово звужується і закінчується вузькою протокою між островом Скіатом і берегом Магнесії. За цією протокою безпосередньо на Евбеї є Артемісій, мис на березі, де розташовано святилище Артеміди. Крім того, міжгір'я, де можна пройти через Трахіну до Еллади, в своєму найвужчому місці має завширшки в половину плетра, але в цьому місці ще не є найвужча частина цієї місцевості, бо вона є попереду і позаду від Фермопіл, попереду біля Альпен на виході, де є таке вузьке місце, що через нього може проїхати лише одна колесниця [1], і так само попереду вздовж річки Фойнік поблизу міста Антели. На захід від Фермопіл височить неприступна стрімчаста гора, що тягнеться аж до Ети, а на сході шлях обмежено морем та болотами. В цьому міжгір'ї є гарячі джерела, які місцеві мешканці називають Хітрами, і там поблизу споруджено жертовник на честь Геракла. В цьому міжгір'ї було побудовано мур і за давніх часів там була брама. Цей мур побудували фокейці через свій страх, коли прийшли фессалійці з Теспротії, щоб захопити країну солійців, саме ту, де вони тепер ще перебувають. Оскільки фессалійці спробували були підкорити їх, фокейці вжили ці заходи і, крім цього, вони відвели гарячі води до входу в ущелину, щоб там утворився крутояр, і застосували всякі засоби аби тільки не допустити фессалійців до своєї країни. Отже, той давній мур було побудовано за давніх часів, і більша частина його з бігом часу зруйнувалася. Тепер вони його відбудували і вирішили в тому місці постаратися відбити напад Варвара на Елладу. Поблизу від шляху є там селище, що називається Альпени, з якого елліни хотіли постачати собі харчі.

177. Цю місцевість уважали елліни за підходящу для військових дій. Вони заздалегідь обстежили її і вирішили, що там варвари не зможуть використати свою кількісну перевагу і кінноту, і там вони визначили за найкраще зустріти ворога, який вирушив проти них. І скоро вони довідалися, що Перс уже прибув до Пієрії, вони покинули Істм [1] і одна їхня частина пішла суходолом до Фермопіл, а інша вирядилася морем до Артемісія.

178. Отже, елліни поквапилися зайняти призначені для них позиції [1], а на той час перелякані дельфійці порадилися з богом, як урятуватися їм і всій Елладі. І їм було дано оракул, щоб вони молилися вітрам, бо вони будуть могутніми спільниками еллінів. Коли дельфійці одержали цей оракул, вони спершу сповістили еллінів, які хотіли жити вільними, про одержаний ними оракул. І через це повідомлення людям, охопленим великим страхом перед варварами, вони заслужили право на довічну подяку. Після цього дельфійці присвятили вітрам жертовник на тому місці, яке називається Тія [2], де саме розташовано священу округу дочки Кефіса Тії, від якої одержало свою назву те місце, і там приносили жертви вітрам. Отже, через цей оракул дельфійці і тепер ще приносять вітрам жертви, щоб їх уласкавити.

179. Морське Ксерксове військо, вирушивши з міста Терми, виділило з свого числа десять найшвидкоплавніших кораблів, щоб вони попрямували до Скіату [1], де перебували на сторожі три еллінських кораблі, один із Тройзени, один із Егини і один із Афін. Коли вони здалека побачили кораблі варварів, то кинулися навтіки.

180. Тройзенський корабель, навархом якого був Прексін, догнали варвари, взяли його в полон і потім найуродливішого чоловіка з його залоги приволокли на ніс корабля і там його зарізали, вважаючи за добрий знак для себе, що перший еллін, якого вони захопили, був таким уродливим [1]. Ім'я чоловіка, котрого вони зарізали, було Леонт. Можливо доля, що його спіткала, була пов'язана з його ім'ям.

181. Захоплення егінського корабля, навархом якого був Асонід, далося персам не без труднощів через одного воїна, Піфея, сина Ісхеноя, бо він того дня виявився справжнім героєм. Він, коли вже корабель було захоплено, продовжував битися, поки його було майже пошматовано. Коли той упав іще не мертвий, а живий, перські моряки зробили все можливе, щоб зберегти йому життя. Вони постаралися вилікувати його, змазуючи його рани цілющою смолою і забинтовуючи їх пов'язками з льняної тканини, а повернувшися до свого табору, показували його з захопленістю всьому військові і всіляко поралися коло нього, але з іншими, кого вони захопили на тому кораблі, поводилися як із рабами.

182. Отже, двоє з цих кораблів було захоплено в такий спосіб, але третій, навархом якого був афінянин Форм, переслідуваний варварами, зайшов у гирла Пенея і судно було взято, але без залоги, бо щойно судно було витягнено на сушу, афіняни стрибонули з нього, перейшли через Фессалію і прибули до Афін.

183. Про це елліни, які перебували на кораблях біля Артемісія, довідалися через сигнали, що їм подавали з Скіату смолоскипами. Перелякані тим, про що вони довідалися, вони перепливли до Халкіди, щоб

охороняти Евріп, залишивши на верховинах Евбеї спостерегачів. Із десятьох кораблів варварів троє кинули якорі біля рифу, що знаходиться між Скіатом і Магнесією і називається Мірмек [1]. Після того, як варвари поставили на ньому кам'яний стовп [2], який вони привезли з собою, щоб водрузити на рифі, весь флот варварів, оскільки плавання було позбавлено перешкод, вирушив із Терми і відплив, коли минуло одинадцять днів після того, як Цар покинув Терму. Показав їм на цей риф, що був саме на їхньому шляху, Паммон із Скіру. Пливши цілий день, варвари прибули до Сепіади [3] в Магнесії і до узбережжя, що між містом Кастанаєю і мисом Сепіада.

184. Отже, звідти аж до Фермопіл перське військо не зазнало жодної перешкоди, а його кількість була така, як я встановив на підставі своїх розрахунків [1]. Як бачимо, на кораблях, що прибули з Азії і яких там було тисяча двісті сім, коли рахувати на кожному кораблі по двісті чоловік, первісне число військ, що їх дали різні народи, доходило до двохсот сорока тисяч чотирьохсот. Але на цих кораблях крім тубільних моряків були моряки перси, мідійці і саки. Це додаткове число становило тридцять шість тисяч двісті десять. До цього числа і до попереднього я додам ще число людей на п'ятдесятивесельних кораблях, рахуючи пересічно, що кожен такий корабель мав на собі вісімдесят чоловік [2]. Цих кораблів, що там зібралися, як я сказав вище [3], було три тисячі. Отже на них, очевидно, було двісті сорок тисяч чоловік. Отакі були морські сили, що прийшли з Азії, в цілому п'ятсот сімнадцять тисяч шістсот чоловік. Число сухопутного війська становило в цілому мільйон сімсот тисяч, а кінноти до вісімсот тисяч. До цього я ще додам арабів-погоничів верблюдів і лівійців-колесничих, число яких я гадаю було двадцять тисяч. Таким чином, загальне число людей на кораблях і сухопутного війська доходило до двох мільйонів трьохста сімнадцяти тисяч шестисот людей. Число, яке я навів — це число військ, що їх було набрано в Азії, і воно не включає слуг, які їх супроводжували, і кораблів, що перевозили харчі та залоги, що були на них [4].

185. До всіх цих, яких я обчислив, треба додати ще число військ, що їх було набрано в Європі. Тут я обмежуся своєю особистою думкою. Отже, елліни з Фракії і близьких до неї островів [1] дали сто двадцять кораблів і залоги цих кораблів доходили до двадцяти чотирьох тисяч чоловік. Що ж до піхоти, яку достачили фракійці, пайонійці, еордійці, боттіаї, людність Халкідіки, бріги, пієрійці [2], македонці, перрайби, еніанці, долопи, магнети, ахейці і ті, що мешкають на узбережжях Фракії, я вважаю, що військо цих народів досягло трьохсот тисяч. Отже, якщо цю суму додати до тих, що прибули з Азії, то разом це складатиме два мільйони шістсот сорок одна тисяча шістсот десять боєздатних чоловік.

186. Отже, число цих боєздатних і їхньої обслуги [1] і тих, що були на малих суднах із поживою і ще на інших суднах, що пливли з військом, їх, я гадаю, було не менше, а більше, ніж боєздатних людей. І їх, я вважаю, було стільки, не більше і не менше, скільки боєздатного війська, отже, воно дорівнювало їхньому числу. Таким чином, Ксеркс, син Дарія, привів до Сепіади та Фермопіл п'ять мільйонів двісті вісімдесят три тисячі двісті двадцять чоловік.

187. Таке було загальне число військ Ксеркса. Що ж до точного числа куховарок і наложниць і євнухів, ніхто не може його визначити, а також і число возів і в'ючних тварин та індійських собак, що супроводжували їх, така велика була їхня маса. Отже, мені зовсім не здається дивовижним, що для них не вистачило води в деяких річках, а дивовижнішим мені здається, як могло вистачити харчів для стільки численної юрби. Справді, я обчислюю, якщо кожна людина одержувала щодня хойнік пшениці і більш нічого, то це становитиме сто десять тисяч триста сорок медімнів на день. І я вже не рахую, що було потрібне для жінок, євнухів, для в'ючних тварин та собак. І серед стількох тисяч людей не було жодного, хто за своєю красою і статурою був би достойнішим мати стільки війська, скільки сам Ксеркс.

188. Отже, коли морське військо прибуло до узбережжя Магнесії, яке простягається від міста Кастанії до мису Сепіди, то кораблі, що прибули туди першими, кинули якорі біля суходолу, а ті, що прибули перегодом, змушені були стояти на якорях у морі, бо тамтешнє узбережжя не було досить протяжним, і вони вишикувалися там носами до відкритого моря у вісім рядів. Так вони провели там ніч, а на світанку замість ясного неба і штилю, які були перед тим, море розбурхалося і на них обрушилася сильна буря з сильним східним вітром, який мешканці тих місць називають геллеспонтським [1]. Отже, ті з них зрозуміли, що вітер набрав сили і їм не можна вже стояти на якорях, вони перед бурею витягли кораблі на сушу і в такий спосіб і самі врятувалися і їхні кораблі залишилися цілими. А ті кораблі, що їх буря застигла у відкритому морі, вона кинула на той бік Пеліону, який називають Іпни, а інші викинула на берег. Одні з них було викинуто на той мис Сепіаду, а інші море жбурнуло до міста Мелібої [2], а ще інші до Кастанаї. Ця буря була перед тим небаченим явищем.

189. Є переказ, згідно з яким афіняни нібито з порадою бога покликали собі на допомогу Борея, коли вони одержали ще інший оракул, у якому їм було сказано, щоб вони просили про допомогу свого зятя. А Борей за еллінським переказом мав жінку з Афін, дочку Ерехтея Орейтію. Отже, згідно з цим свояцтвом, як зазначено в цьому переказі, зробивши висновок, що Борей їхній зять, коли вони перебували в Халкіді на Евбеї, щойно вони побачили, що буря дужчає ще більше, вони почали приносити жертви і благати Борея та Орейтію, щоб ті допомогли їм [1] і щоб знищили ворожі кораблі, як і перед тим біля Афону. Чи саме через те Борей напав на персів, там, де вони стояли на якорях, я не можу сказати з певністю. Хоч як там було, афіняни кажуть, що як і перед тим, їм допоміг Борей, коли він зробив таке, і коли вони повернулися додому, вони спорудили святилище на честь Борея біля річки Іліссос.

190. В цій біді ті, що дуже обмежують число кораблів, що загинули, кажуть, що загинуло не менше як чотириста кораблів, незліченна кількість людей і несказанні скарби. Їх було стільки, що синові Кретіна, Амейноклові, з Магнесії ці корабельні аварії принесли велику користь, бо море викинуло багато золотих келехів, а він підібрав їх, а також багато срібного посуду і всяких перських скарбів і так він знайшов ще

і забрав собі цілу купу дорогоцінних речей. Проте ця людина, не бувши щодо іншого щасливою, хоч через ці знахідки стала надзвичайно багатою. В її житті було нещастя, що її гризло: вона стала вбивцею свого сина.

191. Що ж до вантажних суден та інших, які загинули, то їм не було числа. Через це стратеги морського війська побоювалися, щоб фессалійці не напали на них і для захисту навколо свого табору спорудили високе укріплення із залишків суден, що зазнали аварії. Адже буря на морі тривала три дні. Нарешті маги, приносячи в жертву тварин і питаючи заклинання вітрові, і ще жертвоприношеннями Фетіді [1] і нереідам, на четвертий день досягли того, що буря ущухла, або мабуть вона припинилася сама собою. Вони приносили жертви Фетіді, бо від іонійців вони довідалися про переказ, що саме з цих місць її викрав Пелей і що ввесь мис Сепіада належить їй та іншим нереідам.

192. Отже, на четвертий день вітер ущух. Але на другий день, після того, як почалася буря, еллінські спостерігачі бігцем зійшли з гір Евбеї і доповіли про все, що сталося з кораблями, які зазнали аварії. А елліни, як почули про це, піднесли молитви Посейдонові Рятівнику і, зробивши йому узливання, поспішили якнайшвидше прибути до Артемісія, сподіваючись на те, що вони зможуть знайти там якісь ворожі кораблі. Отже, повернувшися знову до Артемісія, вони вдруге кинули там якорі і відтоді вони шанують Посейдона під ім'ям Посейдон Сотер [1] і тепер так вони його називають.

193. Варвари, коли вітер ущух і море заспокоїлося, повитягали кораблі на море і попливли вздовж узбережжя, і обігнувши мис у Магнесії [1], увійшли до затоки якраз навпроти Пагасів. У цій магнесійській затоці є одне місце, де, як кажуть, Іасон і його супутники покинули Геракла [2], пославши його по воду, коли вони попливли до Аї в Колхіду, щоб узяти там золоте руно, бо звідти вони мали вирушити, щоб запастися водою. І через це те місце було названо Афетами [3]. Отже, там кинули якорі Ксерксові кораблі.

194. Проте п'ятнадцять із цих кораблів вирушили значно пізніше за інші і побачили еллінські кораблі, які були поблизу Артемісія. Коли варвари вирішили, що там їхні кораблі і підпливли до них, вони опинилися серед ворогів. На чолі варварських кораблів був правитель еолійської Кіми сатрап Сандок, син Тамасія, якого перед цими подіями цар Дарій наказав розіп'яти на хресті з обвинуваченням у тому, що Сандок, бувши одним із царських судей, підкуплений, виніс несправедливе рішення. Його вже повісили, коли Дарій, подумавши, вирішив, що послуги, які він зробив для царів, були більшими за його провини. Визнавши це і вважаючи, що сам він діяв більше з поспіху, ніж із міркування, наказав відпустити його. Отже, тоді Сандок уникнув покарання від Дарія, який подарував йому життя, але тоді, коли він опинився серед еллінських кораблів, не пощастило вже йому врятуватися вдруге. Бо щойно елліни побачили, як перські кораблі наближуються до них, вони зрозуміли їх помилку і, напавши на них, без ускладнень захопили їх.

195. На одному з цих кораблів було взято в полон Арідолія, тирана Алабандів [1] у Карії, а на одному з інших — Пентіла, сина Демотоя. Він привів із собою з Пафосу [2] дванадцять кораблів, але під час бурі, яка

сталася біля Сепіади, він втратив одинадцять кораблів, а на тих, що в нього залишилися, він плив до Артемісія і там його було взято в полон. Елліни, одержавши від них відомості про Ксерксове військо, відіслали їх у кайданах до Корінфського Істму.

196. Отже, морське військо варварів, за винятком одинадцяти кораблів, про які йшлося, під проводом Сандока, прибуло до Афетів. А Ксеркс із сухопутним військом, пройшовши Фессалію і Ахаію, вже за три дні увійшов до країни маліейців. У Фессалії він улаштував змагання вершників, іспитуючи можливості своєї та фессалійської кінноти [1], бо йому сказали, що фессалійські коні найкращі в Елладі, а еллінські значно відставали від них. Із фессалійських річок лише Онохон [2] не дав стільки води, щоб напувати все військо. А з річок, що течуть в Ахаії, навіть і та, яка більше за всі інші, Апідан, ледве вистачила для цього.

197. Коли Ксеркс прибув у Алос [1] в Ахаії, провідники, які показували йому шлях, бажаючи все йому там пояснити, розповіли йому місцевий переказ щодо святилища Зевса Лафістія, що Атамант, Еолів син, порозумівшися з Іно, затіяв згубити Фрікса, і що згодом ахейці згідно з якимсь оракулом піддають його нащадків такому випробуванню [2]: старшому в цій родині вони забороняють наближуватися до леітону (а леітоном ахейці називають пританейон), а самі вони стережуть його, і коли той зайде, то він уже не може вийти звідти і його приносять у жертву. Крім того, вони ще сказали, що вже багато з цих нащадків, коли йшлося, щоб вони стали жертвами, злякалися і повтікали до іншої країни. А коли проминуло багато часу і вони поверталися до рідної країни, бувши схопленими, вони відсилалися до пританейону [3]... і розповіли, що того, кого приносили в жертву, вели в урочистій процесії до жертовника, увінчавши його багатьма вінками. Це вони роблять із нащадками Фріксового сина Кіттісора [4], бо колись, коли вони збиралися згідно з оракулом принести в жертву Атаманта [5], сина Еола, як спокутну жертву для очищення країни, прибув цей Кітіссор із Аї [6] в Колхіді і врятував його, і цим викликав гнів бога на своїх нащадків. І Ксеркс, почувши це, коли наблизився до священного гаю, не наважився увійти в нього і наказав усьому військові не заходити туди і до житла нащадків Атаманта виявив таку саму шану, як і до священної округи.

198. Все це сталося у Фессалії і в Ахаії. Звідти він уступив до Маліди, йдучи вздовж однієї морської затоки, де щодня бувають припливи і відпливи [1]. Навколо цієї затоки місцевість становить рівнину, подекуди широку і подекуди дуже вузьку. Скрізь навколо височать гори, які оточують усю Маліду, гори високі і неприступні, які називаються Трахінськими скелями. Перше місто, що стоїть на шляху того, хто іде з Ахаії,— це Антікіра [2], поблизу якого тече ріка Сперхей, що спускається з країни еніанців і вливається в море. За нею на відстані приблизно двадцяти стадій тече інша ріка, що називається Дірас [3], яка, кажуть, виникла, щоб подати допомогу Гераклові, коли його охопило полум'я. А за нею ще через двадцять стадій — ріка Мелас.

199. На відстані п'яти стадій від ріки Меласа розташовано місто Трахін [1]. У тому місці біля міста Трахіна країна має найбільшу ширину від гір і до моря. Отже, ця рівнина простягається на двадцять дві тисячі

плетрів. Гора, що оточує Трахінію, має глибоку яругу на південь від Трахіна і в цій ярузі тече річка Асоп і її річище тягнеться вздовж передгір'їв цієї гори.

200. На південь від Асопу є ще інша — невелика річка Фойнік, яка витікає з цих гір і вливається до Асопу. Там поблизу Фойніку є найвужче місце, бо там є лише єдиний шлях, такий, що ним може проїхати тільки один віз. Від річки Фойніку до Фермопіл є п'ятнадцять стадій. Між річкою Фойніком і Фермопілами розташоване село Антела і поблизу від нього тече Асоп і далі вливається в море, а навколо села є відкрите місце, де побудовано святилище Деметри Амфіктіоніди. Є там ще місце, де засідають амфіктіони, і ще святилище самого Амфіктіона.

201. Цар Ксеркс отаборився в околицях Трахіна, в Маліді, а елліни на перевалі [1]. Це місце більшістю еллінів називається Фермопілами, а місцевими мешканцями та їхні сусідами — Пілами. Отже, в цих місцях отаборилися супротивники і кожен із них був паном: один усієї місцевості на півночі, що простягається до Трахіна, а інший — місцевості, що тягнеться звідти на південь.

202. Елліни, що чекали в тому місці на персів, були такі: триста спартанських гоплітів і тисяча тегейців і мантінейців, половина тих і половина цих, із Орхомена в Аркадії сто двадцять і ще тисяча з інших міст Аркадії. Стільки було аркадян. Із Корінфа чотириста, з Фліунта двісті і мікенців — вісімдесят. Усі ці прибули з Пелопоннесу [1], а з Беотії — сімсот теспійців і чотириста фіванців.

203. До цих приєдналися запрошені на допомогу опунтійські локри [1] з усім своїм військом і тисяча фокейців. Елліни покликали їх через своїх вісників, сказавши, що вони самі прийшли як передовий загін, а решта союзників очікується з дня на день і що вони в цілковитій безпеці з боку моря, яке охороняють афіняни та егінці і всі інші, набрані в морське військо, і що їм нема чого лякатися. Адже, казали вони їм, це не бог іде на Елладу, але людина і нема такого смертного і не буде такого, який би від свого народження не зазнав би нещастя і чим знатніша людина, тим більше її лихо. Отже, і той, хто іде, будучи смертним, наражається на небезпеку, що не виправдаються його хвастовиті надії. І вони, почувши ці слова, поспішили на допомогу в Трахін.

204. У всіх цих були свої стратеги від кожного міста, але той, хто користався з загальної поваги і хто був проводарем усього війська, це був лакедемонець Леонід, син Анаксандріда, сина Леонта, сина Еврікратіда, сина Анаксандра, сина Еврікрата, сина Полідора, сина Алкамена, сина Телекла, сина Архелея, сина Гегесілея, сина Дорісса, сина Леоботея, сина Ехестрата, сина Егія, сина Еврістена, сина Арістодема, сина Арістомаха, сина Клеодая, сина Гілла, сина Геракла. Леонід несподівано став царем Спарти [1].

205. Він мав двох старших братів, Клеомена і Доріея і йому навіть не спадало на думку, що він міг бути царем. Проте, коли Клеомен помер, не залишивши по собі нащадка чоловічого роду, а Доріей уже не жив, бо і він загинув у Сіцилії, тоді царська влада перейшла до Леоніда і через те, що він був старший за Клеомброта (бо той був молодшим сином

Анаксандріда), а крім того, його жінкою була дочка Клеомена. Тоді він прибув у Фермопіли з трьома сотнями, згідно з законом, яких він вибрав із тих, у кого були сини. Він прийшов, узявши з собою також фіванців, число яких я вже наводив, коли сказав про все його військо. Стратегом фіванців був Леонтіад, син Еврімаха. Леонід навмисне взяв їх [1] із собою з такого приводу: оскільки проти них було висловлено підозру в тому, що вони схиляються на бік мідійців. Отже, він покликав їх на війну, бо хотів довідатися, чи і вони пришлють йому військо, або рішуче відмовляться воювати разом із еллінами. Вони, справді, прислали військо, але щось інше мали на думці.

206. Цей загін спартанці послали з Леонідом як авангард, щоб його побачили всі інші елліни і вирушили б у похід і не перекинулися б на бік мідійців, довідавшися, що вони все відкладають виступ. Але пізніше, бо тоді їм заважали карнеї [1], вони мали намір, коли закінчаться свята, залишити в Спарті тільки сторожу і поспішити якнайшвидше піти на допомогу з усім військом. Такий самий намір мали й інші елліни, бо на той час припали і олімпійські змагання. Вони гадали, що битва у Фермопілах може закінчитися так швидко і тому послали цей передовий загін.

207. Отже, це вони мали на думці. Проте еллінів, які були у Фермопілах, коли Перс наблизився до проходу, охопив великий страх і вони почали радитися, чи слід їм відступити. Пелопоннесці гадали, що краще відступити до Пелопоннесу і там обороняти Істм [1]. Проте Леонід, коли фокейці і локри рішуче виступили проти такої думки, вирішив залишитися на своїх позиціях і послати вісників до еллінських міст, щоб вони прислали ще людей на допомогу, вважаючи, що в нього мало війська, щоб відбити мідійську навалу.

208. Поки вони так радилися, Ксеркс послав одного вершника-розвідника дізнатися, скільки там еллінів і що вони роблять. Він чув, коли ще був у Фессалії, що в тому місці зібралося небагато війська і що його очолюють лакедемонці, а на їхньому чолі стоїть Леонід із роду Гераклідів. Коли вершник наблизився до табору еллінів і почав розглядати, він не спромігся побачити весь табір, бо йому не було видно тих, хто перебували по той бік муру, який побудували і охороняли елліни, і він міг лише розглядіти тих, що розташувалися назовні перед муром. Тоді він вирішив, що перед муром були лакедемонці. Щодо інших, то він побачив, як деякі з них управляються, деякі причісуються. Побачивши таке, він не зміг підрахувати, скільки їх там було. Коли він розвідав усе, що спромігся, він спокійно повернувся, бо ніхто не переслідував і взагалі навіть ніхто на нього не звернув уваги.

209. Почувши про це, Ксеркс не міг зрозуміти, що там відбувається, адже ці люди готувалися чи бути вбитими, чи вбити всіх, скільки зможуть. Проте, оскільки те, що вони робили, здалося йому сміховинним, він послав за Демаратом, сином Арістона, який був у його таборі. Той прийшов і Ксеркс запитав його про все це, цікавлячись довідатися, що означає те, що роблять лакедемонці. І Демарат відповів йому: «Чи ти не чув тоді, коли ми вирушили проти Еллади, що я казав тобі про цих людей? Проте коли ти мене чув, ти почав глузувати з мене, бо я казав тобі, що бачу, чим закінчиться цей похід. Адже я, царю мій, всіляко на-

магаюся завжди казати тобі правду. А тепер почуй це ще один раз. Ці люди прийшли сюди, щоб воювати з нами, щоб ми не пройшли і для цього вони готуються. Я хочу сказати, що такий їхній звичай. Коли наражається на небезпеку їхнє життя, вони опоряджують своє волосся. Знай і це: якщо тобі пощастить підкорити цих і тих, що залишилися в Спарті, тоді, царю, не буде на світі іншого народу, який би підняв руку на тебе і міг би вчинити тобі опір, бо тепер ти виступаєш проти найшляхетнішого царя, який тільки є в Елладі, і проти найхоробріших людей». Ці слова здалися Ксерксові зовсім невірогідними і він знову запитав, у який спосіб такі нечисленні, скільки їх там є, зможуть воювати з його військом. І Демарат відповів: «Царю мій, якщо ти не переконаєшся в тому, що я тобі кажу, тоді ти вважай мене за брехуна».

210. Так він казав йому, але не переконав Ксеркса. Після цього Ксеркс почекав ще чотири дні, все ще сподіваючись, що елліни відступлять, а на п'ятий день, бо вони не тікали, але залишалися непохитні, що здавалося йому зухвалістю і безумством, він розсердився і послав проти них мідійців і кіссійців із наказом, щоб вони взяли тих живими і привели до нього. Коли мідійці атакували еллінів, багато з них загинуло, проте інші приходили на їхнє місце, вступали в бій і не відступали, незважаючи на великі втрати. Тоді всім стало ясно і навіть самому Цареві, що в нього багато людей, але мужів серед них мало [1]. Бій тривав цілий день.

211. Отже, коли мідійців було розбито і вони почали відступати і на їхнє місце прийшли перси, котрих Цар називав безсмертними, з проводарем Гідарном. Цар був певний того, що таким воїнам, як вони, перемога дістанеться легко. Проте, коли і вони вступили в бій із еллінами, вони не досягли більшого, ніж мідійське військо. З ними сталося те, що й із мідійцями, бо вони билися у вузькому місці з своїми списами, що були коротші за списи еллінів і не могли використати своєї числової переваги. Крім того, лакедемонці билися пречудесно. Вони всіляко довели перед людьми, що не знали мистецтва війни, що вони знали його досконало. І саме вони довели це в такий спосіб: щоразу, коли вони поверталися спиною до ворогів, нібито кидаючись навтіки, але зберігаючи свій щільний стрій, варвари, бачачи, що лакедемонці тікають, починали з гучними криками переслідувати їх, але коли варвари до них наближалися, лакедемонці повертаючись до них обличчям, нападали на них і вбивали незліченну юрбу персів. При цьому і серед спартанців були втрати. Нарешті перси, неспроможні, незважаючи на всі свої спроби, вдертися до вузького проходу, нападаючи окремими загонами та в усякі інші способи, відступили.

212. Кажуть, що під час цих атак Цар, який дивився на бій, тричі зіскочував із трону, бо побоювався за своє військо. В такий спосіб відбувалася битва в той день, але і наступного дня варвари не добилися нічого більше. Отже, оскільки їхніх супротивників було мало, перси, сподіваючись, що спартанці були переранені і не зможуть довше чинити опір, відновили свої атаки. Але елліни вишикувалися в кілька рядів і воїни кожного міста билися по черзі, крім фокейців: їх поставили на горі, щоб вони чатували на стежці. І перси, побачивши, що ніщо не змінилося порівняно з попереднім днем, відійшли.

213. Цар не знав, що робити в такому становищі, коли до нього прийшов один малієць, Ефіальт, син Еврідема. Він уявляв собі, що може одержати від Царя якусь велику винагороду і розповів йому про стежку, яка проходила горою до Фермопіл і через це спричинилася до загибелі еллінів, які займали там позиції проти ворогів. Пізніше він злякався лакедемонців і втік до Фессалії, а після його втечі на одній нараді амфіктіонів у Пілаї пілагори [1] призначили за його голову певну грошову суму. За деякий час він повернувся до себе на батьківщину, в Антікіру, і там Ефіальта вбив один трахінець Атенад із іншої причини [2], про яку я розповім далі в своєму оповіданні, але, незважаючи на це, він отримав від лакедемонців значну винагороду. Такий був кінець Ефіальта після всіх цих подій.

214. Однак є ще інший переказ про те, що один карістієць, Онет, син Фанагора, і один антікірець, Корідалл, звернулися до Царя з такою пропозицією і показали персам шлях через гору, але щодо мене, то я, принаймні, зовсім не вірю цьому переказові. Насамперед, треба зробити висновок про це з наступного: адже еллінські пілагори призначили плату не за голови Онета і Корідалла, а за голову трахінця Ефіальта, бо вони, напевне, я гадаю, мали найнадійніші відомості. Крім того, ми знаємо, що Ефіальт саме з цієї причини втік із своєї батьківщини. Звичайно, навіть не будучи малійцем, Онет міг би знати про існування тієї стежки, коли він деякий час перебував у тих місцях. Але це був не він, а Ефіальт, який провів персів тією стежкою через гору, і тому я вважаю його за винуватця.

215. Ксеркс, якому припало дуже до вподоби те, що йому пообіцяв Ефіальт, сповнений радощів, одразу послав туди Гідарна з його військом [1]. Вони вирушили з табору тоді, коли засвічують світильники. Цю стежку показали їм тамтешні малійці і нею провели фессалійців проти фокейців, на той час, коли фокейці перегородили муром прохід і були в безпеці від нападу ворогів. Адже було визнано вже багато років тому, що ця стежка не була потрібною малійцям.

216. Тепер подам опис цієї стежки. Вона починається від ріки Асопа, яка тече гірською ущелиною. Назви цієї гори і цієї стежки однакові — Анопая. Ця Анопая починається з вершини гори і закінчується в Альпені, першому місті Локріди перед Малідою і там біля скелі, що називається скелею Мелампіга [1] і біля житла керкопів, де є найвужче місце стежки.

217. Цією стежкою, такою, як я її описав, усю ніч ішли перси, спершу перейшовши через Асоп, маючи праворуч Етейські гори, а ліворуч Трахінські гори. Вже почало розвиднюватися, коли вони прийшли на саму вершину гори. На тому місці гори чатували, як я сказав вище, тисяча фокейських гоплітів, обороняючи свою країну і водночас охороняючи стежку. Бо там унизу прохід охороняли ті, про яких я вже згадав, а стежку на горі запропонували Леонідові охороняти фокейці.

218. Фокейці побачили, що перси зійшли на гору, ось як: оскільки вся та гора густо поросла дубняком, а персів не було видно, коли вони підіймалися на гору. Не було вітру і через те, що стало чути гучне шамрання, як це було природнє, від листя розсипаного за землі, фокейці

стріпонулися і почали одягати обладунки, і раптом варвари опинилися перед ними. Коли перси побачили людей, що надягали свої обладунки, вони здивувалися, бо не сподівалися зустріти опору, а тут виявилося військо. Коли Гідарн, злякавшися, чи ці фокейці не були лакедемонцями, спитав Ефіальта, звідки це військо, і коли довідався, хто вони, почав шикувати своє військо до бою. А фокейці, коли на них обрушився град стріл, повтікали на найвищу вершину гори, впевнені, що атака скерована була насамперед проти них, і вирішили готуватися до смерті. Так вони гадали, але перси, що йшли за Ефіальтом і Гідарном, не звернули уваги на фокейців, почавши швидким кроком спускатися з гори.

219. Еллінам, які чатували у Фермопілах, перший, хто сповістив їх, що на них на світанку чекає смерть, був ворожбит Мегістій, котрий досліджував нутрощі жертовних тварин. Згодом і дезертири принесли їм звістку про обхідне переслідування персів. Була ще ніч, коли вони принесли цю звістку, а після них і вартові, які бігцем спустилися з вершин, коли вже почало дніти. То елліни почали радитися, але їхні думки поділилися надвоє. Одні не хотіли покинути своїх позицій, а інші дотримувалися протилежної думки. Після цього вони розлучилися, і одні з них повтікали, розсіялися і попрямували кожен до свого дому, а інші з них прийняли рішення залишитися на місці з Леонідом.

220. Кажуть ще і таке, що сам Леонід відпустив їх, щоб вони не загинули, але для нього і для спартанців, що були з ним, не личило залишати своїх позицій, на які вони встали спочатку для забезпечення оборони. До цієї думки радше схиляюся і я, бо Леонід, коли зрозумів, що союзники були неохочі і не мали бажання наражатися на небезпеку разом із ним до кінця, наказав їм тікати, але для нього було б ганьбою тікати і, навпаки, коли б він залишився там, він прославив би своє ім'я і не заплямував би честі Спарти. Отже, було дано оракул Піфії спартанцям, які звернулися до неї перед цією війною ще на самому початку її, чи зовсім загине Лекедемон від варварів, чи загине їхній цар. Цей оракул вона дала їм у гекзаметричних віршах, і ось що в ньому було:

«Вам, о нащадки Геракла, обширної мешканці Спарти,
Вибір такий: або місто преславне від Перса загине,
Чи вболюватиме гірко за смертю царя, що загине,
Адже не сила биків, ані левів розлючених сила
Справді не здатна незмірену Зевсову стримати силу,
Поки не знищить він міста, чи в гніві царя не заріже».

Отже, я гадаю, цей оракул мав на думці Леонід і, бажаючи, щоб слава дісталася лише спартанцям, він відіслав союзників, так було краще, ніж коли б вони повтікали через незгоду з ним і всупереч правилам дисципліни.

221. Щодо цього я маю ще інше свідчення, дуже важливе [1], а саме: те, що акарнанського ворожбита Мегістія, який супроводжував військо, і який твердив, що його рід походить від Мелампода, і який, досліджуючи нутрощі жертовних тварин, сказав, що станеться з спартанцями, і його без сумніву Леонід хотів відіслати, проте той сам не хотів покину-

ти їх, але прогнав свого сина, котрий узяв участь у поході і був його єдиним сином.

222. Отже, союзники, яких він відіслав, послухалися Леоніда і віддалилися, а залишилися з лакедемонцями тільки теспійці та фіванці. Фіванці залишилися проти свого бажання, вони не хотіли залишатися [1] (але їх затримав Леонід як заручників), навпаки, теспійці залишилися з власного бажання. Вони не мали на думці покинути Леоніда та тих, хто був із ним, і тікати. Вони там залишилися і їх усіх було вбито. Їхнім стратегом був Демофіл, син Діадрома.

223. Ксеркс, зробивши із сходом сонця узливання, зачекав приблизно до того часу, коли наповнюється людом агора, бо так йому порадив Ефіальт, оскільки спускатися з гори було ближче і відстань була менша, ніж перехід через гору та підіймання. Отже, варвари Ксеркса виступили і водночас елліни з Леонідом, як люди, що йдуть на смерть, також виступили проти них, перейшовши до місця в проході, ширшого від того, де вони були перед тим. У перші дні [1], коли йшлося про оборону укріплення, вони зосередилися були в найвужчому місці проходу і там билися. Проте тепер вони почали битися врукопаш поза проходом, і загинуло дуже багато варварів, бо за їхніми загонами воєначальники тримали батожжя і батожили всіх без розбору, ввесь час підганяючи їх, щоб вони йшли вперед. Так, як це буває в такому разі, багато з них повпадало в море [2], а інші, яких було ще більше, позатоптували живцем один одного, не звертаючи жодної уваги на тих, що гинули. Оскільки елліни знали, що їм загрожує смерть із боку тих, які оточили їх, пройшовши гірською стежкою, вони використали всі свої сили, б'ючись проти варварів, незважаючи на небезпеку з безумством розпачі.

224. Отже, нарешті, в більшості з них списи поламалися, але вони трощили персів мечами. У цій битві загинув і Леонід, виявивши себе найвідважнішим, а разом із ним також і інші знамениті спартанці. Я довідався про їхні імена, бо вони виявилися людьми, гідними залишитися безсмертними, довідався я і про імена всіх трьохсот [1]. Також і серед персів загинуло тоді чимало людей знаменитих, і серед інших двоє синів Дарія, Аброком і Гіперант, які народилися в нього від Фратагуни, дочки Артана. Цей Артан був братом царя Дарія і сином Гістаспа, сина Арсама. Він, видавши свою дочку заміж за Дарія, передав йому все своє майно, бо в нього була лише ця дочка.

225. Отже, двоє братів Ксеркса загинули тоді в битві, і поміж персами та лакедемонцями розгорівся запеклий бій за тіло Леоніда, коли, нарешті, елліни перетягли його тіло на свою сторону і чотири рази змушували тікати своїх супротивників [1]. Це тривало до тих пір, коли прийшли перси з Ефіальтом. Проте, коли елліни довідалися, що ті прибули, тоді становище на полі бою змінилося. Елліни почали відступати до найвужчого місця в проході і, пройшовши за мур, зайняли позиції, і всі разом вони зосередилися, за винятком фіванців, на тому пригорку, що при вході в прохід, де тепер стоїть мармуровий лев на честь Леоніда. В тому місці вони тримали оборону, б'ючись своїми мечами, всі ті, що залишилися живими, і навіть руками, і кусаючи ворогів зубами, поки

варвари не засипали їх стрілами, одні спереду, де вони завалили мур укріплення, а інші, що обійшли їх іззаду, стріляли з усіх боків.

226. Такими в битві були лакедемонці і теспійці. Про них розповідають, що найвідважнішим виявився спартанець Діенек, який перед тим, як почався бій із мідійцями, сказав таке, почувши від якогось трахінця, що коли варвари стріляють із луків, сонце затуляється від маси стріл, так їх багато, він зовсім не збентежився і не звернув уваги на велику кількість мідійців, відповів, що трахінець приніс добру відомість, оскільки мідійці затуляють сонце, ми битимемось у тіні, а не на сонці. Такі слова та інші подібні до них лакедемонець Діенек залишив на пам'ять прийдешнім поколінням.

227. Після нього, кажуть, що відзначилися своєю відвагою двоє братів із Лакедемона, Алфей і Марон, сини Орсіфанта. З теспійців найхоробрішими виявився Дітірамб, син Артаміда.

228. На честь цих людей, яких поховали саме на тому місці, де вони загинули, а також і інших, що їх було вбито перед тим, як відійшли відіслані Леонідом загони, було вирізьблено такі написи [1]:

«Билися тут проти трьох ворожих мідійських мільйонів
З Пелопоннесу мужів тисяч чотири лише».

Це було написано про всіх, а про спартанців окремо:

«О, перехожий! Скажи там у Спарті її громадянам.
Тут ми всі лежимо, вірні законам батьків».

Це про лакедемонців, а про ворожбита таке:

«Тут ворожбита могила Мегістія славного вельми,
Вбили мідійці його, скоро Сперхей перейшли.
Знав він, що кери настигнуть його без жалю неодмінно,
Спарти покинуть царя все ж таки він не хотів».

Ті, хто вшанували цих людей написами і стелами, за винятком напису на честь Мегістія, були амфіктіони, а напис на могилі Мегістія написав Сімонід, син Леопрепа, який був його другом.

229. Про двоїх із цих трьохсот, Еврита і Арістодема, розповідають таке, коли вони мали можливість порозумітися між собою і або повернутися вдвох до Спарти, бо Леонід дозволив їм піти з табору і вони лежали хворі в Альпенах, оскільки страждали гострим очним болем, або коли справді вони не хотіли повернутися на батьківщину і воліли краще бути вбитими разом із іншими, оскільки вони могли тоді вибирати одне з двох, вони не погодилися між собою, і їхні думки поділилися надвоє, і Еврит, коли довідався про обхідний маневр персів, зажадав свою зброю, взяв її і наказав своєму ілотові відвести його на поле бою і, коли той відвів його туди, а сам одразу утік, Еврит кинувся в середину битви і був убитий, а Арістодем був малодушним і так урятувався. Якщо тоді Арістодем хворий повернувся до Спарти, то коли б повернулися обидва вони,

я гадаю, що спартанці не так розгнівалися б на них. Але тоді, коли один із них загинув, а другий не міг виправдатися, чому не захотів принести себе в жертву, то не могло бути інакше, щоб спартанці страшенно не розгнівалися на Арістодема.

230. Ось у такий спосіб, кажуть деякі, врятувався Арістодем і повернувся до Спарти з таким виправданням, але інші розповідають, нібито його було послано з табору, щоб він передав певне повідомлення, і хоча він міг би повернутися і ще взяти участь у битві, яка ще тривала, він не захотів, затримавшися в дорозі, і так усунувся, тоді як інший вісник, його товариш, прибув своєчасно, щоб узяти участь у битві, і його було вбито.

231. Отже, коли Арістодем повернувся до Лакедемона, йому там були ганьба та безчестя. Всі його зневажали і ось як ставилися до нього: ніхто з спартанців не давав вогню, ніхто не розмовляв із ним, але всі соромили його, називаючи його Арістодем-боягуз, але він у битві при Платеях сповна скасував те, в чому його обвинувачували.

232. Кажуть, що з тих трьох сотень ще один вижив, якого послали вісником до Фессалії. Ім'я його було Пантіт. Проте, коли він повернувся в Спарту, через те, що всі його там зневажали, він повісився.

233. Щодо фіванців, стратегом яких був Леонтіад, коли вони залишалися разом із еллінами, вони билися з військом Царя, бо були змушені це робити. Проте, скоро вони побачили, що перси перемагають, а елліни з Леонідом поспішили відступити на пригорок, тоді вони відокремилися від них і з простягнутими руками пішли до варварів, кажучи, що справді вони на боці мідійців і були серед перших, які дали землю і воду Цареві, і лише були змушені прийти у Фермопіли, і що вони не винуваті в тому лиху, яке спіткало Царя. Незважаючи на це, їм не пощастило, бо щойно вони підійшли і їх схопили варвари, деяких із них, небагатьох, повбивали, коли вони наблизилися, а більшість із них наказав Цар затаврувати царським тавром [1], починаючи від їхнього стратега Леонтіада, сина якого, Еврімаха, за декілька років, коли він був стратегом чотирьохсот фіванців і здобув місто Платеї [2], там його вбили платейці.

234. Отак воювали елліни, які були у Фермопілах, а Ксеркс покликав до себе Демарата і почав його розпитувати, і першим його запитанням було: «Демарате, ти чесна людина, про це я роблю висновок із справедливості твоїх слів, бо як ти сказав, так воно і було. Ну, а тепер скажи мені, скільки там ще залишилося лакедемонців і скільки з них таких, як оці в битвах, чи вони всі такі без винятку?» Той відповів: «О царю! Велике число лакедемонців і багато в них міст [1]. Але те, в чому ти хочеш упевнитися, ти довідуєшся про це. Є в країні лакедемонців одне місто — Спарта, в якому вісім тисяч чоловік [1] і всі вони схожі на тих, що тут воювали, але інші лакедемонці не такі, як оці, проте, вони хоробрі». На це відповів Ксеркс: «Демарате! Як ми могли б із найменшими зусиллями підкорити цих людей? Ну, роз'ясни мені це, адже ти, бувши їхнім царем, повинен докладно знати їхні наміри».

235. Демарат відповів: «Царю мій! Оскільки наполягаєш на тому, щоб я висловив тобі мою думку, буде правильним, аби я сказав тобі, що я вважаю за краще. Пошли триста кораблів із твого флоту до берегів Лаконії. Там поблизу є острів, що називається Кітери. Про цей острів

один із наших людей, Хілон, який був наймудрішим, сказав, що було б кращим, коли б цей острів занурився в море, ніж щоб він залишався на поверхні моря. Так і чекай завжди, що від нього відбудеться те, що я хочу тобі запропонувати. Це було сказано не тому, що він передбачав твій похід, але завжди існувала загроза якогось походу. Нехай твої кораблі базуються на цьому острові і залякують лакедемонців. І оскільки їм доведеться вести війну поблизу своєї країни, тобі нема чого боятися, поки буде підкорено решту Еллади твоїм сухопутним військом, що вони поквапляться прийти їй на допомогу. І скоро буде поневолено решту Еллади, саме спартанське військо вже буде несильним. Проте, коли ти цього не зробиш, чекай, що з тобою станеться ось що. Є один вузький перешийок при вході на Пелепоннес. У тому місці, коли всі пелопоннесці укладуть союз проти тебе, чекай, що тобі доведеться мати бої ще запекліші від тих, що в тебе були. Проте, коли ти зробиш інакше, тоді тобі піддадуться без бою і той перешийок, і пелопоннеські міста».

236. Після нього взяв слово Ксерксів брат Ахемен, стратег морського війська, якому довелося бути присутнім при цій розмові, бо він злякався, чи не зробить Ксеркс так, як йому запропонував Демарат, і він сказав: «Я бачу, царю, що тебе починають спокушати слова цієї людини, яка заздрить тобі через твої успіхи, а мабуть, і діє як зрадник, бо ти знаєш, що еллінам властиві такі звички, вони заздрять тому, хто має успіхи, і ненавидять того, хто сильніший від них. Якщо в теперішньому становищі, коли в нас зазнали аварії чотириста кораблів, ти відокремиш ще триста інших від флоту, щоб вони пливли навколо Пелопоннесу, тоді супротивники стануть рівносильними з тобою. Навпаки, коли ввесь флот буде зосереджено, їм буде не сила напасти на тебе, бо вони не матимуть кількісної переваги, і, крім того, якщо виступлять разом всі війська, і все морське військо допоможе сухопутному, а сухопутне морському. Але якщо ти розділиш флот, тоді ні ти не зможеш йому бути корисним, ні він тобі. Займися своїми справами і зробиш добре, коли не будеш цікавитися справами ворогів, де вони воюватимуть, що вони зроблять і скільки їх там. Вони й самі здатні подбати про свою користь, як і ми про свою. Що ж до лакедемонців, якщо вони вступлять у бій із персами, то вони не зможуть надолужити втрати, якої вони зазнали».

237. Ксеркс відповів йому: «Ахемене, мені здається, що ти правильно сказав і я так і зроблю. Проте Демарат радить те, що вважає за корисніше для мене, але твоя думка вища за його думку. Адже, звичайно, я, принаймні, не можу припустити, що він не бажає мені добра і про це я суджу на підставі його слів, які він сказав у попередньому випадку і з того, що відбувається в дійсності. Це правда, що громадянин, якщо він не надзвичайно цнотливий, але таких дуже мало, заздрить іншому своєму співгромадянинові, який має успіхи, і показує йому своє незадоволення своїм мовчанням, і, якщо той співгромадянин попросить його дати йому пораду, не порадить йому те, що йому здається справді найкращим. Проте якийсь іноземець іншому іноземцеві, котрий має успіх, буває сповненим доброзичливості, і коли той попросить у нього поради, дасть йому найкращу з тих, що має. Отже, щодо Демарата, який є моїм другом, я, нарешті, забороняю лихословити про нього».

238. Так сказав Ксеркс і потім пройшов серед трупів, а від трупа Леоніда, про якого він чув, що той був у лакедемонців і царем і стратегом, він наказав відрубати голову і настромити її на кіл [1]. На мою думку, існують й інші докази і серед них найважливіший, що цар Ксеркс розгнівався на Леоніда, коли той ще був живий, як ні на кого іншого на світі, бо інакше він не зробив би такого неподобства з його тілом, бо, наскільки я знаю, перси шанують більш за всіх інших людей, що виявили себе хоробрими на війні.

239. (Але тепер я повертаюся до свого оповідання [1], там, де я залишив його незавершеним. Лакедемонці першими довідалися про підготування до походу Ксеркса проти Еллади і тоді послали людей до пророчого святилища в Дельфах, де їм було дано оракул, який я навів трохи вище. І вони довідалися про похід у цікавий спосіб. Отже, Демарат, син Арістона, котрий утік до мідійців, як я уявляю собі, і вірогідність підтверджує мою думку, не хотів добра лакедемонцям і можна було б запитати, чи він зробив це з любові, чи із зловтіхи. Отже, коли Ксеркс вирішив піти в похід проти Еллади, Демарат, який був тоді в Сусах, довідався про це і захотів попередити лакедемонців. У нього, звичайно, не було іншого способу передати повідомлення, бо існувала небезпека, що його перехоплять. Тоді він вигадав ось що: він узяв складану дощечку, зіскоблив із неї віск, щоб дощечка залишалася без напису, а на її поверхні вирізьбив рішення Царя, а потім залив дощечку розтопленим воском. І так той, хто має передати дощечку не матиме неприємностей від вартових на шляху. Коли дощечку було принесено в Спарту, лакедемонці не могли нічого зрозуміти, поки, нарешті, як мені розповіли, Горго, дочка Клеомена і дружина Леоніда, лише вона здогадалася і порадила їм зіскоблити віск і прочитати на дощечці, що там було вирізьблено. Вони послухались її, знайшли, що там було, прочитали і потім повідомили і всіх інших еллінів. Ось так переказують, що це сталося.)

Книга VIII

УРАНІЯ

1. Ось хто з еллінів увійшов до морського війська [1]: афіняни, які приставили сто двадцять сім кораблів [2], платейці, з охотою і відвагою, незважаючи на всю їхню недосвідченість у морській справі. Вони разом із афінянами становили залоги кораблів. Корінфяни приставили сорок кораблів, мегарці — двадцять. І халкідяни також оснастили двадцять кораблів, які їм дали афіняни. Егінці приставили вісімнадцять, сікіонці — дванадцять, лакедемонці — десять [3], епідаврійці — вісім, еретрійці — сім, тройзенці — п'ять, стірейці — два, а кеосці два кораблі і дві пентеконтери. До них приєдналися опунтійські локри із своїми сімома пентеконтерами.

2. Отже, ці взяли участь у поході до Артемісія, а я вже навів число кораблів, які дали всі ці елліни. Загальне число кораблів, які зібралися біля Артемісія, дійшло до двохсот семидесяти одного, крім пентеконтер. Стратега, який мав верховне командування, Еврібіада, сина Евріклейда, дали спартанці [2], бо союзники оголосили, що коли спартанець не буде воєначальником, вони не підуть під командою афінян і не візьмуть участі в поході, що має відбутися.

3. Ще з початку йшлося перед тим, як було послано до Сіцілії з пропозицією про союз, щоб командування морськими силами було доручено афінянам. Проте союзники запротестували і афіняни, вважаючи, що найважливішим було врятувати Елладу, вирішили, якби вони почали сперечатися, Еллада могла б загинути, відступили і правильним було їхнє рішення, бо внутрішня різноголосиця настільки гірша від війни, яка відбувається за взаємною згодою, наскільки війна гірша, ніж мир. Отже, саме це маючи на думці, вони не сперечалися, але відступили, хоч до тих пір, поки їм були дуже потрібні союзники, як це вони довели згодом, бо, скоро вони прогнали Перса і війну було перенесено до його країни, вони, під приводом зарозумілості Павсанія, позбавили спартанців верховного командування. Але це сталося пізніше [1].

4. Тоді елліни, про яких я сказав, прибувши до Артемісія і побачивши, як в Афети припливає стільки кораблів, і там так багато війська, і всупереч їхнім сподіванням становище варварів виявилося не таким, як

вони гадали, їх охопив страх [1], і вони вирішили, що для них було б краще віддалитися на суходільну Елладу. Проте, коли евбейці зрозуміли їхні наміри, вони попросили Еврібіада зачекати кілька днів, щоб вони встигли перевезти в надійне місце своїх дітей та рабів. Оскільки їм не пощастило його вмовити, вони звернулися до Фемістокла, щоб той за винагороду [2] в тридцять талантів затримав флот на місці і дав морський бій перед Евбеєю.

5. Ось що зробив тоді Фемістокл, щоб затримати еллінів. Одну частину цих грошей, п'ять талантів, він дав Еврібіадові, нібито з своїх власних грошей. Коли він умовив його (бо лише один із інших стратегів, корінфський стратег Адеймант, син Окіта, запекло не погоджувався і казав, що піде з Артемісія і не має наміру залишатися там), отже, йому сказав Фемістокл і заприсягався: «Ні, ти, звичайно, не покинеш нас, бо я дам тобі більше дарів, ніж тобі послав би цар мідійців, коли б ти залишив своїх союзників». Так він йому сказав і водночас послав на корабль Адейманта три таланти срібла. Отже, так через підкуп вони змінили намір і евбейцям було приємно і сам Фемістокл мав пожиток. Вони не знали, що він затримав решту грошей для себе, а ті, хто одержав свою пайку грошей, гадали, що це їм було прислано з Афін із такою метою.

6. Так вони залишилися на Евбеї і вступили в бій. А справа стояла так. Щойно рано ввечері прибули в Афети варвари, які ще й перед тим одержали повідомлення [1], що біля Артемісія стоять на якорі кілька еллінських кораблів, а потім вони й самі переконалися в цьому, і їм не терпілося напасти на них, і може їм якось пощастить захопити їх. Але пливти проти них вони не вважали за доцільне. Чи не станеться так, що їх побачать елліни і кинуться навтіки, а потім їхню втечу прикриє ніч. І звичайно, вони повтікали б, але за словами персів не можна було припустити, що утік хоча б один вогненосець [2] і врятувався б.

7. Щоб такого не було, вони ось що вигадали: відокремили від своїх кораблів двісті і послали їх навколо Скіату, щоб вороги їх не побачили, коли ті обпливли Евбею з боку Каферею і навколо Герайсту через Еврiп так, щоб коли ті прибудуть туди, їм було б відрізано шлях до відступу і вони б опинилися в оточенні, а перси почали б їх переслідувати, атакуючи спереду. Такі вони прийняли рішення і послали призначені для їхнього виконання кораблі, а самі не мали наміру того дня напасти на еллінів, очікуючи, щоб їм було дано умовлений сигнал від тих, хто плив в обхід Евбеї, що вони вже прибули. Отже, ці кораблі вони послали для обхідного маневру, а решті кораблів зробили огляд в Афетах.

8. На той час, коли вони приступили до огляду кораблів (якийсь Скіллій [1] із Скіони, котрий був там у таборі, найкращий водолаз свого часу і який під час аварії кораблів біля Пеліону врятував багато цінних речей персам, проте, чимало привласнив і собі), цей Скіллій, здається вже і перед тим мав намір дезертувати до еллінів, але не знаходив належного випадку до того. В який спосіб йому пощастило нарешті прибути до еллінів, я не можу сказати з певністю, але запитую, чи це є правда, те, що розповідають. Отже, кажуть, що він пірнув у море в Афетах і не випливав на поверхню, поки не приплив до Артемісія, і так

проплив у морі щось близько восьмидесяти стадій. Про цю людину розповідають ще й інше, схоже на вигадки, але дещо там і правда. Що ж до цього його подвигу хай мені буде дозволено сказати, на мою думку він прибув до Артемісія на кораблі. І щойно він прибув, він одразу переказав стратегам відомості і про аварію кораблів, як вона сталася, і про кораблі, що їх було послано для обходу Євбеї.

9. Скоро елліни почули про це, вони зійшлися на нараду. Багато було сказано того дня, але запанувала думка залишитися там, де вони були [1], перечекати там, а потім після півночі попливти і зустріти кораблі, які виконували обхідний маневр. Але після того, оскільки ніхто не виступив проти них, вони зачекали до пізнього вечора, вийшли у відкрите море, щоб напасти на варварів, бажаючи випробувати їхні військові здібності та можливості маневрувати.

10. Воїни і стратеги Ксеркса, побачивши їх, як вони пливли на своїх небагатьох кораблях проти них, прийняли їх за зовсім божевільних і, з свого боку, попливли проти них, сподіваючись, що легко візьмуть їх у полон, і це їхнє сподівання було цілком виправдано, бо еллінських кораблів було мало, а їхніх кораблів було набагато більше і вони були кращими на ходу. Зневажаючи їх, вони почали їх оточувати з усіх боків. А ті з іонійців, які співчували еллінам і пішли в похід проти свого бажання, були дуже засмучені, бачачи як тих оточували і певні, що ніхто з еллінів не повернеться з битви, такою безнадійною здавалася їм справа еллінів. Навпаки, ті, що раділи за цих обставин, почали змагатися, хто з них перший захопить афінський корабель, щоб одержати дари від царя, бо в їхніх таборах переважно йшлося про афінян.

11. Щойно було дано сигнал, елліни насамперед повернули носи кораблів до варварів, а кормами зсунули їх до середини свого розташування. А потім, одержавши другий сигнал, приступили до військових дій, хоч їхні дії було обмежено вузьким простором, у якому вони перебували. Так вони захопили тридцять кораблів персів і на одному з них брата царя кіпрського Саламіна Горга і Філаона, сина Херсія, видатну особу на флоті. Першим елліном, який захопив ворожий корабель, був афінянин Лікомед, син Айсхрая, і він одержав нагороду. Проте їх застала ніч і розлучила супротивників, які вступили в морський бій, і він залишився невирішеним. Тоді елліни відпливли до Артемісія, а варвари повернулися до Афетів після битви, яка виявилася дуже відмінною від їхніх сподівань. Під час цього морського бою лемносець Антідор, єдиний із еллінів, що супроводили царя, перейшов на бік еллінів і за це афіняни подарували йому маєток на Саламіні.

12. Коли запала ніч, хоч і була середина літа, проте всю ніч лютувала страшенна злива, а з боку Пеліону чути було гуркоти громів. Море викидало мертві тіла та уламки кораблів до Афетів [1] і вони нагромаджувалися біля носів кораблів і перешкоджали веслувати. Моряків, що були в тому місці і чули все це, охопив жах, вони вирішили, що вже не врятуються від нещасть, які їх спіткали, бо ледве вони звели дух після аварії кораблів і бурі, що застала їх коло Пеліону, а потім одразу сталася жорстока морська битва, а після битви страшенна злива і навальні потоки, які обрушувалися з гір у море, і жахливе гуркотіння.

13. Отже, для цих так пройшла ніч, а для тих, хто мав обійти Евбею, ця сама ніч була ще жорстокішою, тим більше, що застала їх у відкритому морі і їхній кінець був сумним, бо коли вони попливли і підійшли вже до Койлів [1] на Евбеї, на них обрушилася буря і злива, їх підхопив вітер і вони не знали, куди він їх несе, і нарешті він викинув їх із моря на скелі. І бог зробив усе можливе, щоб зрівняти сили персів і еллінів і щоб у персів не було надто великої кількісної переваги.

14. Отак вони загинули поблизу Койлів на Евбеї. А варвари, які були в Афетах, зраділи, коли розвиднилося, і вони могли тримати свої кораблі без руху, і вже пережили всі лиха, і тим часом могли бути спокійними. А до еллінів тоді прибуло поповнення п'ятдесят три афінських кораблі [1]. І, звичайно, прибуття цих кораблів надало їм більшої сміливості, також і повідомлення про те, що варвари, які обходили Евбею, всі загинули від бурі, що там сталася. Отже, вони діждалися того самого часу, як і попереднього дня і, пливучи далі, напали на кораблі кілікійців, потопили ці кораблі і, коли настала ніч, відпливли назад до Артемісія.

15. Проте, на третій день стратеги варварів, обурені тим, що такі нечисленні кораблі завдали їм стільки шкоди, і, побоючися незадоволення Ксеркса, вже не чекали, щоб елліни розпочали битву, але, заохочуючи один одного, вийшли у відкрите море опівдні. І збіглося так, що того самого дня відбулися ці морські бої і бій на суходолі в Фермопілах. Для тих, хто бився на морі, головною метою була оборона Еврiпу, а для тих, хто був із Леонідом,—захист проходу. Отже, вони підбадьорювали один одного, щоб не допустити варварів увійти в Елладу, а метою їхніх супротивників було знищити еллінський флот і заволодіти проходом.

16. Поки флот Ксеркса виступав у бойовому строю, елліни залишалися нерухомими в Артемісії. А варвари, розташувавши свої кораблі півколом, почали їх оточувати, щоб охопити їх із усіх боків. Тоді і елліни попливли їм назустріч і почався бій. Під час цієї морської битви флоти билися з однаковою відвагою. Флот Ксеркса зазнавав шкоди через велику кількість кораблів, які заважали один одному і зштовхувалися між собою. Проте він тримався і не відступав, бо перські моряки вважали ганебним для себе, щоб їх змусили тікати такі нечисленні кораблі. Звичайно, сталося так, що багато еллінських кораблів і багато людей загинуло, але далеко більше кораблів і людей у варварів. Так точилася битва, коли вони розійшлися.

17. Під час морського бою серед Ксерксових воїнів відзначилися, зокрема, єгиптяни [1], які серед інших подвигів, захопили в полон п'ять еллінських кораблів разом із їхніми залогами. Серед еллінів відзначилися афіняни і серед афінян Клейній [2], син Алкібіада, який взяв участь у поході своїм коштом і привів двісті чоловік і свій власний корабель [3].

18. Коли обидва супротивники відступили, вони з радістю поквапилися повернутися на свої бази. Елліни, коли відступили і повернулися після морського бою, забрали з собою вбитих [1] та уламки кораблів, бо вони зазнали багато втрат і найбільш із них афіняни, в яких постраждала половина всіх кораблів, і вони вирішили тікати [2] до материкової Еллади.

19. Тоді Фемістокл подумав, що якби елліни могли відокремити від

варварів союзницькі кораблі іонійців [1] та карійців, то вони спромоглися б розправитися з рештою ворожого флоту. На той час, коли евбейці навантажували на судна свою худобу, він зібрав в одному місці стратегів і сказав їм, що має певний засіб, із допомогою якого він сподівається відокремити від царя найкращих своїх союзників. Він не переказав їм ніяких подробиць щодо цього, лише додав, що тепер, коли так стоять справи, ось що слід їм зробити: хай вони заріжуть із худоби евбейців, скільки кожен захоче (бо, він сказав, що буде краще, коли військо візьме собі, ніж це візьмуть вороги), і, крім того, він порадив їм наказати своїм людям запалити вогнища [2], а щодо часу їхнього повернення в Елладу, то він бере на себе відповідальність, щоб вони прибули туди без жодної шкоди для себе. Вони погодилися зробити це, одразу запалили вогнища і кинулися різати худобу.

20. Треба зазначити, що евбейці не звернули уваги на оракул Бакіда [1], вважаючи його за незначний, і через це не перенесли нічого до безпечного місця, і не зробили собі заздалегідь запасів на випадок можливої війни, і через це опинилися в тяжкому становищі. А ось який був той оракул Бакіда:

«Скоро ярмом із канатів цей Варвар приборкає море,
Тих, які мекають, кіз, мерщій віддали із Евбеї».

Цим словам вони не надали значення і за це вони постраждали через муки, яких вони зазнали, і які ще на них чекали.

21. Так було з еллінами, коли прибув із Трахіни спостерігач. Був там на Артемісії спостерігач, Поліас із Антікіри, якому було доручено спостерігати і який мав у своєму розпорядженні судно, готове до відплиття, коли б морське військо опинилося в скрутному становищі, йому треба було повідомити про це військо у Фермопілах. Такий спостерігач був і в Леоніда: афінянин Аброніх [1], син Лісікла був готовий переказати повідомлення, маючи одну тріаконтеру, щоб повідомити тих, що були біля Артемісія, коли б сталося щось прикре з сухопутним військом. Отже, цей Аброніх прибув до них і повідомив про те, що сталося з Леонідом і його військом. А вони вже не відкладали свого відступу, але вирушили в установленому порядку, перші корінфяни і останні афіняни.

22. Тим часом Фемістокл узяв найбільш прудкі судна афінян і поплив на них туди, де була питна вода [1], і наказав вирізьбити на скелях написи, які наступного дня, коли прибули туди іонійці, вони прочитали їх. Ось який був зміст цих написів: «Шановні іонійці! Те, що ви робите, негаразд, бо ви виступаєте в похід проти Ваших предків і хочете поневолити Елладу. Але краще було б, як би ви виступили на нашому боці. Проте, якщо ви не можете цього зробити, то, принаймні під час битви стійте осторонь і вмовте карійців зробити так, як ви. Проте, якщо буде неможливе ні те, ні це, якщо вища сила скувала вас ланцюгами так, що ви не можете дезертувати, тоді в битвах навмисне поведьтеся немов боягузи, пам'ятаючи, що ви з нами однієї крові і що першою причиною нашої ворожнечі з варварами були ви самі». Це написав Фемістокл, я гадаю, з подвійною метою: або для того, щоб ці написи залишилися цареві і щоб іонійці зрадили персів, і перейшли до нього, або, якщо про

них перекажуть Ксерксові, щоб іонійці стали підозрілими для нього, щоб він не мав довіри до іонійців і через це не допустив їх узяти участі в морській битві.

23. Оце написав Фемістокл і одразу приплив до варварів один вісник з Гістіаї, і повідомив, що елліни покинули Артемісій. Вони не повірили йому і взяли під підозру того, хто приніс це повідомлення, і водночас послали деякі швидкохідні кораблі, щоб вони там побачили, і коли вони принесли звістку про те, що сталося, тоді ввесь флот вирушив до Артемісія із сходом сонця. Вони залишалися на тому місці до півдня, а потім попливли до Гістіаї. Прибули вони туди, захопили місто гістіайців і почали робити наскоки на всі приморські селища Еллопії [1] в області Гістіайотиди.

24. Поки вони перебували в тих краях, Ксеркс, зробивши всі належні підготування щодо похорону вбитих воїнів, послав вісника до морського війська. Ось які були його підготування. З усіх його воїнів, загиблих при Фермопілах (а їх було двадцять тисяч), він залишив там на місці близько тисячі, а для решти наказав вирити могили і поховати, насипавши землю і прикривши їх листям [1], щоб їх не побачило морське військо. Коли вісник прийшов до Гістіаї, він зібрав усе військо і сказав їм: «Друзі союзники! Цар Ксеркс дає кожному з вас дозвіл, хто захоче залишити своє місце і подивитися, як він веде бій із цими безглуздими, які сподівалися, ніби вони розтрощать силу царя».

25. Піля цього оголошення, майже нікого не залишилося на кораблях, бо стільки було охочих подивитися на бій. Вони вийшли на суходіл і пройшли через гори трупів і роздивлялися [1]. Всі вони гадали, що люди, які там лежали, були лакедемонці та феспійці, бо бачили там ілотів. Проте ті, які прийшли до Фермопіл, зрозуміли, що зробив Ксеркс із своїми мертвими воїнами. Справді, це було просто смішно: з одного боку вони побачили тисячу вбитих, що лежали на землі, а з другого вони побачили тих, кого принесли на це місце і понакидали одного на одного (чотири тисячі). Цього дня вони оглянули трупи, а наступного дня відпливли до Гістіаї на своїх кораблях, а люди Ксеркса готувалися до виступу.

26. Тоді прийшли до них перебіжчики з Аркадії [1], їх було небагато і вони просили дати їм засоби для життя і погоджувалися бути найманцями. Їх привели до царя і перси запитали їх про еллінів, що ті роблять. Вони відповіли, що елліни святкують олімпійські свята і дивляться на гімнічні та гіппічні змагання [2]. Тоді він запитав їх, яку нагороду одержують ті, що змагаються. І вони сказали, що переможець одержує вінок із листя маслини. Тоді Трітантайхм, син Артабана, висловив шляхетну думку, за яку цар назвав його боягузом. Отже, коли той почув про те, що нагорода на змаганнях вінок, а не гроші [3], він не міг стриматися, але вигукнув у присутності всіх: «Ой-ой, Мардоніє! З якими людьми ти привів нас воювати, котрі змагаються не для грошей, а лише для слави!» Так він тоді сказав.

27. Тим часом одразу після поразки при Фермопілах фессалійці послали вісника до фокейців, яких вони завжди ненавиділи, але після останньої поразки зненавиділи їх як ніколи перед тим. Бо за кілька років

до цього походу царя фессалійці разом із своїми союзниками вдерлися до Фокіди [1], але фокейці перемогли їх і розбили вщент. Отже, коли фокейців було оточено на Парнассі і разом із ними там був ворожбит Теллій із Еліди, цей Теллій ось що тоді вигадав, щоб урятувати їх: найхоробріших шістсот фокейців він вимазав крейдою і все тіло і всю зброю і послав їх напасти вночі на фессалійців із наказом: кого вони побачать не білого, того й убивати. Спершу їх побачили вартові фессалійців і злякалися, вваживши їх не за людей, а за привиди, а після вартових злякалося і все військо і коли справа дійшла до битви, то перед фокейцями залишилося чотири тисячі вбитих із їхніми щитами. Половину тих щитів вони принесли як присвяту в Аби, а іншу половину — в Дельфи. Із десятої частини здобичі, яку вони зібрали на бойовищі, вони зробили великі статуї воїнів [2] і поставили їх навколо триніжника перед дельфійським храмом, а інші, подібні до них принесли, як присвяту в Аби.

28. Так зробили фокейці з фессалійською піхотою, яка їх обложила. Що ж до фессалійської кінноти, яка вдерлася до їхньої країни, то вона зазнала непоправної поразки. В ущелині, що поблизу Гіамполя [1], фокейці викопали великий рів і понакидали в нього порожніх амфор, потім понасипали зверху на них землі, зрівняли землю і на тому місці вистроїлися проти фессалійських загарбників. А ті, гадаючи, що вони зметуть фокейців, із розгону повпадали на амфори і коні поламали собі ноги.

29. Отже, будучи злопам'ятними через оті дві поразки, що вони їх зазнали, фессалійці послали до фокейців вісника з таким оголошенням: «Фокейці! Тепер уже настав час змінити вам свою думку і визнати, що ви з нами не рівні. І в минулому на протязі всього часу, що ми були заодно з еллінами, ми завжди були вищими від вас [1] і тепер ми маємо такий вплив на варварів, що від нас залежить, чи ви загубите вашу країну і станете рабами. Проте ми, хоч і маємо можливість це зробити, ми не злопам'ятні, заплатіть лише нам п'ятдесят талантів срібла і ми вам обіцяємо відвернути від вас небезпеку, що загрожує вашій країні».

30. Отаке їм запропонували фессалійці. Справді, лише фокейці серед народів того краю, які не перейшли на бік мідян, і я гадаю, що це було лише через їхню зненависть до фессалійців. Проте, якби фессалійці перейшли б на бік еллінів, я гадаю, фокейці стали б союзниками мідійців. Відповідаючи на цю пропозицію фессалійців, фокейці заявили, що вони не дадуть грошей і від них залежить, чи вони стануть спільниками персів, як фессалійці, чи вони підуть іншим шляхом, але не йдеться про те, вони сказали, щоб вони з своєї волі стали зрадниками Еллади.

31. Коли прийшла така відповідь, тоді вже розгнівані проти фокейців фессалійці вирішили стати провідниками для Варвара. Отже, з Трахіни вони вступили до Доріди [1], бо область Доріди в тому місці утворює довгу та вузьку смугу завширшки приблизно тридцять стадій між Малідою та Фокідою, і ця область за давнини була країною дріопів. Цей край є первісною вітчизною дорійців Пелопоннесу. Отже, цій Доріді під час свого вторгнення варвари не завдали шкоди, бо її мешканці перейшли на бік мідійців, а крім того, цього не хотіли і фессалійці.

32. Із Доріди варвари вдерлися у Фокіду, але самих фокейців їм не

вдалося взяти в полон, бо деякі з них піднялися на вершини Парнассу (а одна з його вершин, відокремлена від іншої, поблизу міста Неон, така, що на ній може влаштуватися багато народу, вона називається Тіторея), саме на неї вони перенесли свої речі і самі піднялися туди. Проте більшість із них переселились до Озолійських локрів, до Амфісси, міста, розташованого за Крісейською долиною. А варвари зруйнували всю Фокіду, бо фессалійці супроводили їх в їхніх наскоках і всюди, де вони проходили, вони все спалювали і знищували на своєму шляху і віддавали вогню і міста і святилища.

33. Отже, ідучи вздовж річки Кефісс, вони руйнували все, що там було, спалили місто Дрімос, спалили Харадру і Ерох*, і Тетроній, і Амфікаю, і Неону, і Педією, і Третею, і Елатею, і Гіамполь, і Парапотамію, і Аби, де було багате святилище Аполлона, з багатьма скарбами та приношеннями. Було там тоді і тепер ще існує пророче святилище. І це святилище вони розграбували і спалили. Погналися вони і захопили поблизу гір декотрих фокейців і серед них кілька жінок, яких так багато варварів згвалтувало, що ці жінки померли.

34. Варвари пройшли через Парапотамію [1] і прибули до Панопея. Звідти вже їхнє військо поділилося на дві частини і вони пішли різними шляхами. Більша і найсильніша частина війська, з якою йшов сам Ксеркс, попрямувала до Афін і вдерлася до Беотії в області Орхомена. Все населення Беотії прийняло сторону мідійців і македонці, послані Александром, були розподілені по беотійських містах для їхньої оборони. І так вони їх обороняли, бажаючи довести Ксерксові, що беотійці є друзями мідійців.

35. Отже, ця частина варварів пішла в такому напрямі, а інша вирушила, маючи провідниками фессалійців у напрямі до Дельфійського святилища, залишаючи праворуч Парнасс [1]. І вони, яким би місцем Фокіди не проходили, все там спустошували. Так вони спалили місто панопеїв і давлійців, і еолідів. Вони відокремилися від іншого війська і пішли цим шляхом, щоб пограбувати дельфійське святилище і принести Ксерксові тамтешні скарби. А Ксеркс, як я довідався, все, що там було цінного, знав про те краще від того, що він залишив у своєму палаці, і передусім про приношення Креза [2], сина Аліатта, і це тому, що йому багато разів про них розповідали.

36. Дельфійці, одержавши такі повідомлення, були охоплені жахом, і, збентежені вкінець, хотіли отримати оракул щодо священних скарбів, чи треба їх закопати в землю, чи перенести в інше місце. Проте бог не дозволив їм переносити скарби і заявив їм, що він сам здатний зберегти те, що йому належить. Коли це почули дельфійці, вони подбали про власний рятунок. І своїх дітей та жінок вони відіслали до іншого краю, до Ахаї, а самі чи більшість із них, піднялися на вершини Парнассу і перенесли свої речі до Корікійської печери [1], а решта знайшла притулок в локрійській Амфіссі. А всі дельфійці, крім шістдесяти чоловік і пророка, покинули своє місто.

37. Коли варвари приблизилися до святилища і вже бачили його здалека [1], пророк, якого звали Акерат, помітив на землі перед храмом зброю, перенесену туди з храму, священну зброю [2], до якої не дозволя-

лося навіть торкатися людям. І він пішов розповісти про це чудо дельфійцям, що там були. А варвари, коли йдучи швидким кроком підійшли до святилища Афіни Пронаї, наштовхнулися на ще дивніші чудеса, ніж те чудо, що сталося перед тим [1]. Звичайно, зовсім незрозуміло побачити, як бойова зброя сама собою перенеслася з храму. Проте, те, що сталося потім, без сумніву серед усіх надприродних явищ найбільше, може, викликало здивування. Отже, коли варвари нарешті досягли до висоти святилища Афіни Пронаї, саме тієї хвилини почали на них падати з неба блискавки і з вершин Парнассу зірвалися дві скелі, і навально з страшенним гуркотом покотилися на них, і багатьох із них розчавили, а з середини святилища Пронаї чути було гомін і галас.

38. Усе це разом викликало паніку серед варварів. І дельфійці, побачивши, як вони тікають, зійшли з гори і, напавши на них, багатьох повбивали. Ті, що врятувалися, кинулися тікати до Беотії. А ті з цих варварів, які повернулися з походу, як я довідався, розповідали, що крім цих чудес вони бачили ще інші дивні явища від бога: отже, двоє гоплітів надприродного зросту погналися за ними, переслідували їх і вбивали.

39. За словами дельфійців, ці двоє були тамтешніми героями, Філаком і Автоноєм, священні округи яких були поблизу святилища. Священна округа Філака розташована поблизу шляху за святилищем Пронаї, а округа Автоноя поблизу Касталійського джерела, біля підвалини скелі Гіампеї. А скелі, що впали з Парнассу, лежать недоторкані і за мого часу в священній окрузі Афіни Пронаї, де вони залишилися, звалившися навально на варварів [1]. Так повтікали з святилища ті люди.

40. Морське військо еллінів, відпливши від Артемісія, кинуло якорі на прохання афінян поблизу Саламіну. Афіняни попросили їх кинути тут якорі з двох причин: по-перше, щоб вони могли перевезти з Аттіки в безпечне місце своїх дітей та жінок і самі переїхати туди і, по-друге, щоб їм можна було порадитися, що далі робити. Бо в таких обставинах їм треба було зібратися на нараду, оскільки їхні розрахунки не виправдалися, адже вони гадали, що пелопоннесці з усім своїм військом [1] отаборяться в Беотії, чекаючи на появу варварів, але цього не сталося і вони одержали відомості, що пелопоннесці перегородили муром Істм, зацікавлені лише в тому, аби врятувати Пелопоннес, оборонивши його, і байдужі до всього іншого [2]. Отакі відомості вони мали і через це попросили флот стати на якорі неподалік Саламіну.

41. Коли всі інші встали на якорі поблизу Саламіну, афіняни зійшли на свій берег. Після свого прибуття вони оголосили, щоб кожен афінянин подбав по змозі про безпеку своїх дітей та домочадців. Тоді більшість із них послала їх до Тройзени, а інші — на Саламін. Вони поспішали перевезти їх до безпечних місць, зважаючи на оракул і, насамперед, ще з одного приводу. Згідно з твердженням афінян в їхньому святилищі живе страж Акрополя — велика змія [1] і певні того, що така змія існує, вони щомісяця приносять їй їжу, а ця їжа — медяники. І цей медяник, якщо перед тим змія завжди його з'їдала, цього разу залишився цілим. Коли жриця повідомила їх про це, афіняни вирішили іще з більшою певністю покинути своє місто, гадаючи, що й богиня покинула Акро-

поль. Перевізши все до безпечного місця, вони відпливли до свого табору.

42. Коли ті, що були біля Артемісія, кинули якорі біля Саламіну, про це довідалося й інше морське військо еллінів і почало зосереджуватися, відпливши з Тройзени, де воно перед тим було. Бо перед тим був наказ зібратися в тройзенській гавані Погоні. Отже там зібралося далеко більше кораблів, ніж їх було в битві при Артемісії і з більшого числа міст. Їхнім навархом був той, хто був і при Артемісії, спартанець Еврібіад, син Евріклейда, але цей був не з царської родини. Проте незрівнянно більше за всіх кораблів і найкращої мореплавності [1] дали афіняни.

43. В цьому морському поході взяли участь: із Пелопоннесу лакедемонці, які приставили шістнадцять кораблів, корінфяни дали таке саме число кораблів, яке було при Артемісії, сікіонці — п'ятнадцять кораблів, епідавряни — десять, тройзенці — п'ять, герміонці — три. Всі вони, за винятком герміонців, були дорійського і македонського походження, вони недавно прибули з Ерінея і з Пінду. Герміонці були дріопами, яких вигнав із їхньої країни, що тепер називається Дорідою, Геракл і маліейці.

44. Оці з Пелопоннесу взяли участь в морському поході, а з материкової Еллади такі: афіняни, що їх можна було б порівняти разом із усіма іншими, приставили самі сто вісімдесят кораблів, бо платейці не виступили в морській битві при Саламіні, і ось із якої причини. Коли елліни поверталися від Артемісія, прибувши до Халкіди, платейці переправилися на протилежний берег у Беотію, щоб перевезти до іншого місця свої родини. Коли вони прибули, щоб перевезти їх до безпечного місця, то залишилися позаду. Афіняни тоді, коли країну, що тепер називається Еллада, залюднювали пеласги, були пеласгами і називалися кранаї, а за царя Кекропа стали називатися кекропідами, а коли влада перейшла до Ерехтея, вони змінили свою назву і почали називатися афінянами, а коли стратегом їхнього війська став Іон [1], син Ксута, тоді за його ім'ям вони називалися іонійцями [2].

45. Мегарці [1] дали стільки кораблів, скільки їх було в них при Артемісії, ампракіоти прислали на допомогу сім кораблів, левкадійці — три. Вони дорійського походження з Корінфа.

46. З острів'ян егінці дали тридцять кораблів. Вони мали ще й інші оснащені, але на них вони охороняли свою країну, а з тридцятьма кораблями, найкращими з тих, що в них були, вони взяли участь у морській битві при Саламіні. Егінці — це дорійці з Епідавра, а їхній острів за давнини називався Ойнона [1]. За егінцями прийшли халкідяни, які приставили стільки кораблів, скільки було в них при Артемісії — двадцять кораблів, а еретрійці дали також двадцять. Вони — іонійці. За ними прибули кеосці з таким самим числом кораблів. Вони з іонійського племені і походять із Афін. Наксосці дали чотири кораблі. Їхнє місто послало їх, щоб вони об'єдналися з мідійцями, як це зробили й інші острів'яни, але вони не підкорилися цьому наказові і пішли об'єднатися з еллінами за порадою одного видатного громадянина, Демокріта [2], який був тоді тріерархом. Наксосці — іонійці, що походять із Афін. Стірейці дали стільки кораблів, скільки їх було при Артемісії, а кітносці дали один корабель і одну пентеконтеру. Обидва вони — дріопи. На

флоті працювали також серіфосці, сіфносці та мелосці, бо лише вони серед острів'ян не дали варвару води і землі.

47. Всі ті, що взяли участь у поході, мешкають по цей бік теспротійців [1] і ріки Ахеронту. Справді, теспротійці є сусідами ампракійців і левкадійців і вони прибули взяти участь у поході з далеких країв. Проте з тих, які мешкають по той бік від цих країв, кротонці були єдиними з тих, хто поспішили на допомогу Елладі, що зазнала небезпеки, на одному кораблі, яким керував триразовий пітіонік Фаїлл [2]. Кротонці належать до племені ахейців.

48. Інші, про яких я уже згадав, приставили для флоту трієри, а мелосці, сіфносці і серіфосці — пентеконтери. Мелосці, які походять із Лакедемона, дали дві, сіфносці, які з походження іонійці з Афін, кожні з них по одній. Загальне число кораблів, крім пентеконтер, доходило до трьохсот сімдесяти восьми.

49. Коли зібралися на Саламіні стратеги тих міст, які я назвав, вони почали радитися. Еврібіад закликав усіх, хто хоче висловити свою думку, в якому місці буде найкращим дати морський бій, із тих місць, що їм належали, бо Аттіку вони вже покинули і він мав на думці інші місця. Думки більшості з тих, хто висловився, збігалися. Отже, вони пропонували попливти до Істму і вступити в бій біля узбережжя Пелопоннесу, і, крім усього іншого, вони наводили таке міркування, що коли їх буде переможено в морському бою при Саламіні, то вони будуть замкнуті на острові, де ніхто не прийде їм на допомогу, але коли вони битимуться біля Істму, то зможуть тікати до своїх домівок.

50. Коли пелопоннеські стратеги наводили ці міркування, туди прибув афінянин і приніс відомість про те, що вся Аттіка горить. Отже, стратег, який супроводжував Ксеркса, пройшовши через Беотію і спаливши місто теспійців, котрі його залишили і перейшли на Пелопоннес, спаливши також місто платейців, нарешті, прибув до Афін [1] і там розграбував все, що було. Спалив Теспею і Платею, довідавши від фіванців, що їхні мешканці не прийняли сторону мідійців.

51. Від того часу, коли варвари перейшли через Геллеспонт, відколи почався їхній похід, вони залишалися в тих краях протягом одного місяця, переходячи з Азії до Європи, а ще три місяці проминуло, поки вони досягли Аттіки, де тоді архонтом в Афінах був Калліад [1]. Вони захопили долішнє місто, яке було безлюдним, і застали небагатьох афінян, котрі знайшли притулок у святилищі [2], храмових скарбників [3] і кількох бідняків, що загородили Акрополь дверима та дошками [4] і відбивали напади ворогів. Вони не відступили на Саламін за браком засобів і, крім того, вони гадали, що правильно зрозуміли зміст оракулу, який переказала Піфія, що дерев'яний мур не буде здобуто. Отже, вони казали, що саме така дерев'яна огорожа є сховищем, яке бог мав на увазі, а не кораблі.

52. Перси зайняли позицію на горбі навпроти Акрополя [1], який афіняни називають Ареопагом, і почали облогу в такий спосіб: вони обгортали стріли клоччям, підпалювали їх і вистрілювали на огорожу. Обложені афіняни продовжували чинити опір, хоча були доведені до розпачу і їхня огорожа вже не захищала їх. Вони не приймали пропо-

зицій Пейсістратідів домовитися про здачу, але вигадували ще інші засоби оборони, а саме: щоразу, коли варвари хотіли наблизитися до брами, вони скочували на них величезні кам'яні брили [2], таким чином, Ксеркс протягом багатьох днів перебував у скрутному становищі, бо не міг їх подолати.

53. Проте нарешті варвари знайшли вихід із цього скрутного становища. Бо згідно оракулу було наперед визначено, що вся материкова Аттіка підпаде під владу персів. Хоч як там це було, в передній частині Акрополя, поза брамою і сходами, в одному місці, де, здається не було жодного вартового, де, мабуть, не сподівалися, що може зійти людина, звідти деякі піднялися поблизу святилища Аглаври, дочки Кекропа, незважаючи на те, що в цьому місці скеля була дуже стрімчастою. Ледве афіняни побачили їх на Акрополі, одні з них кинулися стрімголов із скелі і розбилися, а інші побігли до внутрішнього покою в храм. Перси, які вдерлися до Акрополя, насамперед, попростували до брами, відчинили її і почали вбивати благальників і, коли всі вже були мертві, вони розграбували святилище і підпалили все на Акрополі.

54. Ставши повним владарем Афін, Ксеркс послав до Сусів кінного вісника звістити Артабанові про цю перемогу. Наступного дня після того, як він послав цього вісника, він викликав афінських вигнанців, котрі його супроводили, і наказав їм піднятися на Акрополь і принести жертви згідно з їхніми обрядами [1], і дав такий наказ або, хтозна, через те, що він побачив якийсь сон, або він мав докори сумління, або спалив святилище. А тепер я поясню, чому я згадав про це.

55. На Акрополі є храм Ерехтея, про якого кажуть, що його народила Земля, а всередині цього храму росте маслина [1] і тече джерело солоної води. За переказами афінян це зробили Посейдон і Афіна, коли вони засперечалися, кому належатиме країна, і залишили їх як свідчення про свої вимоги. Отже, сталося так, що ця маслина згоріла разом із святилищем у вогні, запаленому варварами. Але наступного дня після пожежі, коли до святилища зійшли афіняни, яким Ксеркс наказав принести жертви, вони побачили новий пагін завбільшки з лікоть, що виріс із стовбура. Вони сповістили про це.

56. Елліни, які були на Саламіні, коли довідалися про долю афінського Акрополя, так збентежилися, що дехто із стратегів, не чекаючи на прийняття рішення про збори, кинулися на свої кораблі і поставили вітрила, готові тікати. Ті, що залишилися на Саламіні, вирішили дати морський бій поблизу Істму. Настала ніч, збори закінчилися і афіняни повернулися на свої кораблі.

57. Отже, коли Фемістокл прибув на свій корабель, один афінянин, Мнесіфіл, спитав його, які вони там прийняли рішення [1]. Коли той почув від нього, що вирішено відвести флот до Істму і вступити в морський бій поблизу Пелопоннесу, той афінянин сказав Фемістоклові: «Ну, якщо вони піднімуть якорі і відійдуть від Саламіну, в тебе вже не буде батьківщини, заради якої ти битимешся, бо кожний піде до своєї власної батьківщини і ні Еврібіад не зможе затримати їх, і ніхто інший на світі, щоб не розсіявся флот, і тоді загине Еллада через свою непередбачливість. Лише якщо існує якийсь засіб і тобі пощастить, іди і постарай-

ся, щоб було скасовано прийняте рішення, і, мабуть, ти зможеш умовити Еврібіада змінити його думку і залишитися тут».

58. Ця думка дуже сподобалася Фемістоклові і, не давши ніякої відповіді, він поспішив до Еврібіадового корабля. Він прийшов туди і сказав йому, що хоче обговорити з ним питання, дуже важливе для всіх. Еврібіад запросив його зійти на корабель і висловити, що він має сказати. Тоді Фемістокл сів біля нього і почав викладати йому доводи, які він почув від Мнесіфіла, ніби вони були його власними, додавши до них ще багато інших так, що своїми наполегливими проханнями він умовив Еврібіада зійти з корабля і закликати стратегів на нараду.

59. Коли, нарешті, вони зібралися ще перед тим, як Еврібіад пояснив для чого він їх покликав, Фемістокл почав просторікувато розмовляти, як людина пригноблювана настирливою думкою. Поки він так промовляв, його перебив корінфянин Адеймант, син Окота: «Фемістокле! На змаганнях б'ють тих, хто починає змагатися перед тим, як буває дано сигнал для початку». На що Фемістокл, виправдовуючись, відповів: «Так! Але ті, що починають надто пізно, не отримують вінка».

60. Тоді, звертаючись до Корінфянина, він дуже спокійно відповів йому, а потім звернувся до Еврібіада, але не повторив йому нічого з того, про що казав перед тим, що коли вони покинуть Саламін, то розсіються, бо не слід було перед союзниками виступати з обвинуваченнями, але він почав наводити інші доводи: «Від тебе залежить,— сказав він йому,— врятувати тепер Елладу, якщо ти послухаєшся мене і залишишся тут, щоб уступити в морський бій, і тебе не переконають промови тих, які хочуть, щоб ти відвів кораблі до Істму. Вислухай обидва плани та порівняй їх. Якщо ти даси морський бій біля Істму у відкритому морі [1], а це для нас зовсім не буде корисним, бо наші кораблі досить важкі і їх надто мало. Крім того, ти втратиш Саламін, Мегари та Егіну, навіть коли ми матимемо успіх у всьому іншому. Разом із флотом піде і сухопутне військо варварів і, таким чином, ти сам поведеш їх на Пелопоннес і цим наразиш на небезпеку всю Елладу. Проте, якщо ти зробиш те, що я пропоную, ось яку з цього ти матимеш вигоду. По-перше, ми битимемося у вузькому місці з небагатьма нашими кораблями проти багатьох їхніх і, якщо бій завершиться так, як нам здається імовірним, ми одержимо блискучу перемогу; бо битися у вузькому місці це нам на користь, проте, коли ми битимемося у відкритому морі — це буде їм на користь. Крім того, буде врятовано і Саламін, куди ми перевезли як до безпечного місця наших дітей та жінок. Є в цьому ще одна вигода, яка так вас цікавить. Ти все одно битимешся за Пелопоннес, залишаючись тут, як коли б ти бився біля Істму, і якщо ти добре розміркуєш, ти сам не поведеш ворога, щоб він напав на Пелопоннес. Проте, якщо станеться так, як я сподіваюся, і ми переможемо на морі, варвари не виступлять проти вас на Істмі, і не підуть далі Аттики, але відійдуть у безладді і в такий спосіб за нами залишаться Мегари, Егіна і Саламін, як нам було дано оракул [2], що ми переможемо ворогів. Коли люди складають розумні плани, найчастіше буває так, що вони стають успішними, але коли їхні плани нерозумні, тоді, звичайно, і сам бог виступає проти планів людей».

61. Так промовляв Фемістокл, коли проти нього знову виступив корінфянин Адеймант, бажаючи, щоб замовкла людина, що тепер уже не мала батьківщини, і щоб не дати можливості Еврібіадові поставити на голосування питання, яке порушила людина без батьківщини. Нехай Фемістокл доведе, що він має батьківщину і лише тоді нехай висловить свою думку. Він кинув йому просто в обличчя ці слова, бо Афіни було завойовано і в них панував ворог. Тоді вже Фемістокл почав висловлюватися різко і про Адейманта, і про корінфян, і заявив, що афіняни мають і місто, і країну, безумовно більшу, ніж корінфяни, оскільки вони мають двісті оснащених кораблів із залогами і жодне еллінське місто не зможе відбити їх, якщо вони на нього нападуть.

62. І, підкресливши це, він звернувся до Еврібіада і сказав йому досить рішуче: «Щодо тебе, якщо ти тут залишишся, ти цим покажеш себе мужньою людиною, а якщо не залишишся, то загубиш Елладу, бо всі наші надії ми покладаємо у цій війні на кораблі. Послухай-но мене. Якщо ти так не зробиш, тоді ми, які ми є, візьмемо наші родини і попливемо до Італії, до Сірія [1], котрий нам належить із давніх давен і де, згідно з оракулами, нам приречено заснувати колонію, а ви тоді, коли вас покинуть такі союзники, як ми, згадаєте мої слова».

63. Після такої промови Фемістокла Еврібіад змінив свою думку, я гадаю тому, що, насамперед, злякався, що коли він поведе кораблі до Істму, тоді його покинуть афіняни. Тому він і змінив свою думку, а коли б їх покинули афіняни, решта союзників не мала б достатньо сил, щоб дати бій. Отже, він прийняв це рішення залишитися і дати тут вирішальний морський бій.

64. Так після всіх суперечливих розмов елліни, які були на Саламіні, оскільки так вирішив Еврібіад, почали готуватися до морського бою. Розвиднилося і, щойно зійшло сонце, на суші і на морі стався землетрус. Тоді вирішили звернутися з проханнями до богів і покликати на допомогу Еакідів [1]. Так вони вирішили і так і зробили. Отже, вони помолилися всім богам і покликали на допомогу з Саламіну Еанта і Теламона, послали корабель на Егіну, щоб привезти звідти Еака та інших Еакідів.

65. Ось що розповів один афінський вигнанець, Дікай, син Теокіда, якого мідійці вважали за важну особу. На той час, коли Аттіка після того, як її покинули мешканці, була розграбована сухопутним військом Ксеркса, він випадково опинився разом із лакедемонцем Демаратом на Тріасійській рівнині [1], вони побачили, як із Елевсіна піднялася курява, начебто її підняли якісь тридцять тисяч [2] воїнів, і вони не розуміли, від кого вона могла бути, і раптом вони почули голос і їм здалося, ніби це був заклик учасників вакхічних містерій. І Демарат, який не знав нічого про елевсінські містерії, запитав Дікая, чий це міг бути голос. А той відповів йому: «Демарате! Напевне якесь велике нещастя спіткає цареве військо. Це цілком очевидно, бо в Аттіці нема ні душі і це голос бога з Елевсіна, який іде на допомогу афінянам та їхнім союзникам. І якщо ця курява впаде на Пелопоннес, то це загрожує самому цареві та його війську на суходолі, а якщо попрямує до кораблів на Саламіні, тоді цар наразиться на небезпеку втратити свій флот. Під час цього свята, яке афіняни святкують щороку [3] на честь Матері та її Дочки, хто з них

захоче і хто з інших еллінів захоче, той посвячується в містерії. А цей голос, що ти його чуєш, це той крик, яким закликають Іакха». На це Демарат сказав: «Мовчи і про це не кажи нікому. Бо якщо ці твої слова дійдуть до царя, ти загубиш свою голову і ні я, і ніхто інший на світі не зможе тебе врятувати. Сиди спокійно, а щодо того війська, то його захищатимуть боги». Таку він дав йому пораду, а курява, з якої почувся голос, утворила хмару, піднялася високо в повітря і полетіла на Саламін, до табору еллінів. Отже, вони зрозуміли, що Ксерксів флот було приречено на загибель. Про це розповідав Дікай, син Теокіда і послався як на свідків на Демарата і на інших.

66. Ті, що були в морському війську Ксеркса, оглянувши місце загибелі лакедемонців, пройшли з Трахіни до Гістіаї, пробули там три дні і, перепливши через Евріп, ще за три дні прибули до Фалера. На мою думку, варварів було не менше і на суходолі і на кораблях, ніж тоді, коли вони вдерлися в Аттіку і коли вони прибули в Сепіаду і Фермопіли. Отже, на заміну тим, хто загинули від бурі і при Фермопілах, і в морській битві при Артемісії, я перелічу тих, які ще не були в поході з царем, а саме маліейців, дорійців і локрів та беотійців, що вирушили в похід усі разом, за винятком теспійців та платейців і ще карістійців, та андросців, і теносців та всіх інших острів'ян, крім п'яти міст [1], що їхні назви я навів вище. Бо, справді, чим більше заглиблювався до середини Еллади Перс, тим більше народів ішло за ним.

67. Отже, коли прибули до Афін усі вони, за винятком паросців (паросці залишилися позаду на Кітносі і очікували [1], чим закінчиться війна), коли всі інші прибули у Фалер, тоді Ксеркс особисто зійшов на кораблі, бажаючи зустрітися з їхніми залогами і дізнатися про їхні думки. Коли він прийшов туди і зайняв крісло голови, на його запрошення з'явилися тирани народів його держави і начальники морських підрозділів і сіли відповідно до почесних місць, які цар призначив кожному з них, перший там був цар Сідона, за ним цар Тіра, а після них всі інші відповідно до їхніх посад. Коли всі вони розсілися, кожен на своєму місці, Ксеркс, бажаючи перевірити кожного, наказав Мардонієві опитати кожного з них, чи слід починати морський бій [2].

68. Мардоній по черзі опитав їх, починаючи від царя Сідона, чи всі вони висловили думку, що треба почати морський бій, проте Артемісія висловилася так: «Я прошу тебе, Мардоніє, переказати цареві мою думку, а я під час морських боїв, що відбулися біля Евбеї, не була серед найбільших боягузів і я зробила там дещо не найменше від усіх. Ось моя думка: Великий владарю! Я вважаю правильним переказати тобі мою справжню думку, яка буде для тебе найкориснішою від усіх інших. Отже, я кажу тобі, пожалій свої кораблі і не вступай у морський бій, бо ці люди на морі настільки вправніші від твоїх, наскільки чоловіки від жінок. Власне, що тебе неодмінно зобов'язує наражатися на небезпеку в морській битві? Чи ти не став тепер володарем Афін, які були метою твого походу? Чи ти не став володарем усієї іншої Еллади? Ніхто тепер тобі не заважає. Ті, хто чинили тобі опір, тепер загинули, як вони того заслуговували. Зараз я тобі розповім, яке завершення матимуть справи ворогів. Якщо ти не поквапишся дати морський бій, але тримати-

меш кораблі поблизу берегів, чи залишаючись тут, чи пропливши далі до Пелопоннесу, то, великий владарю, ти легко досягнеш мети, що привела тебе сюди. Бо елліни не зможуть чинити тобі опір упродовж багатьох років, але ти змусиш їх розсіятися і кожен із них повернеться до своєї батьківщини. А це тому, що і поживи тут нема на цьому острові *, як я чула, і через те, коли ти приведеш своє сухопутне військо на Пелопоннес, то всі ті, що прибули з цих місць, залишаться спокійними, бо їх зовсім не обходить морський бій на користь Афінам. Проте, якщо ти поквапишся дати морський бій саме тепер негайно, я боюся, що можлива поразка морського війська спричиниться до загибелі і сухопутного війська. Я додам до цього, царю мій, ще й таке: май на увазі, що добрі люди мають найчастіше поганих рабів, а погані — добрих. А ти, найкраща людина на світі, маєш поганих рабів, яких ти вважаєш за своїх союзників: єгиптян, кіпріотів, кілікійців, памфілійців, які нічого не варті».

69. Поки вона це казала Мардонієві, ті, хто співчували Артемісії, були засмучені її словами, бо гадали, що, хто зна, чи не розгніває вона царя тим, що відраджує його вступати в морський бій. Навпаки, ті, хто їй заздрили і не співчували, бо з усіх союзників цар найбільше поважав її, раділи з того, що вона заперечує йому, гадаючи, що вона загине. Тим часом, коли Ксерксові доповіли про різні думки, він особливо був задоволений думкою Артемісії і, хоча і перед тим він уважав її за жінку гідну всякої похвали, тоді він став поважати її ще більше. Незважаючи на це, він наказав іти за думкою більшості, будучи певним того, що біля берегів Евбеї його воїни навмисне не виконали свого обов'язку, бо його там не було і він не дивився на них, а на цей раз він вирішив особисто як глядач стежити за морським боєм.

70. Щойно він дав сигнал до відплиття, як варвари вирушили на кораблях до Саламіну і вишикувалися до бою без перешкод у призначеному для них порядку. Але тоді ще не настав для них день уступити в морський бій, бо запала ніч і вони почали готуватися на завтра. А еллінів охопив страх і неспокій і найбільше тих, хто прибули з Пелопоннесу. Цей їхній неспокій походив від того, що вони перебували на Саламіні готові до морського бою за землю афінян, але якби вони зазнали поразки, то зосталися б оточеними на острові і потрапили б в облогу, і залишили б свою країну без захисту тоді, коли піхота варварів тієї самої ночі [1] вирушила в Пелопоннес.

71. Проте, що було в людських силах, усе було зроблено, щоб варвари не вдерлися суходолом на Пелопоннес. Пелопоннесці, як довідалися про те, що Леоніда і його спартанців у Фермопілах було вбито, побігли з своїх міст до Істму, де зайняли позиції, маючи на чолі як стратега Клеомброта, сина Анаксандріда, брата Леоніда. Будучи на Істмі, вони перегородили Скейронідський шлях, а потім, порадившися, вирішили побудувати мур і перегородити Істм. Оскільки їх було багато тисяч і всі вони працювали, будівництво швидко посувалися, бо вони тягали каміння і цеглу, і деревини, і коші з піском, а крім того, ті, що поспішили до них на допомогу, не припиняли роботи ні на хвилину і працювали і вдень, і вночі.

72. Елліни, які прийшли всім гуртом на Істм для допомоги, були такі: лакедемонці, всі аркадяни, елейці, корінфяни, сікіонці, епідаврійці, флеясійці, тройзенці і герміонці. Вони поспішили на допомогу і трусилися від страху за Елладу, яка наражається на небезпеку, а інших пелопоннесців це не обходило, хоч уже закінчилися олімпійські і карнейські * свята.

73. Сім народів мешкає на Пелопоннесі. З них двоє — автохтони і тепер вони перебувають там, де мешкали і за давніх часів: аркадяни [1] та кінурійці. Один народ, а саме ахейський народ [2], якщо він не виселився з Пелопоннесу, проте виселився з своєї країни і мешкає в чужій землі. Інші народи, з семи — чотири, прибули з інших країв, дорійці, етолійці, дріопи і лемносці. Дорійці мають багато і значних міст, етолійці — лише одне, Еліду, дріопи — Герміону і Асіну, що розташована поблизу лаконської Кардаміли, а лемносці мають усі міста пароreaтів [3]. Кінурійці, будучи автохтонами, очевидно, є іонійцями і вони єдині з них на Пелопоннесі, але підпали під владу аргосців і з часом змішалися з дорійцями. Це орнеати [4] та їхні сусіди. Із інших семи народів решта міст, крім тих, що я назвав, залишилися найтральними, а якщо сказати правду, залишаючись нейтральними, перейшли на бік мідійців [5].

74. Отже, елліни, які були на Істмі, були зайняті цією справою, бо тепер, хоч як там було, вони не сподівалися досягти з своїм флотом якогось значного успіху. Хоча ті, що були на Саламіні, мали відомості про це, все одно вони побоювалися не стільки за себе, скільки за Пелопоннес. До певного часу вони підходили один до одного і потай розмовляли між собою, не розуміючи цю страшну необачність Еврібіада. Проте нарешті їхнє незадоволення вийшло назовні. Коли зібралася нова нарада, там ішлося саме про це питання. Одні наполягали на тому, що треба відпливти до Пелопоннесу і вступити в морський бій за Пелопоннес, а не залишатися тут і воювати за країну, якою володіє ворог, проте афіняни, егінці та мегарці, навпаки, наполягали на тому, щоб залишатися тут і воювати.

75. Коли Фемістокл побачив, що починає переважати думка пелопоннесців, він потай покинув нараду і послав до табору мідійців одну людину на човні, якій дав указання про те, що їй треба сказати. Ця людина звалася Сікінн і була рабом Фемістокла і вихованцем його дітей. Пізніше її, після тих подій, Фемістокл зробив громадянином Теспій, бо теспійці приймали до себе нових громадян, і зробив його також багатим [1]. Тоді цей Сікінн поплив на човні і сказав стратегам варварів: «Мене послав стратег афінян таємно від інших еллінів (бо він прихильно ставиться до Царя і воліє краще, щоб перемогли ви, а не елліни), щоб я вас повідомив, що перелякані елліни мають намір уже тепер тікати і ось вам щасливий випадок учинити найкращий подвиг на світі, не давши їм змоги повтікати [2]. Адже і між ними нема згоди і вони не спроможуться вчинити вам опір і ви побачите, як вони зіткнуться один із одним під час морського бою, ті, що на вашому боці і ті, що проти вас». Таке дав він їм повідомлення і відійшов.

76. Варвари повірили його повідомленню і насамперед висадили багатьох персів на Псітталію [1], острівець між Саламіном і суходо-

лом. Коли настала північ, вони почали шикувати кораблі західного флангу півколом супроти саламінського берега, до якого приєдналися кораблі з Кеосу і з Кіносури так, що вони заповнили собою всю протоку аж до Муніхії [2]. Головною метою цього пересування кораблів було не дати еллінам можливості тікати і щоб вони, замкнені біля Саламіну, відшкодували поразку мідійського флоту при Артемісії. Перси висадилися на острівці, що називається Псітталея, для того, щоб коли відбудеться морська битва, море викине на берег людей і уламки кораблів (бо острів лежить саме в протоці, де мала відбутися битва) і в такий спосіб вони могли б урятувати своїх і повбивати ворогів. Вони виконали ці пересування без ніякого шуму, щоб їх не помітили супротивники. Отже, тієї ночі вони зовсім не спали, але займалися цими підготуваннями.

77. Що оракули бувають неправдивими, я цього не припускаю, бо вони промовляють так ясно і я не маю наміру їх спростовувати, коли зважаю на наступне:

«Скоро на берег священний богині із луком блискучим
Міст корабельний зведуть аж туди, де морська Кіносура.
Ті, що Афіни спалили, плекаючи марні надії.
Діка загубить міцного невтримної сина Гордині,
Кора жахного, того, що хотів би ввесь світ проковтнути,
Мідь настромиться на мідь і кров'ю Арей безпощадний
Понт пофарбує, коли подарують Елладі свободу
Ніка всевладна і той, що все бачить, Кронід блискавічний.

Коли Бакід каже так ясно про ці справи [1], я не наважуюсь нічого сказати більше про оракули і не хочу, щоб їх заперечували інші.

78. Тим часом жваві суперечки тривали серед стратегів на Саламіні. Вони ще не знали, що варвари оточують їх своїми кораблями, але гадали, що вони перебувають на тих самих позиціях, де вони розташувалися напередодні.

79. Проте, коли стратеги зібралися, з Егіни прибув Арістід [1], син Лісімаха, афінянин, той якого остракізмом вигнав народ, людина, котру я шаную через відомості, що я їх одержав про його характер, і гадаю, що він був найбільш видатною і найсправедливішою особою в Афінах. Ця людина встала на порозі будинку, де відбувалася нарада і покликала Фемістокла до себе, а той аж ніяк не був його приятелем, а, навпаки, був заклятим його ворогом, але критичне становище, в якому вони перебували, змусило його забути цю обставину, і через це він оголосив, що хоче розмовляти з Фемістоклом. Він перед тим почув, що союзники з Пелопоннесу поспішили перевести кораблі до Істму. Коли вийшов Фемістокл, Арістід так почав йому говорити: «Ми маємо обов'язок змагатися і за інших обставин і насамперед тепер, хто з нас обох принесе більше користі нашій батьківщині. І передо всім я кажу тобі облиш пелопоннесців, нехай вони чи докладно, чи коротко сперечаються про відплиття звідси флоту, це байдуже. Бо я запевняю тебе як наочний свідок, що тепер, як би цього хотіли корінфяни ба навіть і сам Еврібіад, тобто

відпливти звідси, вони не зможуть цього зробити, бо ми з усіх боків оточені ворогами. Отже, іди і повідом їх про це».

80. Фемістокл так відповів йому: «Дуже правильна твоя порада і ти приніс добрі вісті. Бо те, що ти бачив на власні очі і про що ти повідомляєш, це те, чого я хотів, щоб так сталося, адже те, що зробили мідійці, я сам їм підказав. Отже, було потрібне, оскільки елліни не хотіли добровільно вступити в битву, я змушу їх зробити це проти їхньої волі. Але ти, принісши, звичайно, добрі вісті, повідом їх про це сам. Якщо я скажу їм це, вони вважатимуть, що я все це вигадав і так кажу їм і вони мені не повірять. Вони гадатимуть, що варвари цього не зробили. Зайди туди і скажи їм, як стоїть справа. І коли ти їх повідомиш, якщо вони повірять (а це було б найкраще) і навіть якщо не повірять, це нам байдуже, бо вони вже не зможуть тепер уникнути битви, коли, як ти кажеш, нас оточено з усіх боків».

81. Арістід зайшов туди і переказав їм повідомлення, і сказав їм, що він прибув із Егіни і що йому пощастило з великими труднощами пройти з своїм кораблем і не бути поміченим тими, хто здійснював оточення, бо еллінський флот оточено кораблями Ксеркса, і порадив, щоб вони були готові оборонятися. Сказавши так, він віддалився, а вони знову почали сперечатися, бо більшість стратегів не повірили відомості, яку він приніс.

82. Поки вони продовжували сумніватися, прибула трієра, на якій були перебіжчики з Теносу з навархом теносцем Панайтієм, сином Сосімена. Вони, нарешті, переказали всю правду. За таку їхню послугу імена теносців було записано в Дельфах на триніжнику серед імен інших еллінів, які перемогли Варвара. Таким чином із кораблем перебіжчиків, що приплив на Саламін, і з іншим кораблем лемносців, який приніс перед тим подібну звістку до Артемісія, доповнилося в еллінів число триста їхніх кораблів, бо саме треба було двоє кораблів, щоб округлити це число.

83. Отже, тепер елліни, які нарешті повірили повідомленню теносців, почали готуватися до морського бою. Вже розвиднилося і зібралися залоги кораблів і Фемістокл виголосив їм найпрекраснішу промову. Вся його промова була порівнянням найкращого з найгіршим в усьому, що стосується до природи людини та умов її життя. І порадивши їм іти за найкращим, і гарно завершивши свою промову, він наказав їм зайняти місця на кораблях. І поки вони займали свої місця, з Егіни прибула трієра, яку послано було, щоб вона привезла Еакідів. Тоді елліни розпочали загальний наступ із усім своїм флотом.

84. І щойно вони вирушили, як на них напали варвари. Коли інші елліни почали вже повертати кораблі, щоб причалити до берега, один афінянин, Амейній із Паллени[1], виступив із своїм кораблем проти одного з ворожих кораблів. І через те що його корабель зчепився з тим кораблем і не можна було їх розчепити, тоді еллінські кораблі поспішили на допомогу Амейнієві і так почався бій. Отак розповідають афіняни про початок битви, але егінці кажуть, що морський бій почався тоді, коли їхній корабель відплив до Егіни за Еакідами. Розповідають ще й таке, нібито з'явився привид в образі жінки і заохочував еллінів до

битви гучним голосом, що його почуло все еллінське військо, кинувши їм такий докір: «Бідолахи! До яких пір ви відступатимете?»

85. Проти афінян виступили фінікійці (бо вони були вистроєні на західному флангу [1] біля Елевсіна), проти лакедемонців виступили іонійці. Вони вистроїлися на східному фланзі біля Пірея. Із іонійців, які послухалися Фемістокла й удавали з себе боягузів, таких було мало, а більшість цього не робила. Тепер мені треба було б перелічити імена багатьох тріерархів, які захопили еллінські кораблі, але я цього не зроблю, за винятком імен Теоместора, сина Андродаманта, і Філака, сина Гістіая, котрі обидва були самосцями. А я згадую про них лише тому, що Теоместор за свій подвиг був поставлений персами тираном Самосу [2], а Філак був занесений на дошку благодійників Царя і йому був дарований великий маєток. Ці благодійники Царя називаються перською мовою оросанги.

86. Так було з ними. А більшість ворожих кораблів у морській битві при Саламіні було знищено, одні з них знищили афіняни, а інші — егінці [1]. Отже, елліни билися майстерно і додержуючи порядку, а варвари вели бій безладно і необмірковано і через те й сталося, саме те, що сталося. Проте в той день вони показали себе достойнішими порівняно з тим, якими вони були в берегів Евбеї. Всі вони билися з завзяттям, бо побоювалися Ксеркса. Кожен із них гадав, що саме на нього дивився Цар.

87. Що ж до всіх інших, я з певністю не можу сказати, як власне кожен із них поводився під час морської битви і серед варварів, і серед еллінів. Проте з Артемісією сталося так, що Цар почав шанувати її ще більше, ніж перед тим. Тієї хвилини, коли флот Царя прийшов у цілковите замішання, корабель Артемісії був переслідуваний афінським кораблем. І вона не могла уникнути переслідування, бо попереду від неї були інші перські кораблі, а її корабель був дуже близько від ворожих. Вона вирішила зробити щось і це пощастило їй виконати, а саме переслідувана афінським кораблем, вона завзято атакувала один із перських кораблів, на якому була залога з Калінда [1] і серед неї і сам цар каліндійців, Дамаситім. Навіть якщо ще перед тим на Геллеспонті вона могла посваритися з ним, то все ж таки я не знаю, чи вона навмисне зробила це, чи випадково на її шляху опинився каліндійський корабель. Але коли вона напала на нього і потопила, це принесло їй подвійну користь, бо тріерарх афінського корабля, побачивши, що вона напала на корабель варварів, вирішив, що корабель Артемісії є або еллінським кораблем, або перейшов від варварів на бік еллінів, і тепер допомагає еллінам, і через це повернув назад і атакував інші ворожі кораблі.

88. З одного боку їй пощастило уникнути переслідування і не загинути, а з другого лихо, яке вона вчинила, дуже підвищило її в очах Ксеркса. Справді, розповідають, що Цар, який стежив за морським боєм, побачив, що її корабель готується носовим тараном пробити бік іншого корабля і хтось із його почту сказав йому: «Бачиш, владарю мій, як відважно воює Артемісія, адже вона потопила вороже судно?» А Ксеркс запитав, чи справді такий подвиг учинила Артемісія, на що йому відповіли позитивно, бо вони добре знали емблему її корабля [1] і були певні того, що затоплене судно було ворожим. Отже, і в усьому іншому їй

сприяла доля, як я вже сказав, і в даному разі, бо з корабля каліндійців жоден не врятувався, хто міг би її обвинуватити. І Ксеркс відповів на те, що йому сказали: «Мої чоловіки стали жінками, а мої жінки чоловіками». Кажуть, що так відповів Ксеркс.

89. У цій битві був убитий Даріїв син Аріабігн [1], брат Ксеркса, і багато інших знатних персів та мідійців, а також багато було вбито їхніх союзників, а серед еллінів — мало. Бо вони вміли плавати і ті, кораблі яких було потоплено, і їх не було вбито в рукопашній битві, пливучи досягли до Саламіну, але більшість варварів, що не вміли плавати, загинули в морі. Коли кинулися навтіки кораблі першої лави, тоді загинула і більшість інших, бо вони вистроєні позад тих, намагаючись пройти наперед із своїми кораблями, щоб їх побачив цар, що і вони можуть щось учинити, наштовхувалися на кораблі, які тікали.

90. В цьому замішанні сталося ще й таке. Дехто з фінікійців, кораблі яких загинули, прийшли до Царя і наклепали на іонійців, ніби через них загинули їхні фінікійські кораблі, бо іонійці виявилися зрадниками. Але сталося так, що іонійські стратеги не постраждали, а фінікійці, які наклепали на них, одержали те, що заслужили, і ось як це сталося. Поки вони там ще розмовляли, один корабель із Самофракії [1] вдарив своїм носовим тараном афінське судно і воно почало тонути і водночас егінський корабель завзято напав на самофракійське судно і затопив його. Проте, оскільки самофракійці були досвідчені метальниками дротиків і, кидаючи їх, перебили на палубі корабля, який їх затопив, усю його залогу, вони поперестрибували на нього і захопили його. Саме це й урятувало іонійців. Бо, щойно Ксеркс побачив, як вони вчинили такий подвиг, він страшенно розгнівався на фінікійців у своєму великому засмученні, бо вирішив, що всі вони винуваті в тому, що сталося, і наказав відрубати їм голови, оскільки вони виявилися боягузами, наклепавши на тих, хто кращі від них. Тим часом Ксеркс, сидячи на схилі гори навпроти Саламіну, що називається Айгалеос, кожного разу, коли бачив, як хтось із його війська мав успіх у морській битві, запитував, хто він, а його писарі записували ім'я трієрарха та ім'я його батька і назву його міста. До нещастя, що спіткало фінікійців, спричинився і один перс, приятель іонійців, Аріарамн, який перебував там.

91. Отже, вони виступали проти фінікійців. Коли варвари кинулися навтіки і намагалися знайти притулок у Фалері, егінці чекали на них у протоці [1] і вчинили гідні уваги подвиги. Тим часом афіняни в цій плутанині топили кораблі, які ще чинили опір, і ті, що тікали, а егінці нападали на ті, що прагнули врятуватися. І якщо деякі кораблі обминали афінян, вони неодмінно ставали здобиччю егінців.

92. Сталося так, що зустрілися двоє кораблів: один корабель Фемістокла, який гнався за ворожим кораблем, і другий корабель егінця Полікріта [1], сина Крія, котрий напав на корабель сідонян, саме на то) , що захопив егінське судно, яке перебувало на сторожі біля Скіату. На ньому був Піфей, син Ісхеноя, якого перси з поваги до його мужності, незважаючи на його рани, тримали на своєму кораблі. Отже, коли сідонський корабель, на якому його тримали перси, було захоплено, Піфей урятувався і повернувся на Егіну. Щойно Полікріт побачив той

афінський корабель і пізнав на ньому знак наварха, як голосно викрикнув ім'я Фемістокла і почав знущатися з нього через прихильність егінців до мідійців. З цими образливими словами він звернувся до Фемістокла тієї хвилини, коли протаранив ворожий корабель. А варвари, кораблі яких урятувалися, тікаючи прибули до Фалера під захист сухопутного війська.

93. Під час цієї морської битви найбільшу похвалу заслужили егінці, а після них — афіняни, а поіменно — егінець Полікріт і афіняни Евмен із дему Анагірунту, і Амейній із дему Паллени, той, що гнався за Артемісією. Якби він напевно знав, що на тому кораблі була Артемісія, він не припинив би переслідування, поки не взяв би її в полон або не став би сам полоненим, бо він дав наказ афінським тріерархам, а, крім того, призначив нагороду в десять тисяч драхм тому, хто захопить її живцем. І це тому, що вони не могли стерпіти, щоб із афінянами воювала якась жінка [1]. Проте вона, як я вже згадав вище, врятувалася, а також й інші, що їхні кораблі знайшли притулок у Фалері.

94. Щодо Адейманта, стратега корінфян, афіняни розповідають, що одразу з першої хвилини, коли почалася битва на морі, він розгубився і перелякавшися підняв вітрила і поспішив утекти, а скоро корінфяни побачили корабель свого наварха, який тікав, і вони кинулися навтіки [1]. Потім, коли тікаючи вони прибули до того місця Саламіну, де є святилище Афіни Скіради [2], їх зустріло послане божеством суденце, звідки воно взялося, ніхто про це не міг довідатися, і воно попрямувало до корінфян, які ще не знали, що сталося з еллінським військом. Ось через що можна зробити висновок про божественне походження цього явища. Отже, коли це суденце наблизилося до корінфянських кораблів, із нього почувся голос: «Адейманте! Ти забрав свої кораблі і поквапився тікати і цим зрадив еллінів. Але знай, що вони вже стали переможцями і їхня перемога така, як вони бажали собі в своїх молитвах». Це було сказано, і оскільки Адеймант не хотів цьому вірити, це було йому повторено і ще додано, що залога суденця згодна бути його заручниками, поки не з'ясується, що елліни справді стали переможцями. Так він повернувся з своїм кораблем, а за ним й інші кораблі прибули до табору, коли вже морський бій закінчився. Так переказують афіняни на шкоду корінфянам, але корінфяни, звичайно, не погоджуються з цим переказом і твердять, ніби вони були одними з перших під час морського бою і посилаються в цьому як на свідків на інших еллінів [3].

95. Тим часом Арістід, син Лісімаха, що про нього я згадував, як про дуже достойну людину, ось що зробив під час тих бентежних подій, які сталися на Саламіні. Він набрав багато гоплітів із тих, яких було вишикувано вздовж саламінського узбережжя, і вони були афінянами, узяв їх і висадив на острівці Псітталеї, і там вони перерізали всіх персів, котрі були на цьому острівці.

96. Коли закінчився морський бій, елліни відбуксували до узбережжя Саламіну всі судна, які там були, і підготувалися до другої битви, гадаючи, що Цар ще використає судна, котрі в нього залишилися. Проте багато з кораблів, що зазнали аварії, підхопив західний вітер і переніс їх до того місця аттіцького узбережжя, яке називається Коліада. І в такий

спосіб здійснилися всі інші пророцтва Бакіда і Мусая, як ще й інше пророцтво афінського пророка Лісістрата про уламки кораблів, що їх викинуло море в тому місці. Зміст цього пророцтва афінянина Лісістрата залишався незрозумілим для всіх еллінів:

«Там Коліади жінки, готуватимуть їжу на веслах».

Проте, так воно і сталося після відступу Ксеркса.

97. Коли Ксеркс побачив загибель свого флоту [1], він злякався, чи не порадить хтось із іонійців еллінам, або і самі вони загадають пливти на Геллеспонт, щоб зламати там мости і так він залишився б ізольованим у Європі і цим наразив би на небезпеку своє життя. Отже, він вирішив тікати. Проте, бажаючи, щоб про його намір не довідалися ні елліни, ні його люди, він наказав спорудити греблю на протоці між берегом Саламіну і Аттіки [2], зв'язавши фінікійські вантажні судна, щоб вони утворили міст і водночас були б оборонним муром. Так він нібито став готуватися до нової морської битви. Бачачи такі його готування, всі були певні того, що він вирішив за всяку ціну залишитися в Елладі і продовжувати війну. Проте від Мардонія, який так добре знав Ксерксову вдачу, ніщо не могло пройти непоміченим. Отаку справу розпочав Ксеркс і водночас послав до Персії вісника сповістити про поразку, що він її зазнав.

98. Нема на світі смертної істоти, яка могла б подорожувати, куди схоче, швидше від цих перських вісників. Ось що вигадали ці перси. Скільки днів триває подорож, стільки коней і людей розташовано на всій відстані: один кінь і одна людина на кожен день подорожі. І ні сніг, ні дощ, ні спека, ні ніч не заважають їм, щоб кожен вісник із найбільшою швидкістю пройшов призначений йому шлях. Отже, перший кур'єр переказує доручення, що йому було дано, другому, а другий третьому і так далі, поки, переказуючи один одному, вони не дійдуть до кінця. Саме так буває і в Елладі, коли біжать із смолоскипами на святі на честь Гефеста [1]. Ця кінна пошта перською мовою називається ангарейон [2].

99. Отже, перша звістка, яка прибула в Суси про те, що Ксеркс здобув Афіни, звичайно так потішила персів, котрі залишилися в країні, що вони обсипали всі вулиці миртовими вітами і запалили пахощі, і почали бенкетувати і розважатися. Проте друга звістка, що прибула пізніше, викликала таке замішання, що вони почали розривати на собі одяг, кричати і голосити, покладаючи всю відповідальність за поразку на Мардонія. І не так засмучувала персів загибель їхніх кораблів, скільки вони побоювалися за життя свого царя.

100. Таке замішання тривало безперервно в Персії, поки туди не прибув сам Ксеркс і поклав цьому кінець. Щодо Мардонія, то він бачив, як уболіває Ксеркс через поразку в морській битві, і підозрював, що цар думає покинути Афіни, і побоювався, що той його покарає, бо він умовив його піти в похід на Елладу. Отже, краще для нього буде знову наразитися на небезпеку і спробувати підкорити Елладу або загинути з славою при спробі здійснити далекосяжні наміри. Він більше схилявся

до ідеї, що мабуть ще спроможеться поневолити Елладу. Отже, добре обміркувавши все це, він з'явився до Ксеркса з такою пропозицією: «Царю мій! Не занепадай духом і не бери цього близько до серця, того, що сталося. Для нас остаточна перемога в боротьбі, яку ми розпочали, не залежить від дощок та деревин, але від людей і від коней. Ніхто з цих людей, які уявляють, що вони вже досягли всього, не наважиться зійти з кораблів і спробувати вчинити тобі опір, також і з тих військ, що на суші. Ті, котрі вчинили нам опір, вже одержали належне. Отже, тепер, якщо ти це ухвалиш, ми негайно нападемо на Пелопоннес. Якщо ти вважатимеш, що треба зачекати, то ми так і зробимо. Не втрачай лише самовладання, бо для еллінів нема рятунку, їм доведеться розплатитися за все, що вони тепер нам зробили, і за те, що було перед тим. Їм не уникнути уярмлення. Отже, роби те, що тобі до вподоби з моїх пропозицій. Якщо ти вирішив сам піти з військом, на цей випадок я маю іншу пораду. Але не роби так, царю мій, щоб елліни могли знущатися з персів. Адже перси не винуваті в нещастях, які тебе спіткали. Ти не зможеш навести мені випадок, коли ми виявилися б боягузами. Якщо фінікійці, єгиптяни, кіпріоти та кілікійці показали себе боягузами, то ти цю ваду не приписуй персам. Отже, тепер, коли з'ясовано, що перси не винні, послухай мене. Коли ти вирішив не залишатися тут, візьми з собою більшість війська і повертайся до свого палацу, а я зобов'язуюся передати тобі підкорену Елладу, якщо зможу вибрати собі з війська триста тисяч добірних воїнів».

101. Коли це почув Ксеркс в своєму скрутному становищі, він був у нестямі з радощів і відповів Мардонієві, що він усе це розміркує і скаже йому, що йому підходить. Під час наради з перськими радниками він вирішив запросити і Артемісію, щоб довідатися про її думку, бо в одному з попередніх разів вона правильно порадила, що треба було зробити. Коли прийшла Артемісія, він наказав усім відійти — і його перським радникам, і його списоносцям, і сказав таке: «Мардоній пропонує мені залишитися тут і напасти на Пелопоннес, наполягаючи на тому, що перси і сухопутне військо зовсім не винуваті в тому, що зі мною сталося, і готові, коли їм буде дана можливість, довести це. Отже, він пропонує мені або самому це зробити, або він зобов'язується передати мені підкорену Елладу, якщо дозволю йому вибрати триста тисяч воїнів із мого війська, а я щоб із рештою війська повернувся до моєї столиці. Проте ти перед морським боєм дала мені таку добру пораду, відрадивши мене вступити в цей бій, дай мені і тепер свою пораду, що мені треба робити, те чи інше, аби я був певний, що моє рішення буде правильним».

102. Отже, він просив дати йому пораду, а вона відповіла йому: «Царю мій! Важко буває людині, що просить висловити їй свою думку, дати найкращу пораду. Незважаючи на це, в теперішніх обставинах, моя думка така, що тобі треба повернутися, а Мардонієві, якщо він хоче і зобов'язується зробити те, що каже, дозволь йому залишитися тут із тими, яких він собі обере. Бо коли він їх поневолить, про яких він каже, і йому пощастить здійснити його намір, то це, владарю мій, буде твоя справа, бо це зроблять твої раби. З другого боку, якщо станеться проти-

лежне тому, що хоче Мардоній, і тоді не буде великої біди, бо ти будеш живий і здоровий, і тобі не загрожуватиме жодна небезпека, ні тобі, ні твоїй родині. Я хочу сказати, що коли ти і твоя родина будете живі і здорові, то еллінам ще багато разів доведеться боротися за своє життя, а якщо з Мардонієм станеться якесь лихо, це нема значення, а в еллінів, навіть коли вони переможуть, то це ще не буде перемога, якщо їм пощастить знищити твого раба. Але ти повернешся, досягши своєї мети, ради якої ти вирушив у похід, адже ти спалив Афіни».

103. Ця порада дуже подобалася Ксерксові, бо саме те, що вона йому казала, було в нього на думці. Бо як я гадаю, якби всі люди на світі порадили йому залишатися, він не залишився б, так він перелякався. Тоді він подякував Артемісії і відіслав її до Ефеса [1]. Вона взяла з собою і його дітей, бо його супроводжували дехто з його позашлюбних дітей.

104. Разом із ними він послав як наглядача за дітьми Гермотіма з Педасів, який був головним серед царських євнухів. Педасійці мешкають на півночі від Галікарнаса. (В країні педасійців ось що відбувається. Коли може статися щось неприємне для всіх, хто мешкає навколо їхнього міста, тоді в тамтешньої жриці Афіни виростає довга борода [1]. Це було там у них уже двічі. Отже, з цих Педасів походив Гермотім.)

105. З усіх випадків, що про них я знаю, ця людина помстилася на заподіяне йому лихо в найжорстокіший спосіб. Отже, його взяли в полон вороги і поставили його на продаж. Його купив один хіосець, Паніоній, який заробляв собі на життя найганебнішим ремеслом. Коли потрапляли йому до рук гарненькі хлопці, він їх оскоплював і відвозив до Сардів або до Ефеса, щоб продати там утридорога, бо варвари оцінюють євнухів вище за неоскоплених, маючи до них цілковиту довіру. Цей Паніоній, звичайно, пооскоплював багато хлопчаків, бо з цього він жив, і серед інших він оскопив і Гермотіма. Цей Гермотім не в усьому був нещасним, його разом із іншими дарами було прислано до Царя і за деякий час Ксеркс став поважати його більше за всіх своїх євнухів.

106. На той час, коли Цар вирушив у похід із Сардів на Афіни, Гермотім у якійсь справі приїхав до однієї місцевості Місії, де живуть хіосці і яка називається Атарнеєм, і там перебував і Паніоній. Він пізнав Паніонія і часто по-дружньому розмовляв із ним і, насамперед, перелічував йому, скільки добра він мав завдяки йому, а потім пообіцяв і йому зробити багато добра на подяку, якщо він візьме з собою свою родину і приїде пожити разом із ним. Так Паніоній із радістю прийняв його пропозицію і приїхав до нього разом із своїми синами та жінкою. І коли нарешті всі вони опинилися в його руках, і Паніоній і вся його родина, Гермотім сказав йому: «Ну, чоловіче! Ти, який заробляєш собі на хліб найганебнішою працею, що її будь-коли робила якась людина на світі. Яке лихо я завдав тобі або хтось із моїх перевесників, або тобі самому, чи комусь із твоїх близьких, завіщо ти зробив мене з чоловіка, котрим я був, якоюсь нікчемою? І ти гадав, що боги не дізнаються про твою ганебну справу? Це вони згідно законів справедливості передали тебе в мої руки за твої ганебні діла, і тобі не буде за що скаржитися за кару, котру я на тебе накладу». Після цього обвинувачення він наказав привести до нього синів Паніонія і змусив його самого відрізати їм усім

чотирьом дітородні члени і той, присилений необхідністю, мусив це зробити. І коли він це зробив, він змусив їх відтяти і їхньому батькові те саме. Ось у такий спосіб був покараний Паніоній і помстився на ньому Гермотім.

107. Ксеркс, доручивши своїх дітей Артемісії відвезти їх до Ефеса, покликав Мардонія і наказав йому вибрати всіх, кого він хоче, і докласти зусиль на виконання того, що він обіцяв. Того дня [1] більше нічого, крім цього, не сталося, але вночі за наказом Царя стратеги підняли вітрила, щоб пливти назад до Геллеспонту, так швидко, як тільки могли, поки флот ще охороняв мости, аби цар міг перейти ними до Азії. Коли пливучи варвари прибули до мису Зостера, а в тому місці довгошиї миси далеко висуваються в море, і їм здалося, що це кораблі, і на деякий час кораблі роз'їхалися в різні боки. А коли невдовзі вони зрозуміли, що це не кораблі, вони знову зібралися докупи і попливли далі.

108. Скоро розвиднилося, елліни, побачивши сухопутне військо на його позиціях, вирішили, що і флот залишився там біля Фалера і подумали, що він може вступити в морський бій і самі почали готуватися до оборони. Проте, коли вони зрозуміли, що він утік, першою їхньою думкою було кинутися доганяти його. Але коли вони гналися за ним аж до Андросу, навіть не побачивши морського війська Ксеркса, а прибувши на Андрос, вони влаштували там нараду. Фемістокл був за те, щоб переслідувати флот між островами, а потім пливти просто до Геллеспонту, щоб зруйнувати там мости. Проте, Еврібіад висловив протилежну думку, сказавши, що коли буде знищено переправу, це може завдати велику шкоду Елладі. Отже, як би Перса було ізольовано і він змушений був залишитися в Елладі, він не став би сидіти без діла, бо коли б так було, він не міг би мати жодної надії на успіх, не мав би можливості повернутися назад до Азії, а його військо помирало б з голоду. Але як би він продовжив воювати, то завоював би в Європі всі міста і всі народи, одні з них були б силоміць поневолені, а інші добровільно перейшли б на його бік. І споживок одержувало б його військо від щорічних урожаїв в Елладі. Проте, здається, такого не буде, бо після поразки в морській битві Перс не схоче залишатися в Європі. Отже, слід дати йому можливість утекти і нехай він повернеться, тікаючи до своєї країни. Після того, сказав він, можна буде продовжити війну і завоювати його країну. До цієї думки пристали й інші стратеги пелопоннесців.

109. Коли Фемістокл зрозумів, що він не може вмовити більшість стратегів пливти до Геллеспонту, він змінив свою думку і звернувся до афінян (бо саме афіняни найбільш обурювалися на те, що варвари повтікали від них і їм кортіло пливти до Геллеспонту, і вони готові були продовжити переслідування одні, якщо інші не хотіли цього), і сказав їм таке: «І на підставі власного досвіду, і від інших я чув, що в багатьох випадках відбулося щось подібне, коли люди, пригнічені необхідністю, переможені, знову вступали в бій і надолужували завдану їм шкоду, яку перед тим зазнали через свою боязкість. А ми (завдяки несподіваному нашому успіхові врятували і себе, і Елладу, відбивши напад такої великої хмари людей), не переслідуватимемо людей, що тікають, бо той подвиг учинили не ми, а боги і герої, які через свої

ревнощі не захотіли, щоб владарем Азії і Європи стала одна людина, до того ж безчесна і злочинна, яка, не розрізнюючи святилища і приватні будинки, палила і валила статуї богів [1], яка навіть море наказала відшмагати і кинути в нього кайдани. Добре буде, коли ми залишимося в Елладі і подбаємо про себе і про свої родини. І кожен із нас тепер, коли ми зовсім прогнали варварів, нехай відбудує своє житло і старанно обробить свою ниву, а навесні ми відпливемо до Геллеспонту і до Іонії». Так він казав, маючи на меті здобути прихильність Перса, щоб було йому, де знайти притулок, коли б із ним сталося щось прикре від афінян, як воно і відбулося.

110. Незважаючи на те, що ця Фемістоклова промова була облудною, афіняни повірили йому [1]. Оскільки і перед тим було поширено думку, що Фемістокл розумна людина, і справді виявилося, що він і розумний, і тямущий, вони готові були повірити всьому, що він говорив. Коли він умовив їх прийняти його план, він одразу послав на кораблі кілька чоловік, про яких він був упевнений, що навіть якби їх поставили на тортури, то вони не скажуть того, що він доручив їм переказати Цареві. Одним із них був той самий Сікінн. Коли вони прибули до Аттіки, всі інші залишилися на кораблі, а Сікінн прийшов до Ксеркса і сказав йому: «Мене послав Фемістокл, син Неокла, стратег афінян, найкращий і найздібніший від усіх союзників, щоб я повідомив тебе, що афінянин Фемістокл, бажаючи зробити тобі послугу, затримав еллінів, які хотіли переслідувати свої кораблі і зруйнувати мости на Геллеспонті. А тепер ти можеш цілком спокійно повернутися до твоєї країни». Про це вони повідомили Царя і повернулися назад [2].

111. Тим часом елліни, відмовившися від дальшого переслідування варварського флоту і від того, щоб пливти до Геллеспонту і зруйнувати переправу, обложили Андрос, бажаючи заволодіти ним. Отже, мешканці Андросу були першими острів'янами, від яких Фемістокл зажадав грошей [1], але вони їх йому не дали, але Фемістокл навів їм такий довід, що афіняни виступили проти них і мають із собою двох великих богинь — Умову та Силу, і через це андросці мають за всяку ціну дати їм гроші, ті відповіли, що вони, звичайно, бачать, що Афіни велике і багате місто, якщо їм допомагають такі добрі богині, але андросці дуже бідні на ниви і дві богині, власне, їм не потрібні, не покидають їхній острів, але міцно тримаються за нього — Бідність і Розпач, і оскільки в них є ці дві богині, вони не дадуть грошей афінянам, бо сила афінян не переможе ніколи їхнього безсилля. Така була їхня відповідь і через те, що вони не дали грошей, їх було обложено.

112. Тоді Фемістокл, жадоба якого не мала меж, послав і на інші острови [1] тих самих вісників (котрих він послав до андросців) з погрозами, якщо вони не дадуть того, що він вимагає, він виступить проти них із еллінським військом, обложить їх і зруйнує їхні міста. Цими погрозами він зібрав значні грошові суми від карістійців і паросців, які повідомлені про облогу Андросу, який перекинувся на бік мідійців, і, крім того, знаючи, що Фемістокл уславився більш за всіх стратегів, злякалися і послали гроші. Чи дали гроші і якісь інші острів'яни, я не можу сказати, але гадаю, що і хтось із інших також дав, а не лише вони. Про-

те, коли це певне, принаймні щодо карістійців, які, незважаючи на виплату грошей, не уникли лиха. Що ж до паросців, то вони грошима власкавили Фемістокла і так уникли походу проти них. Отже, Фемістокл, базуючись на Андросі, потай від інших стратегів обзавівся грошима.

113. Військо, що було з Ксерксом, перечекало кілька днів і відступило до Беотії тим самим шляхом, яким прибуло. Мардоній уважав, що йому треба було супроводити Царя. Потім він вирішив, що доба року не підходить для продовження військових дій і що краще буде перезимувати у Фессалії [1], а згодом навесні напасти на Пелопоннес. Прибувши до Фессалії, Мардоній, насамперед, відібрав усіх персів, тих, що називалися безсмертними, крім їхнього стратега Гідарна (бо той сказав, що не хоче покидати Царя). Потім із персів він виділив панцерників і тисячу вершників [2], потім мідійців і саків, бактрійців та індійців, піших і кінних. Ці народи він узяв сповна, а серед інших союзників він відібрав небагатьох і тих, що вирізнялися своєю статурою, або про яких він знав, що вони вчинили щось важливе. З народів, які він обрав, перси були в більшості. Вони мали на собі намиста і обручки. На другому місці були мідійці. Їх було не менше за персів, але вони не вирізнялися більшою силою. Таким чином, загальна кількість війська разом із вершниками сягала трьохсот тисяч.

114. На той час, коли Мардоній набирав собі військо, а Ксеркс перебував у Фессалії, з Дельфів до лакедемонців прийшов оракул, щоб вони зажадали від Ксеркса сатисфакції за вбивство Леоніда і прийняти те, що Цар дасть їм. Спартанці негайно послали вісника, який застав усе військо ще у Фессалії і, з'явившися до Ксеркса, сказав йому: «Владарю мідійців! Лакедемонці та Геракліди Спарти вимагають від тебе сатисфакції за вбивство, бо ти вбив їхнього царя, який обороняв Елладу» [1]. Почувши це, Ксеркс засміявся і деякий час не міг сказати ні слова, а потім, оскільки при ньому був присутній Мардоній, він показав на нього і сказав йому: «Гаразд! Мардоній тепер дасть їм сатисфакцію, яку вони вимагають».

115. Ксеркс уважав ці слова за відповідь і відступив, залишивши Мардонія у Фессалії, а сам спішно вирушив до Геллеспонту і за сорок п'ять днів [1] прийшов до того місця, через яке вже проходив, маючи з собою жалюгідні залишки війська. Скрізь, де вони проходили, який би там не був народ, вони забирали в нього врожай і так годувалися, а де зовсім не було поживи, вони їли траву з землі або кору дерев, що її здирали з них, і листя, які зривали, і все це пожирали, чи то були дикі, чи культурні рослини, не залишаючи нічого. Це вони робили з голоду. Так на військо напала якась пошесть, дизентерія, і їх винищувала на шляху. Тих, що захворіли, він залишав у містах із наказом, щоб їх доглядали та годували. Деяких він залишив у Фессалії, в Македонії і в Сірісі, що в Пайонії. Там він залишив, коли йшов у похід на Елладу, священну колесницю Зевса, але відступаючи, не міг забрати її з собою, бо пайонці віддали її фракійцям, а коли Ксеркс зажадав, щоб вони йому її повернули, вони відповіли, що його кобилиць, там, де їх випасали, викрали фракійці з північної Фракії, які мешкають біля джерел Стрімону.

116. В тих краях цар фракійських племен бісалтів і крестонців

учинив жахливий злочин. Сам він відмовився підкоритися Ксерксові і відійшов до високих Радопських гір, а своїм синам заборонив узяти участь у поході проти Еллади. Однак вони чи тому, що не надали значення забороні, чи просто через охоту побачити війну пішли в похід разом із Ксерксом. Коли вони, всі шестеро повернулися живі й здорові, їхній батько наказав виколоти їм очі, щоб покарати їх за те, що вони зробили.

117. Такої зазнали вони кари. Тим часом перси, коли пройшли через Фракію і прибули до протоки, поспішно зійшли на кораблі, щоб пливти до Абідоса, бо вони не знайшли на тому місці корабельного моста [1], який зруйнувала буря. Під час їхнього перебування на тому місці, маючи в своєму розпорядженні більше харчів, ніж у поході, і через те, що вони жадібно їли і там була інша вода, багато з тих, що залишилися у війську, захворіли. Решта разом із Ксерксом прибули в Сарди.

118. Існує ще інший переказ про це, а саме такий. Нібито Ксеркс, повертаючись із Афін, коли прибув до Еіона, що поблизу Стрімону, не захотів звідти подорожувати суходолом і військо залишив під командою Гідарна, щоб той вів його до Геллеспонту, а сам сів на фінікійське судно і повернувся в Азію. Кажуть, що в морі їх наздогнав вітер, що віяв від Стрімону і підняв хвилі. І тоді дедалі, то буря збільшувалася, а судно було настільки перевантажено персами, які поверталися разом із Ксерксом і перебували на палубі. Ксеркса охопив страх і він покликав керманича і запитав його, чи є якась надія на рятунок, і той відповів йому: «Царю мій! Нема жодної надії, хіба що нам у якийсь спосіб можна було б позбутися багатьох людей на кораблі». І Ксеркс, почувши це, вигукнув: «Зараз, перси, кожен із вас покаже, наскільки він любить свого царя, бо, здається, від вас залежить мій рятунок». Так він сказав їм і вони почали падати перед ним долілиць, і стрибати в море. Так судно стало легшим і вони щасливо прибули в Азію. Щойно Ксеркс зійшов на сушу, як учинив таке. Оскільки керманич урятував царя, той подарував йому золотий вінець, але оскільки він спричинився до загибелі багатьох персів, він відрубав йому голову.

119. Проте цей переказ, що поширюється про повернення Ксеркса, мені, принаймні, здається зовсім не вірогідним, і саме щодо персів. Отже, якщо, справді, керманич сказав таке Ксерксові, серед десяти тисяч, яких запитати, не буде жодного, хто не погодився б з тим, що Цар зробив би так: тим, які були на палубі, а це були найзнатніші з персів, він наказав би спуститися в трюм, і таке число веслярів, котрі були фінікійцями [1], він викинув би в море. В усякому разі, як я вже сказав вище, Ксеркс із рештою війська повернувся суходолом до Азії.

120. Найважливіший доказ цього такий. Відомо напевне, що Ксеркс, повертаючись, прийшов в Абдери, де в нього серед мешканців були приятелі, і що він подарував їм золотий акінак і гаптовану тіару. Абдеріти навіть кажуть, а я особисто цьому не вірю, ніби тоді вперше відтоді як він покинув Афіни, він розв'язав свій пояс, почувши себе в безпеці. Адже Абдери розташовано далеко ближче до Геллеспонту, ніж Стрімон та Еіон, де згідно поголосці він сів на корабель.

121. Крім того, елліни, оскільки не могли оволодіти Андросом, перейшли до Каріста, і сплюндрувавши країну, повернулися на Сала-

мін. Там вони виділили як пожертву богам першину здобичі і ще три фінікійські трієри, присвятивши їх одну на Істмі [1], вона стоїть там і за мого часу, другу на Суніоні [2] і третю на Саламіні на честь Еанта. Потім вони поділили між собою здобич і послали в Дельфи першину, з якої зробили статую чоловіка [3], що тримав у руці ніс корабля, заввишки в дванадцять ліктів. Її було поставлено там саме, де й золота статуя македонця Александра [4].

122. Коли елліни послали в Дельфи першину, вони спільно запитали бога, чи він зовсім задоволений першиною, яку він одержав, і чи вона йому припала до вподоби. І бог відповів їм, що всіма іншими еллінами він задоволений, але не егінцями, бо від них він хотів би одержати окреме приношення з тієї нагороди за подвиги [1], котру вони одержали після морської битви при Саламіні. І егінці, довідавшися про цю відповідь, принесли як присвяту три золоті зірки [2], які прикріплено на верхівці бронзової щогли там у кутку поблизу Крезового кратера.

123. Після розподілу здобичі елліни попливли до Істму, щоб видати нагороду тому еллінові, який виявився найдостойнішим від усіх під час цієї війни. Коли стратеги прибули туди, вони розподілили між собою черепки для голосування на жертовнику Посейдона, щоб визначити, хто з усіх уважатиметься за першого, а хто за другого. Виявилося, що всі вони проголосували за себе, бо кожний уважав себе за найкращого. Що ж до другого, то більшість із них визнали таким Фемістокла. Так сталося, що стратеги одержали по одному голосу, а Фемістокл перевершив усіх, як претендент на другу премію.

124. Проте, хоч елліни через свої ревнощі не захотіли винести остаточне рішення щодо нагородження, кожен із них відплив на свою батьківщину, так і не давши нікому премії, незважаючи на це, Фемістокл став знаменитим у всій Елладі і прославився як найталановитіший еллін. І оскільки ті, що брали участь у морській битві при Саламіні, не визнали його за незаперечного переможця, він одразу після того подався до Лакедемона, щоб його там ушанували. І, справді, лакедемонці влаштували йому блискучий прийом і велике вшанування. Як нагороду вони присудили Еврібіадові масличовий вінок, а за правильні рішення та спритність Фемістоклові дали також маслиновий вінок і, крім того, подарували йому найкращу колесницю [1], що була в Спарті. І виголосивши йому багато похвал, коли він від'їжджав, його супроводжували триста добірних спартанців із тих, що називаються вершниками, аж до кордону Тегеї. І наскільки я знаю, він був єдиною людиною на цілому світі, якій спартанці дали такий почет.

125. Коли з Лакедемона Фемістокл повернувся в Афіни, Тімодем із Афідни [1], один із ворогів Фемістокла, взагалі не видатна особа, в нестямі від заздрощів причепився до Фемістокла і почав обвинувачувати його за те, що той пішов до Лакедемона і казав йому, що це не його вшанували лакедемонці, а вони вшанували Афіни. А Фемістокл, оскільки Тімодем продовжував це повторювати, сказав йому: «Звичайно, так воно і є: ні мене, як би я був із Бельбінів [2], не було б так ушановано спартанцями, ні тебе, друже, як би ти був афінянином».

126. Такі справи були в еллінів. Тим часом Артабаз [1], син Фарнака,

видатна особа серед персів і перед тим, але який став ще славнозвіснішим після подій при Платеях, із шістдесятьма тисячами воїнів, яких вибрав Мардоній, супроводив Царя до переправи через протоку. Коли вже Цар був в Азії, Артабаз, повертаючись, прибув до Паллени. І оскільки Мардоній перезимовував у Фессалії та в Македонії і не спонукав його приєднатися до решти війська, Артабаз вирішив, що з його боку не було б розумним не уярмити потейдейців, які повстали. Отже, потейдейці, коли через їхню країну, повертаючись, пройшов Цар і перський флот відплив від Саламіну, відверто повстала проти варварів, а разом із ними й інші мешканці Паллени.

127. Тоді Артабаз обложив Потейдаю і, підозрюючи, що і олінфяни збираються повстати проти Царя, обложив також і їхнє місто. В ньому були боттіайці, яких македонці вигнали з берегів Термайської затоки. Коли після облоги він заволодів містом, вивів мешканців із міста на берег озера і там усіх зарізав, а місто передав Крітобулові з Торони, якого призначив правителем халкідян, і так халкідяни заволоділи Олінфом [1].

128. Щойно Артабаз захопив Олінф, як він зосередив свою увагу на облозі Потейдаї і, коли він був занятий цією облогою, стратег Скіони Тімоксейн добровільно вступив у зв'язок із ним, щоб передати йому місто. З чого почалося це взаємопорозуміння, я, принаймні, не можу сказати (бо про це ніхто не сказав), але ось як закінчилася ця справа. Щоразу, коли Тімоксейн хотів передати якесь повідомлення, написане ним для Артабаза, або Артабаз Тімоксейнові, вони обгортали записку навколо нижнього кінчика стріли, і закривали її пір'ями, а потім випускали стрілу в обумовлене місце. Але намір Тімоксейна передати Потейдаю Артабазові було викрито, бо одна стріла з повідомленням, яку Артабаз хотів випустити в обумовлене місце, не потрапила туди, але влучила в плече одного потейдейця. До пораненого, як це буває на війні, підбігло багато людей і вони одразу витягли з рани стрілу, побачили на ній записку і принесли її до стратегів. У Потейдаї тоді були союзні війська з різних міст Паллени. Коли стратеги прочитали записку і дізналися, хто був провинником зради, вони вирішили не обвинувачувати Тімоксейна в зраді. І не робити цього заради міста скіонеців, щоб відтоді надалі скіонейці не називалися зрадниками. Ось у такий спосіб було викрито Тімоксейна.

129. Минуло три місяці відтоді, як Артабаз обложив Потейдаю, і тут стався на морі відплив і тривав довго. Щойно варвари побачили берег, від якого відступила вода, як вони почали проходити до Паллени [1]. Вони пройшли вже дві п'ятих свого шляху і їм залишилося пройти три п'ятих, щоб досягти Паллени, коли несподівано почався приплив і настільки навальний, якого не було перед тим, як свідчать мешканці того краю, хоч там часто бувають припливи і відпливи. Отже, ті з варварів, які не вміли плавати, потонули, а на тих, котрі вміли, напали потейдейці на своїх легких суденцях і їх повбивали. На думку потайдейців причиною цього стрімкого припливу і загибелі персів було те, що саме ці перси, яких утопило море, опоганили храм і статую Посейдона [2] в передмісті Потейдаї. Так вони пояснюють причину цієї події і я, принаймні, гадаю,

що вони кажуть правду. Усіх інших, які врятувалися, взяв Артабаз і відвів їх у Фессалію до Мардонія.

130. Отаке сталося з тими, хто супроводжував Царя. А морське Ксерксове військо, скільки його ще залишилося, покинувши Саламін і прибувши до Азії, перевезло з Херсонесу до Абідоса Царя з його військом і зазимувало в Кімі. Коли настала весна, вони зібралися на Самосі. Деякі кораблі перезимували там. Їхніми залогами здебільшого були перси та мідійці, а їхніми стратегами стали Мардонт [1], син Багая, і Артаінт, син Артахая. Їхнім співначальником, якого призначив його дядько Артаінт, став Ітамітр. Після жорстокого випробування, яке вони зазнали, вони вже більше не просувалися на захід і ніхто їх не змушував до цього. Вони залишилися на Самосі і доглядали за Іонією, щоб там не було повстання. В них було триста кораблів, рахуючи також іонійські. Між іншим, вони навіть не чекали, що елліни прийдуть в Іонію, але задовольняться тим, що охоронятимуть свою країну. Цей висновок вони зробили з того, що, коли вони тікали з Саламіну, їх не переслідували, але вони задоволені повернулися назад. Справді, зазнавши поразки на морі, вони були розчаровані в своїх можливостях, але ще сподівалися, що на суші Мардоній легко розіб'є ворогів. Перебуваючи на Самосі, вони, з одного боку, мали намір якось перешкодити ворогам, а з другого — хотіли почути, як там справи в Мардонія.

131. Початок весни і перебування Мардонія у Фессалії спонукали еллінів до дій. Їхнє сухопутне військо ще не зосередилося в одному місці, а морське військо, сто десять кораблів, прибуло до Егіни. Їхнім архістратигом і навархом був Леотіхід, син Менара, сина Гегесілая, сина Гіппократіда, сина Леотіхіда, сина Анаксілая, сина Архімеда, сина Анаксандріда, сина Теопомпа, сина Нікандра, сина Харілая, сина Евнома, сина Полідекта, сина Прітанія, сина Евріфонта, сина Прокла, сина Арістодема, сина Арістомаха, сина Клеодая, сина Гілла, сина Геракла з іншої царської родини. Всі вони, за винятком двох перших, яких я згадав після Леотіхіда, були царями Спарти. А стратегом афінян був Ксантіпп [1], син Аріфрона.

132. Коли всі кораблі прибули до Егіни, в табір еллінів прийшли представники іонійців, які незадовго перед тим побували в Спарті, щоб попросити лакедемонців визволити Іонію. Серед них був і Геродот [1], син Басілейда. Вони домовилися між собою, повставши, вбити хіоського тирана Страттія. Спочатку їх було семеро. Проте, коли їхню змову було викрито, бо один із змовників розповів про їхній задум, тоді інші шестеро повтікали з Хіосу і саме на той час прибули на Егіну, і попросили еллінів пливти до Іонії. Вони ледве вмовили еллінів допливти до Делосу, бо далі все наводило страх на еллінів, бо тих країв вони не знали [2] і, крім того, гадали, що там перебуває сила перського війська. А Самос, їм здавалося, розташований так далеко, як Гераклові стовпи. І ось який збіг обставин! Перелякані варвари не наважувалися пливти далі на захід від Самосу. А з другого боку, елліни, незважаючи на те, що їх умовляли хіосці, не наважувалися пливти далі на схід від Делосу. Так цю відстань між ними підтримував взаємний страх.

133. Отже, елліни припливли на Делос, а Мардоній перезимовував

у Фессалії. Коли він уже готувався вирушити, він послав звідти до пророчих святилищ одну людину з Европа [1], на ймення Міс, із дорученням вимагати оракули всюди, де тільки персам дозволялося запитувати. Про що саме він хотів довідатися в пророчих святилищах і доручив це йому, я не можу сказати, бо не від кого нічого не чув про це. Проте я маю думку, що Мардоній послав його запитувати про те, що його найбільш цікавило і ні про що інше.

134. Відомо, що цей Міс прийшов у Лебадею [1] і йому пощастило, підкупивши там одного з тамтешніх, умовити його спуститися в печеру Трофонія. Побував він також в Абах, у Фокіді, щоб звернутися з запитанням до тамтешнього святилища. Бо він був також у Фівах і одразу, прибувши туди, він попросив оракул в Аполлона Ісменія (там, як і в Олімпії, можна одержати оракул через емпіромантію [2]), потім він послав якогось чужинця, не фіванця, котрого вмовив за плату поспати в святилищі Амфіарая [3]. Жодному фіванцеві не дозволяється там просити собі оракул ось через що: Амфіарай своїми оракулами наказав їм вибрати, що вони хочуть із двох можливостей, або він буде в них ворожбитом, або він буде їхнім союзником, одне виключало друге. І вони воліли краще мати його як союзника. Через це не дозволяється фіванцям спати в святилищі.

135. Тоді згідно з переказом фіванців сталося таке, що для мене залишається зовсім нез'ясованим. Отже, коли Міс із Европа обійшов усі пророчі святилища, він пройшов також до святилища Аполлона Птоя. Це святилище називається Птоон [1]. Воно належить фіванцям і розташоване на північ від озера Копаїди на схилі гори поблизу міста Акрайфії. Коли до цього святилища зайшов той уславлений Міс (а його супроводили три особи з громадян, призначених мешканцями міста, щоб вони записали оракул, який дасть божество), несподівано пророк виголосив оракул варварською мовою. Тут фіванські супутники Міса зовсім розгубилися і не знали, що їм у такому разі робити. Але Міс із Европа вихопив у них із рук табличку, яку вони тримали і написав на ній те, що сказав пророк, і сказав їм, що оракул було дано карійською мовою. Він записав його і одразу повернувся у Фессалію.

136. Мардоній, прочитавши, що було в оракулах, хоч що там було, послав до Афін як оповісника македонця Александра, сина Амінта, а це тому, що, по-перше, він був через шлюб свояком персів (бо з Гігаєю, дочкою Амінта і сестрою Александра, одружився перс Бубар і від неї народився Амінт, той, що в Азії, який одержав ім'я діда з боку матері, і йому, як відомо, Цар дав у володіння велике фрігійське місто, Алабанди [1]), а по-друге, Мардоній довідався, що Александр є проксеном [2] і також благодійником афінян. Отже, йому здавалося, що в такий спосіб він імовірно зможе перетягти на свій бік афінян, котрі, як він чув, були народом численним і відважним, крім того, він знав, що до всіх поразок персів на морі спричинилися афіняни. Якби вони перейшли на його бік, він сподівався, що він таким чином стане владарем моря, і так могло б статися, а на суші, як він гадав, йому була забезпечена перевага над еллінами. Мабуть і оракули віщували йому про майбутнє і радили йому

взяти собі в союзники афінян. Отже, на підставі тих оракулів він вирішив послати Александра.

137. Цей Александр був нащадком у сьомому поколінні * Пердікки, який став царем Македонії в такий спосіб. Троє братів із нащадків Темена з Аргосу [1] втекли до Іллірії — Гаван [2], Аероп і Пердікка, а з Іллірії вони прибули до північної Македонії і прийшли до міста Лебая. Там їх узяв собі на роботу з оплатою тамтешній цар. І один із них пас коні, другий — бики, а молодший, Пердікка — дрібну рогату худобу. За давніх часів не лише прості люди, а і царські родини не мали багато грошей. І сама царева жінка випікала хатній хліб. Але щоразу, коли вона пекла хлібину для молодшого (слуги), Пердікки, вона ставали вдвічі більшою сама собою. Оскільки завжди відбувалося те саме, вона сказала про це своєму чоловікові. Щойно він це почув, як йому спало на думку, що це чудо і віщує щось велике. Тоді він покликав своїх слуг і наказав їм піти геть із його царства. А вони відповіли йому, що перед тим, як вони підуть, їм треба за законом виплатити те, що вони заробили. Тоді цар, почувши про плату, а саме тієї хвилини сонячне проміння пройшло через димовий отвір до кімнати, мабуть якийсь бог запаморочив цареві голову, сказав їм: «Я плачу вам те, що ви заробили, візьміть вашу плату». І при цьому показав їм на сонячне проміння на підлозі. Тоді Гаван і Аероп, старші брати, остовпіли, але молодший, щойно почув це, мавши при собі ніж: «Ми приймаємо, царю, те, що ти нам даєш» [3], сказав так і окреслив ножем те місце на підлозі, куди впало сонячне проміння, а потім прикинувся ніби тричі зачерпнув із підлоги проміння і засунув його за пазуху, а після того пішов разом із своїми братами.

138. Отже, вони пішли, але хтось, хто стояв коло царя, звернув його увагу на те, що зробив молодший брат, і з'ясував йому, що має означати цей вчинок. Тоді цар страшенно розлютився і послав у погоню за братами вершників, щоб ті їх убили. В тій країні є ріка, якій приносять жертви як своїй рятівниці нащадки тих людей, що прибули з Аргосу. Ця ріка, щойно її перебродили нащадки Темена, настільки розлилася, що вершники не спромоглися перейти через неї. А брати прибули до іншого краю Македонії і оселилися там поблизу садів, що називаються садами Мідаса [1], сина Гордія, де ростуть пишні махрові троянди, які перевершують усі інші своїми пахощами. В цих садах колись було спіймано Сілена [2], як переказують македонці. Над цими садами височить гора Берміон, неприступна через свої сніги. Звідти почавши, брати заволоділи цією місцевістю, а згодом підкорили всю Македонію.

139. Отже, від цього Пердікки веде своє походження Александр [1] таким чином: сином Амінта був Александр, Амінт був сином Алкета, батьком Алкета був Аероп, а його сином був Філіпп, а Філіппа — Аргай, а його сином Пердікка, який досяг царської влади.

140. Отакий родовід Александра, сина Амінта. Коли він, посланий Мардонієм, прибув в Афіни, він звернувся до афінян із такою промовою: «Шановні афіняни! Ось що Мардоній доручив мені переказати вам: мені прийшло від царя таке повідомлення: я пробачаю афінянам усе, що вони мені зробили. А ти, Мардонію, зроби ось що: віддай їм їхню країну і, крім цього, нехай вони самі виберуть собі ще й іншу, яку тільки схочуть,

і нехай вони будуть самостійні. Також усі їхні святилища, якщо, звичайно, вони домовляться зі мною, відбудуй їм, усі, що я спалив. Одержавши таке розпорядження, я зобов'язаний його виконати, якщо з вашого боку не буде якоїсь перешкоди. А тепер я скажу вам таке: «Ну що ви? З'їхали з глузду, виступивши війною проти царя? Адже ви не зможете його перемогти і не зможете без кінця чинити йому опір. Ось ви бачили силу Ксерксового війська, бачили і його успіхи, тепер ви довідаєтеся також про військо, яке я маю з собою. Навіть коли б ви одержали верх і перемогли, а на це вам нема чого сподіватися, якщо ви міркуватимете логічно, то прийде інше військо, ще більш численне. Отже, не думайте зрівнятися з Царем. Ви все одно втратите вашу країну і піддасте небезпеці ваше життя. Краще замиритися з ним. Тепер ви маєте можливість почесної згоди з ним, бо Цар має нахил до цього, як я вам сказав. Ви залишаєтесь вільними, склавши з нами союз без хитрощів і облуди. Оце доручив мені Мардоній сказати вам, афіняни. Що ж до мене, чи я зичу вам добра, мені нема чого вам сказати (бо це вже не перший раз, що ви можете в цьому переконатися), я раджу вам послухатися Мардонія. Отже, я розумію, що ви не зможете без кінця воювати з Ксерксом, бо якби я знав, що це можливе, я не прийшов би сюди і не казав би того, що я вам сказав. Я хочу сказати, що могутність Царя — надлюдська і його рука сягає дуже далеко. Адже якщо тепер одразу ви не складете угоду, тепер, коли для вас такі сприятливі умови, щоб складено було цю угоду, я боюся за вас, бо з усіх союзників ви перебуваєте саме на тому шляху, де проходить військо, і хоч як там було б, ви загинете, оскільки ваша країна — це головне поле бою. Отже, послухайтеся, зважаючи на те, що Цар саме вам пробачає з усіх еллінів за все, що ви йому зробили і готовий стати вашим другом» [1].

141. Так промовляв Александр. А лакедемонці, довідавшися, що Александр прибув в Афіни, щоб умовити афінян скласти угоду з Варваром, згадали про оракули, в яких були передрікання, що вони разом із іншими дорійцями будуть вигнані з Пелопоннесу мідійцями і афінянами [1], дуже перелякалися, що афіняни порозуміються з Персом, і одразу вирішили послати своїх представників. І сталося так, що вони з'явилися перед народом водночас із Александром. Афіняни чекали на це і не квапилися, бо були певні того, що лакедемонці, коли довідаються, що від варварів прибув посланець, щоб почати переговори, щойно дізнаються про це, як пришлють своїх представників. І афіняни навмисне гаялися, щоб лакедемонці побачили, які буде прийнято рішення.

142. Коли Александр закінчив свою промову, слідом за ним на трибуну зійшли представники Спарти і сказали: «Нас послали лакедемонці просити вас не змінювати вашого способу дій і не наражати на небезпеку Елладу, не приймайте пропозицій варварів. Це несправедливе з усіх поглядів і недостойно кожного елліна і найбільше за всіх, звичайно, вас. І це з багатьох приводів. Адже до цієї війни спричинилися саме ви [1], а ми зовсім її не хотіли, і війна почалася з оборони вашої країни, а тепер вона поширилася на всю Елладу. Зокрема, це зовсім неприпустимо, щоб афіняни, які були повинні в усьому цьому, спричинилися тепер до поневолення еллінів, ви, які завжди з давніх давен були поборни-

ками свободи для багатьох народів. Звичайно, ми вам співчуваємо, зважаючи на скруту, в якій ви тепер перебуваєте, і через те, що ось уже два врожаї у вас загинули і протягом цього часу руйнуються ваші будинки і гине ваше майно. У противагу до цього лакедемонці та їхні союзники пропонують вам, що вони, поки триватиме ця війна, годуватимуть ваших жінок і всіх членів ваших родин, які не придатні для війни. Не піддавайтеся македонцю Александрові, який описує вам такими принадними пропозиції Мардонія, оскільки він це викладає так, як йому треба, бо він як тиран хоче допомогти іншому тиранові. Вам не личить так робити, якщо ви вмієте правильно міркувати, адже ви знаєте, що варвари не мають ні віри, ні справедливості».

143. Так промовляти представники лакедемонців. А афіняни дали Александрові таку відповідь: «Ми і самі добре знаємо, що сили Мідійця далеко більші за наші. І не треба нам закидати це, принаймні, як докір. Але оскільки ми обожнюємо свободу, ми захищатимемося, як тільки зможемо. Проте про угоду з Варваром не намагайся нас переконати. Ми на це не підемо. А тепер іди і скажи Мардонієві, що відповідь афінян така: поки сонце на небі йде своїм шляхом, як і тепер, ми не маємо наміру скласти мир із Ксерксом, але певні того, що нам допоможуть боги і герої, яких він без жодної шани спалив домівки та статуї. Ми виступимо проти нього і відіб'ємо його. А ти не з'являйся більше до афінян із такими пропозиціями і не вважай, що робиш нам добру послугу тим, що вмовляєш нас робити недозволене, бо ми не хочемо, щоб із тобою сталося щось неприємне, оскільки ти наш проксен і друг».

144. Ось таку відповідь дали афіняни Александрові, а представникам Спарти сказали: «Те, що лакедемонці злякалися, чи ми не порозуміємося з Варваром, це цілком природне. Проте, це не робить вам честі, бо ви добре знаєте настрій афінян. Чого вам так бентежитися, адже нема ніде на світі стільки золота, або країни, щоб вона перевищувала якусь іншу щодо краси і плодючості, і її дали б нам, аби ми захотіли встати на бік мідійців і поневолити Елладу. Є багато серйозних підстав, що заважають нам це зробити, якби ми цього захотіли. Перш за все це статуї і обителі богів, що їх було спалено і зруйновано. За них ми маємо священний обов'язок помститися, наскільки лише ми це зможемо, і не йдеться про те, щоб ми замирилися з тим, хто це зробив. По-друге, це еллінський народ, єдинокровний із нами, в нас із ним спільна мова, в нас спільні святилища богів і жертвоприношення і схожі з ним звичаї. Афіняни ніколи не будуть зрадниками. Пам'ятайте як слід і це, якщо ви не знали цього перед тим: поки буде живим хоч один афінянин, ми не складемо миру з Ксерксом. Нас зворушує і ваша турбота про нас, те, що коли ми тепер у скруті, а ви готові підтримувати наші родини. Ваша доброта велика, але ми житимемо, як зможемо, і не станемо тягарем для вас. Лише тепер у даному становищі пришліть якнайшвидше військо, бо ми розуміємо, що вже не далекий той день, коли Варвар нападе на нашу країну і прийде сюди, одразу як довідається, що ми не здійснимо нічого з того, що він нам запропонував. Отже, перед тим, як він прибуде до Аттіки, ще є час, щоб ви встигли прийти нам на допомогу в Беотію» [1]. Так їм відповіли афіняни, а вони повернулися в Спарту.

Книга IX

КАЛЛІОПА

1. Мардоній, скоро повернувся, і Александр приніс йому відповідь афінян, вирушив із Фессалії і поквапом повів своє військо в Афіни, і куди він приходив, він збирав із собою тамтешніх людей. А фессалійські владарі [1] не тільки не розкаювалися в тому, що перед тим зробили, але навпаки підбурювали ще більше Перса. І Торакс із Лариси супроводжував Ксеркса, коли той покинув Елладу, і тепер відверто приєднався до Мардонія в його поході проти Еллади [2].

2. Коли його військо в своєму поході прибуло до Беотії, фіванці спробували були затримати в себе Мардонія і радили йому залишитися там, кажучи, що нема більш придатного місця, ніж оце, щоб він там отаборився, і відраджували йому йти далі, але залишитися в Беотії, і звідти, якщо буде треба, він зможе без бою підкорити всю Елладу [1]. Отже, казали вони йому, силою зброї, звичайно, цих еллінів дуже важко було б подолати, навіть коли б увесь світ об'єднався в боротьбі проти них, якщо вони одностайні, як це було до сих пір. «Проте,— вели вони далі,— якщо ти зробиш так, як ми тобі радимо, тоді легко зведеш нанівець усі їхні плани. Пошли лишень гроші всім тим людям, що мають владу в містах [2], і цими грошима ти поділиш Елладу на окремі частини, а згодом із допомогою тих, які будуть на твоєму боці, ти легко справишся з своїми супротивниками».

3. Такі давали вони йому поради, але він не слухав їх, плекаючи в собі надію вдруге оволодіти Афінами, по-перше, через своє марнославство і, по-друге, він сподівався повідомити Царя, який перебував у Сардах, за допомогою смолоскипів [1], від острова до острова, що він захопив Афіни. Проте і цього разу, прибувши в Аттіку, він не знайшов там афінян, але його було повідомлено, що більшість із них була на своїх кораблях біля Саламіну, і він зайняв місто, де не було мешканців. Від того часу, коли містом заволодів Цар, і до наступного вторгнення Мардонія минуло десять місяців.

4. Прибувши до Афін, Мардоній послав на Саламін одного геллеспонтійця, Муріхіда, з тими самими пропозиціями, які македонець Александр, переказав афінам. Він поновив ці пропозиції, хоча заздалегідь

знав, що афіняни не змінили своїх почуттів і не ставилися приязно до нього, але він сподівався, що вони відмовляться від своєї безглуздої упертості тепер, коли він збройно заволодів Аттікою і був її неподільним владарем. Із цього приводу він послав Муріхіда на Саламін.

5. Муріхід з'явився на засідання ради [1] і переказав, що йому доручив Мардоній. Тоді один із радників, Лікід, висловив думку, що йому здаються прийнятними пропозиції, що їх зробив Муріхід, і про них треба доповісти народові. А висловив він цю думку, звичайно, тому, що його було або підкуплено, або тому, що він уважав її за правильну. Проте афіняни ледве це почули, спершу не тямили себе від гніву і ті, що були на засіданні, і ті, що були на вулиці, вони оточили Лікіда, закидали його камінням, убили його, а геллеспонтійця (Муріхіда) відпустили цілим і непошкодженим. На Саламіні сталося замішання в зв'язку з цим випадком у раді. І коли афінські жінки довідалися про цей випадок, вони, підбурюючи одна одну, самовільно побігли до дому Лікіда і повбивали там, кидаючи каміння, його жінку і навіть його дітей.

6. Перейшли на Саламін афіняни ось із якого приводу. Поки вони чекали на військо з Пелопоннесу, щоб воно прийшло їм на допомогу, вони залишалися в Аттіці. А оскільки лакедемонці гаяли і запізнювалися, а тим часом ворог наближувався і навіть надходили відомості, що він уже в Беотії, тоді афіняни перенесли все своє майно на Саламін і водночас послали своїх представників [1] до Лакедемона, щоб ті поскаржилися за їхню байдужість, що вони дозволили варварам удертися до Аттіки замість того, щоб піти разом із афінянами проти варварів до Беотії, і ще нагадали їм про те, що їм обіцяв Перс, якщо вони змінять свою думку і нарешті, щоб ті їх повідомили, якщо вони не допоможуть афінянам, то афіняни знайдуть засіб, як їм самим урятуватися.

7. Лакедемонці в ті дні святкували свято Гіакінтій [1] і вважали за найвищий свій обов'язок виконати свої релігійні зобов'язання. А їхній мур, який вони будували на Істмі, було доведено до бастіонів. Коли з Афін прибули їхні представники до Лакедемона, ведучи з собою також представників із Мегарів та з Платей, вони з'явилися до ефорів і так сказали їм: «Нас послали афіняни сказати вам, що цар мідійців, поперше, повертає нам нашу країну, а по-друге, згоден скласти з нами союз на рівних правах без хитрощів і облуди, і він готовий крім нашої країни дати нам ще й іншу, яку ми самі виберемо. Проте ми, шануючи Еллінського Зевса і вважаючи за ганьбу для нас зрадити Елладу, не погодилися і відкинули його пропозиції, хоч із нами поводилися несправедливо і нас покинули на призволяще інші елліни, незважаючи на те, що для нас було б вигідніше скласти угоду з Персом, ніж воювати з ним. І всупереч усьому цьому, і тепер ми не маємо наміру добровільно скласти з ним мир. І щодо нашого поводження, то воно цілком щиро скеровано на загальне добро для Еллади. Навпаки ви, перелякавшися тоді, що ми складемо угоду з Персом, упевнившися в тому, який наш спосіб мислення, що ми аж ніяк не зрадимо Еллади, і що загородження, що ви його будуєте на Істмі, близьке до завершення, ви тепер зовсім не маєте на увазі афінян, і хоч ви погодилися піти з нами проти (Перса) в Беотію, і покинули нас, коли варвар удерся в Аттіку, ви залишаєтеся

байдужими. Отже, на цей час афіняни сердиті на вас, бо ви не зробили того, що було потрібне. Проте зараз вони просять вас якнайшвидше прислати до нас військо, щоб учинити опір Варварові в Аттіці. Оскільки ми втратили Беотію, тепер найліпше місце для битв в нашій країні це, справді, Тріасійська рівнина.

8. Коли цю промову почули ефори, вони відкладали відповідь на наступний день, а потім ще на наступний. І так вони робили протягом десяти днів, відкладаючи з дня на день. Тим часом пелопоннесці всі разом із великим завзяттям будували мур, щоб перегородити Істм, і їхня праця наближувалася до кінця. Я навіть не знаю і не можу з'ясувати собі причини, чому на той час, коли до Афін прийшов македонець Александр, спартанці так були занепокоєні, щоб афіняни не перейшли на бік мідійців, а потім стали зовсім байдужими. Я не можу для цього знайти іншої причини, крім того, що нарешті Істм було укріплено, як вони хотіли і гадали, що афіняни їм більше не потрібні, а коли в Аттіку прибув Александр, їхнє укріплення ще не було готове і вони невтомно працювали, бо були перелякані появою персів.

9. Нарешті ось як було дано відповідь і як стався похід спартанців. Напередодні того дня, коли мали в останній раз прибути афінські представники, один тегеєць, Хілей, який серед іноземців мав найбільший вплив на лакедемонців, дізнався від ефорів про все, що казали афіняни, отже коли це почув Хілей, він сказав ефорам: «Ось як, шановні ефори, якщо афіняни вже не наші друзі, але союзники Варвара, хоч яким міцним буде ваш мур, що ним ви перегородили Істм, Персові відчинено велику браму, щоб він міг увійти на Пелопоннес. Послухайте лише, що вони кажуть, поки афіняни ще не прийняли якогось іншого рішення, яке буде згубним для всієї Еллади». Таку він дав їм пораду.

10. Тоді вони добре обміркували його слова і негайно, навіть ще нічого не сказавши представникам, що прибули з різних міст, ще вночі послали в похід військо з п'яти тисяч спартанців, кожного з яких супроводжувало семеро ілотів, а начальником усього війська вони призначили Павсанія, сина Клеомброта. Право бути верховним начальником належало Плейстархові, сину Леоніда, але він був ще дитиною, а Павсаній був його опікуном і його двоюрідним братом. Клеомброт, батько Павсанія і син Анаксандріда вже не жив, але коли він відвів військо, що будувало мур, і повернувся, то він незабаром помер. А Клемброт відвів військо з Істму і повернувся ось чому: коли він приносив жертви, щоб довідатися, чи він переможе персів, сонце на небі затемнилося [1]. Павсаній узяв із собою свого співправителя Евріанакта, сина Доріея, який походив із його родини. Отже, військо, очолюване Павсанієм, вирушило в похід із Спарти.

11. Тим часом представники, щойно розвиднилося, ще не знаючи нічого про виряджання війська, з'явилися до ефорів, звичайно маючи на думці повернутися додому, і так сказали їм: «Ви, лакедемонці, залишаєтеся тут у вашому місті, щоб святкувати Гіакінтії і розважатися [1], а ваших союзників ви покинули напризволяще. Отже афіняни, яким ви завдали лиха, не маючи союзників, змушені замиритися з Персом, у той чи інший спосіб. А коли ми замиримося і тоді, звичайно, станемо його

союзниками, ми підемо в похід, до якої б країни він нас не повів. І тоді ви зрозумієте, який із цього буде для вас наслідок». Так сказали афінські представники, але ефори, заприсягавшися, запевнили їх, що спартанське військо, як вони гадають, цієї хвилини вже перебуває в Орестії [2] і виступає проти іноземців, бо іноземцями вони називають варварів. Представники, які про це ще нічого не знали, запитали їх, що означають ці їхні слова, і з їхньої відповіді довідалися про всю правду, і залишившися зовсім приголомшеними, одразу вирушили слідом за ними. Разом із ними те саме зробили і п'ять тисяч лакедемонських періеків.

12. Отже, вони пошвидкували на Істм, а аргосці, як довідалися, що військо на чолі з Павсанієм вирушило з Спарти в похід, послали до Аттіки вісника [1], найкращого з скороходів, якого могли знайти, бо перед тим вони пообіцяли Мардонієві, що вони перешкодять Спартанцеві піти в похід. Той прибув в Афіни і сказав Мардонієві: «Мардонію! Мене послали аргосці, щоб я повідомив тебе, що з Спарти виступили війська і що аргосці не можуть зупинити їхній похід. Майте це на увазі та застосуйте належні заходи».

13. Так він сказав йому і повернувся назад, а Мардоній, щойно почув про це, вже втратив усяку охоту залишатися в Аттіці. Він хотів довідатися про наміри афінян, що вони збираються робити і, поки не прийшла відомість, він перебував там і не нищив нічого [1], не грабував околиць Афін, бо все ще сподівався, що афіняни замиряться з ним. Проте, коли йому не вдалося їх умовити і він довідався про стан речей, ще до того, як військо Павсанія перейшло через Істм, він почав відступати, спершу остаточно спаливши Афіни і зруйнувавши, і зрівнявши з землею все, що там ще залишилося від мурів, будинків і святилищ. Причиною його відступу було те, що Аттіка не була країною, де можна було б використати кінноту і, крім того, якби його було переможено в битві, там не було іншого шляху для відступу, крім вузького проходу, де навіть нечисленна купка людей могла б його затримати. Отже, він вирішив знову повернутися до Фів і там дати бій біля дружнього міста і в місцевості, придатній для дій кінноти.

14. Так Мардоній почав відступати, але коли він був уже на шляху, йому прийшла звістка, що до Мегарів прибув передовий загін із тисячі лакедемонців. Дізнавшися про це, він почав міркувати, що йому робити, бо він хотів, якщо буде можливе, спершу напасти на них. Отже, він змінив напрям свого шляху і попрямував із своїм військом до Мегарів [1]. А ця країна була на заході крайнею місцевістю Європи, до якої дійшло перське військо.

15. Після цього до Мардонія прийшла відомість, що елліни зосередилися на Істмі. Тоді він повернувся назад, щоб пройти через Декелею, бо беотархи [1] покликали своїх сусідів асопійців і вони показали йому шлях до Сфендалеї [2] і звідти до Танагри. Переночувавши в Танагрі, наступного дня він попрямував до Скола і так опинився в області Фів. Там він почав вирубати дерева фіванської землі, хоч фіванці встали на бік мідійців, і це не через ворожнечу до них, бо в цьому для нього була потреба: він хотів спорудити укріплений табір і, коли б бій закінчився не

так, як він хотів, то він знайшов би притулок у тому таборі. Цей табір починався від Еритрів, простягався до Гісіїв [3] і досягав аж до Платейської рівнини вздовж річки Асопу. Проте мур, звичайно, не було споруджено на всій цій смузі, але він був у формі огорожі завдовжки приблизно десять стадій на кожному боці. Поки варвари займалися цим спорудженням, один фіванець, Аттагін [4], син Фрінона, проводив значні приготування і запросив до себе в гості і самого Мардонія, і п'ятдесят персів, найзнатніших осіб, і вони прийняли запрошення, і прийшли до нього. Бенкет для них було влаштовано у Фівах.

16. Усе інше, про що йтиметься, я чув від одного орхоменця, Терсандра [1], одного з видатних громадян Орхомена. Терсандр розповів мені, що на цей бенкет його запросив сам Аттагін, і ще запросив також п'ятдесят фіванців і розмістив їх так, щоб на кожній лаві сиділи не окремо, а разом: один фіванець і один перс. Коли гості закінчили їсти, вони почали змагатися, хто більше вип'є, перс, що сидів поряд із орхоменцем і розмовляв по-еллінському, запитав його, звідкіля той, і він відповів, що з Орхомена. Тоді перс сказав йому: «Оскільки ми співтрапезники і разом випивали, я хочу висловити тобі мою думку, щоб ти пам'ятав мої слова і знав це наперед, і міг прийняти для себе корисне рішення. Ти бачиш тут персів, які розважаються, і військо, котре ми залишили, щоб воно супроводжувало табір біля ріки? Не промине і багато часу і з усіх них мало хто залишиться живим» [2]. Так сказав йому перс і одразу сльози йому потекли з очей. Терсандр, здивований цими словами, спитав перса, чи не треба сказати про це Мардонієві та персам, що сидять із ним? На це перс відповів йому: «Чужинцю! Що пошле бог, те і мусить статися, і людина не може цьому запобігти, бо коли навіть людина каже правду, ніхто не хоче її слухати. Те, що я тобі сказав, це знає більшість персів, але ми, як скуті, ідемо за нашею долею. І нема більшого горя на цьому світі, як коли хтось багато чого розуміє, але нічого не може зробити». Це я почув від орхоменця Терсандра і ще те, що він одразу переказав іншим перед тим, як відбулася битва при Платеях.

17. На той час, коли Мардоній отаборився у Фівах, елліни, які мешкали в тих краях і вже перейшли на бік мідійців, дали Мардонієві військо і вдерлися разом із ним в Афіни, а фокейці не взяли участі в його вторгненні, хоч і вони стали прихильниками мідійців, але не з доброї волі, а з необхідності. За декілька днів після прибуття Мардонія до Фів прийшли туди тисяча їхніх гоплітів на чолі з Гармокідом, одним із найславніших громадян. Коли фокейці прибули до Фів, Мардоній послав кількох вершників і попередив фокейців, щоб вони розташували свій табір окремо на рівнині. Ледве це відбулося, як прибула вся кіннота. Тоді з кінця в кінець еллінського війська, яке супроводило мідійців, поширилася чутка, що кіннота знищить фокейців, закидавши їх дротиками, і ця чутка поширилася також серед самих фокейців. Тоді їхній стратег, Гармокід, звернувся до них, щоб їх підбадьорити, з такою промовою: «Шановні фокейці! Ви добре розумієте, що ці люди хочуть, щоб ми побачили смерть на власні очі. Я гадаю, що на нас наклепали фессалійці. Тепер кожен із вас усіх мусить показати себе відважною людиною. Адже буде краще, якщо ми, обороняючись, виявимо себе достойни-

ми, ніж дозволимо, щоб нас ганебно повбивали. Дамо їм зрозуміти, що вони варвари, і що елліни ті, яким вони хотіли вирити яму». Такою промовою він підбадьорив їх.

18. А вершники, оточивши їх ніби для того, щоб їх знищити і вже піднесли свої дротики, готові кинути їх. Проте фокейці вишикувались колом, якомога щільніше, зімкнувши свої лави. Тоді вершники змінили свою позицію і відступили. Я не можу сказати з усією певністю, чи причвалили вершники, щоб повбивати фокейців, бо цього хотіли фессалійці і, побачивши їх готовими оборонятися, побоялися, що й вони зазнають утрат і тому відступили нарешті згідно з наказом Мардонія, чи Мардоній хотів випробовувати, як вони поводитимуться. Коли повернулися вершники, Мардоній послав вісника, щоб той сказав: «Будьте спокійні, фокейці, бо ви вже довели, що ви люди хоробрі, а не такі, як про вас мені казали. І тепер ідіть добровільно на війну, бо і я, і Цар, ми вміємо нагороджувати і з лихвою за добро, яке нам зробили». Так сталося з фокейцями.

19. Тим часом лакедемонці, прибувши на Істм, отаборилися там. Коли про це дізналися інші пелопоннесці, які ще перебували у вітчизні, і побачили, як спартанці вирушили в похід, вирішили, що їм ще слід піти за лакедемонцями. Отже всі вони, коли їхні жертвоприношення виявилися сприятливими, вирушили з Істму і прибули до Елевсіни, а там принесли ще інші жертви, і оскільки вони також виявилися сприятливими, продовжили свій похід [1], а разом із ними і афіняни, що перейшли з Саламіну і зустрілися з ними в Елевсіні. Нарешті, вони прибули до Ерітрів і довідалися, що варвари отаборилися на березі Асопу, і, дізнавшися з певністю про це, вони зайняли позиції навпроти них на схилах Кіферону [2].

20. Мардоній, оскільки елліни не спускалися на рівнину, послав проти них усю свою кінноту, командував якою Масістій, котрого елліни називали Макістієм, видатна особа серед персів. Він виїжджав на коні з золотою вуздечкою і з іншою розкішною збруєю. Щойно ці вершники наблизилися до еллінів, як почали окремими загонами атакувати їх. Своїми наскоками вони завдавали еллінам багато шкоди, називаючи еллінів жінками.

21. Сталося так, що в найуразливішому місці всього розташування еллінів перебували мегарці і саме це місце було заатаковане. Отже витримуючи атаку кінноти, мегарці послали до еллінських стратегів вісника, який, прийшовши, сказав так: «Мегарці кажуть: ми, ваші союзники, одні не можемо відбивати напади перської кінноти на призначеній нам спочатку позиції. Але до цієї хвилини ми вперто чинимо опір із завзяттям, хоч нам дуже важко. І тепер, якщо ви не пришлете сюди інших, щоб нас заступили на нашій позиції, знайте, що ми її покинемо». Таку відомість він їм приніс, а Павсаній опитав еллінів, чи нема охочих піти на ту позицію і заступити мегерців. Більшість із них відмовилися, лише афіняни погодилися і триста добірних воїнів [1] із своїм начальником Олімпіодором, сином Лампона, пішли туди.

22. Вони, погодившся, як передовий загон еллінів, поспішили в Ерітри, щоб зайняти там позицію і взяли з собою лучників [1]. Бій тривав

довго і ось як він закінчився. Коли кіннота атакувала еллінів, коня Масістія, який скакав попереду інших, було поранено в бік стрілою. Від болю він здійнявся на дибки, піднявши задні ноги і скинув на землю Масістія. Ледве він упав, одразу кинулися на нього афіняни. Вони схопили його коня і, незважаючи на опір Масістія, вбили його. Спочатку вони не могли його вбити, бо його тіло було захищене: він був одягнений у золоту кольчугу, а поверх неї на ньому був пурпуровий хітон. Вони даремно били його по кольчузі, поки хтось здогадався вразити його в око. Так його було вбито. Я не знаю, як це сталося, що цього не помітили інші вершники. Вони не бачили, як він упав із коня, ні як його вбили. В своїх наскоках вони не помітили того, що сталося. Але коли вони зупинилися, вони почали одразу його шукати, бо не було нікого, хто би міг ними командувати. І коли вони довідалися, що сталося, підбадьорюючи один одного, вони всі разом приострожили своїх коней, щоб хоча б, принаймні, добути його тіло.

23. Афіняни, побачивши, що вершники нападають тепер не окремими загонами, а всі разом, покликали собі на допомогу інше військо. І коли поспішила на допомогу до них уся піхота, зав'язався запеклий бій навколо тіла Масістія. Поки триста афінян були без допомоги, вони не могли протистояти натискові і покинули труп. Проте коли прибуло поповнення, тоді вже перська кіннота не змогла встояти і не лише не забрала вбитого, але й втратила багато вершників. Отже, вони зупинили коней на відстані приблизно двох стадій від полю бою і почали радитися, що їм робити. Оскільки в них не було проводиря, вони вирішили повернутися до Мардонія.

24. Коли кіннота прибула до табору, все військо і Мардоній поринули в глибоку жалобу за Масістієм. Вони підрізали своє волосся і свої бороди, позрізували гриви своїх коней та мулів і так голосили, ніби загинув увесь світ. Луна розляглася по всій Беотії від їхнього плачу через утрату людини, яка після Мардонія, звичайно, вважалася персами та їхнім царем за найзначнішу особу в державі. Отже, варвари згідно своїм звичаям відзначили смерть Масістія.

25. Тим часом елліни, вистоявши проти нападів кінноти, відбивши їх, значно посмілішали. І спершу вони поклали покійника на віз і повезли його перед своїми лавами. Він заслуговував на те, щоб на нього подивитися, своєю статурою і красою, і саме через це вони залишали свої позиції, щоб побачити його. Згодом вони вирішили зійти на рівнину Платей [1], оскільки бачили, що область Платей вигідніша, ніж область Ерітрів, щоб там отаборитися і з інших причин і тому, що там багато води. Отже, вони рішили, що їм треба піти туди поблизу до джерела Гаргафії, яке було там і там розташуватися для бою. Вони взяли свою зброю і рушили з схилів Кіферону повз Гісії до Платей і, коли прибули туди, почали займати позиції, кожне плем'я свою, біля джерела Гаргафії і священної огорожі героя Андрократа [2] на рівнині з невисокими горбами.

26. Щодо позицій в них між тегейцями та афінянами виникла жвава суперечка. І ті й інші посилалися на своє право зайняти одне і те саме крило [1] і наводили як докази цього свої нові та старі подвиги. Тегейці твердили: «Нас завжди вважали всі союзники гідними займати це місце

в усіх походах, у яких брали участь дотепер пелопоннесці і за давніх часів і за нових, від того часу, коли Гераклідй після смерті Еврістея намагалися повернутися до Пелопоннес. Тоді ми одержали цей привілей таким нашим подвигом: коли ми пішли на Істм [2] допомогти разом із ахейцями та іонійцями, що мешкали на Пелопоннесі, виступили проти тих, які хотіли повернутися, отже тоді згідно з переказом, Гілл запропонував, що добре було б обом сторонам не наражатися на небезпеку, вступаючи в бій, але вибрати з пелопоннеського війська, кого вони вважають за найкращого юнака, і нехай він б'ється на певних умовах із Гіллом. Пелопоннесці погодилися, щоб так воно і було і клятвенно зобов'язалися дотримуватися таких умов: якщо Гілл переможе пелопоннеського проводаря, тоді Геракліди [3] повернуться на свою вітчизну, але коли їхнього проводаря буде переможено, вони разом із своїм військом повернуться туди, звідки прийшли, і протягом ста років не повертатимуться на Пелопоннес. Отже, з усіх союзників було вибрано Ехема, сина Еєропа, сина Фегея, це наш стратег і цар, він добровільно погодився і вступив у двобій і вбив Гілла. За цей подвиг ми серед інших почестей, що нам віддали пелопоннесці, заслужили і те, що і тепер маємо бути на чолі одного крила. Щодо вас, лакедемонці, ми не маємо заперечень, і даємо вам можливість обрати собі те крило, яким ви хочете командувати, але командування іншим крилом за правом належить нам, як це було і в минулому. Проте незалежно від подвигу, про який ми розповіли, ми більш від афінян заслуговуємо зайняти це місце, бо ми вже витримали багато боїв проти вас, шановні спартанці, і вони були успішними для нас, і ще воювали проти інших. Отже, справедливо, що ми, а не афіняни, командуватимемо якимсь крилом, бо вони не можуть послатися на такі подвиги, як ми, ні в минулому, ні в теперішньому часі».

27. Так сказали тегейці, але афіняни заперечили: «Ми добре розуміємо [1], що ми зібралися тут, щоб воювати з Варваром, а не сперечатися. Але оскільки тегеєць підняв це питання, щоб перелічити давні та нові подвиги, що саме зробив кожен із обох народів протягом історії, отже, і тепер ми мусимо довести вам, звідки бере початок це наше успадковане від предків право, бо завжди ми були відважними і маємо більше права займати перше місце, ніж аркадяни. Вони похваляються, що вбили на Істмі проводиря Гераклідів [2], коли їх проганяли всі елліни, куди б вони не приходили, намагаючись уникнути поневолення від мікенців, лише ми прийняли їх до себе і принизили надмірного Еврістея, подолавши разом із ними в битві тих, хто тоді володів Пелопоннесом. Отже, і аргосців із Полінейком, які напали на Фіви і там загинули, залишившись не похованими [3], виступивши з війною проти кадмейців, ми взяли їхні трупи і поховали в нашому Елевсіні. Крім того, це наш подвиг — перемога над амазонками [4], які з берегів ріки Термодонту вдерлися до Аттіки. І під час троянської війни [5] ми не були відсутніми. Але вже досить про минуле. Хоч ми не будемо перелічувати всі інші наші подвиги, а їх було багато і славних, в усякому разі більше, ніж в усіх інших еллінів, проте досить згадати про наш подвиг при Марафоні, за один такий ми гідні мати цю честь, а були ще й інші подвиги, адже ми зовсім одинокі, як відомо, без усіх інших еллінів воювали з Персом,

і в такому несприятливому становищі перемогли сорок народів. Невже лише оцей подвиг не дає нам права займати це місце? Проте, оскільки цієї рішучої хвилини не слід сперечатися про місце, ми згодні, шановні лакедемонці, послухатися вас, щоб ви нам відвели, яке хочете місце, що ви його вважатимете за найдоцільніше і проти кого завгодно, бо куди б ви нас не поставили, ми намагатимемось бути хоробрими. Накажіть і ми послухаємось».

28. Так вони сказали і одразу все лакедемонське військо закричало, що афіняни більше за аркадян заслуговують зайняти місце на крилі. Так афіняни [1] одержали перевагу над аркадянами. Після цього почали шикуватися і елліни, які весь час надходили, а також і ті, що прибули спочатку, і ось як вони вишикувались. На правому крилі були лакедемонці, десять тисяч. П'ять тисяч із них, які були спартанцями, мали ще при собі на допомогу тридцять п'ять тисяч ілотів [2] із легким озброєнням, при кожному спартанці семеро ілотів. Поряд із собою спартанці поставили тегейців, через пошану до них і через їхню хоробрість. Серед них було тисяча п'ятсот гоплітів. За ними стояли п'ять тисяч корінфян, а поряд із ними вони попросили дозволу в Павсанія поставити триста потейдайців із Паллени. Далі за ними стояли шістсот аркадян із Орхомена [3], а ще далі три тисячі сікіонців. За ними були вісімсот епідаврійців. Поблизу від них вишикувались тисяча тройзенців, а далі за ними двісті лепрейців, а за ними чотириста мікенців і тірінтців і далі тисяча фліунтців і поблизу них зайняли позицію триста герміонців. За герміонцями зайняли позицію шістсот еретрійців і стірейців, поряд із ними чотириста халкідян і далі п'ятсот ампракіотів. За ними вишикувались левкадійці і анакторійці, а за ними двісті палейців із Кефалленії. За ними вистроїлись п'ятсот егінців і поблизу них три тисячі мегарців і далі за ними шістсот платейців. Останніми і разом із тим першими стояли вісім тисяч афінян на лівому крилі з їхнім стратегом Лісімахом.

29. Всі вони, за винятком тих сімох, що були при кожному спартанці, були гоплітами, а загальна їхня кількість доходила до тридцяти восьми тисяч семисот. Стільки було в цілому гоплітів, які зібралися там, щоб виступити проти Варвара. А легко озброєних воїнів було стільки: тих, що супроводили спартанське військо, було тридцять п'ять тисяч, по семеро на кожного гопліта, і всі вони озброєні для бою. Легко озброєних, які супроводили решту лакедемонців та інших еллінів по одному на кожного гопліта, було тридцять чотири тисячі.

30. Загальне число легко озброєних готових до бою було шістдесят дев'ять тисяч п'ятсот. А загальне число еллінських військ, що зосередилися в Платеях, гоплітів разом із готовими до бою легкоозброєними, було сто десять тисяч без тисячі восьмисот. Проте разом із теспійцями, які прибули туди, це число доповнювалося до ста десяти тисяч, бо теспійці, що залишилися в живих, перебували в таборі і їх було до тисячі вісімсот [1], але вони не мали важкого озброєння.

31. Отже вони, зайнявши свої позиції, отаборилися на берегах Асопу. А варвари мардонієвого війська, оплакавши Масістія, коли дізналися, що елліни вже перебувають в області Платей, і сами прибули на береги Асопу, що тече там. Прибули вони туди, і ось як їх розта-

шував Мардоній навпроти еллінів. Навпроти лакедемонців він поставив персів і через те, що їх було дуже багато, він розташував їх у кілька рядів і навпроти них були також тегейці. Він поставив персів на такі місця: тих, що були найбільш відважними він поставив навпроти лакедемонців, а тих, що були не такі відважні, він поставив навпроти тегейців. Це він зробив після пояснень і порад фіванців. За персами навпроти корінфян і потейдайців, орхоменців та сікіонців він розмістив мідійців. Далі за мідійцями він поставив бактрійців. Навпроти них були епідаврійці, тройзенці, мікенці, лепрейці та фліунтці. За бактрійцями він поставив індійців. Навпроти них стояли герміонці, еретрійці, стірейці та халкідяни. Далі за індійцями він поставив саків, які мали навпроти себе ампракіотів і анакторійців, левкадійців, палейців та егінців. Ще далі за саками навпроти афінян, платейців і мегарців він поставив беотійців, локрів, малійців, фессалійців і тисячу фокейців. Бо виявляється, що не всі фокейці перейшли на бік мідійців, але деякі з них допомагали еллінам, бувши ізольованими на Парнассі, звідки вони робили наскоки на військо Мардонія і еллінів, що були з ним. Навпроти афінян Мардоній поставив македонців і ще тих, що мешкають навколо Фессалії.

32. Народи, назви яких я навів, були найвидатнішими серед тих, що були під командою Мардонія, найзначнішими та найславнішими. Але серед них були і воїни інших народів: фрігійці, місійці, фракійці та пайонці і, крім того, з інших народів серед них ефіопи, єгиптяни [1] та гермотібії і ті, що їх називають каласіріями [2], озброєні кинджалами, єдині серед єгиптян, які є воїнами за фахом. Вони становили залоги кораблів і на той час, коли Мардоній був ще у фалері, він висадив їх із кораблів на сушу, бо в його піхоті, що прийшла з Ксерксом в Афіни, не було єгиптян. Цих варварів, яких я перелічив вище, було триста тисяч. Скільки було еллінів — союзників Мардонія, ніхто цього не знає (бо це не було підраховано), проте, як можна було б зробити висновок, і я вважаю, що там зібралося їх до п'ятдесяти тисяч. Ті, що вистроїлися для битви, були піхотинцями, а кінноту було розташовано окремо.

33. Коли нарешті війська було розставлено залежно від їхнього походження та поділів, наступного дня обидві сторони [1] почали приносити жертви. В еллінів той, хто приносив жертву, був Тейсамен, син Антіоха, бо він супроводив військо як ворожбит. Він походив із Еліди, із роду Іамідів (Клітіад) і лакедемонці зробили його громадянином Спарти. Колись Тейсамен запитав передречення [2] для себе, чи буде в нього син, Піфія відповіла йому, що син буде в нього, коли він отримає перемогу в п'яти найбільших змаганнях [3]. Проте, коли він, неправильно зрозумівши зміст оракула, почав займатися гімнастичними вправами, сподіваючись, що він отримає перемогу в гімнастичних змаганнях, готуючись до п'ятиборства і змагаючись із Гієронімом із Андросу, він був оголошений олімпіоніком, хоч і не переміг в одному з видів змагання в боротьбі. Проте лакедемонці, зрозумівши, що оракул, який було дано Тейсамену, не стосувався до гімнастичних змагань, але до військових, намагалися вмовити Тейсамена, пропонуючи йому гроші, разом із їхніми царями Гераклідами прийняти на себе командування у війнах [4]. Проте він, бачачи, що спартанці за всяку ціну хотіли зробити

його їхнім другом, коли він це зрозумів, він збільшив для себе суму і дав їм зрозуміти, що коли б вони зробили його спартанським громадянином із усіма громадянськими правами, він погодився б, але ні за яку іншу винагороду не зробить цього. Почувши це, спартанці спочатку обурилися і відмовилися від своєї пропозиції, проте, нарешті, коли виникла велика небезпека від наступу персів, послали за ним і погодилися з його умовою. А він, побачивши, що вони змінили думку, сказав, що і цього йому не досить і що треба ще, щоб і його брат Гегій став спартанцем на такій умові, як і він.

34. У своїй вимозі він пішов за прикладом Мелампода, якщо можна порівняти вимогу того, хто хотів стати царем, із вимогою іншого, хто домагався громадянських прав. Бо, справді, Мелампод, коли аргоських жінок уразило божевілля [1] і аргосці запросили його з Пілоса за плату вилікувати їхніх жінок від цієї хвороби, запропонував, що він це зробить і в нагороду за це хоче одержати половину царства. Аргосці на це не погодилися і повернулися, але оскільки з бігом часу божеволіло все більше і більше жінок, вони змушені були відступити і пішли за ним, погодившись дати йому те, що він вимагав. Тоді він, побачивши, що вони змінили думку, збільшив свою вимогу і заявив їм, що коли вони не дадуть його братові третину царства, він не зробить того, про що його просять. І аргосці, опинившися в такому скрутному становищі, погодилися і на це.

35. Так само і спартанці, оскільки так їм був потрібен Тейсамен, погодилися на все. Коли і на цей раз спартанці погодилися, тоді Тейсамен із Еліди, ставши спартанським громадянином, допоміг їм як ворожбит одержати перемогу в п'яти дуже важливих для них війнах. Треба зазначити, що лише вони з усіх людей стали громадянами Спарти [1]. П'ять цих перемог були такі: перша була перемога над платейцями [2], друга над тегейцями [3] і аргосцями, потім при Діпаї над об'єднаними аркадянами, за винятком мантінейців, потім перемога біля Істму [5] над мессенцями і остання перемога при Танагрі [6] над афінянами і аргосцями. З п'яти перемог цю було одержано після всіх.

36. Отже, цей Тейсамен, який був серед спартанців, був ворожбитом в еллінів там, у краю платейців. Так для еллінів, якщо вони займали оборону, жертвоприношення були сприятливими, а коли йшлося про те, щоб вони перейшли Асоп і вступили в бій, не сприятливими.

37. Для Мардонія, якому кортіло вступити в бій, жертвоприношення не обіцяли успіху, проте, якщо він лише оборонятиметься, то вони були для нього сприятливими, бо і він приносив жертви, як це звичайно роблять елліни, маючи як ворожбита одного елейця Гегесістрата [1], вже прославленого серед Телліадів [2]. Його колись ще до цих подій схопили спартанці і тримали закутого в кайдани, щоб його потім стратити, бо вони зазнали від нього багато лиха. Проте він у цьому жахливому становищі, в якому він перебував, бо життя його наражалося на небезпеку, вирішив, щоб не зазнати страшенних тортур, а потім бути страченим, зробив щось неймовірне для переказу. Оскільки одна його нога була закута в оббиту залізом колоду, він використав кимсь принесений ніж і зробив найдивніше з усього, що ми знаємо, вирішивши витягти з коло-

ди свою ногу, він відтяв собі ступню. Після цього, оскільки в'язниця охоронялася, він підкопав стіну і втік до Тегеї. Ідучи вночі, він у день переховувався в лісі. Так на третю ніч він добувся до Тегеї, а лакедемонці всім народом шукали його дуже здивовані, найшовши його ступню, яка лежала у в'язниці, де його вже не було. Отак тоді втік він від лакедемонців і прийшов до Тегеї, яка тоді ворогувала з лакедемонцями. Коли він одужав, він зробив собі дерев'яну ступню і став відвертим ворогом лакедемонців. Але ненависть, яку він плекав до лакедемонців, не привела його до добра. Нарешті вони захопили його на Закінті [3], де він ворожив, і вбили його.

38. Смерть Гегесістрата сталася після подій при Платеях, а на той час він був на службі в Мардонія, який багато платив йому, і Гегесістрат приносив жертви на берегах Асопу з усією ретельністю через свою зненависть до лакедемонців і через бажання якнайбільше заробити. І оскільки жертвоприношення не були сприятливими для того, щоб почати бій, ні для персів, ні для еллінів, що були з ними (бо і вони мали свого власного ворожбита, Гіппомаха з Левкади), а еллінів дедалі ставало все більше, один фіванець Тімагенід, син Герпія, порадив Мардонієві поставити варту в ущелинах Кіферону, пояснивши йому, що звідти щодня приходять елліни і що там можна їх не допустити.

39. Вже минуло вісім днів відтоді, як супротивники вистроїлися один проти одного, коли Тімагенід дав таку пораду Мардонієві. Мардоній зрозумів, що ця порада правильна, і щойно настала ніч, він послав загін кінноти до виходу з ущелин Кіферону, які ведуть до Платей і котрі беотійці називають Три голови, а афіняни Дубові голови. Вершники, послані туди, не марнували часу, бо вони захопили п'ятсот возів, що спускалися на рівнину і перевозили з Пелопоннесу харчі для війська, а разом із ними людей, які супроводили вози. Коли до їхніх рук потрапила ця здобич, перси почали безжалісно вбивати і людей, і в'ючних тварин. І коли вони переситилися вбивством, вони навантажили все, що залишилося, і відвезли в табір до Мардонія [1].

40. Після цієї події минуло ще два дні і жодна з ворожих сторін не наважувалася вступити в бій. Варвари дійшли до Асопу, викликаючи на бій еллінів, але ні ті, ні інші не переходили через річку. Проте Мардонієва кіннота весь час дратувала еллінів і не давала їм спокою. Справді фіванці, які з таким запалом перейшли на бік мідійців, із своїм завзяттям воювати, завжди показували шлях кінноті до того, як почалася битва, а тоді вже почали діяти перси та мідійці і виявили велику мужність.

41. Отже протягом цих десяти днів більш нічого не сталося, але коли настав одинадцятий день після того, як вороги вистроїлися один проти одного при Платеях і число еллінів звичайно все збільшувалося, але і Мардоній почав марудитися своєю бездіяльністю. Тоді зійшлися на нараду Мардоній, син Гобрія, і Артабаз, син Фарнака, один із небагатьох персів, якого найбільш шанував Ксеркс. Під час цієї наради було висловлено ось які думки. На думку Артабаза, треба було якнайшвидше виступити з усім військом і повернутися у фіванську фортецю, де зібрано багато продовольства [1] для людей і безліч поживи для в'ючної худоби, і перебувати там у цілковитому спокої, а далі ось що треба зробити, щоб

досягти успіху. Оскільки вони мають багато золота як карбованого, так і не карбованого, а також багато срібла і келехів, усього цього не слід шкодувати, а це належить розподілити серед еллінів [2], і насамперед серед тих, які обіймають високі посади, серед тих, що очолюють міста, і вони не забаряться продати свою свободу. Проте аж ніяк не слід ризикувати, вступаючи в іншу битву. Така була його думка і думка фіванців, бо він був добре повідомлений. Але думка Мардонія була зовсім легковажна і необгрунтована. Він гадав, що його військо було незрівнянно численнішим за еллінське військо і що треба якнайшвидше розпочати бій і не давати змоги еллінам поповнювати свої лави, а щодо жертвоприношення Гегесістрата, то на них не треба звертати уваги і силоміць добувати собі сприятливі знамення, але згідно з перським звичаєм дати бій.

42. І оскільки Мардоній уважав це за доцільне, ніхто не заперечував і так переважила його думка, бо цар доручив йому верховне командування військами, а не Артабазові. Отже він скликав начальників військових підрозділів і стратегів тих еллінів, що були його союзниками, і запитав їх, чи не знають вони якогось пророцтва щодо персів, ніби Еллада стане їхньою могилою. І оскільки запрошені на нараду мовчали, одні тому, що не знали цих оракулів, а інші знали їх, але вважали небезпечним говорити, почав так казати сам Мардоній: «Оскільки ви або нічого не знаєте, або знаєте їх, але не наважуєтесь сказати, я сам вам їх перекажу, бо я добре повідомлений. Існує пророцтво, що персам призначено прибути в Елладу, розграбувати Дельфійське святилище [1] і після цього розграбування всім загинути. Отже, знаючи це, ми не нападемо на це святилище і не розграбуємо його і через це ми не загинемо. А всі ви, які співчуваєте персам, повинні радіти, що ми знищимо еллінів». Так він їм сказав, а потім наказав їм готуватися і привести все до ладу, бо наступного дня, щойно розвидниться, відбудеться бій.

43. Цей оракул, який за словами Мардонія торкався персів, як я знаю, принаймні, було складено для іллірійців і для війська енхелеїв [1], а не для персів. Але вірші пророцтва про ту битву склав Бакід:

> «Там, де течуть Термодонт і Асоп, де поля зеленіють,
> Битва жорстока буяє і крики летять різномовні,
> Вбито там буде багато озброєних луками персів,
> Так їм призначила Доля, завжди і для всіх неминуча».

Ці вірші та інші подібні до них поета Мусая, що стосуються персів, я знаю. Річка Термодонт тече між Танагрою і Глісантом [2].

44. Після того, як Мардоній запитав про оракули і після його промови, якою він хотів підбадьорити персів, посутеніло і було виставлено варти. Коли проминула якась частина ночі і здалося, що запанував спокій у таборах і люди відпочивали в глибокому сні, з'явився вершник перед афінськими вартовими, Александр, син Амінта, стратег і цар македонців, і сказав, що йому треба порозмовляти з еллінськими стратегами. Поки більшість вартових залишилася на своїх місцях, інші побігли оповісти стратегів. Вони прибігли і сказали їм, що з мідійського табору

прискакав вершник, який каже їм лише те, називаючи імена стратегів, що хоче з ними розмовляти.

45. І стратеги ледве це почули, пішли разом із оповісниками до вартових. Коли вони прийшли, Александр сказав їм: «Шановні афіняни! Те, що я вам скажу, це я вам кажу цілком довірчо і прошу вас зберігати це таємно і нікому цього не казати, крім Павсанія, щоб і мені не пошкодити. Бо я вам не сказав би цього, як би не був зацікавлений, і навіть дуже, справами всієї Еллади. Адже я і сам еллін із давнього еллінського роду і не хотів би бачити вільну Елладу поневоленою. Отже, я вам заявляю, що дотепер жертвоприношення не можуть бути сприятливими для Мардонія та його війська, бо інакше ви вже дали б йому бій. Проте тепер він вирішив не зважати на жертвоприношення і на світанку почати бій. А це тому, як я гадаю, що його схопив страх, що вас буде дедалі, то більше. Майте це на увазі і готуйтеся. Проте, якщо випадково Мардоній відкладе битву, ви зоставайтеся на ваших позиціях, бо в нього залишилося продовольства тільки на кілька днів. І якщо ця війна закінчиться так, як ви бажаєте, тоді буде справедливим, щоб ніхто з вас не забув про мене і визволив би і мене, бо лише заради еллінів я зробив такий небезпечний учинок через турботу про вас. Я хотів відкрити вам намір Мардонія, щоб несподівано не напали на вас варвари. Я македонець Александр». Так він їм сказав і повернувся в перський табір на своє місце.

46. Тоді афінські стратеги прийшли на праве крило і повідомили Павсанія про те, що чули від Александра. При цьому повідомленні Павсанія охопив страх перед персами і він відповів стратегам: «Отже, коли битва відбудеться на світанку, ви афіняни виступіть проти персів [1], а ми виступимо проти беотійців та інших еллінів, які тепер вистроїлися навпроти вас і ось із якого приводу. Адже ви знаєте цих мідійців, як вони б'ються, бо ви воювали з ними при Марафоні, а ми ще не мали справи з цими людьми, не знаємо, як вони воюють. Ніколи ще спартанець не бився з мідійцями [2], але ми зустрічалися в битвах із беотійцями і фессалійцями. Треба лише, щоб ми озброїлися, а ви, щоб пішли на це крило, а ми на ліве». На це афіняни відповіли: «І ми самі вже давно із самого початку, побачивши, що проти вас вишиковуються перси, нам спало на думку сказати вам саме те, що ви тепер нам пропонуєте. Але ми цього не зробили, побоюючись, що наші пропозиції будуть вам не до вподоби. Але оскільки ви сами так кажете і ваша пропозиція нам подобається, ми готові це зробити».

47. Так вони дійшли згоди і коли почало розвиднюватися, не змінили позиції. Проте, що там відбувається, помітили беотійці, і пішли повідомити про це Мардонія. А він, коли це почув, одразу спробував змінити і свої позиції, пересунувши персів напроти лакедемонців. Щойно Павсаній побачив, що відбувається таке пересування, то зрозумів, що вороги розгадали його намір, і почав повертати спартанців назад на праве крило, а Мардоній так само своїх на ліве крило.

48. Коли вони повернулися на свої попередні місця, Мардоній послав до спартанців вісника і через нього оголосив: «Лакедемонці! Люди цих країв кажуть, що ви найхоробріші мужі і захоплюються вами, бо ви не уникаєте битви і не покидаєте своїх позицій, а залишаєтеся

на них і або вибиваєте ворогів, або вони вас убивають. Проте здається, що це все не відповідає дійсності, бо ще перед тим, як ми розпочали битву і перед тим, як зіткнулися з вами, то бачимо, як ви тікаєте і покидаєте позиції і дозволяєте афінянам заступити вас, щоб ті перші вступили з нами в бій, а ви хочете зайняти позиції навпроти наших рабів. Це зовсім не схоже на вчинок хоробрих мужів і ми мусимо змінити думку про вас. Адже ми чекали відповідно до вашої слави, що ви неодмінно пришлете до нас вісника, який скаже, що ви викликаєте нас на бій і хочете помірятися силами лише з персами, а ми готові до цього, а тепер ми бачимо із здивуванням, що ви зовсім не посилаєте нам виклику, а карлючитеся від страху. Отже, тепер, оскільки ви цього не зробили, ми робимо це. Чому, зрештою, не виступити нам у бій, вам як представникам еллінів, оскільки про вас іде слава як про найхоробріших, а нам як представникам варварів [1], рівними з рівними за числом? А якщо ви гадаєте, що й іншим треба воювати, тоді нехай і вони воюють після нас. Але якщо ви цього не хочете, а гадаєте, що досить нас самих, тоді ми воюватимемо аж до останнього, і хто з нас двох переможе, його перемога хай буде перемогою всього війська».

49. Так сказав вісник, почекав деякий час і оскільки ніхто не дав йому відповіді, він повернувся назад і повідомив Мардонія про те, що сталося. А той аж підстрибнув із радощів і засмакував легку перемогу. Одразу він послав свою кінноту проти еллінів. Своїм нападом вершники завдали великих утрат усьому еллінському війську, кидаючи на нього дротики і стріли, бо ті були кінними лучниками і неможливо було до них наблизитися, а крім того, вони закаламутили джерело Гаргафію [1], з якого елліни брали воду для свого війська. Щоправда, біля цього джерела були вишикувані лише лакедемонці, а для інших еллінів це джерело було більш-менш далеким, залежно від їхніх позицій, а річка Асоп протікала неподалік. Проте перси не давали їм можливості наблизитися до неї, а тому елліни весь час ходили до джерела, бо без річки вони не могли черпати воду через перську кінноту та її стріли.

50. Отакі були справи, і еллінські стратеги, оскільки їхнім воїнам бракувало води, а перська кіннота не давала їм спокою, зібралися на правому крилі біля Павсанія, щоб порадитися про це та ще й про інші справи. Я хочу сказати, що в них уже не було харчів і що їхні помічники, яких вони послали на Пелопоннес за продовольством, були відрізані від них перською кіннотою і не могли дійти до табору [1].

51. Під час своєї наради стратеги вирішили, якщо перси відкладуть битву цього дня, перебратися на острів. Цей острів [1] розташований навпроти міста Платей на відстані десятьох стадій від Асопу і джерела Гаргафії. А як це може бути острів на суходолі? Спускаючись із Кіферону, річка розгалужується і два її рукави відходять один від одного на відстань приблизно трьох стадій, а згодом знову зближуються і об'єднуються в один потік. Назва цього потоку Оероя. Тамтешні мешканці кажуть, що це дочка Асопа. Туди вирішили переміститися стратеги, бо там є скільки завгодно води і там їх не зможе сполохувати кіннота, яка тепер перебувала коло цього місця. Це переміщення, як вони вирішили, мало відбутися під час другої зміни нічної варти, щоб їх не побачили

перси і на них не напала кіннота і не розсіяла би їх, коли вони прибудуть на це місце, де тече Оероя, Асопова дочка, спускаючись із Кіферону, розгалужуючись і оточуючи острів. Цієї ночі вони вирішили послати на Кіферон половину війська, за помічниками, що поїхали за продовольством і були відрізані на Кіфероні.

52. Таке прийняли вони рішення і весь той день їх жахливо мучила перська кіннота своїми наскоками. Проте коли завечоріло і кіннота припинила свої напади, а згодом настала ніч і обумовлена година, тоді, як я сказав, більшість війська знялася і вирушила, але вони не мали наміру йти до призначеного їм місця, але щойно вирушили, радіючи, що позбулися нападів кінноти, вони попрямували до міста Платей, і так тікаючи, прибули до храму Гери [1]. Він був там перед містом Платеї, на відстані двадцяти стадій від джерела Гаргафії. Вони прибули туди і порозміщувались перед святилищем.

53. Там вони отаборилися перед храмом Гери, а Павсаній, побачивши, як вони вирушили з табору, дав наказ і лакедемонцям узятися за зброю і йти слідом за іншим військом, бо він гадав, що воно попрямувало до обумовленого місця. Коли й інші командири загонів були готові виконати наказ Павсанія, Амомфарет син Поліада, проводар загону пітанців, сказав, що він не має на думці тікати перед чужоземцями і не хоче зганьбити Спарти і, крім того, він не розуміє того, що тут відбувається, бо він не був на попередній нараді. Павсаній і Евріанакт були дуже засмучені тим, що він не послухався, але ще більше їм завдавало прикрості те, що через його вперту відмову вони будуть змушені покинути пітанійський загін [1], щоб виконати те, про що вони домовилися з рештою еллінів і залишити на певну загибель і самого Амомфарета і весь його загін. Така була їхня думка і вони затримали лакедемонське військо, намагаючись умовити Амомфарета не триматися вперто його рішення.

54. Так вони намагалися переконати Амомфарета, який лише один серед усіх лакедемонців і тегейців наполягав на тому, щоб залишитися на місці. Натомість афіняни зробили ось що: вони залишилися на своїх місцях, бо добре знали вдачу лакедемонців, які одне мали на думці, а казали інше [1]. Проте, коли почалося пересування війська, вони послали вершника, щоб він побачив, чи спартанці мають намір вирушати, чи зовсім не збираються відступати і щоб він спитав Павсанія, що їм робити.

55. Коли вісник прибув до лакедемонців, він побачив їх вишикуваних на місцях, а їхніх проводирів, як вони сперечалися між собою. Евріанакт і Павсаній усе ще старалися вмовити Амомфарета не залишатися із його загоном і відокремитися від лакедемонців і не наражатися на небезпеку, але ніяк не можна було його переконати і, нарешті, вони посварилися з ним і тієї хвилини до них прибув афінський вісник. У запалі Амомфарет схопив обома руками кам'яну брилу і жбурнув її під ноги Павсанія, сказавши йому, що нею він голосує за те, щоб не тікати перед чужинцями (ними він називав варварів). Павсаній закричав на нього, що він не сповна розуму, що він збожеволів, а афінському вісникові, котрий запитав його, які накази передати афінянам, просив розпо-

вісти, що тут відбувається, і попросити афінян підійти ближче до спартанців, а щодо відступу, то робити так, як роблять лакедемонці.

56. Вісник повернувся до афінян. А Павсаній усе ще продовжував сперечатися з Амомфаретом, коли розвиднилося. За цей час він ще залишався на своїй позиції, сподіваючись, що Амомфарет не залишиться позаду, коли решта лакедемонців відступить. Але так не сталося. І Павсаній подав сигнал для відступу і повів за собою всіх інших між узвишшями, а за ним пішли і тегейці. А афіняни згідно з наказом пішли в протилежному напрямі. Тим часом лакедемонці просувалися вздовж берегів Асопу і передгір'їв Кіферону, побоюючись ворожої кінноти, але афіняни попрямували вниз на рівнину.

57. Амомфарет, який спочатку не уявляв собі, що Павсаній наважиться його покинути, затримував своїх людей і не дозволяв їм залишати позицій. Проте, коли війська Павсанія виступили, він нарешті повірив, що той не жартував і справді покинув його. Тоді наказав своєму загонові взяти зброю і повів його повільним кроком за рештою війська. А військо, віддалившися приблизно на десять стадій, очікувало загін Амомфарета біля річки Молоент у місцевості, яка називається Аргіопій, де розташовано храм Елевсінської Деметри [1]. Там вони чекали на той випадок, якщо Амомфарет із своїм загоном не покинув би призначених йому позицій, щоб вони повернулися і прийшли йому на допомогу. Ледь Амомфарет і його люди підійшли до спартанського війська, як уся кіннота варварів напала на них. Перські вершники робили те, що вони завжди мають звичай робити, щойно вони побачили, що на позиціях, де були елліни в попередні дні, нема нікого, вони почвалали на своїх конях наперед і, досягши еллінів, почали їх атакувати.

58. Тим часом Мардоній, довідавшись, що елліни відступили вночі і побачивши їхні позиції порожніми, покликав до себе Торака з Ларіси та його братів Евріпіла і Трасідая і сказав їм: «Ну, сини Алева [1], що ви тепер скажете, побачивши ці позиції порожніми? Ви, хочу сказати, їхні сусіди, казали, що лакедемонці ніколи не тікають із поля бою, а на війні вони в перших лавах. Ви і перед тим бачили, як вони пересуваются і змінюють позиції і сьогодні ми бачимо, що вчора вночі вони втекли. І тепер, коли треба було помірятися силами в битві з мужами, що справді є наймужнішими на світі, ці люди ясно показали, чого вони варті серед еллінів, що і вони нікчеми. А щодо вас, оскільки ви ще не знаєте, чого варті перси, я особисто з приємністю пробачаю вам, що ви так їх розхвалили, про яких ви щось знаєте. Але ще більше мене дивує Артабаз, який настільки злякався лакедемонців, що висловив думку, зовсім негідну мужа, що нам слід було б зняти звідси табір і піти замкнутися в місті фіванців і щоб там нас обложили. Я пізніше постараюся, щоб про цю думку дізнався Цар. Ну, нехай іншим разом ми порозмовляємо про це. А тепер нам треба не дати їм зробити того, що вони роблять, але слід догнати їх і тоді нехай вони нам заплатять за все, що вони дотепер зробили персам».

59. Так він сказав і повів персів швидким кроком, перейшовши Асоп по слідах еллінів [1], гадаючи, що ті звичайно хочуть утекти. Він скерував переслідування лише проти лакедемонців і тегейців, бо афіняни під

прикриттям горбовин попрямували до рівнини і він їх не бачив. Проте, коли інші проводарі перських загонів побачили, як перси кинулися переслідувати еллінів, вони одразу подали сигнали для виступу і побігли, не дотримуючи ні дисципліни, ні ладу. Вони бігли в безладді з криками, гадаючи, що доженуть і подолають еллінів.

60. Павсаній, на якого нападала перська кіннота, послав вершника до афінян, щоб той сказав їм: «Шановні афіняни! Оскільки тепер має відбутися в нас така рішуча боротьба, від якої залежить або свобода, або неволя Еллади, наші союзники зрадили нас лакедемонців і вас афінян, бо минулої ночі вони піднялися і втекли. Після цього ми прийняли рішення, що нам треба робити, а саме оборонятися якомога найкраще і допомагати один одному. Отже, якщо ворожа кіннота спочатку скерує свої напади проти вас, то, звичайно, нашим обов'язком тегейців, які разом із нашими залишаються вірними Елладі, буде поспішити вам на допомогу. Проте тепер, коли вся кіннота накинулася на нас, буде справедливим, щоб ви прийшли на допомогу загонові, який найбільш терпить від нападів ворогів. Проте, коли станеться так, що відбудеться щось несподіване і ви не зможете прийти на допомогу сами, то, будь ласка, пришліть нам ваших лучників. Ми з нашого досвіду знаємо, що на протязі цієї війни ви воюєте з найбільшим завзяттям за всіх, і в даному разі ви зважите на наше прохання».

61. Коли афіняни одержали це повідомлення, то вирушили на допомогу спартанцям і підтримали їх, наскільки могли. Вони вже вирушили, коли на них напали елліни з царського війська, які виступили проти них, і афіняни вже не спромоглися поспішити на допомогу через ці напади. Отже, через це лакедемоняни і тегейці залишилися відокремленими від решти війська, а лакедемонців разом із легко озброєними було п'ятдесят тисяч, а тегейців три тисячі, бо вони ніколи не виступали окремо від спартанців [1]. Вони почали приносити жертви перед тим, як дати бій Мардонієві та його війську. Але жертвоприношення не були сприятливими і тим часом загинуло багато їх, а ще більше було поранено, бо перси своїми щитами зробили свого гатунку загорожу і із-за неї засипали їх безжалісно дощем стріл, і спартанці дуже страждали, а жертвоприношення все ще були несприятливими. Тоді Павсаній звернув свій погляд у бік храму Платейської Гери з проханням до богині, щоб марно не загинула його надія.

62. Павсаній ще продовжував молитися [1], коли першими виступили тегейці і атакували варварів і одразу після молитви Павсанія віщування жертвоприношень стали сприятливими для лакедемонців. І коли, нарешті, це сталося і лакедемонці виступили проти персів, тоді і перси відкинули свої луки. Спочатку битва точилася навколо загорожі з щитів. Але коли ця загорожа завалилася, битва продовжувалася з усією запеклістю поблизу самого храму Деметри ще довгий час, поки вона не стала рукопашною, бо варвари схопили списи еллінів і порозламували їх на тріски. Справді, ні хоробрістю, ні силою перси не поступалися перед еллінами, але в них не було важких обладунків, не було в них ще й такої вправності у військовій справі, як у їхніх супротивників [2]. Вони виходили із строю один по одному або десятеро по десяти, і утворювали в біль-

шій чи меншій кількості щільні групи і навально нападали на спартанців, які їх убивали [3].

63. Там, де перебував сам Мардоній і бився верхи на білому коні, оточений найкращими з персів, тисяччю найхоробріших, у тому місці вони завдавали найбільших утрат супротивникам: Поки був живий Мардоній, вони завзято оборонялися і повбивали багатьох лакедемонців. Проте коли Мардонія було вбито і загинула його охорона, найсильніші люди у війську, тоді вже решта воїнів кинулась навтіки перед лакедемонцями. Найгіршим у битві для персів було їхнє озброєння, яке недостатньо захищало їх, і вони змушені були битися з гоплітами в своїх легких обладунках [1].

64. Тоді згідно з оракулом, даним спартанцям, Мардоній сповна заплатив, як і треба було, за вбивство Леоніда, і найблискучішу перемогу, з усіх, про які я знаю, одержав Павсаній, син Клеомброта і внук Анаксандріда. Імена дальших його предків до Леоніда я вже наводив, бо вони ті самі, що й у Леоніда. Мардонія вбив Арімнест, видатна особа в Спарті, який за кілька років після мідійських воєн уступив у бій при Стеніклері [1] на чолі трьохсот воїнів під час війни з мессенцями і був убитий і сам і його триста воїнів.

65. Коли перси кинулися тікати при Платеях, вони тікали безладно до свого табору за дерев'яним парканом, що його вони побудували неподалік від Фів. Мені незрозуміло, як це сталося так, що битва точилася поблизу гаю Деметри, однак жоден перс не зайшов до священної загорожі і не був там убитий, а більшість із них було вбито навколо святилища і поза ним. Я маю думку, якщо людині личить мати думку про божественні справи, що сама богиня не хотіла приймати їх до себе, бо вони спалили її святилище в Елевсіні.

66. Отак відбулася ця битва. Артабазові, синові Фарнака, вже з самого початку не подобалося те, що цар доручив верховне командування Мардонієві, адже він не радив уступати в бій, але незважаючи на всі заперечення, які він наводив, йому нічого не вдалося довести. І оскільки йому не подобався спосіб дій Мардонія, він зробив ось що. Воїнів, якими він командував (а в нього було немало війська і воно доходило до сорока тисяч), поки відбувалася битва, а він був певен того, яким буде її кінець, він у повному порядку взяв із собою і наказав їм іти слідом за ним туди, куди їх поведе. Давши такий наказ, вирушив, ніби ведучи військо в бій. Але ідучи так, він побачив, як перси кинулися навтіки. Тоді він рушив уже не повільною ходою, але бігцем не для того, щоб знайти притулок за дерев'яним муром, або у фіванській фортеці, але попрямував до Фокіди з метою якнайшвидше дістатися до Геллеспонту.

67. Отже, туди вони побігли. А решта еллінів, які билися на боці Царя, виявили боягузтво, а беотійці тривалий час воювали з афінянами, бо фіванці, що перейшли на сторону мідійців, не виявляли боягузтва, але воювали завзято і загинули під ударами афінян в числі трьохсот найхоробріших. Проте, коли і вони обернулися спинами до ворогів, вони побігли до Фів, а не в тому напрямі, куди тікали перси. І решта перських союзників кинулися тікати, ні з ким не повоювавши і не вчинивши ніяких подвигів [1].

68. Для мене доказом того, що сила варварів цілком залежала від персів, серед іншого було і те, що варвари і перед битвою з ворогами тікали, побачивши, як тікають перси. І так тікали всі, крім кінноти, і зокрема беотійської кінноти. Вона дуже допомагала тим, які тікали, бо залишалася перед строєм ворогів і захищала утікачів від нападів еллінів. Отже переможні елліни переслідували Ксерксове військо, доганяючи його і вбиваючи.

69. Серед паніки, що там сталася, прийшла відомість до інших еллінів, які розмістилися поблизу храму Гери і не брали участі в битві, що битва закінчилася і що перемогло військо Павсанія. Коли вони це почули, не додержуючи зовсім порядку, вони разом із корінфянами попрямували шляхом, що йде передгір'ями і узвишшями просто до святилища Деметри, а решта разом із мегарцями та фліунтцями побігли рівнинним шляхом. Коли мегарці та фліунтці наблизилися до ворогів, їх здалека побачили фіванські вершники, як ті безладно бігли, приострожили своїх коней і кинулися на них на чолі з своїм проводирем Асоподором, сином Тімандра. Напавши на них, вони перебили шістсот із них, а решту загнали на Кіферон. Так несправедливо їх було вбито [1].

70. А перси та інша юрба, щойно прибігли до дерев'яного муру, піднялися на вежі і до приходу лакедемонців, підвищили і зміцнили, як тільки могли, ці мури. Проте, коли прибули афіняни, почалася запекла битва при мурах. Поки не було ще афінян, перси успішно оборонялися і мали перевагу перед лакедемонцями, які не вміли воювати біля мурів. Але коли до них прилучилися афіняни, битва біля мурів стала ще запеклішою і тривала довго. Нарешті, виявивши свій героїзм і наполегливість, афіняни проламали мур, зробили в ньому бреш і, звичайно, елліни кинулися всередину. Першими вдерлися всередину укріплення тегейці і вони розграбували намет Мардонія і забрали звідти різні речі, і серед них і ясла його коней, які майстерно було зроблено з бронзи. Оці ясла тегейці присвятили в храм Алейської Афіни, а решту здобичі вони поклали там, де й інші елліни. Варвари, коли завалився мур, уже не могли залишатися в строю і ніхто серед них не думав оборонятися, вони перелякані зовсім розгубилися, замкнуті у вузькому просторі десятки тисяч людей. Так еллінам було легко їх убивати. Отже, із трьох тисяч війська, за винятком сорока тисяч, яких увів із собою Артабаз, а з решти не врятувалося і три тисячі. Із лакедемонців під час битви було вбито всього дев'яносто один, із тегейців шістнадцять і п'ятдесят двоє з афінян [1].

71. Серед варварів у піхоті відзначились насамперед перси, в кінноті — саки, а як окрема особа, кажуть, відзначився Мардоній. Серед еллінів показали себе хоробрими афіняни і тегейці, але у відвазі їх перевершили спартанці. Іншого доказу щодо цього я не маю (бо всі вони перемогли ворогів, які були перед ними), але зішлюся лише на те, що лакедемонці атакували сильніших за них супротивників і перемогли їх. Наймужнішим за всіх виявив себе, на мою думку, Арістодем, він єдиний урятувався із трьохсот і через це всі його зневажали в Спарті. Після нього відзначилися своїми подвигами спартанці Посейдоній і Філокіон, а також Амомфарет. Хоч як там було під час сперечання

щодо того, хто з них був наймужнішим, спартанці, які були на полі бою, висловили думку, що Арістодем кидався на ворогів як скажений і вчинив великі подвиги, бо, очевидно, шукав собі смерті, щоб позбутися обвинувачення, яке тяжіло над ним, а Посейдоній, не шукаючи собі смерті, показав себе відважним і через це був достойнішим за Арістодема. Але це вони могли казати і через заздрість. Усім їм, яких я перелічив, убитим на полі бою, крім Арістодема, була віддана належна шана, проте Арістодема не вшанували з причини, про яку я сказав.

72. Ці, які воювали при Платеях, стали найзнаменитішими, але Каллікрат, який був у війську і вважався за найуродливішого елліна свого часу, не лише лакедемонцями, а й рештою еллінів, не був убитий на полі бою. Він тоді, коли Павсаній приносив жертви, перебуваючи в своєму загоні, був поранений у бік стрілою. І коли інші билися, його винесли з бою і там, де він конав, сказав платейцеві Арімнесту [1], що йому байдуже те, що він умирає за Елладу, але його непокоїть, що йому не вдалося, незважаючи на все його бажання, вчинити якийсь подвиг, використати для цього свою руку.

73. Кажуть, що серед афінян відзначився Софан [1], син Евтіхіда з Декелейського дему. Він був із декелейців, які колись, як розповідають і афіняни, зробили таке корисне, що їх уславило назавжди. Коли, як відомо, за давніх часів Тіндаріди, шукаючи Єлену, щоб повернути її в Спарту, з великим військом удерлися в Аттіку і вигнали мешканців демів із їхніх будинків, не знаючи, де була схована Єлена, тоді декелейці, чи згідно з іншим переказом сам Декел, обурений зухвалістю Тесея [2] і побоюючись за всю Аттіку, з'ясував їм усю справу і провів їх до Афіднів, які один із тамтешніх мешканців, Тітак [3], через зраду передав Тіндарідам. За те, що вони для них зробили, спартанці дали декелійцям право постійно не платити податків і головувати на святах, і цим правом вони користуються і до цього дня. Так під час війни, що сталася багато років після того між афінянами та пелопоннесцями, коли лакедемонці спустошували Аттіку, вони не зайняли Декелеї [4].

74. З цього дему походив Софан, який відзначився тоді серед афінян і про якого існують два перекази [1]. Згідно з одним він носив із собою привішаний на ланцюгу до пояса його панцера залізний якір і, коли він наближувався до ворогів, кидав на землю для того, щоб вороги, які кидалися на нього, не могли зсунути його з місця. А коли його супротивники тікали, тоді він уважав, що вже настала хвилина, він піднімав якір і гнався за ворогами. Це один із переказів, а другий суперечить цьому, що я його навів, і згідно з ним Софан мав на своєму щиті, який постійно повертав, не перестаючи ні на хвилину, як свій герб якір і зовсім не йшлося про залізний якір, підвішаний на його панцері.

75. Є ще один блискучий подвиг, що його вчинив Софан. Коли афіняни облягали Егіну, він викликав на бій аргосця Еврібата і вбив його. Цей самий Софан після тих подій через свою відвагу ставши стратегом афінян разом із Леагром, сином Главкона, був убитий едонцями в Даті, в битві за копальні золота [1].

76. Після того, як варварів при Платеях було розбито вщерть, до еллінів прийшла одна жінка — перебіжчиця, наложниця одного з персів,

Фарандата, сина Теаспія. Коли вона довідалася про поразку персів і перемогу еллінів, вона прикрасила золотими оздобами себе і своїх служниць, і одягнена в свої найкращі шати, вона зійшла з повоза і підійшла до лакедемонців, які ще продовжували вбивати ворогів, і, побачивши Павсанія, як він там порядкує, ім'я якого і походження вона знала і раніше, бо багато разів чула про нього, пізнала Павсанія і, впавши перед ним навколішки, сказала: «О царю Спарти! [1] Врятуй мене твою благальницю з мук неволі, бо ти вже зробив мені добро і тим, що знищив оцих, які ні богів, ні божеств не шанують. Я родом із Косу і я дочка Гегеторіда сина Антагора. Мене викрав із Косу один перс і зробив своєю наложницею». Павсаній відповів їй: «Жінко! Заспокойся, адже ти благальниця, і якщо ти кажеш правду, що ти дочка Гегесіторіда з Косу [2], бо він мій найкращий друг із усіх тих, що там живуть». Так він їй сказав і тимчасово доручив піклуватися нею ефорам, які його супроводжували, але згодом відіслав її на Егіну, як вона сама хотіла.

77. Після приходу цієї жінки одразу прибули мантінейці [1], коли вже все закінчилося. Побачивши, що вони прийшли дуже пізно, щоб узяти участь у битві, вони зовсім зажурилися і сказали, що вони заслужили бути покараними. Довідавшися про те, що мідійці разом із Артабазом відійшли, вони хотіли переслідувати їх у Фессалії, але лакедемонці не дозволили їм переслідувати втікачів. Вони повернулися до своєї країни і вигнали з своєї вітчизни проводарів свого війська. Після мантінейців прибули елейці і так само, як і мантінейці, повернулися до себе засоромлені. Повернувшися і вони вигнали своїх стратегів. Таке було з мантінейцями та елейцями.

78. В Платеях у таборі егінців був такий Лампон, син Піфея, один із славетних серед егінців. Йому спала на думку одна нечестива справа і він поспішив знайти Павсанія. Прийшовши, він сказав йому: «Сине Клеомброта! Ти вчинив надлюдський подвиг, великий і найблискучіший, і бог тебе удостоїв честі врятувати Елладу і придбати таку славу, якої ніхто з еллінів не мав у нашій історії. Тепер після всього цього зроби для збільшення цієї слави і ще дещо і щоб у майбутньому ніхто з варварів не наважувався вчинити над еллінами недостойні справи. Я хочу сказати, що коли при Фермопілах був убитий Леонід, Мардоній із Ксерксом відрубали йому голову і повісили її високо на списі. Якщо і ти зробиш таке, тебе насамперед усі спартанці, а потім і всі елліни вихвалятимуть. Адже якщо ти настромиш на кіл Мардонія, ти помстишся за твого дядька Леоніда». Він казав оце Павсанієві, гадаючи, що робить йому приємність, але той так відповів йому.

79. «Друже Егінцю! Щиро дякую тобі за твої добрі слова і за твою турботу про мене, але твоя пропозиція зовсім хибна. Хоча ти так високо мене звеличив і мою батьківщину, і мій подвиг, а тепер звергнув мене і збезчестив, порадивши мені зганьбити покійника, кажучи, коли я це зроблю, то слава моя збільшиться. Така справа личить хіба що варварам, а не нам, еллінам. Але і їх ми за це засуджуємо. В такий спосіб я не хочу догоджати ні егінцям, ні тим, кому це може подобатися. Мені досить схвалення спартанців і я не говоритиму і не робитиму безчесних речей. Що ж до Леоніда, за якого ти мені пропонуєш помститися, я ка-

жу тобі, що ця помста вже відбулася в цілком наявний спосіб: незліченна кількість тих, що тут загубили своє життя, це відплата і за нього і за вбитих при Фермопілах. А ти більш не приходи до мене і не розмовляй зі мною, як ти розмовляв, і не давай мені порад і подякуй, що ти підеш живий і здоровий».

80. Таку відповідь почув Лампон і пішов геть. Тим часом Павсаній через вісника заборонив усім розносити здобич і наказав ілотам зібрати всі коштовні речі. Вони розбіглися по табору і познаходили намети, розшиті золотом і сріблом, посріблені і позолочені ліжка, золоті кратери, а також келихи та чаші. Вони знайшли ще на возах лантухи, в яких виявилися золоті та срібні казани, а з трупів убитих воїнів, що лежали на землі, вони познімали зап'ястя та намиста і взяли позолочені акінаки, бо вже на гаптовані вбрання ніхто не звертав уваги. Хоча тоді багато речей пограбували ілоти і попродавали егінцям, проте також багато, що не могли заховати, вони поприносили. Від цієї здобичі походить велике багатство егінців, бо вони скуповували золото в ілотів і платили їм за нього, як за мідь.

81. Так вони нагромадили там дорогоцінні речі, а потім виділили з них десяту частину для дельфійського бога і з неї були приношення такі, як золотий триніжник, поставлений на бронзового триголового змія поблизу жертовника [1]. Виділили й іншу частину для бога Олімпії, з якої було зроблено, як приношення, бронзову статую Зевса заввишки в десять ліктів, і ще для істмійського бога, з якої було виготовано бронзову статую Посейдона заввишки в сім ліктів. Це вони виділили, а решту перських наложниць і золото, і срібло, та багато інших коштовних речей і в'ючних тварин кожен узяв собі залежно від його заслуг. Які ще цінні речі вони виділили і дали тим із них, хто відзначився при Платеях, про це ніхто не сказав, але я, принаймні, гадаю, що і їм щось було дано. Павсанієві дали вдесятеро більше за інших, жінок, коней, талантів, верблюдів, а також і всі інші коштовні речі.

82. Розповідають ще й про таке. Ксеркс, тікаючи з Еллади, залишив Мардонієві все своє господарство. Отже Павсаній, побачивши намет Мардонія, розшитий сріблом і золотом із завісками строкатих кольорів, наказав пекарям та кухарям приготувати обід, який був у Мардонія. Вони виконали його наказ і тоді Павсаній, побачивши золоті та срібні ліжка з гарними матрацами та ще золоті і срібні столики, і всі приналежні для обіду речі, подивувався цій розкоші і для сміху наказав своїм слугам приготувати лаконський обід. Обід було приготовано і різниця між обома обідами була разюча. Тоді Павсаній засміявся і запросив еллінських стратегів, і скоро вони зібралися, Павсаній, показуючи на обидва обіди, сказав їм: «Шановні елліни, я запросив вас сюди, бажаючи показати вам, наскільки дурний був Мідієць, який маючи можливість жити, як ви тут бачите, прибув сюди, щоб забрати в нас те, що ми маємо, в нас, які живемо так бідно». Так сказав згідно з переказом Павсаній еллінським стратегам.

83. Навіть і за кілька років після того багато платейців знаходили в різних посудинах золото, срібло та всілякі коштовні речі. А згодом сталося і таке. Коли на трупах не залишилося м'яса (бо платейці почали

переносити і складати кістки до одного місця), було знайдено череп без жодного шва з суцільної кістки, а ще було знайдено нижню та верхню щелепи з зубами і передніми і задніми також із суцільної кістки. Знайдено також скелет людини заввишки в п'ять ліктів.

84. На другий день зник труп Мардонія. Хто це зробив, я не можу сказать, але я чув, як називали імена багатьох із різних країв, які поховали Мардонія, і я знаю багатьох із тих, що одержали подарунки від сина Мардонія, Артонта, за те, що вони це зробили. Проте хто з них переніс труп Мардонія і поховав його, я не спромігся уточнити. Є чутка, що це був Діонісофан із Ефеса, який поховав Мардонія. В усякому разі його було поховано.

85. Елліни, поділивши між собою здобич після битви при Платеях, почали ховати своїх убитих воїнів, кожен народ окремо. Лакедемонці викопали три могили. Там вони поховали ейренів [1], серед яких були Посейдоній і Амомфарет і ще Філокіон і Каллікрат. В одній могилі вони поховали ейренів, у другій решту спартанців, а в третій ілотів. Так вони їх поховали, а тегейці також окремо поховали своїх, усіх разом, так само і афіняни і мегарці та фліунтці тих, яких перебила кіннота. Звичайно, всіх цих могили вміщують убитих у битві, що ж до могил інших, які можна побачити в Платеях, то це, як я довідався, їх викопали і насипали землю, ті, хто не взяли участі в битві, і зробили це через сором, для нащадків, і в них нема людей. Є там і могила егінців, яку, я чув, зробив на прохання егінців за десять років після битви Клеад, син Автодіка, платеєць, який був проксеном егінців.

86. Після того, як елліни в Платеях поховали своїх покійників, вони зібралися на нараду і вирішили негайно піти проти Фів і зажадати, щоб їм видали всіх прибічників мідійців, і насамперед Тімегеніда і Аттагіна, які очолювали цих прибічників, а якщо вони їх не видадуть, нехай залишаються в місті і до того, як воно буде здобуто і зруйновано. Таке вони прийняли рішення і на одинадцятий день після битви вони прийшли і обложили Фіви, і зажадали, щоб їм видали тих людей. Але фіванці не мали наміру видавати їх і тоді елліни почали плюндрувати їхню країну, і робити напади на їхні мури.

87. І оскільки грабування тривало на дванадцятий день, Тімегенід сказав фіванцям: «Шановні фіванці! Оскільки елліни вирішили не знімати облоги, поки не зруйнують Фів, або поки ви їм не видасте нас, нехай більше не страждає через нас Беотія, але якщо вони хочуть одержати гроші і лише посилаються як на привід, вимагаючи нашої видачі, дамо їм гроші з нашої спільної каси (бо ми стали прибічниками мідійців із загальної згоди [1], а не з власної волі), а якщо правда, що вони облягають місто через нас, тоді ми сами погоджуємось, щоб нас видали і цим ми звільнимось від усяких обвинувачень». Фіванці вирішили, що він правильно каже і своєчасно, і одразу повідомили Павсанія, що вони погоджуються видати цих людей.

88. Отже, так вони домовилися, а тим часом Аттагін утік із міста разом із своїми синами, але їх спіймали і привели до Павсанія. Проте він зняв із них обвинувачення, кажучи, що сини не мають відповідальності за перехід батьків на бік мідійців [1]. Щодо інших людей, яких видали

фіванці, вони гадали, що їх відпустять і вони виправдаються, і навіть були переконані, що через підкуп вони визволяться. А Павсаній, скоро вони опинилися в його руках, запідозрівши їх у такому намірі, розпустив усе військо союзників, а їх наказав у кайданах відвести в Корінф і там стратити [2].

89. Отаке відбулося в Платеях і у Фівах. Тим часом Артабаз, Фарнаків син, тікаючи з Платей, уже був далеко. Коли він прибув до Фессалії [1], його запросили в гості фессалійці і, оскільки вони не знали нічого про події в Платеях, вони запитали його про решту війська. Проте Артабаз зрозумів, що якби він розповів їм усю правду про битви, то він наразився б на небезпеку і самому загинути і всьому його війську (йому здавалося, що всі, хто довідався б про ці події, могли б на нього напасти) і, подумавши так, він нічого не розповів про фокейців, а фессалійцям сказав: «Я, шановні фессалійці, як бачите, поспішаю якнайшвидше до Фракії разом ось із цими, бо мене послано з табору для важливої справи. Сам Мардоній прийде незабаром за мною і чекайте на нього з години на годину. Зробіть йому належний прийом і як слід подбайте про нього, бо в майбутньому ви не пожалкуєте, що так зробили». Так він їм сказав і спішно пройшов із своїм військом Фессалією і Македонією до Фракії, як людина, котра і справді поспішає, прямуючи суходолом. Він прибув до Візантія [2], залишивши позаду чимало своїх воїнів, яких перебили на шляху фракійці, або яких доконали голод і втома. А з Візантія він перетяв море на кораблях.

90. Так він повернувся до Азії того самого дня, коли варвари зазнали жорстокої поразки при Платеях і це збіглося з їхнею поразкою при Мікалі в Іонії. Тим часом, коли елліни із своїм флотом, що приплив із лакедемонцем Леонтіхідом, перебували на Делосі, до них прийшли оповісники з Самосу; Лампон, син Трасіклея, Атенагор, син Архістратіда, і Гегесістрат, син Арістагора, яких самосці послали потай від персів, а також від тирана Теоместора, сина Андродаманта, якого перси призначили тираном Самосу. З'явилися вони перед стратегами і Гегесістрат почав промовляти докладно і про всяке, що, мовляв, лише їх побачать іонійці, як повстануть проти персів, і що варвари не зможуть учинити їм опору, а якщо навіть учинять, то все одно, такого випадку іншим разом не буде в них [1]. Він посилався на те, що вони мають спільних богів, благав їх урятувати від неволі еллінів і прогнати варварів. Крім того, казав він, їм легко це зробити, бо кораблі у варварів незграбні і не можуть протистояти еллінським. А якщо, казав він, елліни мають якусь підозру, чи не готується проти них якась зрада, то аби їх умовити, він пропонував їм узяти його з супутниками на кораблі як заручників.

91. Оскільки самосець наполягав на своїх пропозиціях, Леонтіхід запитав його, чи тому, що він від відповіді на своє запитання хотів одержати якесь передвістя, чи тому, що це йому навіяв бог: — Як тебе звати, Самосцю?» — І той відповів йому: «Гегесістрат». І на цьому Леонтіхід перебив його, незважаючи на те, що, мабуть, Гегесістрат хотів сказати і ще щось, Леонтіхід сказав: «Я приймаю добре передвістя, проводарю війська, самосцю. Лише дивіться, ти та інші, що з тобою,

дайте мені слово, що самосці і справді хочуть стати нашими союзниками і йдіть із богом» [1].

92. Так він йому сказав і негайно взявся за діло. Самосці одразу дали йому своє слово, заприсягалися і склали союз із еллінами. Після цього інші оповісники відпливли, а Гегесістратові він наказав пливти разом із ним, бо вважав його ім'я за добре передвістя. Того дня елліни залишилися там на Делосі, а наступного дня принесли жертви, щоб довідатися про можливий успіх, а ворожбитом у них був Деіфон, син Евенія з Аполлонії, тієї Аполлонії [1], яка в Іонійському морі, а його батько мав таку пригоду.

93. Є в Аполлонії отара овець, присвячених Геліосові [1]. Вдень вони пасуться на берегах річки, яка спадає з гори Лакмон, перетинає країну Аполлонії і вливається в море поблизу затоки Оріка, а вночі отару охороняє кожен із мешканців упродовж одного року, люди обрані з громадян, найбільш видатних своїм багатством і походженням. Цих овець аполлонійці пильно доглядають згідно з якимсь оракулом. Вночі вони перебувають у печері далеко від міста. Сталося так, що черга дійшла охороняти вівці до Евенія. І тоді він заснув, бувши сторожем, і в печеру зайшли вовки і роздерли щось до шістдесяти овець. А він, коли це помітив, затаїв це і нікому не сказав, маючи на думці купити інших овець і замінити ними тих, що загинули. Проте, коли аполлонійці довідалися про це, бо це не залишилося в тайні, вони привели його на суд і там його засудили за те, що він заснув, і викололи йому очі. Але коли осліпили Евенія, одразу після того вівці перестали котитися і земля перестала приносити плоди. І як у Додоні, так і в Дельфах, коли вони запитали пророків, яка причина цього нещастя, що їх спіткало, вони з'ясували їм, що аполлонійці несправедливо позбавили зору сторожа священних овець (Евенія), тому що це боги послали вовків і вони не перестануть мститися за нього, поки аполлонійці не дадуть йому сатисфакції такої, як він сам вибере і вважатиме за справедливу. А коли він буде задоволений, боги дадуть Евенієві такий дар, який більшість людей уважатимуть його за найщасливішого за те, що він його має.

94. Такі були оракули, що їх було дано аполлонійцям, але їх притаїли і доручили деяким полагодити цю справу. А вони ось як її полагодили. Евеній сидів у кріслі, а вони прийшли і сіли біля нього і почали розмовляти з ним про всякі речі, а потім висловили йому свої співчуття з приводу його нещастя. І нарешті, запитали його, яку сатисфакцію він хотів би одержати, оскільки аполлонійці обіцяють задовольнити його за несправедливість, яку вони йому вчинили. Він через те, що нічого не чув про оракул, відповів на їхню пропозицію, що нехай вони дадуть йому ниви, і він навів імена громадян, про яких він знав, що в них найкращі маєтки в області Аполлонії, а крім цього ще й домівку, що, як він знав, була найгарнішою в місті. Якщо він усе це одержить, він додав, то остаточно пройде його гнів і це відшкодування, що йому дадуть, буде йому цілком достатнім. Так він сказав, а його відвідувачі відповіли йому: «Евенію! Через те, що аполлонійці осліпили тебе, це відшкодування вони дають тобі згідно з оракулами, що їх одержали». Коли потім він

дізнався про суть цієї справи, що його обдурили, він, звичайно, розсердився. Тим часом вони придбали у власників усе, що він зажадав собі, і передали йому, а він одразу після цього одержав дар пророкування і став знаменитим.

95. Отже, син цього Евенія Деіфон, який був у корінфян, став ворожбитом у війську. Проте я чув і щось інше, ніби Деіфон видавав себе за сина Евенія і займався віщуванням в Елладі, насправді не будучи його сином.

96. Коли елліни отримали добрі передвістя, вони попливли з Делосу на Самос. І коли вони прибули до тієї місцевості острова, що називається Калами, вони кинули там якорі навпроти храму Гери [1], що там його розташовано, і почали готуватися до морського бою. А перси, довідавшись, що вони пливуть проти них, також знялися з якорів і попливли в напрямі до материка з усіма своїми кораблями, крім фінікійських кораблів, які вони відіслали перед тим, а це тому, що на своїй нараді вони вирішили не вступати в морський бій, бо справді вони гадали, що їхні сили не рівні з еллінськими [2]. І вони відпливли до материка, щоб бути там під захистом сухопутного війська, яке перебувало в Мікалі. Це військо залишилося позаду від іншого, щоб за наказом Ксеркса спостерігати за Іонією. Його кількість доходила до шістдесяти тисяч, а його стратегом був Тігран, який серед персів відзначився своєю красою і своєю статурою. Отже, навархи цього флоту вирішили вдатися під захист війська, витягти кораблі на сушу і оточити їх огорожею, щоб оборонити і кораблі, а разом із тим і себе [3].

97. З таким рішенням вони вирушили. Пропливши поблизу святилища Владарок [1], вони прибули в область Мікали, в місця, що називаються Гайсон і Сколопоенти, де є святилище Елевсінської Деметри, що його побудував Філіст, Пасіклеїв син, який супроводив Нелея, сина Кодра, коли будувався Мілет. Там вони витягли на сушу свої кораблі і спорудили навколо них огорожу з каміння та стовбурів плодових дерев, які вони повирубали, і навколо огорожі понастромлювали паліччя. Вони зробили всі ці підготування на випадок, коли їх облягатимуть (і вони нарешті переможуть, маючи на увазі дві можливості).

98. Коли еллінів було повідомлено про відступ варварів на материк, вони засмутилися тим, що варвари від них повтікали, і не знали, що їм робити, чи повернутися, чи пливти до Геллеспонту. Нарешті вони прийняли рішення не робити ні того, ні іншого, але пливти до материка. Отже, вони приготували драбини для морського бою [1] і все інше, що було потрібне, і попливли до Мікали. Коли вони наблизились до перського табору і побачили, що ніхто не вийшов їм назустріч і помітили лише кораблі, які перси перетягли за огорожу, і сухопутне військо, вистроєне на березі, тоді Леонтіхід, пропливаючи з своїм кораблем, якомога близько від берега, насамперед послав вісника з зверненням до іонійців: «Шановні іонійці! Ті з вас, хто мене чує, зверніть увагу на мої слова, бо перси, звичайно, ні слова не зрозуміють із порад, що я їх вам даю. Коли почнеться битва, кожен із вас має своїм обов'язком, першим і головним, не забути про свободу і ще про гасло «Гера» [2]. А хто не почує цього, нехай йому скаже той, хто почув». (Зміст цього звернення

був той самий, що і звернення Фемістокла при Артемісії, тобто або його не зрозуміють варвари, а іонійці візьмуть звернення до уваги, або потім його зрозуміють варвари і вважатимуть іонійців за підозрілих).

99. Після цього оголошення Леонтіхіда, ось що зробили елліни: вони підійшли до берега і висадилися. Перси скоро побачили, що елліни готуються до бою і довідалися про звернення Леонтіхіда до іонійців, запідозрили, що самосці співчувають еллінам і перед усім обеззброїли самосців, бо, і справді, самосці, коли на варварських кораблях прибули полонені афіняни, які залишилися в Аттіці і їх забрало Ксерксове військо, їх усіх визволили, заплатили викуп, забезпечили їх усім потрібним для подорожі і відрядили їх до Аттіки. Власне за це почали їх підозрювати, бо вони визволили п'ятсот осіб, Ксерксових ворогів. Крім того, проходи, що ведуть на висоти Мікали, доручили охоронять мілетянам із тієї причини, що вони напевне повинні знати цю місцевість, як ніхто інший. Це було зроблено, щоб відділити їх із табору. Отже, щодо іонійців, яких підозрювали, що вони при першій можливості можуть зробити якусь шкоду, таких заходів ужили перси, а самі позсовували свої щити, щоб вони були їм за огорожу.

100. Коли, нарешті, закінчилися приготування, елліни вирушили проти варварів [1], а коли вони так ішли, серед війська поширилася чутка і водночас раптом на морському березі з'явилося жезло оповісника. Чутка, яка дійшла до них, була про те, що елліни в битві в Беотії перемогли військо Мардонія. Справді, за багатьма ознаками виявляється в цьому божественна воля, бо водночас сталася і поразка персів при Платеях і ще інша, яка мала статися при Мікалі. Ця чутка дійшла до еллінів, які там були, і внаслідок цього військо ще посмілішало і з запалом вступило в бій.

101. А ось іще один збіг: на обох полях бою були святилища Елевсінської Деметри, бо і в країні Платей битва відбувалася, як я вже навів вище, дуже близько від того храму Деметри і в Мікалі таке саме мало відбутися. Чутка про перемогу еллінів на чолі з Павсанієм виявилася цілком правильною, бо перемога при Платеях сталася ще ранком, а перемога при Мікалі близько вечора того самого дня. Незабаром надійшло також повідомлення про те, що обидві битви сталися одного і того самого дня і місяця. І елліни все ще перебували в страху перед тим, як до них дійшла ця чутка і не стільки за себе, скільки за тих, що залишалися в Елладі, чи не згубить їх Мардоній. Проте, коли ця приємна чутка долетіла до них, вони з більшим запалом атакували ворогів. Так елліни і варвари кинулися в бій, уважаючи, що острови і Геллеспонт будуть нагородою переможцям [1].

102. Тим часом афіняни і ті, що були з ними приблизно до середини фронтової лінії, йшли від узбережжя рівниною [1], а лакедемонці і ті, що були з ними, просувалися через яругу та передгір'я. На той час, коли лакедемонці ще йшли обхідним шляхом, афіняни на іншому флангу вже вступили в бій. Поки щити персів уможливлювали їм оборону, перси відбивали напади. Проте, коли афінське військо разом із своїми союзниками, підбадьорюючи один одного, почали напад із більшим завзяттям,

щоб добитися перемоги самим без лакедемонців, тоді вже становище почало змінюватися. Афіняни проламали огорожу з щитів і кинулися всі разом на персів, котрі деякий час тримали оборону, але нарешті почали тікати до свого укріплення. Тоді афіняни, корінфяни, сікіонці і тройзенці, бо вони всі були там на фронтовій лінії, погнали їх і вдерлися до укріплення. Проте, коли елліни оволоділи укріпленням, варвари вже перестали оборонятися і кинулися навтіки всі, крім персів. Вони, хоч їх ставало все менше, продовжували битися з еллінами, які один за одним уторгалися в укріплення. З перських стратегів двоє уникли смерті, а двоє було вбито: Артаінт і Ітамітр, стратеги флоту, врятувалися, а Мардонт і стратег сухопутного війська Тігран загинули в битві.

103. Перси ще продовжували битися, коли прибули лакедемонці з союзниками і всі разом завершили битву. Дехто загинув і в еллінів, і серед інших стратег сікіонців Перілай. Щодо самосців, які були в перському війську і перси їх роззброїли, із першої хвилини, побачивши, що бойове щастя хилитається, робили все можливе, щоб допомогти еллінам. І коли й інші іонійці побачили, що самосці поклали початок, відкололися від персів і напали на варварів.

104. Перси доручили мілетянам охороняти проходи для своєї безпеки із метою, якби з ними сталося щось лихе, а воно і справді сталося, щоб мілетяни були їхніми провідниками і допомогли їм урятуватися на вершинах Мікали. Отже, вони поставили там мілетян з такою метою і з цього приводу і ще побоюючись, що, залишившися в таборі, мілетяни могли б повстати проти них. Проте мілетяни зробили протилежне тому, що їм доручили. Вони повели персів, які тікали, іншими шляхами до позиції їхніх ворогів і почали вбивати їх, ставши їхніми найгіршими ворогами. Так Іонія вдруге відпала від варварів.

105. Під час цієї битви відзначилися афіняни і серед них Гермолік, син Евтойна, вправний у змаганнях [1]. Цього Гермоліка після тих подій було вбито у війні афінян із карістійцями [2] в битві, що сталася в Кірні, в карістійській області, і поховано в Герайсті. Після афінян відзначилися корінфяни, тройзенці та сікіонці.

106. Більшість варварів добили елліни, одних у битві, а інших, коли вони тікали, спалили їхні кораблі та їхнє укріплення після того, як повитягали звідти і перенесли на узбережжя здобич, декілька скринь із коштовними речами, що в них були. І спаливши кораблі та укріплення, вони відпливли. Прибувши на Самос, елліни зробили нараду, чи слід було вивезти людність із Іонії і до якої частини еллінського світу її перевезти, яка була під їхньою владою, чи заснувати колонії, а Іонію залишити варварам. Так вони гадали, бо їм здавалося, що вони не зможуть вічно захищати іонійців, як їхні пильні сторожі, а крім того, якби вони їх не захищали, то в іонійців не було б надії самим легко упоратися з персами. Щодо цього питання представники верховної влади пелопоннесців обстоювали думку, що треба було вигнати з торговельних гаваней еллінів, які стали прибічниками персів, і передати їх іонійцям, щоб вони там оселилися. Проте афіняни зовсім не погоджувалися з думкою про збезлюднення Іонії [1] і з тим, щоб пелопоннесці вирішували питання про іонійські колонії, і, оскільки афіняни вперто наполягали на своїй думці,

пелопоннесцям довелося поступитися. Таким чином, елліни утворили союз [2] з самосцями, хіосцями і лесбосцями, які взяли разом із ними участь у війні, зобов'язавши їх словом честі і присягами залишитися вірними їм і не повставати проти них. І зобов'язавши їх присягами, відпливли, щоб зруйнувати мости [3], бо припускали, що вони ще залишаються там на своїх місцях.

107. Так, вони попрямували до Геллеспонту, а варвари, які повтікали і були відкинуті на вершини гір Мікали, а їх було вже небагато, повернулися до Сардів. Поки вони так просувалися, Масіст, син Дарія, який був із персами в нещасті, що їх спіткало, почав казати стратегові Артаінту багато неприємного та образливого і між іншим називав його боягузливішим за жінку, а не яким там стратегом, і що він заслужив суворо бути покараним за те лихо, яке він учинив царській родині. В персів, якщо кажуть комусь, що він боягузливіший за жінку, це найбільша образа. А тоді Артаінт, почувши таке, не тямлячи себе, схопився за свій акінак, щоб ударити Масіста. На цей час, коли він кинувся на нього, це помітив один галікарнасець Ксенагор, Праксілів син, що стояв за Артаінтом, схопив його за поперек, підніс високо і жбурнув на землю, а тоді підбігли і списоносці Масіста, щоб його захистити. Цим учинком Ксенагор заслужив подяку і від самого Масіста, і від Ксеркса, брата якого він урятував. І в нагороду за цей учинок він одержав від Царя правління всією Кілікією [1]. Крім цього випадку нічого особливого не трапилося на шляху цього загону перського війська до Сардів. У Сардах перебував Цар від того часу, коли він прибув туди, тікаючи з Афін після поразки в морській битві.

108. Саме на той час, коли Ксеркс перебував у Сардах [1], він закохався в жінку Масіста, що і вона перебувала там. Проте, незважаючи на все, що він їй присилав, він не спромігся прихилити її і не застосовував насильства через повагу до свого брата Масіста (це саме стримувало і жінку, бо вона була певна того, що він не застосує сили). Нарешті Ксеркс, не спромігшися іншими засобами спокусити її, влаштовує весілля свого сина Дарія з дочкою цієї жінки і Масіста, уявляючи собі, що в такий спосіб він легше оволодіє нею. Він улаштував одруження, як належало за звичаєм, і відбув до Сусів. Проте коли він прибув туди і взяв у свій палац жінку, яка призначалася для Дарія, тоді вже згасло його кохання до жінки Масіста, він охолонув до неї і знову закохався в жінці Дарія, дочці Масіста, завоював її прихильність і тут мав успіх. Ім'я цієї жінки було Артаінта.

109. Проте за деякий час цю справу було викрито і ось як: Аместріда, Ксерксова дружина, виткала великий різнокольоровий плащ, насолоду для очей, і подарувала його Ксерксові. Він йому дуже сподобався, він носив його і ходив у ньому до Артаінти. Навтішившися її коханням, він сказав їй, що вона може просити від нього за свою ласку все, що захоче, і це одержить. Тоді вона, не знаючи, що цим вона загубить увесь свій рід, так відповіла Ксерксові на його пропозицію: «Ти даси мені все, що я побажаю?» Він, не уявляючи собі, що вона попросить у нього саме це, пообіцяв їй і заприсягався в цьому. І коли він дав присягу, вона зажада-

ла від нього саме цей плащ. Ксеркс чого тільки не робив, щоб не дати їй цього плаща, не з якоїсь іншої причини, але тому, що боявся Аместріди, яка і перед тим почала підозрювати те, що відбувалося, боявся, що вона викриє його невірність. Він пропонував Артаінті міста, скільки їй завгодно золота, навіть військо, яким вона сама могла б розпоряджатися, а військо це і є власне перський подарунок. Але не було можливості її вмовити і, нарешті, він віддав їй той плащ. А вона, сповнена радості, почала його носити і пишатися ним.

110. Про це довідалася Аместріда, звідки цей плащ у Артаінти, і хоча розуміла, про що йдеться, не гнівалася на цю жінку, але була впевнена, що винувата в цьому була її мати і що вона це підстроїла, і почала міркувати, як їй згубити жінку Масіста. Вона зачекала, коли її чоловік Ксеркс улаштував царську учту (а таку учту готують один раз на рік у день народження царя [1]. Перською мовою цю учту називають тікта, що відповідає еллінському «відмінна». Тоді цар намащує свою голову пахощами і роздає подарунки персам), на цей день чекала Аместріда і попросила Ксеркса, щоб він їй подарував жінку Масіста. Але він вирішив, що це жахливе і потворне віддати жінку свого брата, тим більше, що на неї не було жодної провини в цій справі, бо він зрозумів, для чого вона її в нього просила.

111. Незважаючи на все це, вона наполягала і він згідно зі звичаєм повинен був удовольнити її прохання, бо в день царської учти не може бути так, щоб хтось щось просив і йому було б відмовлено, нарешті Цар погодився всупереч своїй волі і, передавши жінку Масіста Аместріді, сказав, що нехай вона робить із нею все, що хоче, а сам покликав свого брата і сказав йому: «Масісте, ти син Дарія і мій власний брат, а крім того, ти добра людина. Отже, не живи більше з цією жінкою, з якою ти живеш тепер, покинь її, бо вона мені не подобається, замість неї я дам тобі мою дочку і ти житимеш із нею». Приголомшений цими словами Масіст відповів йому: «Мій владарю! З якою недоброю промовою ти звернувся до мене тепер. Ти пропонуєш мені видати тобі жінку, від якої я маю синів, тепер уже дорослих юнаків, та дочок, із котрих одну ти взяв за жінку для твого сина, жінку, що її я люблю всім серцем, цю жінку ти хочеш забрати від мене, щоб я її покинув і щоб я одружився з твоєю дочкою? Але, царю мій, хоч я вважаю це за велику честь для себе, що ти вважаєш мене достойним узяти в жінки твою дочку, проте я не зроблю ні того, ні іншого. Не присилюй мене, не вимагай від мене такого, а щодо твоєї дочки, то для неї знайдеться інший чоловік, кращий за мене, а мені дозволь жити з моєю жінкою». Така була відповідь Масіста, а Ксеркс розгніваний сказав йому: «Якщо, Масісте, так стоїть справа, то вона для тебе закінчена. Я хочу сказати, що не дам тобі моєї дочки в жінки, і ти більш не житимеш відтепер із тією жінкою, щоб ти знав, як слід приймати те, що я тобі пропоную». Ледве це почув Масіст, він сказав лише: «Владарю мій! Знай, що ти ще мене не вбив» і вийшов.

112. Тим часом, поки Ксеркс розмовляв із своїм братом, Аместріда послала за списоносцями Ксеркса і наказала їм покалічити жінку Масісти: вона відрізала їй груди і кинула їх собакам, потім відрізала їй ніс, вуха, губи і язик і таку спотворену відіслала додому.

113. Масіст, який ще нічого не знав про це, проте підозрював, що відбувається щось лихе, кинувся бігцем до свого дому. Щойно побачивши покаліченою свою жінку, він, порозумівшися з своїми синами, вирушив до Бактрії у супроводі своїх синів і, напевне, ще когось, щоб підняти повстання в Бактрійському номі і завдати Цареві якомога більшого лиха. Так би воно і сталося, як я гадаю, коли б він прибув до Бактрії і країни саків, бо він був сатрапом Бактрії [1] і тамтешні мешканці його любили. Але він не прибув туди, бо ледве Ксеркс довідався про його наміри, він послав навздогін його військо і воно, догнавши його на шляху, позарізувало і його самого, і все військо, що було з ним. Таке було з Ксерксовим коханням і смертю Масіста.

114. Тим часом елліни, які вирушили з Мікали до Геллеспонту, спершу кинули якорі біля Лектона [1], бо їм не давали далі пливти вітри, а звідти вони прибули до Абідоса, а мости, які вони гадали, що знайдуть їх на місці, вже було зруйновано, а власне для них вони припливли на Геллеспонт. Тим часом пелопоннесці на чолі з Леонтіхідом вирішили повернутися в Елладу. Афіняни із своїм стратегом Ксантіппом вирішили залишитися там і спробувати захопити Херсонес. Отже, пелопоннесці відпливли, а афіняни переправилися з Абідоса на Херсонес і почали облягати Сест [2].

115. В Сесті, який уважався за найміцнішу фортецю тих місць, ледве почувши, що елліни прибули на Геллеспонт, зібралися перси з сусідніх міст і ще прибув туди з Кардії один перс Ойобаз, який привіз із собою туди кодоли від мостів. Цим містом володіли місцеві еолійці, а з ними там були і перси і багато інших їхніх союзників.

116. Справжній тиран, призначений Ксерксом правителем цього ному, був Артаїкт, перс, жорстока людина і нечестива, яка обдурила і самого Царя, коли він виступив у похід на Афіни. Артаїкт присвоїв собі скарби Протесілая, сина Іфікла з Елаюнта. Отже, в Елаюнті на Херсонесі є могила Протесілая і навколо неї священна округа. Там зберігалося багато цінних речей і золоті та срібні келехи і бронзові речі, і одяг, і ще різні приношення, які викрав для себе Артаїкт із дозволу Царя. Ось якими словами він обдурив Ксеркса: «Великий владарю! Тут є будинок одного елліна, який виступив проти твоєї країни, але його було справедливо покарано і він помер. Дай мені його будинок, я прошу тебе, щоб кожний знав, що не слід виступати проти твоєї країни». Цими словами він легко переконав Ксеркса (щоб той подарував йому будинок того елліна), бо той зовсім не знав, що Артаїкт мав на думці. Коли він казав, що Протесілай [1] нібито воював проти країни Царя, він мав на увазі те, що перси вважають усю Азію своєю і належною кожному їхньому цареві. Коли йому дано було будинок, Артаїкт переніс скарби з Елаюнта до Сеста, а священну округу віддав, щоб там сіяли та випасали худобу, і коли він приїжджав до Елаюнта, то спав із жінками в священному покої храму. Тоді його облягли афіняни, а він зовсім не був до цього готовим і не чекав на еллінів, які, я навіть не знаю як, несподівано напали на нього.

117. Облога тривала дуже довго і вже почалася осінь [1], і через це афіняни занепокоїлися, будучи далеко від свого краю і не спромігшися

здобути фортецю, вони попросили в своїх стратегів дозволу повернутися на батьківщину. Але стратеги не дозволили їм цього зробити, поки вони не здобудуть фортеці або поки їх не відкличе афінський народ. Так несамохіть вони змушені були залишитися.

118. Тим часом ті, що були в фортеці, впали в розпач настільки, що вже почали варити ремені своїх ліжків і гризти їх. Проте коли і цього вже їм бракувало, тоді і перси з Артаіктом і Ойобазом уночі повтікали, спустившися з задньої частини муру, де зовсім не було ворогів. Скоро розвиднилося, херсонесці з веж фортеці подали афінянам сигнали про втечу персів і відчинили їм ворота. Більшість афінян кинулися переслідувати втікачів, а решта зайняла місто.

119. Тим часом Ойобаза, який утік до Фракії, захопили фракійці з племені апсінтіїв і принесли його в жертву згідно з своїми звичаями [1] місцевому богові Плейстору, а решту його супутників повбивали в різні способи. Інших персів із Артаіктом, які вирушили пізніше, коли їх застали трохи далі на півночі під Айгоспотамой. Вони довгий час чинили опір, але декого з них було вбито, декого взято в полон. Елліни зв'язали їх одного з одним і привели їх у Сест разом із Артаіктом і його синами, також зв'язаними.

120. З одним із воїнів, які пильнували полонених, розповідають херсонесці, коли він смажив солону рибу, сталося таке чудо: ці риби, бувши на вугіллі, почали ворушитися та борсатися, ніби їх щойно було спіймано. І ті, що там зібралися, були дуже здивовані, проте Артаікт, ледве побачивши це чудо, крикнув тому, хто смажив рибу: «Шанозний афінянине! Хай тебе не лякає це чудо, бо воно призначене не тобі, але воно попередження для мене від Протесілая з Елаюнта, який хоч уже й мертвий і незабальзамований, має від бога силу помститися на тому, хто зробив йому лихо. Зараз я охоче виконаю мій обов'язок і дам йому сатисфакцію замість тих речей, що я їх забрав із його святилища, я передам богові сто талантів і за себе і за мого сина, а якщо нам залишать життя, я заплачу ще двісті талантів афінянам». Це він пообіцяв, але неможливо було вмовити стратега Ксантіппа, бо елаюнтці, які хотіли помститися на Артаікті за Протесілая, просили Ксантіппа покарати Артаікта на смерть, а така була і особиста думка стратега. Артаікта відвели на те місце узбережжя, де Ксеркс спорудив міст через протоку, або за іншим переказом — на горб, що над містом Мадітом, і там його, прицвяхованого до дощок, повісили високо, а на його очах покаменували його сина.

121. Після цього вони відпливли до Еллади, взявши з собою різні коштовні речі і між іншим також кодоли для мостів, щоб передати їх як приношення в святилища. Цього року більш не сталося нічого особливого.

122. Предком цього Артаікта, якого повісили, був Артембар, котрий дав персам певну пораду, а її було переказано Кірові, саме таку: «Оскільки Зевс дав персам владу, ти, Кіре, який позбавив її Астіага, міцно тримай її, а оскільки наша країна мала і гориста, нехай ми переселимося з неї і постараємося придбати собі іншу, кращу за неї. А таких країн є багато і тут поблизу, і досить далеко звідси і нехай ми придбаємо собі

одну з них, щоб іще більше захоплювалися нами люди. І це цілком личить нам, народові, що має силу. І справді, коли ще ми матимемо кращий випадок зробити це, як не тепер, коли нашій владі підлягає стільки народів і вся Азія?» Кір почув цю промову, зовсім не здивувавшися, і почав здійснювати цю пораду і водночас наказав персам готуватися до того, що вони вже не пануватимуть, а будуть невільниками інших людей, бо, сказав він їм, у щасливих країнах і люди бувають здебільшого розніженими. Адже не буває так, щоб одна і та країна давала прекрасні плоди, а також і людей, відважних на війні. Тоді перси погодилися з словами Кіра і воліли краще мешкати в бідній на плоди країні і панувати над іншими, ніж сіяти на рівнинах і бути невільниками інших народів.

ПРИМІТКИ

Книга І. Кліо

1,1. Червоне море: так Геродот називає Перську затоку та Індійський океан, а те, що тепер називають Червоним морем, він називає Аравійською затокою.

1,2. За давньогрецьким міфом Іо, дочка річкового бога Інаха, викликала ревнощі Гери і була нею перетворена на корову, яку постійно жалив гедзь до тих пір, поки нарешті вона прибула до Єгипту.

2,1. Європа за міфом — дочка фінікійського царя Кадма — була викрадена Зевсом в образі бика, але в Геродота є інша версія, нібито її викрали крітяни. Перебуваючи на Кріті, вона стала матір'ю майбутнього царя Кріту.

2,2. Ая — столиця царя колхів Аєта, батька Медеї, яка покохала проводиря аргонавтів Іасона і стала його жінкою. Основним завданням аргонавтів було добути і повернути в Елладу золоте руно — шкуру чарівного барана, на якому син царя Атаманта перелетів з Еллади до Колхіди, де став царем колхів. У Геродота інша версія, нібито елліни викрали Медею і цим образили азіатів-колхів.

3,1. Після походу аргонавтів наступною подією була троянська війна, в якій узяли участь сини аргонавтів.

4,1. Плутарх (приблизно 46—127 н. е.) автор твору «Про зловмисність Геродота» закидає йому відсутність належного патріотизму, зокрема через те, що Геродот байдуже поставився до такого подвигу ахейців, як здобуття Іліона.

4,2. Йдеться про еллінів, які мешкають у Європі, бо еллінів, що мешкають в Азії (тобто Малій Азії), перси вважають своїми підданцями.

5,1. Йдеться про лідійського царя Креза, який поневолив малоазійських еллінів.

5,2. Тут виявляються релігійні ідеї Геродота, який вірив у неминучість долі, що її накреслення люди неспроможні змінити.

6,1. У давньогрецькій мові слово «тіраннос» означало «єдиновладний правитель» і первісно ще не мало такого значення, як у нас тепер тиран — «жорстокий правитель».

6,2. Ріка Галіс у Малій Азії в турків називається Кизил Ирмак (Червона ріка).

6,3. Тут Сірією Геродот називає західну Каппадокію, яка ще називалася Білою Сірією. Йому була невідома верхня течія ріки Галіса, що має напрям від північного сходу на південний захід. Понтом або Понтом Евксіном давні елліни називали Чорне море.

7,1. Гераклиди — нащадки еллінського героя (напівбога) Геракла. Давні елліни ототожнювали лідійського бога Сандона з своїм Гераклом. Оскільки лідійські царі, що були там до Креза, виводили свій рід від Сандона, елліни присвоїли їм ім'я Гераклідів.

7,2. Ім'я Кандавл (у загальному значенні лідійською мовою «собакодав»), очевидно, не було власним ім'ям, але титулом лідійських царів. Можливо Мірсіл (хетське Муршіліс) було його власним ім'ям. Геродот називає цього Кадавла сином Мірса.

7,3. Згідно з поширеною за давнини версії міфу про Геракла і Омфалу. Омфала, дочка царя Іардана, була не рабинею, а царицею Лідії, а Геракл за вбивство Іфіта, сина Еврита, царя Ойхалії, був відданий у рабство Омфалі, яка згодом зробила його своїм чоловіком.

7,4. Пересічна тривалість існування одного покоління згідно з Геродотом та його сучасниками дорівнювала 30 рокам.

7,5. Характерним для давніх еллінів, як і для самого Геродота, була певність того, що

назви народів (етноніми) походять від власних імен якоїсь видатної особи. Так елліни (геллени) одержали свою назву від імені міфічного предка Геллена, сина Девкаліона. Згідно з цією ідеєю лідійці одержали свою назву від Ліда, сина Атія. Чи справді вони мали самоназву майони, чи так їх називали якісь інші народи, не можна сказати. Відповідно цій нібито давній назві їхня країна називалася Майонією.

8,1. Гіг (Гігес) імовірно історична особа. Ім'я Гугу читається в ассірійських літописах.

11,1. Можливість відвідання царської особи виключається для давнього Сходу, де цариці перебували замкнутими в «гаремі». Для давньої Еллади такі відвідання були можливими.

12,1. Для давнього Сходу було цілком звичайно, щоб той, хто захопив владу, одержав би і дружину свого попередника на троні.

12,2. Архілох (приблизно 680—640 до н. е.), давньогрецький поет, який складав ямбічні та елегійні вірші, син Телесікла, родом із о. Паросу. В одному з своїх творів він згадує сонячне затемнення 648 року до н. е. і це одна з вірогідних установлених дат його життя.

14,1. Скарбниці в Дельфах були будівлями, які спорудили там великі еллінські міста, і де зберігалися пожертви громадян цих міст у дельфійське святилище.

15,1. Кіммерійці (згадки про них також у розділах 103, 105, 106 цієї книги та в розділах 11, 12 четвертої книги) в ассірійських текстах *гіміррай* і в біблії *гомер*. На початку першого тисячоліття, очевидно, мешкали на Україні та в Криму, звідки були вигнані скіфами і вдерлися до Малої Азії. Геродот приписує їм заснування міста Сінопи на південному березі Чорного моря, а також повідомлює, ніби вони захопили столицю лідійської держави місто Сарди, не здобувши їхньої горішньої фортеці-акрополя.

15,2. Про перемогу скіфів над кіммерійцями свідчать літописи ассірійських царів. Ассірійці називали скіфів ішкуза. Скіфська навала на Ассірію значною мірою спричинилася до занепаду цієї держави.

16,1. Смірна (тепер Ізмір) спершу була солійською колонією, згодом перейшла до малоазійських іонійців.

17,1. Пектіда, або магадіс — струнний інструмент, що мав 20 струн і діапазон у дві октави. Тут згадуються два гатунки флейт: із низькими тонами — чоловічі флейти та з високими тонами — жіночі флейти.

18,1. Ідеться про торговельне суперництво еллінських колоній — Хіоса та Самоса. Самос був небезпечним суперником Мілета і через це Хіос із Мілетом склали союз.

20,1. Періандр (приблизно 668—584 до н. е.), син Кіпсела, тиран Корінфа. Він став посередником між двома ворогуючими сторонами, бажаючи замирити їх, бо з обома мав дружні стосунки.

21,1. Вказівка на достаток продовольства в обложеному місті як військова хитрість — характерний мотив у переказах різних народів.

23,1. Повторення розповіді про Періандра, очевидно, пояснюється тим, що історія Аріона була складена окремо від основної розповіді, а потім уставлена в неї.

23,2. Слово «дифірамб» зустрічається вже у віршах Архілоха, але Аріон жив наприкінці VII ст. до н. е., отже, пізніше від Архілоха. Можливо Аріон удосконалив дифірамб, поділивши його на строфи та антистрофи. Спочатку дифірамби були гімнами на честь бога Діоніса. В давнину вважали, що з дифірамбів розвинулися театральні видовища.

24,1. Прямий ном — один із різновидів так званих номів, тобто релігійних пісень дорійців на честь Аполлона. Вони складалися лише з самих строф без антистроф. Ці пісні, або гімни, виконувалися під акомпонемент флейт чи кіфар. У музичних змаганнях, що відбувалися в Дельфах, номи були обов'язковими.

24,2. Розповідь про дельфіна (тварину, пов'язану з культом Аполлона), очевидно, має зв'язок із зображеннями на давньогрецьких монетах, на яких герой сидить на спині дельфіна, напр., на монетах Тарента, Корінфа, Метімни (на о. Лесбосі). Саме ці міста згадуються в міфі про Аріона. На бронзовій фігурі, що стояла на Тенарі, був напис: «Сонмові безсмертних цей дельфін, що врятував Аріона, сина Кіклея, в сікелійському морі».

25,1. Кратер хіосця Главка і залізна кута підставка для нього. Вважається, що цей Главк винайшов спосіб холодного кування заліза без опрацювання його на вогні.

26,1. Тут ідеться про присвяту міста богові, внаслідок якої місто вважалося недоторканим, як і святилище.

27,1. Біант із Пріени та Піттак із Мітілени — двоє з «семи мудреців». Піттак — тиран міста Мітілени на о. Лесбосі, історична особа (приблизно 600—570 до н. е.), отже, він жив до Креза (560—546 до н. е.).

28,1. Тут подано перелік племен, що мешкали на заході від ріки Галіс, але халиби мешкали на сході від неї.

29,1. Тут залишається незрозумілими, які ще країни міг приєднати до своєї держави Крез.

29,2. Геродот називає вчених еллінів «софістами», словом, що за його часів означало «мудрі люди, мудреці».

29,3. Ні Амасій, ні Крез не були при владі, коли Солон подорожував (591—581 до н. е.). Крез почав царювати від 560 року, чи навіть пізніше, Амасій царював від 569 року. Отже, ці правителі не могли зустрітися з Солоном. Тут у Геродота навмисний анахронізм, викликаний бажанням приписати Солонові певні філософські погляди.

31,1. Тут згадується славнозвісний храм Гери (герайон), розташований між Мікенами та Аргосом.

32,1. Розрахунки Солона базуються на давньогрецькій системі обчислення часу, в якій кожний рік мав не 365 днів, як у теперішній системі. Ці розрахунки мають у своїй основі так званий місячно-сонячний (лунарно-солярний) календар, у якому чергуються періоди в два роки із додатком одного місяця, тобто один рік мав 12 лунарних місяців, а другий 13 (див.: *Климашин И. А.* Календарь і хронологія.— М., Наука, 1985.— С. 48—50). Ясно, що в своїх міркуваннях Солон цілком міг обійтися без наведених у Геродота розрахунків.

34,1. Аттіс (у Геродота Атіс) — це фрігійсько-мідійське божество, пов'язане з культом «матері богів» богині Кібели. Ім'я Адраст походить від загального (апелятивного) «неминучий». В одній із версій міфу про Аттіса і Кібелу Аттіса вбив вепр. У Геродота міфічний мотив перенесено в історію.

36,1. В розповіді про вепра на Місійському Олімпі поєднано два міфічних мотиви: Аттіс, убитий вепром, і полювання давніх героїв на Калідонського вепра. Тут не треба гадати, що в міфах могло йтися про звичайного дикого кабана, з таких, що їх і тепер багато в наших лісах. У міфах ішлося про великих і грізних чудовиськ. Згадаймо принагідно і про подвиг Геракла, який приборкав Ерімантського вепра.

37,1. Геродот, коли в нього йдеться про варварів, часто схильний приписувати їм еллінські звичаї і спосіб життя. Навряд чи в лідійських містах, як це було неодмінно в еллінських, існувала центральна площа — агора — місце народних зборів.

46,1. Геродот, як і його сучасники, вірив у вироки богів — оракули, що їх переказували жерці. Ці вироки або відповіді на запитання віруючих були свого роду загадковими, які в кожному разі потребували тлумачення. Тут перелічуються різні пророчі святилища (так ми перекладаємо грецьке слово мантейон): Дельфійське святилище Аполлона, де віщувала Піфія, а жерці надавали пророкуванням віршової форми; ще одне святилище Аполлона в місті Аби, також у Фокіді, як і Дельфи; святилище Зевса в Додоні, в північно-західній Елладі, в Епірі; святилище героя (напівбога) Амфіарая (амфіарайон) в Аттіці або в Беотії, у Фівах; святилище героя Трофонія в місті Лебадея в Беотії; святилище Аполлона в місті Дідіми поблизу Мілета, яке від імені тамтешніх жерців Бранхідів називалося також Бранхідами; святилище Зевса — Аммона в Лівійській пустелі.

47. Давньогрецькі храми складалися з кількох частин. Насамперед це була священна округа (теменос), в якій було розташовано власне святилище (гієрон), а в ньому відокремлене приміщення — «святая святих» (наос, секос, домос і адітон), де стояла статуя бога (ідол) чи статуї богів, і був унутрішній жертовник. Це внутрішнє приміщення Геродот називає *мегарон*, тобто словом, яким у давньогрецьких житлових будинках означалося центральне приміщення з вогнищем. Навряд чи можна встановити, в який спосіб жерці розв'язали Крезову загадку. Очевидно, вони мали широку мережу інформаторів при дворах царственних осіб.

51,1. Теофанея «богоявлення» — весняне свято в Дельфах з приводу нової появи сонця, тобто бога Геліоса (Геліос по-грецькому «сонце»).

51,2. Тут згадується скульптор та архітектор Теодор, син Теодора з Самосу, якому, а також Ройкові, приписувалися винахід відливання статуй із бронзи. Теодорові приписується також виготовлення знаменитої каблучки самоського тирана Полікрата (III, 41) і золотої чинари (VII, 27).

51,3. Ідеться про пожертвовані в дельфійське святилище предмети без присвятних написів або емблем присвятників.

51,4. Крезова мачуха хотіла його отруїти, але його врятувала його хлібопекарка.

52,1. Зевс хотів урятувати від смерті Амфіарая, і через це під Амфіараєм розверзлася земля і поглинула його разом із колесницею, колесничим та конями. Очевидно, в такий

спосіб він залишився безсмертним героєм, якого вшанували на тому місці, де він зник під землею.

52,2. Золотий спис та інші пожертви афіняни, очевидно, перенесли з міста Оропа до Фів, де в святилищі Ісменійського Аполлона їх міг побачити Геродот. Можливо, що Крез своїми пожертвами хотів через посередництво дельфійських жерців забезпечити собі союз із лакедемонцями.

53,1. Цей оракул було складено так: «Крез, перейшовши за Галіс, велику державу зруйнує». Крез зрозумів оракул так, що він зруйнує перську державу. Отже, оракул припускав і таке тлумачення.

54,1. Ідеться про привілеї, які дельфійські жерці надали Крезові та лідійцям: промантея — право першому перед усіма запитувати в святилищі оракул, ателея — право не виплачувати податків при відвіданні святилища, проедрія — право головувати на піфійських змаганнях та на всяких святах.

55,1. Значення цього оракула подається в розділі 91.

55,2. В оракулі Лідієць, тобто цар Крез, називається «ніжноногим», тобто в ньому натяк на схильність лідійців до розкошів і дозвільного життя.

55,3. Річка Герм (гр. Гермос) у сучасній Туреччині називається Гедізчай, дуже звивистою течією вливається в Смірнську затоку.

56,1. Першими з давньогрецьких племен на південь Балканського півострова прибули так звані уротоахейці, які застали там «догрецькі» племена фракійців, пеласгів, лелегів, карійців, дріопів та інших, котрих поступово асимілювали або вигнали. За протоахейцями туди переселилися ахейці, іонійці, еолійці, а останніми туди прибули дорійці. Геродот ототожнював дорійців із еллінами, а мешканців Аттіки вважав за нащадків пеласгів. Спочатку країною еллінів (гелленів) — Елладою (Гелладою) називалася невеличка країна на півдні Фессалії — відома також під назвою Фтіотида з містом Фтіотідськими Фівами в передгір'ях гори Тітан, поблизу Пагасайської затоки. Там у Фтії (марно шукати її на географічних картах) було царство героя Ахіллеса, сина царя Пелея і морської богині Фетіди. Згодом назву Еллада було поширено на всі області півдня Балканського півострова, коли різні грецькі племена усвідомили свої етнічні зв'язки і протиставили себе не грекам «варварам».

56,2. Країна Гістіеотіда була на північному заході Фессалії за рікою Пенеєм, але Геродот розташовує її на північному сході.

56,3. Навряд чи можна вимагати історичної точності від наведеного Геродотом родоводу дорійського племені та зміни його назви. Кадмейцями (від міфічного родоначальника Кадма) називалися мешканці Фів. Пінд (гр. Піндос) не лише гірське пасмо, що відокремлює Фессалію від Епіру (гр. Епейрос «материк»), але й однойменне місто. Македон — місцевість на Пінді, а македони — назва одного з дорійських племен, яка не зв'язана з назвою македонців, мешканців Македонії. Країну Дріопіду згодом назвали Доридою. За родоначальника дорійців уважали міфічного Дора, сина Еллліна.

57,1. Крестон — місто у Фракії на північ від півострова Халкідіки. Дехто з коментаторів Геродота замість Крестон пропонує читати Кротон, тобто місто на півдні Італії в Бруттії, колонія елейців і спартанців.

57,2. Тірсени, або тіррени — етруски, або туски (самоназва расенна) колишні мешканці Італії до завоювання їхньої країни римлянами.

57,3. Фессаліотіда — країна, розташована, на півдні Фессалії, яку ще називали Пеласгіотідою.

57,4. Плакія була колонією кізікенців. Про Скілаку нема відомостей у доступних нам джерелах.

57,5. Заслуговують на увагу міркування Геродота про мову пеласгів, оскільки за його часу ще існували на території континентальної Греції і на островах Егейського моря пеласги, які розмовляли своєю мовою. На жаль, текстів цієї мови не збереглося. Важливою є констатація Геродота, що мова відомих йому пеласгів не мала нічого спільного з давньогрецькими діалектами.

59,1. Хілон — один із так званих сімох мудреців, спартанський ефор, тобто один із п'яти урядових осіб, яким було доручено судові справи, а також обов'язок у разі потреби заступати царів.

59,2. Тут ідеться про ворожнечу великих землевласників та городян-ремісників і торговців. Під афінянами Геродот розуміє не лише мешканців міста Афін, але взагалі мешканців Аттіки. Через це він пише про афінян рівнини (педіас) та узбережжя (параліа).

59,3. Слово «стратег» в Афінах означало певну військову посаду, але Геродот часто вживає його в розумінні «воєначальник, полководець».

59,4. Списоносцями (гр. доріфорой) називали воїнів із особистої охорони тиранів.

60,1. Грецьке слово «демос» означало територіальний поділ країни на певні ділянки, а також сукупність мешканців цих ділянок. У протиставленні до евпатридів чи аристократії демос означало народ, простолюд. Поділ Аттіки на деми існував і до реформи Клейстена (509 до н. е.), який поділив населення на 10 філ, а кожну філу на 10 демів. Стан рільників підтримував прибічників Пейсістрата.

61,1. Лігдам був тираном на о. Наксосі, але втратив свою владу, а Пейсістрат допоміг йому відновити її в 540 р. до н. е.

62,1. Скільки часу тривала тиранія Пейсістрата, точно не встановлено. Він помер 527 р. до н. е.

62,2. Акарнанець Амфіліт називається Геродотом «хресмологос», що можна розуміти, як призбирувач оракулів.

64,1. Арістотель у своєму «Державному устрої Афін» пише, що під час другого вигнання Пейсістрат одержав золото з копалень на горі Пенгайон у східній Македонії поблизу Стрімонської затоки.

64,2. Алкмеон був агентом Креза і це було однією з причин, чому Крез не хотів мати союзниками афінян.

65,1. Леонт і Гегесіклей були царями в Спарті від 600 до 560 до н. е.

65,2. Чи справді Лікург був історичною особою, тепер викликає сумнів істориків.

65,3. Лікург нібито змусив спартанців заприсягатися, що вони дотримуватимуть його законів під час його відсутності.

65,4. Найменший військовий підрозділ — еномотія, який у п'ятому сторіччі до н. е. складався в греків із 32 осіб.

65,5. Тріакостія, тобто загін із 300 осіб.

65,6. Це означає, що Лікурга обожнили після смерті, бо героям будували священні округи (темени), або «героа» (однина — героон), а богам — святилища.

66,1. Аркадян уважали за нащадків автохтонів пеласгів, що стоять на найнижчому ступені культури. Це підкреслюється в оракулі їхнім епітетом «жолудеїди».

66,2. Очевидно, тут ідеться про храмову легенду жерців Афіни Алеї, яка мала пояснити наявність у святилищі кайданів.

67,1. Друга війна спартанців із аркадянами (в 550 р. до н. е.) це вже історична подія.

67,2. Орест, син Агамемнона, був мікенським героєм, а тут, імовірно, ідеться про іншого Ореста, героя аркадян.

67,3. Агатоерги — «добродійники» вибиралися з стану «вершників» (у Спарті називалася гвардія, яка власне не була кінною, але пішою). Кінноту було заведено в спартанському війську лише від 424 р. до н. е.

68,1. Це, очевидно, анахронізм, бо в шостому сторіччі опрацювання заліза в Греції було звичайною справою. Тут ідеться про якийсь давній міф.

68,2. Можливо Ліха вигнали лише умовно, щоб його прийняли в Тегеї.

68,3. Будучи чужинцем, Ліх не мав права на придбання землі.

69,1. Тут перша згадка про гегемонію Спарти в Елладі.

69,2. Торнак — містечко на північному сході від Спарти. Спартанцям було потрібне золото, щоб позолотити статую Піфійського Аполлона в Аміклах.

70,1. Імовірно, на кратері були зображені не лише тварини. Геродот міг бачити цей кратер у святилищі Гери на Самосі. Не можна сказати, чи справді його розміри були такими, як наводить Геродот.

71,1. Анаксиридами давні греки називали характерний для варварів одяг: шаровари або широкі та довгі штани.

72,1. Відстань від міста Сінопи (тепер Сіноп) до Середземного моря дорівнює приблизно 600 км.

73,1. Тут грецьке слово «гамброс» означає «свояк», Астіаг, син Кіаксара, був братом Крезової дружини.

73,2. В цій розповіді, як і в розповіді про Гарпагового сина (в розд. 119) і в міфах про Тієста і Тантала, можна вбачати прослідки ритуального людожерства.

74,1. Астрономами було обчислено, що передречене Фалесом затемнення сонця відбулося 28 травня 585 р. до н. е. Інше передречене затемнення сонця сталося 610 р. до н. е.

74,2. Сієннесіс, очевидно, не власне ім'я, а титул кілікійських царів (басилеїв).

74,3. Лабінетом тут називається вавілонський цар Навуходоносор II (605—562 до н. е.).

75,1. Тобто в розд. 107.
75,2. Отже, Крезове військо йшло долиною ріки Галіс із півдня на північ.
76,1. Тут можливі лише гіпотези. Каппадокія була розташована на півночі від гірського пасма Тавр. На півдні від нього були країни Кілікія і Сірія. В епоху занепаду хеттійського царства в Малій Азії (XIII ст. до н. е.) в Сірії виникло кілька невеликих хеттійських царств, що могло дати привід називати тамтешніх хеттів сірійцями. Оскільки Каппадокія на півночі поширювалася на території колишнього хеттійського царства обабіч південної течії ріки Галіс, це могло спричинитися до того, щоб називати каппадокійців, можливих нащадків малоазійських хеттів, також сірійцями. Каппадокійську Птерію можна було б ототожнити з колишньою столицею хеттійського царства Хаттусасом, руїни якого було виявлено біля сучасного турецького села Богазкьой.
77,1. Нерішучість Кіра пояснювалася тим, що на той час у Єгипті та у Вавилоні почалися повстання проти персів. На це в своїх діях покладався і Крез.
77,2. На той час царем нововавілонської держави був уже не Лабінет, тобто Навуходоносор II (605—562), а останній із царів його династії Набонід (556—539 до н. е.). Можливо ім'я Лабінет(ос) є в Геродота адаптацією саме імені Набонід, тобто останнього вавілонського царя, а не Навуходоносора II (власне Набукудуррі-уссур).
77,3. Лідійське військо складалося з кінноти. В піхоті в лідійців були еллінські та карійські найманці.
78,1. Тут ідеться про місто Тельмессос у Карії, яке славилося своїми віщунами або провісниками.
78,2. Тут звертає на себе увагу цікаве тлумачення тельмессійських віщунів щодо коней, які з'їли змій. Давні греки, хоч і не шанували змій, як деякі інші народи, але пов'язували їх із підземним світом, де мешкали хтонічні божества та душі предків.
80,1. Найславнішою з річок Лідії була річка Пактол, течія якої приносила золотий пісок із гори Тмола.
80,2. Мати Діндімена, тобто фрігійська богиня Кібела, у древніх греків також Рея Кібела.
80,3. Про Гарпага йдеться в розд. 123.
82,1. Тірея — місто на півночі Кінурії, країни в північно-східній частині Лаконіки, поблизу Арголійської затоки. Найбільшу частину Кінурії захопили спартанці.
82,2. Мис Малея на крайньому південному сході Пелопоннесу, поблизу о. Кітірів (Кітіри, або, як ще пишуть, Кіфера).
82,3. Ідеться про маленькі острівці навколо Кітірів.
82,4. Мотив розв'язання військових конфліктів через двобій супротивників характерний для передісторії давніх народів.
82,5. Зрізання волосся було однією з давніших ознак жалоби.
84,1. Марди — це одне з іранських кочових племен у давній Персії.
84,2. Ця розповідь про народження лева від наложниці, очевидно, пов'язана з лідійською міфологією, оскільки лев був священною твариною лідійського бога сонця Сандона.
84,3. Якщо йдеться про «ціле місто», то це означає горішнє укріплене місто, яке, очевидно, також було укріплене.
86,1. Перси здобули Сарди 546 р. до н. е.
86,2. Лише тут згадується про товмачів, або перекладачів, але в розд. 89 Кір розмовляє з Крезом без допомоги перекладача, бо для Геродота питання про мовні взаємини не мало великого значення. Про перекладачів у нього йдеться в другій книзі у зв'язку з описом Єгипту.
89,1. Тут у Геродота грецьке слово (hybristai) означає «надто сміливі», тобто не має властивого йому негативного сенсу.
91,1. Згідно з тлумаченням давніх греків Аполлон мав епітет (епіклезу Локсіас від прикметника Loxos «косий, скісний, непрямий»), бо його оракули були двозначні. Проте сучасні етимологи допускають ще тлумачення цього епітета, посилаючись на індоєвропейський корінь lewk — пов'язаний із значенням «світлий», пор. латинське lux «світло».
92,1. Тут Еллада означає не лише континентальну Грецію, а й острови Егейського моря і грецькі колонії в Малій Азії.
92,2. Храм Афіни Пронаї був у Дельфах.
92,3. Крезові приношення в святилище Бранхідів перси захопили під час повстання іонійців 491 р. до н. е.
92,4. Батько Креза Аліатт із усіх своїх синів вибрав своїм спадкоємцем Креза.
92,5. Тут ідеться про якесь жахливе знаряддя тортур.

94,1. Манес перший міфічний цар лідійців.

95,1. Чому саме Геродот вважав, що панування ассірійців в Азії, тобто на Близькому Сході, тривало 520 років, тобто приблизно від царювання Тіглатпаласара (Тукульті — апал-Ешарра) І від 1115—1077 до н. е. і до падіння Ніневії 609 р. до н. е., важко встановити. Царювання Деіока (727—675 до н. е.) почалося наприкінці тимчасового послаблення Ассірії, за яким настало піднесення (новоассірійське царство, починаючи від Саргона II, 721—705). Ассірійці, незважаючи на спроби завоювання Мідії, не мали там успіху.

95,2. За царювання ассірійського царя Ашшур-Банапал 668—635 чи 627 до н. е. або його наступника Ашшур-етель-ілані 634 або 627—624 (?) до н. е. Мідія остаточно звільнилася від ассірійського панування.

95,3. Інші народи, тобто кілікійці, вавілоняни, сірійці, іудеї.

96,1. Правління Деіока в Мідії припадає на роки 727—675 до н. е.

98,1. Агбатани в Геродота, або Екбатани, давньоперською мовою Хангмабана — «місце зборів», сучасна назва Хамадан, місто при проході з Ірану до Іраку.

98,2. Невідомо, чи був в Екбатанах багатоповерховий храм сімох богів (відповідно сімох світил: Шамаш — Сонце, Сін — Місяць, Нінурта, або Нінгірсу — Марс, Набу — Меркурій, Мардук — Юпітер, Іштар — Венера, Нергал — Сатурн), в якому кожен поверх був присвячений одному з цих богів і мав колір, властивий кожному богові. Такий храм — зіккурат — був у давньому Вавілоні і спогадом про нього був біблійський міф про вавілонське стовпотворіння.

101,1. Об'єднання мідійських племен і створення мідійської держави сталося за царювання Фраорта 675—653 до н. е.

101,2. Маги були одним із давньоперських, чи іранських, племен, яке виконувало обов'язки жерців у перській державі. Вони були також віщунами та ворожбитами. Їхня назва згодом стала синонімом чаклунів і від неї утворено слово магія.

102,1. Геродот Ассірією називає також південну частину Месопотамії, тобто Вавілонію (нинішній Ірак). Ніном він називає столицю Ассірії Ніневію (Нінуа), здобуту персами в союзі з вавілонянами 609 р. до н. е.

103,1. Навала скіфів на Мідію і їхнє панування там від 653 до 625 р. до н. е. Ім'я скіфського царя Мадія (Мадіес) і його батька Прототія (Прототіес) не зафіксовано в інших письмових джерелах.

104,1. Меотіда (Майотіс) — давня назва Азовського моря, пов'язана з назвою племені меотів, що жили на його східному березі. Очевидно скіфи, переслідуючи кіммерійців, ішли вздовж берегів Каспійського моря, а кіммерійці, тікаючи від них, пройшли до Малої Азії вздовж берегів Чорного моря. Про неодноразово згадуваних саспейрів невідомо нічого, крім їхньої назви. Колхи були предками сучасних грузинів.

105,1. Під Сірійською Палестиною розуміється сучасна Палестина, яка одержала назву від філістимлян, що перебували там ще до прибуття іудейських племен із Єгипту. Аскалон — філістимське місто на півдні Палестини. Псамметіх І — перший фараон XXVI династії, від 664—610. В давньоєгипетських джерелах не йдеться про скіфську навалу.

105,2. Згідно з загальною тенденцією давніх греків ототожнювати іноземних богів із своїми Геродот ототожнив шановану в Аскалоні богиню Деркето з грецькою Афродітою. Ідоли Деркето мали форму напівжінки і напівриби.

105,3. Храм кіпрської Афродіти був на південному заході о-ва Кіпр у місті Пафос.

105,4. Навряд чи з певністю можна сказати, яка це була «жіноча хвороба» скіфів-енареїв, про котру згадує також Арістотель. Припускається, що це була або імпотенція, або пасивний гомосексуалізм.

106,1. Тут і в розд. 181 Геродот обіцяє розповісти про здобуття Ніневії, але його «Ассірійський логос» або не було написано, або він не зберігся.

107,1. Батько Кіра був не простолюдином, а одним із перських царів, залежних від мідійського царя.

111,1. Розповідь про небажану дитину, залишену на роздирання диким звірям і врятовану пастухом, нагадує долю Едіпа, сина Лаія, в трагедії Есхіла «Едіп тиран». В Геродота очевидне схрещення двох варіантів оповідання про покинуту дитину. В одному з них доля дитини байдужа для тих, хто її покинув, і вони певні того, що звірі роздирують її. В іншому цим людям треба перевірити, що дитина справді померла, і поховати її, щоб заспокоїти тирана, який боїться здійснення пророцтва. Якби дитину з'їли звірі, її не можна було б поховати. В Геродота згадка про звірів не має логічного завершення. Якби не йшлося про поховання дитини, навіщо були б усі царські прикраси, що їх було залишено на неї?

113,1. Коли було встановлено, що Кір є справді сином Камбіса, тоді йому було дано ім'я його діда Кіра.

114,1. «Царське око» — тобто таємний агент царя. Звичайна на давньому Сході назва таємної поліції «царські вічі та вуха».

118,1. Будучи задоволеним тим, що Кір залишився живим, Астіаг вирішив помститися Гарпазові.

119,1. Можна сумніватися, чи справді Астіаг так помстився Гарпазові. В розд. 73 також ідеться про споживання людського м'яса: помста скіфів на Кіаксарові. В давньогрецьких міфах імовірно йшлося про пережитки первісного людожерства: міф про Тантала (випробування богів) і про Атрея, який убив синів свого брата Тієста і нагодував його їхнім м'ясом. Можливо в розповіді про помсту Астіага повторено ці міфічні мотиви.

120,1. Згідно з віруванням давніх греків і народів Близького Сходу оракули богів правдивіші за сновидіння.

122,1. Згідно з іншим переказом маленького Кіра врятувала і вигодувала сука так, як синів римського Марса Ромула і Рема вигодувала вовчиця. Геродот, не довіряючи переказу про суку, посилається на власне ім'я жінки чередника Спако, якому має відповідати грецьке Кіно (від назви собаки гр. кюон. род, відм. кюнос). Отже, він хотів знайти раціональне пояснення міфічного переказу, як і в міфі про додонських голубок (II, 55—56).

125,1. Кірова країна не була частиною мідійської держави і правителів її не призначав мідійський цар. Уже до звергнення Астіага Кір був царем своєї держави, як і його батько Камбіс I і його дід Кір I.

125,2. Іранське плем'я Пасаргади вважалося найшляхетнішим серед інших племен і з нього походив рід Ахеменідів, які стали царями перської держави від сьомого ст. до н. е. і до 331 р. до н. е., коли цю державу завоював Александр Македонський. У місті Пасаргади був царський палац, а біля нього було побудовано гробницю Кіра.

125,3. Твердження, нібито від Ахеменідів походять «царі Персиди», базується на схожості імен аргоського героя Персея, сина Зевса і Данаї, та племенної назви «перси» (парсуа). Ця схожість дала привід для створення міфічної генеалогії перських царів. Культурна та мовна близькість названих Геродотом іранських племен дозволила дати всім спільну назву «перси» і назвати Кіра «царем усіх персів».

127,1. Війна Кіра з Астіагом тривала майже три роки, і Астіага було переможено 550 р. до н. е. десь у битві при Пасаргадах.

130,1. Про повстання мідійців проти персів, що сталося за перших років царювання Дарія, сина Гістаспа (роки його правління 521—486 до н. е.), згадується в знаменитих бегістунських тримовних написах.

131,1. Властивим для давніх греків було ототожнювати богів інших народів — скіфів, персів, вавілонян, єгиптян тощо — із своїми богами. Верховне божество іранців Ахура-Мазда Геродот ототожнює з грецьким Зевсом. Небо в релігії іранців не було божеством, але твором божества.

131,2. Жіноче божество іранців називалося Анагіта, і під цим іменем шанували планету Венеру, як вечірню і ранішню зірку. Культ її було запозичено з Месопотамії, і Геродот, ототожнюючи її з грецькою Афродітою Уранією, мав підстави.

131,3. Мілітта, відома як фінікійська богиня, очевидно, була також месопотамською або ассіро-вавілонською богинею Іштар (Астарта). Аліліат, можливо, жіночий рід божества Гелель («блискучий»). Доісламська арабська релігія за браком надійних джерел не досить досліджена.

131,4. Мітра — бог сонця давніх індоіранців, це не жіноче божество і воно не зв'язане з богинями, яких Геродот ототожнює з Афродітою Уранією. Тут є очевидна помилка Геродота.

132,1. Тут Геродот магом називає перського жерця. Під час жертвоприношення жрець мав співати якісь священні гімни, що їх Геродот називає «теогонією», тобто поемою про походження богів, пор. «Теогонію» Гесіода. Це могли бути гімни з священної книги іранців Авести.

134,1. Геродот приписує перській державі систему управління, схожу на середньовічні європейські феодальні держави на той час, коли в них установилася централізація влади.

134,2. Видавці вважають кінцеве речення тексту за перекручене переписчиками, оскільки і зміст його не зовсім зрозумілий.

136,1. Три перські доброчесності: вміння їздити верхи, стріляти з лука і казати правду, про які згадує Ксенофонт у своєму «Вихованні Кіра». На згаданих уже вище бегістунських написах Дарія він вихваляється тим, що бог Ахура-Мазда (Ормузд) любить

його за те, що він не брехун і що він наказав своїм спадкоємцям убивати всіх тих, хто бреше. Про це там написано клинописом давньоперською, вавілонською та еламською мовами.

138,1. Видавці тексту вважають, що в цьому місці дещо пропущено.

138,2. Перси, зокрема, шанували біжучу воду, але з цим звичаєм не узгоджується «покарання» ріки Гінду (розд. 189).

139,1. Відомості Геродота про перську мову не відзначаються хоча б поверховим знанням мови. Твердження про те, ніби всі перські імена мають закінчення — σ (грецька літера сигма) базується на тому, що в грецькій передачі вони мають таке закінчення (Кюрос, Камбюсес, Дарейос тощо). На жаль, давньогрецькі вчені взагалі не цікавилися мовами «варварів» і не намагалися записувати їх засобами свого алфавіту.

140,1. Навряд чи тут Геродот виявляє обізнаність з давньоперськими обрядами. Шанування стихій — вогню, землі, води — спричинилося до неможливості опоганити землю похованням у ній трупів або опоганити вогонь спаленням їх. Послідовники давньоіранської релігії Заратуштри (Зороастра) сучасні перси кладуть тіла померлих у так званих баштах мовчання, де їхнє м'ясо пожирають стерв'ятники, а кістки залишаються лежати.

140,2. Тут знову неточність: релігійні обряди передписували персам умертвляти лише тих тварин, які вважалися за «нечистих», тобто шкідливих для людей.

141,1. Щось подібне мало бути в так званих Есопових байках. Чи був такий сюжет відомий давнім персам, залишається під знаком запитання.

141,2. Очевидно, більшість іонійських міст у Малій Азії не було укріплено міськими мурами. Укріпленими були лише їхні «вишгороди», тобто акрополі.

141,3. Імовірно, Мілет як торговельне місто мав певні угоди з персами.

142,1. Іонійцями («яванами») первісно називали малоазіатських греків їхні східні сусіди, а згодом так вони почали називати взагалі всіх греків. Щодо того, чи прийшли іонійці до Малої Азії з сходу, а потім переселялися на захід, на острови Егейського моря і на материкову Грецію, існують дві протилежні теорії і ще нема згоди між ученими. Давні греки для пояснення спорідненості своїх племен створили міф про їхніх спільних родоначальників, згідно з яким сином Девкаліона був Геллен (тобто Еллін), його синами були Дор (від нього — дорійці), Еол (від нього — еолійці) і Ксут, сини якого Ахей (ахейці) та Іон — родоначальник іонійців.

142,2. Відомість про чотири різновиди іонійських діалектів Малої Азії не відповідає історичній дійсності, бо в текстах (епіграфічних пам'ятниках) не виявляється різниці між ними. Геродот, будучи за походженням дорійцем із Галікарнасса, писав іонійським діалектом.

142,3. Всі перелічені Геродотом міста разом із островами Хіосом та Самосом належали до області поширення іонійського діалекту, і якщо в їхніх говірках існували різниці, то вони не були значними.

143,1. Назва «іонійці» могла стати зневажливою через слабку активність іонійців, коли вони 499 р. до н. е. повстали були проти персів, а потім підкорилися їм і взяли участь у походах Дарія і Ксеркса проти материкової Греції.

144,1. Тріопіон, тобто Тріопійський мис у Карії, на якому було розташовано місто Кнідос і де відбувалися урочисті свята на честь Тріопійського Аполлона.

Дорійські сусіди, тобто мешканці островів Карпату, Сіми, Калімну, Нісіру.

144,2. Вчинок галікарнасця Агасікла був, очевидно, приводом для заборони, а причиною, мабуть, було те, що місто Галікарнасс мало не суто дорійське, а змішане дорійсько-карійське населення.

145,1. Існує переказ, згідно з яким ахейці, вигнані дорійцями з Лаконії, Арголіди та Мессенії, переселилися на північ Пелопоннесу і вигнали звідти іонійців, що там мешкали, котрі переселилися до Малої Азії.

145,2. Невідомо, чи був якийсь зв'язок, крім співзвучності назв, між обома річками: Кратіс в Ахаії та Кратіс біля міста Турії на півдні Апеннінського півострова.

146,1. Абанти — одне з догрецьких племен Греції, що походило з Фракії і залишки якого в історичну епоху ще перебували на о. Евбеї.

146,2. Мінійці ще одне з догрецьких племен Греції, як і дріопи та пеласги. Вони мешкали навколо озера Копаіди і їхнім головним містом був Орхомен. Родоначальником мінійців називали царя Мінія (Мінюас), який побудував для своїх скарбів велику скарбницю в Орхомені, руїни якої існують ще і тепер. Є там також і його гробниця. Його дочки — мініади, вправні ткалі, не визнавали культу бога Діоніса і за це були покарані перетворенням на нічних тварин — кажана, пугача та сову (одна з численних метаморфоз).

146,3. Коли засновували колонію, то з метрополії переносили в колонію «священний вогонь», який горів не вгасаючи в пританеї їхнього рідного міста. Геродот переносить звичаї його часу на події доісторичних часів.

146,4. Неназивання власних імен пов'язано з давніми забобонами: нібито називаючи ім'я можна звернути на його носія увагу злого духа і цим пошкодили людині. В Геродота в даному разі інше пояснення цього звичая.

147,1. Тут ідеться про давню епоху, коли обирали двох царів. Це було скасовано вже в VIII ст. до н. е.

147,2. Апатурії — іонійське свято, на якому громадяни показували своїх дітей фратерам, тобто членам фратрій (традиційний поділ грецьких племен на філи, в яких було три фратрії, а фратрії поділялися на роди, а роди — на родини), які заводили дітей до списків громадян. Це свято тривало три дні.

148,1. Тут треба розрізнювати Паніоніон як географічну назву і паніонії як іонійське свято на честь Геліконського Посейдона і як паніонійську амфіктіонію, тобто культовий союз племен, первісно створений для охорони названого святилища.

150,1. Місто Смірна, розташоване на кордоні еолійської області (Еоліди) та іонійської (Іади), перейшло до іонійців у VIII ст. до н. е.

151,1. Область Іди вважалася від Адраміттійської затоки до берегів Пропонтіди (Мармурового моря).

151,2. Гекатон — острівці біля північного берега Лесбосу. За свідченням грецького географа Страбона (66 до н. е.— 24 н. е.) цих острівців було 40. Назва Гекатон не означала 100, а походила від епітету бога Аполлона Гекатос, тобто той, що далеко стріляє з лука.

152,1. Пентеконтер — п'ятдесятивесельне судно, швидкоплавне, яке використовувалося переважно для розвідування.

153,1. Тут ідеться про різницю грецького суспільного життя і життя персів, які не мали потреби в агорі як місці для громадських зборів.

155,1. Говориться про старе прислів'я, яке приписувалося поетові Стасіну.

158,1. Теопропи — буквально «ті, що запитують бога», посланці для одержання оракулів (хресмой) у пророчих святилищах (мантея). Тут ідеться про характерну для греків класичного періоду (V — VI ст. до н. е.) недовіру до вироків пророчих святилищ і тих, хто мав переказувати ці вироки, тобто оракули. Це пов'язано з відносним занепадом традиційних вірувань.

159,1. Тварини, що оселювалися в святилищах, уважалися причетними до божества і перебували під його захистом. Згадується випадок, коли афіняни засудили на смерть одну людину, яка вбила храмового горобця.

160,1. Атарней — область у Малій Азії, розташована поблизу від острова Лесбосу, славилася своєю плодючістю. Оскільки Хіос мав досить численне населення, для нього була потрібна область у Малій Азії, яка постачала б йому збіжжя.

161,1. Магнесією називався півострів і область у Фессалії, а крім того міста: в Лідії на схилі гори Сіпіл біля ріки Герм і в Карії на ріці Меандр.

162,1. Перси навчилися техніки облоги укріплених міст від ассірійців, які були видатними знавцями цієї справи.

163,1. Фокейці — мешканці міста Фокея (Фокая) афінської колонії на півночі малоазіатської Іонії (Іади) першими почали ще в VIII ст. до н. е. засновувати колонії в західній частині Середземного моря аж до Іберійського півострова, маючи там своїми конкурентами фінікійців. Цих фокейців не слід плутати з іншими фокейцями — мешканцями країни Фокіда в Середній Греції, де розташоване священне місто Дельфи на схилі гори Парнасс.

163,2. Тартесс — (по-фінікійському Таршіш) — річка Бетіс на півдні Іберійського півострова, також місто на острові між двома гирлами цієї річки, багата фінікійська колонія. В області Тартессу було розташоване також фінікійське місто Гадейра біля Гібралтарської протоки там, де сучасний Кадіс.

163,3. Округлі судна, тобто фінікійські торговельні кораблі.

164,1. Зруйнувати хоча б один бастіон або оборонну башту на знак символічної, а також і фактичної підлеглості.

165,1. Ойнуси — п'ять острівців між островом Хіосом і узбережжям Малої Азії.

165,2. Кірнос — давньогрецька назва острова Корсіки, а Сардо — назва Сардінії. На цих островах карфагенці мали свої торговельні колонії.

166,1. Сусідні народи, тобто тубільні мешканці Корсіки. Карфагенці нерідко виступа-

ли разом із етрусками (тірсенами) проти грецьких колоністів, які були їхніми конкурентами в західній половині Середземного моря.

166,2. Кадмейцями називалися мешканці Фів — міста, заснованого фінікійцем Кадмом, братом викраденої Зевсом Європи. За владу над Фівами билися між собою Едіпові сини Етеокл і Полінейк. У двобої вони вбили один одного. Так виник фразеологізм «Кадмейська перемога», тобто така битва, в якій обидва супротивники зазнали тяжких утрат.

166,3. Регіон — місто на крайньому півдні Апеннінського півострова поблизу Сіцілії на італійському березі Мессінської протоки.

167,1. Після слів «карфагенці та тірсени» в тексті цього розділу наявна прогалина (лакуна).

167,2. Місто Агіллея в Етрурії згодом стало називатися Кайре (Цере).

167,3. Ойнотрія — одна з назв південної частини Апеннінського півострова, яка називалася також Авсонія, і власне Італія. В ній були країни Луканія (Левканія) та Бруттія (теперішня назва західного відгалуження південної частини Апеннінського півострова — Калабрія).

167,4. Гіела (Гюела) — місто Велія (Елея) в Луканії.

167,5. Посейдонія — місто в Луканії (за римських часів — Пестум).

170,1. Тобто владарювати над мешканцями острова Сардо (Сардінії).

170,2. Плутарх (приблизно 46—127 н. е.) у своєму творі «Про підступництво Геродота» обвинуватив його в тому, що той указав на фінікійське походження видатного іонійського натурфілософа Фалеса (Талета), але насправді це обвинувачення не виправдане, бо Геродот пише лише, що Фалес веде свій рід від фінікійців, оскільки його рідне місто Мілет було засновано нібито «кадмейцями», тобто фіванцями, а Фіви заснував міфічний герой Кадм, син фінікійського царя Агенора. Насправді Мілет був іонійською колонією.

171,1. Держално (охaнон) щита — це металічна поперечка з його внутрішньої сторони, за яку воїн тримав щит.

172,1. Калінд — карійське місто на кордоні з Лікією.

174,1. Про Тріопіон уже йшлося в розділі 144.

174,2. Бібасс — карійське місто, від якого одержав назву півострів.

174,3. Хоча Геродот згадує про віршований оракул, що взагалі було звичайним для всіх оракулів, але він наводить лише його прозаїчну версію на відміну від інших випадків, коли він цитує оракули в їхній віршованій формі.

176,1. Ксантом називається річка і також розташоване в її гирлі лікійське місто.

178,1. Під материком тут розуміється вся Мала Азія.

178,2. В Ассірію Геродот уключає також Вавілонію, тобто південну частину Месопотамії (нині Ірак).

178,3. Уже згадувалося, що столиця Ассірії Ніневія (в Геродота Нінос) була здобута вавілонянами в союзі з мідійцями в 609 р. до н. е., а Вавілонія ще перед тим звільнилася від ассірійського панування (629 р. до н. е.).

178,4. Розміри мура Вавілона, які наводить Геродот, не відповідають даним, добутим унаслідок археологічних розкопок. Зовнішній мур міста побудований Навуходоносором II (605—562) мав трикутну форму, основу трикутника становив берег Євфрату, а одна з сторін була завдовжки 4500 *м*, отже, загальний протяг мурів був приблизно 18 *км*, або приблизно 100 стадій. Завтовшки мур був приблизно в 30 *м*.

178,5. Ліктем називалася відстань від вигину руки до кінчика середнього пальця.

179,1. Лише зовнішня сторона муру була побудована з опаленої цегли. Сліди очерету, про який ідеться в Геродота, можна побачити і тепер у руїнах Вавилона.

179,2. Йдеться про окремі спостережні башти.

180. Від Навуходоносорового муру дотепер збереглися лише рештки на схід від Євфрату, а на заході їх уже нема.

180,1. Йдеться про вулиці, перпендикулярні до течії Євфрату та до вулиць, паралельних до цієї течії.

181,1. Найважливішою святинею міста Вавилона був семиповерховий храм Бела-Мардука, але клинописні тексти свідчать про те, що його було побудовано, як і царський палац, на лівому березі Євфрату, а не на правому. Це святилище в біблії називалося «Вавилонською баштою», а у Вавилоні такі семиповерхові святилища називалися «зіккуратами».

182,1. Вважалося, що одну частину року Аполлон перебував у Патарах, лікійському місті на узбережжі, а другу — в Дельфах.

183,1. Більшість статуй Бела-Мардука, що збереглися до нашого часу, зображують його сторчма, а не сидячи.

183,2. Велике святилище Бела-Мардука крім його храму містило в собі ще й храми інших вавілонських богів.

183,3. Можливо розміри пересувної статуї Мардука тут перебільшено (близько 5 *м*). Цю статую обносили в місті на початку нового року.

184. В грецькій передачі Семіраміда, це власне Шамму-Рамат — ім'я ассірійської (не вавілонської) цариці, матері ассірійського царя Адад-Нерарі III (810—783 до н. е.). Чому саме в греків збереглася пам'ять про цю царицю, навряд чи можна з певністю встановити, так само, як і про насипи, про які каже Геродот.

185,1. Серед імен вавилонських або ассірійських царів не було чогось схожого на ім'я Нітокріда (Нітокріс). Цій міфічній цариці Геродот приписує споруди вавилонського царя Навуходоносора II (Набу-Кудуррі-Уссур, 605—562 до н. е.). Є припущення що Геродот міг почути ім'я вищезгаданого вавилонського царя в перській його передачі — Набукудракара — і прийняв його за жіноче ім'я і на слух записав його як Нітокріс. Таке саме ім'я зустрічається в нього в другій книзі, в розд. 100.

185,2. Мідійці після здобуття Ніневії завоювали державу Елам, а згодом напали на Лідію і взяли в полон останнього лідійського царя Креза (560—546 до н. е.), і вже після цього виступили проти Вавилона, і здобули це місто 539 р. до н. е.

185,3. «Наше море», тобто Середземне море.

185,4. Тобто поблизу міста Сіппар, неподалік Вавилона.

185,5. Після здобуття Ніневії Кіаксар приєднав Ассірію до мідійської держави. Оборонні споруди міфічної Нітокріди, тобто Навуходоносора, призначалися на випадок нападу з боку Ассірії.

185,6. Ці заходи, звичайно, не могли мати великого значення.

186,1. Одну частину цього дерев'яного перекриття можна було знімати.

187,1. Тут, очевидно, цікавий анекдот про саркофаг цариці Нітокріди над міською брамою Вавилона. Це не згідно із звичаями східних народів, як і жартівливий напис у саркофазі. Отже, анекдот має суто грецький зміст.

188,1. Останній цар нововалінської династії — Набонід (у Геродота Лабінет), батьки якого не були царями. Він зовсім не був спадкоємцем міфічної цариці Нітокріди, тобто історичного Навуходоносора II.

188,2. Тобто вавилонян. Кір уже з 547 р. до н. е. почав нападати на Вавилон, де царював Набонід (Лабінет), а 539 р. здобув місто Вавилон.

188,3. Вода з ріки Хоаспу, очевидно, використовувалася персами з ритуальною метою, наприклад, для виготовлення священного напою хаома, про що Геродот не мав відомостей.

189,1. Гінд — теперішня назва Діала. Про дарданців у цьому краю немає відомостей.

189,2. Вісім білих коней везли колесницю, де не було людей. Це була колесниця Сонця, яка їхала в поході з перським військом.

189,3. 180+180=360, тобто число днів одного року за давнім календарем.

189,4. Згідно з клинописною хронікою Набоніда Вавилон не знав облоги. Стратег Кіра Гобрій (Губару), вавилонянин, який перейшов на сторону персів, без бою здобув Вавилон. Балтасар (Валтасар), син Набоніда, вчинив опір персам в одному з кварталів міста, але був переможений. Кір уступив до міста, мешканці якого не задоволені Набонідом, приязно прийняли його. Набонід піддався Кірові.

191. Тобто в тому місці річища, яке було всередині міста.

192,1. Сатрапія — провінція давньоперської держави, на чолі якої стояв сатрап — правитель провінції.

192,2. Перська артаба дорівнює 55 літрам або кілограмам.

192,3. Собаки значних розмірів і дуже сильні, яких використовували, полюючи на левів.

193,1. Узимку сонце сходить на південному сході і канал, яким Навуходоносор з'єднав Тигр із Євфратом, мав напрям із сходу на південь.

193,2. Тут помилка. Плоди фінікової пальми потребують лише пилок відповідної чоловічої рослини для запліднення.

194,1. Згадані Геродотом корзиноподібні човни використовуються і тепер на ріках Месопотамії (в Іраку).

194,2. У Месопотамії немає виноградників. У Фінікії виробляють славнозвісне вино, яке суходолом приставляють до Євфрату. Там його перевантажують на корзиноподібні човни і перевозять до Вавилона (недалеко від сучасного Багдада).

194,3. Такий вантаж здається надто великим для корзиноподібного човна, оскільки один талант мав вагу приблизно 26 кг.

195,1. Тут ідеться, очевидно, про амулети циліндричної форми, які знаходять у великій кількості під час розкопок у Месопотамії. Їх носили на зап'ястках, підвішеними на мотузках. На них було вирізьблено різні зображення культового змісту або ім'я власника.

196,1. Іллірійські племена і енети — мешканці берегів Адріатичного моря.

196,2. За нашими відомостями в Месопотамії не було такого звичаю і батьки не видавали заміж дочок за своїм бажанням і всупереч їхній волі.

197,1. Це очевидна помилка: у Вавилоні існували лікарі і не було агори, як у давньогрецьких містах.

199,1. Жінки, які віддавалися іноземцям, були жрицями (гієродулами) в святилищі богині Іштар (Астарти, що її греки ототожнювали з своєю Афродітою). Те, що міг бачити Геродот у Вавилоні, він порівнював із тим, що чув про деякі звичаї східних народів, у яких жінки віддавали свою незайманість як жертву богині кохання і родючості. Це він поширив на всіх жінок Вавилона.

199,2. На знак того, що вони служать богині.

199,3. Мілітта — грецька передача імені вавилонської богині Беліт.

199,4. Такий звичай існував також на Кіпрі у фінікійських колоніях на півдні острова, в Пафосі і в Аматунті.

201,1. Про спосіб життя массагетів див. розд. кн. І. 215—216; кн. IV, 172. Про невдалий похід проти них Кіра кн. І, 204—214, кн. 3, 36; кн. VII, розд. 18. Массагети прогнали скіфів з їхньої колишньої території за рікою Араксом (не з'ясовано, яку ріку так називав Геродот). Країна массагетів була очевидно десь у степах або за Волгою, або за Уралом.

202,1. Істр, який часто згадується в Геродота, це Дунай.

202,2. Тут ідеться про те, що давнім грекам були відомі «відкриті» моря, тобто такі, що сполучалися між собою: Понт, Евксін (Чорне море), Пропонтіда (Мармурове море), Адріатика, Середземне море.

202,3. Звичайно, Червоне море не з'єднується з Середземним і каналу, що їх з'єднав тепер (Суецький канал), ще не було, хоч ідея з'єднати їх уже існувала в давньому Єгипті (за царювання фараона Нехо, 610—595 р. до н. е.).

202,4. Організована фараоном Нехо морська експедиція (кн. 4, розділ 42) довела, що Атлантичний океан та Індійський океан — це «одне море». Червоним морем Геродот називає також Індійський океан.

203,1. Античні географи після Геродота вважали, що Каспійське море сполучалося з Азовським і справді колись так і було (через Манич).

203,2. Кавказ із давніх давен був країною багатьох різномовних племен. Г. Пліній Секуну Старший (23—79 р. до н. е.) повідомляє, що в Колхіді було більше як 300 різних племен, що розмовляли різними мовами. Римлянам треба було мати 130 перекладачів, щоб порозумітися з тамтешніми племенами. Існує відомість, що понтійський цар Мітрідат VI Евпатор (121—63 р. до н. е.) умів розмовляти 24 мовами своїх підданців.

205,1. Жінки кочових народів мали вище суспільне становище порівняно з жінками осілих народів.

206,1. Геродот мав на увазі «укріплені» мости, тобто забезпечені загорожами на випадок нападу ворогів.

207,1. Крез не взяв до уваги можливої поразки Кіра на території массагетів, як це і сталося. Він думав, що Томіріда не стане в такому разі переслідувати Кіра, коли він відступить.

211,1. Вино для массагетів, що мали своїм основним напоєм молоко, було дуже спокусливим.

214,1. Щодо кончини Кіра Геродот, який уважав, ніби Кір залишився в руках ворогів, не мав рації, бо гробниця Кіра була в Персії поблизу міста Пасаргадів.

Книга II. Евтерпа

1,1. Кір, син Камбіса І і батько Камбіса II, помер улітку 529 р. до н. е.

1,2. Геродот не розповідає про заворушення та повстання, що сталися в Персії після смерті Кіра. В останньому розділі «Виховання Кіра» Ксенофонт (430—354) повідомляє, що після смерті Кіра в перській державі почалася анархія.

1,3. Кассандана — дочка Фарнаспа з роду Ахеменідів. Перські царі мали звичай

одружуватися з членами своєї родини. Геродот навмисне наводить ім'я матері Камбіса і підкреслює її походження, бо єгиптяни наполягали на тому, що вона була шляхетною єгиптянкою (кн. III, розділ I).

1,4. Згідно з Ксенофонтовим «Вихованням Кіра» Кір тоді вже підкорив Єгипет. Геродот повідомляє, що Кір надумав виступити в похід проти єгипетського царя Амасія (570—526 до н. е.), бо той був союзником Креза.

2,1. Фараон Псамметіх I (664—610 до н. е.) нібито вчинив такий експеримент для розв'язання питання про найдавніший народ світу. Піддослідні хлопці наслідували бекання кіз. Можливо, цей переказ спочатку був жартом, створеним для висміювання наївних претензій єгиптян бути найдавнішим народом світу. У фрігійських написах справді зустрічається таке слово. Поет шостого ст. до н. е. Гіппонакт писав, що словом «бекос» кіпріоти називають хліб. Грецька транскрипція Псамметіхос досить точно передає ієрогліфічне написання імені цього фараона щодо приголосних (p-s-m-I-k).

2,2. Мемфіс (єгипетська назва Менфе), його богом — покровителем був Птах, а покровителем Фів (єгипетська назва Не) був Амун (Амон), або Амон-Ра, покровителем Геліополя (єгипетська назва Он) був Ре (Ра). Мемфіс був столицею Долішнього Єгипту, а Фіви — столицею Горішнього Єгипту. Геліополь був важливим релігійним центром давнього Єгипту. Згідно з грецькими переказами, Піфагор, Солон і Платон училися мудрості в жерців Геліополя.

3,1. Тут ідеться про жерців єгипетського бога Птаха, якого Геродот ототожнює з грецьким Гефестом, бо Птаха вважали також богом ремесел.

3,2. Найзначнішим святилищем єгипетських Фів було святилище Амона-Ра (Амуна-Ре), яке Геродот називає храмом Зевса. Руїни цього святилища в сучасному Карнаку.

3,3. Зрозуміти це місце нелегко. Є припущення, що Геродот мав на думці тут містерії, вважаючи, ніби вони скрізь однакові. Йому, очевидно, здавалося, що розповідати про таємниці єгипетських містерій так само не личить, як і про таємниці грецьких містерій.

4,1. Складність узгодження місячного та сонячного календарів полягає в тому, що місячний рік складається з 354 днів, 8 год., 48 хв. та 36 сек., а сонячний рік має 365 днів, 5 год., 48 хв. та 48 сек. Єгипетський рік починався 19 липня, коли сходила зірка Сіріус і починалося розлиття Нілу, та продовжувався до наступного розлиття. В Єгипті рік поділявся на три частини: розлиття, сівба та жнива. Давньогрецький рік мав у собі 12 місячних (лунарних) місяців, 6 місяців по 30 днів та 6 по 29, а за кожні 3, 5, 8 років восьмирічного циклу додавався один «вставний» (емболімос) місяць, так званий «Посейдеон Другий».

4,2. Звичайно, Геродот помилявся, гадаючи, ніби імена богів були запозичені греками в єгиптян. Проте серед 12 олімпійських богів лише ім'я владаря Олімпу Зевса індоєвропейського походження, так само як і римського Юпітера («батька-неба») і ще Деметри («матері-землі»). З інших давньогрецьких богів індоєвропейську етимологію мають імена Діоніса («Зевс із Ніси»), Діоскурів («сини Зевса»). Пана (покровителя худоби). Жодне ім'я не було єгипетського походження.

4,3. Навіть давнім грекам не вдалося встановити повну відповідність між єгипетськими та їхніми божествами, хоча в Геродота подекуди зустрічаються ототожнення, як, напр., вище: Птах-Гефест, а фіванського бога Амона він називає Зевсом. На відміну від грецької додекади (12 олімпійських богів) у єгиптян були тріади (трійки) богів, як, напр., Осіріс (Усір), Ісіда (Ісе), Гор (Хор.) Навряд чи можна з'ясувати, чому, напр., давні греки ототожнили бога Хершефа («той, що перебуває на своєму озері») з своїм Гераклом і назвали місто, де його шанували, Гераклеополем (див.: *Коростовцев М. А.* Религия древнего Египта.— М., 1976.— С. 105).

4,4. Це Геродотове твердження також пов'язане з ідеєю про те, що давні греки завдячували своєю культурою єгиптянам. Звичайно, не можна заперечувати, що деякі запозичення були, але не такі, як зазначено Геродотом. Істотніші зв'язки були в греків із народами Близького сходу, а не з Єгиптом.

4,5. Фараон Мін (Єгипет. M-n-j) називається першим царем людиною, бо за свідченням єгипетських жерців його попередниками були божественні царі, останнім із яких був Гор, син Осіріса (р. 144). Про Міна розповідається в розд. 99.

4,6. Тут «нижче озера Мойріди» означає на півночі від нього, ближче до моря.

4,7. Голова, або верхній кут Дельти поблизу міста Мемфіса, там, де Бахр-ель-Юсуф, відокремлюється від основного річища Нілу. Грекам було відомо, що ріки можуть утворювати дельти. Справді, весь Єгипет по обох берегах Нілу аж до першого катаракту (перепаду) було утворено річковими намулами протягом кількох тисяч років.

5,1. Цей «дар ріки» (Нілу) став крилатим виразом.

6,1. За свідченням Страбона довжина схойну (гр. схойнос) варіювалася від 30 до 120 стадій, а стадій пересічно дорівнював 177,6 *м*. Із інших джерел можна зробити висновок, що схойн був завдовжки 445,20 *м*. Геродот уважав довжину єгипетського схойна в 60 стадій, через це він перебільшив довжину середземноморського узбережжя Єгипту, яка насправді дорівнювала 2,200 стадіям, а не 3,600.

6,2. Місцевість Плінтіна була розташована там, де згодом було побудовано Александрію біля озера Мареотіди.

6,3. Озеро Сербоніда тепер не існує. Його береги були небезпечні, бо були багнистими.

8,1. Під Червоним морем (Ерютра таласса) тут мав на увазі Індійський океан, який, на думку Геродота, на півдні обмиває Лівію.

8,2. Тут Геродот, очевидно, не розрізняє Аравійський півострів і Аравійську пустелю, яка простягається на сході Єгипту, між Нілом і Червоним морем.

8,3. Критики тексту пропонують виправлення тексту: «і десяти», вважаючи, що відстань від Геліополя до південного кордону Єгипту згідно з Геродотом дорівнює $13^2/_3$ дня, тобто 9 днів від Геліополя до Фів, від Фів до Елефантіни $3^1/_2$ дня та від Елефантіни до південного кордону (до першого водоспаду за Сіеною, сучасним Ассуаном) — $1^1/_3$ дня.

8,4. Ширину долини тут перебільшено. Це, звичайно, пояснюється тим, що Геродот подорожував переважно на річковому судні і на око оцінював відстані.

9,1. Згідно з Геродотом це становить 540 стадій у день. Отже вся відстань від моря до Елефантіни має бути $14^2/_3$ дня. Однак у розділі 175 згадується, що подорож рікою до моря лише до Саїса триває 20 днів. Слід припустити, що Геродот міг подорожувати на якомусь швидкохідному судні. Подорож від Геліополя до Фів на судні відбувалася приблизно за 12 днів.

9,2. Геродот згадує тут місто Елефантіну, а не острів (Іб), на Нілі, що залишився поза його увагою.

10,1. Затока поблизу Іліона, яку утворювало злиття річок Сімоенту та Скамандру.

10,2. В області Тевтранії ріка Каїк.

10,3. Ріки Каїстр і далі на півдні Меандр (Маяндрос).

10,4. Згадані Геродотом в розділі 17 гирла: Пелусійське, Канобське, Себеннітське, Саітське, Мендеське.

11,1. Під цією морською затокою розуміється Червоне море.

11,2. Під Червоним морем (Ерютра таласса) тут розуміється Індійський океан.

11,3. Геродот правильно підрахував довжину Червоного моря, але неправильно визначив його ширину, насправді вона значно вужча. Очевидно, він сплутав ширину Суецької затоки і власне Червоного моря.

11,4. Колишня затока охоплювала не лише дельту Нілу, а й значну частину нільської долини. Геродот уважав, що обидві затоки було розташовано рівнобіжно одна до одної і їх відокремлювала лише вузька смуга суходолу.

11,5. Геродот уважав, що історія Єгипту тривала до його часу 20 000 років.

11,6. Тут Геродот хотів сказати, що те, що сталося з Єгиптом, могло б статися і з Аравійською затокою, і навпаки.

12,1. Треба віддати належне Геродотові щодо його геологічних спостережень, які в основному виявляються правильними. Проте щодо пісків, він, звичайно, помилявся, бо вони і за давнини охоплювали значну частину єгипетської території.

12,2. Справді, зрошувана Нілом єгипетська земля була чорною і тому одна з давніх назв країни була «Чорна країна» (єгипетською мовою Та — Кем — т). Сучасна Арабська назва Єгипту «Міср», а біблейська назва «Міцраїм» (тобто «Двоє Єгиптів» — Горішній та Долішній (по-єгипетському Та — Кем і Та — Мех).

13,1. Про фараона Мойрія ідеться в розд. 101.

13,2. Із тексту можна зрозуміти, що між відвіданням Єгипту і написанням цієї книги про Єгипет («Єгипетського логосу») проминув деякий час. Можливо цей «Єгипетський логос» було написано вже після закінчення всіх подорожей.

13,3. За Геродотом фараон «Мойріс» був на два покоління старший від Протея, тобто він був сучасником троянської війни, а за давнім переказом ця війна відбувалася у XII чи XI ст. до н. е. Якщо цей фараон є тотожним із фараоном XII династії (2000—1785 до н. е.) Аменемхетом III, то він царював задовго до згаданої троянської війни. Крім того, Геродот помилявся, гадаючи, що висота поводей настільки змінилася за історичний час.

13,4. Висота нільської води вимірювалася «нілометром» поблизу Мемфіса.

13,5. Геродот не знав, що річище підвищується разом із підвищенням берегів ріки.

14,1. Лише в небагатьох частинах Дельти не орали землі.

14,2. На пам'ятниках єгипетського образотворчого мистецтва фігурують вівці, які чавлять зерна, а на одному могильному пам'ятнику у Фівах зображено свиней, що молотять збіжжя. Отже, єгипетські пам'ятники підтверджують слова Геродота. З такою ж метою використовували віслюків та биків.

15,1. Тут Геродот, очевидно, натякає на Гекатея, який можливо вважав, що лише Дельта була власне Єгиптом.

15,2. Спостережну вежу Персея згідно з Страбоном було розташовано на сході від Больбітінського гирла, яке не було крайнім західним гирлом Нілу на відміну від Канобського гирла. Очевидно, в даному разі Геродот помилився.

15,3. «Засольні» (тарихеї), тобто басейни для засолювання риби.

15,4. Пелусійське гирло крайнє на сході, східні «ворота» Єгипту.

15,5. Згідно з міфом Менелай заснував місто Каноб на пам'ять про свого стерничого, якого там укусив змій.

15,6. Якщо єгиптяни з'явилися в своїй країні лише після сформування Дельти, тоді безтямно твердити, що єгиптяни найдавніший народ на світі.

15,7. Геродот гадав, що єгипетська культура спочатку виникла в Горішньому Єгипті і звідти поступово поширилася на Долішній Єгипет, оскільки Дельта утворилася пізніше. Ця його думка знаходить підтвердження в зв'язку з виявленням гробниць першої династії (третє тисячиріччя до н. е.) в Абідосі.

16,1. Якщо, згідно з твердженням іонійців, Єгипет це лише Дельта, то він не належав ні до Лівії, ні до Азії і був четвертою частиною світу.

17,1. Геродот гадав, що Єгипет є країною, не поділеною на дві частини, на відміну від іонійців, які гадали, ніби одна частина його розташована в Азії, а друга в Африці (Лівії). Він також гадав, що межею цих двох континентів не є Ніл, але межі Єгипту. Проте він не уточнив, до якого континенту належав Єгипет.

17,2. Сім гирлів Нілу від сходу до заходу називалися: 1) Пелусійське, 2) Танітійське (або Саїтійське), 3) Мендесійське, 4) Буколійське, 5) Себеннітське, 6) Больбітійське, 7) Канобське (або Навкратійське).

18,1. Місто Марея на березі Мареотійського озера, на західному кордоні Єгипту.

18,2. Місто Апіс було розташоване десь поблизу Навкратіди.

19,1. Лише в області Фаюмського оазису так далеко заходить повідь Нілу. Можливо, Геродот мав на увазі Дельту, де Ніл затоплює не лише саму Дельту, але й землі навколо неї.

19,2. Повідь там, де Голубий Ніл уливається в Білий Ніл (у Судані біля сучасного міста Хартум), починається напочатку квітня і доходить до Дельти (десь біля сучасного Каіра) наприкінці червня. З того, що Геродот не звернув уваги на зміну кольору води в Нілі, можна зробити висновок, що він не спостерігав початку поводі. Літнє сонцестояння буває 22 червня.

19,3. Тут у Геродота йдеться про те, що з півночі вітерці не віють навпроти течії Нілу. Протилежне явище буває лише один раз за 12 днів.

20,1. Геродот уважав, що думки Фалеса та Гекатея не заслуговують на увагу, щоб варто було їх спростовувати.

20,2. Фалес пояснював поводі Нілу дією північних щорічних вітрів. Спростовуючи його думку, Геродот мав рацію. Що ж до інших рік Лівії, тобто Африки та Сірії, то серед них нема таких, які б мали напрям течії з півдня на північ.

21,1. Тут Геродот має на увазі розповідь Евтімена з Массалії (там тепер м. Марсель), який наприкінці VI ст. до н. е. побачив на західному узбережжі Африки гирло якоїсь ріки (можливо це був Сенегал), де під час сезону дощів утворювалася лагуна прісної води і в ній жили бегемоти та крокодили. Він гадав, що це було джерело Нілу і що північно-східні вітри заганяли води «ріки» Океану до гирла відкритої ним ріки.

22,1. Ця думка була висловлена Есхілом, Евріпідом та філософом Анаксагором і вона була близькою до істини. Нільські поводі спричиняються почасти від тропічних дощів ефіопського нагір'я, а почасти від розтавання снігів на горах навколо великих озер східної Африки. Геродот не погоджується з цією правильною думкою, наводячи проти неї свої доводи.

23,1. Тут Геродот знову має на увазі Гекатея, який підтримував погляд про те, що Океан це ріка, що обтікає коло земель. Геродот цілком обгрунтовано відкидає цей погляд.

24,1. Ідеться про природний шлях сонця із сходу на захід. Згідно з уявленнями Геродота планета Земля — це рівна площина, над якою проходить своїм дугуватим шляхом сонце.

24,2. Тут «Верхня Лівія» означає краї, найбільш віддалені від моря, тобто на

крайньому півдні. Думку про те, що бурі впливають на хід сонця, висловив сучасник Геродота філософ Демокріт, який допускав також вплив на сонце місяця та зірок.

25,1. Тут Геродот детальніше викладає свій погляд, ніж у розд. 24. З нього випливає, що звичайна висота води Нілу — це висота літньої поводі, а зимове зниження води — це виняток.

25,2. Південний вітер (Нотос) і південно-західний (Ліпс) у Греції приносять із собою дощі, але цього не буває в Єгипті. На це Геродот не звернув уваги.

25,3. Тут Геродот натякає на теорію Фалеса, згідно з якою сонце і зірки годуються водяними парами.

25,4. В даному разі Геродот помиляється, бо йому були невідомими інші ріки, що витікали з тропічної Африки.

26,1. «Там унизу» означає в Ефіопії.

27,1. Геродот хотів застосувати свою теорію для пояснення, чому вітри не віють на Нілі (розд. 19). Він уважав за неможливе, щоб там вітри віяли з півдня, бо в південних краях дуже жарко. Він не знав, з якої причини дмуть вітри.

28,1. Богинею-покровителькою міста Саїс була Нейт, яку греки ототожнювали з своєю Афіною Палладою, бо обидві богині були причетні до ткацтва. Проте Нейт, іноді ідентична з богинею Хатхор (відповідною до грецької Афродіти), була також богинею полювання, мала своїми атрибутами лук і стріли, як грецька Артеміда.

28,2. Ніл (Нейлос) — це грецька назва ріки і в давньогрецькій мові від цієї назви було створено чимало похідних імен (навіть і в нашому іменослові було власне ім'я Ніл). Давні єгиптяни називали свою ріку та її бога Хапі (умовне читання назви). Звідки витікає Ніл, залишалося запитанням без відповіді до середини XIX ст. У розд. 29 Геродот повідомляє, що він відвідав місто Елефантіну, щоб довідатися про джерело Нілу, а в Саїсі скарбник священної скарбниці Афіни нібито жартома розповів йому про це джерело. Цю розповідь скарбника намагалися всіляко розтлумачити сучасні дослідники. Найправдоподібніше з цих тлумачень таке, що в розповіді йшлося про міф того часу, коли єгиптяни ще не знали нічого про країну, розташовану далі на південь від першого водоспаду (катаракту). Водоверть, що утворювалася біля Елефантіни, навіяла їм думку про те, що там було джерело Нілу. З цього могла виникнути і думка про те, що частина води звідти витікала на південь.

28,3. Грецька назва міста Сієна відповідає сучасній назві Ассуан, де тепер побудовано греблю. Це було прикордонне місто, де за часів Геродота перебувала перська залога.

28,4. Відомий французький єгиптолог Гастон Масперо (1846—1916) пояснив назву «Крофі», як «печера Нілу», а «Мофі», як «вода Нілу» (йдеться про божество ріки, про єгипетського Хапі).

29,1. Опис подорожі Нілом відповідає дійсності. Тепер уже не можна почути гуркотіння водоспаду після побудування Ассуанської греблі.

29,2. Очевидно, тут не йдеться про острів Філи (Філай), що був «спільним житлом ефіопів і єгиптян», близький до Елефантіни.

29,3. Великого озера там уже нема, але Ніл на півдні від Філ значно розширює своє річище недалеко від сучасної греблі.

29,3. Ці надводні та підводні скелі вже за сучасним кордоном Єгипту, за другим водоспадом там, де сучасне місто в Судані Ваді Хальфа на краю Нубійської пустелі.

29,4. Мабуть, тут у Геродота йдеться не про місто Мерое, а про місто Напата, бо Мерое було розташоване між п'ятим і шостим водоспадами, Напата між третім і четвертим водоспадами. Відстань між Сієною та Мерое була майже така, як указана Геродотом.

29,5. Бога Амона греки ототожнювали з Зевсом, а Осіріса з Діонісом. В місті Напата було пророче святилище бога Амона.

30,1. Про перебіжчиків або дезертирів згадують також інші письменники. Ератосфен (прибл. 275—194 до н. е.) називає їх сембрітами, тобто прибульцями. Важко встановити єгипетський відповідник цього «асхам». Можливо, що слова із значенням «ліворуч» та «перебіжчик» були схожі за звучанням.

30,2. Число цих дезертирів із стану воїнів неймовірно перебільшено.

30,3. Ідеться про родючу країну Ефіопії (тобто Судану), яка називається Сеннаар.

31,1. Геродот гадав, що Ніл до Елефантіни тече з заходу. Ця його помилка пояснюється тим, що Ніл згинається між Фівами і Абідосом, ухиляючись від напрямку просто на північ, на захід до Абідосу (і також між третім та четвертим водоспадами на південний захід, але про це Геродот, звичайно, не знав).

32,1. Ця згадка може свідчити про те, що Геродот відвідав Кірену, але, звичайно, якогось мешканця Кірени він міг зустріти і в Єгипті.

32,2. Етеарх — грецька передача власного імені ефіопського фараона XXV династії (715—664 до н. е.) Тахарка, якого Геродот називає «царем аммонійців», тобто мешканців Аммонія, міста в Лівії (там, де оазис Сіва) з пророчим святилищем бога Аммона (Амуна), ототожнюваного греками з Зевсом. У святилищі була статуя бога Аммона з баранячею головою, як і бог Хнум.

32,3. Насамони торгували з племенами центральної Африки, але відомі були також як розбійники.

32,4. В Геродота йдеться про Великий Сірт (Сюртіс). Малий Сірт був йому невідомий.

32,5. Тобто на півночі їх обмежує Середземне море.

32,6. Мис Солоент — це, очевидно, мис Спартел у сучасному Марокко, поблизу Танжера.

32,7. Щодо трьох частин північної Африки сказано в кн. IV, розд. 181.

32,8. Це означає, що вони йшли на захід, але там вони побачили б лише пустелю, а потім дійшли б до Атлантичного океану.

32,9. Тепер справжніх пігмеїв можна зустріти лише в Ітурійських лісах у Конго. Карлики були при дворах фараонів ще за часів Давнього царства. Про карликів-пігмеїв є згадки ще в давньогрецькому епосі.

32,10. Болота, звичайно, існують біля всіх рік тропічної Африки, зокрема на берегах ріки Нігер. Про яке місто там ішлося, залишається невідомим.

32,11. Давні греки вважали, що крокодили живуть лише в Нілі. Коли Александр Македонський побачив їх у ріці Інд, він подумав, що відкрив джерела Нілу.

33,1. Думка Геродота про те, що джерела Нілу мали бути десь у західній Африці, базується на порівнянні Нілу з Дунаєм (Істром), тобто як Дунай перетинає Європу, беручи початок на заході, а на сході вливаючись у море, так повинно бути і з Нілом. Підтвердження цього він знаходив і в розповіді Етеарха про насамонських мандрівників.

33,2. Про Істр сказано в кн. IV, розд. 48—50. На думку Геродота, Істр витікав із крайнього заходу Європи. Такої самої думки був і Арістотель.

33,3. Чи існувало місто Пірена, нема певних відомостей. Залишається під знаком запитання, чи від цієї назви одержало свою назву Піренейське пасмо.

33,4. Гераклові стовпи за часів Геродота вважалися за крайню західну межу Європи. Це Гібралтарська скеля і скеля на протилежному березі протоки в Африці. Який народ називався кінесіями, не можна встановити. Піренейський півострів до його остаточного завоювання римлянами залюднювали різні племена іберів та кельтів.

34,1. Гірська Кілікія в Малій Азії не розташована на тому ж меридіані, що й гирла Нілу. Лише гирла Істру (Дунаю) та гирла Нілу розташовані приблизно на одному меридіані.

34,2. Зіставлення рік у Геродота базується на принципі симетрії, якого він додержується в своїх географічних теоріях, але при цьому він намагається не відходити далеко від дійсності.

35,1. Ці розділи, 35—98, зберігають своє значення для сучасної єгиптології, бо вони містять у собі відомості про Єгипет часів перського панування, про який мало відомо з інших джерел.

35,2. Для Геродота характерне переконання в тому, що в Єгипті все має бути протилежним до всього, що є звичайним у всіх інших людей. Це переконання змушує його робити хибні узагальнення і вважати винятки за правила.

35,3. Це зауваження пояснюється, очевидно, тим, що Геродот міг бачити єгиптян, належних до нижчих станів суспільства, як вони їли на вулицях міст, а не вдома.

35,4. Геродотові просто не довелось чути про жриць у єгипетських храмах і він поквапився з узагальненням. У давній Греції, звичайно, існували жриці богинь та прислужниці в святилищах (гієродули). На Геродота справила враження відносна незалежність єгипетських жінок на відміну від грецьких жінок.

36,1. Щодо жерців, то такий звичай справді існував у давньому Єгипті, але навряд чи він був обов'язковим для широких кіл населення.

36,2. Тут, звичайно, йдеться про нижчі стани єгипетського суспільства, а не про всіх єгиптян.

36,3. У цьому Геродот знову вдається до поквапливих узагальнень. Очевидно, йдеться про нижчі стани суспільства, які годувалися полбою (двозерною пшеницею, або пшеницею спельта), а вищі стани вживали як пшеницю, так і ячмінь.

36,4. Обрізання спочатку було обов'язковим для жерців, а згодом поширилося на всі стани населення Єгипту. Ймовірно, що цей ритуал було запозичено іудеями від єгиптян. Можливо, що незалежно від єгиптян він існував і тепер існує в різних народів сві-

ту. Дуже сумнівно, що колхи (коли справді в них був такий ритуал) могли запозичити його від єгиптян (р. 104).

36,5. Щодо вбрання жінок, то це, очевидно, виправдане для нижчих станів.

36,6. Геродот називає літерами (грамматa) єгипетські ієрогліфи. Щодо напряму їхнього написання від правої руки до лівої (лівобіжне письмо), то він не зовсім точний. Справді, такий спосіб написання був найбільш поширений, але існували також інші: від лівої руки до правої (правобіжне письмо), від лівої руки до правої з рядками, що йшли зверху на низ (як і в Китаї минулих часів).

36,7. Сучасні єгиптологи розрізнюють три види давньоєгипетського письма: 1) ієрогліфічне з образними знаками (як його назвали давні греки: жрецьке письмо, «та гієроглюфіка грамматa»), 2) ієратичне («священне») на папірусі з спрощеним накресленням ієрогліфів, 3) демотичне («народне») — найпізніша форма (скорописна) з значно видозміненим накресленням знаків, зв'язок яких із первісними знаками непізнавальний (зразок такого письма є на знаменитому Розетському камені).

37,1. Звичайно, давні єгиптяни вживали також посудини з золота, срібла, скла.

37,2. Третина всієї єгипетської землі належала духівництву — жерцям і храмам — і з прибутків цієї землі вони утримували себе і свої храмові господарства.

37,3. У зв'язку з вином Геродот згадує, нібито в Єгипті не культивувався виноград і вино було імпортним продуктом. Проте зображення на єгипетських рельєфах та фресках свідчать про наявність виноградної лози в давньому Єгипті, а в ієрогліфічному письмі існував знак для означення вина. Є гіпотеза, що під час відвідання Єгипту Геродотом імпорт грецького вина настільки розвинувся, що спричинився до занепаду місцевої продукції. Можна згадати, що першим загальним словом, яке Ф. Шампольйон прочитав у ієрогліфічному тексті було «ереп» (вино). Найпоширенішим напоєм у Єгипті було пиво.

37,4. Заборона на рибу обходила лише жерців, а широкі маси населення споживали рибу.

37,5. Негативне ставлення до бобових рослин було також характерним для послідовників Піфагора, які дотримувалися вегетаріанства.

37,6. Як і в давніх греків, так і в єгиптян у стані жерців існувала своя ієрархія.

37,7. Очевидно, це не було загальним правилом і в даному разі Геродот поквапився з узагальненням.

38,1. Єгипетське ім'я «Апіс» давні греки сприйняли, як Епафос, який у грецькій міфології вважався сином Іо і Зевса. В єгипетській міфології Апіс був божеством плодючості в образі молодого бика. Центром його культу був Мемфіс. Апіс пов'язувався з культом мертвих і богом підземного царства Осірісом. На цій основі виник культ синкретичного божества Серапіса. Мертвих биків — Апісів бальзамували.

38,2. Язик бика — Апіса повинен був мати пляму в формі священного жука-скарабея.

38,3. Розд. 28 третьої книги.

39,1. Цей обряд схожий на той, що існував у іудеїв (так званий козел відпущення). Імовірно, цей обряд не був поширений у всьому Єгипті.

40,1. Тут ідеться про культ богині Ісіди (Ісе), сестри і дружини Осіріса.

40,2. Спалення жертовних тварин не було обов'язковим у давньому Єгипті.

41,1. Корова була для єгиптян втіленням богині Ісіди (Ісе), а водночас і богині Хатхор через властивий для давніх релігій синкретизм. Хатхор зображували як жінку з головою корови або просто як жінку з рогами. Її вважали дружиною сина Осіріса та Ісіди бога Гора (Хора). Греки ототожнювали Ісіду (Ісе) з своєю Деметрою, Осіріса (як убитого, а потім оживленого бога) з Діонісом, а Гора з Аполлоном.

41,2. Голови жертовних биків кидали в ріку лише як поживу для крокодилів. Інакше їх закопували, як сказано в Геродота. Навряд чи кістки тварин відвозили до озера Просопітіди.

41,3. Острів, про який тут ідеться, був десь між Канобським та Себеннітським гирлами Нілу.

41,4. Хатхор греки ототожнювали з своєю богинею Афродітою, хоч це ототожнення важко пояснити.

42,1. Фіванський Зевс — це єгипетський Амун, якого згодом ототожнили з богом сонця Ре (Ра) і шанували як Амен-Ре (Амон — Ра). У Фівах було пророче святилище Амуна, згодом переміщене в оазис Сіва. Коли Геродот згадує про «Аммона» (I, 46; II, 18, 32, 55), він має на увазі бога цього святилища. Від цього Аммона було виведено і назву племені Аммонії (II, 32, 42).

42,2. За часів Геродота в усьому Єгипті шанували божественну трійцю: Осіріс (Усіре), Ісіда (Ісе), Гор (Хор). Усіре шанували не лише як головного бога царства мертвих, але

також як бога сонця (Ре). Бога Усіре греки ототожнювали не лише з своїм Діонісом; але й із Зевсом, із Аїдом — Плутоном і навіть із Еротом. Для ототожнення Усіре з Діонісом мала значення схожість шанування обох богів, як таких, що вмирали та воскресали. В гімнах на їхню честь сполучалися скорбота і радість.

42,3. Місто Мендес при Мендесійському рукаві Нілу. В ньому священного барана вважали втіленням однієї з душ бога Усіре. Єгиптяни розрізнювали три душі в однієї людини: КА, БА, ХУ.

42,4. Свого Геракла греки ототожнювали з єгипетським богом Хершефом міста Гераклеополя, або з Хонсу-богом місяця. Єгиптяни вважали Хершефа деміургом, тобто творцем світу. В гімні на його честь було сказано: «одне око його — сонце, друге око його — місяць».

42,5. Переказ про Зевса, який одягся бараном, щоб не показати Гераклові свого справжнього вигляду, звичайно, не єгипетського походження і є вигадкою когось із інформаторів Геродота.

42,6. Це пов'язано з єгипетським поглядом, згідно з яким, коли в бога народжується син, бог мусить померти (тобто бути вбитим).

43,1. Тут розрізнюються два Геракли: один смертний — син Амфітріона і Алкмени, які на думку Геродота походили з Єгипту, і безсмертний — син Алкмени і Зевса.

43,2. Для доказу того, що єгиптяни не могли запозичити богів в еллінів, Геродот посилається на морських богів Посейдона та Діоскурів, що їх не було в єгипетському пантеоні. Навпаки, на думку Геродота, елліни могли запозичити своїх богів у єгиптян, що не відповідає історичній дійсності.

43,3. Царювання фараона XXVI династії Амасія (Амасіс, 570—526 до н. е.) відзначено тут через те, що він був останнім єгипетським фараоном перед перським пануванням у Єгипті. 700 000 років, звичайно, фантастична цифра.

43,4. Дванадцятеро богів Геродот приписує єгипетському пантеонові за аналогією з додекадою олімпійських богів. Як було сказано, лише Бусірійська трійця богів — Осіріс (Усіре), Ісіда (Ісе), Гор (Хор) стала загальноєгипетською, а в різних містах Єгипту були свої трійці (родини богів) як, напр., у Фівах (Не) — Амун, Мут, Хонсу, в Мемфісі — Птах, Сехмет, Нефертум.

44,1. Це дуже цікавий розділ, бо з нього можна зробити висновок, що Геродот мав засоби подорожувати, сказати б, із науковою метою, з метою дослідження та спостережень. Залишається незрозумілим, звідки для таких екскурсій він міг діставати потрібні гроші.

44,2. Гераклом у фінікійському Тірі він називає місцевого бога Мелькарта — Владаря (Баала) міста Тіра.

44,3. Тут Геродот запевняє, що сам бачив ці дві колони, одну золоту та іншу із смарагду чи ізумруду. Навряд чи він міг точно визначити матеріал цієї другої колони і взагалі сумнівно, щоб у природі могли існувати такі гігантські моноліти, хіба що колона не була монолітною.

44,4. Тасоським був той Геракл, очевидно, тому, що його побудували якісь прибульці з о-ва Тасос (Фасос), котрий був колись колонізований фінікійцями.

44,5. У місті Сікіон на Пелопоннесі Геракла шанували і як бога, і як Героя, тобто напівбога. Відповідно до культів богів та героїв розрізнювали жертвоприношення: богам — «тюсіай», героям — «енагісмата». Олімпійський Геракл — це бог, як інші боги Олімпу.

45,1. Очевидно, надмірне захоплення Геродота єгипетською культурою призвело до зневажливого ставлення до греків та їхньої культури, що виявляється і в інших місцях Геродотових «Історій».

45,2. Давньогрецький історик Ферекід (V ст. до н. е.) Афінський, або Лероський, автор «Історії» в 10 книгах розповів про жорстокого міфічного царя Бусірія (Бусіріс), а слідом за ним його розповідь підхопили численні інші письменники. Бусіріс у грецькій передачі була назва єгипетського міста — первісного центру культу бога Усіре (Осіріса).

45,3. Для свого часу Геродот правильно зазначає відсутність у Єгипті людських жертвоприношень, але за давніх часів Єгипет не був винятком серед інших країн, де існували такі жертвоприношення.

46,1. Про огдоаду (8) богів ідеться в розд. 145. Не можна сказати, на чому базується це твердження Геродота. Також не можна сказати, чому саме мешканцям міста Мендес Геродот приписує шанування Пана, тобто давньоєгипетського бога плодючості Міна. Цен-

трами культу цього бога були міста Коптос (Гебтіу) і Хемміс (Хент — Мен). У Коптосі Мін був членом тріади: Мін, Ісіда, Хор.

46,2. Статуї Міна, як і грецького Пана, мали схожість між собою, оскільки мали голову і ноги козла. Тут є цікавим зауваження Геродота, ніби такі в єгиптян були статуї цього бога, але єгиптяни уявляли його в образі людини, як інших своїх богів. Тут, очевидно, проекція грецьких уявлень на єгипетських богів.

46,3. Греки вважали, що такі випадки були можливі в Мендесі, але вони не відбувалися прилюдно, але потайно. Щось подібне було можливим, оскільки давні єгиптяни вважали деяких тварин втіленням богів.

47,1. Справді, давні єгиптяни вважали свиней нечистими тваринами і не утримували їх. Заборона вживання свинини властива також іудеям і всім мусульманам.

47,2. Манетон (Манефон, III ст. до н. е.) один із єгипетських верховних жерців, який писав грецькою мовою про єгипетську релігію та історію Єгипту, підтверджує, що свиней приносили в жертву на святах місячних богинь, серед яких була також Ісе (Ісіда). В Геродота щодо свинини в Єгипті суперечливі твердження: в одному місці тут він повідомляє, що свинину споживали на святі Діоніса, а в іншому, що її повертали свинареві.

47,3. Плутарх у своєму творі «Про Осіріса та Ісіду» переказує міф про те, що Тіфон (єгипет. Сет), переслідуючи свиню, знайшов труну Осіріса і порозкидав його пошматоване тіло по різних краях, але, додає Плутарх, що не всі погоджуються з такою версією міфа.

47,4. Така заміна жертовної тварини її зображенням характерна для деяких давніх релігій.

48,1. Переддень, чи перший день іонійського свята апатурій, коли члени «фратрії» збиралися на спільний обід, називався «дорпіа», а згодом так стали називати всякий переддень будь-якого свята.

48,2. Фаллос був символом родючої сили природи. Його носили на святах Діоніса і співали так звані «фаллічні пісні», з якими пов'язаний початок комедій у давній Греції.

48,3. Про цей священний переказ розповів Плутарх у згаданому вище творі: «З членів Осіріса Ісіда не знайшла лише дітородний член... замість нього вона зробила його подобу — фаллос, який і тепер носять на святах єгиптяни».

49,1. Мудреці, які були після Меламппода, це, очевидно, давньогрецькі орфіки, як, напр., Ономакріт.

49,2. Меламппод (Мелампус) син Амітеона, згідно з міфограмами, належав до четвертого покоління після Елліна (Геллена) — міфічного родоначальника грецьких племен дорійців, еолійців, ахейців, іонійців.

49,3. За іншим переказом Меламппод навчився мантики від змій. Геродот для пояснення схожості культів Діоніса в Греції та в Єгипті припускає, що греки запозичили цей культ у єгиптян. У дійсності культ Діоніса в Греції мав фракійське походження.

49,4. Кадм (Кадмос) син фінікійського царя Агенора, шукаючи свою сестру Європу, викрадену Зевсом в образі бика, прибув до Беотії (Бойотія), де за вказівкою Аполлона заснував місто Фіви (Тебай). Згідно з міфом Кадм належав до третього покоління перед Меламподом.

49,5. Згідно з грецьким переказом Беотія стала так називатися за 60 років після падіння Трої, тобто за багато років після заснування Кадмом Фів.

50,1. Геродот не наполягає на зовнішній схожості імен єгипетських та еллінських богів, але він підкреслює схожість форм шанування богів, обрядів, ритуалів і функцій кожного божества. Певний того, що єгиптяни — це «найдавніший народ», він гадає, що всі надбання культури греки одержали від єгиптян, і зокрема в галузі релігії. Лише Посейдон і Діоскури — Кастор і Полідевк — становлять виняток як морські божества, але їхні культи нібито були запозичені греками в лівійців. Не походять із Єгипту, на його думку, також Феміда (Теміс), харіти та нереіди, хоча аналогом грецької Феміди, як богині справедливості, охоронниці правди в єгиптян була богиня Ме (Маат).

50,2. Це зауваження Геродота цілком виправдане, бо в єгипетській релігії не було культу напівбогів — героїв, хоч фараони за життя і після смерті вважалися богами, втіленнями бога Хора. Обожнення фараонів існувало протягом усієї історії давнього Єгипту.

51,1. В Єгипті не було зображень ітіфаллічного Гермеса (відповідником його був єгипетський бог Тховт), але бог Мін (грецький Пан) мав ітіфаллічні (не скульптурні) зображення. Подібного до грецького Пріапа божества не було в Єгипті.

51,2. Кабіри (Кабейрой) давні догрецькі божества, можливо пеласгійського походження, містерії яких справлялися на о-ві Самофракії, згодом стали другорядними божествами грецької релігії.

52,1. Пеласги шанували безіменних богів, які були втіленнями різних явищ природи. Такі безіменні божества існували первісно і в інших народів, як, напр., в етрусків і в римлян.

52,2. Здається, Геродот забув, що пеласги, на його думку, розмовляли «варварською мовою» (I, 57). Звичайно, грецька назва богів «теой» не пов'язана з дієсловом «тітенай» — «класти», але її етимологію не встановлено.

52,3. Пророче святилище в епірській Додоні було найдавнішим у Греції. В ньому існував священний дуб і жерці тлумачили оракули Зевса, прислухаючись до шарудіння його листя.

53,1. Геродот має тут на увазі Орфея, Мусея, Ліна і Олімпа. Він приписує поетам установлення генеалогій грецьких богів, не сумніваючись у їхній вірогідності.

54,1. Розповідь про заснування пророчого святилища в Додоні — це спроба раціоналістично розтлумачити міф, про який ідеться в наступному розділі. Можливо, тут ідеться про святилище, засноване в єгипетських Фівах греками, котрі твердили, що воно належить богові Амуну.

54,2. Розповідь про жриць у Додоні — це також спроба раціонального тлумачення міфу з заміною надприродного природним.

55,1. Спочатку ці додонські жерці називалися «гіпофетами» і були чоловіками, а згодом уже їх заступили жінки, що стали називатися голубками.

56,1. Те, що Теспротія за давнини називалася Пеласгією, є свідченням перебування в середній Греції пеласгів, про яких неодноразово згадує Геродот.

57,1. Незрозумілу для них «варварську» мову давні греки порівнювали з джеркотанням птахів. Так Есхіл в «Агамемноні» про мову полоненої дочки троянського царя Пріама, пророчиці Кассандри, каже, що вона промовляє варварською мовою, наче ластівка. Раціоналістичне тлумачення міфу про додонських пророчиць могло пов'язуватися з тим, що в Епірі, де була розташована Додона, старих людей називали «горлицями», як і додонських пророчиць.

57,2. Ворожіння за нутрощами жертовних тварин практикувалося в Месопотамії та на Ближньому Сході, звідки воно перейшло і до грецьких жерців. Воно існувало в етрусків, а від них було засвоєно і римлянами. Нічого подібного не було в Єгипті.

58,1. За Геродотом пророчі святилища і урочисті свята з процесіями в Греції походили з Єгипту. Так звані «проагогай» були перенесенням ідола одного якогось бога з його храму до храму іншого бога, або винесення ідола з храму і жертвоприношення, що його супроводжували.

59,1. Тут, як і в інших місцях його твору, Геродот віддає перевагу єгиптянам перед еллінами, бо в еллінів їхні олімпійські свята та піфійські свята справлялися кожні чотири роки один раз, а істмійські та немейські двічі протягом чотирьох років, отже, кожні чотири роки справлялося шість урочистих свят. Геродот не згадує про велике єгипетське свято, що відбувалося на початку поводі Нілу. Це дає привід гадати, що він був у Єгипті вже після початку поводі.

59,2. Бубастіс, тобто місто богині Бастет, яку Геродот слідом за іншими греками називає іменем міста, де її шанували. Місто Бу-Бастет (Бубастіс), або Пер-Бастет, було розташоване на сході Дельти і Геродот мав нагоду відвідати його. На зображеннях богиня Бастет мала голову кішки, тварини шанованої в давньому Єгипті. Греки ототожнювали Бастет із своєю Артемідою, але Геродот, очевидно, зближує її з грецькою Афродітою.

60,1. Із єгипетських джерел не можна зробити висновку, що в Бу-Бастет, або Пер-Бастет, справлялося якесь велике свято, але таке свято відзначали в Дендерах на півдні Єгипту.

60,2. Можливо, під брязкалом (кроталос) Геродот розуміє характерний єгипетський музичний інструмент систр (сейстрон).

60,3. Число прочан без сумніву значно перебільшено.

61,1. Бусіріс (Бу-Усір) — місто Осіріса (Усіре), головне місто Бусірітського ному (сучасне Абу — Сір — Бана), первісне місце шанування бога Усіре (Осіріса), який згодом став загальноєгипетським богом, владарем країни мертвих і їхнім верховним суддею. Ім'я Усіре входило в назви ще кількох інших міст у давньому Єгипті. Назва міста Бусіріс в грецькому міфі стала ім'ям єгипетського царя, надзвичайно жорстокого. Його зустрів Геракл, ідучи до країни Гесперід по золоті яблука безсмертя і вбив його. Відголосом цього міфу є переказ про подвиг Геракла, який Геродот піддає сумніву.

61,2. Посилання на розд. 40.

61,3. Тут ідеться про Осіріса, ім'я якого Геродот уникає називати. Перебування

карійців у Єгипті засвідчено епіграфічними пам'ятниками. Карійці були найманцями в єгипетських військах.

62,1. Місто Саіс (єгипет. Са) в Дельті, розташоване трохи на схід від Розетського рукава Нілу, центр культу давньої богині Нейт, яку вважали деміургом (творцем всесвіту) і верховним божеством. Як богиня «ткаля» ототожнювана греками з Афіною Палладою. Єгиптяни зближували її з богинею Хатхор, а іноді їй надавали властивості богині полювання, як грецькій Артеміді. Вона також зближувалася з Ісідою (Ісе).

62,2. Зміст цього обряду з святильниками був такий: допомогти богині Ісіді відшукати частини тіла Осіріса, порозкидані його ворогом Сетом (Сетхом або Сутехом), який умертвив Осіріса і пошматував його тіло.

62,3. Сіль додавалася для того, щоб олія довше горіла в світильниках.

62,4. Геродот гадав, що Осіріса було поховано в Саісі. Очевидно, він не чув про те, що могилу Осіріса показували в Абідосі (Ібт) в горішньому Єгипті, де також були могили знатних єгиптян.

63,1. Грецька назва Геліополіс («місто сонця»), тобто сонячного бога Ре (Ра) відповідає єгипетській Пер-Ра (Пі-Ра) «дім бога Ре», або Он, на півдні Дельти, на півночі від Мемфіса.

63,2. Грецька назва Буто відповідно до єгипетської «Пе» або «Деп», місто богині кобри Уаджет, покровительки всього долішнього Єгипту, було розташоване на березі Середземного моря в центральній частині Дельти і славилося своїм пророчим святилищем.

63,3. Пампреміс — головне місто Пампремітського ному, локалізацію якого не встановлено. В ньому існував культ богині Таурт (грецька назва Туеріс) в образі гіпопотама.

63,4. Очевидно, Ареєм (Аресом) греки називали бога міста Тініс, їм був Інхар, якого ще називали Онурісом (Ун-ур), і зближали з богом Шу, котрий уособлював простір між небом (богинею Нут) і землею (богом Геб).

63,5. Обряд перенесення ідолів зображується на єгипетських пам'ятниках, а також і обрядовий бій перед входом до святилища.

63,6. Про нешкідливість такої обрядової бійки згадується також у кн. IV, розд. 180.

64,1. Тут Геродот підкреслює побожність єгиптян, протиставляючи їхні обряди обрядам вавілонян та інших варварських народів.

64,2. Існувала певність того, що тварини поводяться так із дозволу богів.

65,1. Про диких тварин Лівії, тобто північної Африки, розповідається в кн. IV, розд. 191. Диких тварин, таких, як хижаки, не було в Єгипті, бо скрізь на берегах Нілу землю було культивовано.

65,2. Це узагальнення не відповідало дійсності. Геродот не розрізнював види шанування тварин, а саме: шанування тварин як гаданих предків — покровителів якоїсь етнічної групи (фетишизм), шанування окремих тварин, що їх уважали за втілення богів, як, напр., биків Аписа, Мневіса, Бухіса та Онуфіса, які для єгиптян були втіленням бога Усіре і, нарешті, шанування цілого виду тварин, птахів, плазунів тощо, як, напр., кішок, присвячених богині Бастет. Саме таке шанування певного виду тварин мав на увазі Геродот.

65,3. За нашими відомостями, таке спадкоємство не було абсолютно обов'язковим.

65,4. Такі обіцянки богам єгиптяни робили для забезпечення здоров'я своїх дітей.

65,5. Про покарання на смерть за вбивство священних тварин повідомляють деякі античні автори (напр., Діодор Сіцілійський).

66,1. У розд. 36 Геродот написав, що всупереч іншим народам єгиптяни на знак жалоби не стрижуть волосся.

67,1. Під час археологічних розкопок у різних краях Єгипту було виявлено багато мумій не тільки кішок, але й інших священних тварин.

67,2. Собаки, шакали та вовки були священними тваринами бога Анубіса (єгип. Ануп), який був пов'язаний із похованнями і якого зображували з головою шакала.

67,3. Сокіл, або яструб, були священними птахами — втіленнями бога Хора, сина Усіре та Ісе, переможця Сетха, ворога і вбивці Усіре. З повідомлення Геродота випливає, що їхневмони та землерийки також шанувалися як священні тварини. Про ведмедів у давньому Єгипті нема певних даних. Єгипетські вовки, справді, були менші за європейських.

67,4. Єгипетський бог Тховт (Тот) ототожнювався греками з їхнім богом Гермесом. Бога Тховта зображували з головою птаха ібіса. Його місто в горішньому Єгипті греки називали Гермуполіс. При розкопках там було виявлено багато мумій ібісів.

68,1. Геродотові відомості про крокодилів свідчать про те, що він сам не спостерігав їх у Єгипті. Там шанували бога Себека (зокрема в місті, яке греки називали Крокодилуполіс, розташоване на півдні від Мемфіса). Він мав образ крокодила. Греки називали його

Сухос. Одна з єгипетських назв крокодила, «М — Сух» означала «тварина з яйця» (звідси назва «тімсах», яка зустрічається в наших літописах).

68,2. Очевидно, відомості, що їх Геродот міг одержати від своїх інформаторів, були свідомо фантастичними: крокодил, як і всі інші рептилії, має язик, хіба що він його не висолоплює, його щелепи рухомі, у воді він бачить, як і на суходолі, в його пащі не буває пиявок, а пташка, яку Геродот називає «трохілос», харчується залишками крокодилової їжі.

69,1. Звичайно, в крокодилів, як і в інших рептилій, нема вух, до яких можна було б привісити сережки. Отвори в черепах крокодилових мумій, очевидно, були зроблені з метою бальзамування.

69,2. Під «литим» або «виливаним» каменем розуміється скло.

69,3. Тут виявляється «мовознавча» непідготовленість Геродота: мешканці міста (в Геродота завжди йдеться не про острів, а про місто) Елефантини, якщо вони єгиптяни, а не греки, звичайно, не називали цих рептилій по-грецькому «крокодейлой», а «хампса» могло бути місцевою єгипетською назвою, перекрученою в Геродотовій передачі.

69,4. Так званий лабіринт — (його опис в розд. 148—149) почасти мав призначення бути цвинтарем священних крокодилів.

70,1. У сучасному Єгипті вже не можна побачити на волі живих крокодилів.

71,1. Хоча тепер у Єгипті фактично нема гіпопотамів, у давнину вони водилися там скрізь і також у Дельті. Майже всі деталі Геродотового опису цієї тварини доводять, що Геродот під час своєї подорожі Нілом не бачив гіпопотамів, і мав від своїх інформаторів дуже неточні відомості. Гадана схожість гіпопотамів на коней спричинилася до виникнення грецької назви «гіппос потаміос», тобто «річковий кінь».

72,1. Про шанування видр із інших джерел, здається, нічого не відомо. Яку рибу Геродот називає лускатою, не можна встановити. Навряд чи вугрі вважалися священними. Назва «хеналопекс» (гуска-лисиця), очевидно, пояснюється рудим кольором цього птаха.

73,1. Грецька назва міфічного птаха «фойнікс» підкреслювала, як його основну ознаку червоний колір, тобто колір вогню («вогняний птах» — казкова «жар-птиця»). В єгиптян він називався (приблизно) «Бенну». Його зображували схожим на чаплю. Він був символом сонця на сході і відродження життя. Згідно з іншою версією міфа, фенікс, прилетівши в єгипетський Геліополь (Он), місто сонячного бога Ре, згорав там на жертовнику, а потім знову народжувався з свого попелу. Ця версія дістала широкий розголос.

73,2. У іншому переказі називаються не 500 років, а 1461 р., тобто «сотичний» (від назви Сотіс — зірки Сіріус) період єгипетського літочислення.

73,3. Єгипетський Фенікс (Бенну) не мав такого барвистого оперення, як описує Геродот.

73,4. Аравія — країна арабів — виступає в міфі як країна, де сходить сонце, країна світанку.

74,1. Ідеться про рогатих гадюк, які всупереч Геродотові могли бути отруйними для людей. Очевидно, їх вважали священними тваринами у Фівах і бальзамували.

75,1. Тут ідеться не про єгипетське місто в Дельті (розд. 59, 63), а про якесь інше, можливо, десь поблизу сучасного Суецького каналу.

75,2. Крилаті змії згадуються і в кн. III, розд. 107, які охороняють дерева з ароматною смолою. Зрозуміло, що крилатих змій нема в природі і тут переказується якийсь міф. Навряд чи Геродот під крилатими зміями розумів сарану.

75,3. Не виключається, що крупні птахи, такі, як африканські марабу або «секретарі» (гадюкоїди-серпентарії) можуть годуватися зміями, проте священні ібіси за свідченням сучасних орнітологів годуються дрібними річковими тваринами, але не зміями. Є ще один вид ібісів — червоний ібіс, але він не живе в Африці.

76,1. Чорних ібісів, про яких пише Геродот, очевидно, не було в Єгипті і взагалі в природі.

77,1. Тут Геродот знову підкреслює свою високу думку про єгиптян, називаючи їх наймудрішим народом на світі і найбільш здоровим за всіх після лівійців (IV, розд. 187).

77,2. Не можна сказати, наскільки точно Геродот передав єгипетську назву хлібу з полби.

77,3. Під ячмінним вином тут розуміється пиво. Про виноград у Єгипті Геродотова відомість, очевидно, не відповідала дійсності.

78,1. Тут ідеться про широко відоме «memento mori» («пам'ятай про смерть»).

79,1. Геродот порівнює грецький міф про юного Ліна з єгипетським гімном («трено-

сом») на смерть Осіріса. Імені Манерос не існувало в Єгипті. Звичайно, там існували також інші релігійні гімни.

81,1. Орфіки — послідовники орфізму — релігійного вчення, поширеного в Греції. Деякі погляди орфіків нагадували єгипетські релігійні ідеї, як, напр., ідею переселення душ (метемпсихоз). Зауваження про шерстяний (вовняний) одяг відповідало дійсності.

81,2. Згідно з давнім переказом Піфагор відвідав Єгипет і навчився там єгипетських звичаїв. Наскільки ритуали орфічних та вакхічних культів схожі були на єгипетські, важко судити, але вакхічні ритуали, або ритуали культу Діоніса, без сумніву, не походили з Єгипту.

82,1. Це зауваження Геродота відповідало дійсності. В давній Греції не було такого звичаю і лише в епоху римського панування було від халдейських астрологів запозичено назви днів тижня: день Сонця, день Місяця, день Марса, день Меркурія, день Юпітера, день Венери, день Сатурна. Назви місяців року в давніх греків походили в різних містах від назв місцевих свят.

82,2. Тут ідеться про так звані гороскопи, які в Єгипті складали так, як і в Месопотамії.

82,3. Тексти з записами незвичайних явищ у природі не збереглися до нашого часу, але вони могли існувати в Єгипті, як вони існували в Месопотамії.

83,1. Справді, в давньому Єгипті не було таких пророчиць, як дельфійська Піфія.

84,1. Медицина досягла в давньому Єгипті значного розвитку. В папірусних текстах є відомості про різні ліки та хірургічні операції. Як і в давній Греції, в єгипетській медицині сполучалися елементи практичних досвідів та магічних забобонів.

85,1. Єгипетський звичай бальзамування померлих (як людей, так і тварин) зв'язаний із ідеєю про існування душі (згідно з віруванням єгиптян, кожна людина мала в собі три душі — КА, БА, ХУ), яка могла існувати, якщо тіло покійника зберігалося цілим. Геродот виявляє добру обізнаність з процедурою бальзамування і виготовлення мумій, хоч і не згадує про «книгу мертвих», яку клали в саркофаги.

86,1. Тут Геродот знову уникає називати ім'я владаря царства мертвих Усіре (Осіріса).

86,2. Ідеться про обсидіан, або так зване вулканічне скло, з якого виготовлювалися різальні знаряддя.

86,3. Нутрощі померлого клали в чотири так звані канопічні посудини, і залишали їх поряд із саркофагом, в якому лежала мумія.

86,4. У Геродота «літрон» означає селітру.

86,5. «Коммі» — очевидно, єгипетське слово для означення смоли якогось дерева, можливо, акації.

86,6. Мумії багатих і знатних покійників, покладені в саркофаги, поміщалися в склепи, видовбані в схилах горбів або в скелях.

87,1. Єгиптологи пояснюють, що тут не йдеться про кедр (у Єгипті дуже дорогоцінний матеріал), а про певний різновид яловця. Робили так, щоб запобігти розкладу, поки діяла селітра.

88,1. «Сюрмая» — сік якоїсь єгипетської рослини, що мав проносну дію.

91,1. Хемміс (сучасна назва Ахмім, давньоєгипетська Шмін), місто в горішньому Єгипті з храмом бога Міна, якого греки ототожнювали з своїм Паном і через це і місто називали ще Панополіс. Згадане тут місто Неаполіс, можливо, було на місці пізнішої Птолемаіди, недалеко від Хемміса.

91,2. Ототожнення місцевого бога з грецьким Персеєм, можливо, базується на якомусь титулі цього Міна, що його вимова нагадувала ім'я Персея. В грецькій міфології аргоський герой Персей був із боку своєї матері Данаї пов'язаний із Єгиптом.

Лінкей, один із синів Єгипта, був прадідом Данаї, матері Персея.

91,3. Так, як слід ноги Персея показували в єгипетському Шміні, на березі ріки Тірас (Дністер) показували слід Геракла (IV, 82). За уявленням давніх греків їхні міфічні предки мали бути велетнями.

91,4. Ні в Шміні, ні в інших містах Єгипту не було «Гімнічних агонів», але на честь бога Міна на його святі професійні акробати виконували різні вправи.

91,5. Сполучення між Єгиптом і Крітом та островами Егейського моря є історичним фактом, але про переселення єгиптян до Греції нічого певного не відомо.

92,1. Хоча моногамія, як зазначає Геродот, була загальним правилом у давньому Єгипті, але фараони та знатні вельможі могли мати багато жінок.

92,2. Священна рослина єгиптян білий лотос (Nymphaea lotus) була також їстівною рослиною. В «Одіссеї» ішлося про іншу рослину, з такою назвою. Крім того, єгипетська водяна рослина відрізнялася від кіренського лотосу. Плоди єгипетського лотосу викорис-

товували як поживу всі єгиптяни, за винятком жерців. Із цих плодів виготовляли хліб. Лотос був символом створення світу з води. Його зображення прикрашали архітектурні споруди.

92,3. Лише молоді пагони папірусу були їстівні. З стеблин папірусу виготовлювали вітрила, човни, кодоли, одяг, взуття, папір для письма. Давні греки імпортували папірус із міста Біблос (Гебал) у Сірії і тому однією з його назв була назва цього міста. Грецькі слова біблос, бібліон означали «книга». Звідси наша назва Біблія (священні книги іудеїв та християн).

93,1. Річкові риби, справді, перепливають із рік у море і повертаються в ріки. Інші Геродотові відомості не відповідають дійсності.

93,2. Відомість про те, що мільча риб виводиться з торішньої ікри, звичайно, є хибною.

94,1. «Сіллікюпріон» — рицина, з якої виготовлюється рицинова або касторова олія.

95,1. Геродот правильно зауважує про засоби захисту від комарів. Комарі не можуть летати високо, а густа сітка також надійний захист від них, бо вони неспроможні пролізти крізь дрібні чарунки.

96,1. Зацікавленість Геродота щодо різних типів суден і взагалі до судноплавства мабуть пов'язана з його торговельною діяльністю, що забезпечувала йому можливість подорожувати. Особливістю єгипетських суден було те, що для їхнього спорудження використовували короткі деревини. Отже, вони не мали таких кістяків, як грецькі та фінікійські кораблі, призначені для мореплавства.

96,2. Єдиним будівельним деревом у Єгипті була акація (Mimosa nilotica).

96,3. Тут мається на увазі таке мурування, коли стикування одного ряду цеглин не збігається із стикуванням іншого ряду (рос. термін «кладка внахлест»).

96,4. Поперечки мали закріплювати боки судна і бути разом із тим його палубою.

96,5. Велике весло використовувалося як кермо.

96,6. Треба зауважити, що в Єгипті навряд чи можна було знайти такий стовбур акації, щоб із нього зробити щоглу.

96,7. Призначенням цього своєрідного пристрою, сплетеного з очерету, було скеровувати судно за прямою лінією, щоб воно не збочувалося течією. Це було важливо, бо судно і течія посувалися з однаковою швидкістю.

96,8. Камінь був примітивною формою якорів та кітвиць. Він гальмував швидкість суден і уможливлював керування ними.

96,9. Єгипетське слово «баріс» для означення річкового судна було запозичено греками і від нього пізніше утворені такі слова, як барка і баржа.

97,1. Навкратіс — значне торговельне місто Долішнього Єгипту, при Навкратійському або Больбітійському гирлі Нілу, засноване мілетянами близько 550 р. до н. е., в якому грекам дозволено було жити і торгувати. Місцеположення інших названих тут міст не встановлено.

98,1. Отже, ім'я Архандрос належить грецькій міфології, а не історії. Можливо, тут заміна якоїсь єгипетської назви трохи схожим на неї грецьким ім'ям.

99,1. Геродот розділяє історію Єгипту на дві частини. До розділу 147 ідеться про історію, як її переказували йому самі єгиптяни, а далі йдеться про історію, почерпнуту з різних джерел того часу, коли фараон Псамметіх I (664—610 до н. е.) відкрив Єгипет для греків. Геродотові відомості про єгипетських фараонів до правління ефіопів (XXV династія, 715—664 до н. е.) запозичені з двох джерел. Із першого джерела походять розповіді про царицю Нітокріду (VI династія, 2423—2263 до н. е.) і про фараонів XII династії (2000—1785 до н. е.) Сесостріса (Сенусерт III) і Мойріса (Аменемхет III). Друге джерело — це народні перекази про Рампсініта (Фараон XX дин. 1200—1085, Рамсеса III) і фараонах IV династії (2723—2563 до н. е. Хеопса (Хуфу), Хефрена (Хафра) і Мікеріна (Менкаура), будівниках великих пірамід у Гізе. Геродотова хронологія не відповідає списку Манетона і даним інших джерел.

99,2. Мін (або Менес, єгип. Аха) — перший фараон першої династії (початок її близько 3000 тис. років до н. е.) — об'єднав Долішній Єгипет із Горішнім.

99,3. На півночі від Фів (Не) у напрямі до Абідоса (Ібт) Ніл у своїй течії відхиляється на захід, але це єдине його відхилення від напряму з півдня на північ. Повідомлення про вигин Нілу не підтверджується якимись іншими повідомленнями чи сучасними даними.

99,4. Тепер такого озера не існує. Можливо, Геродот побував у Єгипті під час поводі і затоплені Нілом долини вважав за озера.

99,5. Святилище Гефеста, тобто храм бога Птаха, в якому Геродот одержав відомості про історію Єгипту.

100,1. Під книгою Геродот розуміє храмовий архів папірусів із списками фараонів та їхніх діянь. Про ці списки згадує Діодор Сіцілійський (близько 60—30-х рр. до н. е.). Їх використав Манетон, єгипетський жрець (III ст. до н. е.), який розподілив фараонів, починаючи від Міна і до перського панування в Єгипті на 30 династій.

100,2. Нітокрідою Геродот називає єгипетську царицю VI дин. (2423—2263 до н. е.), співправительку фараона Мен-Ка-Ре, Нетікерті. Так само називається і дружина вавілонського царя Навуходоносора II (605—562 до н. е., кн. I, розд. 185—186).

101,1. Тут Геродот має на увазі фараона XII дин. (2000—1785 до н. е.) Аменемхета III. Він називає його Мойрідом від назви озера Мойріс, можливо, щоб відрізнити його від інших фараонів цієї династії з таким самим іменем.

101,2. Пілоном в архітектурі називається брама між двох башт у формі зрізаної піраміди. За пілоном був двір із колонадою. Пілон разом із унутрішнім двором складав пропілеї. Геродот у цьому мемфіському святилищі нараховує чотири таких споруди.

102,1. Важко з певністю визначити, якого фараона греки називали Сесострісом. Діодор ототожнює його з Рамсесом II, фараоном XIX династії (1314—1200 до н. е.). Інші історики під цим ім'ям розуміють Сенусерта III, фараона XII династії. Із його ім'ям пов'язували діяння фараона Тутмоса III і згаданого Рамсеса II і з цього утворився міф. Г. Масперо вважав, що ім'я Сесостріс якось пов'язане з титулом Рамсеса II.

102,2. Повідомлення Страбона про те, що цей фараон нібито доплив до протоки Бабель-Мандеб, очевидно, не заслуговує на довіру.

102,3. Повідомлення Страбона та Діодора про походи і завоювання цього фараона не відповідають дійсності. З усіх єгипетських фараонів лише один Аменхотеп II, фараон XVIII династії (1580—1314 до н. е.), вийшовши за межі Єгипту, перетяв на сході ріку Євфрат.

102,4. Справді, на знак своїх завоювань фараони ставили обеліски, але на них, звичайно, не могло бути згаданого тут зображення.

103,1. Похід у Колхіду єгипетського фараона — це звичайно, неправдоподібна вигадка з метою пов'язати якось колхів із єгиптянами всупереч історичній дійсності.

104,1. Справді, давні єгиптяни зазнавали дії інтенсивного сонячного випромінювання і мали колір шкіри темніший від греків, але не такий чорний, як чорношкірі народи Африки. Давні мешканці Колхіди, як і їхні нащадки, сучасні грузини, не могли бути чорношкірими. Про обряд обрізання в народів Закавказзя з інших джерел нічого не відомо.

104,2. Геродот не відрізняв іудеїв від інших народів Палестини і Сірії, як, напр., філістимлян, які не мали обряду обрізання. Назва «сірійці» в нього не має теперішнього значення. Навряд чи з певністю можна встановити, кого він має на увазі, кажучи про сірійців Малої Азії.

105,1. Можливо, що «сардонічним» колхідський льон називався не тому, що він був пов'язаний із островом Сардінією, а тому, що греки в такій формі сприйняли якусь місцеву назву льону.

106,1. Поблизу м. Берюттос (сучасний Бейрут) є вирізьблені на скелі написи фараона Рамсеса II, в яких він повідомляє про свої переможні походи.

106,2. Вирізьблені на скелі рельєфи поблизу шляху з Смірни в Сарди зображують якогось хетського владаря з луком та списом. Це зображення міг побачити на власні очі Геродот. Напис над рельєфом пошкоджено і його не можна прочитати.

106,3. Статуєю Мемнона, сина богині світанку Еос, який прийшов із Ефіопії на допомогу троянцям, греки називали одну з своїх колосальних фігур, споруджених фараоном XVIII династії Аменхотепом III. Пошкоджена землетрусом так, що верхня частина її впала на землю, вона видавала на світанку звук, що його стали вважати привітанням Мемнона його матері Еос.

107,1. Ця розповідь про Сесостріса та його брата не має історичної основи. Можливо, вона є якимсь відгуком міфа про Осіріса (Усіре) та Сета (Сетха).

108,1. Використання військовополонених для всяких державних робіт є історичним фактом.

108,2. Зрошувальні канали не були винаходом якогось одного фараона. Вони мали виключне значення для всього Єгипту. Те, що, на думку Геродота, було причиною, насправді було наслідком: міста будували біля каналів, а не канали копали для міст.

108,3. Коні та колесниці з'являються в Єгипті вже за часів XVIII династії (1580 — 1314 до н. е.) внаслідок контактів Єгипту з Передньою Азією.

109,1. Вся земля в Єгипті, за винятком ділянок, належних жерцям і воїнам, була власністю фараона і селяни виплачували йому п'яту частину своїх урожаїв. Отже, цілком

можливо, що встановлення податків саме Рамсесом II було історичним фактом, бо завоювальні походи фараонів вимагали багато грошових засобів.

109,2. Греки вважали геометрію винаходом єгиптян, оскільки поводі Нілу знищували межі окремих полів і треба було їх поновлювати землемірам, тобто геометрам. Проте геометрія стала наукою лише в Греції, а в Єгипті вона мала суто практичне застосування.

109,3. Вісь, що її згадує Геродот, використовувалася для виміру часу. Її встановлювали в центрі порожнистої півкулі з накресленими в ній поділами на години. Ця півкуля була немовби небесним склепінням. На ці поділи кидав тінь так званий гномон, прямовисно закріплений на закраїні півкулі. Тінь гномону показувала години дня і доби року.

Час від сходу сонця до його заходу було поділено на 12 частин, величина яких змінювалася відповідно до діб року. Є припущення, що Геродот вісь і гномон уважав за різні знаряддя.

110,1. Не лише цей фараон, а й інші виступали в походи проти Ефіопії, тобто Нубії.

110,2. Поблизу Мемфіса є дві колосальні статуї Рамсеса II заввишки до 13 *м*.

110,3. Це повідомлення не має, очевидно, історичної основи.

111,1. В даному разі «Ферос» — це грецька передача титулу «фараон», а не власне ім'я.

111,2. Про висоту нільської поводі сказано в розд. 13.

111,3. Звичайно, такого міста не існувало, а розповідь про жінок є відгуком на поширене в давньому Єгипті негативне ставлення до них.

111,4. Обеліск у Геліополі (Он) має заввишки до 22 *м*, але більша частина його засипана землею. Його поставив фараон XII династії Сенусерт I.

112,1. Можливо, якийсь єгипетський титул дав привід для зближення його з грецьким міфічним ім'ям Протей. Є припущення, що фінікійське божество Дагон, яке зображувалося як напівлюдина і напівриба, було ототожнено греками з їхнім морським божеством Протеєм.

112,2. Гадана священна округа Протея — Дагона поблизу Мемфіса була виявлена археологами.

112,3. Іноземною Афродітою тут названа фінікійська Астарта на відміну від єгипетської Афродіти (Хатхор). Можливо, Геродот ототожнив її з Єленою.

113,1. Александр, тобто син троянського царя Пріама Паріс. Існує дуже багато версій міфа про викрадення Єлени. Схожа на Геродотову версію була версія Гекатея.

113,2. Цілком можливо, що Геродот побував на тому місці (місцевого бога Хершефа ототожнювали з Гераклом), але в давньому Єгипті не існувало таких святилищ, як у Греції, які правили б за притулки для тих, що потребували захисту.

113,3. Так само і в «Одіссеї» (IV, 228) єгипетський цар, сучасник Менелая, називається Тонос.

116,1. Це вірші з «Іліади» (VI, 289—212) але за розподілом цього епосу на 24 рапсодії відповідно до 24 літер грецького алфавіту, зробленого александрійськими філологами в III ст. до н. е., «Подвигом Діомеда» називається V рапсодія. Отже, за часів Геродота ще не було такого поділу.

116,2. Це вірші з IV пісні «Одіссеї» (227—230 і 351—352). Існує гіпотеза, що їх було заведено не Геродотом, а його видавцями.

117,1. За Геродотом «Кіпрії» не були твором Гомера і це правильно, оскільки за давніми свідченнями автором «Кіпрій» називали одного з так званих кікліків, тобто авторів епічних творів троянського циклу міфів, кіпріота Стасіна. «Кіпрії» не збереглися до нашого часу, але відомо, що вони починалися з весілля Пелея і Фетіди, батьків Ахіллеса, і закінчувалися тим, із чого починається «Іліада».

118,1. Варто зауважити згадку про викрадені скарби Менелая як спробу раціоналістичного тлумачення міфа про викрадення Єлени Парісом.

119,1. У версії про злочин Менелая, можливо, є відголос давніх зіткнень єгиптян із «народами моря», як їх називали єгиптяни. Так, як у міфі про принесення в жертву Артеміді дочки Агамемнона Іфігенії, тут ідеться про уласкавлення божества з метою діждатися ходового вітру.

119,2. В Лівії було Менелаєве озеро (IV, 169).

120,1. Геродот, як і Фукідід, скептично ставилися до поетів. Поетів, як вигадників, не допускав у свою ідеальну державу Платон.

120,2. Геродот беззастережно вірив у божественну справедливість.

121,1. Ім'я Рампсініт виникло на основі тронних імен фараонів XIX та XX династій: Рамсес (Ра-мосе), яких було з цим ім'ям 13. Найславніший із них був Рамсес II і, очевидно, навколо його особи склалися різні легенди та казки. Одна з них, яку переказав Геродот про

спритного злодія і царські скарби, належить до так званих мандрівних сюжетів. Англійський історик і фольклорист Джеймз Фрейзер (1854—1941) у своїй книзі «Золота гілка» відзначив 28 таких казок у різних народів світу.

121,2. В давньому Єгипті розрізнювали три доби року: повідь, достигання зернових культур і збирання врожаю.

121,3. Подібні до описаної скарбниці-крипти (видовбані в скелі сховища) в Дендерах замикалися рухомими кам'яними брилами.

122,1. Не лише давні індійці захоплювалися азартною грою в кістки («кубики»), але також і єгиптяни.

122,2. Тут під Деметрою розуміється Ісіда як дружина владаря підземного царства мертвих Осіріса.

122,3. Невідомо, про яке свято тут ідеться та про яке святилище.

122,4. На єгипетських пам'ятниках вхід до підземного світу охороняють двоє шакалів. Шакал, якого інколи ототожнювали з вовком, а інколи з собакою, був священною твариною бога Анубіса (Ануп), причетного до світу померлих.

123,1. Деметрою і Діонісом Геродот називає єгипетських богів Ісіду (Ісе) і Осіріса (Усіре). Вірування в переселення душ (метемпсихоз) імовірно не було властиве єгиптянам. Є припущення, що Геродот не відрізняв вірування в переселення душ від вірування в безсмертя душі, яке було притаманне єгиптянам.

123,2. Тут ідеться спершу про піфагорейців та орфіків, а потім про Емпедокла, грецького філософа (прибл. 493—433 до н. е.), автора твору «Про природу», з якого зберігся лише один уривок.

124,1. Хеопс — це грецька передача єгипетського імені Хуфу, фараона IV династії (2723—2563 до н. е.). До неї належали також Хефрен (Хафра) і Мікерін (Менкаура). Їхні піраміди стоять у Гізе поблизу сучасного Каїра. Тут навряд чи можна встановити, хто винуватий у цій хронологічній плутанині, чи жерці, які інформували Геродота, чи сам Геродот, котрий їх не зрозумів. Коли Геродот повідомляє, що після Рампсініта, тобто Рамсеса II, або якогось іншого фараона XX династії із цим ім'ям, царювали будівники великих пірамід фараони IV династії, то в цьому виявляється цілковите незнання історичних фактів.

124,2. Те, що розповідається про нечестивість Хеопса, не узгоджується з історичними фактами, оскільки цей фараон будував храми і, очевидно, шанував богів. Хоча справжнім будівельникам пірамід за часів IV династії навряд чи жилося дуже добре, розповідь про виключну жорстокість Хеопса, очевидно, належить до казкового циклу.

124,3. Є припущення, що ці три місяці треба розуміти, як три місяці нільської повені. В каменярнях робота тривала цілий рік, але перевезення каміння відбувалося, коли закінчувалися жнива.

124,4. Ясно, що Геродот не заходив усередину пірамід. Сполучення підземних приміщень пірамід із Нілом було неможливим через те, що ці приміщення були на 12 *м* вищі від поверхні нільської води. Проте в Хауарі, поблизу Фаюмського оазису, є піраміди, до середини яких досягають підземні води.

125,1. Коли будували піраміди, то вони спочатку мали східчасту, або уступчасту форму, а потім обличковували поверхню кам'яними призмами так, що вона ставала рівною. Згодом, як це було з пірамідами в Гізе, ці обличкувальні камені порозкрадали і поверхня пірамід знову стала уступчастою.

125,2. Це Геродотове зауваження не означає, що він не робив собі нотаток, а цілком покладався на свою пам'ять. Щодо напису, то французький єгиптолог Гастон Масперо висловив думку, що цей напис вирізьбив якийсь єгиптянин як прохання богові, щоб той дав йому бажані блага, а Геродотів тлумач через свою необізнаність перекрутив зміст напису.

126,1. Справді, одна з малих пірамід біля сфінкса і великої піраміди належала дочці Хеопса. Все інше, про що тут розповідається,— вигадки мемфіських казкарів.

127,1. Хефрен (Хафра) — другий спадкоємець Хеопса. Його піраміда трохи більша, ніж визначив Геродот. Звичайно, зовсім неймовірно, ніби після фараона, який царював 50 років, став царювати його брат упродовж 56 років. Після Хеопса (Хуфу) був фараоном Джедефра і не виключається, що його братом був Хефрен. Взагалі повідомлення Геродота не можуть бути використані для вивчення історії давнього Єгипту.

127,2. Ефіопський камінь, тобто червоний граніт Сієни (сучасного Ассуана).

128,1. Можливо, це оповідання про нещастя єгиптян є якимсь відлунням панування так званих гіксосів у Єгипті (1785—1580 до н. е.), які захопили Долішній Єгипет і пригноблювали єгиптян. Можна припустити, що спогади про це панування якось пов'язалися

в народних переказах із фараонами — будівниками великих пірамід. Чи було в тих переказах щось про пастуха Філітія, чи це вигадка грецьких інформаторів Геродота, навряд чи можна встановити.

129,1. Невідомо, чи справді Мікерін був сином Хеопса. Після Хеопса фараонами були Джедефра і Хефрен (Хафра), а вже після них Мікерін (Менкаура). Звичайно, Мікерін не відкрив храми, бо вони не були закриті.

129,2. Домовин, або саркофагів, у формі корови в Єгипті не існувало. Корова була священною твариною богині Хатхор в Іун-танечерт («місті богині», сучасні Дендери), а також інших богинь, серед яких була Ісіда (Ісе). Жінка фараона після смерті ставала Ісідою, а фараон після смерті ставав Осірісом (Усіре), владарем країни мертвих.

130,1. Місто Долішнього Єгипту Саїс не було містом фараона IV династії Мікеріна. З цим містом були пов'язані XXIV, XXVI, XXVIII династії. Отже, і в даному разі виявляється або якесь непорозуміння, або необізнаність інформаторів Геродота в історії Єгипту.

130,2. В Саїсі, звичайно, могло бути якесь дерев'яне зображення священної корови, але воно не могло бути труною і не мало жодного стосунку з фараоном Мікеріном та його дочкою.

130,3. Такий вислів є характерним для критичного ставлення Геродота до деяких одержуваних ним повідомлень.

131,1. Розповідь про жорстоке покарання служниць можливо пов'язана з тим, що дерев'яні єгипетські статуї було зроблено не з суцільного стовбура, а з окремих кусків дерева і з бігом часу вони могли розпадатися, зокрема втрачати руки. Невідомо, чому ця розповідь про кровозмішення пов'язалася з ім'ям саме Мікеріна.

132,1. Тут Геродот ще раз уникає наводити ім'я Осіріса. Під час свята в Саїсі переносили з місця на місце зображення корови для відзначення блукань Ісіди, яка розшукувала частини тіла Осіріса.

133,1. Про світильники на святі Осіріса вже йшлося в р. 62.

133,2. Таке саме оповідання про перетворення ночей на дні пов'язане з фараоном XXIV династії (730—715) Бокхорісом (Бекенранф). В обох випадках ідеться про казковий сюжет.

133,3. Болота Дельти були улюбленим місцем полювання для фараонів. Саркофаг із мумією Мікеріна було знайдено в його піраміді і перенесено до Британського музею в Лондоні.

134,1. Родопіда (Родопіс) була історичною особою. Проте розповідь про неї є грецькою вигадкою і її піраміди, звичайно, не існувало.

134,2. За одним із переказів Крез послав Есопа з Сардів до Дельфів, щоб той дав кожному мешканцеві чотири міни, але Есоп відіслав гроші назад у Сарди. Тоді дельфійці розсердилися на Есопа і засудили його на смерть за блюзнірство. За несправедливий вирок на них напала дивна хвороба. Щоб позбутися її, вони мусили власкавити божество, заплативши відшкодування Іадмонові. Цей переказ, імовірно, був невідомий Геродотові.

135,1. Геродот пише про це, як самовидець, оскільки він був «своєю людиною» в Дельфах і його розповідь базується на повідомленні дельфійських жерців. Жертовник хіосців було знайдено там під час розкопок.

135,2. До впровадження карбованих монет у Лідії такими залізними рожнами користувалися замість грошей.

135,3. Цей Харакс був виноторговцем. В одному з своїх віршів Сапфо згадує про нього, але не в зв'язку з Родопідою.

136,1. Після Мікеріна царювали фараони IV династії, серед яких був Шепсескаф, котрого Геродот називає Асіхісом. Це міг бути також і Себеккара.

136,2. Не ясно, про яку цегляну піраміду тут ідеться. Цегляні піраміди є поблизу озера Мойріс, де сучасне місто Дашур, на півдні від великих пірамід у Гізе. Фараона Шепсескафа було поховано в цегляній мастабі, тобто гробниці в формі зрізаної піраміди з прямокутною основою.

137,1. У розділах 137—141 викладається перекручена історія Єгипту часів ассірійського панування (715—664 до н. е.), коли в Горішньому Єгипті були ефіопські фараони, а в Долішньому єгипетські фараони, підпорядковані ассірійцям.

Геродот обмежив XXV династію лише одним фараоном, але насправді їх було п'ятеро. Останнього з них прогнав ассірійський цар Асархаддон (680—669 до н. е.). З усіх ефіопських правителів тут згадується лише Сабакос, тобто Шабака.

137,2. Ця Геродотова розповідь базується на двох фактах, а саме що на Сході ув'язнення не було покаранням, а злочинець ставав рабом міста або держави і, по-друге, що

міста будувалися на порівняно вищому рівні, ніж їхні околиці. Цегляні будинки легко руйнувалися, а їхні руїни використовувалися як підвалини для нових будинків.

138,1. Цей храм було розкопано, але його було настільки зруйновано, що не можна було перевірити опис Геродота. Проте можна сказати з певністю, що Геродот бачив його на власні очі.

138,2. Гермесом греки називали єгипетського бога Тота (Тховт), який був пов'язаний із культом Осіріса. Як грецький Гермес, він супроводжував душі померлих до підземної країни мертвих, де царем був Осіріс.

139,1. Шабака (Сабакос) був першим, а не останнім фараоном XXV династії.

140,1. Наведене тут число 700 суперечить іншим даним. Анісіс — невідомий із інших джерел правитель у Дельті (можливо, близько 715 до н. е., тобто з кінця XXIV династії 730—715 до н. е.), коли був фараоном Бокенранф. За Геродотом він правив після фараонів IV династії (2563 до н. е.), хоча невдовзі після цього фараоном став Псамметіх I (664—610 до н. е.). Аміртей (Амюртайос), належний до XXVIII династії (404—399 до н. е.), виступив разом із Інаром проти персів. Отже, 700 років — вигадане число. Геродот, очевидно, поєднав два різних перекази, не помітивши, що вони суперечать один одному.

140,2. Острів Ельбо не згадується ніде в інших джерелах і його місцеположення невідоме.

141,1. Фараон Сетон не згадується в інших джерелах. Можливо, тут ідеться не про власне ім'я, а про титул якогось жерця.

141,2. Арабів ассірійський цар Сінаххеріб (704—681 до н. е.) і пізніше Камбіс (III, 5) використовували як проводирів через пустелю в походах, на Єгипет.

141,3. Тут, очевидно, йдеться не просто про гризунів, а про епідемію, яка вразила військо. Миші вважалися не лише носіями, але й символами всякої пошесті. Бог Аполлон був не тільки винищувачем дрібних гризунів, але і тим, хто надсилав пошесть, про що йдеться напочатку «Іліади» (його епіклеза Смінтеус «Мишачий»).

141,4. Ідеться про статую єгипетського бога Хора (Гора); серед тварин, пов'язаних із ним, були також миші, бо як сонячний бог сокіл або яструб він був винищувачем мишей. Це дало привід грекам ототожнити його з Аполлоном.

141,5. Написів такого змісту і такої форми не було в давньому Єгипті.

142,1. У розділах 142—146 Геродот ухиляється від основної теми, а далі в нього ідеться про XXVI династію (664—525 до н. е.). Щодо Єгипту та його мешканців він додержується таких думок: єгиптяни найдавніші люди на землі, греки запозичили своїх богів у єгиптян і греки неправильно гадають, ніби боги — це обожнені люди.

142,2. Перший цар Єгипту Мін, після нього нібито було до Мойріда, тобто Аменемхета III, фараона XII династії (2000—1785 до н. е.) і після нього ще 10 царів, про яких згадує Геродот.

142,3. Якщо сторіччя складається з трьох поколінь, то 341 покоління становлять приблизно 11 366 років.

142,4. Чотири рази змінювало свій шлях, тобто двічі сходило на заході та двічі поверталося на свій звичайний шлях їх сходу на захід.

143,1. Із цього розділу ясно, що Геродот використав книгу логографа Гекатея Мілетського «Подорожі навколо світу», хоча і ставився до нього з певною зневагою.

143,2. Геродот лише побіжно згадує про величезні споруди у Фівах. Очевидно, він не бачив гігантську залу з 140 колонами (там, де сучасний Карнак). Давні Фіви були розташовані на обох берегах Нілу. Їхня частина, де були святилища, називається «Іпет», звідки коптська назва «Тапе», а з неї грецька — «Тебай» (Фіви). Можна зробити висновок, що Геродот не був у Фівах.

143,3. Багатьом жерцям було дозволено ставити свої статуї в святилищах, але, звичайно, не всім поспіль. Тут Геродот поквапився зробити узагальнення.

143,4. «Пі-Роме» в давньоєгипетській мові означало просто «людина», а не «добра і гарна людина» (гр. «калоскагатос»).

144,1. Статуї зображували людей, тобто смертних, а не безсмертних богів.

144,2. Хор (Гор) як бог світла (відповідно — сонця) ототожнювався греками з Аполлоном (Фойбос-Феб).

144,3. Бога Сетха (Сета), ворога і вбивцю Осіріса (Усіре) первісно шанували в місті Долішнього Єгипту, яке греки назвали Оксірінхом. Він був ототожнений греками з Тіфоном або Тіфоеєм, ворогом олімпійських богів. Тут Геродот навів ім'я Осіріс, хоч в інших місцях уникав наводити його.

145,1. Геродот поділяє єгипетських богів на три ієрархічні категорії. Перша в нього

і найдавніша складається з 8 богів, друга — з 12 богів, які народилися від цих 8, і, нарешті, третя з невідомого числа богів — нащадків 12. В розд. 42 він каже, що лише Осіріс та Ісіда шанувалися в усьому Єгипті, що було правильно для його часу. Цих єгипетських богів він уважає за найдавніших царів Єгипту до царювання Міна, першого фараона з людей. Про єгипетську релігію він одержав відомості від жерців бога Птаха в Мемфісі, на яких він постійно посилається. Проте можна сумніватися в тому, наскільки точно він переказує те, що там чув. Відомо, що єгиптяни поділяли своїх богів на три дев'ятки (еннеади). Перша з них була головною і до неї всупереч Геродотові належав Осіріс. Твердження про те, що боги були першими безсмертними царями Єгипту, не суперечить єгипетським віруванням.

145,2. Поряд із тим, що розповідається в «Одиссеї» про цноту Пенелопи, існували інші міфи, в яких Пенелопа не була бездоганною дружиною Одиссея, але порушувала подружню вірність. Геродот має на увазі версію, згідно з якою Пенелопа народила бога Пана від Гермеса. Греки ототожнювали свого Пана з єгипетським богом Міном.

146,1. У розд. 46 ідеться про те, що єгипетський бог Мендес відповідає грецькому Панові і що Мелампод переніс культ Діоніса з Єгипту до Греції (розд. 49).

146,2. За Геродотом походження Геракла, з одного боку, та Пана і Діоніса — з іншого, не однакове. Геракл, син Амфітріона і Алкмени, був спершу смертним, а потім став безсмертним напівбогом, але Пан і Діоніс завжди були богами. Цих богів греки запозичили в єгиптян і заведення їхнього культу стало в Греції часом їхнього народження.

146,3. Далі в кн. III 111 розд. Геродот повідомляє, що кориця (цинамон) за словами арабів вирощується в тій країні, де народився Діоніс.

147,1. Після ефіопського панування (XXV династія 715—664) влада перейшла до фараонів XXVI династії. Про поділ Єгипту на 12 частин (додекархія) нема свідчень в історичних джерелах. Відомі імена 5 фараонів цієї династії. Про фараона Нехо розповідається в розд. 152.

148,1. Словом «Лабіринт» (Лабюрінтос) греки називали палац правителів Кріту в Кноссі. В міфі про Тесея і Аріадну кноський лабіринт є житлом чудовиська Мінотавра. Геродот досить докладно описує так званий єгипетський лабіринт поблизу озера Мойріс (єгип. Ма-Ур) і оазису Фаюм (єгип. Па-іума), побудований фараоном XII династії (2000—1785 до н. е.) Аменемхетом III. Цей лабіринт був заупокійним храмом цього фараона і складався з основного святилища і багатьох пізніших маленьких прибудов фараонів XXVI династії, які Геродот уважав за основну будову. Він також помилково приписує будівництво лабіринту 12 царям, а не фараонові XII династії. Згодом лабіринт став не лише святилищем, а також адміністративним центром усієї країни. Кожний ном Єгипту мав у ньому свої приміщення. Тепер від лабіринту залишилися тільки підвалини будівель на досить обширній території.

148,2. Храм Артеміди в Ефісі був найбільшим із усіх давньогрецьких храмів (про нього кн. III, 60 розд.).

148,3. На основі описів Геродота і Страбона неможливо реконструювати лабіринт і опис, звичайно, був недосконалим, оскільки Геродот бачив лише частину всього комплексу.

148,4. Тут ідеться про піраміду в Хауарі.

149,1. Озеро Мойріс (тепер від нього залишилося те, що називається Біркет-ель-Урун) було природним басейном оазису Фаюм. Фараон Аменемхет III провів на ньому меліоративні роботи з тим, щоб зайва вода Нілу під час поводі збиралася в озері і використовувалася протягом решти року для зрошення єгипетських земель. Оазис Фаюм розташований у найнижчій його частині на 40 метрів нижче від рівня моря. Після того як рівень нільської долини підвищився, озеро перестало бути корисним для регулювання поводі Нілу.

149,2. Тут Геродот наводить хибні розміри. Вважається, що окружність озера була на половину менша від того розміру, який наведено в Геродота.

149,3. Геродот помиляється, кажучи, ніби озеро було штучним. Штучними можна назвати лише проведені на ньому меліоративні вдосконалення.

149,4. Не посередині, а на східному краї озера Геродот бачив озеро під час поводі, коли навколо нього розлилися води Нілу.

149,5. Там були статуї Аменемхета III заввишки до 20 *м* із постаментом.

149,6. Ідеться про канал, який тепер називається Бахр-ель-Юсуф.

149,7. Тобто під час поводі.

150,1. Можна припустити, що Геродот почув розповідь про викрадення скарбів царя Сарданапала (тобто Ашшурбанапала, 668—627 до н. е.) в Месопотамії до відвідання Єгипту.

150,2. Якщо йдеться про історичну особу, то припускається, що Сарданапал може

бути ассірійським царем Ашшурбанапалом. Оповідання про викрадення його скарбів аналогічне оповіданню про Рампсініта (р. 121).

151,1. Неминучість вироку божества — типовий міфологічний та казковий мотив: незважаючи на всі спроби уникнути божественного вироку, все відбувається так, як було сказано.

151,2. Важко встановити джерело цього переказу про мідяний шолом Псамметіха. Навряд чи в пекучому кліматі Єгипту воїни могли носити мідяні шоломи.

152,1. Тут, як і в р. 137, Геродот замість п'яти фараонів XXV ефіопської династії називає лише одного Сабакоса (Шабака).

152,2. Історичним даним суперечать дані єгипетського жерця Манетона (Манефона), який називає трьох фараонів XXVI династії до Псамметіха I (664—610 до н. е.). Фараон Нехо (610—595 до н. е.) передував Псамметіхові II (595—589 до н. е.), який був третім фараоном цієї династії.

152,3. В цьому оракулі була пряма вказівка на участь грецьких найманців у встановленні XXVI династії. З ассірійських джерел відомо, що лідійський цар Гігес (685—652 до н. е.) послав допомогу Псамметіхові, щоб той спробував визволитися від ассірійського панування.

153,1. В єгипетських будовах не було колон такої форми, як грецькі каріотиди. Геродот, очевидно, мав на увазі чотирикутні пілястри, перед якими були поставлені великі статуї Рамсеса II, як у так званому Рамессеумі — святилищі, побудованому цим фараоном. Греки називали цю будову Мемнонієм.

154,1. Через неприязні стосунки карійців і греків для них було побудовано окремі табори.

154,2. Тлумачі, або перекладачі, становили окрему касту в Єгипті (розд. 164).

154,3. Амасій (Амасіс), передостанній фараон (570—526 до н. е.) XXVI дин. як проводар ворожого іноземцям руху (розд. 163), віддалив іноземних найманців на східний кордон Єгипту, але згодом він зрозумів, що йому потрібна допомога грецьких найманців і, відкликавши їх, зробив їх своїми охоронцями.

154,4. Слово «іномовні» є в одному з найбільших написів в Абу-Сімбелі на півдні Єгипту, де було велике святилище Рамсеса II. Напис вирізьбили найманці Псамметіха II, іонійці та дорійці.

154,5. Ідеться про залишки корабелень або про деревини, по яких витягали судна на суходіл для їхнього ремонту.

155,1. Розміри тут, певна річ, перебільшено. Про інший монолітний храм ідеться в р. 175. Його наказав побудувати фараон Амасій (570—526 до н. е.). Аполлоном греки називали єгипетського бога Хора, Артемідою — богиню Бастет. Місто Буто було розташоване в західній частині Дельти. В ньому існував культ богині змії Уаджет («Зеленої»). Латоною (Лето) називали єгипетську богиню Мут, дружину бога Амона.

156,1. Існування «плавучих» островів визнавали греки, у яких священний острів Делос у центрі Кікладських островів уважався за плавучий. Єгипетське місто Хент-Мен (сучасний Ахмім) у греків називалося або Хемміс, або Панополіс, де існував культ бога Міна, у греків — Пана. Назва острова Хемміс зустрічається в формі Хембіс у Гекатея.

156,2. У греків Артеміда була сестрою Аполлона, але в єгиптян богиня Бастет (у Геродота Бубастіс) не була сестрою Хора, якого греки називали Аполлоном. Такі неточності можна пробачити Геродотові, зважаючи на надзвичайну заплутаність єгипетських релігійних уявлень.

156,3. Трагедія Есхіла, про яку згадує Геродот, не збереглася. Важко уявити, ніби Есхіл настільки перекрутив грецьку релігійну традицію, поставивши Деметру на місце Лето, матері Аполлона і Артеміди. В цьому закиді Есхілові виявляється негативне ставлення Геродота до «поетів» і в їхньому числі до драматургів.

157,1. Тут ідеться про Псамметіха I (664—610 до н. е.). Здобуття філістимлянського міста Асдод у Палестині — це історичний факт, хоч і не засвідчений у єгипетських джерелах. Навряд чи облога цього міста могла тривати 29 років. Імовірно Геродот початок облоги Асдода на 29 році царювання Псамметіха переніс на загальну тривалість облоги. Асдод греки називали Азотос.

158,1. Фараон Нехо (610—595 до н. е.) єгип. Некау, з'єднав Ніл каналом із Червоним морем. Ще до нього такий канал було прорито при фараоні Сеті (Птах мері-ен-Сеті, XIX династія 1314—1200 до н. е.), але піски пустелі засипали його. Перський цар Дарій (521—486 до н. е.) відновив цей канал і про це зберігся його напис трьома мовами. Остаточно цей канал було засипано пісками в VIII ст. н. е. вже після завоювання Єгипту арабами.

158,2. Місто Патумос називається аравійським тому, що Геродот аравійську пустелю вважав за належну до Аравії, тобто Аравійського півострова.

158,3. Сірією Геродот називає крім власне Сірії також і Палестину. Аравійською затокою в нього називається Червоне море. Червоне море в нього Перська затока Індійського океану. 1000 стадій — тут очевидне перебільшення. Так само перебільшенням є число загиблих єгиптян.

159,1. Трієри почали будувати в Корінфі від кінця VIII ст. до н. е. Тирани Корінфа, Кіпселіди, спілкувалися з фараонами XXVI династії.

159,2. Ідеться про битву при Мегіддо в Палестині (міста, біля якого відбувалися битви єгиптян із сірійцями та ізраїльтянами). Тут згадується про перемоги фараона Нехо. Не встановлено, яке місто називається Кадітіс «великим містом Сірії» (тобто Палестини).

159,3. Очевидно, ідеться про присвяту на знак вдячності карійським найманцям. Святилище Бранхідів було розграбовано персами (кн. І, р. 46) ще до народження Геродота.

160,1. Після Нехо фараоном став Псамметіх II (595—589 до н. е.), який у Геродота називається Псаммій.

160,2. Історик Діодор Сіцілійський пише, що це сталося за царюванням Амасія (570—526 до н. е.), передостаннього фараона XXVI династії. Розповідь свідчить, наскільки розвинуто було почуття безсторонності в греків на їхніх змаганнях.

161,1. Фараон Апріес (589—570 до н. е.), єгип. Уах-іб-Ра.

161,2. Після здобуття Ієрусаліма (587 до н. е.) Навуходоносором II (605—562 до н. е.) він ще обкладав фінікійське місто Тір упродовж 13 років, але без успіху. Після відступу вавілонян Апріес одержав перемогу, про яку тут згадується.

161,3. Ідеться про «Лівійський логос» (кн. IV, розд. 159), але там не наводяться подробиці.

161,4. Під захистом грецьких найманців, яких він не наважувався послати проти грецького міста.

163,1. Місто Момефіс було розташоване десь на каналі, що з'єднував західне Канобське гирло Нілу з озером Мареотідою (Мареотіс), а Марея була фортецею на західному кордоні Єгипту).

164,1. «Родами» (генеа) Геродот називає певні суспільні стани або класи, подібні до каст в Індії, в яких становище людини визначалося становищем її батьків. Проте в Єгипті не було такого строгого розмежування каст, як у давній Індії. Навіть члени однієї родини могли належати до різних станів. Щоправда, деякі професії були спадковими, як професії жерців і воїнів.

164,2. Тут не згадуються деякі інші важливі для суспільства стани, відомі грекам, як, напр., хлібороби та ремесники.

164,3. Такі назви, як каласірії та гермотібії, очевидно, мають бути єгипетського походження. Первісно каласіріями називалися війська, набрані в Нубії, але за часів Геродота первісний зміст цієї назви було вже забуто і обидві згадані назви означали піше військо.

164,4. Поділ країни на номи («провінції») належав іще до додинастичного періоду єгипетської історії і зберігався аж до часу римського панування. Цей поділ базувався на релігійних, етичних та історичних основах. У єгипетських джерелах налічується 44 номи.

165,1. Тут ідеться про ном у Дельті, а не в Горішньому Єгипті, де було місто Хемміс (Ахмім).

165,2. Кількість населення, очевидно, значно перебільшена.

166,1. З перелічених тут номів Фіванський був у Горішньому Єгипті, а всі інші в Долішньому.

167,1. Геродот цілком правильно тут підкреслює, що зневажливе ставлення до людей фізичної праці було властиве давнім народам. У Спарті всі види фізичної праці було доручено так званим періойкам і заборонено для повноправних громадян.

168,1. Про привілеї жерців було сказано в розд. 37.

168,2. Арура (тобто ділянка орної землі) мала форму квадрата, кожна сторона якого дорівнювала 52,50 *м*; Єгипетський або самоський лікоть як міра поверхні мав 0,525 *м*, а царський лікоть — 0,532,8 *м*.

168,3. Смажена пшениця була звичайною поживою давніх єгиптян.

168,4. «Арістер», або котіла, вміщували в собі 0,275 *л*.

169,1. Фараон Апріес (589—570 до н. е.) зазнав дві поразки. Після першої він ще залишався номінальним владарем, а після другої він намагався повстати проти Амасія, але був узятий у полон.

169,2. Гробниця Амасія, очевидно, була в самому палаці. Храм і палац становили одну будову.

169,3. Капітелі та стовбури єгипетських колон мали форми квітки лотосу, китиці папірусу або пальм.

170,1. Тут Геродот має на увазі Осіріса (Усіре). «Гробниці» цього бога показували в різних краях Єгипту, де нібито було знайдено частини пошматованого Сетхом тіла Осіріса. Ця множина місць поховання Осіріса пояснюється тим, що коли його культ поширився в усьому Єгипті, багато місцевих богів було ототожнено з ним.

170,2. Штучні озера, або ставки, в священних округах існували в Єгипті. На о. Делосі такий ставок був біля святилища Аполлона. Геродот, звичайно, бачив його ще до відвідання Єгипту.

171,1. Єгипетські містерії, як і давньогрецькі, складалися з чотирьох частин: таємні священнодії, жертвоприношення, пантомімні вистави та виголошення священної промови.

171,2. Тесмофорії — аттіцьке свято сівби, яке справлялося від 10 до 13 дня місяця Піанепсіона (це був кінець жовтня). В ньому дозволялося брати участь лише одруженим жінкам. Геродот гадав, що це свято було запозичено Греками з Єгипту, бо він ототожнював грецьку Деметру з єгипетською Ісідою. Обом богиням приписували заведення хліборобства та законів.

172,1. У деяких джерелах Амасій називається шурином Апріеса, але, незважаючи на це, він залишався до свого воцаріння простолюдином.

172,2. Розповідь про таз для обмивання ніг не могла бути єгипетського походження, але зв'язана з грецькими переказами. Про це є згадка і в Арістотеля.

173,1. В давніх греків світла частина дня поділялася на чотири чверті: світанок, базарний час («агора заповнена людом»), південний час, вечір. Базарний час тривав від 9-ї до 11-ї год.

173,2. Навколо імен Амасія та Креза, як і інших видатних людей свого часу, утворилося багато легенд і анекдотів. Так перегодом Амасія стали вважати чаклуном.

175,1. Статуї було поставлено перед пілонами, тобто перед приворітними спорудами, а сфінкси з обох сторін від брами охороняли вхід. Геродот звернув увагу на те, що єгипетські сфінкси мали голови чоловіків (тобто фараонів), а не жінок, як той сфінкс (правильніше — сфінга) у міфі про Едіпа (Ойдіпода).

175,2. Справді Амасій найбільше дбав про відновлення старих пам'ятників, ніж про будівництво нових.

175,3. Перевезення монолітної «каплиці» (наіскос) із Елефантіни далеко на північ є сумнівним.

176,1. Збереглися пам'ятники, на яких Осіріс лежить на смертнім одрі, а біля його ніг Ісіда та Нефтіда, його сестри, але ці пам'ятники невеликих розмірів. Можливо, що колосальна статуя, про яку тут ідеться, ніколи не стояла на призначеному для неї постаменті.

177,1. Очевидно, приводом для приписування єгиптянам такого закону були регулярні переписи населення та записи про заняття кожного мешканця. Згідно з Плутархом закон про кару за дармоїдство був заведений Драконтом, афінським архонтом, а згодом Солон зробив його не таким жорстоким. Солон не міг запозичити цього закону в Амасія, бо Амасій почав владарювати після того, як Солон запровадив своє законодавство в Афінах.

Приблизні дати життя Солона 640—560 до н. е.

178,1. Серед греків, що приятелювали з фараоном Амасієм, називали Піфагора, Солона і Полікрата, самоського тирана. Амасій протегував грекам. Він дозволив їм побудувати в Дельті місто Навкратіду, де були їхні святилища, і вони мали там своїх архонтів.

178,2. «Святилище еллінів» було розташоване на півночі від грецького міста. Таке різнорідне населення міста могло якось підтримувати свою єдність лише через те, що перебувало у «варварському» оточенні. Архонти Навкратіди називалися тімухами (тімухой).

178,3. Перелік міст, які брали участь у заснуванні Навкратіди, вказує на важливе для грецької торгівлі значення цього міста. Лише Егіна (на о. Егіні) була містом континентальної Греції.

180,1. Ця пожежа сталася в 518 р. до н. е. Геродот всупереч іншим своїм сучасникам не вважав, що святилище могли підпалити Пейсістратіди.

180,2. Давній Єгипет був головним експортером галуну, яким просочували дерев'яні частини храмових будов.

180,3. Двадцять мін срібла, або галуну — це був досить скромний внесок.

181,1. Союз із кіренцями був прямою протилежністю політики попереднього фараона Апріеса (розд. 161).

181,2. Очевидно, тут ідеться про Батта II, який почав владарювати в 574 р. до н. е. і переміг військо Апріеса (кн. IV, розд. 159).

181,3. Кірена підкорилася персам без опору (III, розд. 13).

182,1. Ідеться про портрет Амасія, такий, який клали в труну з мумією, тобто такий, як фаюмські портрети греко-римського періоду. Про сятилище Гери (Герайон) на Самосі в кн. III, розд. 60.

182,2. Справжнє значення цих дарів було в тому, що торговельний шлях із Єгипту до Егейського моря проходив через о. Родос і Кіпр. Фаселіда (Фаселіс) — приморське місто Лікії неподалік Памфілійської затоки було важливим портом на цьому шляху.

182,3. Це означає — перший із єгипетських фараонів. Можливо Геродот не знав, що Кіпр завоював ассірійський цар Саргон II (721—705 до н. е.) у 709 р. до н. е. і кіпріоти виплачували данину ассірійським царям Асархаддонові та Ассурбанапалові (680—627 до н. е.). Тут кінець «Єгипетського логосу».

Книга III. Талія

1,1. Спадкоємець Кіра Камбіс II (530—522 до н. е.) за чотири перші роки свого царювання поширив перську державу до Середземного моря (III, 34). Коло 525 р. він підготувався до давно запланованого походу на Єгипет.

1,2. За причину війни персів із єгиптянами Геродот уважав особисті мотиви: образу, яку Амасій завдав Камбісові, союз єгиптян із лідійцями (I, 77) і прагнення дальших завоювань.

1,3. Про єгипетських лікарів див. у кн. II, розд. 84 і III, 129.

2,1. Закон, що про нього йдеться в розд. 84, тоді, мабуть, ще не було запроваджено. Амасій розумів, що його дочка не може стати законною дружиною перського царя, бо його законними дружинами могли бути лише персіянки. Сумнівно, що Нітетіда могла бути дочкою Апріеса.

4,1. Розповідь про Фанеса Геродот міг почути ще, будучи в Галікарнассі. Ім'я Фанес рідкісне. Воно є на одній посудині з Навкратіди. Якщо воно тотожнє з ім'ям Фаенес, то воно зафіксоване на одній монеті з Галікарнасса.

4,2. За уявленням Геродота арабські племена було об'єднано в одній монархічній державі, але в дійсності цього не було. Могло йтися лише про якогось одного племенного вождя.

5,1. Про місто Кадітіс уже було в кн. II, розд 159.

5,2. У даному разі Геродот відрізняє «палестинських сірійців» від фінікійців. Тут у нього ідеться про філістимлян. В інших місцях він уживає назву Палестина для означення всього східного узбережжя Середземного моря.

5,3. Це не тому, що Аравія — країна арабів — доходила до Середземного моря, а через те, що торговельний шлях від Аравії до Середземного моря контролювався якимсь арабським владарем.

5,4. Іенісос — місто недалеко від Єгипту біля колись важливої гавані Рінокoлура.

5,5. Про це озеро вже було в кн. II, розд. 6

5,6. Єгиптяни називали озеро Сербоніду «Видихом Тіфона», маючи на увазі його смердючі випари. В грецьких міфах Тіфон або Тіфоей був стоголовою потворою, сином Геї («Землі») і Тартара. Його перемогли олімпійські боги і сховали під землею. Вважали, що, переможений, він лежить під діючими вулканами і їхні виверження — його подихи. Ототожнений із єгипетським Сетхом (II, 144), він перенісся в Єгипет.

6,1. Геродот називає демархами місцевих правителів, підпорядкованих правителям номів — номархам.

6,2. Повідомлення Геродота підтверджується назвою Остракіна, яку наводить Йосиф Флавій, іудейський історик першого ст. н. е. Це було місто між горою Касій та Рінокoлурами в безводній місцевості.

8,1. Число 7 у багатьох народів давнини вважалося священним. Використання крові характерне для обрядів прилучення чужинців до складу якогось племені і для присяг.

8,2. Тут цікаві повідомлення про доісламську релігію арабських племен. Невідомо, звідки Геродот міг довідатися про імена арабських богів. Діоніс (?) — Оротальт, що можна

тлумачити, як «вогонь бога», і Уранія, тобто небесна Афродіта — Аліат (просто «богиня»?). Можливо, тут ідеться про семітські божества Баала і Астарту (Ашторет).

9,1. В Аравії нема «великої ріки», яка вливалася б у Червоне море.

9,2. Тут є дуже сумнівне повідомлення про шкіряний водопровід.

10,1. Псамменіт у Геродота — це ім'я Псамметіх, яке мали троє фараонів XXVI династії.

13,1. Лівійські племена на заході від Єгипту. Про них у кн. IV, розд. 168.

14,1. Цих царських суддів було семеро. Їхня посада вважалася дуже почесною, хоч їхнє життя наражалося на небезпеки.

14,2. Оскільки залога мітіленської тріери становила 200 чоловік, то наказано було вмертвити 2 тис. єгиптян.

15,1. Лівієць Інарос очолив 462 р. повстання проти персів. Таннір (Таннюрас) син Інароса, і Павсіріс, син Аміртея, не згадуються в інших джерелах. Афінська експедиція на підтримку повстання Інароса в 459—454 рр. до н. е. не мала успіху. Аміртей (Амюртайос) став фараоном XXVIII дин. (404—399 до н. е.), але він був тим Аміртеєм, який підтримав повстання Інароса. Перси не могли проникнути в болота Дельти, де владарювали Інарос і Аміртей, і змушені були визнати владу їхніх синів.

16,1. Про блюзнірські дії царя Камбіса нема згадок у єгипетських джерелах. Очевидно, ці дії є вигадкою єгипетських жерців, які були ворожі йому через те, що він значно скоротив їхні прибутки. Взагалі перси поважали релігію чужих народів. На статуї, що її поставив наварх (капітан) фараонів Амасія та Псамметіха III, є напис, в якому сказано, що Камбіс ушанував богиню Нейт, відремонтував її храм і збільшив його доходи за рахунок коштів, призначених для грецьких найманців.

16,2. Поховання в житлових приміщеннях практикувалося ще в додинастичну епоху в Єгипті.

17,1. Аммонії, тобто мешканці оазису Сіва. Геродот знав дуже мало про країни, розташовані на півдні від Єгипту (II, 29 і далі). Дослідники вважають, між іншим, і на цій основі, що він написав свій «Єгипетський логос» після інших книг. Ефіопи-довгожителі — це міфічний народ, «найбільші та найгарніші з усіх людей».

18,1. «Трапеза Сонця» — це, можливо, неправильний переказ якогось міфу. В єгипетських джерелах ідеться про «луг приношень», до якого прилітають душі померлих, щоб попоїсти. Відомий звичай залишати поживу на могилах. У Нубії було знайдено посудини із зображеннями тварин (а не людей), які їдять страви з схожого на жертовник стола. Можливо, це є також зображення «трапези сонця».

19,1. «Рибоїди» (Іхтіофаги) за повідомленням Павсанія (II ст. н. е.) мешкали на південних берегах Червоного моря.

19,2. Відомо, що за давнини метрополія зберігала зв'язки з колоніями, як це було в греків.

19,3. Імовірно, що фінікійці добровільно підкорилися Кірові. Проте фінікійське місто Тір, яке чинило запеклий опір ассірійцям та вавілонянам, без бою підкорилося персам, зважаючи на те, що вони залишили за ним право на автономію і не втручалися в його внутрішні справи.

19,4. Кіпрські міста повстали проти єгиптян і піддалися персам (II, 182).

20,1. Такі дари, очевидно, були традиційними на Сході (пор. III, 84).

21,1. Луки, справді, були основною зброєю давніх ефіопів.

23,1. Довголіття ефіопів могло пояснюватися ще й тим, що вони нараховували в році не 12, а 5 місяців. Це для деяких племен східної Африки підтверджують повідомлення мандрівників.

23,2. Тут звичайне перебільшення, але за давніх часів у Ефіопії, тобто в Нубії справді добували багато золота. Ця країна в єгиптян називалася країною золота (по-єгипетському НУБ — «золото»).

24,1. Звичайно, в єгиптян не було прозорих скляних саркофагів. Що саме Геродот називає тут склом (гюелос) не відомо.

25,1. За Геродотом Камбісів похід проти ефіопів закінчився поразкою його війська. Проте новітні історики вважають, що перси досягли своєї мети. Камбіс поширив свою владу в Єгипті аж до південного кордону Єгипту, тобто до другого водоспаду (там, де тепер Ваді-Хальфа на кордоні з Суданом).

25,2. Можливо, що Камбісове військо десь біля другого водоспаду вже не пливло Нілом, а пішло пустелею на південь. Геродот у зв'язку з перським походом не згадує про

Ніл, але це пояснюється тим, що, на його думку, Ніл від Елефантіни тече з заходу на схід, а ефіопи живуть на півдні на березі моря, яке обмиває Лівію.

26,1. Тут, звичайно, ідеться не про місто, а про «Великий оазис», віддалений від Фів на відстань семи днів шляху, хоч повідомлення заплутане. Оазис Амуна (тобто Сіва) розташований значно далі на півночі, на відстані 14 днів шляху від Фаюму.

26,2. Страшний південний вітер — це самум, який справді міг засипати піском ціле військо, як це бувало з караванами.

27,1. Про священного бика Апіса вже йшлося в кн. II, розд. 38. У грецькій міфології Епаф (Епафос) уважався за сина Іо, яка, перетворена на корову, знайшла притулок у Єгипті. Там вона народила Епафа, і він згодом став царем. Його жінкою була Мемфіда, дочка бога Нілу. Від їхньої дочки Лівії було названо сусідню з Єгиптом країну.

28,1. Названі ознаки священного тельця Апіса у формі жука (скарабея) та орла (грифа), очевидно, мали із справжніми формами тварин не більше схожості, ніж, напр., сузір'я Лева із справжнім левом тощо.

29,1. Плутарх повідомляє, ніби Камбіс не тільки вбив Апіса, але й кинув його труп собакам. Це повідомлення, як і Геродотове, не відповідає дійсності. На саркофазі, датованому 524 роком до н. е., зберігся напис про урочистий похорон Апіса, в якому сказано: «Камбіс, цар Горішнього та Долішнього Єгипту, присвятив великий саркофаг своєму батькові Осірісу». Апіс уважався за втілення цього бога.

30,1. Перське ім'я цього Смердія було Бардія.

30,2. Згідно з написом Дарія на Бехістунській скелі вбивство магів відбулося ще до походу в Єгипет і залишалося таємним. Під час відсутності Дарія, використавши незадоволення недавно завойованих країв, маг Гаумата захопив владу в Персії 2 квітня 522 р. до н. е. Його ворогом був Гістасп (Віштаспа). Гаумату було вбито 29 вересня 522 р.

31,1. У Кіра і Кассандани було три дочки: Атосса, Артістона і ще одна, ім'я якої тут не названо.

31,2. В «Авесті» такі кровозмішні шлюби визнаються цілком законними, зокрема вони були властиві магам.

31,3. Ідеться про Атоссу, яка була по черзі дружиною Камбіса, мага псевдо — Смердія (Бардії) і, нарешті, Дарія.

32,1. Ця розповідь не узгоджується з повідомленням про те, що вбивство Смердія було таємним.

33,1. Священною хворобою називалася падуча хвороба, або епілепсія.

34,1. Розповідь про вбивство сина Прексаспа Камбісом є вигадкою. Її мета показати, що Прексаспа було покарано в цей спосіб за вбивство сина Кіра.

35,1. Тут Камбіс діє так, нібито він був елліном, бо в греків бог Аполлон уважався за найкращого лучника серед богів.

37,1. Святилище Гефеста, тобто храм бога Птаха в Мемфісі (кн. II, розд. 101).

37,2. Назва «патаіки», очевидно, пов'язана з іменем Птаха. Ці патаіки були огрядними карликами, з довгими руками, з почту Осіріса. Їх уважали за дітей Птаха. Вони були схожими на фінікійських Кабірів.

38,1. Назва «калатії», можливо, має в своїй основі давньоіндійський прикметник «кала-», що означає «чорний», а чорношкірним було тубільне населення Індії, так звані дравіди.

38,2. Слово «номос» (буквально — закон) у Піндара має інше значення. Ідеться про «природний закон», тобто, що «сильніший має керувати слабшим».

39,1. Наприкінці VI ст. до н. е. Самос за владарювання там Полікрата був наймогутнішою державою серед іонійських міст. Полікрат захопив владу в 531 р. до н. е., і так звана талассократія (панування на морі) самосців тривала до 515 р. Дружба Полікрата з Лігдамом, наксоським тираном, і його вороже ставлення до лесбосців уважається за його можливу дружбу з Пейсістратом, афінським тираном.

39,2. Полікрат, очевидно, позбавив влади самоських олігархів.

39,3. Події на Самосі мали щільніший зв'язок із перською агресією, ніж це уявляв собі Геродот. Фараон XXVI династії Амасій хотів зміцнити позицію Єгипту, склавши союз морських держав. Проте відпадіння від союзу Кіпру та підкорення Фінікії порушило відносну рівновагу сил на морі і Полікрат перейшов на бік сильнішої держави. Геродотові не були відомі мотиви Полікратової політики і через це він пояснює події як наслідок мстивості богів надто щасливим людям.

39,4. П'ятдесятивесельні кораблі (пентеконтери) були основними військовими кораблями греків у шостому ст. до н. е. Флот самосців та фокейців складався з таких кораблів.

39,5. Ворожнеча Самосу та Мілета була постійною і вона спричинилася до зміни політики обох цих держав за наступних часів.

42,1. Запрошення рибака на обід до тирана може бути свідченням простоти звичаїв того часу. Проте ця розповідь має фольклорний характер.

45,1. Острів Карпатос розташований на морському шляху в південно-східній частині Егейського моря поміж Родосом і Критом.

46,1. Спартанські начальники, тобто двоє царів, герусія та ефори, які визначали в VI ст. до н. е. зовнішню політику держави.

46,2. Вираз «клуночок тут зайвий» означає, що і без нього зрозуміло, в чому річ.

47,1. Це єдине місце, де ясно сказано про мессенські війни. Воно підтверджує пізнішу версію про те, що друга мессенська війна мала міжнародний характер, бо з одного боку Аргос, Аркадія і Піса були союзниками мессенців, а Еліда, Корінф і Сікіон союзниками лакедемонців.

47,2. Про цей кратер було в кн. I, розд. 70.

48,1. Датування цієї події виявляється непевним. «Образа» могла бути 500 р. до н. е., але це сталося при Періандрі, який помер 585 р. до н. е. Плутарх відносить ці події за три покоління до Полікрата і називає кнідян, а не самосців, тими, хто повернув юнаків керкірейцям.

49,1. Можливо, тут зіпсовано текст. Корінфяни колонізували о. Керкіру, але між метрополією і колонією виникла ворожнеча, яка згодом спричинилася до пелопоннеської війни (431—404 до н. е.).

50,1. Про корінфських тиранів Кіпселідів ідеться в кн. V, розд. 92. В основі цього розділу лежать історичні події: 1. Періандр із ревнощів убив свою жінку Меліссу (V, 92), 2. Він пішов війною на свого тестя Прокла і захопив його в полон, 3. Він змусив керкірейців платити йому податки, 4. Можливо, Лікофрон протягом деякого часу владарював на Керкірі, 5. Періандр не мав прямого спадкоємця і його владу успадкував його внук. Усе інше в оповіданні про нього є вигадками, характерними для греків тих часів.

54,1. Геродот добре був обізнаний із топографією Самосу. Місто Самос було побудовано на південних схилах горба «Ампелос» на висоті приблизно 230 *м* над рівнем моря. На південному заході його було споруджено святилище Гери (Герайон). Спартанці напали на нього і з суходолу, і з моря.

55,1. Тут Геродот посилається на свого інформатора. Розповідь про облогу міста Самоса має в своїй основі місцеві перекази і перекази родини Архія.

55,2. Пітана була аристократичним селищем (коме) Спарти. Ці спартанські селища (комай) відповідали демам Аттіки. Крім Пітани там ще були такі селища: Месоа, Кіносура, Лімки.

55,3. Архій був так званим «етелопроксеном» (сказати б «добровільним консулом») Самосу в Спарті.

55,4. Архія було поховано «коштом громади» в для нього спорудженій гробниці після падіння Полікрата.

56,1. Геродот підкреслює тут, що цей похід лакедемонців був першим у походах під час боротьби «Європи з Азією». Другий похід був уже 479 р. до н. е.

57,1. Мешканці о. Сіфносу виплачували податки афінянам у розмірі 9 талантів, що було дуже великою сумою, зважаючи на малі розміри цього острова. Лише його мешканцям було дозволено карбувати свою монету серед членів Делоського союзу.

57,2. Копальні золота та срібла, що були на Сіфносі, нібито затопило море (за повідомленням Павсанія).

57,3. Скарбницю сіфносців у Дельфах було відкрито французькими археологами в 1893 р. і те, що там збереглося, підтверджує опис Геродота.

57,4. Тут є найдавніша згадка про використання пароського мармуру.

58,1. В архаїчну епоху судна фарбували чорною фарбою. З розвитком морської торгівлі їх стали фарбувати кіновар'ю.

59,1. Так було із фокейцями, які купили о-ва Ойнусси (I, 165). Очевидно, в такий спосіб самосці хотіли ізолювати егінців і зміцнити торговельні зв'язки корінфо-самоського союзу. З свого боку егінці склали союз із критянами.

59,2. Тут у Геродота ідеться про знамените святилище богині Афаї, яка за своїм походженням була зв'язана з Крітом. На двох його фронтонах є статуї богині Афіни, і цим легко пояснити Геродотову помилку.

59,3. Амфікрат, очевидно, походив із роду Прокла, який очолював іонійських колоністів Самосу, а їх вигнали з Епідавра дорійці. На той час у Егейському морі були дві

ворожі торговельні союзи: з одного боку — Мілет, Егіна Мегари, Еретрія (вони контролювали торгівлю в північно-східній частині Середземного моря) та Корінф, Самос, Халкіда, з іншого боку (які вели торгівлю переважно в західній частині цього моря).

60,1. Існування цього водопроводу підтверджено розкопками 1882 р. на Самосі.

60,2. Геродот має на увазі власне грецькі храми. Єгипетські храми були значно більші. Герайон на Самосі має завдовжки 115 *м* і завширшки 63 *м*. Храм Артеміди в Ефесі був більший за нього, але його будівництво було завершено пізніше. Храми в Акраганті та в Селінунті були майже таких розмірів, як і самоський Герайон.

60,3. Будівництво храму Гери було завершено при Полікраті. Ім'я самоського архітектора Ройка збереглося на одній посудині з Навкратіди.

62,1. Наскільки відомо, в Сірії (або Палестині) не було міста з такою назвою.

64,1. Перський меч — акінак мав на кінці піхов, у які його вкладали, грибовидне потовщення. Така деталь щодо поранення стегна в Апіса та в Камбіса, схожа на пізнішу вигадку.

64,2. Зневажливе ставлення Камбіса до єгипетської релігії не узгоджується з його довірою до єгипетського пророцтва. Фаталізм східних народів властивий також і Геродотові.

65,1. Царськими богами присягався також Гістіей перед Дарієм (V, 106). У персепольському написі Дарій звертається до Ахура-Мазди (Ормузда) та «богів свого роду».

65,2. Змова проти Ахеменідів не була лише справою мідійців. У ній узяли участь крім мідійців і перси, як зазначено в Бехістунському написі Дарія.

66,1. У Вавилоні було знайдено документ, датований 11-*м* роком царювання Камбіса, а це означає, що ще за життя Кіра Камбіс був його співправителем у Вавилоні. В цьому Геродот мав рацію.

67,1. У Геродота правильно сказано, що після смерті Камбіса деякий час псевдо-Смердіс царював спокійно. Це підтверджується і в Бехістунському написі. Проте нічого не відомо про його благодіяння народові.

68,1. Про Отана в р. 84. Він був сином Сокрія, а не Фарнаспа.

68,2. Столицею перської держави були Суси, але згідно з Бехістунським написом магів було вбито не в Сусах, а в одній мідійській фортеці.

70,1. Родини цих змовників відігравали значну роль у подальшій історії Персії, за винятком Інтафренової родини.

70,2. На чолі змови стояв законний спадкоємець влади Ахеменідів син Гістаспа Дарій. У розд. 84 Геродот розповідає про нібито облудне обрання Дарія на царство, але в кн. VII, розд. 11 він наводить правильний родовід Ахеменідів.

70,3. Батько Дарія Гістасп був сатрапом не Персії, а Парфії.

72,1. Тут Геродот намагається якось узгодити своє твердження про те, що в персів уважається за найганебніше «брехати» (I, 138), з словами Дарія про можливість збрехати, коли це конче потрібне.

74,1. Дуже сумнівно, щоб маги запросили Прексаспа виступити з промовою перед персами, що могло б викликати в персів підозру. Можливо, це вигадка самого Геродота.

78,1. В передпокої, звичайно, не було вікон, які б уможливлювали втечу. Дарій у Бехістунському написі тричі стверджує, що він сам убив Мага Гаумату.

79,1. Свято «Магофонія», тобто свято «маговбивства», нібито мало на меті нагадувати жерцям-магам, щоб вони не втручалися в державні справи. Існує і така думка, що там ішлося про свято очищення, коли маги вбивали всяких «нечистих» тварин, створених ворогом Ахура — Мазди Ангра — Майнью (Кахріманом). Таке свято не було пов'язане з вбивством Магів.

80,1. Секст Емпірік (II ст. н. е.) згадує, що «знатні перси мали звичай, коли помирав їхній цар, дозволяти народові протягом п'яти днів жити в беззаконні (тобто робити що завгодно), щоб він зрозумів, яке лихо — беззаконня». Проте, можливо, що він зробив такий висновок із слів самого Геродота.

80,2. Промова Отана узгоджується з написом Дарія на його гробниці в Персеполі, в якому Дарій спростовує обвинувачення його в прагненні до єдиновладдя.

80,3. «Пересит» (корос) і «зарозумілість» (гюбріс) на думку давніх греків пов'язані між собою. Дарій у своєму Бехістунському написі посилається на жорстокість Магів.

80,4. Тут викладено три основи демократії в давньогрецькому розумінні: обрання представників уряду жеребкуванням, їхня відповідальність перед народом і контроль із боку народу всіх заходів уряду.

81,1. Злісні випади Мегабіза проти народу виявили запеклу зненависть перського вельможества проти народного війська іранських племен.

82,1. Промова Дарія узгоджується з викладом його поглядів у Накшірустемському написі. В цих трьох промовах виявилися три напрями в галузі внутрішньої політики перського вельможества часів Дарія I (521—486 до н. е.) та його спадкоємців.

84,1. Рід Отана справді мав привілеї, але, очевидно, їх було дано йому ще до вбивства Магів.

84,2. Геродот не згадує про тривалі війни Дарія після того, як він прийшов до влади. Згідно Бехістунському написові спочатку проти Дарія повстав Елам (його столицею були Суси), згодом Вавилон, повстання якого очолив син останнього вавілонського царя на ім'я Надінту — Бел, а також і Мідія. Наприкінці 521 р. до н. е. Дарій приборкав усіх повстанців, за винятком малоазіатських міст та Єгипту. Єгипет було остаточно підкорено 519—518 рр. до н. е.

84,3. Дарій одержав царську владу тому, що був законним її спадкоємцем. Розповідь про іржання коня, хоч не є історичним фактом, має зв'язок із перськими віруваннями: схід сонця, тобто небесного вогню — важливий момент для шанувальників вогню, а кінь у них уважався за священну тварину.

86,1. Грім і блискавка були знаменням верховного бога персів Ахура — Мазди, яке узгоджувалося з іржанням коня.

88,1. Після смерті Кіра виникло загальне заворушення і через це Камбіс відклав на п'ять років свій похід проти Єгипту, бажаючи підкорити тим часом Фінікію та Кіпр.

88,2. Іут ідеться про набатейське царство на півдні Аравії. Араби Сірійської пустелі вже перед тим були підкорені персами.

88,3. Ні на Бехістунській скелі, ні на його гробниці Дарія не було зображено на коні. Можливо, ще Геродот бачив якийсь барельєф, котрий не зберігся до нашого часу, і на ньому Дарій був на коні.

89,1. Перелік перських сатрапій бере початок від іонійського опису адміністративного поділу Персії. Посада сатрапа існувала і до Дарія. Новозаведення Дарія полягало в тому, що він завів регулярні податки в усій державі.

89,2. Монетна реформа Дарія базувалася на заведенні золотої валюти. Він наказав карбувати так звані золоті дарейки вагою в 8,4 г.

90,1. Ідеться про міста на кордоні Лідії. Третій округ — це колишні північні області Лідії від Геллеспонту до гирла ріки Галія (Галюс).

91,1. Місто Посідея на півдні від ріки Оронту на схилі гори Кассій.

91,2. Вважалося, що Амфілох вивів і оселив у Памфілії ахейців, що облягали Трою.

91,3. Про здобуття Барки персами ідеться в кн. IV, розд. 201, про озеро Мойріду в кн. II, розд. 149, про «Білий мур» в розд. 13.

92,1. Геродот завжди об'єднує Ассірію з Вавилонією, хоча Ассірія становила північну частину Месопотамії з столицею Ніневією на Тігрі, а Вавилонія — південну з столицею Вавилоном на Євфраті поблизу сучасного Багдада. За часів Геродота ні Ассірія, ні Вавилонія вже не існували як самостійні держави.

93,1. Каспій цього розділу — це не ті каспії, про яких ішлося в розд. 92. Вони мешкали в східній частині перської держави.

97,1. Ефіопами давні греки називали темношкірі племена як Африки, так і Індії. Тут ідеться про північну частину Ефіопії, про Нубію.

97,2. Ніса — міфічна гора і місцевість, де народився Діоніс. Згідно з давньогрецьким епосом Ніса була десь у Фракії або в Беотії, але Геродот відносить її до країни азіатських ефіопів, до Індії.

97,3. Під колхами Геродот розуміє племена сучасної західної Грузії та Абхазії.

97,4. Цифри податків, що їх наводить Геродот, почерпнуто не з офіційних перських джерел, а їх узято з приватних грецьких оцінок розміру податків різних сатрапій.

98,1. Про засіб здобування золота в рр. 102—105. Пустеля, яку тут згадано, називається Тар.

99,1. Назва «падеї», можливо, походить із тамільської мови. Вони були споріднені з племенем Ведда.

100,1. Тут є найдавніша згадка в європейській літературі про вегетаріанство послідовників брахманської релігії. В Геродота ідеться про спосіб життя мандрівних аскетів (бхікшу, парівраджа, ямі, санньясі).

102,1. Тут Геродот переказує найдавнішу легенду, що виникла в Тібеті (вона зберег-

лася в тібетській, монгольській, китайській версіях). Вона вигадана місцевими шукачами золота та купцями, щоб залякати конкурентів.

104,1. Ця згадка про особливість клімату Індії пов'язана з хибною теорією про те, що земля становить округлу площину, а Індія розташована на краю цієї площини і тому ранком, коли сходить сонце, там буває найбільша спека. Проте така особливість характерна для вузьких гірських долин Ладаку в Тібеті, де, справді, ранком буває тепліше за другу половину дня.

106,1. Тут у Геродота найдавніша згадка про бавовну, але звичайно, бавовну збирають із кущів, а не з дерев.

107,1. Тут перелічуються різні ароматичні речовини рослинного походження.

107,2. Крилаті змії, про яких уже було в кн. II, розд. 75.

109,1. Звичайно, цей опис розмноження гадюк не має нічого спільного з дійсністю і лише характеризує становище природознавства в давній Греції.

111,1. Про народження Діониса в Ефіопії було в розд. 97.

114,1. Геродот зазначає тут, що Ефіопія — це крайня далека країна на південному заході, яка йому відома. Тут ідеться про довголітніх ефіопів (розд. 17).

115,1. Геродот не визнає існування моря на північному заході Європи, виступаючи проти уявлення про ріку Океан, яка омиває з усіх боків коло земель.

115,2. Можливо, що за давніх часів Ерідан була загальна назва різних річок. У Гесіода зустрічається ця назва без локалізації цієї ріки. В Есхіла так називається Родан, тобто Рона сучасної Франції, але він локалізує її в Іспанії. Геродотів сучасник Ферекід ототожнює Ерідан із Падом, тобто рікою По в північній Італії. Ріка Ерідан у міфі має зв'язок із янтарем, який нібито виник із сліз сестер Фаетонта, а янтар привозили з берегів Балтійського моря. Отже, Геродот не визнає існування міфічного Ерідану.

115,3. Кассітерідами спочатку називали Британські острови, але пізніше так стали називати міфічні острови. Фінікійські мореплавці приховували справжнє місцеположення цих островів, із яких вони вивозили оливо, необхідне для виробництва бронзи. Оливо (кассітерос) і янтар (електрон) потрапляли до грецьких країв із північного заходу Європи, як правильно твердить Геродот.

116,1. Геродот під Європою розумів не лише власне Європу, але й північну частину Азії.

117,1. Повідомлення Геродота стосується до зрошувальних систем на ріці Акесі (сучасний Мургаб), де розташовано озеро Мерв.

118,1. Дарій у своєму Бехістунському написі називає Інтафрена першим серед семи. Про участь Інтафрена в змові проти Магів було в розд. 78.

118,2. «Воротар» — це комендант царського палацу і начальник царських охоронців. «Доповідач» вища двірська посада в давній Персії. З допомогою цього вельможі цар спілкувався з зовнішнім світом.

120,1. Геродот скрізь, за винятком одного місця, каже про «сатрапію Сардів», а не сатрапію Лідії.

120,2. Даскілея була столицею сатрапії Геллеспонту.

121,1. Андрон, тобто чоловіча половина палацу.

121,2. Після падіння тирана Полікрата грецький поет Анакреонт (прибл. 570—485 рр. до н. е.) жив в Афінах.

122,1. Ідея «талассократії», тобто панування на морі, виникає зокрема в V ст. до н. е., коли її висунув Фемістокл, а здійснили Кімон і Перікл. Геродот хоче сказати, що перекази про талассократію крітського царя Міноса не мають історичної основи. Проте сучасні дослідження та відкриття довели, що в цих переказах була така основа. Свідченням могутності мінойської держави були так звані «Міної», розкидані на просторі від Сірії до Сіцилії.

123,1. Тут є найдавніший приклад того, коли син носив ім'я свого батька. В Греції це було досить звичайним у IV ст. до н. е.

125,1. Перед цим Геродот твердив, що найбільшими грецькими храмами були храми в Ефесі і на Самосі. Тут він висловлює думку про те, що Полікрат своєю могутністю і багатством перевершував Пейсістрата.

125,2. Оройт сподівався створити проперську партію на Самосі.

127,1. Оройт після вбивства сатрапа Фрігії сам став її сатрапом. Геродот лише так наводить назви сатрапій Малої Азії: Фрігії, Лідії, Іонії.

128,1. Царський секретар, приставлений до кожного сатрапа, читав по-арамейському і перекладав перською мовою.

129,1. Про єгипетських лікарів було в кн. II, розд. 84.

132,1. Елейські (тобто з Еліди на Пелопоннесі) ворожбити користувалися авторитетом.

134,1. Геродот називає дві причини походу на скіфів Дарія:

1. Дарій бажав показати своєму народові, що він дбав про його добробут і хотів дати можливість йому не бути бездіяльним.

2. Дарій хотів помститися на скіфах за їхнє вторгнення в Азію, яку він уважав за своє володіння. Проте такий досвідчений політик, як Дарій, не міг керуватися такими мотивами.

135,1. Хоча, звичайно, перси мали чимало відомостей про Грецію, Геродот для більшого драматизму подій посилається на їхню необізнаність і через це в нього Дарій запитує, хто такі афіняни (кн. V, р. 105).

136,1. «Гавлос» було фінікійським вантажним судном і назва його була, очевидно, фінікійською.

137,1. В цьому оповіданні великий цар виступає, як аматор спорту, ніби він був елліном.

137,2. Розповідь про Демокеда пояснює виникнення ідеї походу на Грецію міркуваннями престижу та особистої безпеки перського царя.

139,1. Столиця Самосу — перше значне грецьке місто, завойоване персами.

140,1. «Оросангі», тобто благодійники царя, люди, що мали послуги перед царем і державою, їх нагороджували земельними ділянками.

142,1. Посаду жерця він просив для себе, щоб забезпечити собі безкарність за послуги, які він робив тиранові.

143,1. Про цього Лікарета див. у кн. V, розд. 27. Він згодом став тираном на Лемносі.

148,1. Лакедемон уважали за найпотужнішу грецьку державу в період між 550—480 рр. до н. е.

149,1. Як відбувалася ця ловитва людей, буде в кн. VI, розд. 31. Згідно зі Страбоном, запустіння острова сталося через погане правління Сілосонта.

150,1. Повстання вавілонян сталося одразу після приборкання заколоту магів, але це не узгоджується з розповіддю Геродота, в якій між цими подіями минуло чимало часу.

153,1. Розповідь Геродота базується на перських народних переказах. Її зміст не історичний. Із перських джерел відомо, що Вавилон було здобуто двічі: 522 р. до н. е. і 521 р. до н. е. Розповідь по заколот вавилонян насичена фольклорними мотивами і пов'язана з родинними переказами правнука Зопіра.

155,1. Під ассірійцями тут слід розуміти вавилонян (I, 178).

155,2. Через Нінову браму шлях ішов до столиці Ассірії Ніневії. Халдейська брама була на півдні. Кісійська брама була на північному сході, на шляху до міста Кіш. Брама Бела була на заході і вела до р. Євфрату.

159,1. Дарій у Бехістунському написі констатує, що він покарав лише проводарів повстання, посадивши їх на кіл.

160,1. Тут ідеться про похід афінян у Єгипті 459 р. до н. е. з метою допомогти лівійцеві Інаросу, який повстав проти персів. Афіняни хотіли захопити Єгипет, щоб завести з ним торгівлю і побудувати там на березі свою гавань. Проте їхній похід закінчився цілковитою поразкою. Їхній флот було знищено перським воєначальником Мегабізом 454 р. до н. е.

Книга IV. Мельпомена

3,1. Цей рів нібито простягався від гір Тавричного півострова (Криму) до Меотійського озера (Азовського моря). Геродот не уявляв собі справжньої форми Криму. Він гадав, що Крим простягався з півночі на південь і на схід до країни царських скіфів (або скіфів-царів). Під час війни скіфів із синами рабів згаданий рів не відігравав жодної ролі. В Геродота не могло йтися про Перекоп, який було відокремлено каналом від решти півострова лише за середніх віків. Також не могло йтися про канал на Керченському півострові. Очевидно, згадка про «рів» походить із якоїсь іншої розповіді.

3,2. Тут ідея давніх греків про те, як слід поводитися з рабами, котрі не могли бути достойними супротивниками своїх панів.

5,1. Про народи навряд чи можна твердити, що один із них старший або молодший від іншого, бо не відомо, коли саме той чи інший народ став «самим собою». Мова може йти лише про держави, а не народи.

5,2. Про можливі етимологічні зв'язки імен скіфських родоначальників — Таргітая та троїх його синів — Ліпоксая, Арпоксая, Колаксая в дослідників нема однакової думки. В. І. Абаєв пропонує для їхньої етимології іранські основи, зокрема для імені «Таргі-

таос» — даргатава, тобто «довго + могутній». Здається, що друга половина імен Ліпо-ксай, Арпо-ксай, Кола-ксай відповідає похідним словам від давньоіндійського кореня «кші-» (мати владу, владарювати) напр., «кшайта-» (голова роду, владар), «кшатрія» (владар, правитель; в давній Індії — представник касти кшатріїв), «кшая» — (плем'я, рід, народ) тощо.

5,3. Борисфен (Борюстенес) у Геродота — одна з рік Скіфії, яку більшість дослідників ототожнює з Дніпром, але існує думка (С. О. Жебельов), що так називався Дніпровсько-Бугський лиман. Крім того, це ім'я бога ріки, також назва міста Ольвії («торговельне місто борісфенітів», розд. 78).

5,4. Золоті речі — сокира (сагаріс), чаша та плуг — культові предмети давньоіранських племен. Аналогії культового значення цих священних предметів учені знаходять у давніх кельтів (Д. С. Раєвський) і осетинів (Ж. Дюмезіль). Ці предмети були символами влади. При розподілі майна в кельтів молодший брат одержував маєток та майже такі самі предмети (сокиру, казан та леміш). Там, де в Геродота розповідається про релігію скіфів (розд. 59—63), ці священні предмети не згадуються. Про «священне золото» ідеться ще в розд.7.

6,1. Про згаданих тут авхатів, катіарів, траспіїв та паралатів у дослідників існують різні думки, чи це були назви окремих племен, чи родів, чи соціальних шарів. Г. Пліній Секунд Старший у своїй «Історії природи» згадує авхатів та катіарів. Для назви паралатів (з іншим читанням — парадати) прийнята іранська етимологія — «поставлені на чолі» або «створені раніше».

6,2. Скіфи (скютай) — грецька назва, яка відповідає ассіро-вавілонській назві «ішкузай» та біблійській назві «ашкеназім». Слід зазначити, що в давніх греків було власне ім'я Скіф (Скютес), що не означало етнічної приналежності його носія, так само, як грецьке ім'я Перс (Персес). Згідно з Геродотом самоназвою скіфів було «сколоти» — «від імені їхнього царя», проте, як власне звали цього царя, не відомо. Чи не пов'язана ця назва з іменем Скіла (Скюлес), навряд чи можна сказати (розд. 76, 78—80).

7,1. Число «тисяча» означає тут тривалий проміжок часу.

7,2. «Пір'я, що падають із неба»,— очевидно, тут ідеться про сильний снігопад. Порівняння снігопаду з пір'ям у «Прикутому Прометеї» Есхіла та в «Антігоні» Софокла.

8,1. Греки, переселяючись із своїх метрополій у колонії, звичайно, переносили туди і свій спосіб життя, свої обряди та свої міфи. Можливо, скіфського Таргітая вони ототожнювали із своїм Гераклом. Тут, очевидно, не йдеться про походження народу в цілому, а лише про походження його царів (басілейс). Геродот підкреслює, що триголовий велетень Геріон (Геріонеус) перебував на краю світу, за океаном на крайньому заході і там доглядав свою череду, але за іншим переказом (у Гекатея), він мешкав у Греції поблизу Амбракійської затоки.

8,2. Острів Ерітія (Ерютія), тобто «Червоний», нібито розташований неподалік фінікійського міста Гадейри (там, де сучасний Кадіс) на півдні Іберійського півострова.

8,3. Коні та колесниця не пов'язані з грецькими міфами про Геракла. Можливо, тут є відбиття якогось тубільного міфу.

9,1. Згідно з «Теогонією» Гесіода жінка — змія (єхидна) була сестрою Геріона.

10,1. Священні речі — лук, чаша, пояс, які Геракл передав жінці-змії для випробування здібностей його синів — Агатірса, Гелона і Скіфа — характерні для кочового побуту. Царська влада і в даному разі дістається, очевидно, молодшому з братів. Походження від Геракла родоначальників племен агатірсів, гелонів і скіфів є напевне грецьким переказом, що існував у припонтійських греків.

11,1. Третя версія міфа про походження скіфів, правильніше сказати про появу скіфів у причорноморських степах, уже має відношення не до їхніх царів, як дві попередні, а до скіфського народу. Згідно з цією версією поява скіфів зі сходу пояснюється переселенням племен: массагети або ісседони (Арістей) витіснили скіфів, а скіфи кіммерійців.

11,1. У давнину назву Аракс приписували різним рікам, переважно тим, що вливалися в Каспійське море. Було висловлено навіть думку про те, що Аракс не власна назва, а загальна: велика азіатська ріка (Міщенко). Про ідентифікацію Геродотового Араксу існує в дослідників багато різних міркувань.

11,2. Тірас, тобто Дністер, на березі якого була однойменна грецька колонія, місто Тірас (у Геродота мешканці цього міста — тіріти, розд. 51).

11,3. Розповідь про міжусобну війну кіммерійців можна розуміти по-різному. Геродот, очевидно, мав на увазі заключну битву двох партій, одну з яких він називає партією царів, а другу — партією народу. Сучасні археологи не знаходять ніяких кіммерійських

могил на берегах Дністра. Є думка, що кіммерійські поховання могли бути на берегах Кубані (Ельніцький).

12,1. Щодо первісної території кіммерійців у дослідників існують різні думки. Імовірно, як доводять археологічні дані, кіммерійці до їхнього переселення в Малу Азію мешкали на берегах Кіммерійського Боспору, тобто Керченської протоки, на Керченському та Таманському півостровах та на північно-східному Передкавказзі.

12,2. Здається невірогідним, що кіммерійці, тікаючи від скіфів і досягши північного узбережжя Малої Азії, в своєму просуванні на захід могли мимохідь заснувати місто, яке згодом стало мілетською колонією Сінопою. Насправді кіммерійці захопили і зруйнували грецьке місто, яке потім було відбудоване.

13,1. Арістей (Арістайос) Проконнеський, очевидно, історична особа, автор епосу «Арімаспея» (збереглися лише незначні фрагменти) та «Теогонії». Давні греки створили міфи про його особу і розповідали про нього чудеса. Геродот міг бути знайомим із його епосом про однооких людей арімаспів, котрі нібито мешкали десь на далекій півночі (або північному сході Скіфії). За свідченням словника «Суда» Арістей був сучасником Кіра і Креза, але Геродот уважав, що Арістей жив у VIII ст. до н. е.

13,2. Грифів (грюпес), що охороняли золото, греки уявляли собі як істоти з крилами та головами орлів, а тулубами левів. Зображення грифів поширено в мистецтві північного Причорномор'я і є неодмінною частиною образів, належних до так званого скіфо-сибірського звіриного стилю (пор. предмети з Пазарикських курганів).

13,3. Гіпербореї (ті, що живуть на півночі, або точніше по той бік від північного вітру — Борея) — мешканці крайньої півночі Скіфії. Грецькі перекази про гіпербореїв походять від дельфійських та делоських жерців Аполлона (який нібито іноді перебував у їхній країні).

13,4. Відомості про витіснення арімаспами іссседонів, а ісседонами скіфів Геродот міг почерпнути з «Арімаспеї» Арістея.

13,5. Південним морем тут називається Понт Евксін, тобто Чорне море. Якщо воно «південне», то не можна здогадатися, де за Геродотом могло бути в протилежність до нього «північне» море.

14,1. Міф про проконнесця Арістея пов'язується з ученням Піфагора про «переселення душ» — метемпсихоз.

14,2. Артака — одна з гаваней міста Кізіка на березі Пропонтіди (Мармурового моря).

15,1. Розрахунки Геродота базуються на числі поколінь, із яких кожне має 30 років.

15,2. Існування культу Аполлона в Метапонті, місті на півдні Апеннінського півострова, на березі Тарентінської затоки, підтверджується нумізматичним матеріалом — зображеннями Аполлона з лавровим деревом або з лавровим вінком на монетах цього міста.

15,3. Після другого його зникнення Арістей із Аполлоном прибув до Італії в образі крука, а крук як пророчий птах був присвячений Аполлонові.

15,4. Цей пам'ятник був жертовником Аполлона, про який уже йшлося вище.

16,1. Геродот сумнівався, чи міг Арістей зайти так далеко на північ, як той написав у своєму епосі.

17,1. Гавань (або порт) борисфенітів — це мілетська колонія Ольвія на правому березі Дніпровсько-Бугського лиману, найдавніше з грецьких міст північного Причорномор'я (засноване приблизно 647 року до н. е.). Згідно з Геродотом, Ольвія була розташована на відстані 10 днів шляху від Істру (Дунаю) і на відстані також 10 днів шляху до Меотіди (Азовського моря). В розд. 101 цієї книги один день шляху суходолом оцінюється в 200 стадій, а в розд. 53 п'ятої книги — в 150 стадій. Округляючи числа, ми бачимо, що Геродот значно зменшив у своїй уяві можливі відстані від гирлів Дунаю до Дніпровсько-Бугського лиману і від нього до Азовського моря, навіть якщо рахувати довжину денного шляху за прямою лінією, це становитиме приблизно 500 + 500 = 1000 *км*.

17,2. Калліпіди (правильне написання — калліппіди) в Геродота — елліно-скіфи, тобто змішане греко-скіфське, але не кочове плем'я. Сама їхня назва суто грецька. В давніх греків такі «гібрідні» племена називалися мікселлінами.

17,3. Алізони (чи галізони) — північні сусіди калліппідів, які мешкали в тій області, де зближуються ріки Тірас (Дністер) і Гіпаніс (Південний Буг). Слід зазначити, що серед племен на південному березі Понту античні географи також згадували якихсь галізонів. У Геродота на північ від галізонів була країна неврів, а далі за нею — пустеля.

17,4. Відомо, яке велике значення мало збіжжя, яке імпортувалося в Грецію з північного Причорномор'я. Саме через це Геродот зазначає, які з племен Причорномор'я культивували пшеницю для себе або на експорт.

18,1. Гілея (Гюлая) — тобто «лісовий край» (від давньогрецького гюле — «ліс»), область десь на півдні лівобережжя Борисфену (Дніпровсько-Бугського лиману). Тепер у цьому краю нема лісу, а лише степ та піски. Можливо, залишками лісу в нижній течії Дніпра були переліски та плавні.

18,2. Різниця між скіфами-землеробами (георгой) та скіфами-орачами (аротерес), очевидно, полягала в тому, що перші культивували злаки для власного споживання, а другі — на продаж.

18,3. Дослідники не ідентифікували річку Пантікап (Пантікапес) з якоюсь водною артерією України. Який зв'язок був між назвою цієї річки і містом Пантікапеєм (Пантікапайон) — столицею Боспорського царства на Керченському півострові, залишається нез'ясованим.

18,4. Андрофаги (андрофагой — буквально — людожери) — дике плем'я на півночі від країни скіфів.

19,1. Річка Герр (Геррос) також залишається не ідентифікованою. За Геродотом ця річка відокремлювала країну скіфів-кочовиків від країни царських скіфів (або правильніше — скіфів-царів). Герр — також назва місцевості та місцепоховання скіфських царів (рр. 56, 71). За Геродотом річка Герр уливається в ріку Гіпакіріс, також не ідентифіковану.

20,1. Країна, що називається «царською», тобто область так званих царських скіфів, або скіфів-царів, як вони самі себе називали в протилежність до решти скіфів, нібито їхніх рабів або підданців.

20,2. Більшість учених ототожнюють Танаїд (Танаїс) із Доном. Десь у нижній течії цієї ріки було давньогрецьке місто з назвою Танаїс, боспорська колонія (Див.: *Шелов Д. Б.*— Танаис — эллинистический город.— ВДИ, 3.— С. 47—54).

20,3. Меланхлени (Меланхлайной), тобто «одягнені в чорні плащі (або шкури)», про них див. розд. 107.

21,1. Савромати (савроматай) згодом стали називатися сарматами. Очевидно, іранське плем'я, споріднене із скіфами. Вони були предками аланів, а ці були предками сучасних осетинів.

21,2. Про етнічну приналежність будінів у дослідників немає єдиної думки. Геродот підкреслює те, що будіни не споріднені з скіфами і живуть у лісистій країні, на схід від р. Танаїда, на півночі від савроматів. Їхнє дерев'яне місто називалося Гелон (р. 108). Будіни шанували «грецьких» богів у своїх дерев'яних святилищах.

22,1. Тіссагети (Тюссагетай) плем'я, країну якого пов'язують із областю поширення так званої городецької культури, але про етнічну приналежність цього племені нема єдиної думки. Савромат було також одним із власних імен боспорських царів.

23,1. Ідеться про чорнозем.

23,2. Назва племені лисих аргіппаїв має грецьку етимологію (аргос «лінивий», гіппос «кінь»). Можливо «лисі» (фалакрой) тут означає недостатньо волохаті.

23,3. Дерево «понтікон» (понтійське?) — це можливо терен (Prunus spinosa). Було висловлено думку, що «асхю» відповідає тюркському «аджи» — гіркий.

24,1. Геродот нараховує тут 5 племен або разом із гелонами (розд. 108) — 6.

25,1. Тут, очевидно, Геродот не розрізнює такі далекі від грецької компетенції гірські пасма, як Урал та Алтай.

25,2. Сон, що нібито триває 6 місяців, імовірно, пов'язаний із полярними ночами, чутки про які дійшли до греків північного Причорномор'я.

26,1. Звичай про споживання м'яса померлих родичів разом із м'ясом тварин згадується Геродотом у зв'язку з массагетами (кн. I, розд. 216) та з племенами Індії (кн. III, розд. 99). Цей звичай мав магічне значення: придбання позитивних якостей предків.

26,2. Про використання черепів пор. розд. 65 цієї книги.

26,3. Свято поминів померлих родичів справлялося в давніх греків у день їхнього народження.

26,4. Рівноправ'я жінок із чоловіками пояснюється участю жінок первісних племен у полюванні та на війні, також як прослідок первісних групових шлюбів або наступної їхньої стадії — поліандрії (багатомужжя).

27,1. Етимологія назви арімаспів, наведена Геродотом, очевидно, не відповідає дійсності. Різні спроби встановити справжню етимологію цього етноніма (якщо йшлося про реальне плем'я) також не були успішними, як, напр., «мешканці пустелі» або «власники диких коней» тощо.

28,1. Відомість про надто суворі зими скіфської країни, очевидно, є наслідком перебільшення незвичного для давніх греків холодного клімату.

28,2. Справді, під час надто холодних зим і тепер прибережні частини Чорного та Азовського морів замерзають і на них утворюється крига. Проте відомість про тривалість холодів протягом 8 місяців, звичайно, не відповідала дійсності.

28,3. В різних рукописах поряд із назвою «сінди» (сіндой) зустрічається назва «інди» (індой). Цей варіант цікавий тим, що зближується з назвою ріки Інду, від якої одержав назву і ввесь індійський субконтинент. У давньоіндійській мові «сіндху» була загальна назва ріки. Іранська форма цієї назви «Гінду». Не виключається можливість перебування індо-арійських племен на території Сіндіки (на Таманському півострові, розд. 86).

28,4. Витривалість скіфських коней дивувала давніх греків. Відсутність мулів та ослів у Скіфії античні автори неправильно приписували холодному кліматові країни.

29,1. Щодо відсутності рогів у скіфських биків Геродот висловив свою власну думку (пор. кн. II, розд. 95) на відміну від тих місць, де він лише переказує чужі думки. Тут характерне для античних авторів посилання на давній епос, як на історичне джерело.

30,1. Так само Плутарх свідчить, що в Елеї (Еліді) на Пелопоннесі не народжуються мули через прокляття Ойномая, який так полюбляв коней, що не допускав їхнього схрещення з ослами.

31,1. Щодо білого пір'я, тобто снігу, пор. розд. 7 (прим. 2).

32,1. Про гіпербореїв було в розд. 13 (прим. 3), розд. 32 і 33.

32,2. Про, напевне, міфічних гіпербореїв ідеться і в інших літературних джерелах.

33,1. Ці «священні дари», пов'язані з культом Аполлона. Їх приставляли всі племена, що визнавали цей культ. Є припущення, що цей переказ зв'язаний з існуванням давніх торговельних шляхів.

33,2. Малійська затока, в яку вливається річка Сперхей між Малідою та Епікнемідійською Локрідою навпроти Кенайського мису на Евбеї.

33,3. Острів Андрос: на ньому, очевидно, не було культу Аполлона, але існував культ Діоніса.

33,4. Імена Гіпероха і Лаодіка, імовірно, були епітетами богині Артеміди. Перфереями називалися так звані теори, тобто священні посланці.

34,1. Присвята волосся божествам дівчатами перед весіллям та юнаками після досягнення віку ефебів (юних громадян) була поширеним у давній Греції звичаєм.

34,2. Могили на Делосі, що про них згадується тут, було відкрито археологами і це є свідченням обізнаності Геродота з топографією острова.

35,1. Арга і Опіда, можливо, також епітети богині Артеміди, але є припущення, що це імена місцевих богинь, культ яких було витіснено культом Артеміди.

35,2. Ейлейтія — давньогрецька богиня дітородіння.

35,3. Олен — даній міфічний поет або лікієць, або гіпербореєць, якого Геродот уважав за автора давніх гімнів на честь Аполлона.

36,1. Абарід — навряд чи реальна особа. Йому приписували авторство поеми про подорож Аполлона до гіпербореїв, а також інші поетичні твори.

36,2. Геродот висловлює сумнів, що Океан — це ріка, яка обтікає коло земель, і гадає, ніби його існування було вигадкою Гомера (кн. II, розд. 21 і 23). Така сама ідея була в логографа Гекатея, з яким полемізував Геродот. Гекатей гадав, що аргонавти з річки Фасіс (Ріоні) пропливли Океаном, потім Нілом і досягли Середземного моря.

36,3. Гекатей накреслив географічну карту світу цілком апріорно, не зважаючи на відомості своїх попередників, сучасників та свої власні і не дбаючи, щоб привести всі ці відомості до ладу.

37,1. Тут ідеться про Індійський океан і його Перську затоку, хоч давнім грекам добре було відоме і власне Червоне море.

37,2. Із племен Закавказзя Геродот називає лише колхів та саспейрів.

37,3. Під Північним морем тут розуміється Понт Евксін (Чорне море).

37,4. Чотири країни цих племен утворюють лінію від півночі до півдня, яка відокремлює схід (Азію) від Європи. Річка Фасіс також становить межу між Азією та Європою.

38,1. Дві континентальні смуги землі, що простягаються від ріки Фасіс на захід уздовж Понту та Геллеспонту на півночі, а на півдні від Маріандінської затоки до Тріопійського мису,— це власне і є Мала Азія, яка в античних авторів часто називається просто Азією.

39,1. Геродот не знав нічого про існування Перської затоки та справжньої форми Аравійського півострова. В нього Ассірія те саме, що й Месопотамія. Аравія в нього заключає крім власне Аравії також і Аравійську пустелю в Африці.

39,2. Під «нашим морем» Геродот розуміє Середземне море.

39,3. Чи вважав Геродот Єгипет належним до Африки (в нього — Лівії), чи до Азії, залишається неясним із різних місць його тексту.

39,4. «Три народи» — тут народи Ассірії (Месопотамії), Аравії та Фінікії (включаючи до неї Палестину).

40,1. Південним Ерітрейським морем Геродот називає море на півдні Азії та Лівії. Це в нього Індійський океан, Червоне море та Перська затока.

40,2. Грецьке слово «еремос» (пустеля) в Геродота має різноманітні значення. Це і власне пустеля і не залюднена місцевість, а також місцевість, не придатна для заселення. Як прикметник він уживає це слово для незаселених гір, а також островів, покинутих людьми країв та міст. Степи він також називає цим словом.

42,1. Перша згадка про поділ землі на три частини — Азію, Лівію та Європу є в Піндара (518—438 до н. е.). Такий поділ, очевидно, був і в Гекатея (див.: *Дитмар А. Б.* Рубежи ойкумены.— М.: 1973).

42,2. Хоч Геродот не вірив розповіді фінікійців про те, що обігнувши Африку з східної сторони, вони бачили сонце праворуч від себе, але так воно і було, якщо розповідь про плавання фінікійців навколо Африки була правдивою.

43,1. Внук того Зопіра, який допоміг персам здобути Вавілон (кн. III, розд. 153), і від котрого Геродот одержав це повідомлення, утік до Афін.

43,2. Мис Солоент — його місцеположення не визначено.

44,1. Перша ріка, в якій живуть крокодили,— це Ніл (див. кн. II, розд. 32, 68—69).

44,2. Скілак із Каріанди в Карії (кінець VI ст. до н. е.), якому Гекатей та Геродот завдячують відомостями про Каспійське море, країнах навколо нього та їхніх мешканців.

44,3. Є припущення, що Пактія — це сучасний Афганістан, а місто Каспатір — це сучасний Кабул. Геродот змішував ріку Кабул із рікою Індом.

44,4. Ідеться про Суецьку затоку.

44,5. Південні береги Азії та Африки стали відомими ще за античних часів на відміну від більшої частини Європи (розд. 45).

45,1. За часів Геродота був забутий первісний поділ континентів Азії та Європи. Назва «Азія» зустрічається вперше в Піндара, хоча прикметник «азійський» (асіос) був уже в давньому епосі. Назва «Європа» вперше була використана в так званому гомерівському гімні Аполлонові і вона означала материкову Грецію на відміну від Пелопоннесу та островів Егейського моря. Згодом ця назва одержала ширше значення для протиставлення материків. Імовірно, назви Європа і Азія в ассіро-вавилонських мовах означали відповідно захід та схід.

45,2. Грецьке слово «портмея» перекладачі та коментатори розуміють по-різному: або як переправи, або як гавані, або навіть як протока.

46,1. З цього розділу в Геродота вже ідеться про похід Дарія проти скіфів.

46,2. Кінні лучники не зустрічаються на грецьких вазах, де є зображення скіфських воїнів або озброєних скіфів.

47,1. Істр, тобто Дунай, тепер має три основних гирла. Про Істр у розд. 99 цієї і 33 другої книги.

48,1. Тобто на відміну від Нілу.

48,2. Можна з певністю встановити, що назви Пората і Пюретос відповідають сучасній назві Прут. Чотири інші згадані тут річки не ідентифікуються з сучасними назвами.

48,3. Оскільки Прут уливається в Дунай, то він не тече на схід, але на південь.

49,1. «Гем» (Гаймос) — у греків була назва Балканів, тобто Балканського пасма.

49,2. Три великі ріки, що течуть із вершин Гему (Балканів): великими називає їх Геродот через свою необізнаність із ними.

49,3. Кробізи — одне з фракійських племен, також трібалли — інше фракійське плем'я.

49,4. Кінети — очевидно, одне з кельтських племен західної Європи.

51,1. У Геродота Тірас — ріка Дністер, а місто мілетських колоністів називається «містом тірітів». Воно було розташоване на місці сучасного Білгорода-Дністровського (у румунів — Чітатя Албе, в турків — Аккерман).

51,2. Про ріки Скіфії Геродот уважав ніби вони витікають із великих озер. Це внаслідок його апріорної географічної концепції.

52,1. Гіпаніс (Гюпаніс) — очевидно, сучасна його назва Південний Буг, але так само називається і ріка Кубань.

52,2. Дуже гіркий смак води якоїсь притоки Південного Бугу, що від неї до моря «чотири дні плавання», очевидне непорозуміння: солонувата вода, може бути в долішній

течії Бугу, де його вода змішується з морською водою. Зокрема, це може бути в Дніпровсько-Бугському лимані.

52,3. Сумнівно, що назва «Ексампайос» грецькою мовою може бути перекладена як «священні шляхи» (гірай годой), бо для річки така назва була б не підходяща. В Геродота так називаються також місцевість на берегах цієї притоки і божество її, якому приносять жертви. Спроби встановити етимологію цієї назви досі не були успішними.

53,1. Назва «Борюстенес», очевидно, не грецького походження, але спроби встановити її можливу іранську етимологію («широке місце», «високе місце») виявилися незадовільними. В словнику александрійця Гесіхія є така цікава «глосса»: «Борисфен: Геллеспонт, а також ріка». Ця глосса може означати, що первісно «Борисфен» була назва Дарданельської протоки, а згодом, коли греки освоїли морський шлях до Дніпровсько-Бугського лиману, цю назву було перенесено далі на північ. Не виключається можливість, що ця назва була фракійського походження (мабуть — «Північна протока», пор. грецькі «Converted Бореас» — північ, північний або північно-східний вітер» та «стена» — ущелина, протока.

53,2. «Антакайос» — якась риба з родини осетрових, зокрема білуга, безкісткова риба досить великих розмірів. Етимологію назви досі не встановлено.

53,3. Гіпполаїв мис — ототожнюється з Станіславським мисом більшістю сучасних дослідників.

53,4. Хоча на станіславському мисі не виявлено залишків святилища Деметри, відомо з археологічних матеріалів, що культ Деметри існував в Ольвії і зображення цієї богині були на ольвійських монетах (див.: *Русяєва А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— Киев, 1979).

54,1. Річка Пантікап залишається неідентифікованою, як і нижче згадані на схід від неї річки (Гіпакіріс та Герр).

55,1. Ахіллесів шлях (Ахіллеос дромос) — або, як його ще називають, Ахіллесів біг (римський географ Помпоній Мела вважав, що на цій вузькій смузі землі Ахіллес улаштовував змагання в біганні) ототожнюється з Тендрівською косою (тепер островом).

57,1. Танаїд (Танаїс) — Дон, у Геродота називається східним кордоном Скіфії.

59,1. Геродот називає сімох скіфських богів, яких він ототожнював із грецькими богами так, як у другій книзі єгипетських богів, а саме: Табіті-Гестія, Папай-Зевс, Апа-Гея, Гойтосір-Аполлон, Аргімпаса-Афродіта Уранія, Тагімасад-Посейдон (у царських скіфів), ім'я скіфського бога війни в нього не називається, а скіфський Геракл, імовірно, називався Таргітаєм, родоначальником скіфів (розд. 5).

59,2. Про кумир бога війни див.: *Бессонова С. С.* Скифский Арей... Археологические исследования на Украине, 1976—1977. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР.— Ужгород, 1978.— С. 60.

60,1. Зміст цього обряду жертвоприношення такий, що жертовна тварина нібито вклоняється перед божеством, а кров її не проливається на землю.

61,1. Скіфські казани виявляються археологами в багатих похованнях (таких, як Чортомлик, Солоха та ін.). Мідяні казани в скіфів, як і в кельтів, мали крім практичного культове значення.

61,2. Жертвоприношення коней характерне для індо-іранського культурного циклу (пор. ашвамедха в давній Індії); див. також I, 189, 216, VII, 40, 113.

62,1. Геродот гадав, що Скіфія була поділена на адміністративні округи (номи) і начальником кожного округу був «номарх». Такий поділ міг би мати військове і релігійне значення.

62,2. Використання оберемків хмизу для спорудження великих курганів навряд чи можна узгодити з відсутністю лісів у скіфській землі (IV, 19, 61).

62,3. Про скіфські мечі див.: *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 46, 108.

67,1. Ворожба з використанням прутиків була також в інших народів, напр., у кельтів та германців (гр. рабдоскопія).

67,2. Про енареїв (андрогінів) уже було в кн. I, розд. 105.

67,3. Липа в давніх греків уважалася священним деревом богині Афродіти.

71,1. Археологічні дані підтверджують повідомлення Геродота про скарби царських курганів та про поховальні обряди скіфів.

71,2. Тут назва якоїсь ароматичної трави, можливо бугила (Anthriscus).

71,3. Такі поховальні обряди були й у східних слов'ян до їхньої християнізації за повідомленням арабських мандрівників (Ібн-Фадлан).

76,1. Оргіастичні культи Матері богів (Кібели) з грецького міста Кізіка на березі

Пропонтіди (Мармурового моря) могли потрапити до скіфів, які за свідченням Геродота взагалі уникали запозичення іноземних (зокрема, грецьких) звичаїв.

76,2. Тімн (Тюмнес) — єдине ім'я свого інформатора, яке наводить Геродот. Звичайно, не можна встановити, де саме міг Геродот спілкуватися з ним. У даному разі грецьке слово «епітропос» можна перекласти нашим «агент» або «довірена особа» (слово «опікун» тут не підходить, пор. Міщенко, Стратановський).

76,3. Наведення Геродотом кількох імен скіфських царів дало привід дослідникам уважати, ніби в скіфів існувала царська династія. З тексту Геродотових «Історій» не можна зрозуміти, про яких саме царів ідеться: чи про царів окремих скіфських племен, чи про якихсь царів, що були царями всіх їхніх племен. Оскільки існування одного царя всіх їхніх племен суперечило б поділу скіфів на хліборобів, орачів, кочовиків, царів, треба гадати, що Геродот згадує імена царів якогось одного племені (мабуть, скіфів-царів).

76,4. Образ Анахарсіса — мудрого скіфа, що прилучився до грецької культури, мав дальший розвиток в античній літературі. Скіфському мудрецеві приписувалися різні філософські вислови і навіть листи. Доля скіфського царя Скіла аналогічна долі Анахарсіса, обидва вони були вбиті за спробу завести в Скіфії грецькі звичаї. Анахарсіс був братом скіфського царя, а Скіл сам був царем.

78,1. Істрія — країна на півночі Адріатичного моря (також Гістрія), крім того, місто-колонія мілетян поблизу гирлів Істру (Дунаю). Тут не ясно, чи «істріянка» походила з країни Істрії, чи з названого міста (кн. II, р. 33).

78,2. Борисфеніти (Бористенеіти) — мешканці міста Борисфена, тобто Ольвії (розд. 18, 53, 78, 79). Скіфи-хлібороби греками називались також борісфенітами, а мешканці Ольвії, називали себе ольвіополітами, або мілетянами.

78,3. Особливостями скіфського одягу були гостроверхі шапки та довгі вузькі штани (анаксіріди).

79,1. Мармурові грифи та сфінкси мали своїм призначенням обороняти палац Скіла від злих духів. Зображення грифів характерні для вже згаданого звіриного стилю.

80,1. Тірас був батьком Сіталка, який установив владу племені одрісів у Фракії.

81,1. Геродот протиставляв власне скіфів усім іншим скіфам. Звичайно, можуть існувати різні припущення щодо того, хто такі ці «власне скіфи». Справді, якщо йшлося про кочовиків, то загальне їхнє число не могло бути великим.

81,2. Про Ексампай було в розд. 52. Хоча Геродот описує цей гігантський казан досить докладно, залишається сумнівним, чи взагалі така споруда могла існувати. Відомості Геродота могли бути почерпнуті з розповіді ольвіополітів. Можна по-різному розуміти «ес опсін». Ми перекладаємо це «наочно», а не «на власні очі». Цей гігантський казан за словами Геродота був у шестеро разів більший за кратер, поставлений Павсанієм у «гирлах» Понту Евксіну (очевидно, десь на березі Фракійського Боспору, тобто Босфору). Величезний дельфійський кратер згадується в кн. І розд. 51. Не зупиняємося на розмірах казанів у Дельфах і в Павсанія, але піддамо сумніву існування казана скіфського царя Аріанта, казан якого міг би стати басейном для плавання. Зважаючи на брак міді в скіфів (IV, 71) виготовлення такого казана було б непробачним марнотратством, навіть і тоді, коли б скіфи одержували мідь від массагетів (I, 215).

85,1. Халкедон або Калхедон — місто на азіатському березі Пропонтіди навпроти Бізантія (згодом Константинополя), мегарська колонія.

85,2. Є кон'єктура, що наявне в текстах «Історій» слово «гірон» (святилище) — це помилка якогось переписувача і його треба замінити словом «ріон» (мис). Звичайно, спокусливим було б висунути здогад, що в тексті йшлося не про мис, а про корабель, на якому Дарій із Босфору вийшов у Чорне море.

85,3. Щодо довжини Понту (Чорного моря) Геродот помилявся: насправді його довжина значно менша — 1,130 *км*, а не 2,321, як приблизно в Геродота. Проте розміри Босфору, Мармурового моря та Дарданелл — у нього вказані досить точно.

85,4. Якщо порівняти Геродотові виміри з вимірами Страбона та Г. Плінія Секунда Старшого, то виявиться, що їхні виміри не точніші за виміри автора «Історій».

86,1. Геродотові не були відомі західні узбережжя Чорного моря. Це також може бути доводом того, що він не відвідав його північного узбережжя, бо зважаючи на характерне для давніх греків каботажне плавання, до Ольвії Геродот мусив би пливти вздовж цього узбережжя.

86,2. Про Сіндіку в розд. 28.

86,3. Твердження про те, що Меотійське озеро лише трохи менше від Понту, є наслідком необізнаності Геродота з географією східних скіфських земель. Тут до речі згадати

про повідомлення Плінія Секунда Старшого («Історія природи», VI, 20): «Сам Танаїд скіфи називають Сіліс, а Меотіду Темарунда, що в них означає мати моря». Звичайно, з певністю не можна сказати, чи «Мати моря» є справді переклад цього Темарунда, чи давньогрецьке Майєтіс (або Майотіс) пов'язувалося греками з словом «майя» (один із синонімів слова «метер» — мати).

87,1. Під «ассірійськими літерами» Геродот розумів ассіро-вавілонський клинопис.

87,2. Навряд чи наведені Геродотом числа можна вважати за точні.

87,3. Ці стовпи (стели) грецький історик із Кніда в Малій Азії (V ст. до н. е.) Ктесій називає жертовником, але Геродот описує їх як самовидець. Ктесій був автором творів про історію Персії та Індії.

87,4. Артеміду Ортію ототожнювали з Дівою таврів. У Спарті біля жертовника цієї Артеміди шмагали юнаків (це такий спосіб їхнього гарту).

87,5. На обох берегах Босфору існували святилища, що з них найбільшою шаною користувалося святилище Зевса Урія, тобто того, що посилав морякам ходовий вітер.

88,1. В тексті про нагороду самосця Мандрокла сказано, що він одержав «усі десять». Це означає «багато грошей».

88,2. Геродот міг побачити замовлену Мандроклом картину в святилищі Гери на Самосі. Храми давньої Греції мали також призначення бути свого роду музеями.

89,1. Здається мало вірогідним, щоб увесь перський флот складався з залог малоазіатських греків.

89,2. Словом «шия» або «горло» (авхен). Геродот називає «голову» або верхній кут річкової дельти. За Страбоном Дарій перейшов Дунай (Істр) поблизу острова Певкі (Соснового). Геродот не згадує про перехід Дарієвого війська через Балканське пасмо (Гаймос), яке, звичайно, було йому відоме.

89,3. Ідентифікувати річку Теар не вдалося з усією певністю, хоч існує припущення, що так називалося злиття двох річок Бунар-дере та Семер-дере (в сучасній Болгарії).

90,1. Гебр — тепер Маріца, а Контадесд і Агріан — її притоки. Місто Айнос — колонія делосців.

91,1. Ця стела з клинописним текстом ще існувала в 1830 р., але після того зникла.

91,2. Під материком розуміється Азія.

92,1. Фракійське плем'я одрісів мешкало в долині ріки Гебру. Артіск, або Артеск — притока Агріана. Аполлонія — сучасний Созопол.

93,1. Можливо, в Геродота тут перша згадка про гетів, тобто північне фракійське плем'я, сусіднє з скіфами, яких від них відокремлював Дністер (Тірас). За римських часів виникла нова їхня назва — даки, що спершу існувала рівнобіжно з попередньою.

93,2. Сальмідесс — фракійське місто та країна у Фракії на узбережжі Чорного моря. Є думка про те, що такого міста за часів Геродота ще не існувало. Месамбрія (або Месембрія, сучасне Несебр) місто у Фракії на березі Понту, колонія халкедонців.

93,3. Епітети «найхоробріші» та «найсправедливіші» часто застосовувалися античними авторами для характеристики диких кочових племен. Байдужість гетів до смерті пояснювалася їхньою вірою в безсмертя.

94,1. Фракійський бог Сальмоксіс (або Гебелейзіс), якому приносили в жертву людей, очевидно, верховне божество у фракійському пантеоні. Можливо, бог грому та блискавки, як і давньогрецький Зевс. Міф про те, що Сальмоксіс був смертною людиною, а згодом після смерті став богом, нагадує розповідь про Арістея (розд. 13—15).

97,1. Розповідь Геродота про похід Дарія проти скіфів містить у собі багато невідповідностей. Наказ Дарія зруйнувати мости здається зовсім протилежним здоровому глузду, бо це призвело б до загибелі його самого і всього його війська. Єдине можливе пояснення це те, що Дарій хотів повернутися, пройшовши усю Скіфію, через Кавказ до Персії.

Хоча більшість дослідників не мають сумнівів щодо історичності експедиції Дарія проти скіфів, як її описує Геродот, відповідність його оповідання до історичної дійсності при логічному аналізі здається дуже сумнівною. В своєму поході крім Дунаю Дарієві довелося б побудувати ще кілька мостів на ріках Скіфії, про що нема жодної згадки. Малоймовірно, щоб перська армія, яка складалася переважно з піхоти, могла б пройти з кінця в кінець скіфську країну, не орієнтуючись у місцевості (і це за 60 днів!), перейти Дон (Танаїс), зайти в області савроматів та будинів (десь на півночі в лісах), побудувати 8 великих фортець і десь добувати собі продовольство. Природно було б, якби Дарій на своєму шляху відвідав (чи здобув?) грецькі міста Ольвію, Каркінітіду, Кремни, але про них нема згадки в оповіданні про похід. Не зупиняємося на тому, що в знаменитих бехістунських написах ідеться про «підкорення скіфів» і серед підкорених владарів є і цар скіфів. Якщо

Дарій справді перейшов на північний берег Дунаю, то це могло бути лише для залякування скіфів і забезпечення тилу в поході на Елладу.

97,2. Цей Коес, син Ерксандра, в кн. V, розд. 37 називається тираном.

97,3. Очевидно, так воно і було, за винятком країв скіфів-хліборобів та скіфів-орачів.

98,1. Дуже примітивний засіб числення і це, незважаючи на те, що в перському війську були вчені халдеї.

99. В розд. 99—102 Геродот подає географічний опис Скіфії, що базується, напевне, на відомостях його інформаторів чи почасти на інформаціях інших грецьких географів.

99,1. Початок цього розділу, очевидно, слід розуміти так, що перша приморська країна на шляху до Скіфії для тих, хто подорожує з півдня на північ,— це Фракія, бо кожний, хто має перед собою географічну карту, може побачити, що берег Фракії (Болгарія та Румунія) не опуклий, а угнутий, утворює затоку.

99,2. Долішня течія Дунаю в описі Геродота — це одне з важких місць для тлумачення. Є думка про те, що Геродот гадав, ніби Істр тече з півночі на південь.

99,3. «Давня» (архайя) Скіфія називається так, бо ця частина серед інших перша стала відомою грекам.

99,4. Внаслідок археологічних розкопок було виявлено, що місто Каркінітіда (або Керкінітіда) було розташоване в Криму на березі Каркінітської затоки. Як уявляв собі Геродот місцеположення цього міста, залишається непевним (рр. 55, 99).

99,5. Скелястий півострів (херсонесос ге трехее) — це в Геродота гориста частина південного берега Криму. З тексту ясно, що Геродот не уявляв собі справжньої форми Тавричного півострова.

99,6. Як розуміти, що Скіфія не лише з півдня, але й з сходу обмивається морем, залишається непевним.

99,7. Геродот уподібнює Тавричний півострів за його формою Аттіці, ніби цей півострів був трикутним продовженням материкової Скіфії. Страбон правильно називає Крим окремим півостровом.

99,8. Деми Торіка і Анафліста мали фортеці, що обороняли підступи до копалень срібла в Лавріоні.

99,9. Можливо, це порівняння Геродот додав до свого тексту після подорожі до Італії.

100,1. Під «морем сходу (власне світанку)» Геродот, очевидно, розуміє східну частину Чорного моря, а під країною «на захід від Кіммерійського Боспору» (Керченської протоки) він розуміє Скіфію до Істру (Дунаю). Далі слід читати «і від Меотійського озера до Танаїда», тобто знову в напрямі на схід.

101,1. Геродот майже правильно навів відстань від гирлів Дунаю до Керченської протоки (за прямою лінією прибл. 550 *км*), а від Кишинева до Таганрога (прибл. 750 *км*). Теоретична схема — скіфська країна нібито мала форму правильного квадрату — припускає, що вертикальні лінії його мусили бути такими, як і горизонтальні. В такому разі північна границя скіфських земель мала б доходити кудись аж до Брянська. Геродотові та його інформаторам могла бути відомою лише південна границя до Азовського моря.

102,1. Шість із цих племен Геродот уже назвав у розд. 17—22, а далі він описує їхні звичаї.

103,1. Божество таврів, ототожнюване з грецькою Артемідою, часто називається просто Дівою. Таври приносили в жертву їй тих іноземців, що зазнавали аварії кораблів біля їхніх берегів (пор. «Іфігенію в Тавріді» Евріпіда). Цей звичай таврів, очевидно, пов'язаний із міфом про Іфігенію, дочку мікенського царя Агамемнона.

104,1. Агатірси (або Агфірси) — західні сусіди скіфів, їхню країну ототожнюють із сучасною Трансільванією (в Румунії). За свідченням Геродота, в їхній країні багато золота і в них звичай, як у массагетів та насамонів, мати спільних жінок (І, 216; IV, 172).

105,1. За Геродотом неври мешкали в країні між Південним Бугом та Дніпром, на північ від скіфів-орачів. Відомість Геродота про переселення неврів у країну будинів за Доном протирічить визначенню розташування їхньої країни (IV, 21, 51, 125). Неври називаються разом із агатірсами, андрофагами та меланхленами.

106,1. Андрофаги (андрофагой) — буквально «людожери». Факти людожерства засвідчені для багатьох первісних народів. Людожерство може обумовлюватися або через брак інших продуктів харчування, або через первісні ритуали та віру в передачу позитивних якостей м'яса вбитих на війні ворогів, чи померлих родичів (пор., III, 38, 99; IV, 26, I, 216). Прослідки існування канібалізму спостерігаються в давньогрецьких міфах (Тантал, Атрей).

107,1. Меланхлени (Меланхлайной) — буквально «одягнені в чорні плащі» (хлайни). За Геродотом вони мешкали десь на півночі Скіфії.

108,1. Будіни (Будіной) — народ, не схожий на скіфів, у лісистій країні, мабуть десь на північному сході Скіфії. Вони співіснували з гелонами, за походженням греками. Дерев'яне місто будінів Гелон нібито спалили перси (IV, 123).

108,2. Навряд чи можна надати віри повідомленню про існування в будінів дерев'яного святилища з статуями грецьких богів та шануванню в них Діоніса. Це, очевидно, фантазія Геродотових інформаторів.

109,1. Слово «фтейрофагой» дослідники пояснюють, посилаючись на значення слова «фтейр» (не воша!), тобто «соснова шишка». Насіння (горішки) кедрових сосен досить поживні.

109,2. Питання про тварин із «квадратними мордами» залишається невирішеним.

110,1. Розповідь про походження савроматів від скіфських юнаків та амазонок є схрещенням грецького міфу про амазонок — войовничого племені жінок — і скіфського переказу про савроматських жінок, які разом із чоловіками брали участь у війнах та полюваннях.

110,2. Міф про амазонок (амазонес) міг бути відгуком існування в деяких первісних племен матріархату. В греків існували перекази про битви з амазонками (амазономахіях). Скіфи прибули до своєї країни, прогнавши кіммерійців у VII ст. до н. е. (розд. 11), але якщо амазонки справді існували, то вони могли бути там значно давніше.

110,3. Наведена Геродотом скіфська назва амазонок із деякими застереженнями тлумачиться дослідниками на основі індо-іранської лексики, як «мужовбивці». Інша можлива етимологія: «владарки чоловіків», можливо з огляду на те, що савроматів називали «керовані жінками» (гюнайкократуменой).

110,4. Термодонт — річка в Каппадокії, в давній країні хеттів, у Малій Азії. Згідно з переказом там була країна амазонок. Існує здогад про те, що давні мешканці Малої Азії при першому знайомстві з хеттами вважали їх за жінок через їхній довгий одяг і через відсутність бороди.

110,5. Згадуване тут та в інших місцях приморське місто Кремни (Кремной — «урвища»), місцеположення якого не встановлено, якщо воно справді існувало на неуривистих північних берегах Азовського моря.

117,1. Згадані тут савромати, очевидно, тотожні з сарматами, які пізніше переселилися на захід, на територію сучасних Польщі та Угорщини.

118,1. З цього розділу і далі йдеться вже власне про скіфську експедицію Дарія. На думку Страбона Дарій дійшов лише до «пустині гетів» (VII, 3, 14). Спірним слід уважати питання про скіфський похід Дарія в перських написах. Найдокладнішу аргументацію про те, що скіфами треба називати азіатських саків, подав Р. Кент (R. Kent, The Lists of Provinces, JNES, v.][, 2, 1943, Chicago). Взагалі в оповіданні про цей похід є багато суперечностей і дослідники ще не вирішили, чи він був історичним фактом (див.: Народы нашей страны в истории Геродота.— С. 367—371). Про все це вже згадувалося в прим. I до розд. 97.

120,1. Про поділ на три царства вже йшлося в розд. 7.

122,1. До цього перси вже пройшли через країну скіфів-орачів, але не знайшли там для себе поживи (розд. 17—18). В Геродота немає згадки про великі ріки Скіфії, які персам довелося б перейти .(розд. 51—56).

123,1. Про дерев'яне місто будінів уже йшлося в розд. 108.

123,2. Із названих тут рік лише Танаїд можна ототожнити з Доном. Річка Сіргіс, очевидно, тотожня з річкою Гіргіс у розд. 57.

124,1. Про абсурдність побудування 8 фортець уже йшлося вище (прим. до р. 97). Оскільки в Геродота йдеться про руїни цих фортець, то можна припустити, що це були не руїни, а кургани кочовиків, чутки про які дійшли до греків, і Геродот мав нагоду дізнатися про них.

127,1. Тут ідеться про царські могили в Геррах (пор. розд. 59).

127,2. Про скіфських богів уже було в розд. 59.

129,1. Такої ж думки був і Арістотель про відсутність віслюків у холодних країнах, хоча це здається не зовсім правильним.

131,1. Це послання скіфів часто цитується як приклад дописьмової речової передачі інформації (пор. індіанські вампуми, перуанські кіпу тощо).

137,1. Херсонес на Геллеспонті треба відрізняти від Херсонесу в Криму (Тавричний, або Гераклейський, Херсонес). Щодо діяльності Мільтіада (розд. 39—41) і ролі його під час експедиції Дарія дещо залишається незрозумілим, чи справді він не хотів загибелі Дарія з його військом у Скіфії, чи навпаки, коли його судили в Афінах (VI, 104), він запевняв, нібито багато зробив на користь Еллади під час Дарієвої експедиції.

137,2. Спільність інтересів грецьких тиранів та перських владарів була звичайним явищем за часів Геродота. Так поводилися Фемістокл та Демарат. Геродот як грецький патріот засуджує таке поводження.

138,1. Тут є цікавим перелік тиранів. Шестеро з 11 — тирани на Геллеспонті. Не згадується Коес — лесбоський тиран, який мав стільки заслуг перед Дарієм. Серед тиранів не називаються тирани дорійських міст. Очевидно, імена тиранів були наведені Мільтіадом, який насамперед назвав своїх сусідів.

138,2. Еак (Айякес) став наступником свого батька Сілосонта (III, 139).

139,1. Про далекість польоту стріл відомо з одного ольвійського віршованого напису (IOSPE, I, 195), де є повідомлення, що Анаксагор, син Демагора, пустив стрілу на відстань 282 оргії, тобто приблизно 500 метрів.

139,2. Тирани міст на Геллеспонті мали підстави побоюватися скіфської навали, бо скіфи перебували недалеко від них за Істром (Дунаєм).

140,1. Очевидно, перси не могли повертатися до Істру своїм попереднім шляхом, бо вони відхилилися від нього на північ.

143,1. Візантій повстав проти Дарія і через це Дарій попрямував до Сеста. Візантій і Халкедон були колоніями мегарців.

145,1. Від цього розділу починається «Лівійський логос», тобто розповідь про історію та природу північної Африки, про її мешканців та про карну експедицію персів, яка не мала успіху.

145,2. З цього розділу можна довідатися, як з'ясовували собі греки V ст. до н. е. причини колонізації, послідовні етапи її та форми, а також які стосунки бували в греків із тубільцями.

145,3. Плем'я мінійців Геракл, який узяв участь у поході аргонавтів, вигнав із острова Лемносу (III, 137—138).

145,4. Аргонавти застали на Лемносі лише жінок, які повбивали всіх чоловіків. Наступні мешканці острова були нащадками аргонавтів.

145,5. Тіндаріди — сини Тіндарея — Кастор і Полідевк, брати Гелени і Клітемнестри, матір'ю яких була Леда.

145,6. Це виняток, оскільки спартанці не приймали до себе чужинців.

146,1. Геродот, очевидно, переносить сучасний йому звичай спартанців до міфічних часів.

147,1. Аргея — дочка Автесіона, дружина спартанського царя Арістодема (VI, 52).

147,2. Про стосунки давніх греків із фінікійцями нема сумніву. Від фінікійців греки навчилися добувати метали, виготовляти пурпур і головне — використовувати алфавітне письмо. Згідно з грецьким міфом засновником міста Фів у Беотії був фінікієць Кадм, син фінікійського царя Агенора, брат Європи і чоловік Гармонії. Свої письмові знаки греки називали кадмейськими, або фінікійськими. Торговельні колонії фінікійців існували на островах Егейського моря та в інших краях Середземномор'я. Найзначнішою колонією фінікійців (сідонян) в Африці був Карфаген (Керет-Хадаш — «Нове місто») на місці сучасного Тунісу.

148,1. Кавкони (I, 147) — давнє населення материкової Греції, яке називається тут пароreатами, тобто гірським племенем, що мешкало на плоскогір'ях Аркадії, в Тріфілії між Елідою (Елеєю) та Мессенією, де і тепер ще залишаються сліди їхнього перебування.

149,1. Нащадки Айгея — Айгейди були у Фівах та в Акраганті на Сіцілії, а також на о. Тері та в Кірені. Вони були спадкоємними жерцями Карнейського Аполлона.

149,2. Тут ідеться не про плем'я, а про соціальне угруповання — про фратрію.

149,3. Ерінії — богині помсти, які переслідували злочинців — убивць. Згідно з Павсанієм (автором середини II ст. н. е.) у Спарті були святилища Кадма, Ойоліка і Айгея.

150,1. Історія заснування Кірени викладається в двох версіях — Тери та Кірени.

150,2. Цар був також верховним жерцем.

151,1. У тексті слово «метек» (метойкос) слід розуміти як чужоземець, чужинець.

151,2. «Коробій» — могло бути ім'ям якогось морського божества крітського міста Ітан.

151,3. Названий тут острів Платея, очевидно, один із острівців Лівійського моря на сході сучасної Тріполітанії.

152,1. Звичайний шлях із Егейського моря до Єгипту був повз о. Родос до Кіпру і далі до гирлів Нілу.

152,2. Про Тартесс уже було в кн. I, розд. 163.

152,3. Про цього егінця Сострата нічого з інших джерел невідомо.

153,1. Постанова терайців (мешканців о. Тера чи Фера) складалася з 4 параграфів: 1) число колоністів мало бути обмеженим; 2) колоністи обиралися через жеребкування, за винятком єдиних синів; 3) кожна область о. Тери мала взяти участь у заснуванні колонії; 4) ойкістом (засновником колонії) мусив бути Батт. Монархічна влада існувала на Тері і повинна була існувати в її колонії.

155,1. Справжнім ім'ям Батта було Арістотель. Батт (Баттос) спершу було титулом правителя, а згодом стало власним ім'ям.

155,2. Оракул було складено перегодом.

157,1. Цей розділ базується на спільному переказі терайців і кіренців.

157,2. Аполлон побував у Лівії, коли привів туди фессалійську дівчину Кірену і зробив її царицею тамтешньої країни.

157,3. Жерці пояснили невдачу незнанням того, хто одержав оракул.

157,4. Азіріс — це якась місцева назва і, можливо, що сам Геродот мав нагоду відвідати цю місцевість.

158,1. Можливо, Іраса (сучасне Ерсен) на краю лівійського плоскогір'я при затоці Бомба.

158,2. Джерело Аполлона згадується в одному з гімнів Піндара.

158,3. Це означало наявність дощів у цій посушливій частині Лівії. Кірена була заснована приблизно в 631 до н. е. Геродот мав рацію твердити, що (розд. 159) двоє перших царів царювали 56 років і що напад єгиптян (II, 161) у 570 р. до н. е. стався при третьому цареві Батті II.

159,1. Батта як героя-ойкіста шанували в Кірені і на його честь побудували святилище, як Мільтіадові на Геллеспонтському Херсонесі.

159,2. Число мешканців Кірени залишалося таким, скільки було первісних колоністів. Отже, з метрополії не прибували нові колоністи.

159,3. Поділ землі і виплата боргів були характерними для давніх держав, а тут ідеться про поділ землі за рахунок земель тубільців. Отже, тут не було громадянської війни, але була війна з чужоземцями.

159,4. Тут Геродот каже, що єгиптяни не знали греків до подій, що про них ішлося в II, 152. Фараон XXVI династії Апріес (589—570 до н. е.).

160,1. Місто Барка було розташоване на заході від Кірени, на східному березі затоки Сіртіс (тепер Сідра).

161,1. Кірена зазнала занепаду через збільшення людності і через розбрат у царській родині. Кевкон — місцевість у Лівії. Часто пророчі святилища втручалися до внутрішніх справ різних держав, щоб припинити повстання громадян.

161,2. Реформи Демонакта полягали в тому, що перші колоністи мають право тримати рабів, нові колоністи одержують права громадянства, а монархи позбавляються більшості своїх колишніх привілеїв.

161,3. Так сам Меандрій просив, щоб після припинення його політичної діяльності за ним залишили його жрецьку посаду (III, 142).

162,1. Про Евельтонта буде далі (V, 104).

162,2. Про скарбницю корінфян у Дельфах було в I розд. 14. Геродот, напевне, був у Дельфах.

163,1. У Кірені з нагоди союзу з Самосом було випущено монету (тетрадрахму) з емблемою Самосу — головою лева і емблемою Кірени — рідкісною рослиною сільфієм.

163,2. Хоч оракул подано в прозі, але в ньому помітні прослідки гекзаметричної форми. Очевидно, його було складено після подій (постфактум), тобто після позбавлення влади останнього з династії Баттіадів (близько 460 р. до н. е.).

164,1. Можливо, Алазейр було не власним ім'ям, а титулом правителя, як і Баттос у Кірені.

165,1. В кн. III, розд. 13 Геродот оповідає про підкорення Кірени і підкреслює, що дари кіренців виявилися недостатніми.

166,1. Знамениті золоті монети Дарія, так звані дарейки, мали лише 3 % домішки інших металів. Право карбувати монети мав лише сам цар. Злочин Аріанда полягав не в тому, що він викарбував срібні монети, що дозволялося перським сатрапам, а в тому, що він це зробив, ніби змагаючись із царем.

166,2. Повстання Аріанда припадає на 517—494 рр. до н. е.

167,1. Марафії — одне з іранських племен. Цей Амасій, бувши персом, прийняв єгипетське ім'я (I, 125). Його не треба плутати з фараоном XXVI династії (570—526 до н. е.).

168,1. Лівійцями називалися племена північної Африки, які своєю зовнішністю (світ-

лий колір шкіри, блакитні очі та світле волосся) відрізнялися від чорношкірого населення їхніх сусідів на півдні. Поділ країни лівійців на дві частини по обидва боки озера Трітоніди відповідає структурі місцевості. Західня частина належала до сфери впливу карфагенян.

168,2. Тут ідеться про Соллумську затоку, що тепер є кордоном між Лівією та Єгиптом.

169,1. Про існування племені гіліґамів є згадка лише тут у Геродота.

169,2. Сільфій (сільфіон — пор. 163,1) лікарська рослина, експорт якої становив важливу статтю державних прибутків Кірени. Питання про те, чи ця рослина існує ще і тепер, є спірним.

171,1. Навряд чи можна щось додати до повідомлень Геродота про народності Лівії. Місто Евеспериди, можливо, було розташовано на місці сучасного Бенгазі.

172,1. Насамони, очевидно, мешкали на берегах Великого Сірта (Сідра).

172,2. Авгіла — оазіс на караванному шляху з Кірени вглиб країни.

172,3. Використання сарани як харчового продукту існує ще й тепер у пустинних місцевостях північної Африки.

173,1. В назві псіллів (псюллой) очевидний збіг якоїсь тубільної назви (етноніма) з грецьким словом, що означає «блохи».

174,1. Назва гараманти потрапила сюди з розд. 183.

175,1. Страуси майже зовсім зникли в країнах північної Африки.

177,1. Лотофаги (лотофагой), про які ідеться ще в «Одіссеї» (пісні IX, 84—102, XXIII, 311), в даному разі — заміна міфічною назвою власної назви племені. Плодами дерева Zizyphus ще й тепер годуються мешканці острова Джерба біля узбережжя Тунісу. Хоча назва цього плодового дерева збігається з назвою єгипетської квіткової рослини, але цей збіг не означає їхньої тотожності.

178,1. На сучасних географічних картах нема ні ріки Трітон, ні озера Трітоніди. Існують здогади, що озеро Трітоніда відповідає сучасній назві Фарун біля затоки Габес.

180,1. Згадана тут озброєна богиня Афіна — це якесь тубільне божество, що на його честь справлялися свята, в котрих озброєні дівчата зображували богиню.

180,2. Щодо запозичення від єгиптян головних уборів, то це не відповідало дійсності.

181,1. Справді, там існують відклади солі, серед яких можуть бути джерела прісної води, але, звичайно, не на вершинах горбів, але десь при їхніх обніжжях. Слово «оазіс» Геродот уживає як власну назву.

181,2. «Джерело сонця» — це якесь джерело у вулканічному грунті, з якого витікає сірчаста вода і здається, що вона кипить. Ця вода гаряча, але в день вона буває трохи прохолодною в протилежність до температури повітря. Це природне явище Геродотові інформатори вважали за чудо.

183,1. Повідомлення про цих «задкуючих» биків є вигадкою Геродотових інформаторів.

183,2. Троглодитами давні греки називали різних печерних жителів. В даному разі йдеться про якесь чорношкіре плем'я і тому воно називається ефіопами — троглодитами.

184,1. Звичайно, на світі нема і не було племені, в якому в людей не було б власних імен. Імовірно, при зустрічах з іншими племенами ці атаранти називали свій етнонім замість своїх антропонімів, але можливе і те, що вони через забобонний страх уникали називати свої власні імена.

184,2. Геродот правильно зазначає округлу форму гір Атласького пасма, яке простягається від берегів Атлантичного океану до берегів Малого Сірту.

184,3. Повідомлення про цих «атлантів», ніби вони не бачать снів, є явною вигадкою. Щодо вегетаріанської дієти, то це цілком правдоподібне.

185,1. Відомість про використання соляних брил для будування пов'язується з відсутністю дощів у посушливих регіонах Африки.

185,2. Ці епітети мають підкреслити обширність Сахари.

187,1. Нумідійці залежали від карфагенян. Ті, що жили на узбережжі, були рільниками, а ті, що жили в середині країни, були кочовиками — номадами.

187,2. Припікання в багатьох первісних племен уважалося лікувальним засобом.

188,1. Геродот уважав, що більшість імен богів греки запозичили в єгиптян, але ім'я Посейдона вони запозичили в лівійців (II, 20). Звичайно, це не підтверджується мовознавцями.

189,1. Як і в інших випадках, Геродот приписує грецькі звичаї іншим народам. Використання шкур для одягу в племен Африки має відповідати дійсності.

190,1. Ідеться про поховання в скорчених чи скарлючених позах, досить поширені в первісних племен різних континентів.

191,1. Про передісторичні переселення троянців (тевкрів) у кн. V, розд. 13.

191,2. Геродот правильно підкреслює різницю між східних та західних частин африканського узбережжя Середземного моря.

191,3. Під рогатими віслюками, очевидно, розуміються якісь антилопи. Собакоголові тварини, імовірно, павіани. Безголові з очима на грудях — витвір фантазії лівійців. Дикі чоловіки та жінки можуть бути людоподібними мавпами-шимпанзе та горилами.

192,1. «Дикі віслюки, що не п'ють води», тобто ті, що довгий час можуть не пити води.

192,2. «Орії», тобто антилопи орикс.

192,3. «Диктії» — тварини з сітчастою шкірою, тобто жирафи.

192,4. Що слід розуміти під «боріями» (Борюес), залишається незрозумілим.

192,5. «Сухопутні крокодили», очевидно, крупні ящірки, можливо — варани.

192,6. «Маленькі однорогі змії» — якийсь вид вимерлої рептилії.

192,7. Про відсутність у північній Африці оленів та вепрів, очевидно, правильне повідомлення.

192,8. «Три види мишей» — двонога миша — тушканчик, «зегерій», тобто «гірська миша», очевидно, гірський даман, а третій вид — це їжаки. Отже, ідеться про тварин цілком різних родин, які лише за своїми малими розмірами уподібнюються мишам.

192,9. Гале — дрібний хижак із родини кунячих, ласиця.

194,1. Гізанти або Бізанти.

195,1. Кіравіс — можливо, Керкіна в затоці Габес, але там нема золота.

195,2. Давні греки вважали, що пієрійська смола, яку добували з сосен Олімпу, була високої якості.

196,1. Про такий спосіб «мовчазної торгівлі» розповідають також інші мандрівники.

197,1. В Геродота йдеться тут про африканські країни на заході від Єгипту. Він розрізнює світлошкірі «хамітські» племена — лівійців і темношкірі племена Судану — ефіопів.

199,1. Область Кірени (Кіренаїка) розташована на вищому рівні порівняно з іншими областями північно-східної Африки. Відомість про триразові врожаї цілком правдива.

200,1. Тут Геродот продовжує оповідання, що почалося в розділі 167.

200,2. Мистецтву облоги міст перси навчилися від ассірійців.

202,1. Мабуть там була група населення, яка негативно ставилася до вбивства Аркесілая, дружня Баттіадам і персам.

203,1. Рятунок Кірени, як про нього розповідається тут, викликає сумнів. Таку розповідь склали мабуть самі кіренці після падіння Баттіадів.

204,1. Про подібне переселення йдеться в кн. III, розд. 93 та в кн. VI, розд. 3.

204,2. Сам Геродот не був у Бактрії. З такими ж подробицями він оповідає про переселення полонених еретрійців, переміщених в Ардерікки, де він міг бути.

Книга V. Терпсіхора

1.1. Розділи 145—205 четвертої книги були відступом від основної історії, який було присвячено історії Кірени. Від цього розділу продовжується історія перських завоювань у Європі, у викладі котрої автор зупинився в розділі 144 попередньої книги.

1,2. Тут в широкому розумінні: від Фракійського Боспору до мису Сігея на малоазіатському березі.

1,3. Фракійські племена пайони (пеони) мешкали в гористих краях на просторі від гір Іллірії до Родопи і в долинах рік Аксія та Стрімону. Під тиском інших фракійців та македонців за часів Геродота їхню територію було обмежено долиною верхньої течії цих річок, хоч деякі з них залишилися в долині нижньої течії Стрімону (розд. 13—15).

1,4. «Паян» тут розуміється, як спів переможців, яким вони виражали подяку богам. Пайони, почувши цей спів, зрозуміли його як звернення до них із заохочення до боротьби.

1,5. Місто Перінт (Перінф) було колонією самосців, заснованою близько 600 р. до н. е. Його було зруйновано, очевидно, невдовзі перед перською навалою.

2,1. Дарій завоював усі племена, які мешкали вздовж берегів Понту Евксіну на сході і до ріки Істру (Дунаю) на заході.

3,1. Індійці на сході та фракійці на заході — це найвіддаленіші від греків народи, які їм були відомі.

3,2. Фракійські племена, що мешкали далі на північ від крестонаїв (крестонеїв), займали територію між Стрімоном і Аксієм (Струмом і Вардаром).

4,1. Тут ідеться про вірування в загробне життя, у фракійських племен пов'язане з культом Діоніса.

7,1. Тобто богів плодючості, народження та війни: греків — Діоніса, Артеміду, Ареса.

8,1. Схожі на ці звичаї були в скіфів (IV, 73) і в греків архаїчної епохи.

9,1. Згідно з Аполлонієм Родоським сігінни жили десь біля острова Певки в гирлах Істру, проте Страбон називає їх серед народів Кавказу.

10,1. Можливо, що «бджолами» тут називається якесь іллірійське плем'я, назва котрого була схожа на грецьке «меліссай» (бджоли).

11,1. Країна Едонів між озером Керкінітідою та горою Пангеєм (Пангайон), де за давнини добували золото. Пізніше афіняни заснували там місто Амфіполь.

12,1. Переселення пайонів було запроваджено персами, які вважали небезпечним для себе перебування пайонів у їхній країні.

13,1. Тевкри переселилися в Європу ще до Троянської війни, як повідомлюється в кн. VII, розд. 20.

17,1. Геродот описує шлях з долини р. Стрімону (Струми) через озеро Дойран у долину р. Аксія (Вардару).

21,1. Від цього шлюбу Бубар мав сина Амінта (VIII, 136). Александр, видавши заміж свою сестру за перського вельможу, хотів мати вплив при перському дворі. Саме цей шлюб, який накинув тінь на його прихильність до греків, спричинився до виникнення цієї розповіді про вбивство перських послів.

21,2. Неймовірною є тут можливість приховати вбивство таких знатних послів, а також і підкуп воєначальника якимсь на той час незначним правителем Македонії.

22,1. Розпорядниками на олімпійських змаганнях (агонах) були так звані еллінодіки, що обиралися з елейців.

22,2. Аргосець, тобто нащадок Темена, який під час повернення Гераклідів здобув Аргос.

22,3. Під час змагань у бігу бігуни виступали не по двоє, а по четверо.

23,1. Гістіай і Арістагор сподівалися, що з бігом часу вони зможуть використовувати для себе багаті прибутки цієї області.

24,1. Це вважалося за велику честь у перських царів.

25,1. Форма цього імені варіюється в різних рукописах: Артафрен або Артаферн. За Геродотом країни на заході від ріки Галія (Галюс, сучасна назва Кизил-Ірмак) поділялися на три сатрапії: Іонію, Лідію та Фрігію, але він називає лише столиці Лідії — Сарди і Фрігії — Даскілей. Можливо, що сатрапія Іонії, хоч порівняно і самостійна, економічно залежала від Сардів.

25,2. На той час стратег і сатрап були різними посадами. Так, Отан мав суто військову посаду, а Артафрен був сатрапом Сардів і обіймав вищу посаду, зокрема в галузі державного господарства.

25,3. Здирання шкіри з засуджених було запозичено персами в ассірійців і почало широко застосовуватися в давній Персії.

26,1. Мешканці Візантії супроводжували Дарія в його поході проти скіфів, але після повернення персів, як і халкедоняни, підняли повстання.

26,2. Антандр і Лампоней були колоніями лесбосців, розташованими на півночі від Адраміттійської затоки.

27,1. Дослідники вважають, що тут у тексті прогалина.

28,1. Геродот не знав, скільки часу тривав цей мир, і через це залишається під сумнівом тривалість царювання Дарія і точна дата його скіфського походу.

28,2. Перше повстання було за царювання Кіра (I, 161).

28,3. Згідно з Геродотом розквіт Мілета припадав на той час, що і розквіт Наксосу, тобто приблизно на 510 р. до н. е. З інших джерел випливає, що це було колись між 748—730 рр. до н. е., тобто в епоху колонізації. Ще інші наводять дати 604—586 рр. до н. е., тобто в період правління в Мілеті тирана Трасібула (I, 20).

30,1. «Товстопузі», тобто багатії, які були олігархами. Так само називалися і «гіппоботи» халкіди і олігархи на Егіні.

30,2. Число наксоських гоплітів, очевидно, перебільшено, бо Наксос порівняно невеликий і не густо залюднений острів. Можливо, що в це число включено ще й число воїнів усіх Кікладських островів, залежних від Наксосу.

31,1. Тут ідеться про політичну залежність цих островів від Наксосу. Його гегемонію встановив тиран Лігдамій (I, 64), хоч за іншими джерелами його панування на морі (талассократія) ствердилася після падіння цього тирана.

31,2. Кіпр уже було завойовано персами (III, 19, 91). Арістагор для досягнення своєї мети вдається до перебільшень.

32,1. Мегабат був сатрапом Фрігії, коли Павсаній після здобуття Візантія склав зрадницькі плани проти Греції. За Фукідідом та персіянка не була дочкою Мегабата, але дочкою самого царя.

32,2. Тобто 374 р. до н. е. після здобуття Візантія.

33,1. Ця гавань, імовірно, була розташована на північно-східному березі Хіосу.

33,2. Отвір у долішньому ряді весел судна — таламія.

33,3. Розповідь про зраду Мегабата здається неймовірною, бо навіть після цієї гаданої зради Мегабат продовжував служити Цареві.

35,1. На головних шляхах були військові пости для їхньої охорони.

36,1. Дорогоцінні приношення Креза в святилище Бранхідів були, як їх описав Геродот (I, 92), такі, як його приношення в дельфійське святилище.

36,2. Тут не йдеться про всю першу книгу, бо поділ «Історій» на книги не був справою самого Геродота. Тут, очевидно, посилання на «Лідійський логос» (I, 92).

37,1. Це карійське ім'я. Міласи були столицею правителів Карії до тих пір, коли карійці захопили Галікарнасс і перенесли туди свою столицю.

37,2. Термери — маленьке місто навпроти острова Косу.

39,1. Ця розповідь пов'язується з відступом про історію Спарти (I, 65), хоч про Клеомена йшлося і в кн. III, розд. 148.

39,2. Спартанські ефори крім інших мали ще своїм обов'язком дбати про те, щоб не припинявся царський рід, тобто, щоб обидва царі мали своїх нащадків чоловічого роду. Ефори і герусія були вищою судовою інстанцією, яка могла судити і самих царів.

42,1. У давній Греції було прийнято, щоб держави, в яких ішлося про заснування колоній або оголошення війни, зверталися по оракули до пророчих святилищ, щоб мати, сказати б, санкцію божества.

42,2. Як, напр., священний вогонь, що його колоністи забирали з собою з метрополії і підтримували незгасним.

42,3. Терайці, мешканці острова Тери (Фери) були спартанськими колоністами (IV, 147). Крім того, вони знали той край, бо заснували там місто Кірену (IV, 150).

43,1. Місто Елеон було в Беотії поблизу Танагри. Воно було вітчизною міфічного ворожбита Бакіда.

43,2. Антіхарій був, очевидно, хоронителем оракулів і мав колекцію таємничих оракулів, які вели свій початок від Едіпового батька Лаія.

44,1. Місто Сібаріс у Італії було зруйновано 510 р. до н. е. Теліс називається і царем (басілевс) і тираном. Захопивши владу, він вигнав з міста 500 найкращих громадян. Вони знайшли притулок у Кротоні, і через те, що кротонці відмовилися їх видати, Теліс оголосив їм війну і виступив проти них, як пише Страбон, з військом у 300 тис. чоловік.

45,1. Зв'язок Дорієя з цим походом — це, можливо, спроба жерців пророчого святилища виправдати пророцтво, яке не здійснилося. Про невдалі оракули дельфійського святилища сказано в кн. I, розд. 165 і 167.

45,2. Сібаріс було розташовано поміж двох річок, і кротонці після своєї перемоги підвели одну з річок так, щоб вона знесла все, що залишилося від міста. Після цього старе річище пересохло.

46,1. Ідеться про карфагенських чи фінікійських колоністів на Сіцилії.

46,2. За переказом, Міноя була заснована Міносом (VII, 170). Мінос і Міноя пов'язуються також із Мегарами, де так само була Міноя.

47,1. Простих людей також іноді вважали за героїв (напівбогів), як і ойкістів, напр. Тімесія в Абдерах (I, 168). Іноді як героїв шанували навіть ворогів за вказівками пророчих святилищ, як зробили аматунтяни з Онесілом (V, 114). Цікавим є приклад із Філіппом, бо мешканці Егести були не греками, а еллінізованими фінікійцями

48,1. Клеомен став царем із самого початку царювання Дарія (III, 148), а помер після битви при Марафоні (VI, 85). Що ж до Дорієя, то він помер невдовзі після зруйнування Сібаріса (510 р. до н. е.). Горго стала жінкою царя Леоніда (VII, 239).

49,1. Розповідь про відвідання Арістагором Спарти, очевидно, базується на якомусь надійному джерелі, що ним могла бути сама Горго.

49,2. Найдавніша географічна карта була складена Анаксімандром із Мілета. Її доповнив і виправив Гекатей, якщо книга «Опис землі» належала йому. Геродот несправедливо висміює Гекатея. На карті Гекатея був накреслений план перського шляху з усіма станціями з Сусів до Сардів.

49,3. Суси були головною столицею Ахеменідів. Там були їхній палац та скарбниця. Згідно з Ксенофонтом перські царі перебували по черзі в Сусах, в Екбатанах та у Вавілоні.

50,1. Три місяці — це той час, за який військо могло пройти цей шлях. Кур'єри перського царя могли перенести листи з Сардів до Сусів за сім днів.

52,1. Опис «царського шляху», можливо, базується на творі якогось іонійського географа. Вказівки на відстані почерпнуто з перських джерел. Такі шляхи зв'язували перську столицю з іншими сатрапіями держави. Їхня мета була переважно стратегічною, а не торговельною, і через це вони охоронялися на певних відстанях перськими військами. Ці шляхи уже існували до заснування перської держави.

52,2. Відстань наведено правильно. Шлях, щоб обійти солончакову пустелю, ухилявся на захід і через Гордій і Анкіру доходив до р. Галія.

52,3. Тут ідеться про міст через р. Галій, згаданий в кн. І, розд. 75. Відстань між Галієм та Євфратом 3 585 стадій перебільшено.

52,4. Чотири ріки: Тігр (Великий та Малий), Заб і Гінд (сучасна Діала).

53,1. Палац Мемнона згадується в кн. II, розд. 106.

54,1. Еллінське море, тобто Егейське море.

55,1. Про Пейсістрата в кн. І, рр. 59—64.

55,2. Гіппарх був убитий в 514 до н. е., а Гіппій утримував владу до 511—510 р. до н. е.

56,1. Великі Панафінеї святкувалися кожні 4 роки і тривали 4 дні. Панафінейську процесію було зображено на фрізі Парфенона на Акрополі.

57,1. Геродот відкидає родинний переказ Гефіраїв, ніби вони прибули з Евбеї, і намагається зв'язати їх з Кадмом і фінікійцями, які прийшли як колоністи в Грецію. Чому він робить такий висновок, невідомо. Інша назва міста Танагра була Гефіра.

57,2. Тут ідеться про війну Семи проти Фів.

57,3. Привілеї, яких було позбавлено Гефіраїв, очевидно, були релігійними.

58,1. Від половини другого тисячоліття греки використовували різні системи письма. На Кріті і на Пелопоннесі існувало так зване силабічне лінійне письмо класу Б. На Кіпрі також було своє силабічне письмо.

58,2. Греки запозичили у фінікійців їхню систему письма, в якій існували знаки лише для приголосних звуків, і використали деякі з них для означення потрібних їм голосних.

58,3. Дифтерами називалися спеціально оброблені для письма шкури свійських тварин. Після заборони вивозу папірусу з Єгипту при Птоломеях в Малій Азії в місті Пергам стали також застосовувати для письма оброблені шкури, які називалися пергамськими хартіями (папірусами). Звідси наше слово пергамен.

59,1. Ідеться про давні написи, складені письмом, яке вже не вживалося за часів Геродота.

59,2. Амфітріон — смертний батько Геракла. Телебої і Тафії були племена Акарнанії і вони напали на Мікени.

60,1. Скай допоміг своєму батькові Гіппокоонтові вигнати з Спарти Тіндарея. Згодом Геракл убив його і його батька та його братів. Отже, ці події зовсім не пов'язані з Фівами і неймовірно, щоб він присвятив триніжник.

61,1. Владарі енхелеїв казали, що вони походять від Кадма. За переказами Кадм і Гармонія покинули Фіви і стали царями в Іллірії. Звідси легенда, що кадмейці, вигнані Епігонами, відрядилися на захід під керівництвом Лаодаманта до своїх родичів в Іллірію.

62,1. Амфіктіони розпоряджувалися фінансами дельфійського святилища. Воно згоріло в 548 р. до н. е. Для відбудування його треба було 300 талантів. Для цього було влаштовано всегрецьку складку. Підряд узяли на себе Алкмеоніди. Праці було розпочато 514 р. до н. е., а завершено було лише після повернення Алкмеонідів до Афін 510 р. н. е.

62,2. Геродот вихваляє щедрість Алкмеонідів, але існує ще інший переказ, що одержані ними гроші вони використали для того, щоб підкупити жерців пророчого святилища, і лише після їхнього повернення до Афін вони постаралися виправити свій злочин і завершили відбудування святилища.

62,3. Славнозвісний пароський мармур є найкращим для вирізьблення статуй і незрівнянно кращим за вулканічний туф, який за давнини використовували для будівництва храмів.

63,1. Оскільки експедиція була морським заходом, вона не очолювалась царем. Про підкуп жерців пророчого святилища в кн. VI, розд. 66. Проте є припущення, що це було вигадкою, щоб виправдати різку зміну спартанської політики. Можливо, що спартанці виступили проти Пейсістратідів, бо вони були на стороні аргосців — ворогів Спарти.

63,2. Союз із фессалійцями склав Пейсістрат, який навіть назвав одного з своїх синів Фетталом (Фессалійцем).

63,3. Тут не ідеться про царя, але про командувача (тагос), якого обирали голосуванням. Царів у фессалійців не було.

63,4. Хоча Геродот бував в Афінах, але в даному разі він наводить плутані відомості про топографію давніх Афін. Давня Алопеке, очевидно, була на місці сучасних Амбелокіпі, а Кіносарги — на схилах Лікавітта, де був храм Геракла і гімнасій для незаконнонароджених. Існує ще припущення, ніби Алопеке і Кіносарги були на півдні від річки Іліссос у Фалерона.

64,1. Тут під містом (астю) розуміється «долішнє місто» на відміну від «горішнього міста» — Акрополя. Існує сумнів, чи все місто Афіни було оточено муром до Фемістокла.

64,2. Очевидно, тут ідеться саме про Пеларгічну, а не Пеласгійську фортецю. Пеласгійським муром називалася одна частина укріплень на Акрополі з 9 брамами (дев'ятибрамна). Колись, близько 510 р. до н. е., перси зруйнували цю частину.

65,1. Згідно з Фукідідом лише Гіппій мав дітей від своєї жінки Мірріни.

65,2. Цар Пілоса, батько Нестора, про якого ідеться в «Іліаді». Його внуками були Пейсістрат і Періклімен, що від них походили афінські царі Мелант і Кодр.

66,1. Плутарх категорично заперечує сказане Геродотом, як і походження від фінікійців убивців тиранів. Епітет Зевса — Карійський, можливо, пов'язаний із Карією, як називався акрополь Мегарів.

66,2. Як і дві партії Параліїв та Педіеїв при Солоні (I, 59). Першу очолювали Алкмеоніди, а другу крупні землевласники, які хотіли встановлення олігархії і потай підтримували тиранів.

66,3. Тут, імовірно, йдеться про бідняків Діакріїв, які підтримували Пейсістрата, і про прихідців, що не належали до Фратрій.

66,4. За давньою традицією «філи» були не аттичними, а іонійськими. Звідки походили назви давніх філ, невідомо. Можливо, вони були пов'язані з епітетами богів, як, напр., гелеонти з Зевсом Гелеонтом.

66,5. Тобто тубільних (автохтонних) героїв Аттіки. Культ героїв певною мірою об'єднував тих, хто віддавав їм шану.

67,1. Згідно з міфом Сікіон був підпорядкований Пелопідам, які були царями в Аргосі.

67,2. В «Іліаді» і «Одіссеї» учасники походу проти Трої називаються аргосцями (аргейой). Можливо, Геродот має тут на увазі «Фіваїду» — епос про похід Сімох проти Фів, який починався словами «Аргос оспівуй, богинє, той, що страждає жагою» і, крім того, ще інший епос «Епігони», в якому Адраст відігравав важливу роль.

67,3. Син аргосця Талая, вигнаний із Аргоса, прибув до Сікіона і став там царем. Він узяв участь у поході проти Фів і після повернувся в Аргос. Його святилища були в Мегарах і в Сікіоні.

67,4. У тексті Геродота Піфія назвала Клейстена «тим, хто каменює» (левстер). Проте Клейстен зробив дуже багато для пророчого святилища і, очевидно, побудував там скарбницю сікіонців.

67,5. Меланіпп — фіванський герой, що його було поховано за брамою Пройта.

67,6. Кожен храм у Греції мав свої легенди, тобто розповіді про страждання божества та його прибічників. Із цих релігійних розповідей та дій, що їх супроводжували, згодом виникли театральні вистави.

67,7. Не треба гадати, що процесії на честь Діоніса спершу відбувалися на честь Адраста, а потім почали відбуватися на честь Діоніса.

68,1. Ортагоріди, від яких походив Клейстен, не були дорійцями в Сікіоні і, напевне, принижували гордовитих сікіонських дорійців і звеличували свій рід. Проте важко уявити, що такі назви офіційно було присвоєно сікіонським родам. Вони, очевидно, могли бути лише їхніми прізвиськами.

69,1. Оскільки він походив від давніх мешканців Аттіки, він зробив із дорійцями те, що і його дід Клейстен. Крім того, афіняни справляли давнє іонійське свято Апатурій. Реформи Клейстена були важливішими, ніж уважав Геродот. Про їхнє значення пишуть усі новітні історики.

69,2. Загальне число аттічних демів було 174, із яких 166 назв зафіксовано в записах. Ще й у V ст. їх було більше ста. Метою поділу всіх демів Аттіки на різні філи було відвернення місцевих заколотів.

70,1. За Геродотом реформи Клейстена відбулися до другого втручання Клеомена, а за Арістотелем — після нього (508—507 рр. до н. е.).

71,1. Розповідь про державний переворот Кілона виправив і доповнив Фукідід. Розповідь Геродота базується на переказі Алкмеонідів.

71,2. Імовірно, йдеться про святилище Афіни Поліади в давньому Ерехтейоні.

71,3. Навкрарії були місцевими організаціями, а обов'язками пританів навкрарів було виплачувати податки і приставляти державі людей для війська і флоту з кожної навкрарії. Адміністративних прав у них не було. Згідно з Фукідідом архонт Мегакл і його співархонти повбивали благальників. Геродот, як приятель Алкмеонідів (а Мегакл був Алкмеонідом), намагається зняти з нього провину.

71,4. Кілонів заколот датується 632 роком до н. е.

72,1. Сподіваючись, що цим буде задоволений Клеомен.

72,2. Їхнє число здається перебільшеним. Можливо, що разом із винуватцями було вислано і тих, які недавно одержали громадянство.

72,3. За Геродотом ішлося про раду 500, що її склав Клейстен. До неї ввійшло 50 радників із кожної філи.

72,4. Тобто вони покинули напризволяще своїх спільників і подбали про свій власний рятунок.

72,5. Храм Афіни Поліади в Ерехтейоні або тут ідеться про святилище давнього Гекатомпедона між Ерехтейоном і Парфеноном.

72,6. Із цього роду Етеобутадів завжди обиралася жриця Афіни Поліади.

72,7. Тобто не іонійцям. Напевне, в «адитон» (заборонену для мирян частину храму) дозволялося заходити лише жерцям.

72,8. Як Гераклід він був ахейцем (VIII, 204).

73,1. Артафрен у своєму запитанні підкреслює зневагу перських царів і сатрапів до нечисленних і далеких від них народів.

73,2. Вони, звичайно, знали, що Клейстен був готовий погодитися з цими умовами. Проте згодом, коли почулися крики протесту, він відмовився від них. Алкмеоніди симпатизували персам і цим пояснюється їхнє поводження під час битви при Марафоні.

74,1. Неймовірно, ніби спартанці не знали мети цього походу, бо беотійці захопили Ойною. Можливо, що вони не знали наміру Клеомена знову поставити тираном Ісагора.

74,2. Афіняни, щойно дізналися про це, зруйнували будинки Ісагора та його друзів, конфіскували їхнє майно і засудили їх на смерть.

74,3. Ойноя була на кордоні з Беотією, на південному схилі гори Кіферону.

74,4. Гісії були на шляху від Афін до Платей, на північному схилі Кіферону.

75,1. Імовірно, через те, що вони не хотіли, щоб унаслідок руйнації Афін Егіна стала могутнішою.

75,2. Змістом цього закону було забезпечити єдине командування під час військових операцій.

75,3. Тіндаріди, тобто сини Тіндарея, Діоскури, Кастор і Полідевк, зображення яких носили з собою спартанці в своїх походах.

76,1. Згідно з переказом дорійці захопили і заселили Мегари після завоювання Пелопоннесу.

76,2. Другий похід під проводом Анхімолія та Клеомена на відміну від першого почався із Спарти. Другий похід Клеомена (розд. 72) тут не береться до уваги, бо він не досяг своєї мети.

77,1. Вороже ставлення беотійців викликано союзом афінян із платейцями, який було складено 509 р. до н. е. (IV, 108). Таке саме ставлення халкідян виникло з протиріччя обох держав у Фракії і через дружбу афінян із еретрійцями (I, 61), які з давніх пір були суперниками халкідян.

77,2. Клерухія стала звичайною пізніше при Періклі. Її було організовано з метою підтримати незаможних афінян і щоб використовувати клерухів як афінських розвідників. Клерухи залишалися афінськими громадянами і служили в армії. Клерухія, про яку тут ідеться, була найдавнішою.

77,3. Це були багаті аристократи, які могли приставляти коней для війська.

77,4. Імовірно, це було в північній частині мурів афінського Акрополя, яку охопило полум'я під час пожежі давнього Ерехтейона (VIII, 53).

77,5. Квадригу (колесницю з четвернею коней) було поставлено на Акрополі 505 р. до н. е., але її було знищено під час перської навали 480 р. до н. е. Проте 450 р. до н. е. було зроблено іншу, подібну до колишньої, і поставлено її в іншому місці. Наведену тут епіграму приписують Сімонідові Кеоському (прибл. 556—468 до н. е.).

77,6. Незрозуміло, чи Геродот згадує пропілеї, побудовані Мнесіклом та Іктіном і завершені 432 р. до н. е., чи він має на увазі старі пропілеї.

78,1. Ісегорією називалося право громадян вільно обговорювати державні справи. Геродот і в даному разі, як і в інших розділах свого твору (III, 80), виступає за демократію в сучасному розумінні і проти тиранії.

78,2. Хоча Пейсістрат був тираном, він заклав підвалини афінської держави.

79,1. Танагра і Теспії були розташовані досить близько від Фів, перша на сході, а другі на заході, але Коронея була значно далі на північному заході.

80,1. Зевс забрав Айгіну (Егіну), мати Аяка, до Ойнони (острів Егіна) з міста Фліунт, а її батьком був Асоп, бог фліунтської річки. Ця річка Асоп уже з давнини була ототожнена з беотійською річкою Асоп і через це Егіна стала сестрою Фів, головного міста Беотії.

80,2. Ідеться про зображення Аяка та його синів. Аякідів (Еакідів) пов'язували з островом Егіною і з островом Саламіном.

81,1. Надмірне щастя, і, зокрема, коли воно приходить несподівано, на думку Геродота, буває причиною наступного лиха. Егінці здавна були багатими, як можна судити з того, що вони побудували свій храм у Навкратіді (II, 178), також із багатства Сострата (IV, 152) і, крім того, з їхньої системи мір і ваги та з їхніх монет (VI, 127). Геродот зневажав егінців за те, що вони були ворогами афінян, і приписував їм багато різних беззаконних учинків і злочинів.

81,2. Неоголошена війна, тобто війна, яку ведуть всупереч міжнародним законам, без оголошення ультиматуму.

82,1. Ці богині шанувалися також у Тройзені, Епідаврі і в Лаконії. Вони були богинями родючості. Їхній культ був схожий на культ Деметри і Кори (Персефони). Давні ідоли (ксоана) були дерев'яними.

82,2. Маслини (маслинові або оливкові дерева) вважалися священними в Афінах і захищалися законом. Біля Ерехтейона на Акрополі існувало маслинове дерево, яке нібито посадила сама богиня Афіна, поклавши цим початок розплодженню маслин в Аттіці.

82,3. Афіна Поліада була покровителькою міста Афін. Вона мала спільне з Посейдоном святилище на Акрополі — Ерехтейон (Ерехтей — син Гефеста і Геї — богині землі, міфічний засновник Афін). Афіну Поліаду слід відрізняти від інших іпостасей цієї богині — Афіни Паллади та Афіни — Ніки (Ніка — перемога).

83,1. Егінці були дорійцями і походили з міста Епідавр (VIII, 46) і через це в них був звичай судитися в Епідаврі.

83,2. Егінці стали самостійними, коли корінфський тиран Періандр зруйнував Епідавр 600 р. до н. е. (III, 52).

83,3. Через викрадення ідолів вони не лише стали незалежними від своєї колишньої метрополії, а й забезпечили собі заступництво цих богинь.

83,4. Грубі жарти були звичаєм на святах Деметри та Діоніса в Аттіці (це так звані гефірізми — «висміювання на мості»). Чоловікам дозволялося брати участь лише в одній частині свят, але їх не допускали до таємних дійств, які були основною їхньою частиною.

85,1. За афінським переказом, можливо складеним, щоб сховати факт поразки, афіняни послали лише один корабель і не збиралися нападати.

86,1. Геродот не хотів прийняти на віру природний хід подій.

86,2. Ідоли обох богинь були в позах стояння навколішках, і міф мав пояснити ці пози. Є припущення, що такі пози означали акт народження дітей. Таких ідолів було знайдено на о. Міконос та поблизу Спарти.

86,3. Або через те, що вони використали їх як найманців, або тому, що ці три дорійських міста були в союзі між собою. Епідаврійці, очевидно, були друзями егінців, інакше вони не пропустили б аргосців або попередили б афінян. Ворожнеча між афінами та Егіною виникла давно. Ще Солон замінив егінську монетну систему евбейською. Згадана тут війна, очевидно, відбулася приблизно між 590—570 рр. до н. е.

88,1. Існувало два види давньогрецького одягу: іонійський та дорійський. Іонійський хітон був довгою льняною сорочкою, широкою, з рукавами до ліктів. Дорійське вбрання було чотирикутною вовняною тканиною, верхній край якої накидався на плече. Вона обгорталася навколо тіла і закріплювалася на плечі шпилькою (фібулою). Права половина тулубу залишалася неприкритою. Цей дорійський хітон використовувався як сорочка і як плащ (гіматіон). Чоловіки в Афінах до перських воєн носили довгі льняні хітони. Отже, малоймовірно, щоб чоловіки одягалися в іонійське вбрання, а жінки в дорійські хітони. За скульптурними пам'ятниками можна простежити, що іонійські хітони носили в Афінах до перських воєн, а після їх замінили дорійськими.

88,2. Або до шлюбу, або під час пологів.

88,3. Аттичні вази вважалися за найкращі в грецьких країнах. Згадана тут заборона була протекційним заходом для забезпечення розвитку місцевого виробництва. Наслідки розкопок в аргоському святилищі Гери (Герайоні) підтверджують повідомлення Геродота, бо аттичні посудини 550—480 років до н. е. не було там виявлено.

89,1. Тут Геродот помиляється в хронології. Названий оракул було дано до підкорення Егіни 458—457 рр. до н. е., можливо в 488—487 рр., а за Геродотом його було дано ще до 490 р. до н. е. До битви при Марафоні і створення сильного флоту навряд чи афіняни могли думати про підкорення Егіни.

89,2. Аяк (Еак) був героєм заступником Егіни (р. 80). Святилища Аяка на афінській агорі було зруйновано під час перської навали 480 р. до н. е. Можливо, воно було відбудовано пізніше Кімоном.

90,1. Справжньою перешкодою напевне була відсутність достатнього флоту або ускладнення дипломатичних стосунків із Персією. Це сталося приблизно 500 р. до н. е.

90,2. Такі оракули поширювалися і пізніше (VIII, 141).

90,3. Пейсістратіди дбали про розвиток культури, встановили релігійні свята (Діонісії, Панафінеї). Відомий тлумач оракулів того часу Ономакріт був їхнім радником.

90,4. Очевидно, ідеться про Ерехтейон.

91,1. Спарта підтримувала олігархію, яка відповідала її законам і була корисною для неї. Тут Геродот іде за афінським переказом.

91,2. Це двозначне пророцтво стосувалося до Корінфа (розд. 93) і до самої Спарти (розд. 90). Воно було пророкуванням після події.

91,3. Помилкою беотійців і халкідян було те, що вони дали можливість афінянам досягти такої небезпечної для цих союзників могутності.

92,1. Корінф знову (розд. 75) виступає проти планів спартанців, бо йому треба було, щоб у противагу до Егіни існувала незалежна афінська держава. Корінфська торгівля і його самостійність наражалися б на небезпеку, коли б Афіни підкорилися Спарті. Сосікл міг бути історичною особою, але його промову, звичайно, було вигадано Геродотом. Те, що тут розповідається про дитинство Кіпсела, не стосується основної теми про шкоду тиранії.

92,2. Сосікл у своїй промові каже про «рівновластя» (ісократію), щоб не вживати ненависного для спартанців слова «народовластя», тобто демократію.

92,3. Тобто, щоб у спартанців не було «єдиновластя» (монархії) вони встановили правління двох царів і до занепаду вони дбали про те, щоб ніхто з обох царів не мав більшої влади, ніж інший. Звідси їхнє ставлення до Клеомеда, до Павсанія, а згодом і до Лісандра.

92,4. В розповіді про Кіпселідів ідеться про врятування Кіпсела, про пораду Трасібула і про привид Мелісси.

92,5. Після правління дорійських царів у Корінфі встановилася олігархія. Бакхіадів було так названо від імені п'ятого царя Бакхія і їх було 200, а мабуть і більше родин.

92,6. В аристократів заборонялися шлюби з особами, не належними до правлячої партії.

92,7. Деми були і в Еліді (Елеї) і на Родосі.

92,8. Кайней був невразливими лапітом (лапіфом), якого вбили кентаври на весіллі Пейрітоя. Історичні лапіти були догрецьким племенем у Фессалії. Еетіон (або Аетіон) належав до тих еолійців, які мешкали в Корінфі до дорійської навали.

92,9. Петра (в загальному значенні «камінь») — назва дему, з якого походив Еетіон.

92,10. Орел, по-грецькому «аетос». Від цього утворено власне ім'я Еетіон, у дорійській формі — Аетіон.

92,11. Лев був символом царської влади.

92,12. Корінф називали містом Пейрени, але де було це джерело, не встановлено. За Страбоном Пейрена була на Акрокорінфі, тобто корінфському акрополі. За Павсанієм це джерело було в старому Корінфі на схилі Акрокорінфа, на шляху від Лехайона до агори, на південному заході від святилища Аполлона.

92,13. Павсаній бачив у святилищі Гери (Герайоні) в Олімпії скриню (гр. ларнакс), яку докладно описав, гадаючи, що це та сама скриня (словом «кюпселе» корінфяни називали скрині), де був схований Кіпсел. Легенда про врятування Кіпсела в скрині (кюпселе), очевидно, пов'язана з загальною основою його власного імені. Можливо, що скриня, яку бачив Павсаній, була одним із приношень корінфських тиранів.

92,14. Визначення оракулу як «сумнівний», очевидно, розуміли, як «двозначний», бо оракул пророкував щасливе життя Кіпселові та його синам, а не його внукам.

92,15. Діти Періандра померли ще за його життя. Після нього правив Псамметіх (єгипетське ім'я?), його небіж, і залишався при владі три роки.

92,16. Згідно з Арістотелем династія Кіпселідів правила в Корінфі 73 з половиною років: Кіпсел — 30 р., Періандр — 40 з половиною і Псамметіх — 3 р. Кіпсел став тираном 657 р. до н. е.

92,17. Про тирана Трасібула сказано в кн. I, розд. 20—23. Оскільки Періандра залічували до сімох давніх мудреців і він добре знав, що означає тиранія, Арістотель змінив ролі Періандра і Трасібула. Як показує історія, протилежним способом правління до тиранії була власне не демократія (в її сучасному розумінні), а олігархія.

92,18. Справжнім її іменням було Лісікла, а Мелісса (Бджола), можливо, було титулом жриці якогось божества. Ріка Ахеронт протікає в глибокій провалині, і через це гадали, що десь там є вхід до країни мертвих. Біля гаданих входів до цієї країни існували пророчі святилища, так звані некромантея. Вони були ще у Фігалії і на південному заході Аркадії на кордоні з Мессенією, в Понтійській Гераклеї і на мисі Тенар (Тайнарон).

92,19. Це було святилище Гери Бунаї на схилі Акрокорінфа, на західній околиці Корінфа.

93,1. Ворожнеча Афін і Корінфа почалася відтоді, коли Фемістокл створив сильний флот і дійшла до Пелопоннеської війни. Можливо, що це пророцтво було складено вже після самої події. Проте корінфяни більше побоювалися егінців, ніж афінян.

94,1. Про це в розд. 17. Стосунки Амінта з Пейсістратідами залежали від його територіальних придбань на берегах Стрімону і Термайської затоки.

94,2. Антемунт у Мігдонії.

94,3. Про союз фессалійців із Пейсістратідами сказано в р. 63.

94,4. Оскільки Тімонасса, його мати, була аргоскою, їй було заборонено вступати в законний шлюб із Пейсістратом.

94,5. Місто Ахіллейон у гирла Скамандру, де була могила Ахіллеса.

94,6. Цей аргумент узято з давньогрецького епосу.

95,1. Геродотова хронологія подій VI ст. до н. е. плутана та суперечлива. Посередництво Періандра не могло відбуватися після 585 р. до н. е., бо тоді він помер. Гегесістрат народився після того, коли Пейсістрат став тираном (560—555 рр. до н. е.). Отже, треба припустити, що перед тим ще була інша війна близько 600 р., в якій поет Алкей загубив свій щит. Ця війна завершилася за посередництвом Періандра перед 590 р. до н. е., коли афіняни володіли Сігеєм. Спроба афінян закріпитися на берегах Геллеспонту пояснюється значенням цієї протоки для експорту хліба з Понту Евксіну і їхнім бажанням не допускати мегарців до тих країв.

97,1. Ідеться про 499 р. до н. е. Переговори з Артафреном, очевидно, відбулися ще до 500 р. до н. е.

97,2. Якщо промова Арістагора має історичну основу, то в ній є найдавніша згадка про те, що Афіни були метрополією малоазіатських іонійських міст. Таку претензію афіняни обгрунтовували давньою традицією і генеалогіями і, звичайно, використовували цю претензію з політичною метою.

97,3. Думка про те, що легше вмовити багатьох людей, ніж одну людину, ймовірно, виникла в Спарті. Щодо справ політики Геродот виявляє просто дитячу наївність. Так, він гадав, що повстання іонійців проти перського панування було справою кількох авантурників. Втручання афінян призвело до неминучого конфлікту з Персією, але вони помилилися в тому, що, спершу прийшовши на допомогу повстанцям, потім покинули їх напризволяще.

97,4. Стільки було афінських громадян за часів Геродота. Є припущення, що їхня кількість доходила навіть до 55 тис. в 431 р., коли почалася Пелопоннеська війна, а близько 500 р. їх було не менше 50 тис. Зрозуміло, що на всенародних зборах не бували присутніми всі громадяни, а кворум складався з 5—6 тис.

98,1. Здається неможливим їхній десант у Доріску, бо Доріск перебував тоді під владою персів.

99,1. Мешканці Халкіди та Еретрії на Евбеї вже давно воювали між собою за Лейлантську рівнину, розташовану поміж цими містами на березі вузької Евріпської протоки. Ця війна відбувалася ще в VII ст. до н. е. Це була боротьба не за територію, а через торговельні інтереси цих міст. Еретрію підтримував Мілет, можливо ще Мегари та Егіна, а Халкіду — Корінф і Самос. На Апеннінському півострові Сібаріс був у союзі з Мілетом, а Кротон у союзі з Самосом. Очевидно, Халкіда і Еретрія були перевалочними пунктами в торгівлі Сходу з Заходом.

99,2. В даному разі Арістагор діяв так, ніби він ще був тираном у Мілеті.

100,1. Корессос був узвишшям на півдні від річки Каїстру. Ефесці перебували на його схилах, поки їх звідти не прогнав Крез. На заході від цього узвишшя була головна гавань ефесців.

100,2. Про топографію Сардів було в кн. І, розд. 80.

102,1. Кібеба, або Кібела,— фрігійська богиня, яку називали також Великою матір'ю і Матір'ю богів. ЇЇ вважали також ідентичною з богинею Реєю, матір'ю олімпійських богів, і в їхньому числі Зевса. Вона була втіленням рослинних сил природи. Її культ поширився в усьому античному світі. Її ототожнювали не лише з Реєю, але й Афродітою, Артемідою і Деметрою.

102,2. Перси зруйнували грецькі храми в Бранхідах, на Наксосі, в Абах, в Афінах, але на Делосі і в Дельфах не зробили цього.

103,1. Те, що афіняни покинули іонійців під час їхнього повстання, очевидно, пов'язано з внутрішніми труднощами в Афінах. Здається, що тоді партія патріотів утратила свою владу в Афінах і нові архонти виявилися друзями Пейсістратідів. Крім того, Алкмеоніди хотіли полагодити справи з персами, а Мільтіад ще не повернувся з Херсонесу, щоб очолити патріотичну партію.

103,2. Хоча Візантій (Бізантіон) був колонією мегарців і не був іонійським містом, його мешканці хотіли скинути перське ярмо.

103,3. Про місто Кавн було в кн. І, розд. 172.

104,1. Кіпр був підкорений персами, як і Фінікія, разом із котрою він належав до одної сатрапії (III, 91). Геродот згадує 4 міста на Кіпрі: Саламін, Соли, Куріон і Аматунт. Саламін був центром грецької частини острова, а Аматунт центром фінікійської частини.

104,2. За Геродотом у Саламіні було троє царів: Евельтон, Сіром і Херсій і троє їхніх синів: Горг, Онесіл і Філаон. Проте, оскільки Евельтон царював за часів Аркесілая III в Кірені (IV, 162) і через це неможливо, щоб Онесіл був у 498 р. вже повнолітнім, це дало привід уважити, що тут ідеться про тірського царя Хірама (550—530 рр. до н. е.), якого помилково залічили до грецьких царів.

105,1. Це саме запитували Кір (І, 153), і Артафрен (V, 73).

105,2. Зевсом тут називається верховний бог персів Ахура-Мазда (Оромасд).

106,1. Про проекти колонізації Сардінії було в кн. І, розд. 170. Греки вважали цей острів далеко більшим, ніж він був насправді.

108,1. Кіпр мав велике стратегічне значення. Володіючи ним, греки могли загрожувати стосункам персів із Заходом, перекрити шляхи фінікійському флотові в Егейське море. Через це греки згодом вирішили прогнати звідти персів.

108,2. Ідеться про мис, який тепер називаєтья мисом апостола Андрія. Географ Клавдій Птолемей назвав його «хвостом бика». Згідно зі Страбоном «Ключі» (Клейдес) були скелястими острівками біля краю цього кіпрського півострова.

109,1. Ідеться про Паніоніон, що вже існував за 50 років до того, а тоді його було поновлено. Відповідь іонійців показує їхню зневагу до кіпріотів, підкорених персами.

110,1. Ця Саламінська рівнина простягається через увесь острів із сходу на захід.

110,2. Дев'ять царів, бо на острові було 9 важливих міст.

111,1. Карійці були народом дуже досвідченим у військовій справі (І, 171).

112,1. Як було в битві при Саламіні на Кіпрі і в битві при Еврімедонті в Памфілії на південному узбережжі Малої Азії в 449 р. до н. е.

112,2. Серп, очевидно, великих розмірів, військова зброя карійців та лідійців (VII, 92).

113,1. Ахейці (власне — протоахейці) прибули з Пелопоннесу на Кіпр ще в XV ст. до н. е., що підтверджується археологічними даними.

113,2. Бойові колісниці були запозичені від хеттів у Єгипті, на Кріті і згодом у Греції близько 1600 р. до н. е. На Кіпр колісниці було завезено з Малої Азії. В класичну епоху їх уже не використовували на війні. Можливо, що візники колісниць, які виявилися в битві зрадниками, не були греками.

113,3. Соли на Кіпрі вважали за афінську колонію. Солон відвідав це місто між 590 і 580 рр. до н. е.

114,1. Як героя шанували також і Філіппа, сина Бутакідея (розд. 47).

115,1. Це посилання не означає, що Геродот побував на Кіпрі.

115,2. Прийом підкопів, який часто застосовували перси (IV, 200; VI, 18), вони запозичили в ассірійців та вавілонян.

116,1. Повстання на Кіпрі сталося після битви, про яку розповідається в розд. 102. Проте здається, що поразка іонійців не була такою остаточною, як тут описано.

116,2. Видаючи своїх дочок заміж за знатних персів, перські царі зміцнювали тим свою владу.

118,1. Те, про що Геродот пише в розд. 118—121, він, очевидно, чув у своєму рідному місті Галікарнассі. Карійська річка Марсій (Марсюас) не тотожня з фрігійською річкою такої самої назви, котра є притоком Меандру (Маяндру).

118,2. Мавсола, для якого було побудовано славнозвісний Мавзолей (399—353 pp. до н. е.).

118,3. Геродот уважав, що військо мусить битися там, де не можна відступати.

119,1. Зевса шанували в Карії в трьох іпостасях: як Карійського Зевса, як Зевса Стратія, або Лабрандейського, і як Зевса Осога (Осогос). Лабрандейський, або Зевс Лабрандей, був карійським богом війни. Символом або атрибутом його була подвійна бойова сокира «лабріс».

122,1. Це була мілетська колонія, яка згодом стала містом у Віфінії (Бітінії).

124,1. Геродот зображує Арістагора авантурником, який підбив іонійців на повстання з корисливою метою, не взявши участі в їхній боротьбі, а коли він побачив, що повстання не має успіху, він покинув їх. Найімовірнішим є те, що існувало загальне незадоволення перським пануванням, починаючи від 512 р. до н. е., і загальний рух проти тиранів, яких поставили перси. Розмах, якого набуло повстання, і перші його успіхи доводять, що це не було справою якихось авантурників.

125,1. На Леросі була колонія мілетян. План Гекатая здається якимсь дивним.

126,1. Очевидно, йдеться про місто Дев'ять шляхів (Еннеа годой), що пізніше було названо Амфіполем.

Книга VI. Ерато

1,1. Артафренові краще було зблизька видно, як стоять справи, ніж перському цареві. Можливо, він знав про вісника, якого послав Гістіай до Арістагора, а також про його інтриги, про що йдеться в розд. 4.

1,2. В іншому місці своїх «Історій» (кн. V) Геродот уважає Арістагора за головного призвідника повстання іонійців, а тут він виставляє таким Гістіая.

2,1. Між хіосцями та мілетянами здавна існували дружні стосунки і через це агентам Артафрена нелегко було затримати Гістіая.

3,1. Між Фінікією та Мілетом здавна існувала торговельна конкуренція. Через це намір Дарія здається нісенітним.

4,1. Тут у Геродота йдеться, очевидно, не про персів, а про лідійських патріотів, які мріяли про здобуття свободи і відновлення колишньої величі своєї країни.

5,1. Хіосці, звичайно, не хотіли повернути тирана до міста, з яким мали дружні стосунки, але вони бажали позбутися цього осоружного чужинця, оскільки якби він залишався на їхньому острові, то міг би втягнути їх у війну з персами.

5,2. Можливо, Гістіай сподівався з допомогою хіоського флоту і завдяки своїм дипломатичним здібностям змінити обставини собі на користь. Тут він уже виступає як справжній авантурник і пірат.

5,3. Гістіаєві пощастило вмовити лесбосців, бо вони заздрили хіосцям, яким належала Аттарнейська область на близькій до Хіосу стороні узбережжя Малої Азії.

6,1. Геродот не називає імен тих, які приборкали іонійське повстання, а саме Гімая і Давріса, бо вони вже померли.

6,2. Чотири морські держави: Єгипет, Фінікія, Кілікія і Кіпр. Їхній об'єднаний флот мав забезпечити панування персів на морі. Під час походу Ксеркса проти Греції вони дали йому 750 кораблів.

7,1. Цих представників було обрано спеціально для проведення наради. Інші були радники, що складали постійний комітет, завданням якого було підготовити питання для обговорення на народних зборах. Паніоніон — це була релігійна організація, котра ніколи остаточно не спромоглася настільки розвинутися, щоб досягти політичної єдності.

7,1. Іонійці з свого досвіду знали, наскільки для них був важливим флот. Острівок Лада обороняв вхід до мілетської гавані і відігравав згодом важливу роль, коли Александр Македонський облягав Мілет. Через річкові намули Лада з'єдналося з протилежним суходолом.

8,1. Такий самий докладний перелік морських сил Геродот наводить щодо війська і флоту Ксеркса (кн. VII) і щодо морських сил греків у битвах при Артемісії та Саламіні.

8,2. Лесбосці не були надійними союзниками. Незважаючи на те що вони допомагали Гістіаєві в його піратських заповзяттях, вони були першими, які почали тікати під час морської битви при Ладі.

8,3. Багато іонійських міст не дали кораблів або через те, що не могли, або через те, що не схотіли, як мешканці Ефеса.

9,1. Бактрія тут називається як найдальша окраїна перської держави.

10,1. З погляду самосців іонійці засуджуються як уперті люди, які відмовилися піти на зраду.

10,2. Посланці пішли вночі з усіма пересторогами, таємно і неводночас до всіх грецьких стратегів.

11,1. Фокейський стратег Діонісій мав рацію, звернувши увагу іонійців на необхідність для них військових управ і дисципліни, бо до тих пір їм цього бракувало.

12,1. Під час цього маневрування корабель мусив пройти між двох ворожих кораблів, оберігаючи свої весла і ламаючи весла обох ворожих суден, а після цього з тилу атакували ці судна. Це, звичайно, вимагало великої спритності з боку керманича та веслярів.

13,1. Це місце надто пишномовне і в ньому забагато зайвих повторень. Очевидно, автор намагався подолати певні труднощі, бо, з одного боку, він не хотів дуже ухилятися від правди, а з другого — хотів якось виправдати самосців, бо мав із ними щільні зв'язки. Він підкреслює недисциплінованість іонійців, щоб виправдати вчинок самосців.

13,2. Тут, звичайно, перебільшення, бо ввесь Ксерксів флот складався з 1207 кораблів, а без карійських та іонійських кораблів — із 830.

14,1. Це сказано і про морську битву при Саламіні (VIII, 87). З цього можна зробити висновок, наскільки плутані і непевні були перекази кожного міста.

14,2. Одинадцять капітанів (трієрархів) належали до аристократичної партії, яка виступала проти тиранів і їхньої проперської політики. Стовп (стелу) Геродот міг бачити, перебуваючи на острові.

15,1. В битві при Саламіні на грецьких кораблях було не більше як 18 чоловік залоги.

16,1. Мікала (Мікале) — це гора і мис біля гирлів ріки Меандру (Маяндру) навпроти о-ва Самосу.

16,2. На святі Тесмофорій лише жінки брали участь. Це було свято сівби і його справляли наприкінці жовтня.

16,3. Малоймовірно, щоб ефесці нічого не знали про морську битву при Ладі. Ефесці не взяли участі у визвольній боротьбі іонійців, а тоді повбивали своїх одноплемінників.

16,4. Таке саме зробили і пеласги в Бравроні (розд. 138).

17,1. Ці відомості Геродот одержав безпосередньо на Сіцилії.

17,2. Це не вважалося ганебним не лише тоді, але і за пізніших часів.

18,1. Рахуючи з того часу, коли Арістагор заарештував тиранів іонійських міст (V, 37). Перси здобували Мілет восени 494 р. до н. е.

19,1. Під час війни спартанців із аргосцями, як сказано в розд. 77. Найімовірніше, цей оракул було дано 494 р. до н. е., коли перси облягали місто. Можливо, що мілетяни попросили допомоги в аргосців, а аргосці вирішили спершу одержати оракул у пророчому святилищі.

19,2. Як видно із зображень у Персеполі, перси носили довге волосся.

19,3. В інших місцях «Історій» Геродот називає святилища в Бранхідах, яке перси зруйнували після здобуття Мілета.

20,1. Так Геродот називає всі моря на південному сході і півдні Азії. Те море, що його тепер називають Червоним, він називає Аравійською затокою.

20,2. Хоча в повстанні іонійців брали участь і карійці. Мабуть Дарій зробив так, щоб обидва народи ненавиділи один одного і за принципом «поділяй і владарюй» своєю взаємною ненавистю сприяли б пануванню над ними персів.

21,1. Місто Лаос було колонією сібаритів, як і Скідра. Вони прийняли до себе втікачів із Сібаріса після його зруйнування 510 р. до н. е. Обидва міста були десь на західному узбережжі Італії.

21,2. Зв'язки Сібаріса з Мілетом і з Етрурією були торговельними. Мілетяни доставляли товари з Азії та Єгипту, а сібаріти перевозили їх до Етрурії.

21,3. Афінський драматург Фрініх (прибл. 540—470 до н. е.) — автор історичної трагедії «Здобуття Мілета», єдиної в такому жанрі в давньогрецькій драматургії. Вона була докором афінянам, які не спромоглися допомогти мілетянам.

22,1. Занкла — первісна назва міста Мессани (сучасна Мессіна) на північному заході Сіцилії на березі Сікульської (нині Мессінської) протоки. Воно було спільною колонією

евбейської Халкіди та італійської Кіми (в Кампанії), але на той час воно, очевидно, вже залежало від дорійського міста Гели на Сіцілії.

22,2. На північно-східному березі Сіцілії, де не було зручних гаваней (крім незначних — Міли, Навлох) між Гімерою і Тіндарідою не існувало грецьких колоній, а тому місцеположення «Прекрасного узбережжя» (Кале акте) виявилося підходящим.

22,3. Після морської битви при Ладі. Евбейська Халкіда здавна приятелювала з Самосом і це пояснює, чому самосці охоче прийняли запрошення занклайців.

23,1. Епізефірійські Локри (Західні Локри) називаються так на відміну від Опунтійських та Озолійських у Греції. Це місто було колонією названих грецьких міст.

23,2. Анаксілай — тиран міста Регій (Регіон) на протилежному італійському березі Мессінської протоки (494—476 до н. е.).

23,3. Гіппократ — тиран міста Гели (498—491 до н. е.). На відміну від нього Скіф (Скютес) називається царем (Басілевс). Гіппократ намагався поширити свою владу на заході Сіцілії. Він не міг пробачити свого союзника Скіфа, через якого він утратив Занклу. Принагідно слід зазначити, що Скіф, як і Перс, були власними грецькими іменами. Їхній зв'язок із відповідними етнонімами виявляється непевним.

23,4. Місто в області Акраганта, далеко від Занкли.

24,1. Гімера була колонією Занкли.

24,2. Самосці зобов'язалися обороняти місто проти Анаксілая, якому пощастило вигнати їх звідти, і він замінив колишню назву міста на Мессану (Мессену), бо він сам походив із Мессенії.

25,1. Карію згодом визволив від персів Геракліт унаслідок своїх перемог (V, 121).

26,1. Метою Гістіая було використати належний момент, щоб замиритися з Дарієм на основі тих послуг, які він йому зробив, завдавши шкоди іонійській торгівлі і покаравши хіосців, котрі виявили найбільшу відвагу в морській битві при Ладі.

26,2. Як загальне слово «поліхне» означає «містечко», а тут і в інших місцях це власна назва.

28,1. Тут метою Гістіая було заволодіти золотими копальнями на Тасосі.

28,2. Очевидно, на Лесбосі був його штаб і відправний пункт для його військових операцій.

28,3. Атарней був переданий персами хіосцям (I, 160).

30,1. Саджання на кіл було поширеним видом покарання в персів (III, 159; VII, 238), як і в ассірійців.

31,1. Тобто навесні 493 р. до н. е.

31,2. Така облава або «прочісування» населення, як про це розповідається тут, звичайно, була неможлива. Оскільки ці острови далі описуються, як процвітаючі, то ясно, що тут є перебільшення.

32,1. Це правильно щодо материкової Іонії, але острови не було завойовано ні Крезом, ні Кіром, який не мав флоту, Хіос і Лесбос були захоплені персами перед походом Дарія проти скіфів, а Самос завойовано Камбісом, коли він заволодів Фінікією.

33,1. Ідеться вже не лише про береги Геллеспонту, бо міста Перінт і Селімбрія були розташовані на узбережжях Пропонтіди (Мармурового моря), а місто Візантій (Бізантій) на березі Боспору. Селімбрія була колонією мегарців, заснованою до Візантія, колись 660 до н. е.

33,2. Це було на Фракійському Херсонесі в найвужчому місці протоки. Мешканці цього міста залишилися вірними персам і це їх урятувало.

34,1. Про долонків, крім їхньої назви, мало що відоме. Апсінтії мешкали на півночі від Фракійського Херсонесу і їхня країна простягалася до ріки Гебру, де область навколо міста Айнос називалася Апсінтос.

34,2. Ідеться про священний шлях, яким ішли до Дельфів посольства грецьких міст.

34,3. Незрозуміло, як долонки могли збочити з шляху до Афін, оскільки дем Лакіадів, де перебувала родина Філіадів, був поміж Афін і Елевсіна.

35,1. Це було в перший період тиранії Пейсістрата близько 558 р. до н. е.

35,2. Філай був сином Аянта (Еанта). Брати Філай і Еврісак передали острів Саламін афінянам, а Філай оселився в Бравроні, де був дем Філіадів.

36,1. Звичайно, з дозволу Пейсістрата, який у такий спосіб позбавлявся небезпечного супротивника і поширив до Геллеспонту вплив Афін.

36,2. Цей мур, очевидно, відбудував Перікл, після Деркілід і за візантійських часів імператор Юстініан.

37,1. Імовірно, Мільтіад хотів захопити фортецю на азіатському узбережжі, як це зробив Пейсістрат із Сігеєм (V, 94).

37,2. Тут, очевидно, натяк: первісною назвою Лампсака була Пітіуса, а по-грецькому «пітюс» означало сосна.

38,1. Про культ героїв-ойкістів, засновників міст, вже було в кн. V, розд. 47 і 114.

39,1. Тобто після 527 р. і перед 510 р. до н. е.

39,2. У розд. 103.

39,3. Можливо, тесть Мільтіада був царем долонків.

40,1. У цьому розділі не все ясно. Те, що Мільтіад утік перед навалою скіфів і що його повернули на Херсонес долонкі, це зрозуміло, а про інше тлумачі сперечаються.

40,2. Це здається неможливим, бо похід Дарія проти скіфів відбувся за 20 років до цієї навали. Можливо, скіфи скористалися з тимчасового ослаблення перської держави під час повстання іонійців або це була навала не скіфів, а якихось фракійських племен.

41,1. Тобто 493 р. до н. е. Мільтіад утік при першому наближенні фінікійців.

41,2. У повстанні іонійців він не брав участі, але він захопив острів Лемнос і на нього наклепали персам (розд. 133).

41,3. Острів Імброс захопили перси тоді, коли вони захопили і Лемнос, а коли вони втратили Лемнос, то втратили і Імброс.

42,1. За цією угодою заборонялися війни та розбійницькі напади, що могли б статися між містами. Отже, перси встановили мир, якого не досягли між собою іонійські міста.

43,1. Тут ідеться про всіх воїнів, а не лише про команду кораблів.

43,2. Історик Діодор Сіцілійський (І ст. до н. е.) пише, що поновлення демократії — це була розумна реформа, яку провів Артафрен за порадою Гекатая. Випадок із Гістіаєм довів персам, що не можна довіряти тиранам.

44,1. Перське панування в Македонії спочатку мало номінальний характер при Мегабазі (III, 17), але воно стало цілком реальним, коли туди прийшов Мардоній із військом. Очевидно, до 492 р. до н. е. перси не переходили через Стрімон.

44,2. Акант (Аканф) колонія андросців на півострові Халкідіка недалеко від того місця, де Ксеркс наказав прорити канал, щоб проминути Афонський мис.

44,3. Таке сталося і з залогами перських кораблів у морській битві при Саламіні (VIII, 89). На відміну від грецьких міст Персія була сухопутною державою.

45,1. Це фрігійське (можливо також — фракійське) плем'я бригів мешкало між р. Стрімоном і Афонським півостровом. Інші бриги мешкали на кордоні Епіру та Іллірії.

45,2. Якщо метою походу було не лише покарання Афін та Еретрії, але і завоювання всієї Греції, тоді Мардоній не досяг цієї мети. Перси, очевидно, вважали, що їхнє панування в Малій Азії буде остаточно закріплено, коли вони також завоюють Грецію. Навіть, якщо грецькі історики перебільшували, все одно втрати, що їх зазнало перське військо під командою Мардонія, були дуже значні. Відклик Дарієм Мардонія пояснюється тим, що було складено нові плани.

46,1. Тобто 491 р. до н. е.

46,2. Вірні прибічники персів, абдеріти, очевидно, заздрили тасосцям через ті прибутки, що їх тасосці мали від своїх володінь на материку.

46,3. Місто Абдери, колишня колонія клазоменців, згодом було залюднено мешканцями іонійського міста Теос, які покинули своє місто, тікаючи від перського утиску. Є припущення, що на тому місці була колись фінікійська колонія. Натяком на це вважається негрецька назва міста.

46,4. Ця облога довела їм необхідність мати свій флот.

47,1. Фінікійська колонія на Тасосі за Геродотом була заснована (II, 44) за сім поколінь до народження Геракла. Тасос було заселено виходцями з о. Паросу колись коло 700 р. до н. е. Серед колоністів був і славнозвісний поет Архілох (прибл. 680—640 до н. е.).

49,1. Тут не сказано, хто саме заявив про покору. Напевне це були фессалійці, беотійці, аргосці та дельфійці.

49,2. Серед острів'ян були мешканці Кіклад за винятком мешканців Наксосу та Делосу, а також мешканці Лемносу, Імбросу та Самофракії (Самотраке).

49,3. Тут стає ясно, що Спарта і Афіни не висловили покірності, а що вони зробили з посланцями Дарія, сказано в кн. VII, розд. 133.

49,4. Це означає, що афіняни визнали зверхність спартанців. Про давню ворожнечу Афін і Егіни було в кн. V, розд. 82 і далі.

50,1. Те, що Клеомен повернувся з Егіни без заручників, є доводом правоти егінців, на

його думку. За 15 років до того в Спарті було видано закон, за яким не дозволялося бути відсутніми обом царям під час війни.

50,2. Кріос — по-грецькому «баран».

51,1. Про походження «двоєцарства» в Спарті в сучасних істориків нема єдиної думки. Ці спартанські царі або були представниками двох дорійських громад, або один із них належав до давньої ахейської громади. Підставою такого припущення є те, що будинки і могили обох царів було розташовано в різних місцях Спарти.

52,1. Із якихось епічних творів, що не збереглися дотепер, але які були відомі Геродотові, він довідався, що Арістодем помер ще до приходу дорійців.

52,2. Ця Аргея була сестрою Тера (Тераса) і походила з Фів, Терові було доручено опікунство над обома неповнолітніми (IV, 147).

52,3. Вигадка Паніта за цим оповіданням мала розв'язати питання про престолонаслідування. Старшого відокремили від молодшого, щоб не було плутанини.

53,1. Те, що Зевс був батьком героя Персея, Геродот не вважав імовірним. Згідно якомусь переказові Персей і його рід походили з Єгипту, але згодом їх стали вважати за греків і вони були першими царями Аргосу.

53,2. Якщо існував переказ, за яким батько Персея був смертною людиною, то тут Геродот допускає існування двох Персеїв, із яких один був сином Зевса, а другий сином смертної людини. Нащадками Персея були: Алкей, Амфітріон, Геракл, Гілл, Клеодай, Арістомах і Арістодем.

53,3. Геродот наполягає на єгипетському походженні дорійців. Це, очевидно, пов'язано з міфом про Даная і Данаїд.

54,1. За перською версією міфу Персей був ассірійцем і першим у своїй родині став елліном. За іншою грецькою версією він із Аргоса прийшов до Кефея, царя кефенів, тобто ассірійців, убив морського дракона і одружився з Андромедою, дочкою Кефея, і від їхнього шлюбу народився Перс, родоначальник персів.

54,2. Акрісій, батько Данаї, був правнуком Даная, батька 50 Данаїд, які втекли від синів Єгипта, щоб не одружуватися з ними.

55,1. Гілла було вигнано з Пелопоннесу, але його прийняв до себе дорійський цар Айгімій. Гілл хотів повернутися до своєї вітчизни, але це йому не вдалося. Проте його нащадки прибули туди. Це було так зване повернення дорійців — Гераклідів.

55,2. Один епічний твір, який не зберігся, мав назву «Айгімій».

56,1. Герой — епонім, тобто від якого лакедемонці одержали свою назву, Лакедемон (Лакедаймон) був сином Зевса і німфи Таігети, а його жінкою була Спарта.

56,2. Зевс Ураній, тобто Небесний. Свята на честь його називалися «Великими Ураніями», а культ його існував ще в римську епоху. Жертви приносив сам цар, коли він ішов на війну, він звертався до Зевса Агетора (Проводаря), а коли він перетинав державний кордон, він звертався до Арея і Афіни.

56,3. Це, очевидно, було так за давніх часів. Пізніше це право належало ефорам.

56,4. Загальне число вершників було 300. Сто, що про них тут сказано, очевидно, було від кожної дорійської філи.

57,1. Перший день місяця вважався священним, і богам приносили жертви (епіменія або еммена), а сьомий день був днем народження Аполлона.

57,2. Проксенами тут називаються урядовці, обов'язком яких було приймати чужоземців і приводити їх до представників влади.

57,3. В інших містах такі службові особи називалися теорами.

57,4. Тобто без ефорів і герусії.

57,5. Тобто про майно єдиної дочки, в батька якої не було синів.

58,1. В мідяний казан били, щоб відігнати злих духів.

58,2. Ідеться про прадавні часи. В історичну епоху в Спарті такого вже не було. Ці варварські звичаї в Спарті за повідомленням деяких джерел було заборонено Лікургом, а в Афінах Солоном.

58,3. Тут мається на увазі не лише Спарта — Лакедемон, але і Мессенія.

59,1. Очевидно, цей розділ і наступний Геродот додав до свого оповідання через те, що вище було сказано, нібито спартанські царі походять або з Персії, або з Єгипту.

60,1. Успадкування професій характерне для давніх суспільств і про це вже згадувалося в «Єгипетському логосі». Професія флейтистів була важливою в Спарті, оскільки спартанське військо вирушало в битву при звуках флейт. Кухарі готували спартанські обіди — сиситії і серед них були також герої, як Маттон і Кераон.

61,1. Арістон був сучасником Анаксандріда, батька спартанського царя Леоніда.

61,2. Терапна була розташована на скелястому узвишші, на південному сході від Спарти на березі р. Евроту. Святилище Єлени (Гелени), очевидно, те саме, що і храм Менелая, де згідно переказові його було поховано разом із Єленою. Там-таки була могила обох Діоскурів. Як не дивно, в безсмертних богів і героїв були свої місця поховання. На Криті показували навіть могилу Зевса. Фойбейон, храм Феба (Фойба) — Аполлона було розташовано нижче Терапни на рівнині, на західному березі Евроту. Геродот в кн. II, розд. 112 каже, що Єлена була богинею краси, і ототожнює її з «Іноземною Афродітою». Проте ця Афродіта, імовірно, була фінікійською богинею Астартою, а Єлена була місцевим спартанським божеством.

63,1. Звичайно, третій шлюб Арістона пов'язується з тим, що попередні шлюби не дали йому нащадків чоловічого роду.

63,2. Незрозуміло, чим можна пояснити байдужість ефорів, які повинні були дбати про чистоту роду Гераклідів.

63,3. Ім'я Демаратос складено з двох основ: демос — народ і ара (в одному з своїх значень) — побажання.

64,1. Про причини розбрату Демарата з Клеоменом сказано в кн. V, розд. 75 і кн. VI, розд. 50.

65,1. У книзі VIII, р. 131 він називається внуком Гегесілея, а не Агіда.

65,2. У Спарті існував давній звичай «умикання», тобто викрадання жінок із метою одруження.

65,3. Це рівнозначне з «проомосією» (попередньою присягою) в аттічній юрисдикції. Обвинувачений міг присягнутися напочатку судового процесу.

65,4. Коли почався суд, Демаратові вже було приблизно 40 років, а ефори, коли він народився, вже були дуже старими і навряд чи хтось із них був під час судового процесу живим.

66,1. Свого часу і Алкмеоніди підкупили Піфію (V, 63).

67,1. Гімнопедії, Карнеї та Гіакінтії були найзначнішими спартанськими святами. Гімнопедії справлялися в середині літа. Під час святкування хлопці, юнаки та чоловіки танцювали і співали гімни на честь Аполлона.

67,2. Демарат був розпорядником (ефором) на святі або одним із так званих «бідеїв», які наглядали за гімнастичними вправами юнаків.

67,3. На знак розпачу або гніву, які він відчував.

68,1. Якщо його мати сказала неправду, то вона була б винуватою в клятвопорушенні.

68,2. Жертовник Зевса Геркея був на дворі. Зевс Геркейос був богом — покровителем дому і родини, але він не був тотожним із Зевсом Ефестієм, богом хатнього вогнища.

68,3. Астрабак був богом ослячих пастухів. За часів Геродота існувало вірування, ніби якась надприродна істота, бог або герой, могла з'єднатися із смертною жінкою. В Спарті було святилище Астрабака біля храму Лікурга.

69,1. Щодо моралі спартанських жінок свідчення античних авторів неоднакові. Плутарх уважає, що порушення подружньої вірності було невідомим у Спарті, але Арістотель був протилежної думки.

70,1. За давнім спартанським законом Гераклідам під загрозою смертної кари заборонялося проживати за кордоном держави, а якщо Демарат не був сином Арістона, то він не був Гераклідом.

70,2. Також і Фемістокл із Греції втік до Персії. Ксеркс передав Демаратові міста в Троаді: Пергам, Галісарни і область Тевтранію, де продовжували жити і нащадки Демарата.

70,3. Демарат попросив, щоб на Олімпійських змаганнях про його перемогу було оголошено не від його імені, а від імені Спарти.

71,1. Онука Зевксідама, Кініска, була першою жінкою, яка одержала нагороду на Олімпійських змаганнях із своєю квадригою-колісницею з чотирма кіньми. Її братом був Агесілай, котрий став спартанським царем.

72,1. Цей похід відбувся, очевидно, після поразки Ксеркса, коли переможні греки хотіли покарати Алевадів із міста Ларісси, які перейшли на сторону персів. Є ще думка, що цей похід відбувся 476 р. до н. е.

72,2. Хабарництво не було чимсь незвичайним у Спарті. У хабарництві бували обвинуваченими не тільки ефори і члени герусії, а й царі.

74,1. Так само, як Клеомен, зрадник Ефіальт після фермопільської битви шукав притулку у Фессалії.

74,2. Нонакрій — місто на півночі Аркадії біля річки Кратіс на північно-західній околиці міста Фенея.

74,3. Клятва водою річки Стікс уважалася аркадянами за найважливішу. Те, що боги клялися цією водою, було перенесенням земного звичаю на «небо». Вода цієї річки, яка протікала перед входом до країни мертвих, уважалася за дуже отруйну.

75,1. Об'єднання міст Аркадії було б загрозою для Спарти.

76,1. Ця війна Спарти з Аргосом відбулася після 500 р. до н. е.

76,2. На той час річка Ерасін була прикордонною в Арголіді. Клеомен приніс жертву для переходу через річку (так звані діабатерії).

76,3. Тірея — головне місто Тіреатіди, інакше Кінурії, області Арголіди, що була суміжною з Лаконією і за яку проводилися війни між Спартою і Аргосом (І, 82).

76,4. Кораблі приставили Сікіон і Егіна, які визнавали зверхність Аргосу (розд. 92).

77,1. Оракул було дано в 494 р. до н. е. Половина його стосувалася до мілетян (розд. 19). Його тлумачили по-різному. Павсаній і Плутарх повідомляють, ніби аргоська поетеса Телесілла озброїла жінок, інвалідів і рабів і з їхньою допомогою відбила напад Клеомена.

77,2. Ідеться про вторгнення спартанців і про оракул.

78,1. Плутарх каже, що Клеомен обдурив аргосців, пообіцявши їм восьмиденне перемир'я і напавши на них на третю ніч.

80,1. Клеомен, який учинив стільки святотатств, навряд чи міг бути занепокоєним оракулом.

81,1. Цей Герайон був на відстані 25 стадій від Мікен, із якими він був зв'язаний священним шляхом. Цей храм за Клеомена згорів 423 р. до н. е. й інший було побудовано там трохи нижче.

81,2. Очевидно, що Клеомен не міг відшмагати жерця Гери.

82,1. Це справді могло бути так.

83,1. На війні загинуло 5 або 6 тис. аргосців.

83,2. Такими, як ілоти (гейлоти), в Спарті, були гімнесії в Аргосі.

83,3. Аргос під час перських воєн залишався нейтральним, проте Тірінт послав своїх гоплітів у Платеї.

83,4. Фігалея була в південно-західній частині Аркадії, де також був розташований знаменитий храм Аполлона Епікурія в Бассах.

83,5. Війна закінчилася цілковитим розгромленням Тірінта і Мікен імовірно 464 р. до н. е., коли спартанці були зайняті приборканням повстання ілотів.

84,1. Розведене водою вино було в давній Греції звичайним щоденним напоєм, а надмірне вживання нерозведеного вина спричинялося до пияцтва. Пити, як скіфи, означало в греків пиячити, бо скіфам припало дуже до вподоби грецьке вино.

85,1. Ця зміна спартанської політики виявилася в звільненні егінських заручників, що сталося, очевидно, після битви при Марафоні і після походу на Парос. Вона пояснюється страхом спартанців у зв'язку з далекосяжними планами Афін. Щодо заручників, то про них було сказано в р. 73.

86,1. Цей випадок із Главком переказує афінянам, щоб їх привести до розуму, людина, яка прийшла до влади через підкуп Піфії (розд. 65) і яка сама пізніше була підкуплена (розд. 7). У цьому випадку, власне кажучи, нема повної аналогії із становищем афінян.

86,2. Це було приблизно 550 р. до н. е., коли в Мілеті відбувалися заворушення і була загроза з боку лідійців.

86,3. Ці «розпізнавальні таблички» (сюмбола) могли бути половинами якогось тексту, написанного в двох примірниках. Їх мали в себе особи, що склали певну угоду. В даному разі Главк, імовірно, сховав або знищив свою половину тексту.

86,4. Ідеться про спільні для афінян і спартанців звичаї. Главк мусив офіційно заприсягатися, що він ніколи не одержував грошей. Щодо цієї присяги він звернувся за порадою до пророчого святилища.

86,5. Останній вірш оракулу взято з «Праць і днів» Гесіода. Покарання через винищення нащадків було страшним, бо за їхньою відсутністю мертвим предкам не приносили жертв і богам не було жертвоприношень і хатнє вогнище залишалося без вогню.

87,1. Свято, схоже на Панафінеї, яке справляли на мисі Суніон в Аттіці, на честь бога Посейдона, котрому було присвячено храм, що його колони можна бачити і тепер там на мисі.

87,2. На тому кораблі їх перевозили на Суніон. Мабуть, на цих «теорів» було обмінено егінських заручників.

88,1. Події, про які тут ідеться, могли відбутися близько 487 р. до н. е.

88,2. Це місто, очевидно, було розташовано далеко від узбережжя, як це бувало за давніх часів.

89,1. Корінф двічі врятував Афіни від нападів Спарти і допомагав Афінам у війні з Егіною. Проте, коли Афіни стали могутньою морською державою, дружба між ними обернулася на ворожнечу. Згадана передача кораблів сталася після битви при Марафоні, близько 486 р. до н. е., але не тоді, коли про неї сказано в Геродота на початку розд. 93.

90,1. Тобто після 490 р. і близько 486 р. до н. е.

91,1. Геродот уважав, що це сталося на кару за їхнє нечестя.

91,2. Про свято Тесмофорій було в розд. 16.

92,1. Коли Клеомен перевіз морем військо з Тіреатіди до Навплії.

92,2. Вони були, мабуть, із стану аристократів Аргоса, які не хотіли, щоб владарював народ.

92,3. Про цього Софана сказано в кн. IX, розд. 74—75.

93,1. Те, що сказано в цьому розділі, не узгоджується з попереднім розділом, якщо не припустити, що після першої перемоги афіняни не вжили належних заходів або якщо ця подія відбулася під час якоїсь іншої війни.

94,1. Гіппій у Сігеї заохочував Дарія до війни з афінянами, але 490 р. до н. е. Пейсістратіди були при царському дворі персів.

94,2. Син Артафрена, Дарієвого брата, який колись був сатрапом у Сардах (VI, 25).

95,1. Плодюча рівнина в Кілікії. Звідти йшов шлях від р. Євфрату до Тарса.

95,2. Це число часто повторюється, коли йдеться про перські кораблі. Очевидно, в такому разі не можна вимагати точності (пор.: Скрижинская М. В. О степени достоверности числовых данных в Скифском рассказе Геродота.— ВДИ, 4, 1989.— С. 79—91).

95,3. Наксосці успішно відбили перший напад на них 500 р. до н. е. (V, 34).

97,1. Перси ставилися з пошаною до вірувань і святилищ інших народів, за винятком того випадку, коли хотіли помститися за заподіяну їм образу. Двоє перських богів — це Сонце (Мітра) і місяць (жіноче божество — Ма). Крім того, у війську Датія були іонійці і він не хотів образити їх, зруйнувавши делоське святилище, яке вони так шанували.

98,1. Таке саме зауваження робить Геродот і в іншому місці, наголошуючи на тому, що малоазіатські греки змушені були воювати зі своїми одноплемінниками.

98,2. Фукідід, повідомляючи про землетрус на Делосі 431 р. до н. е., додає: «перед тим там не було землетрусу на пам'яті еллінів». Дослідники вважають, що в традиції делосців збергіся спогад лише про один землетрус і що Фукідід навмисне виправив датування свого попередника. Імовірно, що землетрус справді стався перед тим, коли Геродот побував на острові 460 р. до н. е. і що землетрус пов'язували або з перською, або з пелопоннеською війною.

98,3. Дарій царював від 522 до 486 до н. е., Ксеркс — від 486 до 464 до н. е., Артаксеркс I — від 464 до 424 до н.е. Із цього можна зробити висновок, що Геродот написав цю книгу в перші роки Пелопоннеської війни.

98,4. Геродотова спроба перекласти власні імена перських царів на грецьку мову доводить ненадійність інформації, якою він міг користуватися, не знаючи перської мови. Грецька передача перських імен через значну різницю звукового складу цих мов дуже недосконала. Ім'я Ксеркс не було кінцевою частиною імені Артаксеркс.

99,1. Карістійці належали до племені дріопів і не були споріднені з іонійцями. Причиною їхньої відмови виступити проти Еретрії та Афін могли бути їхні торговельні зв'язки з цими містами.

100,1. Про афінських клерухів в Халкіді було в кн. V, р. 77. Геродот, очевидно, хотів виправдати афінян, які не поспішили подати допомогу, але послали своїх клерухів. Імовірно, проперська партія в Еретрії була досить сильною. За словами Геродота в Еретрії був лише один справжній патріот — Есхін.

100,2. Буквально «конярі», тобто місцеві багатії.

101,1. Таміни було містом еретрійців, розташованим на березі протоки. Після розгрому, якого зазнала Еретрія, вона не могла відновити свій добробут і через це послала лише сім кораблів на Саламін.

102,1. Тут ідеться не лише про Марафонський дем, але про всі сусідні 4 міста (тетраполіс). Найближчими до нього були Ороп і Рамнунт. Для кінноти найзручнішою була б Тріасійська долина, але про участь у бойових діях кінноти нічого не сказано. Крім того, Марафонська рівнина, як і тепер, має на своїх краях болота. Датій, очевидно, вибрав цю рівнину як базу для дальших своїх операцій. Його метою було затримати там вороже

військо якнайдальше від Афін, щоб під час відсутності афінського війська місто було віддано персам зрадниками, прибічниками Гіппія, або щоб Датій міг несподівано напасти на місто.

103,1. Про це йшлося в розд. 36.

103,2. За пізніших часів прітаней був на північно-західній стороні Акрополя.

103,3. Біля Мелітінських воріт, між довгих мурів і між горбом Німф і Піксом там, де дем Меліти з'єднується з передмістям Койла.

104,1. Як про це сказано в розд. 41.

104,2. Очевидно, це були ті, що його обвинуватили вже після битви при Марафоні (р. 136),— Ксантіпп і Алмеоніди. Вони легко могли підбурити народ проти нього, бо коли він був тираном на Херсонесі, його підтримували Пейсістратіди.

105,1. Здається імовірним, що спартанці перед тим домовилися з афінянами і Фейдіппіда було послано, щоб він нагадав їм про їхні обов'язки.

105,2. Партеній відокремлює Гісійську рівнину від Тегейської. Там було святилище Пана і там часто його бачили.

105,3. Святилище Пана в його печері. В печері була статуя Пана з епіграмою, яку приписували поетові Сімоніду: «Козлоногого Пана, аркадянина, що був проти мідійців і за афінян, поставив Мільтіад».

105,4. Такі жертви та смолоскипові естафети (лампадедромії) відбувалися на святах Панафінеїв, а також на святах Прометея, Гефеста, Пана, Гермеса, Тесея. Є відомість, що цей Фейдіппід узяв участь у битві при Марафоні і приніс в Афіни звістку про перемогу.

106,1. Оратор Ісократ визначив відстань між обома містами в 1 200 стадій, тобто 222 *км*.

106,2. Вони казали, що не можуть виступити в похід на дев'ятий чи якийсь інший день аж до п'ятнадцятого дня, коли була повня. Це дата лаконського місяця Карнейон (вересень), коли святкували Карнеї, свято на честь Аполлона Карнея.

108,1. За припущенням сучасних дослідників давній Марафон був не на тому місці, де є сучасний.

108,2. Це було близько 518 р. до н. е. згідно з повідомленням Фукідіда, а якщо в рукописі його твору дату було змінено, то приблизно 509 р. до н. е.

108,3. Цей жертовник, за повідомленням Фукідіда, син Гіппія Пейсістрат, бувши архонтом, поставив на афінській агорі і його вважали за центр міста, і від нього рахували відстані від Афін до інших населених пунктів.

108,4. Корінфяни були тоді друзями афінян (р. 89).

109,1. Полемарх, один із архонтів в Афінах до 487 р. до н. е. не обирався за жеребом. Отже, тут допущено анахронізм.

109,2. Згодом полемарх уже не мав військової влади, але відав справами метойків (метеків) і чужоземців в Афінах і приносив деякі жертви.

109,3. Гармодій і Арістогейтон походили з Афіднійського дему.

109,4. Мільтіад напевне знав, що в Афінах були такі, що співчували персам.

111,1. Праве крило (фланг) було почесною позицією, а також і найнебезпечнішою в давньогрецьких арміях. На ньому командував сам цар, а згодом його заступник, полемарх.

111,2. Порядок філ визначив Клейстен, а їхній розподіл у битві, очевидно, визначався за жеребом.

111,3. В Афінах справлялося п'ять урочистих свят: Делії, Браврониї, Гераклеї, Елевсинії та Панафінеї і ці були найважливішими.

111,4. Це було не випадковим, але розрахованим на те, щоб уникнути оточення, бо з обох боків розташування грецьких військ на бойовищі не було ні виноградників, ні маслинових гаїв і боки могли бути використані ворогами для нападів.

112,1. Тоді не йшлося про безпосередню атаку бігцем, бо грецьким гоплітам треба було б пробігти приблизно 1,5 *км*, щоб зустрітися з ворогами, і вони були б виснажені. Лише коли вони наблизилися на відстань пострілу з луку, вони бігцем атакували персів.

112,2. До 478 р. до н. е. афіняни не мали власної регулярної кінноти. Ще 510 р. до н. е. вони просили фессалійців дати їм кінноту (V, 63).

112,3. Це в буквальному розумінні є перебільшенням. Проте це було першою рукопашною битвою афінян із персами.

114,1. У «Живописній колонаді» (Пойкіле Стоа), де була картина марафонської битви, було зображено її героїв: Мільтіада, Каллімаха і Кінегейра, а можливо і його брата Есхіла.

115,1. Очевидно, перський флот було поділено на дві ескадри. Одна з них спішно відпливла, щоб досягти мети перед тим, як афінське військо повернеться з Марафона,

а друга, що складалася з основної частини флоту, відпливла до Фалера. Цим пояснюється незначне число захоплених кораблів.

116,1. Поки Фемістокл не спорудив потрійну гавань Пірея, корабельню та пристань. Якщо спорудження почалося 493 р. до н. е., то було неможливим, щоб воно завершилося 490 р. до н. е.

117,1. Новітні історики вважають, що число вбитих із обох сторін правильно наведено Геродотом. Імена загиблих було записано на їхньому надмогильному пам'ятнику. Число вбитих персів було підраховано на бойовищі. Геродот чомусь не наводить число загиблих із обох сторін. Новітні історики вважають, що афінське військо нараховувало приблизно 10 тис., а перське 60 тис.

117,2. Епізела було зображено на картині в «Живописній колонаді». Дивно, що в даному разі надприродна допомога була на користь персам, а не грекам.

118,1. Згідно з Ктесієвом (V ст. до н. е.), який був особистим лікарем перського царя Артаксеркса і написав у 23 книгах «Історію Персії», Датія було вбито в битві при Марафоні.

118,2. Делій (Деліон) було розташовано навпроти Еретрії, а не Халкіди (там, де сучасне село Ділесі).

119,1. Ардерікка на відстані 56 *км* від Сусів, де і тепер добувають асфальт (бітум чи гудрон) так, як це описано Геродотом. Можливо, Геродот відвідав це місце.

119,2. Друге водоймище мало три вивідних канали, з допомогою яких там поділялися три складових частини нафти.

119,3. Історик Діодор Сіцілійський повідомляє, що беотійці, яких Ксеркс переселив по той бік ріки Тигру, розмовляли своєю мовою ще тоді, коли туди прибув Александр Македонський.

121,1. Геродот намагається довести, що Алкмеоніди ненавиділи варварів і тиранів, але він розповідає про їхню дружбу з Крезом, першим варваром, який поневолив еллінів Малої Азії, а також про їхні дружні стосунки з Клейстеном, тираном Сікіона, він не згадує про союз Алкмеонідів із Пейсістратом, про що було в кн. I, розд. 60.

122,1. Цей розділ дослідники вважають не належним Геродотові.

122,2. Це могло бути 564 р. до н. е.

123,1. Алкмеонідів було вигнано не на весь період тиранії, але після другого повернення із заслання Пейсістрата і до вигнання його синів.

123,2. Про це було сказано в кн. V, розд. 63, де розповідь базувалася на афінській версії.

124,1. Вигнання Мегакла відбулося 487 р. до н. е.

125,1. Багатство їхньої родини було зв'язано з торгівлею, яку вони вели з Сардами. В таких переказах хронологія буває заплутаною і неточною. Крез царював від 560 до 546 р. до н. е. Його посольство до Дельфів відбулося близько 556 р., а Алкмеон був стратегом під час священної війни з Кіррою (596—586 рр. до н. е.). Приблизно 550 р. у нього була онука в такому віці, що з нею міг одружитися Пейсістрат. Отже, шлюб Мегакла з Агарістою міг відбутися до 565 р., можливо 572 р., а дружні стосунки Алкмеона з Крезом уже існували за одне покоління до цього.

126,1. Ортагорідами називалася династія сікіонських тиранів. Андреас, який тут згадується, був, очевидно, родоначальником цієї династії.

127,1. Італією Геродот називає західне узбережжя Піренейського півострова до річки Лаус на півдні Луканії, а також всі грецькі колонії навколо Тарантської (Тарентської) затоки.

127,2. Про Сміндіріда розповідали, ніби він протягом 20 років не бачив ні сходу, ні заходу сонця, мав 1000 кухарів і не міг бачити людей, що працюють у полі.

127,3. Іонійською затокою Геродот називає Адріатичне море.

127,4. Про Тіторма розповідали, ніби він переміг славнозвісного силача Мілона Кротонського, і якщо це було так, то він жив колись коло 520 р. до н. е., а не близько 572 р. до н. е.

127,5. Про Фейдона були відомості, що він жив або у VIII, або в VII ст. до н. е., а про Клейстена відомо, що він був ворогом аргосців (V, 67). Отже, мало ймовірно, щоб до нього прибув свататися аргосець.

127,6. Молосси — плем'я в Епірі.

128,1. Гіппоклейд був нащадком Аякіда Філая, що його мати Лісідіка походила від Лапіта Кайнея, а від нього нібито походили Кіпселіди.

129,1. Вони змагалися крім музики також у співах і декламації.

129,2. Ідеться про якийсь різновид пантоміми, що іноді мав непристойний характер. Таким був танець «кордакс» в аттічній комедії.

131,1. Лев був символом царської влади. Перікл, син Ксантіппа (приблизно 493—429 рр. до н. е.), був за своїм походженням (з боку матері) пов'язаний із Алкмеонідами. Цей відступ від основної теми (розд. 121—131) пояснюється бажанням Геродота захистити і прославити Алкмеонідів і разом із тим Перікла, з яким він заприятелював під час свого перебування в Афінах.

133,1. Парос був дуже багатим островом, між іншим і завдяки своєму мармурові. За часів Геродота він виплачував Афінам такий податок, що його могли перевищити лише податки, виплачувані Тасосом і Егіною. Податок паросців удвічі перевищував податки, виплачувані мешканцями Наксосу і Андросу, хоч ці острови були більшими за Парос.

133,2. Перс Гідарн був «стратегом приморських країв», коли Мільтіада було вигнано з Фракійського Херсонесу.

134,1. Ця розповідь про експедицію Мільтіада характерна для Геродота, схильного пояснювати важливі події нікчемними причинами. Він також схильний був пов'язувати події з утручанням божественних сил.

134,2. Хтонічні божества — Деметра і Персефона.

134,3. Мабуть, він хотів викрасти з святилища ксоанон, яким був згадуваний в епосі Палладіон, статуя Паллади — захисниці міста.

135,1. Згідно з віруваннями Геродота заздрісне божество карало людей за надмірну славу і щастя. Павсаній установив, що святотатство Мільтіада, за яке його було покарано, полягало в тому, що він запропонував кинути в прірву вісників Дарія і цим викликав гнів Тальтібія. Цей переказ, очевидно, не був відомий Геродотові (пор. VII, 133).

136,1. Ксантіпп був батьком Перікла. Ця ворожнеча продовжувалася і в наступному поколінні між Перікдом і сином Мільтіада Кімоном.

136,2. Через так звану ейсангелію. Омана народу вважалася зрадою.

136,3. Коли відбувався «суд честі», треба було дати відповіді на два окремих питання: чи обвинувачений винуватий і як його покарати, якщо його буде визнано винуватим. У даному разі рішення суду було позитивним: винуватий. Проте, щодо другого питання, то суд вирішив зменшити міру покарання. Замість кари на смерть йому призначили сплатити надмірно великий штраф.

137,1. Геродот, як і Фукідід, уважали пеласгів за варварів. За часів Геродота пеласги мешкали в деяких краях навколо Геллеспонту, в Троаді на північно-західному березі Малої Азії, на островах Лемносі, Імбросі, Самофракії і в Крестоні поміж річками Стрімоном і Аксієм.

137,2. Після того, як пеласгів було вигнано з Беотії за 60 років після падіння Іліона. Лемноські пеласги, виснажені перським завоюванням, були вигнані з острова Мільтіадом після 500 р. до н. е.

137,3. Найдавніша частина муру на афінському Акрополі називалася пеласгійською або пеларгійською («пеларгос» грецькою мовою — лелека).

137,4. Це джерело колись називалося Каллірроя і воно було десь неподалік Іллісу і святилища Олімпійського Зевса або поблизу Пнікса.

137,5. Ні тоді, ні пізніше в давній Греції не було великої кількості рабів.

138,1. Очевидно, тут ідеться про давній звичай умикання жінок.

138,2. За афінським переказом бравронську Артеміду ототожнювали з Таврською Артемідою, статую якої Орест привіз із Тавріди.

138,3. Згідно з міфом царя Тоанта врятувала його дочка Гіпсіпіла, сховавши його, але його знайшли інші жінки і вбили. Ці жінки повбивали своїх чоловіків за те, що ті нехтували ними. Афродіта покарала їх за цей злочин тим, що вони стали смердіти.

140,1. Мешканці Гефестії і Міріни виплачували податки афінянам, причому близько 444 р. до н. е. перше назване місто виплачувало вдвічі більше, ніж друге. Геродот волів краще закінчити цю книгу не повідомленням про жалюгідну смерть Мільтіада, а переліком його заслуг перед батьківщиною.

Книга VII. Полімнія

1,1. До епохи Александра Македонського в Середній Азії не було значних міст, належних до перської держави.

1,2. В III кн. р. 89 і далі не згадується про обов'язок підданців перської держави давати людей для війська, але Дарій наклав на них такий обов'язок.

2,1. Про такий звичай не йшлося тоді, коли Камбіс перебував у Єгипті, а Дарій у Скіфії. Можливо, це було заведено через те, що Дарій на той час уже був дуже старим.

2,2. Треба нагадати, що Гобрій був одним із сімох, які виступили проти магів (III, 70).

3,1. Тобто, близько 487 чи 486 р. до н. е. Демарат пішов у добровільне заслання 491 р. до н. е.

3,2. Із інших джерел нічого невідомо про такий звичай у Спарті. Дарій призначив собі спадкоємця не через пораду Демарата, але під впливом своєї дружини, дочки Кіра, Атосси.

4,1. Дарій помер восени 486 р. до н. е., бувши царем 36 років.

5,1. Перси дбали про свої сади і плодові дерева. Царі та сатрапи змагалися між собою, влаштовуючи сади і культивуючи нові породи плодових дерев.

6,1. Алевади були відомою у Фессалії багатою і впливовою родиною, яка нібито походила від міфічного царя Алева. Коли Торак із своїми братами запросив Ксеркса, фессалійці звернулися до греків по допомогу (VII, 172).

6,2. Хресмологами називалися в давній Греції ворожбити і пророки, такі, як Мусай, Епіменід, Тейресій, а крім того, мудреці, досвідчені тлумачі давніх оракулів. Серед таких був і Ономакріт, який склав збірку давніх оракулів, приписуваних Мусаєві. Він мав недобру репутацію через те, що підробляв оракули і вигадував свої власні.

6,3. Герміонець Лас був ліриком і автором дифірамбів. Його вважали за вчителя Піндара і винахідника «кіклічного танцю».

7,1. Тобто навесні 485 р. до н. е. У єгипетських джерелах є відомість про те, що якийсь фараон царював лише протягом одного року.

7,2. Дарій поводився дуже добре з єгиптянами. Він навіть будував їм нові святилища і ремонтував старі, завершив проведення каналу, що з'єднав Ніл із Червоним морем, і взагалі поважав їхні звичаї, релігію та жерців.

7,3. На відміну від Дарія Ксеркс скасував самоврядування в Єгипті, згідно якому перський цар уважав за спадкоємця єгипетських фараонів, а в номах верховна влада належала жерцям. Очевидно, характерною для Ксеркса була релігійна нетерпимість.

8,1. Перська державна рада складалася з сатрапів та представників знаті.

8,2. Звичайно, тут прийом так званої просопопеї, властивий давньогрецьким історикам. Незапротокольовані промови Ксеркса і його спoборників складені Геродотом і виявляють його розуміння державних устроїв. Це свого роду риторичні вправи, що були модними в давній Греції.

8,3. Геродот не дбав про узгодження причин, що спонукали Ксеркса піти в похід на Грецію: помста афінянам за їхню допомогу іонійцям (VII, 5, 8), визначення долі (VII, 8), прагнення Ксеркса завоювати Європу (VII, 5), шанолюбність Мардонія (VII, 6) і посилання на «фрігійця» Пелопа, якому вдалося поневолити греків (VII, 11).

8,4. Арістагор не взяв участі в поході, але заохочував до нього.

8,5. За уявленням давніх греків небо було напівсферичним куполом, який спирався на пласку дископодібну землю. Отже, небо і земля стикалися між собою, мали спільні межі. Небо нібито було твердим, власне кам'яним. Звідси вираз «небесна твердь».

Іонійцями Мардоній називає всіх греків. У турецькій та фарсійській мовах Греція називається «Юнан», країною іонійців.

9,2. Тут Мардоній навмисне перебільшує: далеко не вся Індія (в розумінні індійський субконтинент) і не вся Ефіопія (в розумінні східна Африка) були завойовані персами.

9,3. Ассірійці в Геродота — це вавилоняни та халдеї нововавилонського царства (625—539 рр. до н. е.).

9,4. Для персів було характерним те, що вони цілком покладалися на численність свого війська і на велику кількість золота, яку вони мали.

9,5. Звичайно, і тут згаданий вище прийом просопопеї, тобто Геродот пише про те, що міг би сказати в даному разі Мардоній.

10,1. Це не відповідає звичаям давніх персів. Сам Геродот розповідає, що перси вважали почесним, якщо покійника пороздирають хижі птахи та звірі. Греки вважали великим нещастям, якщо тіло покійника не було поховано. Отже, тут Артабан промовляє так, ніби він був греком.

11,1. Думка про можливість завоювання греками перської держави не могла виникнути в Ксеркса або в когось із греків близько 481 р. Така думка могла бути лише висновком із перемог Кімона, сина Мільтіада, на Кіпрі, які завдали рішучий удар могутності персів.

11,2. Пелоп був сином Тантала, який уважався царем Фрігії або Лідії. Перси визнавали Малу Азію частиною своєї держави. Крім того, Фрігієць (Фрюкс) було звичним іменем рабів.

11,3. Очевидно, тут ідеться про дорійське переселення. Дорійці іноді називалися разом із фракійськими племенами фрігійцями (звичайно, помилково).

13,1. На той час Ксерксові мало бути 35—40 років.

15,1. Перський цар мав на голові високу тіару (головний убір перських царів, схожий на фетровий капелюх без крисів), а на ногах червоні черевики. Його плащ і шаровари були пурпуровими, як і все його вбрання, на якому були вишиті білі соколи, священні птахи верховного бога Ахура-Мазди. Його сорочку було підперезано золотим поясом, на котрому висів меч, піхви якого було оздоблено дорогоцінним камінням.

16,1. Уважалося за тяжкий злочин, якщо хтось садовився на царський трон. Очевидно, через це Артабан не наважувався погодитися, побоюючись, чи не хотів Ксеркс згубити його, пропонуючи сісти на трон.

19,1. Те, що в цій розповіді фігурує гілка маслини, викликає підозру про її грецьку основу.

20,1. Тобто 481 р. до н. е.

20,2. Повідомлення Геродота базується на давньому переказі, згідно з яким в переселенні народів узяли участь тевкри та місійці, котрі переправилися через Фракійський Боспор і заволоділи Фракією аж до р. Пенею і до Адріатичного моря. Іонійським морем, як було сказано, Геродот називає Адріатичне море.

20,3. Тут ідеться про війни між різними малоазійськими, фракійськими та грецькими племенами. З цим пов'язано і переказ про облогу Трої.

21,1. Фінікійське судно «гавлос» було широке і округле. Для переправи потрібні були довгі грецькі кораблі (трієри і пентеконтери), які краще витримували морські течії в протоках.

22,1. Із Елаюнта можна було не пропускати грецькі суда з хлібом, що пливли з Чорного моря. З південного краю Каллінольського півострова, де перебував флот, і звідти перевозили продовольство для людей на Афоні.

22,2. Акант — місто на березі Акантської затоки; Торона — місто на Сітонійському півострові.

23,1. Геродот стверджує, що канал на Афонському перешийку було закінчено, і це доведено новітніми дослідниками. Він правильно визначив його довжину.

24,1. Проведення каналу на Афонському перешийку є доказом Ксерксового наміру за всяку ціну завоювати Грецію. Афонський півострів із його Німфейським мисом становив небезпеку для мореплавства.

25,1. Білим льоном тут називається «жерновець ситниковатий», що росте в Іспанії і з якого карфагеняни виготовляли кодоли.

25,2. Це мис поблизу містечка Левке акте («білий берег») у Фракії коло Пропонтіди.

25,3. Можливо, що Тіродіза — ототожнення з Тейрістасією, яку географ Скілак згадує слідом за Білим берегом. Еіон на Стрімоні відрізняється від Еіона у Фракії, колонії мендайців на Халкідському півострові на березі Термайської затоки.

26,1. Місцеположення Кріталлів у Каппадокії залишається невідомим.

26,2. Келайни — місто на рівнині коло злиття рік Марсія і Меандру. Ксенофонт (в «Анабасі») твердить, ніби він бачив шкіру сатира Марсія, повішану в печері, з якої витікає річка.

27,1. Можливо, ідеться про внука Креза, сина його нещасного сина (I, 34), який успадкував велике багатство Мермнадів. Його ім'я вказує на зв'язок із пророчим святилищем Дельфів.

27,1. Ідеться про твори знаменитого самосця Теодора.

30,1. Колосси — місто на березі р. Ліку. До 401 р. до н. е. воно було значним і густо залюдненим містом, але після заснування Лаодікеї воно занепало (260 р. до н. е.).

30,2. Власне не під землею, а тече у вузькій ущелині.

31,1. Шанування Ксерксом чинари, зв'язане з культом священних дерев, що їх охороняли демони, як це зображено на ассірійських рельєфах.

31,2. Коли хтось із особистої охорони царя помирав, його негайно заступав інший і тому вони називалися безсмертними.

33,1. Мис на європейському березі Геллеспонту між Сестом і Койлами. Мадіт — містечко за кілька стадій від нього на півдні. Абідос — на азіатському березі.

33,2. Ксантіпп — батько Перікла. Це сталося 479 р. до н. е.

33,3. Про Артаікта в кн. IX, розд. 136.

35,1. Тут ідеться про властиве давнім народам ставлення до всіх природних явищ

так, якби всі вони були схожими на людей. Це характерна для цих народів антропоморфізація світу.

36,1. В розповіді про наведення мостів не все зрозуміле. Оскільки за часів Геродота цих мостів уже не було, він використав тут різні повідомлення, які, можливо, суперечили одне одному.

37,1. Ксеркс затримався в Абідосі на цілий місяць, можливо тому, що обидва мости ще не було остаточно закінчено.

37,2. Згадане тут затемнення сонця спостерігалося в Сардах 17 лютого 478 р. до н. е. Геродот або використаний ним інформатор неправильно віднесли цю подію до походу Ксеркса проти Греції, що відбувався за два роки перед тим.

37,3. У давніх греків сонце ототожнюване з Аполлоном, мало віщувати про майбутнє, бо Аполлон був богом дельфійського пророчого святилища.

40,1. Охорона царя, яка йшла перед ним, тримала свої списи вістрям до землі на знак шани до царя. Тут число «тисяча» не означає кількості воїнів, а є назвою цього загону, начальник якого називався «тисячним».

40,2. Грецький Зевс ототожнювався з перським Ормуздом (Ахура-Маздом).

42,1. Ксеркс вибрав довший, але легший шлях уздовж узбережжя повз Кіму, Міріну і Елаю. Кана — мис малоазійської Еоліди на Адрамітській затоці.

42,2. Це плодюча рівнина, що простягається від глибини Адрамітської затоки до міста Антандра.

43,1. Річище Скамандра (тепер Мендере-су) досить широке, але влітку в ньому буває мало води.

43,2. Тобто Афіні, покровительниці міста Іліона. Цією жертвою Ксеркс хотів уласкавити місцеву богиню. Взагалі було неможливим, щоб маги робили узливання героям троянської війни.

43,3. Місто Гергіта недалеко від Лампсака.

44,1. Найвищий мис, який заходить далеко в Геллеспонт.

51,1. Тут Афіни — це назва радше етнічна, а не власне географічна. Афіни вважалися їхніми мешканцями за столицю малоазіатської Іонії.

51,2. Звичайно, побоювання Артабана не мали підстави до битви при Мікалі.

54,1. Ксеркс молився Мітрі, перському богові сонця.

58,1. За міфом дочка Атаманта Гелла впала в море і втопилася, коли разом з братом Фріксом вони перелітали на злоторунному барані з Греції до Колхіди. Її ім'ям було названо протоку Геллеспонт (тепер Дарданелли).

58,2. Місто Агора між Пактіями на Геллеспонті і містом Кардією на Меланській затоці.

58,3. Місто Айнос при впадінні ріки Гебру. Поблизу нього було озеро Стенторіда.

59,1. Доріск — це місто і назва місцевосці.

59,2. Серрейон — мис і гора мають однакову назву, відому з міфології, бо там жінки кіконів убили Орфея.

60,1. Чисельність армії Ксеркса тут дуже перебільшено. Навряд чи число воїнів було більше за 200 тис.

61,1. Перелік народів та племен Азії, як і перелік сатрапій і опис царського шляху дуже важливі відомості для вивчення давньої історії. Геродотів опис, очевидно, базується на офіційних перських документах.

61,2. Схожість імен «Персей» і «Перс» спричинилася до виникнення міфу про те, що Перс — родоначальник персів був сином Персея.

62,1. Арії — було загальною назвою індоарійських племен, що розмовляли індоєвропейськими мовами. Ця назва відрізняла індоєвропейських кочовників, що оселилися на територіях середньої Азії, сучасного Ірану і північного Індостану (в долинах рік Інду і Гангу).

62,2. Цим словом називалися, очевидно, різні головні убори, характерні для давніх персів. Греки називали мітрою головну пов'язку, яка притримувалв волосся, а кінці її звисали на потилиці.

65,1. Під деревом тут розуміється бавовна.

69,1. Хітонами тут названо бурнуси, характерні і для сучасних арабів.

69,2. Ідеться про статую богині Анаїт (ім'я, яке в словнику Гесіхія тлумачиться, як «золота»). Обличчя цієї статуї нагадувало обличчя Аркістони.

70,1. Східними ефіопами називалися темношкірі тубільці Індії. В давньогрецькій мові слово «айтіопс» (ефіоп) означало «людина з обпаленим (тобто чорним) обличчям». Звідси темношкірі тубільці Африки та Індії однаково називалися ефіопами.

73,1. Тут у Геродота йдеться про переселення фрігійців із Фракії до Малої Азії. Воно було пов'язано з рухом на південь дорійських племен і переселенням вірменів. Цей рух спричинився до падіння малоазіатської хеттійської держави. Вірмени, справді, були споріднені з фрігійцями.

74,1. Назву Олімп мали різні гірські масиви. Тут ідеться про місійський Олімп, між Місією та Віфінією (Бітінією).

76,1. Пророче святилище Арея (Ареса) в пісідійців може бути доказом того, що вони прибули колись до своєї країни з півночі.

80,1. Тобто 479 р. до н. е.

81,1. Слово «телос» у тексті цього розділу означає підрозділ піхоти або кінноти.

83,1. Все військо, крім особистої охорони царя, було поділено на 6 корпусів, кожним із яких командувало двоє стратегів.

85,1. Це «лассо», що його на війні використовували сармати, а пізніше гунни.

86,1. Дикі осли, тобто кулани.

86,2. Верблюд у найкращому разі може розвинути швидкість коло 15 *км* у годину.

89,1. Палестинські сірійці — це філістимляни.

89,2. Можливо, через недавнє повстання в Єгипті їх не використовували в піхоті.

90,1. Згідно з переказом Аякід Тевкр утік із своєї вітчизни з кількома троянськими полоненими і заснував місто Саламін на Кіпрі.

90,2. Цар Тегеї Агенор, як уважали, був засновником міста Пафос на Кіпрі. Давній грецький діалект Кіпру виявляє схожість із аркадійським діалектом на Пелопоннесі.

90,3. Під азійською Ефіопією тут розуміється Ассірія.

91,1. Кілік, епонім кілікійців, був сином Агенора, братом Європи, Фенікса (Фойніка) і Кадма.

91,2. Вважалося, що більшість грецьких колоній у Памфілії була аргоськими. Сама назва країни — Памфілія означала «край усіх племен». В епіграфічних пам'ятниках збереглися зразки своєрідного памфілійського діалекту.

92,1. Як це було зображено на єгипетських пам'ятниках, такий головний убір був характерним для так званих народів моря.

93,1. Про це було в кн. I, розд. 171.

94,1. Чому Данай, який оселився в Аргосі, пов'язується тут із Ксутом та іонійцями, невідомо. За міфом він був сином Еллін (Геллена) і, вигнаний із Фессалії своїми братами Еолом (Айолом) і Дором, знайшов притулок в Афінах, одружився з Креусою, дочкою Ерехтея, і в них народилося двоє синів Іон та Ахей (Ахай). Міфи про Даная і Ксута вказують на два важливих фактори в складанні давньогрецьких міст-держав. По-перше, тут згадується «Єгипет», під яким слід розуміти Кріт із його давньою культурою, а, по-друге, тут ідеться про дорійців та іонійців, котрі пройшли на південь через Фессалію.

95,1. Тут ідеться про населення Кікладських островів.

95,2. Іонійський Додекаполіс, тобто 12 іонійських міст на західному узбережжі Малої Азії.

95,3. Острови Мелос і Тера були заселені дорійцями.

95,4. Батьківщиною пеласгів на континентальній Греції вважалася Фессалія, де була область Пеласгіотіда і місто Пеласгійський Аргос.

95,5. Під Геллеспонтом тут розуміється, крім власного Геллеспонту, також і Фракійський Боспор і Пропонтіда.

96,1. Тут Геродот уживає слово «історія» в його теперішньому розумінні.

97,1. Легкі судна, що їх первісно будували на Кіпрі, називалися «керкурами». Чисельність перського флоту тут значно перебільшено. За Есхілом перський флот у битві при Саламіні нараховував 1000 кораблів.

98,1. Тут фінікійське ім'я еллінізовано за зразком таких грецьких імен, як Арімнест.

98,2. Тобто Маттан, що як загальне ім'я означало «дар» (отже «дар бога», як наше Богдан).

98,3. Сіром, тобто Хірам III, цар Тіра, якого Навуходоносор узяв у полон.

98,4. Тобто Мербал, як загальне ім'я «дар Ваала».

98,5. Горг — цар Саламіна на Кіпрі.

98,6. Гістіай знову після повстання іонійців став тираном в Термерах.

99,1. Цю Артемісію слід відрізняти від її попередниці з таким самим ім'ям, яка побудувала гробницю-мавзолей своєму покійному чоловікові в Галікарнассі.

99,2. Про зв'язок Епідавра з островом Косом свідчить культ Асклепія в обох містах,

жерцями якого були Асклепіади, що з їхнього роду походив і славнозвісний лікар Гіппократ.

100,1. Сідонцями часто називали всіх фінікійців. Їхні кораблі вважалися за найкращі в перському флоті.

104,1. Як в інших випадках, коли використовується прийом просопопеї, цей діалог Ксеркса з Демаратом вигадано Геродотом.

107,1. Еіон — місто на річці Стрімоні. Здобуття Еіона було першим досягненням об'єднаного грецького флоту під командуванням афінян. Облога тривала з літа 476 р. до н. е. до весни 475 р. до н. е.

108,1. Щоб охороняти узбережжя навпроти острова Самофракії.

108,2. Цю Месамбрію слід відрізняти від іншої на західному березі Понту Евксіну.

109,1. Абдери — місто біля Маронейської затоки, місце народження Арістотеля.

111,1. Очевидно, про це пророче святилище серед греків поширювалися різні чутки.

112,1. Пієрійців було вигнано з їхньої країни біля Олімпу.

113,1. Жертвоприношення коней — давній іранський, а також і індійських звичай (ашвамедха). Маги приносили жертву не богові Стрімону, якого шанували греки, а своєму богові Мітрі.

114,1. На тому місці греки побудували своє місто Амфіполіс.

114,2. Такий звичай, очевидно, існував колись в іранців, але взагалі людські жертвоприношення за часів Геродота були рідкісними.

115,1. Очевидно, це долина, через яку води озера Болби вливалися в Стрімонську затоку.

115,2. Фракійські племена вважали перського царя за бога, а шлях, яким він ішов, священним.

117,1. Через зиск від прориття каналу Артахая було визнано за героя, владаря підземного світу.

121,1. Місто Терма при Термайській затоці було грецькою колонією, але ним заволоділи македонці. Воно стало великим і важливим містом, відколи Кассандр, один із полководців Александра Македонського, заснував на тому місці Фессалоніку, названу так на честь сестри Александра.

122,1. Асса — місто на північному березі Сінгітської затоки, яка одержала назву від міста Сінг (Сінгос).

122,2. Місто Торона дало назву Торонайській затоці. Там же було і місто Серміла. Між ними було розташовано також місто Галепс (Галепсос). Місто Меківерну захопили мешканці Олінта і побудували там гавань. Вона була на півострові, що називається Сітонія.

123,1. Місто Потідея (Потейдая) на східній стороні Палленського півострова при Торонайській затоці.

123,2. Ці містечка були низкою маленьких фортець, що обороняли вхід до Фессалонікської затоки.

123,3. Тут ідеться про вузький прохід, що з'єднував тоді Македонію з Фессалонікською затокою біля гирла річки Аксія.

124,1. Сіропайони мешкали над озером Керкінітідою біля ріки Стрімону. Інші пайони мешкали біля джерел Стрімону. Крестонія — це горбистий край навколо джерел річки Хейдору (Ехедору).

126,1. Дикі бики — тури, про яких згадує Гай Юлій Цезар у книзі про війну з галлами.

126,2. Справді, за давнини в Греції існували леви, про що повідомлюють також інші автори, напр. Арістотель і Пліній.

127,1. Гадана первісна територія Македонії, яка відрізнялася від Македонії в широкому розумінні цієї назви. Вона охоплювала рівнину між річками Аксієм та Аліакмоном і передгір'я Бермію, а її столицею були Айгай (Еги) або Едесса.

128,1. З Македонії до Фессалії ведуть три шляхи: на схід від Олімпу вздовж узбережжя до гирлів річки Пенею; через вузьку долину на заході від Олімпу між ним і Пієрійськими горами; ще далі на заході від долини Аліакмону через Сермійські ущелини біля горішньої долини річки Тітарісію.

129,1. Геродот пропустив найзначнішу притоку Пенею Тітаресій або Европос.

129,2. Озеро Бойбеіда наповнюється водою переважно річкою Пенеєм під час її розлиття.

131,1. Прибережна смуга між Аліакмоном і Пенеєм і гірський край на правому березі Аліакмону нижче Камбунійських гір і на північних та східних схилах Олімпу. Згодом ця

країна відійшла до долішньої Македонії. Найважливішими містами Пієрії були Метона, Підна і Діон.

131,2. В цьому переліку під фессалійцями розуміється плем'я, що переселилося туди з Теспротії і зайняло долину Пенею, змусивши сусідні племена визнати його панування.

131,3. Долопи займали гірську область Пінду від верхів'їв ріки Ахелою до озера Ксініади. Айнінці були в горішній долині Сперхею, Малієйці були навколо Малієйської затоки. На південному сході від Фермопіл були локри-опунтії, локри-епікнемідії. Ахейці мешкали навколо гори Отріс на півночі. Фтіотійських ахейців слід відрізняти від пелопоннеських.

132,1. Згідно з Діодором Сіцілійським цю клятву дали на Істмі представники племен проти тих, які перейшли на бік персів.

132,2. Союз греків, імовірно, складався перед початком повстання іонійців.

133,1. Можливо, це було покарання за спалення святилища Кібели в Сардах (I, 102).

137,1. Ідеться про мешканців Тірінта, які після зруйнування їхнього міста 468 р. до н. е. заснували нове місто біля Аргоської затоки.

137,2. Саме 430 р. до н. е.

139,1. Це виправдання Геродот, очевидно, написав трохи опісля початку пелопоннеської війни.

140,1. Цей оракул було дано, коли Афінам загрожувало вторгнення ворогів, тобто тоді, коли греки відійшли з Темпейської долини і вирішили обороняти Фермопіли.

140,2. Вони обмилися у воді Кастальського джерела, надягли на себе лаврові вінки, помолилися, принесли жертви, а потім увійшли в священний покій (адютон, мегарон), де була золота статуя бога і в глибині його був триніжок, на якому сиділа Піфія.

141,1. Кекропова скеля, тобто Акрополь, де було поховано цього героя.

142,1. Під «дерев'яними мурами» Піфія, очевидно, розуміла кораблі, на яких афіняни мали відпливти далеко на захід.

143,1. Проте Фемістокла було обрано архонтом-епонімом (тобто архонтом, що його ім'ям називали рік його правління) і він почав укріплювати Пірей 493 р. до н. е.

143,2. Тлумачі оракулів намагалися узгодити обидва оракули, вважаючи, що другий оракул був для них порадою поїхати на захід і що засобом рятунку для них були кораблі.

144,1. 483—482 рр. до н. е. створення афінського флоту відбулося після походу Мільтіада на Парос. Воно було пов'язано з війною афінян із егінцями 488—486 рр. до н. е.

144,2. Копальні срібла і міді були власністю держави, які віддавалися на відкуп приватним особам.

144,3. Якщо загальне число громадян на той час доходило до 30 тис., тоді сума становила 50 талантів.

144,4. Геродот, очевидно, забув, що вже в кн. VI, розд. 89, за його словами, афіняни мали флот, що складався принаймні з 50 кораблів.

145,1. Збори представників відбулися, імовірно, на Істмі навесні 481 р. до н. е., а навесні 480 р. до н. е. зібралися радники і також зосередилися війська.

145,2. Восени 481 р. до н. е., коли прибули наглядачі, Ксеркс ще перебував у Сардах.

147,1. Збіжжя приставлялося в Грецію з Таврійського Херсонесу (тобто з Криму) і з північного узбережжя Понту Евксіну і через це Геллеспонт мав для афінської торгівлі велике значення.

148,1. Очевидно, 494 р. до н. е.

148,2. Аргосці, імовірно, хотіли позбутися обвинувачення в медизмі (прихильності до персів). Оракул, на думку Геродота, було дано близько 482 р. до н. е., але не виключається, що він стосується до першого перського вторгнення 491—490 рр. до н. е.

148,3. На троянській війні Агамемнон був головнокомандувачем ахейців. Аргосці твердили, що вони були спадкоємцями мікенського царя. Потім, коли сини Геракліда Арістомаха кинули жереб, щоб поділити між собою Пелопоннес, Аргос дістався старшому синові, Теменові.

149,1. Остаточну відповідь повинна була дати так звана спартанська апелла.

149,2. Проте Клеомен запропонував закон, згідно якому, коли один із царів був у поході, то другий міг приймати рішення. Отже, відповідь спартанця була лише вивертом.

150,1. У цій версії є доля правди, бо аргоських послів було прийнято в Сусах (розд. 151) і до Мардонія було послано вісників (IX, 12).

150,2. Насправді назва персів була пов'язана з країною Персідою (Парсуа) в Ірані.

151,1. Афінські посли зустрілися з аргоськими послами в Сусах, звичайно, не випадково. Громадська думка бачила в угоді з персами щось ганебне. Через це Геродот заува-

жує, ніби афіняни прибули в Суси «в іншій справі». Каллій, що був на чолі посольства, зазнав в Афінах жорстоких засуджень.

151,2. Аргосці 462 р. до н. е. склали з афінянами союз і стали ворогами персів.

153,1. Гієрофанти — певний клас жерців підземних богинь, тобто Деметри і Кори (Персефони).

154,1. Клеандр із допомогою народу вигнав олігархів і став тираном 509 року до н. е.

154,2. В Олімпії зберігся його присвятний напис: «Пантарій, син Менекратія, присвятив Зевсові свою нагороду, перемігши в змаганні колесниць славного Гелоая».

154,3. Гелон, старший із чотирьох братів, тиран міста Гели на Сіцілії 491 року до н. е., а в Сіракусах 485—478 рр. до н. е. Його спадкоємцем став його брат Гієрон.

154,4. Наксос на Сіцілії, імовірно, був найдавнішою грецькою колонією на цьому острові. Її було засновано 735 р. до н. е. Туклеєм із Халкіди на Евбеї. Очевидно, в заснуванні колонії взяли участь і наксосці і звідси її назва. Місто Калліполіс було колонією наксосців і було розташовано поблизу своєї метрополії.

154,5. Леонтіни — колонія Наксосу на Сіцілії, заснована в 729 р. до н. е.

154,6. Сіракуси було засновано корінфянами під проводом Архія 734 р. до н. е.

154,7. Пославши до них Тімолеонта.

154,8. Камаріна — місто на південному березі Сіцілії.

155,1. Гібла — місто між Гелою та Сіракусами.

155,2. Гамори — багаті землевласники.

155,3. Кілірії, котрі повиганяли своїх панів, були такими, як ілоти в Спарті, пенести в Фессалії та кларотн на Кріті.

155,4. Касміна — місто, засноване сіракусянами 645 р. до н. е.

155,5. Гелон був тираном протягом 7 років 485—478 рр. до н. е.

156,1. Сіракуси стали центром і столицею держави, до якої належала східна половина Сіцілії.

156,2. Невідомо, де була така Евбея на Сіцілії. В історії цієї країни неодноразово відбувалися такі переселення.

157,1. Посольство греків із Греції до Гелона — історичний факт, але вихваляння ними Афін не відповідає дійсності.

157,2. Союз Гелона з Тероном поширював його вплив на західну половину Сіцілії.

158,1. Найімовірніше тут ідеться про спробу Гелона і Терона захопити карфагенські фортеці на заході Сіцілії: Мотію, Солоент і Панорм близько 483 р. до н. е. Напевне, тут ще не йдеться про похід, що завершився битвою при Гімері 481 р. до н. е.

158,2. Очевидно, йдеться про гавані західної Сіцілії, що належали карфагенянам. Можливо, що в планах Гелона було поширити діапазон грецької торгівлі до Іспанії після поразки карфагенян. Можливо також, що в його планах було створення всегрецького союзу на сході проти персів і на заході проти фінікійців і карфагенян.

159,1. Тут цитата з «Іліади» (VII, 125). Могилу Агамемнона показували як в Аміклах біля Спарти, так і в Мікенах.

161,1. Тиранам Сіцілії, як і самоському Полікратові, було принадно, коли їх називали царями (басілейс).

163,1. Гелон називався архонтом усієї Сіцілії.

163,2. Кадм, син Скіфа, був, очевидно, тираном Занкли. Вигнаний звідти Гіппократом, він знайшов притулок у Дарія і там помер (VI, 24). Отже, його син був бажаним гостем у персів.

164,1. Самосців було вигнано із Занкли, яку вони захопили через зраду з допомогою тирана Гели Гіппократа. Звідти їх вигнав тиран міста Регіон Анаксіл.

164,2. Коли Занклою заволодів Анаксіл, за походженням мессенець, вона стала називатися Мессеною (сучасна Мессіна).

165,1. Терон був тираном Акраганта від 488 до 472 р. до н. е.

165,2. Військо карфагенян складалося з найманців із різних середземноморських та африканських племен, серед них лівійці (чи нумідійці) були підданцями карфагенян.

165,3. У карфагенян не було царів, а були так звані суфети, відповідно до грецький архонтів, яких обирали щороку.

167,1. Звичай спалювати цілком жертовну тварину був спільним у семітських племен.

167,2. Культу героїв не було ні у фінікійців, ні в єгиптян. Є припущення, що Геродот сплутав ім'я Гамількар, тобто фінікійське Абд-га-Мелькарт (Баал-карт) із ім'ям бога Мелькарта — покровителя міста Карфаген (Карт — Хадаш — «Нове місто»).

168,1. Керкірейці (чи коркірейці) мали тоді 120 військових кораблів.

168,2. Колись у серпні. У вересні північно-східний вітер буває найдужчим, зокрема біля мису Малеї. Битва при Саламіні відбулася 25-го вересня.

168,3. Мабуть, керкірейці хотіли залишитися нейтральними, передбачаючи можливий напад карфагенян на їхній острів.

169,1. Геродот гадав, що даний критянам оракул був справжнім, але сучасні історики вважають, що цей оракул було складено після подій (апостеріорі).

170,1. Є думка, що сікани і сікули — це одне плем'я, але існує й інша думка про те, що сікани — це іберійське плем'я, а сікули (від них назва Сікелія, тобто Сіцілія) переселилися на острів із Італії і витіснили сіканів на захід.

170,2. Згідно з міфом Мінос знайшов Дедала в містечку Камік, побудованому для царя сіканів Кокала. Кокал спершу прийняв Міноса як друга, але потім убив його з допомогою своїх дочок.

170,3. Прайос і Поліхна — два міста на центральному узгір'ї Кріту в його східній частині. Там було знайдено два «етеокритські» написи. Мешканці цих міст належали до догрецького (етеокрітського) населення цього острова. Очевидно, там мешкали різномовні племена.

170,4. Місто Гірія було десь між Тарантом (Тарентом) і Брендесієм (сучасна — Бріндізі).

170,5. Ця кровопролитна битва відбулася 473 р. до н. е.

170,6. Ці приношення Мікіта в Олімпії бачив Павсаній (15 статуй). Фрагменти п'єдесталів цих статуй із написами на них було знайдено. Їх присвятив син Мікіта, врятувавшися від тяжкої хвороби.

171,1. Геродот переказує повідомлення «негрецьких» (іноплеменних) мешканців Кріту, можливо, носіїв мінойської культури.

171,2. Згідно з цим давнім мінойським переказом місто Кноссос, столиця міфічного царя Міноса, тричі після жахливих катастроф відбудовувалася. З цією Геродотовою розповіддю можна зіставити наслідки розкопів у Кноссі. Близько 1700 р. до н. е. давні палаци було зруйновано мабуть землетрусом. 1450 р. до н. е. починається ахейське вторгнення і зруйнування палаців. Третє заселення острова пов'язане з дорійським вторгненням після Троянської війни.

171,3. Дельфійські жерці, які співчували персам, застерігали крітян, щоб ті не підтримували афінян і спартанців.

172,1. У Фессалії, як і в інших грецьких державах, була так звана народна партія, яка, проте, не спроможна була перемогти крупних землевласників, очолюваних Алевадами. Народні маси Фессалії були на боці афінян.

173,1. Спартанське військо поділялося на 6 загонів, очолюваних полемархами. Вони були представниками верховного командування, а над ними були обидва царі.

173,2. Із ущелин Петри. Незрозуміло, чому греки лише тоді, коли зайняли Темпейську долину, довідалися, що існує ще інший прохід із Македонії у Фессалію.

175,1. У двох місцях Фермопіли мали шлях для проїзду колесниць. Ширина Темпейської долини має 50 м, але в деяких місцях вона ще вужча. Фермопіли були вибрані, бо вони є єдиним проходом, вужчим за Темпейську долину.

175,2. Флот в Артемісії охороняв Евріп (протоку між Аттікою та Евбеєю) і забезпечував тил греків, що були в Фермопілах.

176,1. Тепер море відступило на відстань приблизно 7 км порівняно з епохою Геродота і там утворилися болота через намиви.

177,1. Там зосередилося об'єднане союзницьке військо і поблизу був флот.

178,1. Тобто до Артемісія і у Фермопіли.

178,2. Жінки з почту Діоніса, які називалися також тіями або тіядами.

179,1. Не поблизу острова, а поблизу гирлів Пенею, хоч, можливо, фінікійська ескадра спершу підпливла до острова Скіата і відігнала грецькі розвідувальні кораблі на північ.

180,1. Перси принесли в жертву богові Ваалу, статуя якого була на носі корабля найуродливішого і, як вони гадали на підставі його імені Леонт, найсильнішого полоненого.

183,1. Мюрмес (буквально — мурашка), який тепер називається Літарі (камінець).

183,2. На знак того, що там небезпечне місце для кораблів.

183,3. Сепіада — мис навпроти острова Скіату, що тепер називається мисом Святого Георгія.

184,1. Очевидно, Геродот не міг знайти вказівок на число військ і кораблів у державних перських архівах. Він покладався на переказ, згідно якому Ксеркс привів із собою із

Азії три мільйони воїнів проти Греції. Він не враховував утрати внаслідок хвороб і дезертирства під час походу.

184,2. Такою спершу була залога грецьких кораблів у протилежність до персько-фінікійських. Капітани (навархи) атакували ворожі судна, пробиваючи носовим тараном їхні борти.

184,3. Тобто в р. 97.

184,4. Тут ідеться про залоги кораблів і власне про веслярів, які були в трюмах кораблів.

185,1. Тобто з островів Тасосу та Самофракії (Самотраки).

185,2. Очевидно, решта тих пієрійців, що залишилися в давній Пієрії.

186,1. У грецькому війську кожного гопліта (воїна в повному обладунку) супроводжував його слуга (сказати б, денщик), який ніс пожиток, продовольство та щит воїна, а кожного вершника супроводжував конюх. Навряд чи так було і в персів.

188,1. Тут ідеться про північно-східний вітер (норд-ост), який давні греки називали Кайкіас або Геллеспонтій.

188,2. Мелібоя розташована на передгір'ях гори Осси.

189 . Згідно з міфом Ерехтей був царем Афін. Його дочку Орейтію (Орейтюю) викрав бог північного вітру Борей (Боррас) так, як Плутон (Гадес) Персефону. Він забрав її до себе у Фракію, де вона народила йому двох синів Зета і Калаїда, які приєдналися до аргонавтів. Орейтія стала богинею вітрів. Біля річки Ілíссос було поставлено жертовник Бореєві.

191,1. Фетіда (Тетіда) відмовлялася взяти шлюб із смертним чоловіком, але Пелей за порадою кентавра Хірона міцно тримав її, а вона, як Протей, змінювала свої форми, щоб налякати його. Серед інших метаморфоз вона перетворювалася і на каракатицю (сепію) і звідси берег дістав назву Сепіади, але, нарешті, вона прийняла форму жінки, зрозумівши, що такою була воля Зевса.

192,1. Багатьох олімпійських богів називали «рятівниками» (Сотерес), але найчастіше так називали Зевса (Зевс Сотер).

193,1. Мис Айонтіон на південно-західному березі Магнесії.

193,2. За іншою версією міфу Геракла покинули на місійському березі Пропонтіди, де він розшукував свого улюбленця Гілла, якого викрали німфи.

193,3. Афети були на березі Пагасейської затоки біля мису Аянтіон, навпроти мису Посейдіон.

195,1. Алабанди — місто в Карії.

195,2. Пафос — місто на південному заході Кіпру (тепер — Ктіма, Новий Пафос на узбережжі).

196,1. Фессалія славилася своїми конями.

196,2. Річки Онохон, Апідан і Еніпей витікають із схилів гори Отріс. Вони вливаються, з'єднавшися, в Пеней.

197,1. Алос — давнє місто мірмідонян на північному заході від гори Отріс поблизу Пагасейської затоки. Вважалося, що його заснував Атамант, беотійський цар, батько Фрікса і Гелли. Міф про Атаманта пов'язує його з двома центрами догрецьких мінійців — беотійським Орхоменом і магнесійським Іолком (сучасне Волос). У Беотії поблизу Коронеї існувало святилище Зевса Лафітія, де згідно міфові Фікс, якого хотіли принести в жертву, був урятований посланим богами бараном із золотим руном. Лафістіон — це гора над Орхоменом.

197,2. Тут Геродот, мабуть, через свою побожність висловлюється досить неясно.

197,3. Вважається, що тут пропущено кілька слів.

197,4. За іншою версією міфу Фрікс одружився з дочкою колхідського царя Аєта Іофассою і в них було четверо синів: Аргос, Фронтіс, Мелас і Кітісірос.

197,5. Згідно з міфом Атамант після втечі Фрікса з'їхав із глузду, вбив одного із своїх синів Леарха. Його жінка Іно, рятуючись від нього, кинулася в море із своїм сином Мелікертом і відтоді стала морською богинею Левкотеєм.

197,6. Ая — країна царя Аєта, де було місто Кіта або Кітая, яке сучасні грузинські вчені ототожнюють із Кутаїсом.

198,1. Припливи та відпливи в Середземному морі незначні, крім тих, що бувають в Евріпі.

198,2. Це не та Антікіра, що у Фокіді в Корінфській затоці. Ця Антікіра була там, де шлях перехрещувався з рікою Сперхеєм.

198,3. Річка Дірас тепер називається Горгопотамос, а Мелас — Мавронер'я. Вони вливаються в Сперхей.

199,1. Це місто Трахін розташоване на шляху до Фермопіл, на заході від долини річки Асопу.

201,1. Поблизу власне Фермопіл, тобто там, де була середня брама. Битва відбулася для оборони цієї брами. Лише в остінній день греки підійшли до ширшого місця в проході і потім зайняли позицію на горбі за муром.

202,1. Геродот повідомлює лише про 3100 пелопоннесців. Решта, про яких сказано в написі, щось як 4000, очевидно, складалися із спартанських періеків (періойків).

203,1. До них належали і локри епікнемідії.

204,1. Оскільки Леонід став героєм, тут наводиться повна його генеалогія.

205,1. Леонід особисто прибув у Фіви і примусив фіванців дати допоміжне військо.

206,1. Карнейські свята відбулися в серпні 480 р. до н. е. перед Олімпійськими змаганнями. Битва при Фермопілах сталася наприкінці серпня.

207,1. Геродот характеризує пелопоннесців, як егоїстів, яким було байдуже, що станеться з Грецією на півночі від Істму.

210,1. Незважаючи на це, вони вперто билися цілий день, хоч і неуспішно.

213,1. Амфіктіони збиралися на раду двічі на рік, навесні та восени, у Фермопілах і в Дельфах. Пілагори були представниками різних племен для обговорення політичних питань, що стосувалися амфіктіонів і гієромнемонів, які розпоряджалися майном дельфійського пророчого святилища. Оскільки амфіктіони займалися переважно релігійними питаннями, зрада Ефіальта розглядалася як святотатцтво.

213,2. Тут не наводиться причина і через це деякі дослідники вважають, що Геродот хотів продовжити своє оповідання і після 479 р. до н. е.

215,1. Уважається, що Гідарн почав свій наступ через долину Асопу, а це означає, що перси вже перед тим захопили Трахіну.

216,1. В міфі розповідається, що Геракл заснув на цій скелі і туди прийшли керкопи, мавподібні надприродні істоти, і викрали його зброю. Прокинувшися, Геракл піймав їх і прив'язав головами додолу до кінців жердини, яку він наче коромисло тримав на своїх плечах. У цьому становищі вони побачили Гераклів зад і зрозуміли, що він є тим чорнозадим (мелампюгос), про котрого їм казала їхня мати, і тоді вони почали сміятися і жартувати. Геракл, утішений їхніми жартами, розв'язав і відпустив їх.

221,1. Ясно, що в цих розділах Геродот намагався виправдати союзників, які покинули Леоніда, посилаючись на те, що його смерть було зазделегідь визначено оракулом. Проте, оракул, про який тут ідеться, було складено після битви при Фермопілах, постфактум.

222,1. Те, що розповів Геродот про вчинок фіванців, викликало обурення Плутарха. Можливо, що Геродот повірив зловмисним чуткам, які поширювалися в Афінах проти фіванців.

223,1. Перед тим греки обороняли фокейський мур при його середній брамі, але через те, що їх там дуже атакували перси, вони відступили до вужчого місця. Там вони зазнали нових атак перед середньою брамою.

223,2. За два сторіччя після того, під час нападу галатів, море в тому місці було настільки глибоким, що афінські трієри могли підійти до берега, щоб вивантажити військове спорядження.

224,1. В 440 році до н. е. останки Леоніда було перенесено до Спарти і на його гробниці було поставлено пам'ятник із іменами всіх 300 спартанців. Цей пам'ятник бачив Павсаній, а мабуть і Геродот.

225,1. Східна брама залишалася без оборони в тилу в спартанців.

228,1. Щодо 700 теспійців і опунтійських локрів, існували інші віршовані написи. Всі вони приписувалися поетові Сімоніду.

233,1. Так, як рабів, що втікали від свого пана.

233,2. Фукідід (II, 2—6) докладно описує напад фіванців на Платеї. Він виправляє відомості Геродота: згідно йому число фіванців було не 400. але трохи більше 300, із яких 180 було взято в полон і вбито, а Еврімах не був на чолі фіванців, але двоє беотархів.

234,1. Якщо до Лаконії, країни спартанців, віднести також Мессенію та Кінурію, то можна казати про сто лакедемонських міст.

234,2. Це число, напевне, є перебільшенням. Під час пелопоннеської війни близько 418 р. до н. е. і в битві при Корінфі в 349 р. до н. е. число спартанців разом із періеками доходило до 6 тис.

238,1. Варварський звичай знущатися з мертвого ворога. Як розповідає Ксенофонт у «Анабазі», Артаксеркс також знущався з свого мертвого брата.

239,1. Весь цей розділ уважається критиками тексту за не належний Геродотові. Є думка, що він мав бути вступом до наступної книги «Історій» або, що частина тексту, яка зв'язувала його з наступною книгою, була втрачена і хтось згодом уставив цей розділ.

Книга VIII. Уранія

1,1. Тут Геродот, розповівши про сухопутні битви, приступає до викладу пересувань флотів і розповіді про морські бої.

1,2. Ідеться про «лінійні» кораблі — трієри і не звертається уваги ні на транспортні судна, ні на, так звані, пентеконтери.

1,3. Ідеться про періеків. Спартанці були військовою залогою на кораблях, а не веслярами.

2,1. Пелопоннесці, що складали ядро союзу, не могли підпорядковуватися якомусь іншому воєначальникові (архістратегові), крім свого власного. Такий розподіл, щоб афіняни мали командування над флотом, а спартанці над сухопутним військом, було застосовано після подій, про які тут розповідається, лише після 478 р. до н. е. Очевидно, питання про командування флотом було дуже важливим.

3,1. Можливо, тут є натяк на те, що Геродот не мав наміру продовжувати свій виклад подій, що сталися після 478 р. до н. е.

4,1. Вони вважали, , що лише мало кораблів урятувалося після бурі.

4,2. Це узгоджується з пожадливістю до грошей Фемістокла, але в цьому випадкові таке обвинувачення було висунуто проти нього пізніше, коли він утік до Персії і його було оголошено зрадником. Геродот мав передрозсуд проти нього, як і проти Адейманта.

6,1. Перси одержали відомості про грецький флот від розвідувального судна, яке вони захопили (VII, 179).

6,2. На спартанському флоті «вогненосець» (пірфорос) було судном, на якому був «священний вогонь» із жертовника Зевса Агетора і цей вогонь використовували під час жертвоприношень у походах. Його вважали недоторканим і намагалися зберегти за всяку ціну. Звідси такий вираз: «навіть вогненосця не залишилося», коли йшлося про цілковите знищення флоту.

8,1. Павсаній згадує, що амфіктіони поставили статую цього Скіллія в Дельфах за те, що він повитягав якорі перських кораблів і вони загинули, коли сталася буря.

9,1. Можливо, з цим рішенням пов'язане якесь непорозуміння. Слід зважити на те, що одну ескадру було послано проти персів, щоб вона пропливла навколо Евбеї.

12,1. Якщо вітер віяв із півночі, то кораблі, які зазнали аварії, було викинуто на Артемісій.

13,1. На східних узбережжях Евбеї були глибокі бухти з мисами, що далеко виступали в море, на півночі від Герайста до мису Охтонії біля Кіми. Серед моряків про них ішла недобра слава. Малоймовірно, щоб ця ескадра, що вирушила з Афетів пізно увечері з наказом пропливти навколо Скіата, так рано прибула до тих берегів.

14,1. Вони відокремилися від інших кораблів, щоб обороняти Евріп від персів, які пливли навколо Евбеї. Одержавши відомість про поразку перської ескадри, ці афінські кораблі відпливли звідти.

17,1. Успішні дії єгиптян, можливо, були пов'язані з добрим озброєнням залоги їхніх кораблів.

17,2. Він одружився з дочкою Алкмеоніда Мегакла, Дейномахою, і став батьком знаменитого Алкібіада.

17,3. Як правило, корабель споряджала держава. На обов'язку тріерарха було тримати корабель у доброму стані і дбати про муштру залоги.

18,1. Поховати тих, хто загинули в битві, було ознакою перемоги.

18,2. Пізніше за Геродота грецькі історики це рішення греків віддалитися пояснюють тим, що вони одержали відомість про поразку при Фермопілах і наближення перського війська.

19,1. Тут до іонійців зараховуються і всі інші греки Малої Азії.

19,2. Щоб обдурити ворогів і в такий спосіб відступити без перешкод.

20,1. Первісно це ім'я не було особистим, але загальним і означало «пророк». Із трьох Бакідів найславнозвіснішим був той, що походив із беотійського міста Елеос. Йому припи-

сується збірка оракулів, складених у VII ст. до н. е. Її було видано з усією ретельністю в епоху Пейсістратідів.

21,1. За два роки після того цей Аброніх був посланий разом із Арістідом і Фемістоклом до Спарти, щоб вести переговори про побудову в Афінах довгих мурів.

22,1. Це було на узбережжі Гістіайотіди, до якого наступного дня прибув перський флот.

23,1. Еллопія була найдавнішою назвою всієї північної половини Евбеї, а її частиною була область Гістіая.

24,1. Сумнівно, щоб сам Ксеркс вигадав таку грубу оману. Мабуть, це вигадали греки, щоб принизити царя.

25,1. Убитих греків було зібрано і перенесено на горб, де вони оборонялися наприкінці битви, а трупи варварів залишено там, де їх було вбито.

26,1. Це були мешканці міста Карій в Аркадії на кордоні з Лаконією, про яких розповідали, ніби всіх їх було вбито чи обернено на рабів. Проте можливо, що ці були авнтурниками-найманцями, котрі хотіли вступити на службу.

26,2. Битва при Фермопілах відбулася або тоді, коли відбувалися Олімпійські змагання, або трохи пізніше, тобто наприкінці серпня.

26,3. Переможця нагороджувала його вітчизна певною грошовою сумою або його годували до самої смерті в пританеї.

27,1. Імовірно, що ця війна відбувалася після 510 р. до н. е. Згідно Плутархові фессалійці захопили Фокіду і поставили тиранів у фокейських містах, але фокейці повстали проти них і повбивали їх. Тоді фессалійці покаменювали фокейських заручників, а потім через Локріду напали на Фокіду.

27,2. Геракл і Аполлон посварилися за триніжник, а Лето і Артеміда намагалися їх замирити. Ця їхня боротьба часто зображувалася у вазовому малюванні.

28,1. Це було поблизу Абів на шляху, що проходив із Фессалії через землю Опунтійських локрів у долину річки Кефісу. Свято на честь Артеміди-Елафоболії, вважалося за спогад про перемогу, яку тут описано.

29,1. Вони мали на увазі місце, яке займали на зборах амфіктіонів.

31,1. Геродот написав так, ніби все перське військо йшло цим шляхом через долину річки Асопу. Проте, напевне, Ксеркс переправив якусь частину свого війська шляхом до Аталанти і Локріди.

34,1. Біля проходу, що відокремлює Фокіду від Беотії. В південній частині цього проходу був Панопей на відстані 20 стадій від Херонеї (Хайронеї). Цей шлях іде на південний захід до Херонеї і області Орхомена, а інший іде на захід до Давліди і звідти через Схісту до Дельфів.

35,1. Із Давліди шлях іде вздовж Парнасу, а потім повертає на захід і доходить до шляху з Фів, утворюючи так звану Розвилку (Схісте) або Тріодос (Три шляхи).

35,2. Про це сказано в кн. І, розд, 50—51.

36,1. На відстані приблизно трьох годин від Дельфів на краю узгір'я на схід від схилів Парнасу є печера Корікіон, присвячена Панові та німфам. Вона була надійним сховищем.

37,1. Перси підійшли лише до східного входу до міста. Храм Аполлона був на узвишші на протилежному кінці долини.

37,2. Священна зброя, тобто лук і стріли Аполлона. Згаданий тут мегарон — внутрішня частина храму, неприступна для неприсвячених (також адитон).

37,3. Тут Геродот переказує дельфійську легенду, яка пояснює, чому варвари не змогли пограбувати храм та його скарби, оскільки Аполлон був ворожим варварам і заступником греків. Можливо, що дельфійські жерці домовилися з персами, а потім склали цю легенду.

39,1. Через напад фокейців перський загін не міг посуватися далі до Патраської затоки і до Істму. В такий спосіб важлива частина стратегічного плану персів не здійснилася.

40,1. Тримати оборону в Беотії було неможливо і стратеги, щойно довідалися про те, що перси пройшли через Фермопіли, вирішили відійти з Аттіки і в такий спосіб у населення був час, щоб піти звідти перед тим, як туди прийдуть перси.

40,2. Геродот, співчуваючи афінянам, намагається огудити пелопоннесців, тобто спартанців і їхніх союзників. У цьому засудженні були зацікавлені Перікл та його партія, які надихали Геродота.

41,1. Страж храму (Ойкурос офіс) за давнім переказом — священний змій був самим Еріхтонієм (або Ерехтеєм). Його зображували напівлюдиною і напівзмієм.

42,1. Швидкість судна залежала від вправності моряків і ще від конструкції судна.

44,1. Арістотель називає Іона полемархом. Він допоміг афінянам одержати перемогу у війні Ерехтея з Евмолпом із Елевсіна.

44,2. Геродот ототожнює корінних мешканців Аттіки з іонійськими переселенцями.

45,1. Згідно з міфом корінфські Бакхіади володіли Мегарами до 720 р. до н. е., коли Орсіпп із Мегарів повстав проти них і визволив свою батьківщину. Левкада, Амбракія і Анакторіон були засновані синами Кіпсела, а Потідая одним із синів Періандра.

46,1. Ойнона була назвою пустинного острова, на якій Зевс переніс німфу Егіну (Айгіну) і вона там народила Еака (Аяка), першого мешканця цього острова.

46,2. Про цього Демокріта розповідали, що він у битві при Саламіні взяв у полон п'ять перських кораблів і врятував один грецький корабель, який наражався на небезпеку бути захопленим ворогами.

47,1. Теспротійці мешкали на узбережжі Епіру на півдні до Амбракійської затоки.

47,2. Про цього Фаілла Плутарх повідомлює, що він двічі переміг у п'ятибор'ї (пентатлі) і один раз у бігу на Піфійських змаганнях, він також своїм коштом оснастив корабель із кротонською залогою і за це в Дельфах йому було поставлено статую.

50,1. Коли тут ідеться про Афіни, то, як і в інших місцях, мається на увазі вся Аттіка.

51,1. В Афінах кожний рік називався іменем архонта-епоніма. Архонтів обирали на рік і в такий спосіб установлювали послідовність років. Цей спосіб літочислення запровадили 683 р. до н. е., а вперше про цю хронологію згадується в Геродота.

51,2. Тут Геродот, очевидно, має на увазі давній Гекатомпедон на Акрополі.

51,3. За часів Геродота цих скарбників обирали з найбагатіших громадян.

51,4. На західному краї Акрополя, де згодом було побудовано Пропілеї.

52,1. Перси засіли на горбі на північному заході від Акрополя, навпроти головного входу туди.

52,2. Коли перси зруйнували Акрополь, найбільш постраждали будови, споруджені Пейсістратом. Значні частини цих будов і великі уламки скульптурних прикрас згодом при Періклі було забудовано і в такій формі вони частково збереглися аж дотепер.

54,1. Пейсістратіди принесли жертви на Акрополі Афіні Палладі, які звичної приносив архонт-басілевс. Імовірно, перси відновили на короткий час тиранію Пейсістратідів.

55,1. Священна маслина була в Пандросії на захід від Ерехтейона. На західному фронтоні Парфенона було зображено суперечку богів Афіни та Посейдона за владу над містом.

57,1. Відомість про рішення греків Геродот одержав в Афінах, коли Фемістокла було вигнано і він утік до перського царя.

60,1. У відкритому морі перський флот легко міг би оточити слабкіший за нього грецький флот, але у вузькій протоці чисельна перевага ворогів не була їм на користь.

60,2. Оракул, про який тут ідеться, було наведено в кн. VII, розд. 141.

62,1. Згідно міфові Сіріс (Сірій) був колонією троянців на річці такої ж назви між Сібарісом і Тарентом. Щодо багатства та розніженості мешканців він змагався з Сібарісом. Розповідали, що три міста, Сібаріс, Кротон і Метапонт, підкорили його колись до 510 р. до н. е.

64,1. Тут ідеться про скульптурні зображення цих героїв.

65,1. Від назви дему Тріа. Битва відбулася за кілька днів після 22 вересня і за кілька днів до затемнення сонця 2 жовтня 480 р. до н. е.

65,2. Старий храм в Елевсіні був зруйнований персами. Він був малий і не міг умістити стільки людей. Новий, побудований Періклом, міг умістити щось 3 тис.

65,3. Процесія з Афін до Елевсіна йшла священним шляхом у 20-ий день місяця Боедроміона. Учасники процесії називали Діоніса Іакхом і голосно вигукували його ім'я. Вони несли з собою колиску з ідолом Іакха в образі дитини з її іграшками. В процесії брали участь юнаки (ефеби), тримаючи смолоскипи і співаючи гімни.

66,1. В розділі 46 перелічуються 6 міст, відповідно до островів, серед яких було пропущено Серіфос.

67,1. Нейтралітет не урятував паросців (розд. 112), які вже зазнали лиха від Мільтіада.

67,2. Ксеркс сам керував засіданням ради через Мардонія, сидячи на високому троні, а присутні не бачили його.

70,1. Перси не пройшли за Мегари. Їхнє просування відбувалося в узгодженні з діями флоту.

73,1. Вони вважалися за автохтонів-пеласгів.

73,2. Ахейці спочатку оселилися в Арголіді та Лаконії. Звідти їх витіснили дорійці в північну частину Пелопоннесу, а звідти вони витіснили іонійців.

73,3. Пароpеати, тобто мешканці передгір'їв. У Тріфілії були мінійці, що переселилися туди з о. Лемносу.

73,4. Місто Орнеї поблизу до Аргоса: його завоювали аргосці, а підкорені його мешканці стали такими, як періойки в Спарті, і тому всі періойки Аргоса називалися орнеатами.

73,5. В цьому місці Геродот висловлює свій погляд.

75,1. Це повідомлення, мабуть, запозичено з обвинувального акту проти Фемістокла. Місто Теспії під час війни зазнало такого спустошення, що його мешканці охоче прийняли прибульців.

75,2. Тут Геродот не погоджується з Есхілом, який розповів про Саламінський бій у «Персах».

76,1. Стратегічний план персів мав на меті замкнути грецький флот у бухті, що тепер називається Амбелакі. Першою частиною цього плану було захоплення острова Псітталії між Саламіном і Піреєм. Після того одна з ескадр мала висадити десант на Саламіні. Водночас відпливли кораблі для захоплення острова Кеос коло північного виходу з Саламінської протоки. Остання частина кораблів мала зайняти мис Кіносура. Проте, перси спромоглися лише захопити маленькі острівки, а десанти на Кіносурі та Саламіні не здійснилися. Через роздрібненість перси втратили свою чисельну перевагу і, атаковані грецькими кораблями, зазнали поразки.

76,2. Гавань Муніхіон у Фалеронській бухті була базою перського флоту.

77,1. Цей оракул було складено після описаних подій.

79,1. Коли Арістід після морського бою захопив Псітталію, він став одним із 10 стратегів. Його було послано на Егіну або щоб він звідти привів Аякідів, або з якимсь іншим дорученням.

84,1. Паллена — тут один із демів Аттіки. Не плутати з півостровом Палленою на Халкідіці.

85,1. Геродот помилково гадав, що обидві лави кораблів розташувалися одна навпроти одної: перські кораблі паралельно узбережжю Аттіки, а грецькі — узбережжю Саламіну. Насправді кожен із супротивників висунув наперед свій фланг так, щоб він міг бути під захистом сухопутного війська.

85,2. Уважне ставлення Геродота до самосців пояснюється тим, що він довгий час як вигнанець перебував на Самосі і зберіг симпатію до його мешканців.

86,1. Геродот не описує пересувань військ під час битви, як це він робить, описуючи битви при Мікалі, при Марафоні і при Платеях. За його викладом бій був низкою подвигів окремих осіб без усякого плану з боку обох супротивників.

87,1. Калінди — місто на кордоні Карії і Лікії.

88,1. Ідеться про скульптурне зображення на носі корабля («княвдигет» у моряків часів парусних кораблів).

89,1. Аріабігн був наврахом іонійського та карійського флотів.

90,1. Самофракія вважалася колонією самосців, а для персів усі моряки з островів Егейського моря були іонійцями.

91,1. Мабуть, вони були на правому флангу і обігнули лівий фланг перського флоту.

92,1. Афіняни вже десять років тому обвинуватили егінців і, зокрема, батька Полікріта Крія за прихильність до персів (VI, 49, 73, 85).

93,1. Мається на увазі міф про те, що афіняни за давніх часів відбили напад амазонок.

94,1. Тут явний наклеп на корінфян. Ніхто не вважав їх за боягузів, а після битви поставили вбитим корінфянам надмогильний пам'ятник із хвальним написом.

94,2. Храм Афіни Скіради був на південній стороні острова: Мис Скірада. Припускається також, що він був на півночі від міста Саламін на мисі Арапіс.

94,3. Корінф був ворогом Афін. Багато вигадок партії Перікла Геродот видає за історичні факти: про підкорення Егіни персам, про боягузтво корінфян у битвах при Артемісії та Саламіні, про низькість корінфського наварха Адейманта, про млявість спартанців, через яку двічі було зруйновано Афіни.

97,1. Геродот не повідомляє про втрати обох супротивників. Історик Ктесій розповідає, що перси втратили 500 кораблів, а Діодор Сіцілійський твердить, що греки втратили 40 кораблів, а перси більше 200, крім тих, які було захоплено греками.

97,2. Незважаючи на поразку перського флоту, Ксеркс не відмовився від десанту на Саламін. Імовірно, заворушення, що почалися в Персії (повстання Масіста), змусили царя припинити похід і не атакувати Саламін.

98,1. Естафетний біг із смолоскипами — лампадефорія — відбувався на святах Панафіней, на честь Прометея, Гефеста, Бендіди, Гермеса та Тесея.

98,2. Ангарей, тобто царський кур'єр у персів.

103,1. Ксеркс наказав Артемісії перевезти його синів до Ефеса. Імовірно, звідти вони мали царським шляхом іти в Суси, щоб ужити заходів для приборкання повстання.

104,1. Можливо, що розповідь про педасійське «чудо» не належала Геродотові, а була пізнішою інтерполяцією (вставкою).

107,1. Тобто день морської битви, але неможливо було, щоб за один день зосередилася решта флоту, що зазнав тяжкої поразки, і відбулися належні приготування.

109,1. Руїни спалених святилищ бачив Павсаній.

110,1. Геродот, очевидно, був під впливом недоброзичливих для Фемістокла переказів, які поширювалися після згаданих подій. Нема серйозних підстав підозрювати Фемістокла в дволичності.

110,2. Фукідід допускає, що справді Ксерксові було послано попередження, щоб він відступав.

111,1. Очевидно, флот зажадав від острів'ян відшкодування за те, що вони допомагали персам. Це відшкодування призначалося для харчування і оплати залог військових кораблів.

112,1. Виняток становили острови, мешканці яких залишалися вірними грецькому союзові.

113,1. Через нестачу продовольства Мардоній змушений був відійти до Фессалії, щоб там перезимувати.

113,2. Два ескадрони кінноти мали, ймовірно, до тисячі коней (VII, 40, 41, 55).

114,1. Геродот переказав тут у прозі віршований напис (епіграму).

115,1. Перехід до Аттіки тривав три місяці.

117,1. За іншим переказом мости залишалися не зруйнованими навіть після битви при Мікалі. Греки не знали, чи їх розламала буря.

119,1. Можливо, навпаки, Ксеркс волів би краще залишити на кораблі досвідчених фінікійських моряків і позбутися кількох перських вельмож.

121,1. Тобто в храм Посейдона, що колись був на Істмі і на його честь там улаштували Істмійські змагання.

121,2. На мисі Суніон в Аттіці був храм Посейдона і колони цього храму стоять там і досі.

121,3. Допомозі Аянта (Еанта) афіняни приписували свою перемогу над персами.

121,4. Це була статуя Аполлона.

121,5. Цей македонський Александр був предком і тезкою Александра Великого. Він відіграв значну роль у битві при Платеях.

122,1. Аполлон зажадав собі нагороду за подвиг у битві.

122,2. Спартанці після перемоги при Егос-Потамах (Айгос Потамой) присвятили дві золоті зірки Діоскурам — покровителям моряків. Третю зірку було присвячено Дельфійському Аполлонові, який також був рятівником моряків.

124,1. Спарта славилася виготовленням бойових колісниць.

125,1. Афідна була одним із демів Аттіки.

125,2. Бельбіни — острівець на півдні від мису Суніон при вході в Саронійську затоку.

126,1. Геродот був добре поінформований про справи Артабаза. Є припущення, що він ці інформації дістав від його сина, який був сатрапом Вавілона, і Геродот міг із ним познайомитись під час своєї подорожі.

127,1. Халкідянами тут називаються мешканці півострова Халкідіки на півночі Греції. Місто Олінт стало центром усіх грецьких колоній на узбережжях Халкідіки.

129,1. Потейдая була розташована від моря і до моря на вузькому перешийку Палленського півострова. Перси, прагнучи пройти на Паллену, хотіли дістатися туди вздовж багнистого узбережжя, коли на морі був відплив, але не встигли і їх там застав приплив.

129,2. Посейдон був покровителем Потейдаї, яка від нього одержала і свою назву. Його зображення було на монетах цього міста.

130,1. В битві при Мікалі Мардонт був головнокомандуючим усього перського флоту, а двоє інших були підпорядкованими йому навархами.

131,1. Цей Ксантіпп був суперником Мільтіада (VI, 136).

132,1. Геродот, син Басілейда, очевидно, був родичем і приятелем автора «Історій».

132,2. Тут, звичайно, відхилення від істини: афіняни напевне знали всі ці краї. Ішлося не про необізнаність, а про страх, що затримував афінський флот біля Делосу.

133,1. З такою назвою існувало кілька міст і в самій Греції (в Ематії), в Мідії і в Сірії. Про те цей Міс був із Карії, а Европ було другою назвою карійського міста Ідріади.

134,1. Давнє місто Лебадея було розташовано біля східного берега Еркіни, а печера Трофонія була на західному березі. В давніх епіграфічних пам'ятниках Трофоній іноді відрізняється, а іноді ототожнюється з Зевсом. Його статуя, твір Праксітеля, схожа на статуї Асклепія. Як від нього одержували оракули, описано в Павсанія (IX, 39,3).

134,2. У Фівах відповіді бога одержували, спостерігаючи за полум'ям і попелом під час спалення жертовної тварини.

134,3. Той, хто хотів одержати оракул, мусив спати в святилищі на баранячій шкурі того барана, котрого перед тим він приніс у жертву. Знамените святилище Амфіарая було біля Оропа. Амфіарай спочатку був хтонічним божеством, а потім став героєм, учасником походу сімох проти Фів.

135,1. Птоон — гірський масив між Копаідою і Евбейською затокою. Тамтешнє пророче святилище занепало після зруйнування Фів у 335 р. до н. е. .

136,1. Як уже було сказано вище, Алабанди було містом Карії, а не Фрігії.

136,2. Обов'язком проксенів було приймати послів різних держав, піклуватися про них і приводити їх на народні збори.

137,1. Цей Аргос був колискою їхньої династії. Але інший Аргос, із яким були пов'язані Аргеади, був Орестійським Аргосом біля джерел Аліакмону. Аргеади зробили столицею місто Айгай (Еги) і підкорили споріднені з ними племена горішньої Македонії. Схожість назв різних міст і родів (Аргос — Аргеади) дала привід македонцям, починаючи від Александра І, твердити, що вони походять від Гераклідів — царів Пелопоннеського Аргоса.

137,2. Можливо, ім'я Гаванес первісно означало «чередник». Імена трьох братів були іменами родоначальників трьох племен (філ).

137,3. Те, що зробив Пердікка, означало, що він «символічно» вступив у володіння домом і країною.

138,1. Фрігійські імена — Мідас і Гордій можуть указувати на те, що в тій країні колись мешкали фрігійці до їхнього переселення в Малу Азію.

138,2. Сілен уважався за найстарішого з сатирів. До нього зверталися з різними запитаннями.

139,1. Александр І — цар Македонії, син Амінта, був проксеном афінян і захищав їхні інтереси в Македонії. Геродот намагався виправдати двозначну поведінку цього Александра.

140,1. З допомогою Александра перси спробували відірвати афінян від союзу із Спартою.

141,1. Цей оракул схожий на вигадку афінян.

142,1. Тобто через допомогу, що її послали афіняни малоазійським іонійцям, які повстали проти персів.

144,1. Ця гордовита промова греків, можливо, не була історичним фактом, але узгоджується з настроєм греків у їхній боротьбі за незалежність проти персів.

Книга IX. Калліопа

1,1. Тут ідеться про персофільську (тобто прибічників персів) позицію партії, що мала владу в Фессалії на чолі з Алевадами. Про їхній «медизм» було в кн. VII, розд. 6.

1,2. Геродот уважає, ніби фессалійці були вільними у виборі обох можливостей.

2,1. Заволодівши беотійськими проходами, можна було тримати в своїх руках шляхи в Аттіку та на Істм через Мегари. Персофільські кола в Греції вважали причиною неуспіху Мардонія те, що він не пішов за порадою фіванців підкупити греків.

2,2. Геродот гадає, що думка про підкуп архонтів персами датується поразкою персів при Саламіні, але першим прикладом такого підкупу була місія Мегабаза в Греції в 457 р. до н. е.

3,1. Сигнальні вогні в давній Греції мали таку саму функцію, як сучасний телеграф.

5,1. Навряд чи рада 500 могла засідати на Саламіні.

6,1. Це було зроблено згідно з Плутархом, за порадою Арістіда.

7,1. Гіакінтії святкувалися невдовзі після Істмійських змагань, що відбувалися на початку літа. Це було свято на честь Аполлона Гіакінтія. Його святкували щороку.

10,1. Це було 2 жовтня 480 р. до н. е. Клеомброт повернувся з Істму до Спарти не через затемнення сонця, а через відступ персів після битви при Саламіні.

11,1. Він має на увазі музику, танці та процесію, які відбувалися на другий день свята Гіакінтій.

11,2. Орестеон — невелика рівнина біля Алеї.

12,1. Повідомлення було необхідне, бо загін спартанців міг прибути за три дні до кордонів Аттики і через Мегаріду піти і зайняти ущелини Кіферону (Кітайрону), де було б ізольовано Мардонія.

13,1. Тобто долішнє місто, бо афінський Акрополь згорів ще 480 р. до н. е.

14,1. Очевидно, для того, щоб не допустити греків пройти до Мегаріди, він послав ескадрон кінноти, а також щоб прикрити свій відступ.

15,1. Беотархи мали виконавчу владу в беотійській федерації.

15,2. Сфендала — один із демів Аттики на шляху до Танагри. Де був Скол — невідомо.

15,3. Так само невідомо, де були згадані тут Ерітри та Гісіаї.

15,4. Аттагін і Тімагенід були ватагами олігархічної партії, яка співчувала персам.

16,1. У кількох місцях своїх «Історій» Геродот називає осіб, що давали йому інформації.

16,2. Якщо це передречення справді мало місце, то це означає, що перси вже втратили свою самовпевненість і вже не вірили в свою можливу перемогу після їхнього відходу з Аттики і укріплення їхнього табору. Це підтверджується також і тим, що Артабаз не ухвалював плану Мардонія.

19,1. Жертви, котрі вони приносили багато разів, означають, що в їхніх планах первісно не було походу в Беотію.

19,2. Греки обрали таку позицію, щоб перська кіннота не могла їх атакувати.

21,1. Свідчення про те, що в Афінах існував корпус із 300 вибраних воїнів, нема в інших джерелах. Мабуть, якийсь близький родич Олімпіадора повідомив про це Геродота.

22,1. Афінські громадяни, а не скіфські лучники, які були свого роду поліцаями в Афінах. Перікл першим мобілізував скіфів для цієї служби.

25,1. Після цього греки перейшли в наступ, намагаючись викликати персів на бій.

25,2. Святилище Андрократа, обведене муром, було базою для грецьких операцій.

26,1. Ідеться про лівий фланг, бо почесну позицію, тобто правий фланг по праву належав спартанцям. Тактичні міркування спричинилися до розташування афінян на лівому флангу, оскільки в них був найбільший корпус гоплітів, до 8 тисяч, і найкращі лучники. Лівий фланг атакувала перська кіннота.

26,2. Битва відбувалася на кордоні мегарських і корінфських земель.

26,3. Гераклідські владарі — Темен, Кресфонт і Арістодем належали до четвертого покоління після Гілла.

27,1. В промовах афінян можна вбачати відлуння похвал, звичних для афінських риторів, які вони розсипали в надгробних словах у Керамейку (афінському кладовищі). Ці три міфічні приклади героїзму і самопожертви, як і битва при Марафоні, були звичними темами цих промовців.

27,2. Афіняни відмовлялися видати Гераклідів Еврістейові. Вони вбили на бойовищі його синів, а Гілл убив самого Еврістея.

27,3. У давній версії міфу Адраст умовив фіванців, щоб вони дозволили поховати аргоських героїв у Фівах. У пізніших версіях афінські трагіки зображували Адраста як утікача, котрий прибув в Афіни до Тесея і, діставши його дозвіл, поховав героїв в Елевсіні.

27,4. Битви з амазонками (амазономахії) були улюбленою темою в давньогрецькому образотворчому мистецтві. В метопах Парфенона було зображено цю міфічну амазономахію.

27,5. Що стосується троянської війни, то афіняни не зробили там видатних подвигів.

28,1. Цей розділ важливий для підрахування чисельності населення давньої Греції.

28,2. Перед тим уже було сказано, що кожного спартанця супроводжувало на війні 7 ілотів, але ці повідомлення не підтверджуються в інших джерелах.

28,3. Із аркадян у битві при Платеях взяли участь лише мешканці Тегеї і Орхомена, а мантінейці та інші аркадяни билися разом із Леонідом при Фермопілах.

30,1. 700 теспійців було вбито при Фермопілах.

32,1. Це єгипетське військо складалося із залог єгипетських кораблів (VII, 89).

32,2. Єгипетські гермотібії та каласірії не були відпущені, мабуть, через повстання в Єгипті.

33,1. Обом сторонам було однаково невигідно наступати і через це ворожба на жертовних тваринах у хитрих жерців не давала сприятливих вказівок для наступу.

33,2. Через те що Тейсамен не мав нащадків чоловічого роду, він усиновив свого небожа.

33,3. Послідовність змагань у п'ятибор'ї (пентатлон) була така: стрибки, кидання диска та дротиків, біг і боротьба.

33,4. Спартанські царі перед битвами приносили жертви. Тейсамен, очевидно, при цьому жертвоприношенні був помічником царя.

34,1. Міф про дочок Пройта був таким: вони образили бога Діоніса тим, що відмовилися взяти участь в оргіях на честь цього бога. Він покарав їх тим, що вони мусили блукати по пустелях, і до них постійно приєднувалися аргоські жінки в такому числі, що аргосці в своєму відчаї звернулися до Нелея в Пілос, щоб він прислав до них Меламподa, який добре знав містерії Діоніса, і Меламподзцілив аргоських жінок своїми ліками (чемерник зелений).

35,1. Проте іноді ілоти ставали громадянами, але як «мотаки», а не «неодамади». Геродот хотів сказати, що Тейсамен і Гегіас були єдиними чужинцями, котрі одержали право громадянства за історичних часів.

35,2. Після битви при Платеях спартанці напали не лише на нейтральні або схильні до «медизму» міста, але навіть на своїх колишніх союзників (на тегейців і на аркадійські племена).

35,3. Ці битви при Тегеї і при Діпаї відбулися 437—470 рр. до н. е.

35,4. Тепер місто Поліхна на ріці Еліссоні, в Майналії, в області Мегалополя.

35,5. Тут ідеться не про Корінфський Істм, але про місцевість у Мессенії. Це пов'язано з подіями третьої Мессенської війни, коли Тейсамен і дельфійські жерці вмовили спартанців замиритися з ілотами і дати їм можливість відійти (464—460/459 рр. до н. е.).

35,6. Битва при Танагрі (457 р. до н. е.). Афіняни відрізали відступ спартанського експедиційного корпусу у Фокіді. Перемога при Танагрі дозволила спартанцям пройти на Пелопоннес.

37,1. Присутність Гегесістрата в перському таборі є свідченням того, що деякі ворожі Спарті пелопоннеські міста підтримували персів своїми загонами.

37,2. Можливо, ворожбит Теліас (VIII, 27) належав до цієї родини.

37,3. Очевидно, після Платейської битви спартанці напали на Закінт.

39,1. Геродотів виклад не відповідає історичним фактам. Перси, імовірно, закріпилися біля Платей через те, що вважали це місце найзручнішим для дій свого війська. Вони обрали це місце, мабуть, за порадою фіванців.

41,1. Александр (р. 45) повідомлює греків про те, що в Мардонія залишилося продовольства лише на кілька днів.

41,2. Плутарх повідомляє, що в Афінах існувала змова олігархів, які хотіли скасувати демократію і піддатися персам. Можливо, що цього не було, але це було вигадано, щоб підкреслити заслуги Арістіда, котрий нібито зірвав наміри змовників.

42,1. Мабуть, це було спробою пояснити, чому перси не розграбували дельфійське святилище. Проте це не узгоджується з походом персів, який відбувся минулого року.

43,1. Про енхелеїв було в кн. V, р. 61. Оракул обіцяв їм, що вони переможуть іллірійців, коли оберуть своїми проводарями Кадма і Гармонію і нападуть також на Грецію і радив їм не виступати проти пророчого святилища.

43,2. Цей Глісант був на північному сході від Фів, на півдні від гори Гіпатон. Річка Термодонт тепер називається Каламітіс.

46,1. Навряд чи були можливими такі значні пересування війська за один день перед очима ворогів. Очевидно, ішлося про маневри, зміст яких був незрозумілий Геродотові або його було перекручено афінянами, які інформували Геродота.

46,2. Справді, ніхто з спартанців не воював ще проти персів (крім тих, що загинули при Марафоні). Навряд чи вони боялися персів.

48,1. Геродот, як і Есхіл, не вагається в промові перського вісника назвати його земляків варварами.

49,1. Тут спартанці вважаються винуватцями за втрату джерела Гаргафії.

50,1. Після успішного наскоку перської кінноти грецькі обози не наважувалися спуститися з висот.

51,1. Тепер уже не існує такого «острова» поблизу Платей. Можливо там була рівнинна місцевість із луками, які заливали ручаї, що, злившись між собою, утворювали Оерою, маленький ручай.

52,1. Герайон — тобто храм Гери Телеї.

53,1. Фукідід не визнавав, ніби існував у Спарті загін із такою назвою. Імовірно, там було п'ять загонів із п'яти спартанських округів, але серед них не згадується назва Пітана, хоча Пітана була одним із передмістів Спарти.

54,1. Здається, що після 479 р. до н. е. афіняни не довіряли спартанцям через їхню забарливість, коли йшлося про подання допомоги в справі побудування мурів 478 р. до н. е.

57,1. Принаймні два святилища Деметри були в районі бойових дій. Одне з них біля Платей, а друге біля Гісії. Про яке з них ідеться тут, не можна сказати.

58,1. Фессалійські тирани вважали себе нащадками Гераклідa Алева.

59,1. Афіняни спустилися на рівнину на заході від Асопу і їх не можна було побачити за пасмами горбів.

61,1. Уважається, що кожного періека тегейця супроводжував один легкоозброєний воїн, а кожного спартанця — семеро.

62,1. Павсаній у цьому разі виявив рідкісну тактичну здатність. Спартанці з звичною для них сміливістю і дисципліною вистояли під градом стріл до тих пір, поки не вступила в бій уся перська піхота і рукопашний бій став неминучим. Через це перська кіннота не могла битися і була використана для прикриття відступу перського війська.

62,2. Як і при Фермопілах, із удаваними відступами і раптовими наступами.

62,3. Спартанські гопліти були вистроєні у фалангу, проти якої перси без підтримки своєї кінноти були безпорадні.

63,1. Причиною поразки персів була не відсутність у них важких обладунків, а радше їхня невдала тактика. Переслідуючи греків, перси втрачали зв'язок із окремими загонами. Грецькі гопліти, навіть поділені на окремі дрібні загони, швидко з'єднувалися, утворюючи фалангу, об яку і розбивалися атаки персів.

64,1. Битва при Стеніклері відбулася під час III Мессенської війни (464 р. до н. е.). Загін 300 із представників найзнатніших спартанських родин було тоді остаточно знищено.

67,1. Фіванський добірний загін із найзнатніших фіванських родин бився мужньо, бо був свідомий того, що поразка Мардонія означала б кінець владарювання аристократії у Фівах.

69,1. Мегарців, яких було вбито під час перських воєн у битвах при Артемісії, Мікалі, Саламіні і Платеях, поховали в межах міста і їх шанували як героїв.

70,1. Дані, що їх навів Геродот про число загиблих греків, імовірно, взято з написів на надмогильних пам'ятниках на бойовищах. Невелике число втрат у греків не відповідає даним про чисельність їхніх бойових сил, а чисельність утрат персів дуже перебільшено порівняно з числом убитих греків.

72,1. За Плутархом цей Арімнест був командувачем платейського війська, але незрозуміло, чому він опинився в загонах спартанців.

73,1. Розповідь про Софана, імовірно, було вигадано жерцями храму, щоб пояснити існування культу Діоскурів в Афінах. Їхнє святилище Анакейон було поблизу святилища Аглаври.

73,2. Тесей разом із своїм другом Пейрітоєм викрав Єлену, коли вони танцювали на святі Артеміди Отрії, і залишив її в своєї матері Айтри в Афідні (чи в Афіднах), але коли він був відсутній, туди прибули Діоскури, щоб визволити свою сестру. Афідна була аттіцьким демом.

73,3. Тітак був епонімом дему Тітакідів поблизу Афідни.

73,4. Ідеться про похід Архідама (431 р. до н. е.), коли спартанці послідовно спустошували Аттіку.

74,1. Імовірно, ці дві розповіді про Софана походять із так званих сколій — застільних пісень.

75,1. Війна з тасосцями за золоті копальні на фракійському узбережжі почалася 466 р. до н. е. і закінчилася перемогою афінян.

76,1. Ця промова, очевидно, є переказом епіграфічного пам'ятника, як припускають дослідники.

76,2. Кос був дорійським островом, із яким спартанці підтримували зв'язки навіть під час перського панування. Цей острів був батьківщиною знаменитого лікаря Гіппократа (приблизно 460—380 рр. до н. е.).

77,1. Очевидно, ці міста перейшли на бік персів і очікували, яким буде завершення битви. Вигнання їхніх стратегів означає, що там почалося повстання проти олігархії.

81,1. Славнозвісний триніжник і тепер стоїть у Стамбулі на площі Мейдан. Назва міст, що взяли участь у битві, можна прочитати на ньому.

85,1. «Ірени», тобто спартанці віком від 20 до 30 років. Лише після 30 років спартанці називалися «мужами» і ставали повноправними громадянами.

87,1. Геродот наполягає на тому, що все місто перейшло на бік персів, але там існувала і протилежна група. Проте штраф за «медизм» мусив сплатити ввесь народ.

88,1. Павсаній, коли його було обвинувачено в «медизмі», гадав, що він може відскіпатися цього обвинувачення через підкуп. Спартанці, жадібні до грошей, охоче приймали підкупи. Павсаній відпустив невинуватих, але зірвав плани Тімагеніда та його друзів.

88,2. Фіви були ще запеклішими ворогами Афін, ніж Корінф. Олігархи Фів були на боці персів. Геродот зводить наклеп на фіванців, кажучи, ніби вони в битві при Фермопілах приєдналися до персів. Проте зрадників Ксеркс наказав заклеймити як рабів. Геродот, бажаючи виправдати синів Аттагіна, приписує Павсанієві славнозвісні слова: «Син за батька не відповідає».

89,1. Важко уявити, ніби Артабаз прибув до Фессалії перед тим, як там опинилася фессалійська кіннота і туди досягла звістка про поразку персів.

89,2. Невідомо, чому Артабаз не переплив через Геллеспонт біля Сеста. Якщо грецький флот облягав місто, чому Артабаз не спробував визволити його. Очевидно, це узгоджується з нерішучим характером Артабаза, як його змальовує Геродот.

90,1. Якщо вони атакували б зненацька перський флот на морі і водночас почалося б повстання на острові, поразка ворога була б неминуча.

91,1. Спартанці і на цей раз були на чолі грецького союзу. Спартанський цар самовладно приймає самосців у цей союз.

92,1. Це підкреслено, щоб відрізнити цю Аполлонію від інших досить численних міст із цією назвою.

93,1. Тобто стільки, скільки днів в одному році.

96,1. Ідеться про храм Афродіти в Каламах, один із давніх. Під храмом Гери він, звичайно, розуміє знаменитий самоський герайон. Грецький флот зайняв позицію на сході острова, поблизу міста Самос, де перед тим були перси.

96,2. Геродот правильно зауважив, що після Саламінської битви перси побоювалися грецького флоту і, крім того, не довіряли іонійцям, а фінікійські судна відіслали до Фінікії.

96,3. Перси в битві при Мікалі лише оборонялися. Їхні основні сили, очевидно, були перекинуті на приборкання повстання на сході Греції.

97,1. В однині словом Потніа (Владарка) називається кожна богиня, зокрема цим словом (у множині) називаються Евменіди або (як тут) Деметра і Кора.

98,1. Очевидно, ці драбини були потрібні, щоб їх перекинути на ворожі кораблі і в такий спосіб перетворити морський бій на сухопутний.

98,2. Звичайно паролем було ім'я якогось бога.

100,1. Синхронізм обох боїв навряд чи був певним. Битва при Платеях відбулася напочатку серпня, а при Мікалі у середині цього місяця.

101,2. Метою військових дій греків було визволення островів Егейського моря і відкриття проходу через Геллеспонт для підвозу хліба з Чорного моря. Про визволення іонійців у Малій Азії в греків ще не йшлося.

102,1. Греки висадилися на сході від перського табору, але оскільки узбережна смуга була там дуже вузькою, щоб вишикувати там військо, вони розтягували свій лівий фланг уздовж узбережжя навпроти ворогів, а на той час правий фланг здійснив обхід по горбах.

105,1. Павсаній бачив на Акрополі статую якогось панкратіаста Гермоліка. Можливо, це був той, який прославився подвигами в битві при Мікалі. Панкратіон було змагання в боротьбі та боксі.

105,2. Війна афінян і карістійців була 472 р. до н. е.

106,1. Евакуювати Іонію рекомендував Біант (І, 170). І ця евакуація була частково здійснена близько 546 і згодом 494 р. до н. е. Отже, це не було щось до того часу нечуване.

106,2. За Геродотом участь у союзі взяли лише остров'яни, що були на грецькому флоті. Звичайно, багато грецьких колоній у Малій Азії ще довго залишалися під владою персів.

106,3. Мости було вже зруйновано за 10 місяців перед тим, а греки про це не знали, бо перси ще володіли берегами Геллеспонту.

107,1. Ксенагор не міг бути сатрапом Кілікії, бо вона, хоч і називалася сатрапією, врядувалася до 400 р. до н. е. місцевими владарями, титулом яких був Сіеннесіс.

108,1. Ксеркс зимував у Сардах, готуючи новий похід проти Греції (478 р. до н. е.). Старший син Ксеркса Дарій був убитий своїм братом Артаксерксом 465 р. до н. е. На це Артаксеркса підштовхнув «перший міністр» Персії Артабан.

110,1. При всіх інших обставинах перський цар з'являвся в парадному вбранні з тіарою на голові і лише на цьому святі він бував із непокритою головою.

113,1. Повстання бактрійського сатрапа Масіста, можливо, спричинилося до переміщення основних контингентів перської армії на схід. На заході перси крім корпусу, очолюваного Мардонієм при Платеях і невеликого загону при Мікалі, вже не мали війська.

114,1. Лектон — мис у Троаді поблизу Сігею.

114,2. Сест (Сестос) був дуже важливим містом для афінян, бо повз нього йшов морський шлях із Понту Евксіну до Егейського моря. Він був найкращою фортецею на Фракійському Херсонесі. Можливо завойовані в Європі краї складали окрему сатрапію, столицею якої був Сест, а сатрапом якої був Артаїкт.

116,1. Протесілай був царем міста Філаки у Фтіотіді і його було вбито, коли ахейці почали облогу Іліона. У місті Філака його шанували як героя, а в Елаюнті його вважали за бога. Можливо тут ідеться про тотожність імен різних персонажів.

117,1. Схід сузір'я Арктура 18 вересня означав для греків початок осені. Незважаючи на те, що військові дії тривали лише від весни до осені, облога Сеста, імовірно, продовжувалася і взимку.

119,1. Про жертвоприношення людей на Таврійському Херсонесі було в кн. А IV, розд. 103.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ІСТОРИЧНИХ І МІФІЧНИХ ОСІБ

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

НАЗВИ НАРОДІВ, НАРОДНОСТЕЙ ТА ПЛЕМЕН.

ІМЕНА БОГІВ, НАЗВИ СВЯТ І СВЯТИЛИЩ

РІЗНІ РЕАЛІЇ

Агатоерги — «Добродії» — в Спарті — ветерани із стану вершників I *67*

Агон — змагання під час офіційних релігійних свят; часто в тексті

Адітон або Адитон — внутрішня частина храмів, призначена для жерців I *159;* V *72;* VII *140, 141;* IX *116*

Аканта — дерево в Єгипті для будування кораблів II *96*

Акінак — короткий перський меч III *118, 128;* IV *62, 70;* VII *54, 67;* VIII *120;* IX *80,107*

Амфіктіони — спілка племен, що мешкали біля (або навколо) якогось святилища і які мали обороняти його II *180;* V *62;* VII *200, 213, 228;* VIII *104*

Анаксириди — широкі штани персів і саків I *71;* III *87;* V *49;* VII *61, 64*

Анакторон — приміщення в святилищі Деметри в Елевсіні IX *65*

Ангареї — скороходи-кур'єри в персів III *126*

Антакаї — якісь крупні риби в Борістені IV *53*

Аріма — в мові скіфів «один» IV *53*

Арімаспея — епічна поема Арістея з Проконнеса IV *14*

Арістер — міру об'єму в єгиптян II *168*

Арура — міра поверхні в Єгипті (2, 756 м) II *141, 168*

Артаба — міра обсягу в персів I *192*

Асмах — єгипетське слово, що означає ті, що стоять ліворуч від фараона II *30*

Асхі — рідина, що її добувають «лисі люди» з плодів рослини під назвою «понтікон» IV *23*

Басилевс або Басилей — перекладаємо словом «владар» (скрізь)

Баріс — назва човнів на Нілі II *96*

Бассарії — лисички в Лівії IV *192*

Безголові — фантастичне плем'я IV *191*

Безсмертні — гвардія в персів VII *83, 211;* VIII *113*

Бики задкуючі — фантастичні копитні тварини IV *183*

Боміди — інакше «кросси» (див. це слово) II *125*

Борії — якісь тварини в Лівії IV *192*

Булевтерій — громадський будинок для нарад I *170;* (нарада) VII *148*

Весло VIII *12*

Вершники — загін із 300 чоловік, які насправді не були вершниками I *67;* VIII *124*

Ворожба — ворожіння, мистецтво ворожіння II *49, 57, 83;* IV *67, 68, 172;* IX *94*

Гавлос — торговельне судно фінікійського типу III *136;* VI *17;* VIII *97*

Галія — збори спартанських громадян I *125;* V *29, 79;* VII *134*

Гамори — крупні власники в Сіракусах VII *155*

Гемеродром — скорохід, кур'єр VI *105;* IX *12*

Гемероскопи — вартові VIII *183, 219*

Герри — щити, сплетені з прутиків VII *61;* IX *61, 62, 99, 102*

Гіал — якась прозора речовина, схожа на скло III *24*

Гієрофант — вища жрецька посада Елевсині VII *153, 154*

Гіреї або Ірени — один із спартанських станів IX *85*

Гіматій або Гіматіон — верхній одяг чолові-

ків та жінок, плащ I *9;* II *47, 95, 121;* IV *23;* V *87*
Гіпарх — намісник III *70, 90, 93, 120, 126,* IV *166;* V *20, 25;* VI *33;* VII *6;* IX *113*
Грифони — фантастичні тварини з головами орлів і тулубами левів III *116;* IV *13, 27, 79, 152*

Диктії — якісь тварини в Лівії IV *192*
Диподи — імовірно, тушканчики IV *192*
Дротик — метальна зброя, не вживана греками, досить часто в тексті

Електрон — бурштин III *115*
Еллінодики або Гелленодики — організатори олімпійських свят V *22*
Ембади — беотійське взуття I *195*
Енагеї — так називали Алкеонідів їхні супротивники (ніби «злочинці») I *61;* V *70, 71, 72*
Енареї — жіноподібні чоловіки в скіфів I *105;* IV *67*
Еномотія — один із найменших загонів спартанського війська I *65*
«Епігони» — епічна поема, приписувана Гомерові IV *32*
Епонім — той, якого ім'ям названо народ, плем'я, місто або ще якийсь об'єкт
Ефори — члени колегії, встановленої Лікургом у Спарті («наглядачі») I *65;* III *148;* V *39—41;* VI *63, 65, 82;* IX *7, 8, 10, 11, 76*

Жрець — часто в тексті

Зегерії — назва якихось пацюків у Лівії IV *192*

Ібіс — священний птах єгиптян II *65, 67, 75, 76*
Ілоти або Гейлоти — поневолена людність у спартанській державі IV *58, 75, 80, 81;* VII *25, 229;* IX *10, 28, 80, 85*

Каласіріс — єгипетська назва певного сорту льону II *81*
Капітан корабля I *5;* IV *152*
Квадрига — чотириконна колесниця I *179;* IV *183;* V *77;* VI *36, 70, 103, 122, 126*
Кедрія — кедрова (рослинна) олія II *87*
Келоней — підйомний механізм I *193;* VI *119*
Керманич II *164, 175;* VIII *118, 119* (також — стерничий)
Кинджал — VII *79, 89, 91, 225;* зброя варварів — часто в тексті
Кікі — єгипетська назва якоїсь олії II *94*
Кіллестіс — сорт єгипетського хліба II *77*
Кіллірії — тубільці області Сіракус на Сіцілії, яких греки зробили своїми рабами VII *155*
Кінокефали — собакоголове плем'я в Лівії IV *191*
Кіприї — епічна поема про події, що передували початку троянської війни II *117*
Кірбасія — головне вбрання варварів V *49;* VII *61, 64*
Кітарис — головне вбрання кіпріотів VII *90*
Клерухи — афінські поселенці в залежних від Афін краях V *77,* VI *100*
Корабель — в багатьох місцях — дуже часто, військовий, для транспортування коней, для транспортування харчів
Корма корабля I *1, 24, 194;* VIII *11, 84*

Леітон — так ахайці називають свій пританей VII *197*
Лікар — I *197;* II *84;* III *1, 125, 130, 131, 132*
Лікоть — міра довжини (півтори стопи) I *178,* II *168,* VII *117*
Лін або Лінос — сумний спів про міфічну особу II *79*
Лотос Кіренайський — дерево, схоже на акацію II *96*
Лук — в багатьох місцях
Лучники I *215;* III *39, 45;* VII *158;* IX *22, 60,* також I *103;* IX *43*

Матрос IV *43*
Мегарон — центральне приміщення давньогрецьких будинків або сукупність храмових будівель I *47, 65;* V *77;* VI *134;* VII *140;* VIII *37, 53*
Медицина II *84;* III *129*
Меч II *64, 78;* VII *91, 224;* Перський меч VII *54* (див. також — акинак)
Мільтос — червона фарба, якою фарбували кораблі (кіновар) III *58;* IV *194,* VII *69*
Містерії — таємні релігійні церемонії, недоступні для неприсвячених II *51, 171*
Мітра — головне вбрання варварів (мідійців та персів), схоже на тюрбан I *195;* VII *62, 92*
Море — у греків майже синоніми, часто в розумінні — Чорне море
Мореплавство I *1, 163;* II *43*
Морський бій — в багатьох місцях
Моряки II *43*

Навкрари — один із суспільних станів Аттіки V *71*

Ніс корабля I *194;* III *37, 59;* VII *100, 180;* VIII *12*

Ном — адміністративний поділ державної території (в Єгипті, в Персії, в Скіфії IV *62, 66*), в багатьох місцях

Ном — релігійний гімн I *24*

Номарх — начальник ному, або певної області в Скіфії II *177;* IV *66*

Одноокі — тобто арімаспи III *116;* IV *13, 27, 32*

Ойор — скіфське слово із значенням «чоловік» IV *110*

Округлі кораблі — торговельні судна I *163*

Оліри — зерно, що з нього єгиптяни пекли хліб II *36, 77*

Оракул — часто в тексті

Оргія — міра довжини (I, 776 м) в різних місцях

Оросанги — так перси називали людей, що мали заслуги перед їхнім владарем VIII *85*

Палінтонон — арабський лук VII *192*

Папраки — риби з озера Прасіада V *16*

Парасанг — перська міра довжини (30 стадій) II *6;* V *53*

«Пата» (пата) — скіфське слово, що означає «вбивати» IV *110*

Патрухос — у Спарті: дочка, що мала право на спадщину свого батька VI *57*

Періойки або Періеки — стан вільних громадян (крім самих спартанців) у Спарті IV *161;* VI *58;* IX *11, 85*

Пігон — міра довжини (приблизно 37 см) II *175*

Пілагори — представники амфіктіонів у Фермопілах VII *213, 214*

Пілая — представництво амфіктіонів у Фермопілах VII *213*

Піроміс — єгипетською мовою «гарна людина» II *143*

Пірфор — той, обов'язком якого було підтримувати священний вогонь VIII *6*

Пітії — спартанці, обов'язком яких було запитувати жерців у Дельфах VI *57*

Піфія або Пітія — пророчиця в Дельфах I *65, 91;* IV *150, 155;* V *63, 90, 92;* VI *19, 66, 75;* VII *111, 141*

Полемарх — один із архонтів в Афінах VI *109, 110;* VII *173*

Понтікон — дика черешня IV *23*

Пританей — будинок колегії пританів — представників міської адміністрації I *146;* III *57;* V *67;* VI *38, 103, 139;* VII *197*

Пробули — посланці іонійських міст на паніонійську нараду VII *172*

Промантіс — те саме, що пророк I *182;* II *55;* VI *66;* VII *111, 141*

Пропілеї — надбрамна споруда; (в єгипетських храмах) II *63, 101, 121, 136, 138, 153, 155, 175;* (на афінському акрополі) V *77*

Пророк VIII *36, 37, 135;* IX *93*

Пророче святилище — в багатьох місцях; також — відповідь божества — оракул. Часто

П'ятидесятивесельне судно — переважно вантажне судно. В багатьох місцях тексту

Радінака — перська назва нафти VI *119*

Сагаріс — сокира або топір як зброя массагетів, скіфів і саків I *215;* IV *5, 70;* VII *64*

Сан — дорійська назва грецької літери сигма I *139;* IX *16*

Сатрапія — адміністративна округа («провінція») перської держави I *192;* III *89*

Священна округа — в багатьох місцях

Сирмая — їстівна рослина II *77, 88, 125*

Сисситії — спільні обіди в Спарті I *65*

Сігінни — так лігури називали заїжджих торгівців V *9*

Сільфій або Сільфіон — якась цінна рослина в північній Лівії IV *169, 192*

Смирна — ароматична речовина (миро) II *40, 73, 86;* III *107;* VII *181*

Спака — мідійською або перською мовою «собака» I *110*

Спис, вістря, держак — часто в тексті

Списоносці — персональна охорона перських владарів I *8, 59, 89, 90, 91, 98, 113, 114;* II *168;* III *111, 127, 128, 139;* IV *78;* V *12, 33, 92;* VII *136, 146, 154;* VIII *101;* IX *107, 112*

Спу — скіфською мовою «око» IV *27*

Стадія або Стадій — грецька міра довжини (аттічна — *177,6,* олімпійська — *192,27,* у Геродота — *148, 85 м*)

Статер — грошова одиниця (в Лідії за часів Креза) = 20 драхм I *54;* VII *28*

Стерно II *96;* III *136;* IV *110*

Стирак — пахуча смола III *107*

Стратарх — головнокомандувач III *157;* VIII *44*

Стратег — воєначальник або полководець (в багатьох місцях)

Стріла — в багатьох місцях

Схойн — міра довжини в Єгипті (60 стадій) II *6, 9, 15, 29, 41, 149*

Табір — в багатьох місцях тексту

Талант — міра ваги та грошова одиниця II *89*

ЗМІСТ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Г Е Р О Д О Т

ІСТОРІЇ В ДЕВ'ЯТИ КНИГАХ

Оформлення художника І. М. Гаврилюка
Художній редактор Р. І. Калиш
Технічний редактор М. А. Притикіна
Коректори О. С. Улезко, І. В. Точаненко

Здано до складання 29.03.93. Підп. до друку 16.06.93. Формат $70 \times 90/_{16}$. Папір офс. № 1. Ум. друк. арк. 42,12. Ум. фарбо-відб. 42,71. Обл.-вид. арк. 49,88. Зам. 3-45.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Київське орендне
поліграфічне підприємство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

